

લખવાનું સ્વીકાર્યું તે માટે હું તેમને આભાર માનું છું. આ પુસ્તકની મુદ્રિત પ્રત જોઈ જઈને જે વિદ્વાનોએ પોતાનો અભિપ્રાય આપી કિતોજન આપ્યું છે તેમનો તથા આ પ્રકાશનમાં સહાય કરનાર અન્ય વ્યક્તિઓનો આભાર માનું છું.

સંયોગવશાત્ આ પુસ્તક છપાવવામાં કેટલીક હિતાવળ થઈ હોવાથી એમાં કેટલાક મૂદ્રણદોષ રહી ગયા છે તેમાંની નજરે પડેલી અશુદ્ધિઓ શુદ્ધિપત્રકમાં દર્શાવી છે તે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા નિમિત્ત વિનંતી છે. છતાં સરતચૂકથી ખીજી અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હોય તો તેની ક્ષમા આશું છું.

‘ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ’ના ખી એ ના તથા એમ.એ.ના અભ્યાસ-ક્રમને આ પુસ્તકમાં ખાસ લક્ષમાં લીધેલ હોઈ આ વિષયના વિદ્યાર્થીઓને તથા અન્ય અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા રાખું છું.

વસંતવિહાર

આઝાદ સોસાયટી,

અમદાવાદ નં. ૬

તા. ૨૫-૩-૬૨

અખાલાલ વ. ખરેલ

આમુખ

‘ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ’ વિષય ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં બી.એ. તેમજ એમ.એ.ની કક્ષાએ શીખવાડાય છે. છતાં આજસુધી અભ્યાસક્રમને નજર સમક્ષ રાખીને એક પણ પુસ્તક ગુજરાતીમાં લખવાનું કે છાપવાનું કોઈને પણ થોડું લાગ્યું નથી. વળી જ્યારે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી માધ્યમ સ્વીકાર્યું છે, તે સમયે આ પ્રકારનું પુસ્તક જરૂર આવકાર માગી લે છે.

બીજા વિષયોનાં પુાતકો ગુજરાતીમાં લખવાં સહેલાં હશે, પણ ‘સંસ્કૃતિ’ અંગેનું પુસ્તક લખવું કેટલું મુશ્કેલ છે તે તેના વિષયનુક્રમ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. ‘ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ’માં અનેક વિષયો પ્રવેશ પામી ચકે છે. ખરું જોતાં અનેક વિષયો મળીને જે તે સમાજની સંસ્કૃતિ તૈયાર થાય છે.

ભારતની સંસ્કૃતિનો ઉપકાળ ઋગ્વેદકાળથી ગણવામાં આવેલો, પણ મોહેં-જોદડો, હરપ્પા અને લોથલના ખોદકામથી ભારતની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ ઉમેરાય છે અને ભારતદેશના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને તે નવીન શોધ ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦૦ સુધી દૂર લઈ જાય છે. જે દેશમાં વિવિધ ભાષા, ધર્મ, રીતરિવાજ, આચારવિચાર હોવા છતાં પણ તે દેશ દરદરના દેશોના ધર્મ, સિદ્ધપર્યાપત્યાદિમાં પણ સારી જોવી અસર કરી શક્યો છે તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં મૂળ ધર્મો જાડાં છે અને તેને કારણે જ આજે પણ જગતભરમાં ભારત ગૌરવરથાને છે. (જુઓ થોડું પ્રકરણ)

આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમને નજર સમક્ષ રાખીને
 બખાધું છે તે સારું થયું છે. છતાં પણ જ્યાં જ્યાં ભાષાની જૂલ કે
 હકીકતદોષ છે તે ક્ષેત્રે અંશે ખટકે તેમ છે. આથી રાખીએ કે આ
 પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ વખતે તે સુધારી લેવામાં આવશે

જીવનકલા

અમદાવાદ ન. ૯

પ્રિયબાળા શાહ

તા. ૨૫-૩-૧૯૬૨

વિષયસૂચિ

	પૃ.
૧. સંસ્કૃતિ ...	૧
૨. આદિમ સંસ્કૃતિઓ ...	૧૪
૩. પ્રાચીન વિકસિત સંસ્કૃતિઓ	૨૮
૪. ભારતની પ્રજાઓ અને ભાષાઓ ...	૫૩
૫. ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ...	૮૧
૬. ભારતની પ્રાચીન રાજ્યબંધવસ્થા ...	૧૭૦
૭. સંસ્કૃત સાહિત્ય ...	૧૯૭
૮. ખીલો અને જૈનોનું પ્રાકૃત-સંસ્કૃત સાહિત્ય ...	૨૩૦
૯. ભારતના પ્રાચીન ધર્મો ...	૨૪૨
૧૦. ભારતના દાર્શનિક મતો ...	૨૬૪
૧૧. ભારતીય કલા અને રચાયલ ...	૩૪૮
૧૨. યુર્તિવિધાન ...	૩૬૪
૧૩. ભારતની વણીબંધવસ્થા ...	૪૧૧
૧૪. હિંદુ સરકારો ...	૪૨૨
૧૫. ભારતની પ્રાચીન ઈળવણી ...	૪૪૫
૧૬. ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ...	૪૬૭
૧૭. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ...	૪૮૧
૧૮. ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ...	૫૪૪
સંદર્ભસૂચિ ...	૫૯૦
શુદ્ધિપત્ર ...	૫૯૩

૧. સંસ્કૃતિ

માનવના ધડતરને લગતી વિદ્યા માનવવિદ્યા અથવા માનવવિજ્ઞાન કહેવાય છે. માનવનું ધડતર બે રીતે થાય છે:—એના શરીરની રીતે અને

એણે કરેલા ખેડાણની રીતે. શરીરનું

૧. સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો ખંધારણ અને શરીરશાસ્ત્રીય લક્ષણો

અનુસાર માનવની જુદીજુદી જાતિઓનું

અનુમાન થાય છે, જેવી કે ડાકેસિયન, મોંગોલ અને ઈથોપિયન. માનવના આ શારીરિક ધડતરનું નિરૂપણ શારીરિક માનવવિજ્ઞાન કરે છે.

પરંતુ માનવનું ધડતર માત્ર શરીરની રીતેજ થતું નથી. પ્રાકૃતિક

અને સામાજિક સંબંધો પણ એના જીવનધડતરમાં મહત્વનેા ભાગ ભજવે

છે. ધારો કે એક હબસી બાળકને એક નાનપણમાં યુરોપ કે એશિયાના

કોઈ દેશમાં લઈ જઈને ત્યાં જ ઊછેરવામાં આવે તો એ મોટા થતાં

એના વતનના જંગલમાં રહેલા એના ભાડુઓથી ઠીકઠીક જુદો પડશે.

શારીરિક લક્ષણોમાં એ ખીજા હબસીઓના જેવો હોવા છતાં એની

રહેણીકરણીમાં, ભાષામાં, ઈલાકામાં, વિચારોમાં અને માન્યતાઓમાં એના

ભાડુઓથી ઘણો જુદો તરી આવશે. આ ફેર છે એને મળેલા સામાજિક

વારસામાં. આ સામાજિક વારસો એ જ માનવના સાંસ્કૃતિક ધડતરની

આવી છે. માનવના સાંસ્કૃતિક ધડતરનું નિરૂપણ સાંસ્કૃતિક માનવવિજ્ઞાન

કરે છે. અર્વાચીન માનવવિજ્ઞાનમાં આ સામાજિક વારસાને સંસ્કૃતિ

કહે છે. અહીં માનવની આંતરિક શક્તિઓનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક

બિખીંડરણ એવો સંસ્કૃતિનો અર્થ રદ રહેલો નથી. એ સંસ્કારિતા

તો મનોવિજ્ઞાનનો વિષય ગણાય. બહી માનવવિજ્ઞાનમાં અદ્ય શબ્દ Culture અર્થે ખેડાણના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે; બાકી બહી સંસ્કૃતિ એટલે મનિવતુ-એના સામાજિક વારસાને અધારે થતું ક્રમિક ધડતર-આ ખેડાણ-એવું ઉદ્દિષ્ટ છે.

હેટલીકવાક Culture અને Civilization એ બે શબ્દો લોક-અવહારમાં એક જ અર્થમાં વપરાય છે, પરંતુ માનવવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં આ બે શબ્દો વિન્નલિન્ન અર્થમાં પ્રયોજવા જોઈએ. વાનરમાનવમાંથી માનવરૂપે વિકાસ પામતા માનવે પોતાની સામાજિક પરંપરાની શરૂઆતના તબક્કામાં પાષાણના જોગરો ઘડી પહેલાં શિકાર તથા ધાન્યસંચયની અને આગળ જતાં ખેતી તથા પશુપાલનની પરંપરા મેળવીને શરૂઆતમાં આરંભિક અવસ્થાની અને પછી ગ્રામીણ અવસ્થાની રહેણીકરણી વિકસાવી માનવજીવનની આ આર્થિક અવસ્થાઓ દરમિયાન થયેલા માનવજીવનના ખેડાણને માટે અંગ્રેજીમાં 'Culture' શબ્દ રદ થયો છે. હિન્દીમાં એને માટે 'સંસ્કૃતિ' એવો પયોય પ્રયોજાયો છે, પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દનો મૂળ અર્થ જેતાં 'Culture' ના પર્માય તરીકે 'કૃષ્ટિ' કે 'ખેડાણ' વધુ બંધ ખેસે.

મનુષ્યે શિકાર, ખેતી અને પશુપાલનમાંથી ઉદ્યોગ અને વાણિજ્યને વિકાસ સાધ્યો. તેણે નાનાં નાનાં ગામોને બદલે મોટાં નગરો વસાવી અગાઉની આરંભિક અવસ્થા અને ગ્રામીણ અવસ્થામાંથી નાગરિક (Civil) અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી. માનવસંસ્કૃતિના ધડતરમાં દેખા દેતી આ ઉચ્ચ અવસ્થાને નાગરિક સંસ્કૃતિ (Civilization) કહે છે.

માનવવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં સંસ્કૃતિનો ઉગમ તો માનવજીવનના ઉગમની સાથે જ થયો છે, બ્યારે સમ્યક્તાનો આવિર્ભાવ તો સંસ્કૃતિની અમુક વિકસિત કક્ષાએ જ દેખા દે છે.

૨. માનવ અવસ્થાસ માનવના સાંસ્કૃતિક ધડતરનો અભ્યાસ બે પદ્ધતિઓથી થાય છે.

(૧) કૃમિક વિકાસનો સિદ્ધાંત :—સંસ્કૃતિના જીવંત તરવોને ખારીકાઈથી જોતાં જણાય છે કે સંસ્કૃતિનો વિકાસ અમુક અમુક પ્રયાનોથી થયો છે. આ પદ્ધતિ અનુસાર વિકાસ જણવા માટે સંસ્કૃતિનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. અગ્નિની ઉત્પત્તિ ઘર્ષણનું નિરીક્ષણ કરવાથી જણવામાં આવી છે. તેવીજ રીતે ધર્મ, લગ્ન તથા વાસણોની ઉત્પત્તિ તેમને ખારીકાઈથી જોતાં જણી શકાય છે. નીતિને માર્ગે લોકો જાય તે માટે ધર્મની ઉત્પત્તિ યર્ષ છે. વ્યભિચાર ન ફેલાય તથા સ્ત્રીપુરુષ બાળકો સાથે સુખેથી રહી શકે તે માટે લગ્ન તથા કુટુંબની યોજના યર્ષ છે. જોરાકનો સંગ્રહ કરવા વાસણોની શોધ યર્ષ છે.

(૨) પ્રસારનો કે ઐતિહાસિક સિદ્ધાંત :—આ સિદ્ધાંતથી માનવસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પ્રસારની શોધ દ્વારા જણાય છે. સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં તરવો ક્યાંથી ક્યાં પ્રસાર થયા તે આ સિદ્ધાંતથી જણાય છે. સંસ્કૃતિ અનુકરણથી ફેલાય છે. તે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય છે. બાલા અથવા પહેરવેશનો ઉપયોગ અમુક જગ્યાએ થતો હોય ત્યાંથી માણસ બીજે જર્થે તે ચીજને તરવો ઉપયોગ કરે છે, તેથી તેનો ફેલાવો થાય છે એટલે કે ત્યાંના લોકો તેને અનુસરે છે. બીજાની રીતે તથા ચીજને મદદ કરવાનું મહત્ત્વ આમાં વધારે છે.

સંસ્કૃતિનાં તરવોનું પૃથક્કરણ કરી સાંસ્કૃતિક ધડતર જણવાની પહેલી કૃમિક વિકાસની પદ્ધતિ બરાબર સંતોષકારક નથી. સાંસ્કૃતિક તરવો જેવાં કે કામકુંડ, ચૂલો વગેરેથી સંસ્કૃતિનો પૂરો ખમાલ આવતો નથી. પ્રસારના સિદ્ધાંત અનુસાર મનુષ્યકૃત ચીજો તથા સામાજિક સંસ્થાઓને સારી રીતે જણી શકાય છે, પરંતુ આ મતના અનુયાયીઓ તરવોની સરખામણીમાં જૂલ કરે છે મનુષ્યકૃત ચીજો કરતાં રીતે, સંસ્થાઓ તથા નીતિના ધોરણ પરથી સાંસ્કૃતિક ધડતરનો ખ્યાલ વધુ આવે છે. તે માટે જ ને સિદ્ધાંતો ઉપયોગી નીવડે છે.

સંસ્કૃતિ એટલે સામાજિક વારસો. સંસ્કૃતિનાં ૭ તરવો છે.

(૧) મનુષ્યકૃત ચીજો (Artifacts), (૨)

૩. સંસ્કૃતિનાં તરવો માલ (Goods), (૩) શિલ્પક્રિયાઓ (Technical processes) (૪) વિચારો (Ideas), (૫) ટેવો (Habits), (૬) મૂલ્યો (Values)¹.

પીલ દુરાને સંસ્કૃતિનાં આઠ તરવો ગણ્યાં છે:—(૧) શ્રમ (ખેતી, ઉદ્યોગ, વાહનવ્યવહાર અને વેપાર), (૨) વ્યવસ્થા (જીવનનું રક્ષણ કરતી કુટુંબવ્યવસ્થા તથા રાજ્યવ્યવસ્થા, (૩) નીતિ (રિવાજ તથા રીતભાત, દાન તથા સાવધતા), (૪) ધર્મ (મનુષ્યની દૈવી માન્યતાઓ, દુઃખનો દિલાસો, આરિત ઉન્નતિ, તથા સામાજિક પ્રેરણાથી વ્યવસ્થાની મજબૂતી), (૫) વિજ્ઞાન (પ્રત્યક્ષ દર્શન, ચોક્કસ નેધ, નિષ્પક્ષપાત, કસોટી, યાનસંગ્રહ વગેરે), (૬) તત્ત્વજ્ઞાન (મોક્ષની પ્રાપ્તિ), (૭) અક્ષરજ્ઞાન (ભાષાવ્યવહાર, કેળવણી, લેખનકલા, સાહિત્ય, યાદી વગેરે), (૮) કલા (જીવનને રમણીય બનાવવા માટે રંગબેરંગી વસ્ત્ર, જવાહીર, ધરણી, મહેલો, બાગ વગેરે)². આ તરવો ઉપર જણાવેલાં ૭ તરવો જેવાં જ છે. શ્રમ અને કલાનો સમાવેશ વારસાગત મનુષ્યકૃત ચીજો, માલ તથા શિલ્પક્રિયા નામનાં તરવોમાં થઈ જાય છે. નીતિ, ધર્મ, વ્યવસ્થા, અક્ષરજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ ટેવો તથા વિચારો નામનાં તરવોમાં થાય છે અને વિજ્ઞાનનો સમાવેશ મૂલ્યો નામના તરવોમાં થાય છે.

(૧) મનુષ્યકૃત ચીજો: સારીરિક તથા માનસિક જરૂરિયાતોને સંતોષવા આદિકાળના મનુષ્યોએ અમુક ચીજો ધરાવવા માંડી. ખેતી,

1. Malinowski—"Culture" Encyclopaedia of Social Sciences. Vol. IV. Page 621.

2. Will Durant—The Story of Civilization. Page 934.

હિંસા, વાહનવ્યવહાર તથા વેપાર માટે અનુષ્ઠે ઉપયોગી સાધનો અમથી બનાવ્યાં અને જીવનને આનંદી બનાવવા માટે ધરેણાં, મહેલો, બાગ વગેરેની રચના કરી. સાધનોની ઉત્પત્તિ જરૂરિયાત બિની થતાં ચર્ધ છે. માત્ર કુદરતે આપેલ શારીરિક સંપન્નતા ઉપર અનુષ્ઠે આધાર રાખ્યો હોત તો તે વધુ વખત જીવી શક્યો નહોત. આદિમમાં આદિમ ભતિઓએ પણ ડોઢને ડોઢ પ્રકારનાં કૃત્રિમ સાધનો પર આધાર રાખ્યો છે. પ્રાકૃતિક માનવ ક્યારેય હસ્તી ધરાવતો નહોતો. કૃત્રિમ ચીજો, ઝોળરો, હથિયારો વગેરેની ઉત્પત્તિ, વ્યવસ્થા તથા વપરાશ માટે જ્ઞાન આવશ્યક છે.^૩

(૨) માલ : કુદરતે આપેલી માલની સંપત્તિનું કામકાજ હાથમાં લઈ એનો પરિમલ કરવો એની પાછળ એ માલના મૂલ્યની સમજ રહેલી સૂચવાય છે. ઝોળરો ધડવામાં તથા માલ વાપરવામાં સહકારની જરૂર પડે છે. માલ અને કૃત્રિમ ચીજો પરથી તેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન બધાય છે.

(૩) શિલ્પક્રિયાઓ : શિલ્પક્રિયાઓના વધતા જ્ઞાનને લઈને મારિલાપિક શબ્દો બિલા થાય છે અને ધીરે ધીરે જુદી જુદી શિલ્પક્રિયાઓને લગતા શાસ્ત્રમંથો તૈયાર થાય છે. હાથ, પગ તથા આંખોને સુલ્લિદારા ઉપયોગ કરી અનુષ્ઠ નવીન શોધો કરે છે.

(૪) વિચારો : બાળકનો મામાપના મૂલમાં બિછોર થાય છે. તેને ધરતો ચૂલો ગરમી, વિચારો, એન તથા સોખત (સહવાસ) અર્થે છે.^૪ દરેક સમાજમાં વિચારો અને ઇચ્છાઓ જુદા જુદા સ્વરૂપે હોય છે, કે જેને લાગણીઓ કહેવામાં આવે છે. વિચારો, રિવાજો અને સામાજિક ગ્રાહવણોમાં માતૃત્વની હકીકત એના જીવશાસ્ત્રીય મૂલ્ય ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક રીતે નિશ્ચિત થતી જાય છે.

3. Malinowski—"Culture" Encyclopaedia of Social Sciences. Vol. IV. Page 623.

4. Ibid. Page 622.

(૫) ટેવો : સ્વીકૃત નિયમો, ધારાઓ, રિવાજો અને રીતભાત એ સાધિત શારીરિક ટેવોની કક્ષાના છે. સંસ્કૃતિ પદાર્થો અને સંસ્થાઓ (પ્રજ્ઞાલિકાઓ-ઉદાહરણ-લગ્નસંસ્થા) તેમજ રિવાજો અને શારીરિક તથા માનસિક ટેવોની બનેલી છે કે જે સીધી અથવા આડકતરી રીતે મનુષ્યની જરૂરિયાતોને તૃપ્ત કરવાને પ્રવૃત્ત રહે છે. રિવાજ ઝામના સંબંધોના પરંપરાગત રીતે વિહિત થયેલા વર્તનનો પ્રમાણીકૃત પ્રકાર, કાય્ડે ક્રિયા છે.

ટેવોને કારણે નીતિના નિયમો છે. આરિત્ર ઉન્નતિ અને વ્યવસ્થાની મજબૂતીને આધાર સારી ટેવો છે. ભાષા એક શારીરિક ટેવ છે, પ્રેમ અને લગ્ન પણ ટેવો છે કે જેમને માનસિક તેમજ શારીરિક ટેવો કહી શકાય, કારણ કે તે મન અને શરીર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ધર્મનું ઘડતર સારી ટેવો વડે જ થાય છે કે જે સમાજમાં નીતિ તેમજ શાંતિ પ્રવર્તાવે.

(૬) મૂલ્યો : લાગણીનાં તરવો પર મૂલ્યોનાં આધાર રહે છે. લાગણીના તરવો સમાજનાં સાંસ્કૃતિક સાધનો પર આધાર રાખે છે. ઘણા સમયના અનુભવ પરથી લાગણીઓ ઉદ્ભવે છે. સમાજવ્યવસ્થાને કારણે ધાર્મિક લાગણીઓ સમાજમાં પ્રવર્તે છે. મૂલ્યોના અર્થ કોઈ વસ્તુ વિશે વિચારો ધડવા તે, વંશપરંપરાગત મૂલ્યાંકનોના વારસો સમાજમાં આવે છે. તેને કારણે એક વિષય અંગે જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા ખ્યાલો અથવા મૂલ્યો હોય છે. એનું સૌંદર્ય સામાં રહેલું છે તે વિશે જુદાજુદા દેશોમાં જુદાજુદા ખ્યાલો હોય છે. વિજ્ઞાન મૂલ્યનું પરિણામ છે. પ્રત્યક્ષ-દર્શન, ચોક્કસાંજોનું વગેરે મૂલ્યાંકન પ્રવૃત્તિને કારણે જ છે.

સમાજના વ્યવસ્થાને સંસ્કૃતિથી જુદી ગણે છે, પરંતુ સમાજના સમૂહોની—“જ્યાં મનુષ્યકૃત ઝીજો તથા શારીરિક ટેવોમાં રહેલી છે. સમાજવ્યવસ્થા સમાજના સમૂહોની શક્તિઓ દ્વારા નિશ્ચિત થયેલી રીતભાત છે. સમાજના રિવાજો, માનસિક તથા શારીરિક ટેવો અને સાધનોના અભ્યાસ પરથી

૪. સંસ્કૃતિનો સમાજ સાથે સંબંધ

અર્થાત્ છે કે સંસ્કૃતિ ડેળવણીને કારણે ચાલુ રહે છે. તે ડેળવણી આખાપની મીઝિક ડેળવણી હતી. પૂર્વજોના રિવાજો, પ્રવૃત્તિઓ, ચીજોની વપરાશ તથા મૂલ્યો પરથી સંસ્કૃતિનું માપ કઢાય છે. અનાજ ડેવી રીતે ઝિંતપન્ન કરવામાં આવતું, બેથું કરવામાં આવતું, વસ્તુઓ ડેવી રીતે અનતી, હથિયારો ડેવી રીતે બનાવતાં વગેરેની શોધનો સંસ્કૃતિમાં સમાવેશ થાય છે. આર્થિકવ્યવસ્થા, કાયદો અને ડેળવણી ઉપરાંત ધર્મ, જ્ઞાન અને માન્યતાઓ પણ સંસ્કૃતિમાં મોટો ફાળો આપે છે. આર્થિક વ્યવસ્થાને કારણે મનુષ્ય એકં બીજાની વસ્તુઓ અદલાબદલીથી મેળવી શકતા અને પોતાની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરતા. સમાજમાં વ્યવસ્થા જળવાય તે માટે ટોળીના સરદાર કે રાજાએ કાયદાઓ ધડી માથુસોને નીતિમાન બનાવ્યા. ડેળવણી અને ધર્મ નીતિ માટે જ છે. કલા અને શિલ્પક્રિયાઓ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન ચોજના માટે જરૂરી છે. સમાજમાં અનેક માનતાઓ અને વહેમોનું અસ્તિત્વ છે. જ્યારે જ્ઞાન કામ ન લાગે અને ગભરાટ થાય ત્યારે માથુસને પોતાની નિર્મળતાને ખ્યાલ આવે છે. તે સમયે મનુષ્ય માનતા (Myth)ને ઉપયોગ કરે છે. વાવાઝોડાથી કાઈ હોડી ફૂગતી હોય અને ખત્રાસીનું જ્ઞાન કામ ન લાગે ત્યારે હેડીમાં બેઠેલા માથુસો ઇશ્વરને સાંભળે અને કાર્મિક માનતા માને. વરસાદ, તાપ, ફળદ્રુપતા વગેરે માટે માનતાઓ છે. આધુનિક સમાજમાં પણ માનતાઓ છે. મનુષ્ય અમર છે એમ માનવાથી પૂર્વજોની શ્રાદ્ધક્રિયા તથા પૂજા શુદ્ધી શુદ્ધી રીતે થાય છે. પ્રેમ અને લગ્નકર્મમાં પણ માનતાને ઉપયોગ થાય છે. પુરાણવિદ્યા (Mythology), માદનિયાં, ભદ્ર, નજર-બંધી વગેરે માનતાનાં રૂપો છે. જુવાનો જૂન કાલનાં ધંધો લોડોના ભૂતના વહેમને કારણે ચાલે છે.

માનવસમાજની દરેક બહેર અથવા ખાનગી પ્રવૃત્તિને કારણે ગામ કે શહેરમાં એક વ્યક્તિ બીજા વ્યક્તિના સંપર્કમાં આવે છે. આર્થિક

પ. માનવની સંશોધનવૃત્તિ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા પ્રાણીઓને પાળવામાં આવ્યા હતાં. શુદ્ધિદાર નવાં સાધનોની શોધ થઈ હતી. આદિ મનુષ્યે શિકારની પ્રવૃત્તિ જૂનને કારણે કરી અને જૂનને સંતોષી. પ્રાયશ્ચિક્ષ અવસ્થાના મનુષ્યે શિકાર બાદ અનાજ તથા પ્રાણીના દૂધની શોધ કરી. દરેક સંસ્કૃતિને તપાસવાથી જણાય છે. માનવને ખોરાક ઉત્પન્ન કરવા (ખી વાવવાં, ફળથી જમીન ખેડવી, પાક લણવો, નિવાસ-સ્થાને લઈ જવો અને સંગ્રહ કરવો) માટે જમ અને શોધ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે. શિકારના બાકા પરથી શિકારના, હંમેશા, શિકારી ટાળીની વ્યવસ્થા અને શિકારની રીતો જાણી શકાય છે. હોડીને લીધે સંસ્કૃતિને ફેલાવો થયો છે. હોડી પરથી નોકાવિલા તથા તેને હેતુ જાણી શકાય છે. હોડીનું અલગ સમાજચાલ છે. હોડી પરથી તેની માલિકી, કામની વહેંચણી, દરજ્જે તથા હંમેશા પશુ જાણી શકાય છે. વહેંચણી બાદ સમાજમાં મોટામાં મોટું સહસ્ર હતું. બાકી અને હોડી માનવની સંશોધનવૃત્તિનું પરિણામ છે.

આદિમ બીપ્રરુપ પ્રેમ કરવા લાગ્યાં. તે કારણે બાળકો જન્મ્યાં. એટલે કુટુંબ થયું. કુટુંબોને સમૂહ સમાજ કહેવાવા લાગ્યા. દરેક માનવસમાજમાં પ્રેમની પ્રથા તથા જીવન-ક્રમ સમાજવ્યવસ્થા સાધીની પસંદગી અસ્તિત્વ ધરાવતી. દરેક સમાજમાં લગ્નના નિયમો અનાવવામાં આવ્યા છે. લગ્ન દરેક માનવસંસ્કૃતિમાં જાતીય સંલોગ અને બે વ્યક્તિઓનું સહજીવન છે. આર્થિક વ્યવસ્થાને આતર પશુ જન્મેનું સહજીવન જરૂરી હતું. લગ્ન, સમાઈ, પ્રેમ તથા જાતીયતાનો પ્રત્યેકવૃત્તિની મેળનામાં સમાવેશ થાય છે. સૌને પ્રરુપ મદદગારની જરૂર પડે છે. જન્મથી મનુષ્યને

અંજર નહોતી કે સ્ત્રીપુરુષના સંબોધથી પ્રભેતપત્તિ થાય છે. તે તો જાતીય વાસનાને સંતોષવા માટે જ સ્ત્રીને સંપર્ક સાધતો. સ્ત્રી તરફના દૈત્તભાવને જોઈને કરવા માટે સમાજે લગ્નની વ્યવસ્થા કરી છે. લગ્ન માનવસંસ્કૃતિમાં ફક્ત જાતીય સંબોધ માટે નહોતું, પરંતુ તે એક જાતનો કાયદેસરનો કરાર હતો. તેમાં પુરુષ સાથે સ્ત્રી શી રીતે રહી શકે તેની આકૃતિ હતી.^૬ સ્ત્રીની પવિત્રતા માટે નિયમો હતા. પ્રચલિત રિવાજો પરથી લોકોની પ્રેમ કરવાની પદ્ધતિઓ સમય તથા તે માટેનાં આકર્ષણનાં સાધનો વિષે જાણી શકાય છે. આદિ સમાજમાં મનાઈ પ્રવર્તતી હતી. કાવિ માતા બાળકના દિત ખાતર કેટલીક મનાઈઓ પાળતી. તે સમાજમાં પુરુષને રસોઈ બનાવવાની મનાઈ હતી, એટલે ગામડાઓમાં વસ્તુલંઘર તથા રસોઈ બલમ બલગ હોતાં. સદાકાર માટે સમર્પણ, પ્રવાસ અને થોડા બાનદાને ભોગ જરૂરી છે.^૭ આદિ સમાજની જમીનમાલિકીની, ખાનગી ગ્રામીણી માલિકીની અને ઉત્પાદનનાં સાધનોની વિગતો ગુપ્તવશ્ય ભરેલી છે. અર્ધસાક્ષની ઉત્પત્તિને કારણે માલિકીના ભોગવધાનો વિકાસ થયો છે.

અનુભવને વ્યક્ત કરવાનું સાધન સંકેતચિહ્નો છે કે જેમાં માનવે સંચિત કરેલો અનુભવ એક પેઢીથી બીજી પેઢીને અપાતો રહી શકે છે.

ભાષા એ આવાં સંકેતચિહ્નોનાં સદાત્વનો પ્રકાર છે.

૭. ભાષા ભાષામાં અનુભવ હોતો નથી, પરંતુ એ એવી નક્કર રેખાની કઈક પદ્ધતિ છે કે જે દરેક માનવસમાજના સંસ્કૃતિક અનુભવના વિકાસની સાથે રહે છે અને આ સંસ્કૃતિક અનુભવનો અંતર્ગત ભાગ બને છે. આદિ મનુષ્યજાતિઓમાં રિ-

6. Malinowski—"Culture" Encyclopedia of Social Sciences. Vol. IV. Page 628.

7. Ibid. Page 633.

રિવાજો મૌખિક રહેતા. તેમની ભાષા કહેવતો, સુખાષિતો અને નિધમોથી ભરપૂર હતી. તે જ્ઞાનને એક પેઢીથી બીજી પેઢીને પહોંચાડવાની એકધારી રીત હતી. તે લોકકથાઓ તથા કલ્પિત કથાઓના રૂપમાં વંશપરંપરા બિતરી આવતી. હિંદુ સંસ્કૃતિઓમાં મૌખિક અનુશ્રુતિને પરંપરાગત આહુ રાખવા માટે લેખનકળા ઉમેરવામાં આવી. ભાષા વગરની સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ ન હોઈ શકે. શબ્દ પોતે પદાર્થ નથી; પરંતુ પદાર્થને વ્યક્ત કરનારું માત્ર એક સંકેતાત્મક હિંદુશબ્દ છે. 'અનિત્ય' હિંદુશબ્દ એ માનવપ્રવૃત્તિનાં સર્વ સ્વરૂપોમાં અનિવાર્ય એવી એક સ્વાભાવિક ક્રિયા છે. વાણી એ માનવની એક સાહજિક શારીરિક ક્રિયા છે. બાળક શરૂઆતમાં જે સાહજિક હિંદુશબ્દો કરવા લાગે છે તેને ધીમે ધીમે એના કુટુંબના તેમજ સમાજના માર્ગદર્શન નીચે અમુક નિશ્ચિત કૃત્રિમ હિંદુશબ્દો તરફ વાળવામાં આવે છે અને એ તાલીમમાંથી બાળક એને વારસામાં મળેલી ભાષાના સંકેતો પ્રહાર કરે છે અને એ રીતે એ ભાષા એ સમાજના અનુભવસંચયનો વારસો ભાવિ પેઢીઓને આપવાનું એક સફળ અને સમર્થ સાધન નીવડે છે.

સામાજિક સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિ જરૂરિયાત બિંબી થઈ છે. 'વેપશ્વ' માટે કુટુંબસંસ્થા, પ્રજોત્પત્તિ માટે લગ્નસંસ્થા, વ્યવસ્થા માટે રાજ્યયોજના અથવા રાજ્યસંસ્થા. ૬. સામાજિક સંસ્થાઓ અને વિનિયમ માટે બજારોની વ્યવસ્થા અથવા સંસ્થા જીવનને સુખી બનાવવા માટે થઈ છે. કુટુંબદ્વારા જે શિક્ષણ અપાય છે તેનાથી સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. શિક્ષણ હવિષારો તથા માલના ઉપયોગનું 'હતું'. માન્યા પોતાના બાળકને જ ઔદ્યોગિક કળા શીખવતો, લગ્નસંસ્થા સમાજે બિંબી કરેલી છે. નિયન રૂઢિઓ અનુસાર સ્ત્રી-પુરુષ પ્રેમ કરતાં તથા ધર્મવિધિ અનુસાર લગ્ન કરતાં. લગ્ન એ કાયદે-સરનો સ્ત્રીપુરુષ સાથે રહેવાનો કરાર છે. એકપત્નીત્વ, અનેકપત્નીત્વ,

એકપતિત્વ તથા અનેકપતિત્વના રિવાજો જુદા જુદા દેશોમાં હોય છે. રાજ્યયોજના ટાળીના સરદારે રચેલ સંસ્થા છે. લોકો સુખી થાય તથા એકબીજા સાથે સંપીને રહે તે માટે કાયદાઓ ધકાયા અને વ્યવસ્થા કરનારને તેના જદલામાં કર અપાવા લાગ્યો. ત્રિનિમય માટેની બગીચ સંસ્થા એકબીજાની વસ્તુઓને ઉપયોગ કરવા માટે ઉદ્ભવી.

મનુષ્યની કરામતની વીજો, તેનાં મકાન, હોડીઓ, ધંધાનાં સાધનો તથા હથિયારો, પૂજા અંગેની ઇ. સંસ્કૃતિની પરખ સામગ્રી વગેરેની જનાવટ પરથી સંસ્કૃતિની પરખ થાય છે. ધરતું રાચરચીપું, ચૂલો, પથારીઓ, ખીંટીઓ વગેરે સાદાર્થ સૂચવે છે. સાધનરૂપ વિધિઓ (આદેશો) (Instrumental Imperatives) આર્થિકવ્યવસ્થા, કાયદો અને કેળવણી છે. તે ઉપરાંત સંયોગી આદેશો (Integrative or Synthetic imperatives) માન્યતાઓ, ધર્મ, જ્ઞાન અને કળા છે. આ માનવજરિઆતોને આકતરી રીતે પૂરી પાડે છે."

આદિસમાજમાં ધર્મ ઉચ્ચ માનસિક જરૂરિયાતોને કારણે ઉદ્ભવ્યો હતો. ધર્મોદ્ભવના ધણા મત પ્રવર્તે છે—
૨૦ ધર્મ (૧) ધાર્મિક લાગણી, (૨) જીવનની અમરતા (animism), (૩) બચની લાગણી, (૪) ભાષાનું નિગમન (Lapses of speech), (૫) સમાજમાં આત્મચલન.

ધર્મની ઉત્પત્તિ માનવજીવનની કડુણતાઓ, માનવયોજનામાં આવતી મુશ્કેલીઓ તથા વાસ્તવિકતાને દર્શાવવા માટે યર્ષ છે. નીતિની લાગણીઓને કારણે મનુષ્ય એકબીજાને જદલે અથવા એકબીજાની સાથે

કામ કરી શકે છે. વફાદારી, સગર્ભ તથા માળાપની લાગણીને કારણે અંગત આકર્ષણ સમાજમાં છે તથા મૃત્યુની સત્યતાને કારણે ધાર્મિક માન્યતા વધુ ફેલાઈ છે. મૃત્યુ બાદની ધાર્મિક ક્રિયાઓ છૂટા પડેલા આત્માને શાંત્યન આપવા માટે ઉદ્દેશ્યેલી છે. આત્માની અમરતા તથા પુનર્જન્મની માન્યતા ધાર્મિક ક્રિયાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ કારણે જ પૂર્વજો તથા કુળના દેવોની પૂજાએ માનવસમાજમાં સારું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ધર્મ સાથે સિદ્ધકલા સંકળાયેલી છે. દેવોની મુર્તિઓ, કોતરણી તથા ચિત્રકામનો ઉદ્ભવ ધર્મને આભારી છે.

જન્મ, ગર્ભધારણ, યોવન, લગ્ન, મૃત્યુ (સર્વોપરી કટોકટીનો સમય) વગેરે ધાર્મિક સંસ્કારોને પ્રોત્સાહન આપે છે.⁹ ધર્મ નીતિ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ માનવજીવનને પવિત્ર કરે છે અને સમાજને કાળૂર્માં રાખે છે.

ખોરાકની માફક રમતગમત દિવસના કામને લીધે ચઢેલ ચાકેને ફર કરવા તથા ફરી રેન્જિદા કામ માટે ૧૧. તાજગીનાં સાધનો તાજગી મેળવવા જરૂરી છે.¹¹ સંજીત અને વૃત્તથી થયું આરામ મળે છે. શોભા વધારવાની કળા, શરીર પર કપડાં તથા રંગથી ચિતરામણ, વસ્તુ-કોતરણી, ચિત્રકળા, સિદ્ધકળા, લાકડા તથા પત્થરનું સ્થાપત્ય વગેરેનો ઉપયોગ રેન્જિદા કામનો ચાક ઉતારવા માટે થયો હતો. કાવ્યકળા તથા નાટ્યકળા આરામ માટેનાં વિકસેલાં સાધનો છે. જાતીય સંમેલનમાં પહેલવાનના પ્રયોગો, સદ્વૃત્ત, ગાન અને કળાના નમૂનાઓ ખોરાક

9. Malinowski—"Culture" Encyclopaedia of social sciences. Vol. IV. Page 641.

10. Ibid. Page 641.

11. Ibid. Page 644.

વગેરે ધર્મીયાર એકતાની ધાગણી પેદા કરે છે.¹² સંસ્કૃતિ એક જરૂરિયાતનાં સાધનોવાળી વાસ્તવિક દુનિયા છે કે જેનો ઉદ્ભવ માનવ-જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે થયો છે.

આદિકાલથી આધુનિક કાલ સુધીમાં માનવે સુખપ્રાપ્તિ માટે ઘણો પ્રયાસ કરી પ્રગતિ સાધી છે. જરૂરિયાત તથા આનંદ માટે આધુનિક યુગમાં રેલવે, તાર, ટેલિફોન, વૃદ્ધ, સુખપ્રાપ્તિ ટેલિવિઝન, સિનેમા, રેડિયો, રટીમર વગેરેની શોધ કરી છે. મનુષ્યે શુદ્ધિ દ્વારા એટલમ બોમ્બની શોધ પણ કરી છે, જેનો ઉપયોગ મનુષ્યોના નાશ માટે છે. લોકકલ્યાણ માટે નવીન શોધ થાય તો જ વિશ્વસાંતિ શક્ય છે.

12. Malinowski "Culture"—Encyclopaedia of social sciences. Vol. IV. Page 644.

૨. આદિમ સંસ્કૃતિઓ

માનવઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વ દ્વારા જાણી શકાય છે. ઇતિહાસ એટલે સંશોધન. મકાનો, હથિયારો, સામાન, ધરણી, ઠગરો, લેખો, માટીના વાસણો વગેરેના અવશેષો આદિમ સંસ્કૃતિના સંશોધન માટે ઉપયોગી નીવડે છે. માનવના પ્રાગૈતિહાસિક યુગો અને માનવઉત્પત્તિની શોધ જૂસ્તરવિદ્યાએ કરી છે. જૂસ્તરવિદ્યાની અવધાન શોધ પ્રમાણે પૃથ્વી પર ઉત્પન્ન થતા અનેક જીવોમાં મનુષ્ય એક મોટો જીવ છે.^૧

જૂસ્તરવિદ્યાશાસ્ત્રીઓ પ્રાચીન પાષાણયુગને પ્લીસ્ટોસીન (Pleistocene) યુગ કહે છે. મધ્ય પ્લીસ્ટોસીન યુગમાં એટલે કે આશરે ત્રીસ લાખ વર્ષ પૂર્વે પણ જીવોનું જીવન હોય એમ જૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને લાગે છે. હાલના જેવું ગરમ વાતાવરણ ન હોવાને લીધે નાના જીવોની ઉત્પત્તિ થતી હોવા જતા તેઓ વધુ જીવી શકતા નહોતા. આની પૂર્વેના સમયમાં ચાર મોટા હિમયુગો (Ice Ages or Glacial Periods) થયા હતા.

પ્રાગૈતિહાસિક માનવવિદ્યા (Prehistoric Anthropology) દ્વારા મનુષ્યનો સારીરિક વિકાસ જાણી શકાય છે અને પ્રાગૈતિહાસિક પુરાતત્ત્વથી જાણી શકાય ■ કે મનુષ્યે યમદ્વારા માનવતા મેળવી-

હિમયુગોના અનેક જીવોમાં મનુષ્ય એક વધુ વિચિત્ર જીવ હતો. અર્વાચીન મનુષ્ય (Modern man or Homo Sapiens) કરતાં તે સમયની એટલે કે પ્રાચીન પાષણયુગની મનુષ્યજાતિ જુદી તરી આવે છે. તે સમયે મનુષ્ય જેવાં પ્રાણીઓ (Hominids or Manlike creatures) હતા. પીથેકેનથ્રોપસ (Pithecanthropus) જવાનો વાનરમાનવ હતો. તેની ખોપરી ઘણી જાડી હતી, પરંતુ તે નાની હતી. જડજીવ હારે હતું અને તે વાતચીત કરતો હોય એમ તેના મગજતંતુઓ પરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે. સીનથ્રોપસ (Sinanthropus) નામની મનુષ્ય જેવાં પ્રાણીઓની જાતિ હતી. તે ચીનમાં પેકિંગ નજીક ચાઉ-કાઉ-ટીનની શુક્રમાં રહેતી. તે મનુષ્યલક્ષક હોય એવું માનવામાં આવે છે. શુક્રમાંથી જળેલાં હાડકાં મળ્યાં આવવાને કારણે અનુમાન કરવામાં આવે છે કે છે તે જાતિ અગ્નિનો ઉપયોગ કરતી હશે. કુદરતી ચીજો, લાકડું, પથ્થર, હાડકાં વગેરેનો જ આદિ માનવે પ્રાથમિક જીવનરો તરીકે ઉપયોગ કર્યો હશે. આદિ કાળમાં મનુષ્ય જેવાં પ્રાણીઓ ખુબ ખાઈ જતાં. અનુભવ પરથી જ્ઞાન આપ્યું લાગે ■ કે અમુક ચીજો ખાઈ છે.

મનુષ્ય જેવાં પ્રાણીઓ આશરે પાંચ લાખ વર્ષો પૂર્વે ઉત્પન્ન થયાં હશે અને તેઓ ઇંગ્લેંડથી ચીન સુધીમાં વિખરાઈ ગયાં હશે^૨ તેઓએ પથ્થરના જુદાજુદા આકારો ર. પાપાજી યુગોની સંસ્કૃતિ કરી હથિયારો બનાવ્યાં. આકારોમાં પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતા આવી હતી. માનવજીવનમાં અગ્નિક ક્રાન્તિઓ યવાથી ઐતિહાસિક પ્રગતિમાં યુગના વિભાગો પડે છે. માનવજીવનની કદાની આશરે પાંચ લાખ વર્ષો પૂર્વેની છે. તે સમયે માનવ ખોરાક એકત્રિત કરનાર (food gatherer) હતો^૩.

2. 'Gorden Childe—What Happened in History. Page 19-

3. Ibid. Page 23.

આદિ માનવ કુદરત આપે તેવા સિંકાર કરીને ખોરાક પ્રાપ્ત કરતો અને સંગ્રહ કરતો. આવી જંગલી અવસ્થાના સમયને પ્રાચીન પાષાણયુગ (Palaeolithic or Old Stone Age) કહેવામાં આવે છે. આસરે આઠેક દહાસ વધુ પૂર્વે ઇટલીક જાતિઓએ ધાન્ય ઉત્પાદન માટે છોડેા ઉગાડવા માંડ્યા અને દૂધાળા પ્રાણીઓ પાળવા માંડ્યા. આ સમયને નૂતન પાષાણયુગ (Neolithic or New Stone Age) કહેવામાં આવે છે.

પ્રાચીન પાષાણયુગમાં મનુષ્ય પ્રાણીઓના સિંકારથી તથા માછલીઓથી ભરણપોષણ કરતો તથા ચામડાનાં વસ્ત્રો બનાવી સરીસૃપ રક્ષણ કરતો. ઉપલા પ્રાચીન પાષાણયુગમાં મનુષ્યની શોધ થઈ છે. આફ્રિકાના અટેરિયન અને કેપ્સિયન તથા યુરોપના અને એશિયાના તેમના સમકક્ષીનોએ પણ મનુષ્ય વાપર્યું હતું. જોખરો બનાવવા માટે પણ જોખરો ઘડવાનો વિચાર માનવમનમાં આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. પથરનાં જોખરોના મુખ્ય પ્રકારો હતા :—(૧) ઘડીને બનાવેલાં જોખરો (core tools), (૨) ચીરીએ પાડી બનાવેલાં જોખરો (flake tools). આવા હિમયુગનાં જોખરો યુરોપ તથા યુરેસિયામાંથી મળી આવ્યાં છે, તે જોખરો બનાવવામાં આકારની દરકાર રખાઈ લાગતી નથી. અને હાથકુહાડીઓ પણ કહેવામાં આવે છે. ચીનમાં અને ઉત્તર ભારતમાં બનાવવામાં આવેલાં જોખરો ઉપરના બે પ્રકારો કરતાં જુદાં છે. તે જુદી જ રીતે પથરની ચીપોનાં બનેલાં છે. ઉપલા પ્રાચીન પાષાણયુગ (Upper Palaeolithic Age)માં આસરે ૨,૫૦,૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે ક્રોમેગનન, રેડસિયન અને નિએન્ડરથલ નામની મનુષ્યજાતિઓ પૃથ્વી પર હતી. નીચલા પ્રાચીન પાષાણયુગ (Lower Palaeolithic Age)ના હિમયુગોમાં આસરે ૪,૦૦,૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે પિથેકનથ્રોપસ, હેક્ટિલપર્ગ વગેરે નામની મનુષ્ય જાતિઓ પૃથ્વી પર હતી. આ હિમયુગોમાં ઇંગ્લેન્ડના સસેક્સ પરગણામાં આવેલા પિથેકનથ્રોપસમાં

જાગેલી મનુષ્યજાતિનો સમાવેશ થતો હતો, પરંતુ હવે તે અવશેષ થઈ પ્રાચીન ન હોવાનું માલુમ પડ્યું છે.

નિઝેન્ડરથેલ નામની વિચિત્ર મનુષ્યજાતિ આધુનિક મનુષ્ય (Homo Sapiens) કરતાં જુદી હતી. તે જાતિના મનુષ્યનું કપાળ, માથું, હડપ્પની તથા પગ વિચિત્ર હતાં. 'માનવસંસ્કૃતિમાં આ જાતિએ પશુ શોધો આપ્યો છે.' આ જાતિ ફળાં જેવાં હયાયારો (ભાલાની અણીઓ) તથા પથ્થરના દુકડા કરીને કે છોલીને જુદી જાતનાં જોળારો બનાવતી. આ જાતિના માથુસો એકત્રિત થઈને વ્યવસ્થિત સમૂહોમાં રહેવાનું કરતા. આમાંથી સામાજિક સંગઠન થયું હતું.

પ્રાચીન પાષાણયુગમાં મુઝદાને કળશોમાં દાટવામાં આવતાં તે કળશો ધર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતી. યુદ્ધોમાં પણ કળશો કરવામાં આવતાં. કેટલીક વાર મૂલા નજીક રાજ દાટવામાં આવતાં, કારણ કે તેઓને લાગતું કે અગ્નિની ગરમીથી ઘેરેક સમયે મુઝદા પુનર્જીવિત થશે. કળશમાં રાજ પાસે રાંસ તથા જોળારો રાખવામાં આવતાં, કારણ કે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે મૃત આત્માઓને પણ ખરતુઓની જરૂર પડે છે. આ મુઝદાં જોળારો સીરિયા, ભારત, ચીન, સાઈબિરિયા વગેરેમાંથી મળી આવ્યાં છે.

પ્રાચીન અને નૂતન પાષાણયુગ વચ્ચેના સમયને મધ્ય પાષાણયુગ (Mesolithic or Middle Stone Age) કહે છે. આ યુગથી આધુનિક યુગ સુધીનું સંશોધન કરવાથી જાણવા મળે છે કે મરજુફિયા તે યુગથી અર્વાચીન યુગ સુધીમાં ચાલુ જ છે. આ યુગમાં ફતરારોનો ઉપયોગ હરણ, રીંછ તથા બીજાં પ્રાણીઓના શિકાર માટે થતો હોય છે. આ યુગમાં કરવામાં આવે છે. પેટરુંગલ, ફાન્સ અને આદિત્ક

પ્રદેશમાંથી કૃતરાનાં અસ્થિ અળખે આવે છે. કૃતરા મનુષ્યનું પ્રથમ શાબેશ પ્રાણી લાગે છે. જરૂર ઉપર આવે તેવી માટીઓનો ઉપયોગ મનુષ્ય માનની હેરફેર માટે કરતો. લાકડાંનો ઉપયોગ જોળારો બનાવવામાં થતો. જંગલી જાતિઓના સમૂહોમાં કુદરત નામની સંસ્થા ઉદભવી. સગપણની પદ્ધતિ અનુસાર એકબીજાના લોકો અને ક્રમને અસ્તિત્વમાં આપી-લોકોના સંબંધને કારણે જ મનુષ્ય રાજાનો સભ્ય કહેવાતો.

નૂતન પાષાણયુગમાં આર્થિક તથા વૈજ્ઞાનિક ક્રાન્તિને કારણે માનવજીવનનો વિકાસ થયો. મનુષ્યને અનુભવ પરથી જાગૃત કે અમુક ચીજો આવે છે અને અમુક એરી છે. આ જ વિજ્ઞાન છે. જંગલમાં વનરપતિશાહ, પ્રાણીશાહ, વેદશાહ, તથા રાજાવજીશાહનાં મૂળ રહેલાં છે. આ વિકાસ લાવનાર પ્રાચીન પાષાણયુગના સુધરેલા જંગલીઓ નહોતા. મેગડેસેનિયન નામની મનુષ્યજાતિમાં પુરુષો શિકાર કરતા અને સ્ત્રીઓ ખાવાલાયક જંગલી છોડાનાં બીજ વાવતી. સમય જતાં સ્ત્રીઓ ખૂંપડી નજીક ખેતી કરવા લાગી એટલે ખાવાલાયક છોડે જંગલમાંથી શરૂઆત થઈ. પુરુષોએ શિકારનું કામ ચાલુ રાખ્યું. પાછળથી ખેતી મુખ્ય થઈ અને પુરુષે ક્ષેત્રની શોધ કરી ખેતી કરવા માંડી. ખેડૂતની પત્ની કુકરતી ચીજો (દા. ત. નાળાએનું કાચલું) ને વાસણ તરીકે વાપરતી. આગળ જતાં માટીનાં વાસણ બનાવવાની શોધ થઈ. લાકડાનાં તથા પત્થરનાં પણ વાસણ બનવા લાગ્યાં. માટી, લાકડાનાં કુકડાઓ, પત્થર તથા જરૂરી ખૂંપડીઓ જંધાર્થ. અનાજના જંડારો અનાજનો સંગ્રહ કરવા માટે બનવા લાગ્યા. અનાજ દળવા પત્થરની ધંટીઓનું નિર્માણ થયું. સમાજના ઉપયોગ માટે કૃત્રિમ ચીજો, નવાં હથિયાર, શાળો વગેરેનું ઉત્પાદન થયું. પત્થર ઉપરાંત લાકડાનાં, અસ્થિનાં, હાથીદાંતનાં તથા સાબરસિંગનાં પણ જોળારો બનાવવા લાગ્યાં, જે જોળારોને ધારવાળાં તથા સુવાળાં બનાવવાની. પણ કળા શોધાર્થ કુદરતમાં સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચેની કામની જોડે અણી (પુરુષને

શિકાર કરવાનું કામ તથા જીને બૂંપડી પાસે ખેતી કરવાનું તથા બાળગીઠરનું કામ) આ યુગના આરંભમાં થઈ શકે છે. પાઠળથી ખેતીનું કામ મુખ્ય થતા જી પ્રરુપના સહાયક તરીકે ખેતીમાં કામ લાગતી. આ યુગના માણસો ધર્મ, જવ, ચોખ્ખા, મકાઈ, રતાણ અને બીજા ખાવાલાયક છોડોના બીજ પકવતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ ના આસપાસ પશ્ચિમ એશિયા તથા યુરોપના સમાન્તેમાં જરણીઓ, લોટા, ચોટા ખાલા તથા પાણી પીવાની નળાને વપરાત ફેશન જેવો ધર્મ ગયો. પશ્ચિમ યુરોપનાં ઘણાં નૂતન પાષાણયુગનાં ગામોની આસપાસ સજાતિન ગમથી આઈઓ તથા વાડો જંગલી પશુઓ તથા માનવ-શત્રુઓથી બચવા માટે બનાવવામાં આવતી.^૬

નૂતન પાષાણયુગનું દરેક કુટુંબ પોતાનો ખોરાક, વાસણ, કપડા, જોખરો તથા બીજા સામાન ઉત્પન્ન કરતું. જીઓ ખેતીમાં મદદ કરતી, દળતી, રાધતી, કાપક વણતી, વાસણો બનાવતી, ધરણા ધડતી તથા જંતરમંતરની વસ્તુઓ બનાવતી. પ્રરુપ જમીન સાર કરતો, ધર બનાવતો, શિકાર કરતો તથા ઉપયોગી જોખરો અને દ્રવિયારો બનાવતો. રચાનિક ઝીંજે—ખતર, અસ્થિ, લાકડા, માટી વગેરેમાંથી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ બનાવવામાં આવતી પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓને આ યુગની એક દેશની કબરોમાંથી દૂર દૂર દેશોની ઝીંજે મળી આવી છે. તે વરથી પરદેશ સાથે માલનો વિનિમય થતો હશે એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. પશ્ચિમ ઈરોનના સિઆલક અને દક્ષિણ ટુર્કસ્તાનમાં આવેલ અનાજીમાં હજારો માર્બલ દૂરથી લાવેલ ત્રાંખાનાં અને કિંમતી પત્થરોનાં ધરણાં બનતા. આ યુગનું દરેક ગામકુ સ્વામ્યથી હટ્ટ. આ યુગની એક નહિ, પણ અનેક સંસ્કૃતિઓ છે. જુદી જુદી જાતના છોડ, પાણવામાં આવતાં પ્રાણીઓ, ખેતીની રીતો નિવાસસ્થાનો, જોખરોની જાતો, વાસણોના આકારો તથા તેમને સુશોભિત બનાવવાની રીતો, મરણક્રિયાઓ,

માદળિયાં તથા બનાવટોની પદ્ધતિના નિરીક્ષણથી સંસ્કૃતિ, ક્યાંની છે તે જાણી શકાય છે.* નૂતન પાષણયુગના અવશેષો—માટી, પત્થર તથા હાડકાંની પુતળીઓના અવશેષો—ધજ્જત, સીરિયા, ઈરાન વગેરે દેશોમાંથી મળીઆવ્યા છે. પુતળીઓ ‘દેવીમા’ (Mother Goddess) કહેવાતી. એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે અનાજના ફળમાઓની નારીમાં ગણના થતી, અને તેમની પૂજા તથા પ્રાર્થના ભોગ અને ધાર્મિક ક્રિયાઓના મંત્રો દ્વારા થતી. નર કે જે ફળદ્રુપતાનો દાતા હતો, તેને અનરોલિયા, બાલકન અને ઈસેડમાં માટી તથા પત્થરને કાતરી અનાવેલા પુતળાદ્વારા રજુ કરવામાં આવતો. પશ્ચિમ એસિયા, ઈજિપ્ત અને યુરોપમાંથી હજારો હાડપિંજર જયેલાં મળ્યાં છે. કે જેના પરથી નૂતન પાષણયુગની ક્રાન્તિ, નાગરિક ક્રાન્તિ (Urban Revolution) અને મિશ્રધાતુની ક્રાન્તિનું જ્ઞાન થાય છે. નૂતન પાષણયુગની પહેલી ક્રાન્તિ શિકાર અને ખેતીનું મિશ્રણ છે. ખીજી ક્રાન્તિએ ઉત્પાદનની શક્તિ એટલે કે ઉદ્યોગ વધાર્યો.

ધાતુના ઉપયોગથી માથુસે વધુ વિકાસ સાધ્યો. કાચમી નિવાસ માટે લોકો નદી પર રહેવા લાગ્યા કે જેથી વરસાદની અછતમાં નહેરોની યોજના વડે ખેતી કરી શકે. ખજૂર, ઓલાઈવ, અંજીર, દ્રાક્ષ વગેરેના ઉત્પાદનનો કાચમ લાભ લેવા માટે પણ માથુસો એક જગ્યાએ રહેવા લાગ્યા. નાઈલ નદીના પૂરથી કિનારો ઘસો ફળદ્રુપ બનાવવાનું તથા વાહનઅવહારનું કામ નદીકિનારે રહેનાર લોકો કરતા, પશ્ચિમ ઈરાનના સિઆલક પ્રદેશના અવશેષો પરથી જાણવા મળે છે કે ખીજાંઓ વડે બનાવેલી ઈંટોનાં ઘરો બનતાં.

નૂતન પાષણયુગ પછીના યુગમાં ધાતુના હથિયારોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પૂરો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો ન હતો. જે કંઈ વિકાસ

૩. તામ્ર-કાંસ્ય યુગની
સંસ્કૃતિ

થયો હતો તે નાઈલ, ટાઈગ્રીસ,
યુફ્રેટિસ તથા સિંધુ નદીને કિનારે
આવેલ ગામડાઓમાં થયો. તે
ગામડાંઓ સહેરો બની ગયાં.

બિહૂતો કારીગરો માટે વધુ અનાજ ઉત્પન્ન કરતા. પાષાણયુગ પછીના
આ યુગોને તાંબાના તથા કાંસાના મુખ્ય ઉપયોગને કારણે તામ્ર-
કાંસ્ય યુગો (Copper Bronze Ages) કહે છે. તે પછી ઇ. સ.
પૂર્વે ૧૨૦૦ ના અરસામાં લોખંડયુગ (Iron Age) આવ્યો.
તામ્રયુગમાં ત્રાણુ સામાન્ય વસ્તુ હતી, પરંતુ તે વસ્તુને સારી જાતના
પથર તરીકે ગણવામાં આવતી. ત્રાણુની કુઠાડીઓ તથા ખીજાં
ઓળરો બનાવતાં, પરંતુ તે ઓળચીખની વસ્તુઓ ગણાતી. સોનું
તથા ચાંદી અપાત કરવામાં આવતું. કુંભારો ચાક વડે ઝડપથી
વાસણો બનાવતા. ધણી લોકો માલિકી બતાવવા માટે સુનારો
ઉપયોગ કરતા. ત્રાંબાના ઉપયોગ માટે ચાર શોધો થઈ :—(૧) ત્રાંબાને
દીપીને વધારવાની (Malleability), (૨) તપાવીને ઓગાળવાની
(Fusibility), (૩) કાચી ધાતુ (ore) માથી ત્રાણુ ગાળવાની,
(૪) ધાતુનું મિશ્રણ કરવાની (Alloys) ત્રાણુ ઘડવાથી વળે તેવું,
પૂતરું બનાવી શકાય તેવું તથા કાપી શકાય તેવું છે. ગરમ કરવાથી
તે માટીની માફક વાળી શકાય છે તથા તેનો ઘાટ ઓગાળવાથી
ધરી શકાય છે. તે પથર જેટલું કઠણ હોય છે. ઓળરો બનાવવા
માટેના શુભો તેમાં વિષમાન છે. કૃત્રિમ રીતે ત્રાણુ બનાવી શકાય છે.
ત્રાંબા અને કાંસાના મિશ્રણના લાભો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ના અરસાથી
જાણીતા છે. ભારત, મેસોપોટેમિયા, એશિયા માઈનોર અને ગ્રીસમાં
મિશ્ર ધાતુની શોધ થઈ હતી. ત્રાંબાના ઉપયોગને કારણે કંસારા તથા
ખાણમાં કામ કરનાર કારીગરોના વર્ગ જુદા પડવા. કારીગરોનાં મહાજન
બંનવા લાગ્યાં. તામ્રયુગમાં જે ગામડાઓમાં કંસારાઓ રહેતા હશે
તેઓ ત્રાણુ અને ઓળરો લઈને દેશમાં ધંધાવે જમણુ કરતા હશે.

ટાર્કીસ-યુકેટિસના મેદાનમાં ત્રાંજાનાં જોળરો વધુ કરકસરવાળાં તથા સડીસલામત હતાં, કારણ કે યુદ્ધમાં લડવા માટે ત્રાંજાનો ચરખુ અથવા ખંજર પત્થરની ચીપ (flint) કરતાં વધુ વિશ્વાસપાત્ર છે.

સંસ્કૃતિમાં સામાજિક વ્યવસ્થાનાં ચાર મુખ્ય તરવો છે :—(અ)

આર્થિક વ્યવસ્થા, (આ) રાજકીય

૪. માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ વ્યવસ્થા (ઇ) સામાજિક વ્યવસ્થા,

(ઈ) કલાઓ તથા વિદ્યા.

ભૌગોલિક વાતાવરણ પણ સંસ્કૃતિમાં ફાળો આપે છે. રહેણીકરણ, ખેતી, ખોરાક વગેરે ભૌગોલિક વાતાવરણ અનુસાર હોય છે.

(અ) આર્થિક વ્યવસ્થા :—માનવ આદિકાલમાં શિકારી હતો.

શિકાર મળતો તેથી જ્ઞાન દ પામતો. શિકાર ન મળે તો તે ભૂખ્યા રહેતો. જોળનની નિશ્ચિતતા નહોતી. ખાવાલાયક છોડોની શોધ પછી ખેતી શરૂ થઈ. હજી ખેતીનું મુખ્ય જોળર હતું. અગ્નિની શોધ થતાં રાંધવાની કળા શોધાઈ. તેનું મુખ્ય કારણ ખોરાકને પોચો બનાવવાનું હતું. પંખીઓને માળો નિહાળતાં ખૂંપડીને વિચાર માનવમનમાં આવ્યો લાગે છે. અગ્નિ તથા ધાતુની શોધથી હિંદોગની શરૂઆત થઈ વાસના ચરખુ, સોય, શીથીઓ, દોરડાં, લીવર (હિંચાલન) તથા પુલી (ગરગડી) વગેરે બનવા લાગ્યાં. લીવર તથા પુલીની શોધથી ખરક પર ચાલતી માડીનું નિર્માણ થયું. શિકારીઓને જમીનની જરૂર નહોતી. ખેતીને લીધે લોકોને જમીનની જરૂર પડી અને જમીનને કારણે મનુષ્યને નિવાસસ્થાન કાયમી કરવું પડ્યું. સમૂહગત શિકારને કારણે ટોળાઓ બની હતી. મિલકત તથા સ્ત્રીઓ ટોળાની જ કહેવાતી, વ્યક્તિગત કંઈ નહોતું. ટોળાઓમાં સ્ત્રીઓ તથા મિલકતને કારણે ઝગડા થતાં. બળવાન વ્યક્તિ સ્ત્રીઓ તથા મિલકતનો વધુ

ઉપયોગ કરી શકતી. જેને કારણે માખડો પશુ ટોળીનાં ગણાતાં. વધુ પુરુષોની સાથે જીતીય સંબોધ થતો હોવાથી બાપ નિશ્ચિત નહોતો. કંઈકાને કારણે ટોળીઓ વિખરાઈ ગઈ અને કુટુંબો બન્યાં. પુરુષ સ્ત્રીને ખેતીના કામમાં મદદરૂપ થઈ પડે તે માટે રાખવા લાગ્યો. પહેલાં સ્ત્રીને ખસે ભાર તથા હળ જેવેવા વપરાતો. ત્યારબાદ ભાર લઈ જવા તથા જમીન ખેડવા બળદને ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સ્ત્રી એક નોકર જેવી હતી. તેનાં બાળકો ખેતીના કામમાં મદદરૂપ નીવડતાં, એટલે જે પુરુષને વધુ બાળકો હોતાં તે વધુ ધનિક ગણાતો. જમીનના કુકડાઓને ખાસે ખેતરોમાં ખેતી થવા લાગી એટલે વિશાળ ખેતીના કામ માટે ખીજા માણસોની જરૂર પડી અને તેને કારણે જ ગુલામોની પ્રથા શરૂ થઈ. ખેતીને કારણે જમીન એક મિલકત ગણાવા લાગી. અનુબંધની બે કુખ્ય જરૂરિયાતો પ્રેમ અને જૂખ માટે સ્ત્રી ઉપયોગી નીવડી એટલે તે તેને સાથે રાખવા લાગ્યો. ખેતી સાથે કેટલાક સમાજો દોરોને માંસ તથા દૂધ માટે પાળતા. ભાર લેવકવા માટે ગધેડાને પશુ ઉપયોગ થતો. પૂર્વે આફ્રિકામાં ભાર લેવકનાર જૂનાંમાં જૂનું પ્રાણી ગધેડું હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦માં ઇજિપ્તમાં ગધેડું પગાડું કે જેને વાહનવ્યવહાર માટે ઉપયોગ થતો. ઈ. પશ્ચિમ એશિયાના રજોમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ની અરસામાં વાહનવ્યવહાર માટે બપરાડું. તે 'રથડું' વહાણું' કહેવાતું.

(અ) શીશુકીય વ્યવસ્થા :—માનવ પ્રાથમિક અવસ્થામાં પચિસારી હતો. તે સમયે તે ચિકાર માટે સમૂહમાં જતો ત્યારે નિયંત્રણ પાલન કરવા તેવાર થતો. સામાજિક વ્યવસ્થાની પ્રાચીન સંસ્થા ટોળી હતી કે જે શિક્ષા અને નિયંત્રણી કરવાની ચલાવતી. ટોળીઓના સમૂહોને વડા સરદાર બન્યો. જળવાન વ્યક્તિ સરદાર થઈ શકતી એટલે કે સરદાર, રાજા અને રાજ્ય લગાઈને કારણે ઉદ્ભવ્યા છે. કેટલીક જગ્યાએ યુદ્ધ દરમિયાન જ સરદારનો અમલ રહેતો. ત્યારબાદ

પુરોહિતનો અમલ રહેતો. શિકારીઓ સારી શિકારની જગ્યા માટે લડતા અને ખેડૂતો સારી જમીન માટે, લડતા એટલે કે મિલકત જ લડાઈનું મુળ હતું. રાજ્યનું અસ્તિત્વ, લેખિત ઇતિહાસના સમયથી થયું. રાજ્યના નિર્માણથી અમુક કામ ફરજિયાત કરવું પડતું તથા આશાનું પાલન કરવું પડતું. નાગરિક હોય તે નિર્માણ તે સમયથી થયું. આ સ્વતંત્ર માનવ સંસ્કૃતિનું પરિણામ છે. 'કર જરૂરતાં ને સલામતી' જળવાય તો લડવું નહીં—એ જાવના ઉદ્ભવવાને કારણે જ કાયદાઓને આવકાર મળ્યો. રાજ્યમાં સૈનિક દ્વારા પ્રજાનું રક્ષણ થતું. મિલકત, લગ્ન તથા રાજ્યવ્યવસ્થા માટે કાયદાઓ ધડાયા. નીચેના કારણો પછી કાયદાની ઉત્પત્તિના મનાય છે.

૧. વ્યક્તિગત વેર:—આને લઈને કાયદાનો ઉદ્ભવ થયો. લાગે છે. ઇતિહાસમાં હંમુરબીના કાયદામાં આ જોઈ શકાય છે. દા. ત. દાંત પાડનારનો દાંત પાડવો.

૨. શાંતિ જાળવવા:—લોકો ઉપર ભય ન ઝૂંઝૂંમે તે માટે પણ કાયદા ધડાયા.

૩. મતભેદ:—મતભેદને કારણે અથવા વચન જમાવવા દંડાયુક્તિ થતાં. તે નિવારવા, પુરોહિતો અથવા સેનાપતિ આપવા લાગ્યા.

૪. યુનાની શિક્ષા:—યુનેગારને સનાતન પ્રમાણમાં શિક્ષા કરવામાં આવે, કે જેથી ભૂતિધર્મમાં યોગ્ય યુવા પ્રાપ્ત થાય. યુનાઓની દૂર શિક્ષા થતી.

આદિ સમાજમાં ઓછાને સરેદાર ચૂંટવાના હક હતો. કુર્ડોમાં પુરુષની સત્તા હતી. કુર્ડોમાં જતની જાળો અને યુવાઓનો સમાવેશ થાય છે. શાંતિ જાળવવા તથા યુવકોને સામનો કરવા માટે જ રાજ્ય ધર્મ છે.

(૪) સામાજિક વ્યવસ્થા :—પ્રાથમિક અવસ્થામાં સ્ત્રી ઠાઠ પુરુષ પાસે કામમ રહેતી નહોતી. તે પોતે બાળકોને લઈ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફરતી એટલે સ્ત્રી અનેક પુરુષો સાથે જાતીય સંબોગ કરતી. તેને લીધે બાળકોનો બાપ નિશ્ચિત નહોતો. ઘણી જાતિઓમાં પતિપત્ની જુદા રહેતાં અને અવારનવાર મળતાં. કુટુંબ માં અને બાળકોનું હોણું, પતિ પોતાની ટોળી છોડી પત્નીની ટોળીમાં જતો, મા તરફથી વારસો દીકરીને મળતો. આનું કુટુંબમાં વચરવ રહેતું. બાળકોએને કારણે, હથિયારો વાપરવાની પૂરતી શક્તિ ન હોવાને કારણે તથા ખેતીમાં પુરુષ જોટલી મહેનત ન કરી શકવાને કારણે સ્ત્રીને પુરુષની શક્તિથી દબાઈ જવું પડ્યું, એટલે જ પુરુષ કુટુંબનો વડો બની બેઠો અને સારખાદ વારસો દીકરાને મળવા લાગ્યો. સ્ત્રી શુભામ બની ગઈ એટલે પુરુષ સ્ત્રી તથા બાળકોને વેચતો, પશુ, ખરો, જાતીય સંબંધ નિશ્ચિત કરવા માટે ટોળીએ લગનની યોજના ઘડી. આ યોજના પક્ષીઓનાં કામમ સંબંધ જાળવતાં યુગલોને જોડેને. આવી લાગે છે. ગોરિલાયુગલ બાળકો સાથે વૃક્ષ નીચે હંમેશાં બેસે છે, તે જોડેને કુટુંબયોજના માનવમનમાં આવી લાગે છે. આ રીતે લગનપ્રથા માનવ કરતાં પશુ જૂની છે. શસ્ત્રાતમાં સમૂહલગનની પ્રથા દેખા દે છે. એક ટોળીની સ્ત્રીઓના સમૂહનું લગન સામટું બીજી ટોળીના પુરુષ-સમૂહ સાથે થતું, પરંતુ આમાં અઘડા વધવા લાગ્યા, એટલે વ્યક્તિગત લગન શરૂ થયા; પરંતુ એમાં એક પુરુષ અનેક પત્નીઓ કરતો અને એક સ્ત્રી અનેક પતિ કરતી. આથી આમાં પશુ અઘડાઓ તો રચા જ. આના પછી એકપતિત્વ અને એકપત્નીત્વવાળા લગને થવા લાગ્યાં. લગન સ્ત્રીને ખરીદીને થતું. તેની કિંમત એક જાળદ કે એક ગાય હતી. પ્રેમલગનનું તત્ત્વ પ્રાથમિક લગનપ્રથામાં મળતું મુશ્કેલ છે. મુલાનોનો પ્રેમ વાસનામાં જ હતો. લગનથી આર્થિક ફાયદો પુરુષને વધે. પત્ની અને બાળકો ખેતીના કામમાં હાથોગી નીવડતાં એટલે તેઓ પુરુષની મિલકતરૂપ સમજાવા લાગ્યાં. સ્ત્રીની પવિત્રતા સમજાતાં

સભ્યતા આવવા લાગી. રિવાજો બદલાવા લાગ્યા. પ્રેમ બધી ઋતુઓમાં થતો, માસિક અટકાવના દિવસોમાં, ગર્ભવાન સ્ત્રીઓના સમયે તેઓ બાળકના જિંદગી સમયે પ્રેમ કરવાની મનાઈ હતી. ખરીદી બદલવા પહેરામણીથી પણ લગ્ન થતાં. સ્ત્રીએ ગર્ભપાત, બાળહત્યા, ગર્ભનિરોધ વગેરેની શોધ કરેલી. આધમિક સ્ત્રીઓમાં પુરુષ કૂર હતો. એટલે જ દેહલીક જાતિઓમાં કાઈ પુરુષે શિકાર કરી કાઈ પ્રાણી ન માધુ' હોય તેવા પુરુષને કાઈ સ્ત્રી પરણવા તૈયાર ન થતી. જ્યાં ખેડાઈ એધા સ્ત્રી જીવન સરતુ. માનવજાતિના વિકાસ શિકાર, હોડ, તથા બનાવના ક્રમિક વિકાસથી થયો. એટલે લાગણીનું તત્ત્વ વધવા લાગ્યું, લાગણીનું બંધન વધે તે માટે સમાજે ધર્મની યોજના ધરી. ભયને કારણે પણ ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એમ મનાય છે. પ્રાચીન સમયથી પૂર્વજોની પૂજા થતી હોય એમ જણાય છે. દેવોના ૭ પ્રકારો છે—(૧) સ્વર્ગીય (૨) પાર્થિવ (૩) જાતીય (૪) પ્રાણીય (૫) માનવી (૬) દૈવી. નીતિના નિયમો જળવાય તે માટે ધર્મને સમાજમાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સામાજિક વિકાસ રીતિરિવાજ, નીતિનિયમો તથા વિજ્ઞાનને કારણે થયો. આધમિક સ્ત્રીઓમાં માનવ હાવભાવ દ્વારા લાગણીઓ વ્યક્ત કરતો હશે. ત્યારબાદ લાગણી દર્શાવવા આશ્ચર્યજનક ઉદ્દેશો તથા વિચારો દર્શાવવા શબ્દોનું સર્જન થયું હશે. ભાષાની બહુસંખ્યા બાળકોની ઠેગવણી છે. ત્યારબાદ લેખનકળા શરૂ થઈ. તાત્કાલિક કોઈ માટે લેખનકળાની જરૂરિયાત હતી.^૭

(ઈ) કલાઓ અને વિદ્યા :—વિજ્ઞાનની શરૂઆત ખેતીથી થઈ. જમીનને નહેરુદ્વારા પાણી આપતાં, ધરો કરતાં તથા વહાણવટું કરતાં ભૂમિતિની ઉત્પત્તિ થઈ હશે. કળા અને સૌંદર્ય મનોરંજનનાં ઉપાધક તરફ હતાં. સંગીત, નાટક, કવિતા, ચિત્રકામ, શિલ્પકળા વગેરેની ઉત્પત્તિ મનોરંજન માટે જ થઈ હતી. આદિકાળમાં પુરુષો

ચરણ પહેરતા અને શરીરે રંગ ચડાવતા. તેનું કારણ ત્રીજાને આકર્ષવાનું હતું. સિલ્પકળા ઝૂંપડીની સુંદર આકર્ષક રચનાને કારણે સ્તંભનું ધર્મ. સિલ્પકળા ગુફાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. મૃગ, ઘોડો, રાંછ, બૂંડ વગેરે પ્રાણીઓનાં ચિત્રો ગુફાઓમાં જોવામાં આવે છે. દુનિયાના દરેક દેશોમાં પોતપોતાની વિશેષતા પણ છે, જેનેલોનિયન ખગોળશાસ્ત્રી, હિંદુ પેશનર, પર્શિયન ગવર્નર, ગ્રીક કવિ, રોમન એન્જિનિયર, હિંદુ યોગી, જાપાનીસ કલાકાર અને ચીની સંત દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે.⁹

પાષાણયુગથી માનવે વિકાસ સાધ્યો છે. ધાતુવિદ્યા, ચક્ર, ખજાણગાદી, ગધેડું, વહાણ વગેરેનો આર્થિક વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો છે. નાગરિક ક્રાન્તિને કારણે માનવ-
 ૫. વિશ્વનો માનવવિકાસ જીવનનો ધણો વિકાસ થયો છે, તે
 એસોપોરેમિયાના નાશ પામેલ શહેરોના અવશેષો પરથી જણાય છે. શહેરમાં ઘરો, મંદિરો, શાળાઓ, ધાતુનાં વાસણો વગેરેમાં ધણો ફેરફાર થયો. રાજ્યવહીવટ, વિજ્ઞાન, ખજાણ-શાસ્ત્ર, સિલ્પકળા, ચિત્રકળા વગેરેનો પણ વિકાસ શહેરમાં થયો.

પાષાણયુગ એટલે કે પ્રાગ્ ઇતિહાસ, ત્યારબાદ ઇતિહાસ આખો. તે સમયે ત્રણ, કાંસુ તથા લોખંડ વપરાતું હતું.¹⁰

9. Will Durant—The Story of Civilization. Part I Page 90.

10. Ibid. Page 102.

૩. પ્રાચીન વિકસિત સંસ્કૃતિઓ

આલેખિત ઇતિહાસ આશરે ૭૦૦૦ હજાર વર્ષનો છે. આમાના સમયમાં તો માનવસંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર નજીકના પૂર્વના દેશો છે એટલે કે નૈઋત્ય એશિયા, રશિયાનો દક્ષિણ ભાગ અને કાજો સમુદ્ર તથા ભારતનો પશ્ચિમ ભાગ અને અફઘાનિસ્તાન. નજીકના પૂર્વ દેશો સાથે ઇજીપ્તનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. માનવસંસ્કૃતિ કયાંથી શરૂ થઈ તે એક વિકટ પ્રશ્ન છે. ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રુપેલીએ દક્ષિણ દુર્ગસ્તાનમાં આવેલ અનાઉમાંથી (તેના કહેવા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ની) જૂની સંસ્કૃતિના અવશેષો શોધી કાઢ્યા છે તે ઉપરથી જાણવા મળ્યું છે કે જૂના સમયમાં પણ ઘઉં, જવ, બાજરી, ત્રાંબાની વપરાશ, પશુ-પાલન રંગબેરંગી વાસણોની શોધ થઈ હતી, પરંતુ કળા પૂર્વ ભાગમાં ચીન, મેસુરિયા તથા ઉત્તર અમેરિકામાં, દક્ષિણ ભાગમાં ઉત્તર ભારતમાં અને પશ્ચિમમાં એલમ, મુમેરિયા, ઇજીપ્ત, ઇટાલી અને રોમમાં ગઈ હશે. પુરાણ એલમ (અર્વાચીન ઇરાન)માં અનાઉના જેવા અવશેષો મળ્યાં આવ્યા છે. તે સંસ્કૃતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ ની મનાઈ છે. આ સમય સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવનો સમય છે. અનાઉનો જ વારસો બેબિલોનિયા, ભારત, ક્રીટ, ગ્રીસ અને રોમમાં આવેલો છે.

ઇરાનમાં પ્રાચીન નગર મુસા કે જેને યહૂદી લોકો એલમ તરીકે ઓળખતા તેમાં પ્રથમ ઇતિહાસિક સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવી હતી. કેન્દ્ર

પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓએ આગળ વધેલી સંસ્કૃતિ

૧. એલમ કે જે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ ની છે તેના પુરાવા શોધી કાઢ્યા છે. એલમના લોકો

1. Will Durant—The Story of Civilization. Page 116.

2. Ibid. Page 108.

પ્રિન્સિપાલી તથા માછીમારનું રખડેલ જીવન ગાળતા, પરંતુ તેમની પાસે ત્રાંખાનાં હથિયારો, ઝોળરો તથા ધરેણાં હતાં તેઓ ઇજીપ્તથી સ્થાન સુધી વેપાર ચલાવતા. અહીં કુશારનો ત્યાં તેમજ વાહન-વ્યવહારનું પૈકું હતું. આપું પૈકું પાછળથી બેબિલોનિયામાં દેખાણું અને ત્યારપછી ઇજીપ્તમાં. એલમના લોકોએ સુમેરિયા અને બેબિલોન જીત્યું અને પાછળથી તેઓ જીતાવા. સુમેરિયા, બેબિલોનિયા, ઇજીપ્ત, એસિરિયા, ઇરાન, ગ્રીસ અને રોમના બાદશાહી યુગ દરમિયાન ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી મુસા જીવતું રહ્યું. અસુરબેનિપાલે (એસેરિયાનો રાજા) તેને જીત્યું અને ત્યાંથી તે સોનું, ચાંદી, કિંમતી જવાહીર, બાદશાહી ઝવેરાત, મૂલ્યવાન કપડાં રાજકીય ચત્રચીત્ર, રથ વગેરે નીનેવેહ (એસિરિયાનું શહેર)માં લઈ ગયો.^૩

મુકેટિસ નદીના પૂર્વ ભાગમાં સુમેરના પ્રાચીન શહેરો એરીક્ટ (અર્વાચીન અબુસહરીન), ઉર (અર્વાચીન મુકયર), ઉરુક (અર્વાચીન વાક), લારસા (અર્વાચીન સેનહેરેહ), લગેશ

૨. સુમેરિયા (અર્વાચીન શીપુરબા) નીપુર અને ઇસીન વગેરે દટાએલા જાદી આવ્યા છે.^૪ અવશેષો

પરથી જાણવા મળે છે કે લોકો ડીંગણા હતા. કેટલાક દાઢી રાખતા અને કેટલાક દાઢીમુંછ સાફ કરતા. કાતેણું બિન પહેરતા. ધ્રુવી કમરે વસ્ત્ર બાંધતા અને ઉપરનો ભાગ ખુલ્લો રાખતા ઓછો ખસા આગળથી નીચે સુધી પહેરતી. દાસદાસીઓ ઘરમાં નગ્ન કરતાં. ટોપી તથા પગરખાનો તે સમયે ઉપયોગ થતો. જંગડીઓ, ગળાના હાર, સાકળાં, વીંટીઓ, એરીંગ વગેરે ધરેણા લોકોની જાહેજલાલી બતાવી આપે છે. ઉરની ઇ. પૂ. ૩૦૦૦ ની માટીની તક્તીઓ (Clay Tablets) પર બાકમણે, વિજયો, રાજ્યાભિષેક અને ઉર, લેગેશ તથા હરકના

3. Will Durant—The Story of Civilization. Page 117.

-4. Ibid. Page 120.

રાજ્યોના મત્સ્યની મેષિ છે. મેસોપોટેમિયા ટાઈમીસ તથા યુફ્રેટિસ નદી વચ્ચેના પ્રદેશ છે. સુમેરિયા દક્ષિણમાં અને અક્કડ ઉત્તરમાં છે. અક્કડની પાસે એસિરિયા હતું. દંતકથાઓ પ્રમાણે કીશ, ઇરેક, ઉર, અગેડ, ઇસીન વગેરેના ત્રણ ચાર વંશોના રાજ્યોએ રાજ્ય કર્યું.

સુમેર તથા અક્કડમાં હાયડ્રુન્નરના કારીગરો, કવિઓ અને સાધુસંતો જન્મ્યા હતા તેમની સંસ્કૃતિ એટલે કે સુમેરિયન સંસ્કૃતિ એબિસોનિયામાં તથા એસિરિયામાં ગઈ.⁵ નદીઓના કળદ્રુપ પ્રદેશ તથા શિયાળુ પાકને કારણે સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવી. તે સમયે એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં નહેરયોજના અમલમાં આવી હતી. તેના વડે અનાજના પાકો, ખજૂર તથા જુદાં જુદાં શાકભાજી ઉગાડવામાં આવતાં. હળ તથા બળદનો ઉપયોગ થતો. ત્રાંશુ, કલાઈ તથા મિશ્ર-ધાતુનો પણ ઉપયોગ થતો. ઝોળરો પથ્થરની ગીપોનાં બનેતાં. દાતરડા જોવાં ઝોળર માટીનાં બનેતાં. આરી તથા સોય માટે હાથીદાંત તથા હાડકાનો ઉપયોગ થતો. ઘરનાં બારણાં લાકડાનાં બનેતાં. બાપરાં લાકડાના મોશ પર કાંઠવવાળાં બર લગાવીને બનાવતાં. ગાયો, ઘેટાં, જૂંડ વગેરે પ્રાણીઓ પળાતાં. કુવાઓનું પાણી પીવા માટે વપરાતું. નાણું નહોતું, પરંતુ વિનિમય (barter) થી વેપાર ચાલતો. એક તકતી પરથી માલૂમ પડે છે કે લેન પર ૧૫ થી ૩૩ ટકા વ્યાજ લેવાતું. કનરોમાંથી સોનું, ચાંદી, ઘરેણાં, હથિયારો તથા જવાહીર મળી આવ્યું છે. શુભામીની પ્રથા પ્રચલિત જણાય છે. ધનિક વર્ગ, ગરીબ વર્ગ તેમજ વૈદ્ય, ધર્મગુરુ તથા વેપારીઓનો મધ્યમ વર્ગ પણ હતો.

સુમેરિયાનું દરેક શહેર પોતાનો અલગ રાજા રાખતું. તે રાજાને પતેસી (Patesi) અથવા ધર્મરાજા કહેતા.⁶ આસરે ઇ. પૂ. ૨૮૦૦માં

5. Will Durant—The Story of Civilization. Page 124.

6. Ibid. Page 126.

નેપાર ધર્મે વધતાં ધણાં રહેણાં એક રાજ્ય બનવા લાગ્યાં. તેનાં કારણ રાજકીય એકતા મળવાનાં હતાં. હલ્લો લઈને ધણાં માણસો એકી સાથે ધૂસી ન જાય તેટલા માટે રાજના મહેલમાં બે નાનાં દારૂ રહેતાં. રાજાનું મંદિર મહેલમાં જ હોયું. રાજ્ય રમમાં બેસી લકાઈમાં જતો અને ધનુષ્ય, ખાણ તથા બાલાઓને કપયોગ કરતો. હારેલ શેલાઓને દાસ બનાવવામાં આવતા અથવા મારી નાખવામાં આવતા. દર માટે માલ લેવાતો અને રાજ્યનાં ગોદામે બરવામાં આવતાં. પગાર તરીકે તે માલ રાજ્યના નોકરોને આપવામાં આવતો. ઉદુખગલ નામના રાજાએ પહેલપહેલો દીવાની કાયદો (Civil law) આપ્યો કે જેને હમ્બુરખીએ વિકસાવ્યો.

ધર્મશુરુઓ મંદિરમાં શાળાઓ ચલાવતા અને ધર્મ, લેખનકળા, ગણિત વગેરે શીખાડતા. ગણિતના લાગાકાર તથા ગુણાકારની તકતીઓ મળી આવી છે. મંદિરમાં કીઓ રહેતી. તેમાંની કેટલીક દેવદાસી તરીકે રહેતી અને કેટલીક ધરકામની દાસી તરીકે રહેતી. દેવદાસીની સેવા હલકી ગણાતી નહોતી. પિતા પુત્રીને મંદિર મોકલવામાં ગર્વ લેતા. પહેરામણી મેળવવા ગમે તેની સાથેના જાતીય સંબંધ ખરાબ ગણાતો નહોતો. લગ્નની પહેરામણી પર પતિપત્ની બંનેને અધિકાર રહેતો, પરંતુ તેને વારસામાં આપવાને અધિકાર તો કીને જ રહેતો. પતિની ગેરહાજરીમાં કી જમીરને વહીવટ કરતી. ચંગદદ (સુમેરિયન રાણી)ની માફક કી રાણી પણ બની શકતી. મોટે ભાગે સમાજમાં પુરુષની હકૂમત ચાલતી. વાંઝણી કીને કારણ વગર છૂટાછેડા આપવામાં આવતા.

માટીની તકતીઓ પરના લખાણથી જણાય છે કે મિલકત તથા વેચાણના દસ્તાવેજો તથા ન્યાયના સુકાદાઓ લેખિત રૂપમાં ચતા. માટીની તકતીઓને પકવવામાં આવતી. સુમેરિયન લખાણ જમણી

આગ્રીકી ડાખી બાજુ થતું. બેબિલોનિયન લંખાણું. ડાખી, બાજુથી જમણી તરફ થતું. આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૭૦૦માં સુમેરિયામાં મોટી ભુસ્તકાલયો હતાં. કવિતાઓ ગ્રામીનાઓ જ હતી. ધુમ્મટ; કમાન તથા સ્તંભની, રચના સુમેરિયનોએ શરૂ કરી. ઉર તથા નિખુરના અવશેષોમાંથી ઘણી કમાનો મળી આવી છે. મહેલોમાં દિવાલો પર પ્લાસ્ટર કરવામાં આવતું તથા તે રંગવામાં આવતી. ખારીઓ શોખની વસ્તુ હતી. કેટલાક પક્ષગો સિંહપક્ષાથી સુશોભિત બનાવાતા. મંદિરો પથ્થરોની આપાત કરીને બંધાવાતાં અને ટોચ પર ત્રણ ચાર માળતું ટાવર બનાવાતું કે જે ઝિંગ્યુરત (ziggurat) કહેવાતું. પશુઓની વીરોની તથા દેવોની સાદી પ્રતિમાઓથી મંદિરો શણગારાતાં સુમેરિયનોનાં વાસણો માટીનાં હતાં. સોની વીંટી, હાર, વૈદુર્યનું ખંજર વગેરે સુંદર બનાવતા. સુમેરિયન સંસ્કૃતિની પહેલવહેલી નહેરયોજના, રાજ્યવ્યવસ્થા, સોનાચાંદીનું મૂલ્ય, વેપારી કરારો, કાયદાઓ, લંખાણ, સ્પષ્ટિસજ્જન તથા વિનાશની કથાઓ, મંદિરોની સિંહપક્ષા વગેરે પુરાતત્ત્વવિદ્યાને કારણે જાણી શક્યા છીએ.

ગ્રામીન લંખાણુ સુમેરિયનોનું છે. હમ્મુરખી (બેબિલોનિયાનોરાજા) નો કાયદાસંગ્રહ સુમેરના રાજા હરએન્ગુર અને કુંગી જેવો જ છે. તે પરથી લાગે છે કે કદાચ બેબિલોનિયા અને એસિરિયાએ સુમેર તથા અક્કડને સંસ્કૃતિ વારસો લીધો હશે. રચવીનકથા માને છે કે અનાબની વાવણીની તથા પશુપાલનની અરેબિયામાં શરૂઆત થઈ. ત્યારપછી તે ઇજીપ્ત તથા મેસોપોટેમિયા (સુમેરિયા, બેબિલોનિયા અને એસિરિયા)માં ફેલાયું હશે. વેપારને કારણે સુએઝકાના ઇજીપ્તમાં સુમેરની સંસ્કૃતિનું ગમન થયું હશે. કુંભારના ચાકની ઇજીપ્તના ચોથા વંશમાં પણ જાણ નહોતી, ત્યારે તે પહેલાં સુમેરિયામાં તેની જાણ થઈ હતી. તે ચાક નદીઓ દ્વારા ઇજીપ્તમાં આવ્યો લાગે છે. ત્રાંજાનો ઉપયોગ પશ્ચિમ એશિયામાંથી

આવવામાં આવ્યો હશે છે. હરના કારીગરોની શિલ્પકળા પણ અહીં જાણી હશે છે. સુમેરિયા સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિ સુમેરિયન સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન નથી.

સુમેરિયાના હર શહેરની સંસ્કૃતિ બેબિલોન (બેબિલોનિયાનું શહેર) અને હુડીઆમાં આવી. બેબિલોનથી નીનેવેહ (એસિરિયાનું

શહેર), ત્યાંથી પરસેપોલીસ, સારદીસ અને

૩. બેબિલોનિયા પીલેટસ આવી. અહીંથી ધજીત અને

ક્રીટમાં ગઈ. ક્રીટમાંથી ગ્રીસ અને રોમમાં

ગઈ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં, બેબિલોનિયામાં અક્ષર અને

સુમેરિયાની મિશ્રિત સંસ્કૃતિ હતી. અક્ષરના અને સુમેરનાં ઓપુરુષ લગ્ન-

સંબંધથી જોડાયાં અને તેમનાથી બેબિલોનિયન નામની જાતિ ઉત્પન્ન

ગઈ, તેમાં અક્ષરના લોકો આગળ પડતા હતા. અક્ષરની જાતથી સુદનો અંત

આવ્યો અને બેબિલોન મેસોપોટેમિયાના નીચલા ભાગની રાજધાનીનું

શહેર બન્યું. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ માં જહોજલાલી માટે પ્રસિદ્ધ

હતું. ત્યાંના ઇતિહાસમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૨૩-૨૦૮૧ માં વિજય

મેળવનાર અને કાયદાનો ધડનાર હમ્મુરબી નામનો રાજા ૪૩ વર્ષ

સુધી રાજ્ય કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે. એક શુંગળા (Cylinder) પર

લખાયેલી હમ્મુરબીની ધારાપોથી ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં સુસાના

ખોદકામમાંથી મળી આવી. શુંગળાની એક બાજુએ લખેલું ૩૬ આ

કાયદાઓ સર્વદેવ 'સમસ્ત' તરફથી મળેલ છે. આ ધારાપોથીનો આરંભ

દેવાની પ્રશંસાથી થાય છે. કાયદાઓમાં શુનેમારને તદ્દન જંગલી સજા

કરવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ધારાપોથીમાં ૨૮૫ કાયદાઓ વૈજ્ઞાનિક

પદ્ધતિથી ગોઠવાયેલા છે. તેનાં સીર્ષક—ખાનગી મિલકત, ખરી જમીન,

વેપારવંધો, કુટુંબ, મજૂરી, ધંધા વગેરે છે.

હમ્બુરખીએ મંદિર તથા કિલ્લાએ બાંધ્યા છે. તેણે બેબિલોનમાં મારફ્ટ દેવ માટે તથા તેની પત્ની માટે બબ્બે મંદિર અને બનાબસકાટ બાંધ્યા હતા. લોકો પાસેથી કરવેરા લઈને કાયદો તથા બ્યવસ્થા બજાવવા તેણે સૈનિકદળ બીજું કયું-હવું અને રાજધાનીના શહેરને શશુગાયું હવું. મુકેટિસ પર પૂલ બાંધી શહેર વિકસાવ્યું હવું. લોકો સેમેટિક ભત્તિના હતા. તેઓ કાળા અને દાદીવાળા હતા. અપુરુષ બંને ભત્તિઓ લાંબા વાળ રાખતી અને, શણગાર કાપડ પહેરતી, લોકો ધન વધતા, રંગબેરંગી કપડાં પહેરતા થયા. ખમરખાં તથા પાથડીઓ પ્રચલિત થઈ. અંગ્રી હાર, બંગડીઓ, માદળિયાં વગેરે પહેરતી, ધનને કારણે કેસાઈટ નામની ભત્તિએ હમ્બુરખીના મરણ પછી બાક વધે બેબિલોન પર લણીવાર ચઢાઈએ કરીને બેબિલોન છત્યું. હ સૈકાઓ સુધી તે ભત્તિએ રાજ્ય કયું. ત્યાર-પછી ચાર સૈકાઓમાં બેબિલોનિયાના રાજ્યોત્પત્તિ સત્તા વધી છતાં અધાધુધી ચાલી. એસિરિયાના રાજ્યોએ બેબિલોનિયાને છત્યું. મીડિઅના ઉદયે એસિરિયાને નબળું બનાવ્યું અને ખાદીઆના નબોપોલસરસેરે બેબિલોનિયાનું રાજ્ય તેના પુત્ર નેશુચદ્રેઝાર ખીજાને સોંપ્યું. એને 'નવું બેબિલોનિયા' કહે છે.

નેશુચદ્રેઝારે પિતાની ચોજાણી બેબિલોનની પુનરુત્થાનની ચોજનાને હાથમાં લીધી અને તે પૂરી કરતાં ૪૩ વર્ષ થયાં. તેણે બેબિલોનને પક્ષ માર્મલના ઘેરાવાવાળું બનાવ્યું. શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં જ પહેલો મીનાકાળાથી સુશોભિત સાત માળનો કપડાં હટ બિયો ઝિગ્યુરત દેખાતો. આ ઇજ્જતના પિરામિડ કરતાં જિયો હતો. આને જ બેબેલનું ટાવર કહેતા હશે. તેના ઉપર એક સોનાનું દેવમંદિર બાંધ્યું હવું. તેની અંદર દેવના મોજશોખ માટે ગોઠવે, આ રાજ રાને મુર્દ જતી. આ ટાવરથી હસો વાર દર નેશુચદ્રેઝારે કસ નામની ટેકરી પર સુદર મહેલ બાંધાવ્યો હતો. નજીકમાં તેની એક પત્ની માટે પ્રખ્યાત બૂલતો બાગ (Hanging Garden) બનાવ્યો હતો. હ ને

દુનિયાની' માત્ર અન્યથાઓમાં એક છે. બાગર્ની અદિર તરફતરફનાં સુખંધિત ફૂલ, છોડો તથા વૃક્ષો હતા.

સુમેરિયાની આદ્ય અલી' જળદોને હવે બેડીને ખેતી થતી હતી. નદીના વધુ ઉભરાતા પાણીને સંગ્રહ કરવામાં આવતો અને પાણીની અરૂં પડતાં તેનો નહેરોદ્ધાર ઉપયોગ થતો અને તરફતરફનું અનાજ, કોઠાળ તથા ફળો ઉત્પન્ન કરવામાં આવતાં. દૂધ વધારે વપરાતું. નાણાંને બદલે સોનાચાંદીના ટુકડાઓ માલના વિનિમય માટે વપરાવા લાગ્યા હતા. નાનામાં નાના ટુકડાને શેકલ (Shekel) કહેવામાં આવતો. ૬૦ શેકલનો ૧ મીના અને ૬૦ મીનાનો એક ટેબેન્ટ હતો. આ સંસ્કૃતિ વ્યાપારી સંસ્કૃતિ હતી. ઘણા મળી આવેલ દસ્તાવેજો વેચાણ-કરાર, લેાન, ભાગીદારી, કમિશન, વિનિમય, ધન, સંપત્તિ વગેરેના હતા. આ દસ્તાવેજો લખેલીઓ પર રેતરેલા હતા. ગુલામીની પ્રથા પણ હતી. ગુલામની દવા માલિક કરતો. ગુલામ મુક્ત થીને પરણી શકતો અને તેનાં બાળકો મુક્ત ગણાતાં. તે માલિક સાથે ધંધો કરી શકતો અને ધન પ્રાપ્ત કરતાં તે મુક્ત પણ થઈ શકતો.

રાજા દેવોનો પ્રતિનિધિ હતો. કરવેરા દેવના નામે લેવાતો અને દેવમંદિરના ઝાઝારમાં કરવેરાના રૂપમાં આવેલ અનાજ તેમજ સોનું, ચાંદી, ત્રાણુ, વૈદ્ય વગેરેનો સંગ્રહ થતો. મારદૂક નામના સુખ્ય દેવનો વરધોડો શેરીઓમાં યજ્ઞને જતો. રાજા ધર્મગુરુઓના કથનાનુસાર રાજ્ય ચલાવતો, તેથી તે દેવશાસિત રાજ્ય (Theocratic State) ગણાતું. મંદિરના દેવોની મિલકત ધર્મગુરુઓની હોતી. તેઓ મોટા વેપારીઓ, શાકુકારો તથા જાગીરદાર હતા. ઇશ્ટાર (Ishtar) મુદ્દ તથા પ્રેમની દેવી હતી. કેટલીકવાર તેની પ્રતિમાનું રૂપ નગ્ન નારીનું હોતું. તે પવિત્ર કુચારી ગણાતી. ગિલગમેશ નામના મહા-કાવ્યમાં તેની કથા કહેલી છે. પાપ માદ્યવી આદ્ય ચરીરમાં રહેલ કોઈ રાક્ષસ દોષ એમ મનાતું હતું. તેનો ઉપાય માત્ર પ્રાર્થના હતો.

વહેમે! ધણા હતા, તેથી ધર્મગુરુઓનું મહત્ત્વ હતું. આજની દૃષ્ટિએ તે સમયની નીતિનું ધોરણ નીચું ગણાય. હેરાડોટસે કહ્યું છે, 'દરેક બેબિલોનિયન સ્ત્રી જીવનમાં એકવાર વિનસના મંદિરમાં બેસી કાર્ધિક અપરિચિત સાથે સંબોગ કરવામાં પોતાનું દેવી પ્રત્યેનું કૃતવ્ય માનતી અને ઘેર પાછા ફર્યા પછી ગમે તેટલું ધન આપતાં પણ તે મેળવી શકતી નહોતી.' અલગત આવી સ્ત્રીઓ વેશ્યાઓ નહોતી. દેવમંદિરની દેવદાસીઓ પાસે ઘણી મિલકત રહેતી. આવી પ્રધાનાં મંદિરો પશ્ચિમ એશિયામાં (ઇઝરાયલ, ફીગિયા, ફીનેસિયા, સીરિયા વગેરે દેશોમાં) સરખાં હતાં. લીડિયા અને સાર્ધ્રસની કુમારિકાઓ આ રીતે પહેરામણી કમાઈ લેતી.¹⁰ કાયદેસરનાં લગ્નો માળાપોથી ગોઠવાતાં સ્ત્રીનું વંધ્યત્વ, છીનાણું કે ઘર તરફની બેદરકારી છૂટાછેડા લેવા માટે પૂરતી ગણાતી. સ્ત્રીની સ્થિતિ ઇજીપ્ત અને રોમની સ્ત્રી કરતાં ખરાબ હતી, પરંતુ ગ્રીસ અને મધ્યયુગના યુરોપની સ્ત્રી કરતાં સારી હતી.

બેબિલોનિયાએ ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રગતિ કરી હતી. વર્ષના ૧૨ માસમાંથી ૭ માસ ૩૦ દિવસના અને બીજા ૫ માસ ૨૯ દિવસના ગણાતા હતા. માસના પાંચ પાંચ દિવસના ૭ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા હતા. વર્ષના દિવસ ૩૫૪ ગણવામાં આવ્યા હતા. ૧, ૧૦ અને ૧૦૦નાં અલગ ચિહ્નો હતાં. ખગોળશાસ્ત્રનો વધુ વિકાસ થયો હતો. તારાઓની અસર અને ભવિષ્યવાણી વિશે વિવિધ મતો હતા. દવાનો ઉપયોગ દેવની પ્રાર્થના કરી કરવામાં આવતો.

બેબિલોનિયાની સંસ્કૃતિને કારણે ગ્રીસમાં ઘણાં નગર રાજ્યો (City States) બન્યાં. ત્યાંથી સંસ્કૃતિ રોમ અને આખા દેશમાં આવી. ગ્રીસની શિલ્પકળા બેબિલોનિયાના જિગ્યરત પરથી જન્મેલી લાગે છે. હમ્મુરબીના કાયદાઓ અર્વાચીન દુનિયાને બહુસરખે મળેલા છે.

બેબિલોનથી બસો 'માઈલ દૂર ઉત્તરમાં એસિરિયન સંસ્કૃતિ' દેખાઈ છે. પવંત પર રહેનારી લગ્નગૃહ જાતિએ તેમના પર હુમલો કરનારાઓને છતી એલમ, સુમેરિયા, અક્કડ અને બેબિલોનિયાનાં શહેરોને કમજો કર્યા ફોનેસિયા અને ઇજિપ્ત પર પણ સત્તા જમાવી એટલે કે નજીકના પૂર્વ પર પાશવખળથી રાજ્ય

૪. એસિરિયા અલાવવા માંડ્યું. સુમેરિયાએ સંસ્કૃતિને જન્મ આપ્યો અને બેબિલોનિયાએ તેનો વિકાસ સાધ્યો. એસિરિયાએ તે સંસ્કૃતિનો વારસો સાચવી રાખી કંઈક ઉમેર્યું. ક્રીટ ગ્રીસને અને ગ્રીસે રોમને તે સંસ્કૃતિ વારસામાં આપી.

એસિરિયાના નવા રાજ્યમાં ટાઈગ્રીસ નદીને કિનારે ચાર નવાં શહેરો બંધાયા—૧. અશુર (હાલતું કલાટ-રોર-ધાટ) ૨. અરબેલા (હાલતું ધરખીલ), ૩. કલખ (હાલતું નિમરદ), ૪. નીનેવેહ (હાલતું ક્યુ-જી). અશુર દેવના નામ પરથી રાજધાનીના શહેરનું નામ અશુર પડ્યું હતું. પડોશી બેબિલોનિયનોના હુમલાઓને કારણે રાજધાનીનું ને શહેર બંધાયું હતું તે નીના નામના દેવ પરથી નીનેવેહ કહેવાયું. તે ઢંઢકવાળું શહેર હતું. અશુરએનીપાલ નામના રાજાના સમયમાં અહીં ૩૦૦,૦૦૦ માણસો રહેતા અને આ વિશ્વના મહાન રાજ્યને ખંડણી (Tribute) ભરવા કેટલાય રાજ્યો આવતા. કેસાર્ટના સમયમાં સૌકમનેસેર ૧લાએ ઉત્તરનાં નગરરાજ્યોને એક સત્તા નીચે આણી કલખ શહેરને રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું. એસિરિયન ઇતિહાસમાં રાજ્યનું પહેલું પ્રખ્યાત નામ તિલગઠ પીલેસર ૧લો છે. તેણે પગે ચાલતાં ૧૨૦ સિંહ અને રથમાં બેસીને ૮૦૦ સિંહ માર્યા હતા. એક લેખમાં તે પ્રાણી તથા પ્રજાને જંગલીપણાથી કેવી રીતે મારતો હતો તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. અશુરનસીરપાલ બીજાએ બારેક નાનાં રાજ્યો છતાં અને તેણે તે શહેરને લૂંટી રાણીવાસનો બોગ બોગવ્યો હતો.

શલ્યમનેસેર ત્રીજાએ યુદ્ધમાં એક જ વખતે ૧૬૦૦૦ સૌરિયનોને મારી નાખ્યા હતા. તેણે મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં તથા ખંડણીઓ લીધી હતી. સંમુરમટ નામની રાણીએ ત્રણ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તિલગઢ પ્રીતેસર ત્રીજાએ સૈન્ય એકઠું કરી અરમેનિયા, સીરિયા અને બેબિલોનિયાને છતી ઇજીપ્ત સુધી રાજ્ય વધાર્યું હતું. અને મંદિરો તથા મહેલો બંધાવી પધારીમાં સાંતિથી મૃત્યુ પામ્યો હતો.

સારગોન બીજાએ એલમ, ઇજીપ્ત અને બેબિલોનિયાને ફરી છતી લીધું. લેખનકળા, વેપાર તથા હાયડ્રોગ્રાફીને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. તેના પુત્ર સેનાચરિને ઈરાની અખાત પાસેના પ્રાંતોમાં બળવો કર્યો અને જરસલેમ તથા ઇજીપ્ત પર હુમલો કર્યો, પરંતુ તેમાં નિષ્ફળતા મળી. તેણે બેબિલોનને ઘેરો ઘાલી બાળી નાખ્યું. બાબેલ તથા જુવાન અને વૃદ્ધ બેબિલોનિયાને મારી શબોને શરીરોમાં એકઠાં કર્યાં. મંદિરો તથા મહેલોને ભૂંટીને બેબિલોનના પ્રખ્યાત દેવોને તોડી નાખવામાં આવ્યા. મારૂક દેવને તેમના અશુરદેવને દાસ બનાવવામાં આવ્યો. સેનાચરિને નીનેવેહને ફરી બાળ્યું. સારગોનના બીજા પુત્ર હસરહકુને ઇજીપ્ત પર ચઢાઈ કરી તેને છતી લીધું. તેના વારસદાર અશુરબેનિપાલના સમયમાં જહોજહાલી વધી. તેના મરણ પછી ચાલીસ વર્ષ સુધી યુદ્ધો ચાલ્યાં અને તે કારણે રાજ્યને અંત આવ્યો. અશુરબેનિપાલે એસિરિયા, બેબિલોનિયા, પેલેસ્ટાઈન, સીરિયા, ફોનેસિયા, સુમેરિયા, એલમ તથા ઇજીપ્ત પર વ્યવસ્થિત રાજ્ય ચલાવ્યું. બળવાઓને કારણે એસિરિયાને હંમેશાં યુદ્ધ માટે તૈયાર રહેવું પડ્યું. ચોદાઓ ત્રાંખાના તથા લોખંડના ટોપને તથા દાસોને ઉપયોગ કરતા. તીર, ગદા, ડાંઝ, પરશુ, વગેરે હથિયારો યુદ્ધમાં વપરાતાં. રાજાને દેવ માનવામાં આવતો. તે શમશદેવને અવતાર મનાતો.

એસિરિયનો જમીરોની દેખરેખ રાખતા અને ઘઉં, જવ, બાજરી વગેરે પકવતા. એસિરિયામાં માટીનાં વાસણો પર મીનાકારી થતી. ત્રાંબુ, સીંધું,

તથા આંદોનો અલગ તરીકે ઉપયોગ થતો. લોકોના પાંચ વર્ગો હતા :—
 ૧. હિમરાવ, ૨. ઓરીગર, ૩. વેપારી, ૪. ખેત, ૫. ગુલામ. બન્ધન
 પ્રમાણ વધારવા માટે કાયદો હતો. અર્ધપાત્ર મોટો મુનો ગણાતો.
 એસિરિયન સ્ત્રીઓનું સ્થાન બેબિલોનિયન સ્ત્રીઓના કરતાં નીચું
 હતું. ધણીને મારવા બદલ સજા સખં થતી. વરદા વગર સ્ત્રીઓ
 બહાર ન બર્ધ શકતી. પુરુષો રખાતો રાખના તથા રાખઓ મોટું
 જમાનખાનું રાખના. લગ્ન ખરીદીથી થતું. પત્ની બાપને ઘેર રહેતી.
 તેની મુલાકાત લેરા પતિ ધણીવાર પત્ની પાસે જતો. આ પિતૃપ્રધાન
 દેશ હતો. અક્કી ફેકન મુદ્દનો વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો હતો. રાજાનાં
 કતબોનું આલેખને કરતી કૃત્રીય સંકેતોઓ મળી આવી છે. ઉપસેલી
 આકૃતિ (Relief)ની કળા થોડીક વિકસી હતી. અર્ધશિલ્પ (Bas
 Relief) એસિરિયાની એક બહુતી કળા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૨૬માં
 બેબિલોનિયાના બબોલોલસારે નીનેવેહનો નાશ કર્યો. તેણે પ્રજાની
 કતલ કરી અને અશુરબેનિપાલના મહેલને છુટી તેનો નાશ કર્યો

સુમેરિયાના ઉર શહેરની સંસ્કૃતિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રજા
 સુધી આવી. પ્રજાના પ્રાગ્ પ્રતિહાસને પાંચ વિભાગમાં વહેંચી
 નાખવામાં આવ્યો હતો :—૧. તસિયન, ૨. બહરિયન,
 ૫. પ્રજા ૩. અમરિયન ૪. ગેરઝિયન, ૫ સેમેનીયન જે
 સ્થળેથી પહેલી સંસ્કૃતિ મળી દોષ તે સ્થળનો નામ
 પરથી આ વિભાગોનાં નામ પડ્યાં છે.¹¹ ઐતિહાસિક જૂના પુરાવાનો
 પાલેસમાં પત્થર છે, તેમાં સમીચોના પાંચ વર્ગો નીચે મુજબ છે

આલવંશોમાં નરમોર (Narmor) હોઈ મીનેસ ઇ. સ. પૂર્વે
 ૪૫૦૦માં પહેલો માનવરોજ દત્તો. હેરોડોટસના કથનાનુસાર તેણે જે

11. Margaret A. Murray—The Splendour that was
 Egypt: Page 14

શહેર બાંધ્યું તે મેમ્ફીસ 'હહેવાયુ'. નાઇલ નદીને પ્રવાહ તેણે બદલ્યો હતો. તે પરથી જણાય છે કે મુજનેરી વિદ્યા તે સમયે પણ હતી. પહેલા વંશના અમલમાં પડોશમાં આવેલ સીનાઈ (Sinai) પ્રદેશની ધંધાકીય સુસાઈરી ત્રાંણ મેળવવા માટે ચર્ચ હતી. ત્રીજા વંશના રાજાઓ ઓસર અને રનેકુના સ્મરણસ્તંભો પરથી માણસોની રીતે કામ કરતા તથા રહેતાં તે માત્રમ પડે છે. ઓસર અને રનેકુએ મોટા પિરામિડો બંધાવ્યા કે જે જગતની અનન્ય ગણાય છે.

પ્રાચીન યુગના રાજ્યનો ચોથો વંશ (આશરે ઈ. પૂ. ૩૪૬૮માં) સોનેરી યુગ છે. આ સમયમાં કાઈ યુદ્ધ થયું નહોતું. આ વંશના ખુદ્દુ રાજાનો સ્મરણસ્તંભ બીએહનો મહાન પિરામિડ અત્યંત પ્રસિદ્ધ હતો. ખુદ્દુનો વારસદાર આફરા મકાનો તથા પ્રતિમાઓ માટે જાણીતો છે. પાંચમા વંશની ઐતિહાસિક વિગતો મળતી નથી. છઠ્ઠા વંશના યુનિનામના રાજાના આત્મકથાત્મક શિલાલેખો જાણીતા છે. પહેલાં વચગાળાના યુગમાં ઈજિપ્તનું પતન થયું હતું. મધ્યયુગના રાજ્યમાં આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૩૫માં મેન્નુહોતેપ ત્રીજાએ વેપાર વધાર્યો. વહાણની શરૂઆત તેણે કરી હતી તથા પિરામિડ અને નાઇલનદી પાસે ડેર-એલ-બહરી મંદિર બાંધ્યું હતું. સેનુસટના પુત્ર એમેનેમહત બીજાએ વિદેશ સાથેનો વેપાર વધાર્યો. એમેનેમહત ત્રીજાએ વીસ માઇલ લાંબે બંધ બાંધ્યો હતો. ૧૩મા વંશનો આ છેલ્લો રાજા હતો. બીજા વચલા સમયના રાજાઓની માહિતી જુદું મળતી નથી. નવા રાજ્યના ૧૮મા વંશના એમેનહોતેપના પુત્ર થાયમસ ૧લાએ તેનું જીવન એખીડોસના શિલાલેખમાં આલેખ્યું છે. થાયમસ બીજાના મરણ પછી થાયમસ ૨જાના સમયમાં તે સંગીર હોવાને કારણે હતથેપસુત નામની રાણીએ ચલાવ્યો. તે સૌધ્યમૂર્તિ હતી. તેણે ધર્મ તથા વેપાર તરફ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. ઇજિપ્તની બહોળલાલી આના કારણે દરમિયાન સ્થળી વધી. થાયમસ ૪થાના પુત્ર એમેનહોતેપ ત્રીજાએ ઇજિપ્તની

કાંતિ' અત્યંત વધારી. આના રાજ્યના પત્રો 'તેલ એલ અમર'ના નામથી જાણીતા છે. હુઝુરનું મંદિર તેના દૈવી જન્મની યાદમાં બંધાવ્યું હતું. તેના પુત્ર એમોનહોતેષ જ્યો હોઈ અખનેટન હતો. તેણે પાટનગર થીબ્ઝના દેવ એમોનની જગ્યાએ એટોન નામના પરમેશ્વરની ઉપાસના રૂપે એક જગતનિર્ધારના કલ્પના રજૂ કરી, પરંતુ આદર્શોર્મા રચ્યાપચ્યા રહેતા આ રાજ્યને ઇજિપ્તના લાખાના દુરના પ્રદેશો ગુમાવી સામાજ્યને નિર્બળ કરી દીધું. ૧૯મા વંશમાં સેટેખી ૧નો, રેમેસીસ બીજો અને મેર-એન-પ્ટહ મહાવના છે. સેટેખીએ નાશ પામેલ મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. રેમેસીસ બીજાએ લાંબું રાજ્ય કર્યું અને પ્રાચીન રાજ્યોના બાધકામ તથા સિદ્ધકળાનો કળને લીધો. મેર-એન-પ્ટહે સૈન્યને પ્રાસાદન આપ્યું. રેમેસીસ ત્રીજા પછી રેમેસીસ નામ ધારણ કરતા તેના વંશને વિશે કંઈ માહિતી મળતી નથી. છેલ્લા રેમેસીસના મરણ પછી મોટા પાદરી ઇજિપ્તનો રાજા થયો.

જૂના સમયમાં ઇ. પૂ. ૧૧૦૨માં થીબ્ઝના પાદરી રાજાઓ અને ટેનીસ પાસેના રાજકીય વંશોના રાજાઓ તથા આ સમયની માહિતી મળતી નથી. ધાર્મિક રૂપમાં આ રાજાઓની વિગતો મળે છે. આ સમયના છેલ્લા રાજા એમસીસના મરણ પછી ધરાનના રણપ્રદેશના રાજા કેમ્પીસીસે ઇજિપ્તમાં પ્રવેશ કર્યો અને ઇજિપ્ત છતી લીધું. તેને વારસદાર નહોતો. દારયસ ઇજિપ્તનો મહાન પરદેશી રાજા હતો. તેના વારસદારો ઇજિપ્તને કાબૂમાં ન રાખી શક્યા. ત્યાંનો સેનાપતિ જેકટનેખો ૧નો રાજા થયો. એલેક્ઝાન્ડર (સિકંદર)ને ઇજિપ્તે આવકાર આપ્યો અને તેણે એલેક્ઝાન્ડરિયા શહેર વસાવ્યું. તેના વારસદાર ફિલીપનું ખૂન થયું અને ઇજિપ્તના સેનાપતિ ટોલેમીએ ઓક રાજવંશ સ્થાપ્યો. આ વંશના રાજાઓ મોજશોખમાં રૂબરૂ તેથી નમળા જન્યા અને રાજ્ય ચલાવવાને અશક્તિમાન નીવડ્યા. આનો લાભ લઈ રોમના જૂલિયસ સિક્ઝારે ઇજિપ્ત પર સત્તા જમાવી. તે ટોલેમી વંશની સૌંદર્યવાન ક્લિયોપેટ્રાને પરણ્યો અને તેણે ક્લિયોપેટ્રાના હાથમાં રાજ્ય સોંપ્યું. સિક્ઝારના મરણ પછી

એન્ડોની સત્તા લેવા આવ્યો. તેણે કિલ્લો પેટાને ચોતારી બનાવી. એન્ડોનીએ રાજ્યવ્યવસ્થા નહોતી લીધી. આક્ટોવિયસે રોમથી આવી એન્ડોનીને હરાવ્યો. તેણે કિલ્લો પેટાને રોમ લઈ જવાની તૈયારી કરી. કિલ્લો પેટાએ બાળકો ધટીલી મોકલ્યાં અને સાથે વડે આત્મહત્યા કરી. આક્ટોવિયસ એક વહીવટકર્તા ચૂકી રોમ ગયો, ત્યારથી ઇજિપ્ત રોમનો એક પ્રાંત બન્યો.

પ્રાચીન સમયમાં ઇજિપ્તનો રાજા 'ફેરો' (Pharaoh) કહેવાતો અને તેજ મુખ્ય ન્યાયાધીશ, સેનાપતિ, ઠાણાધ્યક્ષ તથા સર્વોચ્ચ ધર્મગુરુ ગણાતો. સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતાં અદાલતો, પ્રાંતો તથા ધર્મગુરુઓનો ઉદય થયો. રાજા પાસે પ્રમાણમાં વધુ જમીનો હોતી. ખાનગી માલિકીની જમીન પણ હોતી. ઉલ્લાસ તથા ખેતી માટે રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા હતી. કામદાની અદાલતોમાં રાજાના નામના સોગંદ મહાન સોગંદ ગણાતા. ગંભીર ગુનાઓ માટે મોતની સજા થતી. ચોરી માટે કેદની સજા થતી અથવા ચોરાવલા મોલના ખેવડા અથવા ત્રેવડા દંડની સજા થતી. વજીર આગળ કેસો ચાલતા. તે નિષ્પક્ષપાતી ન્યાયાધીશ ગણાતો.

ખેતી માટે હળનો ઉપયોગ થતો. નદીની નજીકનાં ખેતરોમાં નહેરો દ્વારા પાણી લઈ જવાતું. ખેતરમાં દોર, ઘેટાં, બકરાં, કુકર વગેરે પળાતાં. ખેતરના દેખાવો જુની અથવા મધ્યયુગની કબરો પર દેખાય છે કે જેના પરથી ખેતીનું બધું કામ—ખેડવાનું, વાવવાનું, લણવાનું તથા ગધેડાની પીઠ પર ચૂકીને માલ લઈ જવાનું કામ—માલૂમ પડે છે. ઇજિપ્તનો વિદેશ સાથે વેપાર હતો. અમરિયન સમયનાં સફેદ રેખાવાળાં માટીનાં વાસણો પર હોડીઓનાં ચિત્રો છે. એરિયન સમયનાં વાસણ પર લાકડાનાં વઢાણ વિદેશ જતાં દેખાય છે. નાઉક્રીસ અને ડફનાઇ બૂમખૂ પ્રદેશ સાથેના વેપાર માટેનાં કેન્દ્રો હતાં. રાતા સમુદ્રના પૂર્વના વેપાર માટે ઠાસિર અને કબજ સુએઝ કેન્દ્રો હતાં.

ચારસો પુત્રોને જન્મ આપતો. આ પુત્રોને નિમિલકત આપી શકતી, એટલે રાજા રાજકર્તા તરીકે ટકરા પુત્રોને પણ પરણતો. પ્રાચીન ઇજિપ્તમાં લગ્નના કાયદાઓ નહોતા એટલે લગ્નો અને વંશોની જાળવણી કાયદાઓનું અનુમાન ચાલે છે. કિલ્લોપેટાનાં ઘણાં લગ્નો થયાં હતાં. સ્ત્રીઓ છૂટથી ફરી શકતી. જમીનના વહીવટ માટે પતિ સાથે જતી. સ્ત્રીઓના ચાર ધંધા હતા:—૧. ધર્મશુરુ, ૨. દાયણ ૩. રાજ્યા ગાનાર, ૪. નર્તિકા. દળવા માટે ધંડીનો ઉપયોગ થતો. સ્ત્રી પિંજણ તથા વણાટનું કામ કરતી.

કળવણી માટે બાળકોને ચાર વર્ષની ઉંમરે નિશાળે મોકલવામાં આવતાં. ત્યાં વાંચન, લેખન તથા ગણિતનું શિક્ષણ અપાતું. શિક્ષિતો સરકારી ઓફિસોમાં કારકુન, ધર્મશુરુ કે કલાકારો બનતા. ઈટાલી અધાએલાં મકાન પહેલા તથા ખીજ વંશમાં હશે એમ કબરો પરથી ચારવામાં આવે છે. કારીગરોનું નામ ખારમા વંશના કહુન (Khaemwaset) રાજાએ બંધાવ્યું હતું. ખુરસીઓ તથા સિંહાસનોને હાથ તથા પીકો નહોતી. ટેબલની વપરાશ લાગતી નથી. પાણીની જરૂરીઓ ધરના અવેશદ્વાર આગળ રાખવામાં આવતી. કપડા તથા ખીજ વસ્તુઓ પેટીઓમાં રાખવામાં આવતી. મોટાં ઘરોની આગળ બાગ બનાવાતા, કારણ કે પ્રાચીન ઇજિપ્તિયનો ફૂલો તથા ઘસારા વડોના શોખીન હતા. ગુલામની પ્રથા તે સમયે હતી. બગતણની ખુરોશી હતી.¹² ચારકોલ તથા જરૂરો ઉપયોગ થતો. મુદમાં ધોડા તથા રથનો ઉપયોગ થતો. ખોરાકમાં તરેહનરેહની રોટલી તથા બાખરી, પાણેલા મરચાં, માંસ, ફળ વગેરે સ્ત્રીને હોતી. પીણું પણ તે સમયે હોતું. માટીના કાંડિયામાં પાણીની ચરબી સાથે વાટ મૂકી દીવા બનાવાતા. સ્ત્રીઓનાં કપડાં સીવવામાં આવતાં. સ્ત્રીઓ ફેક ઉપર પાતળા ઝરૂનો પહેરતી પાળાળી ચણીઆ તથા બોલીસને ઉપયોગ થયો. પ્રુપે કમર પરથી

12. Margaret A. Murray—The Splendour that was Egypt. Page 117.

૨. પીવાનાં વાસણો તથા ૮૭૦૦ સોમાના દુઢડાઓ મળ્યાં આવ્યાં છે. દ્રોણ શહેર ઈમારતી લાકડું, સોનું, ચાંદો તથા જાંબલી ગધેડાંની નિકાસ કરતું. બોધકુચની હિટાર્ટ તકતીઓ પરથી જાણવા મળે છે કે લોખંડની લોઠાને જાણ હતી. સળોને ઘાટવામાં આવતાં. લાંબી તલવારો તથા દાસો વપરાતી. વીરચુગની દંતકથાઓ એચિયનોના મૂળનું વર્ણન કરે છે. ઈ. સ. ૧૩૦૦માં એચિયન ગ્રીસના હોમર કવિએ સંસ્કૃતિનું વર્ણન કર્યું છે. તે હોમરિક સંસ્કૃતિ ગણાય છે. ઈ. પૂ. ૧૧૦૪માં ડારિયનોએ ગ્રીસ પર ચડાઈ કરીને ખીસેનિયન સંસ્કૃતિનો નાશ કર્યો અને સોરીન્ય નામનું શહેર વસાવ્યું.

ગ્રીક ભાષા બોલતા બધા પ્રદેશોનો ગ્રીસ, અથવા 'હેલાસ'માં સમાવેશ થયો હતો. પર્વત પરની મનુષ્ય જાતિઓ ડારિયન જેવી હતી. હેલને એજીયન ટાપુ, ક્રીટ, ઇજીપ્ત, પેલેસ્ટાઈન, સીરિયા, મેસોપોટેમિયા અને એશિયામાઇનોરમાં ફેલાયા હતા. આરગોસ શહેર સત્તાવાન થયું હતું. તે સ્પાર્ટા સાથેની લડાઈઓ પછી નબળું પડ્યું હતું. સ્પાર્ટાના સોનેરી યુગમાં દરેક સ્પર્ટન યોદ્ધો ગણાતો. સ્પાર્ટાન ટ્રાડમાં પ્રહલ્યર્થને શૂનો ગણવામાં આવતો. શીને ધણા પતિ હોતા. છૂટાછેડા ઓછા થતા. પોષાક સાદો હતો; એથેન્સના હેસીઓડ કવિએ કાવ્ય રચના કરી હતી. ડેલ્ફી શહેર પવિત્ર ગણાતું. થેસેયસે એટ્રીકાના લોઠાને એક રાજકીય વ્યવસ્થામાં બેળવ્યા. એથેન્સને રાજધાની બનાવ્યું. સોલોન રાજાને ધિક્કારનાર જાગીરદાર હતા. પેર્ક્સીટ્રડસે ૪૦૦ માણસો એકત્રિત કરી એકીપોલિસને ઘેરા ધાલ્યો અને તે આપખુદ અધિકારી બન્યો. મૃત્યુ બાદ તેના પુત્રો સામે જળવો થયો અને કલીસ્ટલીને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બનાવ્યું.

ગ્રીસનો ત્રીયસ અને એપોલો દેવ વધુ પ્રખ્યાત હતા. અરટેનીસ દેવી સંતાનોત્પત્તિની દેવી હતી. દેવોના સાત વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે :—૧. સ્વર્ગના દેવો, ૨. પાર્થિવ દેવો, ૩. સફળતાના દેવો, ૪. પ્રાણીદેવો, ૫. દુરિતનો નાશ કરનાર દેવો, ૬. વીરદેવો, ૭. ઓલોમ્ફિક

દેવો, દેવોની મિલકત તથા તેમના વસ્ત્રોવાની પ્રથા હતી. વહેમો પણ હતા. જળ, અગ્નિ તથા હુઝૂરથી ઘર તથા ગામ પવિત્ર કરાતાં, જાતીય સંબોગ અપવિત્ર ગણાતો. ગ્રીયસની દેવવાણી (Oracle) જાણીતી છે. લખાણ માટે પેપીરસ (કાગળ) ઇજીપ્તમાંથી મંગાવાતો. લેખનકલા વિકસી હતી. ગ્રીક સાહિત્યમાં ઇલિયડ અને ઓડેસી, મહાકાવ્યો છે. પહેલવાનની રમતો જોવા ઓલિમ્પિયામાં દૂર દૂરથી લોકો આવતા. પહેલવાનોની પ્રતિમાઓ બનાવાતી. કાપડ, હાથીદાંત, સોનું, રૂપું, મકાન, શિશ્યકળા, તથા રથની કળાનો ફેલાવો થયો હતો. સંજીતનો પ્રચાર હતો. નાટકકળા પણ શરૂ થઈ હતી.

ઇરાની રાજા દારયસે ઇ. પૂ. ૫૧૨માં ગ્રીસ પર ચડાઈ કરી થેટ્સ જીત્યું. ઇ. પૂ. ૪૯૧માં ગ્રીસનો એજીપ્ત પ્રદેશ તેણે જીતી લીધો. દારયસના મૃત્યુ બાદ ઝરક્સે ૧૬૦ માહીએ આપ્યો. સ્પાર્ટાન રાજા પાર્સેનીકસે મોટું સૈન્ય એકઠું કરી જીત મેળવી અને સોનરી યુગ રચાવ્યો. ઇ. પૂ. ૪૮૦માં પેરિક્લિસના સમયમાં લોકપ્રિય અદાલતોને ન્યાયના ધણા અધિકાર આપવામાં આવ્યા. પેરિક્લિસની આપમુદ્દી સત્તાને હઠાવી પ્રજાકીય સત્તા લાવવામાં આવી. લોકોના પ્રતિનિધિઓની લોકસભા સ્થાપિત કે જેથી કાયદો, ન્યાય અને વ્યવસ્થા પ્રજાના હાથમાં આવી. ખેતીમાં સુધારો થયો તથા ધાતુઓના ઉપયોગ વધ્યા. ઓરો વણાટકામ કરતી. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ગ્રહભૂમિની પ્રથાને ધિક્કારતા. જાહેર અખાડાઓ હતા, પરંતુ જાહેર શાળાઓ નહોતી. વેસ્થાઓ મોજશોખ માટે હતી. રખાતની છૂટ હતી

તત્ત્વજ્ઞાનની પાંચ શાખાઓ હતી :—(૧) પ્લેટોવાદ, (૨) વિરકિતવાદ, (૩) મોગવાદ, (૪) સિનિકવાદ (મનુષ્યવાદ), (૫) સસયવાદ. પ્લેટો તથા સોક્રેટિસ નામના વિશિષ્ટ વિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આ સમય દરમિયાન જન્મ્યા હતા. આ યુગમાં એરિકલસ, સોક્રેટીસ અને ગુરીપાઈડઝ (દિગ્દીના લેખકો) નામના નાટકકારોએ નાટક દ્વારા ગ્રીક જીવનની કુશળતા ગાઈ. આરકીમીડીઝ નામનો મહાન વિજ્ઞાનસાહી ઇ. પૂ. ૨૮૭માં થયો હતો.

૭. ઈ. પૂ. ૪૫૬માં ફિલીપ ગ્રીસમાં આવ્યા. તે ધણી સ્ત્રીઓને પરણ્યા હતા. તેની પત્ની એલિઝાબેથાએ અલેક્ઝાન્ડરને જન્મ આપ્યો. ડેમોસિયનીસ કે જે મહાન વક્તા હતા, તે તેને દુશ્મન બન્યા હતા. ફિલીપના એક અમલદારે તેનું 'ખૂન ક્યું' હતું. સૈન્યે અલેક્ઝાન્ડરને ગ્રીસમાં બેસાડ્યો. અલેક્ઝાન્ડરે દુનિયા જીતવા પ્રવાણ ક્યું. તેણે ધણી દેશો જીતા. તેનું મરણ બેબિલોનમાં થયું. તે વખતે તેણે કશું કે બળવાન વ્યક્તિ રાજ થાય. સત્તા લેવામાં ઝગડા થયા. જીતેલા દેશોના ભાગલા પડ્યા. સ્પાર્ટામાં બગવા દાટી નીકળ્યો અને એગ્રીસ ગોથા તથા લીઓનીડઝ ગ્રીસમાં આવ્યા. ફિલિપ ઇટાલી સામે મીઠા લડતા. મીઠા શહેરો રોમની મદદે જતા હતા. આ સફરોને ઈ. પૂ. ૨૬૫માં પીરહસે પોતાને પહેલાના રાજ્યકર્તા એલિસનને વારસદાર ગણાવ્યો અને મોલોસિયનને રાજ થયો. મોલોસિયન જાતિ આગળ પડતી જાતિ હતી. ઈ. સ. પૂ. ૧૭૬માં રોમનો રાજ ફિલીપ પાંચમો મરણ પામ્યો. એટલે પેરસીયસ ગ્રીસમાં આવ્યા. તે સમયે ગ્રીસમાં લશ્કર મોકલી તેણે ગ્રીસ અને મેસેડોનીયાને જીતા. રોમન સામ્રાજ્યને ગ્રીસ અને મેસેડોનીયા એક પ્રાંત બન્યા.¹⁵

ઈટલી પર્વતો, ખીણો, સરોવરો તથા લીલાંજમ ખેતરોવાળો રમણીય પ્રદેશ છે. રોમ પશ્ચિમ દુનિયાનું કેન્દ્ર છે.¹⁶ અહીંથી નૂતન પાષાણયુગની સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે. ઉત્તરે ૭. રોમ ઈટલી ઉપર મધ્ય યુરોપના લોકોએ અદાઈ કરી હતી. તેમણે જ મહાન બાંધવાની કળા આણી હતી. ખેતી, કાપડ, હથોળ તથા માટીકામનો તેઓએ વિકાસ કર્યો હતો. ઇટરુસ્કન લોકોએ અહીં ધણી વર્ષો સુધી રાજ્ય ક્યું હતું. તેમણે શહેરોનો વિકાસ કર્યો હતો. સ્ત્રી પુરુષ લાંગા વાળ રાખતા. પુરુષો દાદી રાખતા.

15. Will Durant—Life of Greece.

16. Will Durant—Caesar & Christ. Page 4.

ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ના અરસામાં કીલનોનન આખો અને બેટીનમમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ઇટલીની ત્રણે જાતિઓ-લેટીનસ, સેબીનસ અને ઇટ્રુસીયન બેકાર્થ અને પ્રબળકીય સત્તાની સ્થાપના થઈ. લેટિન ભાષાનો ફેલાવો થયો. ઇ. સ. પૂ. ૨૧૮માં હેનિબાલ સૈન્ય લઈને આખો અને રોમ તથા રોમન જીતી લીધું.

રોમન દેવજીવું મહત્વ વધારે છે. વસ્તા દેવી મકાન તથા બેતર સામવનાર દેવી હતી. હરકબુલસ મોજરોખનો દેવ હતો. વહેમો, મનાઈઓ, મત્ર, મમતકારી જનાવ વગેરે પ્રચલિત હતા. શુનેગારને ધિક્કારવામાં આવતો. લગ્ન માળાપથી ચોળવું. નિમકહરામીપણું અને વંધ્યત્વના કારણે છૂટાછેડા મેળવી શકાતા. કુકુંબો શિક્ષણ માટે શિક્ષક રોકતાં. ખેડૂતો શાકભાજી તથા ફળો પેદા કરતા. ખનિજોની અજાણ હતી. સોલું નહોતું મળતું, ચાંદી થોડી મળતી. લોખંડ, કાંચ, તાંબુ વગેરે પણ થોડા પ્રમાણમાં મળી આવતું. ઇ. પૂ. ૨૧૭માં રોમન સિલ્લાઓ જીજ્ઞાસુ છે. ઇ. પૂ. ૧૭૧માં હીલિય પાંચમાના પુત્ર પેરસીયસ મેસેડોનને રાજ્ય થયો. તેણે ગ્રીસ અને મેસેડોનને રોમનો એક પ્રાંત બનાવ્યો.

રોમન સામ્રાજ્યની નીતિ પ્રતિબંધ લૂંટવાની હતી. વેસ્પાસિયો વધવા માંડી અને નીતિનું ધોરણ નીચું જવા લાગ્યું. હીનાશું પણ વધવા લાગ્યું હતું. સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, વિજ્ઞાન અને કળામાં ગ્રીસની જીત થઈ. ગુલામો ખરીદવાની તથા વેચવાની પ્રથા ચાલુ થઈ હતી. ઇટલીમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. તે બળવાની ત્રણ માગણીઓ હતી :— (૧) ગરીબોને રાજ્યની વધુ જમીન વહેંચો, (૨) પંચના હડો, (૩) મુક્ત માણસોના નાગરિક હક.

જુલિયસ સિઝરનો જન્મ ઇ. પૂ. ૧૦૦માં થયો હતો. લગ્નના
ભા. પ્રા. સં.—૪

મતબેદને કારણે રામમાંથી તે જલો રહ્યો અને મુલાના મરણ પછી તે રામ પાછો આવ્યો. તેણે 'દસ વર્ષ' સુધી સરમુખત્યારશાહી ચલાવી. સભામાં સિઝરની કસોટી લેવાઈ અને કહેવામાં આવ્યું કે વ્યવસ્થા, ન્યાય અને જહોજલાલી મટિ તે ચોગ્ય નથી. સિઝર વિજયો મટિ નીકળી પડ્યો અને સિસિલી, રપેન, ઇજિપ્ત વગેરે દેશો જીત્યા. ઇજિપ્તમાં કિલયોપેટ્રા સાથે લગ્ન કર્યું અને પુત્ર અવતર્યો. તેનું નામ સિઝારિયન પાડવામાં આવ્યું. સિઝર મરણ પામ્યો, ત્યારપછી એન્ટની ઇજિપ્તમાં આવ્યો. કિલયોપેટ્રા તેની મરણ પ્રભાણે તેને મળી. એન્ટની પછી ઓક્ટોવિયસે ઇજિપ્ત જીત્યું અને કિલયોપેટ્રાને 'રામ' લઈ જવા તૈયારી કરી, પરંતુ કિલયોપેટ્રાએ છાંતીએ સાપ વળગાડી આત્મહત્યા કરી. ઓક્ટોવિયસે ઇજિપ્તના રાજ્યને રામને પ્રાંત બનાવ્યો. રામમાં ઓગસ્ટસે મંદિરો, પુસ્તકાલયો, નાટકઘાંઘો, કુવાઓ, કુવારા, સરોવરો અને રસ્તાઓ બાંધી તેને 'જેનજવળ' બનાવ્યું. સૈનેરી યુગ ઇ. સ. પૂ. ૩૦ થી ઇ. સ. ૧૪ સુધીનો હતો. તે યુગમાં તત્ત્વજ્ઞાન તથા સાહિત્યનો વિકાસ થયો. ઓગસ્ટસના મરણ પછી ટીબેરસ નામનો સેનાપતિ સેનેટને મળ્યો. તે રાજ્યકર્તા તરીકે ચોગ્ય નહોતો. ટીબેરસ પછી પ્રજાસત્તા જતી રહી. સૈનિકોમાં ઉછરેલ બેનીયસ રાજ બન્યો. તે ઇજિપ્તનો આઈસીસ ધર્મ પાળતો. હેલડીયસ, નેનરો, કોનોડસ. વગેરેના સમયમાં કંઈ વિકાસ ન થયો.

ઈ. સ. ૧૪ થી ૪૬ સુધીનો યુગ રૂપેરી યુગ કહેવાય છે. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તથા કવિઓ આ સમયમાં થયા હતા. ઓક્ટો પાસેથી દવાઓ લાવવામાં આવી હતી. ખેતીના પાક, ફળ તથા મદ્યની વંધી હતી. વસો, હાથરુમાલો, છોટા, જોગ્ગરો તથા ચણના કાપડની તરેહતરેહની જાતો બની હતી. ચક્રવાળાં વાહનો, રથ તથા માકાઓ દેખાતા હતા. જુદા જુદા દેશોમાંથી વસ્તુઓની આયાત થતી. ઓગસ્ટસનો મહેલ 'સૈનેરી ઘર' રામની એક અગ્નયખી હતી.

ઓગસ્ટએ ગ્રીક શિલ્પ ગ્લેને સ્થાપત્યની કળાથી રોમને શણગાયું હતું. સિક્કાઓ, તરેહતરેહની લાતો, માટીના વાસણો તથા કાચની કારીગરીમાં વિકાસ થયો હતો. પામ્પીના એન્થ્રીથિયેટર બંધવા આપેરા હાઉસ જેવું દુનિયામાં ચિથેટર નથી. બાળકોનો ઊંછર શિક્ષણદાર થતો. ડેટલીક ઓઝો લગ્ન પછી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતી. વેશ્યાને કામ કામદેસર હતો. ડેટલીક ઓઝો ફેક્ટરીઓ તથા દુકાનોમાં કામ કરતી. ડેટલીક વકીલ, ડોક્ટર, નટી, પહેલવાન તથા કવિયિત્રી બનતી. પુરુષો જાંબુડીઆ રંગનો ઝબ્બો પહેરતા. ઓઝો પીનો, તેલ, ક્રીમ, રંગ, પગરખાં, જવાહીર, એરોજ, માદનિયાં, પોંચી વગેરેના ઉપયોગ કરતી. ફેસુટ, વીણા, બ્યુગલ, ઝાંઝ વગેરે સંગીત માટે વપરાતાં. રોમન કામદો સુરોપના ધણા દેશોમાં પ્રચલિત છે.

પહાડી ધર્મમાં ઈસુ ખ્રિસ્તના ચરિતે ક્રાંતિકારક પલટો આવ્યો. ઈસુનો જન્મ જુડીઆના બેટલહામમાં થયો. ઈસુએ મોઝીઝની આદાને આપક અર્થે ઘટાડ્યો. દયા અને પશ્ચાતાપના અર્થે 'દિવ્ય રાત્ન'ને સાક્ષાત્કાર કરવા માંડ્યો અને પહાડી પેગંબરોએ લાગેલા ખ્રિસ્ત તરીકે ઉપદેશ દેવા માંડ્યો. જેસલેમના પહાડી લોકોએ બળવો કરી ધર્મચુસ્ત પાદરીઓ દ્વારા આ સુધારક દેવદૂત માટે વાહિયાત આરોપો મુકાવી દેહાંત દાંડ દેવરાવ્યો. આમાંથી આગળ જતાં એમના અનુયાયીઓએ ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશનો સુરોપમાં પ્રચાર કર્યો જેમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ તથા દેવળનો જન્મ થયો તથા ઇસ્વીસન શરૂ થઈ.

ઈ. સ. ૧૯૩માં કોમોડસના છૂપા ખૂન પછી એપીસસને રાજ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો. તેના પછીના સંત તત્ત્વગાની બલેક-જાન્ડને મારી ધરાનીઓએ તથા જર્મનોએ રોમ જીત્યું. ત્યારપછી ત્રણ સદીઓ સુધી અધાધુધી રહી.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો થતો હતો જેટલે રોમન સરકારે ખ્રિસ્તી-આને દાંડવાનો નિર્ણય કર્યો. સિઝર અને ઈસુ ખ્રિસ્ત ઝોળાકાર

મધ્યભાગ (Arena)માં મળ્યા હતા. તેમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો વિજય થયો હતો.

રોમની ખૂંટી ક્રિસ્ટીયન યુગના “લોકોની નીતિનું ધોરણ નીચું મૂકે” હતું. લડાઈ, ઝગડા, કરવેરા, “ગરીબ” “ધનિકના” કલેહ, નાસ્તિકતા, બળવા વગેરે કારણોથી રોમની જમીનનાં-હુલોથી અત્યંત રોમને ભૂમધ્ય જગત અત્યંત હતું તથા તેનાં પર તેની સંસ્કૃતિનો ફેલાવો થયો હતો. રોમે વ્યવસ્થા, શાંતિ, જહોજલાલી તથા રાજ્યવ્યવસ્થા નિયંત્રિત થઈ.

૪. ભારતની પ્રજાઓ અને ભાષાઓ

ભારતમાં આર્યભાષા આપણે અપૂર્વ વારસો છે.^૧ ભારતમાં અનેક પ્રજાઓ, ભાષાઓ તથા તરેહતરેહનાં તરવોએ ભારતીય ભાષા અને સંસ્કૃતિમાં ધણો ફાળો આપ્યો છે.

૧. ભારત-યુરોપીય, ભારત ધર્મીની અને ભારતીય આર્ય માનવકલ્પવાનરના કોઈ પ્રકારમાંથી મળુંબના વિકાસવાળી જાતિ— માનવની કોઈ જાત ભારતની જમિ પર વ્યુત્પન્ન થઈ હોય તેનો પુરાવો મળ્યો નથી. ભારતને પોતાનું ઘતન બનાવનાર જાતિઓમાં સૌથી આદિમ હબસી જાતિ જણાય છે. ત્યારબાદ હિંદીચીનમાંથી આરિટ્ટક અને પશ્ચિમમાંથી દ્રાવિડ જાતિ આવી અને ત્યારબાદ આર્યો અને ઉત્તરમાંથી તિબેટ-ચીનાઈ જાતિ આવી. નેપાલે પ્રાથમિક પાયાથી સુમનું જીવન ગાળતા હોવાને કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કોઈ ફાળો આપી શક્યા નથી. આરિટ્ટક, દ્રાવિડ તથા તિબેટીચીનાઈ જાતિઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા નાખ્યા. આર્યોની સંસ્કૃતિ એ પાયા ઉપર ઘસાઈ. આ સમયે જે સંસ્કારિતા ઉદ્ભવી તેનું વાહન પ્રતીક અને આવિષ્કરણ આર્યભાષા બની તથા સંસ્કૃતરૂપે, પાલીરૂપે, અર્ધમાગ્ધીરૂપે તથા અપભ્રંશરૂપે અને પાછળથી હિંદી, શુજરાતી, મરાઠી, ગોરિઆ, બંગાળી, નેપાળી અને બીજી ભાષાઓરૂપે એ આર્યભાષા જુદા જુદા કાળમાં અને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ભારતીય સંસ્કારિતા સાથે પનિતાભાવે સંકળાયેલી છે. તેમના બધારણની સમાનતા તથા તેઓમાં પરસ્પર જણાતા ધાતુઓએ સ્પષ્ટ રચી

‘વાગવરણ’ની સમાનતાને ‘ધ્યાનર્માં રાખીને તેમને જગતની ભાષાઓના કુલોમાં વહેંચી દેવામાં આવી છે. સોથી મહત્વનું ભાષાકૃળ ભારત-યુરોપીય છે. આ સિવાય ખીજાં પણ ભાષાકૃળો છે. સેમેટિક, ચીનાઈ-તિબેટી, યુરાલી, આલ્ટાઈ, દ્રાવિડી, ઓસ્ટ્રિક, આફ્રોએસિયન, બાન્ટુ (મધ્ય તથા દક્ષિણ આફ્રિકાની ભાષાઓ) સુદાની અને ઉત્તર દક્ષિણ અમેરિકાની ભાષાઓનાં વિવિધ કૃળો.

આદિમ ભારતયુરોપીય ભાષા અનેક ભાષાઓનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે. જેવી કે, વૈદિક, પ્રાચીન ઈરાની અને અવેસ્તા, ગ્રીક, મોઝિક, જર્મેનિક ભાષાઓ, લેટિન, જૂની આયરિશ, કેલ્ટિક ભાષાઓ, રલાવથે-બાલ્ટિક ભાષાઓ, આર્મેનિયન, આલ્બેનિયન તથા હિંદાઈટ, તોખારી વગેરે. તે ભાષા જે લોકો બોલતા તેમને ભાષાશાસ્ત્રીઓ ‘વિરાસ’ કહે છે. એમને માટે સંસ્કૃતમાં ‘વીર’, લેટિનમાં ‘ઉઈર’, જર્મેનિકમાં ‘વેર’ અને જૂની આયરિશમાં ‘ફેર’ વીર માટે પ્રયોજ્ય છે. આઘણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પ્રાચીન ભારતના ખરેખર વીરોના વંશજો છે. તેઓ ભારતનાં આર્યો તરીકે ઓળખાયા.

મૂળ ભારતયુરોપીય ભાષા ક્યાં ઉદ્ભવી અને ક્યાં અને ક્યારે તેના વિકાસ થયો તે અનિશ્ચિત છે તે ભાષા ધડનાર લોકો મેસોપોટેમિયાના સુધરલા લોકો સાથે ત્રીજી સહસ્રાબ્દિમાંની અંતિમ સદીઓમાં સંપર્કમાં આવ્યા જણાય છે. ઇ. સ પૂર્વે ૧૦૦૦ માં તે મેસોપોટેમિયામાં તેમની હસ્તીનો પૂરતો પુરાવો મળી રહે છે. મૂળ વતન ક્યાં હશે તે બાબતમાં ઈટાલીના માનવશાસ્ત્રી સર્ગીઓ એશિયામાઇનોરના ઉચ્ચપ્રદેશનું સ્થળ સૂચવ્યું. સર્ગીના પહેલાં આ વિશે વિવિધ મતો પ્રવૃત્તા હતા. મેસોપોટેમિયન ભાષાકૃળની જૂનામાં જૂની શાખાકૃળ હિંદાઈટ ભાષાની શોધે આ મતને સમર્થન આપેલ ગે છે. મેક્સમૂલરે મૂળ દેશ મધ્ય એશિયા હોવાનું સૂચન કર્યું છે. સધામે આ મતનો વિરોધ કરીને યુરોપમાં ક્યાંક વતન હોવાનો મત.

રજૂ ક્યો એટલે. વિકાનોએ આજ્ઞાપતમાં તર્કપિતર્ક કરી પશ્ચિમ રશિયા, દક્ષિણ રશિયા, ઉત્તર જર્મની, રોડેનેવિયા, હંગેરિ, પોલેન્ડ, તથા લિથુઆનીઆને ભારતયૂરોપીયોના મૂળ દેશ માન્યો.

આર્યોના આગમનનો પૂર્વ યુરોપના કાર્પાથિયનનો સિદ્ધાંત પ્રચલિત થયો છે. મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપનાં એકાનોમાંથી આ પ્રદેશો સૂઝા યતાં તથા ખીજના દખાણથી લોકોનાં ટોળાં જુદી જુદી દિશાઓમાં ગયાં. તે ટોળાના લોકો, અગાઉથી વસેલા ખીજ લોકો સાથે ભળી જવાથી ગ્રીક, એસિયન, ફોજીયન, આરમેનિયન, આર્યો (ભારતધરાની), જર્મન, સ્લાવિયન વગેરે થયા. તેમની પાસે ભાષાનું પ્રભુત્વ હતું. તેમનો સમાજ પિતૃપ્રધાન હતો. તેમની પરંપરા ગોત્ર અથવા ટોળાના નામે જાણીતી છે. તેમના ધર્મના દેવો કુદરતી તત્ત્વોવાળા હતા. ઘોસ પિતર (અવકાશ-પિતા), પૃથ્વીમાતૃસ (પૃથ્વીમાતા), સુરોવિઓસ (સૂર્યદેવ), ઓસોસ (હિમાદેવી), વંતોસ (વાયુદેવ), અને ખીજ કેટલાક કુદરતી દેવો સિવાય આવીરોનો મિસર અને સુમેર-અકકડના લોકોની જેમ એટા દેવતાગણ નહોતો. ભાષાના સિદ્ધાંત અનુસાર ભારતયૂરોપીયોનું વતન ક્યાં હશે તેના તર્કો થયેલા છે. તાજેતરમાં જર્મનેટીને ભાષાના પુરાવા પરથી આદિમ ભારતયૂરોપીયોના બે સમય શોધી કાઢ્યા છે :—(૧) ભારતીયયૂરોપીયોની જુદી જુદી શાખાઓ નહોતી. બની તે સમય, (૨) ભારતીય ધરાની-ભારતીયયૂરોપીયોથી છૂટા પડ્યા ત્યાર પછીનો સમય. પહેલા સમયના શબ્દોના અમુક અર્થો થતા, તેમાં ખીજ સમયમાં ફેરફાર થયો અને ત્યાં અર્થો પથ થવા લાગ્યા. દા. ત. યુઅરનો મૂળ અર્થ 'પરચર' હતો, પરંતુ પાછળથી 'સોમગસનો વાટવાનો પરચર' થયો. આ શબ્દોના અર્થની ઝીણવટભરી તપાસથી ખાલુમ પડ્યું છે કે ભારતયૂરોપીયો, પહેલાં સૂઝા ખડકવાળા પ્રદેશમાં રહેતા હશે કે જ્યાં જ મલો નહિ, પરંતુ ઝાડી હતી અને ત્યાંનાં જુદો ઝોક, વીલો, બચ્, રાજ જેવાં જુદો-અને વળે તેવાં જુદો દતાં. ફળાઉ ઝાડ નહોતાં. તેમાં સાબર,

જંગલી બૂંડ, વરુ, ચિયાળ, રીંછ, હરણ, ઉંદર વગેરે જંગલી પશુઓ જળાતા હતાં. પાણેલાં પ્રાણીઓમાં ગાય સુમેરિયનો પાસેથી મેળવી. ઘેડું, બકરું, ઘોડો, ફતેરો તથા કુકર તેમનાં બીજાં પાણેલાં પ્રાણીઓ હતાં. તેઓ ઠેઠાંકે પક્ષીઓ જાણતા હતા. બીજે જતાં જુદી જાતનાં ઝાડપાન તથા પ્રાણીઓ તેઓએ જાણ્યાં. યુરલ પર્વતોની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલ ઉત્તરનાં 'કિરગીઝ' મેદાનો ભારતપૂરોપીયોના જૂના યરનાં લક્ષણો સાથે વધુ બંધ બેસે છે અને એ રીતે કાર્પેથિયનથી બાઈટિક સુધીના યુરોપના સપાટ પ્રદેશમાં નવા ભારતપૂરોપીયોના વતનનાં લક્ષણો લાગુ પડે છે. ભાષામાં પરદેશી તત્ત્વોને કારણે મેસોપોટેમિયા અને સુમેર-અકકડનો સંબંધ જણાય છે, ઇજીપ્ત, ગ્રીસ કે પૂર્વ એશિયાને નહિ. બ્રન્ડેન્સ્ટીનના મત પ્રમાણે આદિ ભારતપૂરોપીયોનું મૂળ વતન યુરલ પર્વતોની દક્ષિણે આવેલ યુરોપએશિયાનાં મેદાનોમાં રહેલું છે. ત્યાં ભારતપૂરોપીયોની એક શાખા રહી હશે અને લોકોનો મુખ્ય ભાગ પશ્ચિમ એટલે કે પોલેન્ડ તરફ ગયો હશે અથવા ભારતીય આર્યોના પૂર્વે અને હિટ્ટાઈટો અથવા એશિયાનાં ઉત્તરનાં મેદાનો છોડી દક્ષિણપૂર્વમાં કાકેસસ યર્ધને એશિયા માઈનોર, મેસોપોટેમિયા તથા ઈરાનમાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સહસ્ત્રાબ્દિના ઉત્તરાર્ધમાં આવ્યા હશે, બ્યારે યુરોપના લોકો પશ્ચિમ તરફ ગયા હશે. આ તદ્દન સુમાલ્ય મત છે કે જે સંજીન ભાષાકીય તેમજ પુરાતત્ત્વીય પદ્ધતિ પર રચાયેલ છે. યુરોપ-એશિયાનું મેદાન જંગલી ઘોડાનું વતન હતું અને તેને પાળવાનું માન કદાચ વીરોને ધટે છે. ભારતપૂરોપીયોનું પહેલું જૂથ હિટ્ટાઈટ લોકો છે. તેઓની પાછળ ભારતઈરાનીઓ કે આર્યો ઉત્તર મેસોપોટેમિયામાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ માં આવ્યા. બીજી શાખા પશ્ચિમમાં યુરોપ, પોલેન્ડ અને કાર્પેથિયન પ્રદેશોમાં યર્ધ બોધાઝકોઈના ઉત્તરપૂર્વ એશિયામાઈનોરમાંથી મળી આવેલ લેખો પરથી જણાય કે મીટાની લોકોના ઇન્ડ, મિત્ર, કિરવન (વરુણ) અને

નાસતનિય નામના દેવો ઋગ્વેદના ધન્ડ, મિત્ર, વરુણ અને નાસત્યો (અશ્વિની) સમાન છે. ભારત અને ભારતની જહારના દેશોમાં ધર્મ સંબંધી ઉચ્ચારણોમાં વધુ સમાનતાને કારણે જાનેના પૂર્વજો એક હોવાનું મનાય છે.

ભારતપૂરોપીયો યુરોપ, મધ્ય એશિયા, યૂરેશિયા તથા ઈરાનમાં વસીને ભારત તરફ ધીમે ધીમે ઘણી પેઢીઓ પસાર થતાં આવી હશે. વેદસાહિત્યમાં આ વિશે ઈર્ષ ઉલ્લેખ નથી, કારણ કે જુદા દેશ જેવું ભારતમાં તેમનું આગમન નહોતું. વેદ અને અવેસ્તાના જંદની શરૂઆત ઈરાનમાં થઈ હશે. કદાચ ત્રેસોપોટેમિયામાં તેના કરતાં વહેલી ન થઈ હોય. ભારતમાં તેમની અગાઉ વસેલા લોકોને કાશ અથવા દરધુ કહેતા. ઈરાનમાં દાહ અને દહુ કહેતા હશે. દહર્ષ નામના લોકો ઈરાનમાં મળી આવે છે. આર્યોની ભારત પરની ચડાઈને કારણે પૂર્વી ઈરાનમાંથી પંજાબ તરફ એમનું સ્થળાંતર થયું હશે. ઈરાન અને ભારતની હોમ નામની અગ્નિપૂજના સમતા છે. આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦માં આર્યોની પહેલી ટોળી પંજાબ થઈને ભારતમાં આવી હશે. આદિમ ભારતપૂરોપીયોની ભાષાનું જે સ્વરૂપમાં વિદ્વાનોની ચાર પેઢીઓએ પુનઃકલ્પન કર્યું છે તે સ્વરૂપમાં રૂપોની બાબતમાં તે અસાધારણ રીતે સમૃદ્ધ છે. તેમજ સૂક્ષ્મ અર્થઘટનાઓ વ્યક્ત કરવાનું બળ ધરાવનારાં રૂપાખ્યાનો દ્વારા પોતાના ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ ધરાવે છે તથા આ ભાષા જ્યાં જ અટપટા વિચારો અપ્રારંભિત વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

જ્યાં જ આદિમ ભાષાઓની જેમ ભારતપૂરોપીય ભાષામાં કાળબોધ સૂક્ષ્મ અને વિકસેલો નહોતો. છતાં ય ક્રિયાબેદની સૂક્ષ્મતાઓ, જેવી કે ક્ષણિક અથવા ચાલુ, પ્રારંભિક અથવા પૂર્ણ કે દિરુક્ત એવી રીતે વ્યક્ત કરી શકતી કે તેવું કરવાને બીજી આદિમ ભાષાઓ અશક્ત હતી. કુદરત પર આધાર રાખવો પડતો હોવાથી પાછળથી પ્રત્યક્ષમાં મૈત્રિક સંબંધ આરોપતાં વ્યાકરણમાંનું લિંગ પેદા થયું. આદિમ ભારત—

યુરોપીય ભાષાની ધ્વનિપ્રક્રિયા પ્રલંબિત ઉચ્ચધ્વનિને મુકાબલે-
ક્ષણિક સ્પૃષ્ટ અથવા સ્પર્શધ્વનિને વધારે પસંદગી આપતી હતી..

ભારતયુરોપીય ભાષાના સ્વરોમાં જ, ઘ, ઘો એ તથા મૂળ સ્વરો
તથા ફ, ઝ, એ બે નિષ્પાદિત અને ખીજી ઠાટિના સ્વરો હતા. ર, ય, વ,
અર્ધસ્વરો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા હતા. તે મુખ્યત્વે સંધિસ્વરોમાં
આવતા હતા. આ ઉપરાંત લઘુપ્રવાતનસ્વરોમાં કહેવાતો મંદસ્વર
જ નોંધપાત્ર છે આ સ્વર ડ્રવ તેમ જ દીર્ઘ હતો.
સંધિસ્વરોની ઘટના માટે ક, ઘ, ઘો, એ મૂળ સ્વરો ય અને વ સાથે
સંયોજિત થઈ શકતા. સ્વરોનું અનુસિદ્ધીકરણ થઈ શકતું નથી.
ભારતયુરોપીય ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયાને લગતી સૌથી નોંધપાત્ર હકીકત
જે એની રૂપઘટના સાથે ગાઢપણે સંબંધ છે, તે અપભ્રંશિ અથવા
નિયત ગુણવૃદ્ધિપ્રક્રિયા છે ભારતમાં ગણનાનો આરંભ આંગળીઓ
વડે થયો. દા. ત. પેલો એક શબ્દલડાળની બાબતમાં યૂરલ પ્રવૃત્તોની
દક્ષિણે આવેલ યુરોપએશિયાના મેદાનમાં પોતાના આદિ સ્થાનમાંથી
ભારતયુરોપીય ભાષાઓએ આસ્તાદ્ય બોલીઓમાંથી શબ્દો લીધીના
લીધા હોવાનું જણાય છે. એ જ પ્રમાણે ભારતયુરોપીય ભાષામાંથી
પણ એ બોલીએ ધણા શબ્દો લીધા છે. સુમેરિયન-ગ્ર(દ)=ગાય (સંસ્કૃત-ગૌ)
અઙ્ગડિયન-પિસ્કકુ=કુઠાડી (સંસ્કૃત-પરશુ) વગેરે.

આ ભાષા ધરાનમાં આવી હતી. આયર્લેન્ડ-મિત્ર, વરુણ, ઈન્દ્ર તથા
મિટાનીના નાસત્યો અને કેસાધરી (એનિલોનના વિજેતાઓ)નો સૂપરેવ
સુચવે કે મેસોપોટેમિયામાં રહેના આર્યો આયર્લેન્ડને તથા મેસોપોટેમિયા
જાણતા. ભારતનાં પુરાણોમાં બાંધકામની કળા અને અસુરોનો ઉલ્લેખ
છે. અસુરો કદાચ એસિરિયાના અશુરો હશે. ભારતીય આર્યોએ જાતિ,
ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પાયો નાખ્યો અને જગતમાં તેઓ હિન્દુ
કહેવાયા. તેઓએ વેદકાલીન સંસ્કૃત, પાલી, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી,
અંગ્રાણી, પંજાબી અને ખીજી મધ્યયુગી તથા અર્વાચીન ભાષાઓનો
વિકાસ સાધ્યો.

આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે ભારતમાં કેટલીક રિકસિત જાતિઓ રહેલી હતી. અગાઉ એમ માનવામાં આવતું કે ગોરી ચામડીવાળા આર્યોએ મધ્ય એશિયામાંથી આવી કળી ચામડીવાળા અનાર્યોને હરાવ્યા. હિંદુ સંસ્કૃતિનાં ઉચ્ચ તરવો આર્યોનાં છે અને ખરાબ તરવો અનાર્યોનાં છે એમ મનાતું, પરંતુ તાજેતરની શોધોએ પુરવાર કર્યું છે કે એ ખરાબર નથી. હિંદુ ધાર્મિક તથા સાંસ્કૃતિક રિવાજોમાં અને પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા દંતકથાઓમાં અનાર્ય તરવો હોવાની આપેલા ભાષા આર્યોની હોવાને કારણે પ્રભુત્વ મેળવી ચક્રી. કર્મ અને મોક્ષના વિચારો, યોગાભ્યાસ, તથા હિંદુ પૂજની ધાર્મિક ક્રિયા (વેદાનુસાર હોમથી જીહ્વા) હિંદુ ધર્મ વિરુદ્ધ છે કારણ કે તે અનાર્યોની પેદાશ છે. સામાજિક વ્યવહારની ચીજો ડાંગર, કેટલાંક શાકભાજી, આમલી તથા નાજિયેર, હિંદુ જીવન અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં નાગર-વેશના પાનનો ઉપયોગ, ઘણા લોકઉદ્યોગ, વહાણવટાનો કુન્દર, હિંદુ પહેરવેશ (ધોતી, સાડી), સિદ્ધર અને હળધરનો લગ્ન સમયે ઉપયોગ વગેરે આપણા પ્રાક-આર્ય-પૂર્વજોનો વારસો છે.

આર્યોના આગમન પહેલાં અહીં વસેલ જાતિના લોકોમાં સૌથી પ્રાચીન એવા નેઝીટો આફ્રિકામાંથી અરબસ્તાન અને ઈરાન થઈને દક્ષિણ ભારતમાં આવ્યા હશે. આ લોકો હાલ પેતાની ભાષા જાળવી રાખીને આન્દામાનમાં રહે છે, ત્યારે ભારતના બીજા ભાગોમાં તેઓ આર્ય દ્રાવિડ વગેરે જાતિઓમાં સમાઈ ગયા હોય છે. આસામ અને અસમ દેશમાં થઈને મધ્યમાં તથા સુમાત્રામાં પણ નેઝીટો ગયા હશે. ડૉ. સુનીતકુમાર ચેટ્ટરજીના મતાનુસાર બંગાળ ગાડુક (ચામાચીકિયુ) સમુદાય મૂળ આર્યોનાં રહેલું છે. નેઝીટો પછી ભારતમાં ઓસ્ટ્રિક પ્રજા આવી. આ આવ એસ્ટ્રોલોઈડ (એસ્ટ્રિક) પ્રજા લાંબા મસ્તકવાળી

શ્યામ ત્વચાવાળી તથા ચીખા નાકવાળી હતી. આયો તે પ્રજાને 'નિષાદ' તરીકે ઓળખતા. ઓરિદ્રક લોકો તેમની ભાષા દક્ષિણમાં અને પૂર્વમાં મલાયા, ઇન્ડોનેશિયા વગેરે દ્વાપુઓમાં લઈ ગયા. દિંદી ચીનમાં થોડી ઓરિદ્રક જાતિઓ રહી, તેમના વંશજો મોનખમેર અથવા કાંબોજ (કમ્બોડિયન) વગેરે કહેવાયા. ભારતની ઓરિદ્રક જાતિની ભાષામાં મોંગોલ, દ્રાવિડ અને સંભવતઃ નેગ્રીટા ભાષાની અસર છે. આ જાતિએ ખેતી કરવાની એક પ્રાથમિક પદ્ધતિ વિકસાવી હતી કે જેમાં ટેકરીવાળા પ્રદેશને ખેડવા માટે એક ખોદવાની લાકડીનો ઉપયોગ થતો હતો. પ્રાયઃ ચોખ્ખાનો પાક તેમણે સર કર્યો હતો. નારિયેળ, કેળ, નાગરવેલ, (તાંબુલ), સોપારી (ચુવાક), હળધર (હરિદ્રા), આદુ (શુક્રગવેર), વેંગથુ (વાતિડ્ગથુ) વગેરે તેમની ભાષાનાં નામો તેમની ખેતીના પાકો સૂચવે છે. તેઓ પશુપાલક નહિ હોય એમ લાગે છે. કોડીની ગણવાની પદ્ધતિ તેમની છે. ચંદ્ર દિવસ એટલે કે તિથિની પદ્ધતિ પણ તેમની છે. તેઓ ગંગાકિનારે રહેતા હોય તેમ લાગે છે. ગંગા શબ્દનું મૂળ આ ભાષામાં રહેલું હોય તેમ જણાય છે. આત્માના ધૂનજીન્મનો સિદ્ધાંત તેમનો છે. કબરના પંથરો તરીકે જીભી શિલાઓ ગોઠવવાનો રિવાજ આ લોકોનો હતો. હિમાલય પ્રદેશમાં ઓરિદ્રક બોલીની અસર મગધી, મૈથિલી, તિબેટ તથા બ્રહ્મદેશની બોલીઓ પર થઈ છે. ઓરિદ્રક ભાષાઓ ઉપસર્ગ અને પ્રત્યયવાળી છે.

દ્રાવિડ પ્રજા જૂમધ્યજાતિની 'શાખાર્યે ઓરિદ્રક પછી આવી હશે અથવા એક પૂર્વમાંથી એને બીજી પશ્ચિમમાંથી સાથે આવી હશે. વર્તમાન દ્રાવિડ ભાષાઓ—તામિલ, મલયાલમ, કન્નડ, ટોડ, કોડાંગુ, દ્રુપુ, તેલુગુ, કુષ્ટ, ગોન્ડ, કુરમ, માલ્ટો વગેરે ભારતના દક્ષિણમધ્ય અને પૂર્વભાગમાં બોલાય છે. જહુમિસ્તાનની પાકુઈ ભાષા દ્રાવિડ ભાષા—કુળની છે. હડપ્પા મોહેન્જોદડો વગેરે સ્થળોએ મળેલી આયો પૂર્વેની અન્ય સંસ્કૃતિની શોધ થતાં તે સમયની ઘરોં તથા શહેરો બાંધવાની

કળા, ગદ્ય, લઘુશ્લોક, ભાતભાતની આકૃતિઓવાળા રંગબેરંગી માટીનાં વાસણો, બનાવવાની કળા વગેરેએ દુનિયાને અચંચો પમાડ્યો. આ સિંધ-પંજાબની લિપિની અસર ઐતિહાસિક કાળના મૂળમાં રહેલી હોય એ સંભવિત જણાય છે. ભારતની બાહ્યલિપિનો દ્રાવિડ સાથેનો સંબંધ સ્વીકારાયો છે અને તેની અસર દ્રાવિડ ભાષાઓ પર હોય એમ મનાય છે. આર્યો પૂર્વે દ્રાવિડો શહેર બાંધી રહેતા અને પશુ-પાલન કરતા. તેમના કેટલાક સંપ્રદાયો અને ધાર્મિકક્રિયાના રિવાજો, કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો તથા યોગક્રિયા આર્યોમાં છતરી આવી છે. જોળની સંખ્યાને મૂળભૂત રાખીને ગણતરી કરવાની ભારતીય પદ્ધતિ દ્રાવિડોએ શરૂ કરી હોય એમ લાગે છે. શિવ-ઉમાને દેવદેવી તરીકે માનતી આ પ્રજા સંસ્કૃતિક વિકાસ ધરાવતી હતી. આ પ્રજાના દુર્ગો પર પશ્ચિમથી આવેલા લડાયક આર્યોએ આક્રમણ કર્યું. તેઓ એમના અભ્યુક્ત રથ, પશુઓનાં ધણે અને પરાક્રમશીલ ટોળાઓ સાથે આવ્યા હતા. એમણે દ્રાવિડોને દાસ અને દરજી કરાવ્યા. તેઓ ભોગ માટે સારી ધીને દેવને અર્પણ કરતા.

પૂર્વ ભારતના પ્રદેશમાં મેગિલ અથવા ચિનાઈતિબેટી ભાષા બોલનાર એક જુદી પ્રજા વસતી હતી, તેને 'કિરાત' કહી છે. તે પ્રજા ભારતમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ના અરસામાં આવી હોય એમ જણાય છે. પંજાબમાં આર્યો દ્રાવિડો સાથે અને આગળ જતાં પૂર્વભારતમાં કિરાતો સાથે સંઘર્ષમાં આવ્યા. તેઓનો સમાજ પિતૃપ્રધાન હતો. ત્યારે દ્રાવિડોમાં માતૃપ્રધાન વ્યવસ્થા હતી. આર્યોમાં વિજયા 'રાજ્ય' અથવા 'ક્ષત્રિય' કહેવાયા. વિદ્વાનો ધ્યાનરેા કહેવાયા અને જીતાએલા દાસ કે શૂદ્ર કહેવાયા. દ્રાવિડો પશુપાલન તથા ખેતી કરતા હતા. અને દેવોની અંદન તથા કૂસોથી પૂજા કરતા. ઈ. સ. ૧૫૦૦ના અરસામાં આર્યો આવ્યા. ત્યારે દેવોની સ્મૃતિરૂપે કેટલાક સૂક્તો લેના આવ્યા હતા. તેમાં અહીં આવ્યા પછી પણ હમેશા ચતો ગયો. લેખનકળા સિવાય

આ સૂક્તોમાં અંધરથ યવાં શક્ય ન હતાં. ઔષ્ધિક રીતે વંશપરંપરામત હિતરી આવેલાં આ સૂક્તો મૂળભાષામાં કાલક્રમે પરિવર્તન યવા કરતાં. આગળ જતાં આ સૂક્તો વેદ-સંહિતાઓ રૂપે અંધરથ યવાં. આ સૂક્તોના સંપ્રદ ક્યારે તૈયાર થયા તે અનિશ્ચિત છે. વેદોના સંપ્રદાદક વ્યાસ (ગોંડવનાર) મનાય છે કે જેઓ પાંડવકોરવના સમકાલીન ગણાય છે. મહાભારત યુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલું સત્ય છે તે જણાયું નથી. પાણ્ડવ તથા પ્રો. રામ ચૌધરીના મતાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦મા સૈકામાં મહા-ભારતનું યુદ્ધ થયું હતું. આ અનુસાર વ્યાસે કરેલી વેદસંહિતાઓ આ સમયની ગણાય. આર્યો તેમના પછી આવતા આર્યો અમવા દ્રાવિડોની રાજાઓને આવકારતા અને તેમને હિંદુત્વ અર્પતા. સુધૈવંશ અને યવવંશની દંતકથા તરીકે સ્વીકારાય છે તે આર્યો પૂર્વેની દંતકથા હશે, પરંતુ પાછળથી આર્યોની જનાવી દેવમાં આવી હશે.

વૈદિક કવિભાષાથી અલગ રીતે ભારતીય આર્યભાષાની લૌકિક પ્રચલિત આર્યભાષાની બોલીઓને ભારતમાં વિકાસ થયો હતો. શુદ્ધના જન્મ અને ધર્મપ્રચારના સમયે તે બોલીઓ વિદેહ (ઉત્તર બિહાર) અને મગધ (દક્ષિણ બિહાર) સુધી પહોંચી હતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦-૬૦૦ ના સમય દરમિયાન બોલાતી આર્યભાષાના ત્રણ સમૂહો હતા:—(૧) ઉદીચ્ય એટલે હિતરની, (૨) મધ્યદેશીય એટલે મધ્યની, (૩) પ્રાચ્ય એટલે પૂર્વની. પૂર્વની પ્રાકૃત ભાષાએ પશ્ચિમી ભાષા બોલનારાના ર નો ન કરી દીધો અને ર અથવા ઋ ની પછી આવતા દંત્યવચ્ચના ત વગેરે અક્ષરોને મૂળેન્ય ટ વગેરે અક્ષરોમાં ફેરવ્યા. દા. ત. ઉદીચ્ય ભાષાના ઈર્થ, ઈર્થ શબ્દોનું પ્રાચ્ય ભાષામાં ઈર્થ અને ઈદ્ર થયું અને મધ્યપ્રદેશમાં ઈદ્ર અને ઈદ્ર થયું. શુદ્ધના સમયમાં આર્યોની હિપર ગણાવેલી ત્રણ ભાષાઓ જાનક અથવા મુરાણી શૈલીની વેદ કાવ્યની

ભાષા અને હિંદિય, મધ્યદેશીય અને ગ્રામ્ય ભાષાની બોલીઓ પ્રચલિત હતી. આછણો ઉપનિષદોમાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉમેરતા. વિવેચનના સંઘર્ષને કારણે 'ભાષામાં પણ 'સંઘર્ષ' ઉત્પન્ન થયો અને ભાષાઓ વધી. શુદ્ધ તથા મહાવીર પ્રાકૃત કે જે લૌકિક બોલીઓ હતી, તેમાં ધર્મપ્રચાર કરવા 'સામ્યા. વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિનિ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫ મી. સદીમાં સાહોરમાં જન્મ્યા હતા અને તક્ષશિલામાં કેળવણી પામ્યા હતા. તેમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો ઘડી આર્યસંસ્કૃત ભાષાને 'સંસ્કૃતિતુ' વાદન બનાવ્યું. ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતને આરંભિક ભારતીય આર્ય (આ. મા. આ) ભાષા ગણવામાં આવે છે, જેમાં વેદકાલીન આખા સંસ્કૃતનો તેમજ પાણિનિકાલીન પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતનો સમાવેશ થાય છે.

સંસ્કૃતે ધર્મની તથા તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષા બનીને પોતાનો ફેલાવો કર્યો. બૌદ્ધ તથા જૈનોએ પ્રાકૃતોને મહત્ત્વ આપ્યું, પરંતુ તેથી સંસ્કૃતની મહત્તા ન થઈ.

૩. ભારત અને ભારત બહાર આર્યભાષા ફેલાતા સોડાના સંસ્કૃતનો ફેલાવો હૃદયને સ્પર્શવા લાગી અને તેથી પ્વનિજ્ઞપ્રચારણ તથા

રૂપોમાં પરિવર્તન પામતી થઈ. તેમાં આર્યેતર ભાષાઓનાં તરવો પ્રવેશ પામવા લાગ્યાં, છતાં ક્યારેક અષ્ટ, અશ્મન શ્વાન, વૃષ, રથ, દુર, રક્ત, ચલ, દક્ષ વગેરે વેદકાલીન શબ્દો અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં પણ ચાલુ રહ્યા છે. હાલની હિંદી ગ્રથવા હિંદુસ્તાનીના જેવું પાણિનિના સમયમાં સંસ્કૃત લૌકિક ભાષાનું સ્થાન હતું. પ્રાચ્ય સંસ્કૃત નાટકો પરથી જણાય છે કે આછણો અને ઉચ્ચ વર્ગનાં પાત્રો સંસ્કૃત બોલતાં અને ઝીંઝો તથા નીચલા વર્ગનાં પાત્રો પ્રાકૃત બોલતાં. બૌદ્ધો અને જૈનોએ પણ આમજી જતાં ધીરે ધીરે સંસ્કૃત ભાષાને અપનાવી. સંસ્કૃત ભાષા ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતીક હતી. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, દંતકથા,

પ્રભાવ પડેલો છે. દા. ત. વંદ < વૃત્ત, લેહન < લક્ષણ, પુત્તલ < પુત્ર, મટ < મૃત. મ. મા. બા. ભાષાની વિવિધ બોલીઓ ભાષાઓ વિકસી છે. પાલી મધ્યપ્રદેશની ભાષા છે કે જે સૌરસેની સાથે સંબંધ ધરાવતી. અશોકના સિંહાલેખોમાંની મૂળ ભાષા પ્રાકૃત હતી. નાટકોમાં સૌરસેની, આગધી, મહારાષ્ટ્રી, આવંતી, પૈશાચી, વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓ દેખા દે છે. મ. મા. બા. ભાષાના કેટલાક શબ્દ દેશી જણાતા હોવા છતાં તેમનાં ન. મા. બા. ભાષામાં મૂળ હોય ન્યારે ખીજા કેટલાક શબ્દોનાં મૂળ દ્રાવિડ, આરિય વગેરે અન્ય ભાષાઓમાં રહેલાં જણાય છે. મ. મા. બા. ભાષામાં પરદેશી શબ્દો પણ છે. તેમાં અપુનાવેલા શબ્દોનાં ઉદાહરણ રૂપે હ્રસ્વ અથવા છત્રપ (ધરાની-સત્રપ) વગેરે છે.

ધ. સ. ૧૦૦૦ના અરસામાં ભારતીય ભાષાઓએ અંબીચીન યુગમાં પ્રવેશ કર્યો, તે પહેલાં વેદકાળની ભાષામાં સિદ્ધ સંસ્કૃત, પાલી અને પ્રાકૃત ભાષાઓ (આર્ય ભાષાઓ)ના નવા સંદર્ભો સામિલ અને કન્નડ (દ્રાવિડ ભાષાઓ)ના નવા ઉચ્ચ શ્રેણી હતા. તે સમયે તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન સંદર્ભ

ચિંતનમાં વિકાસ થયો હતો. ધ. સ. ૧૦૦૦ બાદ દુકોએ ભારત પર વિજયી હુમલા કર્યા ત્યારે ભારતીય વિચારસરણીને અવરોધ જણાતી ઇસ્લામી વિચારસરણીની સામે ભારતીય સંસ્કૃતિને ટકાવવા માટે બોંબલોએ તથા સંતોએ ન. મા. બા. ભાષાઓમાં ભારતીય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અખરશ ભાષાઓ ન. મા. બા. ભા. માં પંચટાઈ અર્થ. સંસ્કૃત શ્રુતગ્રાંથ નહોતી થઈ. તે ભારતનું ગૌરવ ગાતી હતી. પૃથ્વીશંકરરાયેમાં અંધો અપખરશ ભાષા નંબરે પડે છે. ૧૫મી સદીમાં પ્રાકૃત પિતૃલની રચના થઈ હતી. આશરે ઈ. સ. ૧૦૨૫માં અલબેરનીએ નોંધ્યું છે કે ભારતીય ભાષા-

ભાષાની લૌકિક બોલીઓ ઘણી હતી, પરંતુ ઠેળવાયેલા તથા ઉચ્ચ વર્ગના માણસોમાં વ્યાકરણના નિયમોવાળી સંસ્કૃત ભાષા પ્રચલિત હતી.^૩ ઠેળવાયેલા તથા બ્રાહ્મણો સંસ્કૃતની સેવા કરતા અને ક્ષત્રિયો તથા રાજકુલો તેમને ઝોતસાહેન આપતા. દુર્ગ વિજય પહેલાં પ્રદેશીઓને આર્યોએ અપનાવી ક્ષત્રિયો તથા બ્રાહ્મણો બનાવ્યા હતા, પરંતુ દુર્ગ મહમદનો એવો ધર્મ લઈ આવ્યા કે જે મુસલમાન ન થાય તેને મારવો અને લૂંટવો.^૪ આવી ઝેરપોચાની હિંસાએ સાંસ્કૃતિક વિમાનને બચાવ માટે દોડાવું અને પૂર્વજોના વિચારોદાર જુદી જુદી બોલીઓએ દુર્ગથી બચવા પ્રયત્ન કર્યો. રામ, કૃષ્ણ અને શિવનાં નામ આખી એક દેવ (ત્રિમુર્તિ)નો પ્રચાર થયો. પુરાણો તથા મહાકાવ્યો વેચાવા લાગ્યાં તથા તેના અનુવાદો થવા લાગ્યા. ઈ. સ.ની ૧૩મી સદીમાં મુસ્લિમ સત્તા વધુ ભેરમાં આવી. ઈ. સ. ૧૧૨૬માં 'અબિલાખિતાય' ચિંતામણિ' સંસ્કૃતનો સર્વગ્રાંથમંદ રચાયો. જયદેવ (મીતગોવિંદ)નાં પદો અપભ્રંશમાં રચાયાં હતાં. 'દાનેશ્વરી' અને 'એકનાથી રામાયણ' મરાઠીમાં રચાયાં. બંગાળીમાં 'શ્રીકૃષ્ણ વિજય', 'અણિકાવ્ય', 'ચૈતન્ય ચરિતામૃત', વગેરે રચાયાં. જોરિયામાં 'ભાગવત પુરાણ' લખાયું. અવધીમાં દુલસીદાસે 'રામચરિત માનસ' લખ્યું. દિંદીમાં કબીરે પદો રચ્યા. રાજસ્થાનીમાં મીરાએ પદો રચ્યાં અને ગુજરાતીમાં પદ્મનાભે 'કલા-કે પ્રબંધ' તથા ઈ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૧૮ સુધીમાં નરસિંહ મહેતાએ પદો રચ્યાં. ૧૬-૧૭મી સદીમાં ભારતીય આર્યભાષા ઉત્તર ભારતના મુસલમાનોએ અપનાવી, જેનું નામ હિંદી અપાયું. સયોગવચાત દિંદી અથવા દિંદુસ્તાનીના મુસ્લિમ પ્રધારરૂપે હિંદીને જન્મ થયો. તે પહેલાં ત્રણિક મહમદ જયસીએ પદાવતની રચના અવધી ભાષામાં કરી હતી.

3. Sonstikumar Chatterji—Indo-Aryan and Hindi. Page 99.

4. Ibid. Page 100.

નવ્ય ભારતીય આર્યભાષાઓએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ પાસેથી જે પરંપરા ગેળગી હતી, તે મુખ્યત્વે તે ગંદસાહિત્યના જે જૂજ અંશે હતા તેમાં લિન લિન પરંપરા દેખા દેતી. નાગરી, બંગાળી, ગોરિયા, આસામી, બિહારી, મોડી, લહંદા, શારદા કે કૈથીમાં એક જ જૂની ભારતીય વર્ણમાળા વપરાઈ છે. ઉર્દૂમાં ફારસી-અરબી શ્વનિઓ આપ્યા છે. પૂર્વી અને પશ્ચિમી હિંદી તથા ગિહારી ભાષાએ મહાપ્રાચ્ય શ્વનિઓને સૌથી વધારે જળગી રાખ્યા છે. દા. ત. વાષ, જાહ, ટેટલીક ન. મા. બા. ભાષાઓમાં હ્રુઃ પશુ સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણ થાય છે. દા. ત. વારહ, લેહેર, રહેંટ વગેરે.

આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના જે વિભાગ પાકત્રમાં આપ્યા છે. (૧) આંતરિક-પશ્ચિમી હિંદી સાથે સંબંધ રાખતી મજબાવા, શુદેલી, કનોજી, બાંગર, હિંદુસ્તાની. (૨) બાલ-પશ્ચિમી પંજાબી, સિંધી, રાજસ્થાની, ગુજરાતી, ઉડિયા, બંગાળી, આસામી, ગિહારી વગેરે. આ સમૂહો (વિભાગ) આર્યો જે વખતે જુદા જુદા આવવાને કારણે થયા હાજે છે. ભારતીય ભાષામાં સ્વરમાર તથા સ્વરદીર્ઘતામાં મહત્ત્વનો વિકાસ થયો છે. વધુમાં રચનાનુસાર ભાષાની બોલવાની ટેવને કારણે તથા પડોશી ભાષાઓને લીધે સાધારણ વિકાસ થયો છે. જૂતકાળમાં અકર્મક ક્રિયાપદની બાબતમાં, સકર્મક ક્રિયાપદની કર્મણિ રચનાની બાબતમાં અને ભાવે રચનાની બાબતમાં કર્મણિ રચના આજુ રહી. દા. ત. સેન મર્કતે સ્વાદિતં, ડસવે માત યાયા, તેજે બાત આધો. ઈત્યાદિ. મ. મા. બા. ભાષાની બોલીઓમાં તાત્ત્વિક એકતા હોવાથી ન. મા. બા. ભાષાઓ રૂપરૂપનાની બાબતમાં એકંદરે એકસરખો વિકાસ પામી છે. આમાંથી માત્ર દર્ બોલીઓ જ અલગ રહી છે. દર્ ભાષાઓ (પૈશાચી) ભારતમાં છેક વાંચનમાં બોલાતી ભાષાઓ અને બોલીઓનો સમૂહ છે. જેમાં કાંસ્મીરી સહિત ચીના, ચિત્રાલી, કલાશ સહિત કાશીરી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જે ભાષાઓ બોલ અને આંકડા

ધર્મની અસરવાળી છે. એશિયા અને યુરોપની જીપ્સી બોલી ભારતીય આર્યભાષા નૂતની એક દૂરની વાચવ્ય સામા છે. સિંહલી એ ખીજ એવી આર્યભાષા છે કે જે પશ્ચિમ ભારતમાંથી સિલોન યર્ષ, સિલોનની મૂળ આર્યેતર વેફા ભાષા લુપ્ત થઈ ગયેલી છે. ન. મા. આ. ભાષા સંસ્કૃત વાતાવરણમાં જન્મી હતી અને વિકસતી રહી છે. એણે આ ઉપરાંત ડેટલીક વિદેશી ભાષાઓની અસર ઝીલી છે. ટુકી વિજય પછી મુસ્લિમ સંસ્કૃતિની તુર્કી તરીકે અરબી મિશ્રિત ફારસી ભાષા રાજ-દરબારની ભાષા બની. ૧૬મી સદીમાં હિન્દી મિશ્રિત ફારસી એટલે કે ઉર્દૂ પાછળથી દરબારની ભાષા બની. અંગ્રેજોના અમલ દરમિયાન ખીજ પરદેશી ભાષા-અંગ્રેજી ભારતમાં પ્રચલિત થઈ. તે રાજ્યવ્યવસ્થા, ડેળવણી, વિજ્ઞાન, ઉચ્ચ વિચાર તથા જગતની સંસ્કૃતિના વાહન તરીકે વપરાય છે. ન. મા. આ. ભાષાઓનો વિકાસ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી વિશ્વ-વિદ્યાલયોને કારણે થયો છે.

ભારતની ભાષાઓની ગણતરી પ્રમાણે સર ત્યોજ્ઞ અક્ષકામ ત્રિવર્ણે ભારતની ૧૭૬ ભાષાઓ અને ૫૪૪ બોલીઓ ગણાવી છે.^૧

ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં
૬. હિન્દીનો વિકાસ-અર્વાચીન જે જુદી જુદી ભાષાઓ તથા
ભારતની મુખ્ય ભાષા બોલીઓ બોલાય છે, તેમાં
હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની

પ્રમુખ છે. ડેટલીક બાબતોમાં તે ભારતની મહત્વની ભાષા છે. તે દક્ષિણપૂર્વ પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ તથા પૂર્વ રાજસ્થાનની માતૃભાષા છે. હિન્દુસ્થાનીનાં બે રૂપો છે :—(૧) ઉચ્ચ હિન્દી એટલે નાગરી હિન્દી અથવા ખડી બોલી, (૨) ઉર્દૂ.

ભારતની મુખ્ય સાહિત્યિક ભાષાઓ ૧૦ છે. ૧. હિન્દુસ્થાની, ૨. બંગાળી, ૩. મરાઠી, ૪. ગુજરાતી, ૫. ઉડિયા, ૬. સિંધી, ૭. તેલુગુ,

૮. કનડ, ૯. તામિલ, ૧૦. મલયાલમ, બંગાળ, આસામ, ઓરિસ્સા, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં હિંદીનું એક સાદું રૂપ લોકો સમજે છે. હિંદી કે હિંદુસ્થાની ભારતના મોટા ભાગના મનુષ્યોની ભાષા છે. દક્ષિણ ભારતના પ્રાવિડભાષીઓ પણ હિંદુસ્થાની સમજે છે. હિંદુસ્થાની બોલતા ભારતવાસીઓનાં સંસ્થાનો ફીજી, બ્રિટિશ ગિયાના, વેસ્ટ ઇન્ડીઝ, તથા પૂર્વ આફ્રિકા, મોરીશિયસ, મલાયા અને ઇન્ડોનેશિયામાં છે. જગતમાં વધુ બોલાતી ભાષાઓમાં હિંદુસ્થાનીનો નંબર ત્રીજો છે. પહેલો અંગ્રેજીનો, બીજો ચીનીનો અને ત્રીજો હિંદુસ્થાનીનો નંબર છે. હિંદુસ્થાની ભારતની એકતા તથા રાષ્ટ્રીયતા જાળવવા માટેનું કુદરતી સાધન છે. તે ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી ભાષા છે. હિંદુસ્થાની દેશી તથા પરદેશી શબ્દોને આવકારે છે. તે ‘મદાની જમાન’ અથવા ‘પુરુષની બોલી’ એટલે કે પુરુષોને શોભે તેવી ભાષા છે. નામ સાથે ‘કરવુ’ ક્રિયાપદથી બીજા ક્રિયાપદ અને છે. દા. ત. વિશ્વાસ કરના, આજ્ઞા કરના, ક્રોધ કરના. હિંદુસ્થાનીમાં સ્વરો સાદા તથા સાદા ઉચ્ચારાય છે. અંગ્રેજીમાં ‘એ’ નો ઉચ્ચાર ‘અ’, ‘આ’, ‘એ’ થાય છે, જ્યારે હિંદુસ્થાનીમાં ‘અ’ નો ઉચ્ચાર ‘અ’ જ થાય છે. હિંદુસ્થાનીમાં વ્યાકરણનાં રૂપો બીજી ભાષાઓ કરતાં ઓછાં છે. અશિક્ષિત માણસોમાં બોલાતી હિંદુસ્થાનીમાં વ્યાકરણ ઓછું છે. તેને સુનીતિકુમાર ‘બઝાર હિંદુસ્થાની’ કહે છે. ઉચ્ચ હિંદી અને ઉર્દૂથી જુદા સ્વરૂપવાળી હિંદી ભાષાને હિંદુસ્થાની કહે છે. એક બાજુ સંસ્કૃત પ્રચુર ઉચ્ચ હિંદી અને બીજી બાજુ અરબી-ફારસી પ્રચુર ઉર્દૂથી નિરાલી હિંદી ભાષાને હિંદુસ્થાની કહે છે. તે મુસાફરી તથા સામાન્ય સંબંધ બાંધવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. ઉત્તર ભારતના સાધુઓ ભારતના બધા ભાગોમાં હિંદુસ્થાની ભાષામાં લોકો સાથે વ્યવહાર ચલાવે છે. હિંદુસ્થાની બોલનાર મોઢક પ્રાંતીય નહિ, પરંતુ ભારતવાસી સમગ્રજ છે. ૧૯મી સદીમાં અંગ્રેજ ઈંગલેન્ડ પામેલા તથા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ અંગ્રેજીને વધુ મહત્ત્વ આપતા સ્વદેશી ચળવળનું જોર બંગાળમાં વધુ હોવાને કારણે

સોઠાએ અંગ્રેજ શબ્દો વગરની શુદ્ધ જંગાળી ભાષાને પ્રોત્સાહન આપ્યું. આ ચળવળને જંગિમચંદ્ર એટરજી, શુદ્ધેવ મુકરજી અને સ્વામી વિવેકાનંદે જોર આપ્યું. જંગાળના પત્રકાર તથા રાષ્ટ્રીય નેતા કાવિપ્રસન્ન કાવ્યવિચારદે દિલ્હીને મહત્ત્વ આપી રાષ્ટ્રીય ગ્રીત રચ્યું. તે જંગાળમાં ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૨માં વધુ ગવાતું—

‘મૈયા, દેશકા યહ કયા હાલ.....

હો મતિમાન દેશકે સત્તાન, કરો સ્વદેશ હિત.’

મહાત્મા ગાંધીએ સોઠામાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આવે તે માટે દિલ્હીને સાધન બનાવ્યું.

હિંદુસ્થાની એ ફારસી ‘હિંદુસ્તાની’નું દિલ્હીકરણ છે, જેનો અર્થ ‘હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષા એવો થતો. હિંદુસ્તાન નામ મુસ્લિમ રાજ્યકાળ દરમિયાન પ્રચલિત થયું’ છે. હિંદુસ્થાની શબ્દ ૧૭ મી શતાબ્દીથી પ્રયોજ્યો છે. મુસ્લિમો તથા ઉત્તર ભારતમાં અંગ્રેજોે બાંગ્લી તરીકે હિંદુસ્થાની ભાષા બોલતા. હિંદુસ્થાનીનાં ત્રણ રૂપો છે :—

(૧) ઉર્દૂ :—અરબી લિપિમાં લિંદી ઉચ્ચારોથી લખાતી. આ ભાષા ઉત્તર ભારતના મુસલમાનોની હતી. પૂર્વ પંજાબ, પશ્ચિમઉત્તર પ્રદેશ, જંગાળ તથા દક્ષિણના હેડાબાદમાં આ ભાષા બોલાય છે. ઉત્તર ભારતના મુસલમાનો દિલ્હી તથા બિહારી રૂપોનો ઉર્દૂમાં વધુ ઉપયોગ કરે છે. જંગાળના મુસલમાનો બ્યવહારમાં ફારસી ભાષા વાપરે છે. ઉચ્ચ વર્ગના મુસલમાનો જંગાળી વાપરે છે. ૧૭મી સદીના અંત પહેલાં ઉર્દૂ એક સાહિત્યિક ભાષા બની નહોતી. આમાં અરબી શબ્દો વધુ હોય છે. ઉર્દૂ ‘નબી-શક-આપા’ એટલે કે પેગંબરની ભાષા કહેવાય છે. બ્રિટિશ દિલ્હી લરકરમાં રોમનલિપિમાં લખાયેલ ઉર્દૂ વપરાતી. રોમન ઉર્દૂ ખિસ્તી ધર્મના પ્રચાર માટે વપરાતી. ફારસી ઝોગલોના રાજદરબારની ભાષા હતી.

(૨) ઉર્દૂ દિલ્હી :—દેવનાગરી અથવા નાગરી લિપિમાં લખાય

છે. તેમાં પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત શબ્દો વધુ વપરાય છે. કાસી શબ્દો ઠાઠકવાર આવે છે. સાહિત્ય, પત્રકારત્વ તથા ડેળવણીની આ ભાષા છે. પશ્ચિમ-ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ અને બિહારના ડેળવણી પામેલા હિંદુઓ પૂર્વ હિંદી, બિહારી બોલીઓથી મિશ્રિત થયેલ હિંદી બોલે છે. જ્યારે ધરની અંદર તેઓ અવધી, બધેલી, બોજપુરી, માગધી, મૈથિલી વગેરે સ્થાનિક બોલીઓ વાપરે છે. હિંદી સાહિત્ય પરિષદ તથા નાગરી પ્રચારિણી સમાજે હિંદીને ધણો પ્રચાર કર્યો છે. આર્યસમાજના વેદને લગતા પ્રકાશનો હિંદીમાં છે. ઉચ્ચ હિંદી એટલે કે ખડી બોલી ગદ્યની ભાષા ધર્મ. શરૂઆતમાં પદ્યની હિંદી ભાષા બોલીઓના મિશ્રણવાળી હતી. હવે શુદ્ધ ખડી બોલીમાં કાવ્યો રચાય છે. હિંદીનાં બીજાં રૂપોવાળી ભાષા ‘પડી બોલી’ કહેવાય છે. શુદ્ધ હિંદી ‘ખડી બોલી’ અથવા ‘ઠેઠ (શુદ્ધ) હિંદી’ કહેવાય છે.

(૩) બ. ખરી હિંદુસ્થાની :—ઉર્દૂ તથા ખડી બોલીના મધ્ય માગની આ ભાષા છે. રાજની બોલચાલની કાસી, અરબી અને સંસ્કૃત શબ્દોવાળી આ ભાષા છે. હિંદુ મુસ્લિમ સમાધાનના હેતુ માટે ડામેસે આ રચનો પ્રચાર કર્યો હતો.

બા. જનપદ (ગામઠી) હિંદુસ્થાની :—પશ્ચિમ સંયુક્ત પ્રદેશ અને પૂર્વ પંજાબની આ પ્રાદેશિક બોલીઓ છે. ખડી બોલીના અને ઉર્દૂના વ્યાકરણની ભૂમિકા આ બોલીઓએ પૂરી પાડી છે.

૬. બઝાર હિંદુસ્થાની :—પહેલા તથા બીજા રૂપનું આ સાદું રૂપ છે. ડેટલાક ઉચ્ચ હિંદી લેખકો જાને લધુ હિંદી કહેતા. આનાં રૂપો ખડી બોલી તથા ઉર્દૂથી જુદાં પડે છે. આ ખડી બોલી તથા તું, હલકું રૂપ છે. જાની ચર્ચા આગળ કરવામાં આવી છે. આમ જિવરા તથા વ્યાકરણનાં સ્થાનિક રૂપો ઘણાં હોય છે.

હિંદીનો વિકાસ આશરે ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો—

આઠ સેકાનો છે. આર્યોની વેદાળની સંસ્કૃત ભાષા પછી શિષ્ટ

સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્યો તથા નાટકો
૭. હિંદી (હિંદુસ્થાની)નો લખાવા લાગ્યા હતા. બીજો અને
વિકાસ જૈનોના ધર્મપ્રચારને કારણે
પ્રાકૃતો (પાલી તથા અર્ધમાગધી)નો

વિકાસ થયો. શૌરસેની પ્રાકૃત મધ્યકાલીન ભારતીય આર્યભાષાઓમાં
સૌથી સુંદર હતી. શૌરસેની પૂર્વ હિંદુસ્થાનની હરીફ મળભાષાનું
જૂનું સ્વરૂપ છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં શૌરસેની પ્રાકૃતનો ઉપયોગ થયો. બીજું
પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રી હતું, જેમાંથી મરાઠી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. શૌરસેની
પછી પશ્ચિમી અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા હોવાનો (ઈ. સ. ૧૦૮૮ થી
૧૧૭૨) ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાન હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં આપેલ
નમૂના પરથી ખ્યાલ આવે છે. દુર્ગેના વિજય પછી ફારસી ભાષા
પ્રચલિત થઈ હતી, પરંતુ હિંદુ શ્રીઓ સાથેના દુર્ગેના લગ્નને કારણે
હિંદીમિશ્રિત ફારસી ભાષા થઈ.

મહમદ ગિઝનીએ ભારતની છત પછી પોતાના સિલ્લાઓ પર ભાર-
તના લોકોની ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો. તે સિલ્લાઓ પર ‘અવ્યક્તમ્’ ‘અદમ્’
‘મુહમ્દ અવતાર’, ‘જયતિ મહમુદ’ વગેરે સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યા. મહમદ
શેરીએ અજમેરના હિંદુ રાજા પૃથ્વીરાજ (જેના દરબારમાં હિંદી પ્રસિદ્ધ
કવિ ચંદ બારોટ રહેતો હતો તે) ને દરાવી વ્યવહારની ભાષા તરીકે
પશ્ચિમી અપભ્રંશને અપનાવી. હિંદી હિન્દની ભાષાઓમાં એક સમૃદ્ધ
ખંભા, પંચાદા અથવા પશ્ચિમી બોલીઓ અને પૂર્વી બોલીઓ
(અવધી, બધેલી, છત્તીસગઢી) અને બિહારી (બોજપુરી, મૈથિલી,
માગધી)નો હતો. બીજા સમૃદ્ધ રાજવંશીનો હતો. હિંદીના વિકાસમાં
પૂર્વી બિહારી તથા રાજવંશીની ભાષાઓએ ઘણો ફાળો આપ્યો છે. વેદ-
કાળની સંસ્કૃત ભાષા માથે હિંદી ભારતની શૌરસેની પ્રાકૃત પ્રચલિત થઈ-
મહમદના પૌત્રના રાજદરબારમાં ‘અમુદ દિબ્બસાદે’ બારમી સદી

દરમિયાન ભારતમાં કાવ્યરચના કરી હતી કે જે સાહિત્યિક અપભ્રંશ હતી. ૧૨મી સદીમાં તે જ ભાષા પાછળથી હિંદુસ્થાની થઈ. ૧૨-૧૩મી સદીના બાબા ફરીદનાં હિન્દી કાવ્યો જાણીતાં છે. પશ્ચિમી હિન્દીની બોલીઓ દિલ્હી બજારમાં બોલાતી. તેનું નામ હિંદવી હતું. 'અખાને ઉદ્ધ' નામ ૧૭મી સદીમાં ઉદ્દભવ્યું હતું. તુર્કોને અર્થ તંબુ અને ઉદ્ધને અર્થ 'રાજાનો નિવાસ' અકબરના કેટલાક સિક્કાઓ પરથી થાય છે. પશ્ચિમી હિન્દી અને રાજસ્થાનીના મિશ્રણવાળી બોલી ઈ. સ. ૧૨૫૦માં પિંગલ નામે જોળખાવા લાગી. આમાં ચારણ સાહિત્ય ધણું છે. ૧૬મી સદીમાં અકબરના રાજદરબારમાં ખાનખાના રહીમ નામનો કવિ પ્રસિદ્ધ હતો. જહાંગીર તથા શાહજહાંએ મજા આપાને વિકાસ કર્યો.

અમીર ખુસરૂ (ઈ. સ. ૧૨૫૩ થી ૧૩૨૫)ની પહેલીઓ, ઊર્મિ-કાવ્યો, પ્રેમકાવ્યો તથા પુરાણી હિન્દીના નમૂનાઓ છે. ૧૩મી તથા ૧૪મી સદીમાં હિન્દીનો વિકાસ નહોતો થયો. ૧૫મી સદીમાં કબીરે પૂર્વી બોલી (ખીચડી બોલી)માં ઉપદેશાત્મક કાવ્યો રચ્યાં. દક્ષિણમાં ૧૬૦૬માં 'મુસ્લા વાઝો'એ 'કુતુબ મુસ્તરી'ની અને ઈ. સ. ૧૬૩૪માં 'સખરસ'ની રચના કરી. મહમદકવાલી કુતુબશાહે (ઈ. સ. ૧૫૮૦-૧૬૧૧) પણ કાવ્યરચના કરી. મલિક મહમદ જાલસીએ પદ્માવતની રચના આશરે ઈ. સ. ૧૫૫૫માં કરી. વલી શરસીદપમાં લખાતી દિલ્હીહિંદુસ્થાનીને દક્ષિણમાં રહેતો પ્રથમ કવિ હતો. શરસી શબ્દો છૂટા (રિક્તા) રહેના એટલે તે ભાષા 'રેકતા' કહેવાતી. સુરદાસે શુદ્ધ વ્રજભાષામાં સુરસાગરની રચના કરી. અવધીમાં તુલસીદાસે 'રામચરિતમાનસ'ની રચના કરી. ૧૮મી સદીમાં પ્રથમ ખડી બોલીના હિન્દી લેખક મુનશી સદાસુખદાસે 'મુખસાગર'ની રચના કરી. ત્યારબાદ લક્ષ્મણાસે ૧૮૦૩માં પ્રેમસાગર તથા ૧૮૦૩માં સદલમિત્રે 'નાસિકેતોપાખ્યાન' રચ્યું. ૧૮મી સદીમાં ઉર્દૂ સાવર, બોલવી, મુન્દી અને મુસ્લા શરસી ઉર્દૂમાં કાવ્યરચના કરતા હતા.

ભારતમાં સંખ્યાબંધ ભાષાઓ અને બોલીઓ વપરાય છે.

૮. હિંદી ભાષાની સમસ્યાઓ

ભારત સરકારે ૧૪ ભાષાઓને મુખ્ય
ભાષાઓ તરીકે માન્યતા આપી છે
અને રાજ્યવહીવટની ભાષા તરીકે
બને તે ૧૫ વર્ષમાં દેવનાગરી

લિપિવાળા હિંદી ભાષાને અપનાવવાનું ઠરાવ્યું છે, પરંતુ આ ઠરાવના
અમલમાં અનેક મોટી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે.

જેઝાને બાપક અર્થમાં હિંદીભાષી પ્રદેશો તરીકે ઓળખાવવામાં
આવે છે, તે પ્રદેશોમાં ખરી રીતે અનેક જુદા જુદા પ્રકારની ભાષાઓ
અને બોલીઓ પ્રચલિત છે અને તેથી બંધારણમાં જણાવેલી 'હિંદીનું'
સ્વરૂપ આમાંની કઈ ભાષાને અનુસરીને હોવું જોઈએ એ બાબતમાં
ત્યાં ધણો મતભેદ પ્રવર્તે છે. આ હિંદીનું સ્વરૂપ હિંદીની જે
ભાષાઓ અને બોલીઓથી વધારે ભિન્ન રહે તે ભાષાઓ અને
બોલીઓના સંરક્ષણ અને વિકાસને પણ ભારે પ્રભાવ પડેલો થાય
છે. કેમકે એ પ્રદેશોમાં સિદ્ધિ હિંદીને પ્રચાર ચલાવવાની સાથે જ
સ્થાનિક ભાષાઓ અને બોલીઓને એમાં લથ લથ જવાને પૂરા
સંભવ રહેલો છે.

ખીજું કહેવાતા હિંદીભાષી પ્રદેશો સિરાયના બંગાળી, ઉડિયા,
આસામી, પંજાબી, ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી વગેરે ભાષાઓના
પ્રદેશોના લોકોને સરકારના વાહન તરીકે પોતપોતાની પ્રાદેશિક
ભાષાની સરખામણીએ હિંદી ભાષામાં પૂરતી શબ્દ જાણતી નથી.
કન્નડ, મલયાલમ, તેલુગુ અને તામિલ ભાષાઓના પ્રદેશના લોકોને
હિંદી ધણી જ પરાયણ લાગે છે. એ ભાષાઓ દ્વારિકાલાપા દૂલની
દોષાથી એ લોકોને આજે ભાષાદૂષની હિંદી ધણે અંશે વિદેશી
ભાષા જેવી લાગે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જે લોકો હજારો માંડ
હર આવેલા દેશની અજિણ ભાષા પર શબ્દ ઓળખી શક્યા છે,

હિન્દીને બદલે 'બઝાર હિન્દી'ને પ્રચલિત કરવાની ઘલામજી કરે છે કે જે સર્વપ્રદેશના સર્વ ધર્મના લોકોમાં સહેલાઈથી રહે થઈ શકે. આ પ્રકારની લોકપ્રિય હિન્દી માટે એમણે નીચે બજાવેલાં લક્ષણો સૂચવ્યાં છે.

(૧) બહુવચનનાં રૂપો માટે પ્રત્યયોને બદલે સર્વ બધવા લોગ નેવા શબ્દોનો પ્રયોગ. દા. ત. 'વાતે' ને બદલે 'સર્વ વાત', 'ઝિયા' ને બદલે 'હી લોગ'. (૨) વિભક્તિના પ્રત્યયને કારણે મૂળ શબ્દના ફેરફારોનો ત્યાગ દા. ત. 'ઘોઢેકા'ને બદલે 'ઘોઢાકા', 'હસકે હાથસે હે લો' ને બદલે 'હસકા હાથસે લો'. (૩) લિંગને કારણે ઠાઈ ફેરફાર ન કરવો. દા. ત. 'હસકી લાઠી' ને બદલે 'હસકા લાઠી', 'નયા કિતાબ' ને બદલે 'નયા કિતાબ'. (૪) ક્રિયાપદનાં પુરુષો અને વચનોનાં રૂપો એકસરખાં રાખવાં. 'મેં જાતા હૂં'ને બદલે 'હમ જાતા હૈ'. અને 'હમ જાતે હૈ' ને બદલે 'હમ લોગ જાતા હૈ'. 'તું આયા થા' ને બદલે 'તુમ આયાયા'. 'તુમ આયે થે' ને બદલે 'તુમ લોગ આયા થા'. (૫) ભૂતકાળમાં સક્રમક ક્રિયાપદનાં બધાં વચન અને પુરુષમાં એકસરખાં રૂપ. દા. ત. હમને બધવા મેંને રોટી દેલા' ને બદલે 'હમ રોટી દેલા' 'એક રાજા દેલા' 'દો રાજા દેલે' ને બદલે 'હમ એક રાજા દેલા'. 'હમ દો રાજા દેલા'. (કર્તૃરિપ્રયોગ) ઉચ્ચ વિચાર તથા સાહિત્યને ઝીલવાના સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ વ્યાકરણનું આટલું બધું સરલીકરણ કેટલે અંશે સંભવિત છે તે એક પ્રશ્ન છે.

ભાષા પછીનો બીજો પ્રશ્ન છે લિપિનો. દેવનાગરી લિપિ હિન્દી-ભાષી પ્રદેશ ઉપરાંતના બીજા પ્રદેશોમાં પણ પ્રચલિત છે. બીજું રચિત ભાષાના વાહન તરીકે દેવનાગરી લિપિ દેશના ધણાખરા પ્રદેશોને સુપરિચિત છે. બંગાળી, ગુરખાબી અને ગુજરાતી જેવી અન્ય ભારતીય લિપિઓ પણ દેવનાગરી સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે, વળી

તામિલ, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓ અન્ય ભાષાકુલની હોવા છતાં તામિલ, તેલુગુ વગેરે લિપિઓ દેવનાગરી, ગંજાળી, ગુજરાતી વગેરેની જેમ એક જ આકારોકુલની છે. આ રીતે દેશના આંતરવહીવટ માટે દેવનાગરી લિપિ અપનાવવી ખાસ મુશ્કેલ ન ગણાય.

દેશના તમામ પ્રદેશોના આંતરિક વહીવટમાં પણ પ્રાદેશિક લિપિઓને બદલે દેવનાગરી લિપિ અપનાવવામાં આવે તો સારું એવું દેદલાક માને છે. આમ કરવાથી દેશમાં એક સર્વસામાન્ય લિપિ પ્રચલિત બને અને એ દ્વારા દેશની જુદી જુદી ભાષાઓનું સાહિત્ય સંકુલને સુવાચ્ય અને સરળ બને. પરંતુ જે લિપિઓ પાછળ સૈદ્ધાંતિક ઐતિહાસિક વિકાસક્રમ રહેલો છે, તે સ્વાભાવિક શ્રમિકા તરફ દુર્લભ કરી ભારતની ખીણ બધી ચિરકાલીન લિપિઓને સદંતર લય થવા દેવા, તે દેદલે અંશે શક્ય અને ઉચિત છે એ વિચારવા જેવું છે.

દેવનાગરી તેમજ ખીણ ભારતીય લિપિઓ અંગે ખરેખરે ગંભીર પ્રશ્ન તો જુદો જાતનો છે. ભારતીય લિપિઓમાં સ્વચ્છતા અને સંયુક્તાકારોની જે ભેગવાઈ છે તે લખાણની સંકુલતાની દૃષ્ટિએ વિકાસ અને સર્વપ્રાકૃતિ સુચક છે, પરંતુ ટાઇપ અને મુદ્રણનાં યાંત્રિક સાધનો માટે આ લિપિ ઘણી અટપટી અને અગવડભરી છે. દેદલાક વિચારે છે આ કારણે આ બધી ભારતીય લિપિઓને ખાણુએ મૂકીને એને બદલે રોમન લિપિ અપનાવવાની લલામણ કરે છે. દેદલાક નવવિકસિત દેશોએ આ રીતે રોમન લિપિ અપનાવી છે, પરંતુ ભારતીય ભાષાઓની વર્ણમાલા એતાં ભારત માટે રોમન લિપિમાં ઘણા મુદ્દારો વધારા કરવા પડે. એના કરતાં કાઠા કાલેલકર જેવા સુચક છે તેમ આપણી લિપિમાં જ જરૂરી મુદ્દારોવધારા કરવા શા ખોટા? ને દેવનાગરી લિપિમાં સિરોરેખા કાઢી નાખીને અમુક જરૂરી અક્ષરોના મરોડમાં મુદ્દારો કરવામાં આવે તો દેવનાગરી લિપિ અને ગુજરાતી જેવી ખીણ લિપિઓ વચ્ચે ઘણું અંતર દૂર પાખ.

અને ભારતમાં પ્રવર્તતી જુદી જુદી લિપિઓની વ્યસર ગ્રીકોને દેવનાગરી લિપિ ભારતની સર્વમાન્ય લિપિ બની શકે.

શબ્દલઙ્ગાની બાબતમાં હિંદી તેમજ ભારતની અન્ય ભાષાઓ માત્ર સંસ્કૃત શબ્દો અપનાવવાનો આગ્રહ ન રાખે અને દ્રાવિડ, અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી તેમજ અન્ય ભાષાઓના શબ્દલઙ્ગાનો પણ લાભ લેવાની નીતિ અનુસરે એ અત્યંત જરૂરી છે. હિંદી ભાષામાં ભારતની અન્ય ભાષાઓના શબ્દો અને શબ્દપ્રયોગો અને તેટલા વધુ પ્રમાણમાં અપનાવામાં આવે એ પણ ઇષ્ટ છે. જો હવે અંગ્રેજીને રચાને દેવનાગરી તેમજ અન્ય ભારતીય ભાષાઓને ખીલવવી હોય તો ઉચ્ચ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન તેમજ વહીવટની પરિભાષાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય જોઈએ. આ પરિભાષામાં બધા જ વિદેશી શબ્દોને તિર્જાજિલ્લિ હઈ એને રચાને તદ્દન નવા લદ્દ-ભદ્રશાહી શબ્દો પ્રયોજવાની નીતિ લોકપ્રિય નહિ નીવડે. હાલ તદ્દન જે વિદેશી શબ્દો આપણી ભાષામાં રૂઢ થયેલા છે, તે શબ્દોને ભારતીય શબ્દો પ્રયોજવાને બદલે જે શબ્દો દેશની અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન ભાષાઓમાં ખરેખર વપરાયા હોય તે શબ્દોને પહેલી પસંદગી આપવી જોઈએ. પછી જે બાકીના શબ્દો શોધવાની જરૂર રહે તે શબ્દો માટે પણ અને ત્યાં સુધી ભારતીય સંસ્કૃત શબ્દોને બદલે સરળ અને રૂઢ શબ્દોનો આધાર લેવાનો જોઈએ. જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં અને તેટલે અંશે એક સરખી પરિભાષા અપનાવવામાં આવે તો દેશના આંતરબ્યવહારમાં ઘણી સુગમતા રહે.

૫. ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં મૂળ અથવા સાધનોને ચાર વર્ગમાં
જોડવી શકાય તેમ છે. આમાં 'પહેલું' સાધન પ્રજ્ઞાલી કથા (પુરાણો,
સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો તથા કથાઓમાં

૧. ઇતિહાસનાં સાધનો. આવતી પ્રસંગોપાત નેધિ; જૈન કથાઓ,
બૌદ્ધ જ્ઞાતકકથાઓ, પ્રવાસો વગેરેમાંથી
નેધિ;) છે. બીજું સાધન ભારતને લગતાં પરદેશી મુસાફરો તથા ઇતિહાસ-
કારોનાં લખાણ (એગ્રેસનિસ, ફાલાન, હ્યુએનસંગ, ઇરિસંગ, બલખઝનિ,
માર્કોપોલો વગેરેનાં) છે. ત્રીજું સાધન તે પુરાતત્ત્વ (પુરાતન મકાન,
ચિલામેઓ તથા સિલાઓ)ની સાહેલી છે. ચોથું સાધન ઇતિહાસ
સાથે રમટ સંબંધ ધરાવતા સાહિત્ય (રાજતરંગિણી)નો સમાવેશ
થાય છે^૧.

ઇતિહાસ સંશોધનથી મળેલી વિગતોથી સીમિત છે. જૂતકાળની
કેટલીય વિગતો દુર્લભ મળી છે. અને નાશ પામી છે. નેધિથી વિગતોથી
જ ઇતિહાસ શરૂ થાય છે,^૨ પુરાતત્ત્વ-
૨. ભારતમાં પાષાણ વિધાયી જ પ્રાચીન વિગતો જલુવા મળી
યુગના અવશેષો છે. તેને જ પાળ-ઇતિહાસ કહેવામાં આવે
છે. એગ્રો, હચિયારો, માટીના વાસણો,

૧. ડૉ. આ. પુરાણી—નીચેના સ્પષ્ટ હવ પ્રાચીન ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ. ૫. ૧૩
[2. R. K. Mookerji—Hindi Civilization. Page 3.

ઠબરો વગેરે ખોદકામમાંથી મળી આવવાને કારણે ભારતના પ્રાચીન પાષાણયુગ અને નૂતન પાષાણયુગ વિશે જાણવા મળે છે.

હિમાલયના હિમદેશના, ખીણ, યુગમાં ઉત્તર, ભારતના પોટવાર પ્રદેશમાં અને મધ્યભારતમાં આવેલ નર્મદા ખીણ (હોશંગાબાદ-જમલપુર જિલ્લો)માંથી ચીપોનાં જોળરો મળી આવ્યાં છે કે જે ભૂસ્તરવિદ્યા-શાસ્ત્રીઓના પ્લીસ્ટોસીન (પ્રાચીનતર), યુગનાં મનાય છે. આ ચીપોનાં જોળરોની બનાવટ, સોન પ્રદેશનાં જોળરો-પૂર્વેની છે. સોન નદીની ખીણોમાંથી જે જોળરો મળી આવ્યાં છે, તે સોન ઉદ્યોગ (Soam Industry)નાં કહેવાય છે અને ત્યાંની સંસ્કૃતિને 'સોન સંસ્કૃતિ' કહેવામાં આવે છે. સોન સંસ્કૃતિમાં જોળતનાં જોળરો મળે છે:—૧. ગોળ, બનાવટના પથરોની ચીપોનાં, ૨. લાર-ચીપોનાં તથા ગાભા (core)નાં જોળરો. દક્ષિણ ભારતમાં, આવી જાતનાં જોળરો મળી આવ્યાં છે, તેમજે 'મદ્રાસ ઉદ્યોગ'નાં કહેવામાં આવ્યાં છે, મદ્રાસનાં જોળરોની હાથકુહાડી નામતી બનાવટ કાવેરી, નર્મદા તથા ગંગા નદીના પ્રદેશમાંથી મળી આવી છે.

કેટલાક ગંગાની ખીણમાંથી મળી આવેલ ધાતુના લાલા મધ્યપાષણ યુગનાં અણીદાર અરિય તથા સાંખરશીખનાં અણીદાર જોળરોનાં અનુકરણ છે. ભારતીય જાતિઓએ શિકારી અવસ્થાથી ફળ એકાં કરનારની, અવસ્થામાં નાનાં હથિયારો બનાવ્યાં હતાં તે જાણવામાં આવ્યું નથી. શૂન્દરાતમાં હાડપિંજરો સાથે નાનાં જોળરો મળી આવ્યાં છે. શિકાર અને ફળ તથા શાકભાજી મેળવવાથી પશ્ચિમ એશિયા અને ઉત્તર યુરોપના લોકોના જીવનનો વિકાસ થયો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦,૦૦૦ના અરસામાં યુરોપ અને ઉત્તર આફ્રિકામાં માનવનો જીવનવિકાસ થયો. તે કહેવાતા મધ્ય પાષાણયુગનો સમય, કહેવાય છે. આનો વિકાસ (ખોરાક એકત્રિત કરવાની અવસ્થાની ઉગ્ગત કરવાની અવસ્થા) ભારતમાં

યયો દેવ્ય તેનું ચિન્હો મળતાં નથી. જેલેસ્ટાઈનમાં આવા વિકાસનો પુરાવો જાપાનના દ્વારા મળ્યો છે. અહીંના લોકો શિકારી હતા, મધ્ય પાષાણયુગમાં તેઓ શુશોમાં રહેતા, જ્યાંથી દાટલા મૃતદેહો મળ્યા છે. તેમનાં ચીરીવાળાં હથિયારો, ચપ્પુઓ, ચામડી સાફ કરવાનાં સાધનો, અસ્થિની, બાણઅણીઓ અને માછલી પકડવાના કાંટાઓ મળ્યા છે. આ ઝોનરો ઘાસ તથા અનાજ કાપવાનાં છે, તે દાતરડા જેવાં, પોલિશ કરેલાં તથા વાકા હાથાવાળાં છે. તે ઝોનરો પરથી, શુશોના અડકના પથ્થરોમાં ભોંયતળીયામાં અનાજ વાટવાને કારણે થયેલ પોલાણો પરથી અને અનાજ દળવાના પથરો પરથી લાગે છે કે ત્યાંના નંદુશીઅન (વાડીએલ-નંદુક પાસેના રથળ પરથી નામ) લોકો અનાજ વાવતા હશે. તે સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષનો મણી સમય. ઉત્તર ઈરાનમાં આવું રથળ ઠંડા પાસે સિઆસ્ક ટેકરી પર મળ્યું છે. અહીંનાં રાખનાં પક પરથી તથા કાલસા જેવા લાકડાના કકડાઓ પરથી ત્યાં તે સમયના લોકો આશ્રય લેતા હોય એમ મનાય છે. લાંથી નંદુશીઅન પ્રકારનાં દાતરડાં મળ્યાં છે તથા પથરની હળની અણીઓ પણ મળી છે. અહીંથી રંગબેરંગી માટીનાં વાસણોના અવશેષો તથા નાની ત્રાખાની ચીન્ને પણ મળી છે.

કાશ્મીરમાં શ્રીનગર પાસેના બર્હોમના ખોદકામમાંથી નૂતન પાષાણ યુગનાં પોલિશ કરેલાં કાળાં વાસણો અને પોલિશ કરેલ કુહાડી પ્રકારનાં ઝોનરોના અવશેષો મળી આવ્યા છે. દક્ષિણ ભારત તથા ખંભાતના અખાતથી લખનૌ સુધીમાં પથરની કુહાડીઓ તથા નાનાં ઝોનરો મળી આવ્યાં છે. આવા અવશેષોનાથી સિંધની આમરી અને ઝેબ ખીણની સંસ્કૃતિ છે. બહુચિસ્તાનમાં ઝેબ ખીણમાં રાજા હુઝ્ઝના ટીપ્પાના નીચલા ઘરેમાં આવા પ્રકારના અવશેષો મળ્યા છે. મેસોપોટેમિયાની પ્રાગૈતહાસિક સંસ્કૃતિઓમાં ઉરક (ઈરાકમાં) સંસ્કૃતિ,

સિઆલક સંસ્કૃતિ તથા બલકોટ (ધરાકમા) સંસ્કૃતિ પ્રસિદ્ધ છે. હિરસર (દમધન પાસે ધરાનમાં આવેલ સ્થાન), ગિયાન (ધરાનનું સ્થાન) અને અનાહિ (રશિયન ટુર્કસ્તાનમાં યક્ષગદ પાસે)માંથી પ્રાચીન પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો મળ્યા છે. હિરસર અને અનાહિનાં ભુખરાં માટીનાં વાસણો પ્રાચીન બક્કડનાં માટીનાં વાસણો જેવાં હશે.⁶

સિંધ, પંજાબ અને બહુચિસ્તાનમાં અન્વેષણ અને ઉત્ખનનને પરિણામે મળી આવેલ અવશેષોને

૩. ભારતની પ્રાગૈતિહાસિક ધરાનની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિઓની સંસ્કૃતિઓ સાથે સરખાવવાથી બે મુખ્ય વિભાગ (માટીનાં વાસણોના ચિત્રકામની

દૃષ્ટિએ) જણાશે. (૧) દક્ષિણ ભાગમાં બદામી વાસણો (૫૩૫૨)ની ઠારીગરી, (૨) ઉત્તરમાં માટીનાં લાલ વાસણો (૨૩૫૨)ની ઠારીગરી.

(૧) બદામી વાસણોવાળી સંસ્કૃતિઓ :—(અ) કવેટા સંસ્કૃતિ (બોલનમાગ⁷ પાસેનાં સ્થળો), (બા) આમરીનાલ સંસ્કૃતિ (સિંધ અને બહુચિસ્તાનની નાલ ખીણનાં સ્થળો), (ધ) કુફી સંસ્કૃતિ (દક્ષિણ બહુચિસ્તાનમાં કોસ્લ પ્રદેશ).

(૨) લાલ વાસણોવાળી સંસ્કૃતિઓ :—ઝાબ સંસ્કૃતિઓ (ઉત્તર બહુચિસ્તાનની ઝાબ ખીણની સંસ્કૃતિઓ, મૂકર સંસ્કૃતિ, હાપ્પા સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિ).

(૧) બદામી વાસણોવાળી સંસ્કૃતિઓ :—(અ) કવેટા સંસ્કૃતિ—કવેટાની પાસેના ટીબાઓમાંથી મળેલ બદામી રંગનાં માટીનાં વાસણો જાણીતા રંગથી મુંદર રેલીથી રંગાયેલાં છે. તેના ઉપર ખીળ (લાલ) રંગનો ઉપયોગ થયો નથી. સામાન્ય રીતે કાળા અને

6. Stuart Piggott—Prehistoric India. Page 63.

7. Ibid—72.

લાલ રંગનો બુચિસ્તાનમાં ઉપયોગ થયો છે. ત્યાંથી જોટી ડાકવાળા પ્યાલાઓ, છિછરી રકાખીઓ, બે ગોળાકાર ખૂણવાળા પ્યાલાઓ અને ઘોડીનો એક લાગ મળ્યો છે. આ માટીના વાસણ આજા ગુલાખી રંગથી લીલાશ પર પડતા રંગવાળા (વધુ પકવવાને કારણે) થયાં છે. તેના પરની ભૂમિતિની આકૃતિઓ અને પ્રાણીઓ તથા હોડની આકૃતિઓ હજી બરાબર સમજાઈ નથી. આવાં વાસણો પરસેપોલીસ (ધ્રિનમા) પાસેના તલ-ઈ-મકુન તથા સાહીતુમપમાથી મળ્યાં છે. આ વાસણો મુખ્યા, સિઆલ્ક અને ગિધાનમાંથી મળેલ વાસણો જેવાં છે.

(બી) આમરીનાલ સંસ્કૃતિ—આના ત્રણ પેટાવિભાગ છે—સિંધની આમરી સંસ્કૃતિ, નાલની સંસ્કૃતિ અને નુન્દર (દક્ષિણ બુચિસ્તાનમાંની) સંસ્કૃતિ. આમરીસ્તરમાં સિંધની કીરથર હારમાં બરત અને ગજ નદી વચ્ચેના પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. નાલ સ્તરનો પ્રદેશ દક્ષિણ બુચિસ્તાનના કેચકોરથી મરકઈ ખીણના હલવનના નાલ સુધીનો છે. નુન્દર સ્તરમાં દક્ષિણ બુચિસ્તાનના નુન્દર પાસેના પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. નુન્દરમાં માટીના વાસણો રૂપમાં ચણ્યાર જેવાં જુદી જુદી લાતોવાળા છે. આ વાસણો આમરી અને નાલનાં વાસણો કરતાં વધુ વિકસિત કલાવાળા છે. નુન્દરમાં કાદવની ઈંટોવાળી દિવાલો મળી આવી છે. ઘોણુ પ્લાસ્ટર પતથર તથા ઈંટોની દિવાલો પર દેખાણુ છે. નાલમાં છટાએલ રક્ષણ વગરના મૃતદેહોમાં ત્રણ સંપૂર્ણ રીતે દાટલા છે. તેમાંનો એક પુખ્ત ઉંમરનો તથા બે બાળકોના લાગે છે. તે મૃતદેહો લંબચોરસ માટીની ઈંટોની કબરોમાં દટાયેલા હતા. મેટા તથા બકરાના અસ્થિ અહીંથી મળી આવ્યાં છે. કબરોમાંથી ખીડના હારો પણ મળ્યાં આવ્યાં છે. નાલ તથા આમરીના અવશેષોમાં સામ્ય હોવાને કારણે તે બંનેની એક સંસ્કૃતિ ગણાય છે. નાલ અને આમરીના ધણા વાસણો પર આજો જલમી (નફ) કે જાહુડીઆ રંગ છે. ડેલીકવાર આજો સફેદ અને લીલાશ પર પડતો રંગ હોય છે.

આના ઉપર સફેદ રંગની પટ્ટી લગાવવામાં આવે છે કે જે સુશોભિત
 બનાવવાનાં વાસણ પર સરખાતમાં લગાવવામાં આવે છે. વાસણો આક
 પર જનાવેલાં છે. આમરીનાં માટીનાં વાસણોના કેટલાક અવશેષો પ્રતી
 જણાય છે કે તેના પર નાલના જેવી આકૃતિઓ છે. ભૂમિતિની
 આકૃતિઓ નાલસ્તરનાં વાસણો પર જુદી જ તરી આવે છે. તુન્દરનાં
 વાસણો પ્રે પ્રાણીઓ (સિંહ, માછલીઓ, પક્ષીઓ વગેરે સાથે રંગથી
 રંગાતી)ની આકૃતિઓના આકર્ષક નમૂનાઓ છે. સિંધુ સંસ્કૃતિ પર
 જે ચિત્રો (બળદ તથા પીપળાના વૃક્ષનાં પાન)ની અસર દેખાઈ છે તે
 તુન્દરનાં માટીનાં વાસણો પર છે. પ્રાણીઓની આકૃતિઓ તથા રંગમાં
 નવીનતા આવી છે. સાલને બદલે જુરો, લીલો અને પીળો રંગ લેાય છે.
 આમરી, તુન્દર અને નાલની ચિત્રશૈલીથી માલૂમ પડતું નથી કે તે સંસ્કૃતિ-
 ઓમાં કઈ પાછળની હતી. આમરીની પ્રસિદ્ધિ પછી તુન્દરની સાથેસાથ
 તે બંને ચાલુ હોય. નાલના કબ્રસ્તાનમાંથી તાંબાનાં ઝોળરો (સપાટ
 કુહાડી, બાણની અણી કે ચપ્પુ વગેરે)ના બે લાંબાળ-મળી આવ્યા હતા
 અને તુન્દરમાંથી તાંબાની જંગડી મળી આવી હતી. તાંબાનો મથુરો
 આમરી સ્તરમાંથી મળી આવ્યો હતો. આમરીનાલ સંસ્કૃતિમાંની શક્ત
 એક મુદ્રા નાલ કબ્રસ્તાનમાંથી મળી આવી છે, તે વિચિત્ર આકારની
 છે. તેના પર ગીધની આકૃતિ સાથે દેખાઓ તથા પક્ષીની આકૃતિઓ
 છે. નીચે તળિયાના ભાગમાં સાપની આકૃતિ છે. મુદ્રા શેલખડીની છે.
 નીચેનો ભાગ સફેદ રંગે રંગાયેલ છે. નાલના કબ્રસ્તાનમાંથી મળેલા
 મથુકાઓ (beads) બે ખૂણીયા તથા પીપ જેવા આકારના એજન્ટ કે
 કાને લિયન પત્થરના હતા. વૈદ્ય પથ્થરો તે સમયે વપરાતું હતું
 દંનક્રિયાઓ પરથી બીજી સંસ્કૃતિ સાથેનો સંબંધ માલૂમ પડતો
 નથી. તુન્દરનાં વાસણો પર પથ્થરોની આકૃતિઓ અને આડાબવળા
 પટા છે. નાલનાં તાંબાનાં ઝોળરો હડપ્પાનાં વાસણો જેવાં છે.

આમરીનાલ સંસ્કૃતિયુ' મૂળ ધરિન' છે. પ્ત દ્વિતીયાસંસ્કૃતિના પરિણામ
રૂપે પણ હોય.

(૬) કુલ્લી સંસ્કૃતિ :—આ સંસ્કૃતિ દક્ષિણ બહુચિસ્તાનના કાલ્દ
પ્રદેશમાં પ્રસરેલી હતી. જુદા પ્રકારની વાસણ રંગવાની શૈલીને કારણે
આ સંસ્કૃતિ જુદી તરી આવે છે. આ સંસ્કૃતિ પર્વત ઓળંગી 'સિંધુ
પ્રદેશમાં પ્રવેશી નથી, છતાં સિંધુના મેદાનમાં વાસણો રંગવાની આ
પદ્ધતિની અસર મનજર સરોવરના પ્રદેશમાં તથા ગુજ ખીણમાં દેખા
તે છે. આમરીનાલ સંસ્કૃતિ અને કુલ્લી સંસ્કૃતિમાં ધણું સામ્ય
છે, પરંતુ મરણક્રિયાઓમાં ભેદાવત છે. આદીની તેમજ 'પંચુઓની
તુલનાઓ કુલ્લી સંસ્કૃતિમાં અનેક છે. 'દક્ષિણ બહુચિસ્તાનમાં તોછ
અને મહેનદમમાં 'નિવાસરવાનોના રક્ષણ 'માટેની 'દિવાલના ચિહ્નો
છે. ધવિયાને કે એસધામે (જુદા જુદા પ્રકારના પત્થરમાં) માટીના
ગંદામાં સુશાભિત રીતે ગોઠવવામાં આવેલી. પત્થરનાં ચોસલાં ઉપરાંત
છટા પણ ઉપયોગમાં લેવાતી. કુલ્લીમાં સ્થાપત્યના અવશેષો મળી
આવ્યા છે. 'એક ઢીલું' ભોંયતળિયું' અને ભોંયરા પર લાકડાંનું
ભોંયતળિયું' મળી આવ્યું છે. કુલ્લીમાં 'પત્થરની સીડી પરંચી 'જેથાંય
છે કે ઉપસો માળ હશે. એક કુટિયું 'યાળાને 'દાટેલ બ્યક્તિતું' હાડપિંજર
કુલ્લીમાંથી મળ્યું છે. કબરોમાં વસ્તુઓ નથી. કેટલીક કબરોમાં દગ્ધ
કારિય ભરેલ વાસણો મળ્યા છે. સુશોભિત માટીનાં વાસણો અને તેના
મિશ્ર પ્રકારો મેઈસ્ટરના કહેવાય છે. કાળા રંગની જૂમિકા પર
લાલ રંગ રંગવાની પદ્ધતિ હાડખાની અસર છે. વાસણો પર કુદરતી
દેખાવોનાં દર્શનો હોય છે. વાસણો પરના એકસરખાં દરચોમાં બે
અંધવાળાં પ્રાણીઓ દેખાતાં. કેટલીકવાર નિલાડી આકાર પણ દેખાતો.
પંથુ અને વસ્ત્રો 'ચિત્રકાંઠા લારે અને નેડાળ લાગતું'. વળા
સાથે તેવી પોંજીયા કાળા રંગે રંગવાની પદ્ધતિ હતી. કિનારીની
સરેદ પટ્ટીઓની અંદરનો ભાગ, પ્રાણીઓ અને જૂમિતિની

સાતોથી શોભતો. કુલ્લી સંસ્કૃતિની વિશેષતા પ્રકલેલી માટીના સ્ત્રીના તેમજ પથુના ઘાટ છે. આ ઘાટ કદાચ માનતા માટે હશે કે આશ્ચર્યકારના દેવો હશે. તે રમકડાં પણ હોય. પૈકા પરનો વૃષભ એક રચલેથી મળ્યો છે. મેહી કચ્છરતાનમાંથી એક પાંચ ઈંચનો દર્પણ મળ્યો છે. તેનો હાથે જટાદાર નારીની આકૃતિનો છે. મેહીમાંથી ત્રાંખાની બંગડીઓ અને નાના પ્યાલાના અવશેષો મળ્યા છે. પ્રાણીઓ સાથે જ કુદરતી દેખાવોવાળાં વાસણો સુસાનાં વાસણોને મળતા આવે છે. કદાચ દરિયા ભાગે સુસા સાથે સંબંધ હોય.

(૨) ઝોળ સંસ્કૃતિઓ :—ઝોળ ખીણમાં વધુ ઉત્ખનન કરવાથી સંસ્કૃતિનો વધારો જાણી શકાય. શિંગડીવર રાસે ઝોળ ખીણમાં ખોદકામ કરાવ્યાં, તેમાંથી માનવનિવાસનો મોટો ટીંબો—રાણા ધુંડર્ધ હાથ આવ્યો. તેના જુદા જુદા યરોમાંથી જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ હાથ આવી છે. રાણા ધુંડર્ધનો ૧લો યર, રાણા ધુંડર્ધનો ૨લો યર (ટીંબાનું તળિયું), રાણા ધુંડર્ધના ત્રીજા યરના અ, આ, ઇ પેટાવિભાગ (આ પ્રદેશ થોડો સમય ઉજ્જવડ થયો હશે), રાણા ધુંડર્ધનો ચોથો યર (વાસણોની આકૃતિ પદ્ધતિમાં બંગાળ) અને રાણા ધુંડર્ધના પાંચમા યરના અ, આ, ઇ પેટા વિભાગ (૨મીન વાસણોની પ્રવૃત્તિબંધ)—એમ મુખ્ય પાંચ યર છે.

રાણા ધુંડર્ધના પહેલા યરની સંસ્કૃતિ ખીજ ટીંબા ખોદવાથી માલૂમ પડી. આ યરમાંથી બાંધકામના અવશેષો મળ્યા નથી. તેમજ સુલાની રાખનાં પડ છે. અર્ધ રમડેલ જાતિઓ કામચલાઉ ખૂંપડાં કે બાંધી રહેતી હશે. માટીનાં વાસણો ચિત્રાયેલાં નથી. પ્રાણીઓનાં રસપ્રદ છે. ખૂંધવાળા વૃષભ અને પાળેલાં જંકરનાં અસ્થિ તથા જલ અશ્વના દાંત મળ્યા આવ્યા છે. થોડા પર સ્વારી કરતો ગોવાળ તળૂના નિવાસસ્થાનનું સૂચન કરે છે.

રાણા ધુંડર્ધના ખીજ યરમાં યર ૧-૨ હોય એમ જણાયું છે.

લોકોએ ઘર બનાવ્યા હોય. આકે પર બનાવેલ રંગબેરંગી માટીનાં વાસણો પર સુંદર છટાદાર ખૂંધવાળા વૃષભો અને કાલિયાર (હરણ-નર જનિત)ની આકૃતિઓ છે. વાસણોની ભૂમિકા કાળારંગથી થતી. કેટલાક પર એકલો ભૂખરો અથવા બદામી કે ગાદો મરોડીરંગ એકલો (ખીજ લાલ રંગ વગરનો) હોય છે. વૃષભની આકૃતિવાળાં વાસણોના કેટલાક અવશેષો એવ ખીણના સુરજંગલમાંથી મળી આવ્યા છે. તે વાસણો સુંદર હોય તેમ લાગે છે. બેસણી વગરના વાડકાઓ, થોડીવાળા વાડકાઓ અને છટાદાર વૃષભો કે કાલિયારની આકૃતિઓવાળા વાડકાઓ પણ હતા. કદત એકે હિમારતની સપાટી મળી આવે છે,

રાણા ધુન્ડઈના ત્રીજા ઘરના ત્રણ પેટાવિભાગ છે. આ ઘરમાં પીંછીની સર્વોત્તમ સૈલી ૩ અર્માં મળે છે. આ સુંદર સૈલીમાં લાલ રંગ ખીજ રંગ તરીકે વપરાતો. પ્રથમ લાલ પટ્ટો વિચિત્ર લાલ ઉપર લાલ રંગ કરવાની પદ્ધતિથી થતો. ખીજ નમૂનાઓમાં બે રંગો-લાલ અને કાળો આમરીની પદ્ધતિથી વપરાતા. સુરજંગલમાં મુખ્ય નિવાસસ્થાન હતું. તે ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ સાથે સરખાવી શકાય. ત્યાં પાણીની શીશી જેવાં વાસણો દેખાય છે. ઉચ્ચ અને ધના વાસણોનું પીંછીકામ ગાદ થતું. તેની ભૂમિકા ગાદ લાલ રંગથી થતી. સરખામણી કરી શકાય તેવાં રથજો પેરીબનો, ધુન્ડઈ અને મોચલધુન્ડઈ સેન્ડેમન્ટ કિલ્લા પાસે છે. આ ઘરમાં ત્રાખાની ચીજો તથા સોનાની પીતે પેરીબનોમાંથી મળી છે. કદાચ હડપ્પાના સંબંધને કારણે ત્યાં મુદ્રાઓ બનાવર્ધ હોય. બે મુદ્રાઓ આ ઘરમાંથી મળી છે. તેમાંની એક લીલાશવાળા પત્થરની છે અને ખીજ અજાણ્યા પદાર્થની છે- પેરીબનો અને ધુન્ડઈની દરનાકિયાના અસ્થિવાળાં વાસણો મળી આવ્યાં છે.

રાણા ધુન્ડઈનો ચોથો તથા પાંચમો ઘર તરેહતરેહના વાસણો બનાવવાની પદ્ધતિઓને કારણે જાણીતો છે. ત્રીજા ઘરમાં અને ચોથા

ચરમાં વાસણોનો પ્રકાર ખંડિત-લાગે છે. ખરખચકા ખાલાઓ રંગબેરંગી છે. આ વાસ-અગ્નિથી બનેલો લાગે છે. પાંચમા ચરમાં બીજા સોડો-આવી વસેલા લાગે છે. વાસણો રંગાએલાં નથી. ઉપસેલા મમૂનાંઓ તેની સપાટી પર છૂટેલા લાગે છે. દિસાનો ચુરાવો અને વસ્તીની અદલીનો અર્થ એ થાય છે કે રાણા ધુન્ડરના ચોથા અને પાંચમા ચરના સમયો કપરા હશે.

સિંધુ નદીની આસપાસના પ્રદેશમાં વૈદિક સંસ્કૃતિ પહેલાં એક સંસ્કૃતિ વિકસી હતી, તેને હડપ્પા સંસ્કૃતિ કહે છે. તેની ગણના જગતની પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતિઓમાં થવા પામી છે. આ સંસ્કૃતિના અવશેષો હડપ્પામાં અને તેની પશ્ચિમે આવેલ પ્રદેશનાં કુલ ૪. હડપ્પા સંસ્કૃતિ ૪૯ સ્થળોએ પ્રાપ્ત થયા છે.^૯ તે પહેલવહેલા હડપ્પા નામના સ્થળે પ્રાપ્ત થયા હોવાથી એ અવશેષોની સંસ્કૃતિને હડપ્પા સંસ્કૃતિ કહે છે. આવી સંસ્કૃતિ સાથે મોહેન્જોદો નામનું સ્થળ હડપ્પા કરતાં વધુ પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થળોના જોટકાં ખોદકામ બીજો વધુ નથી. હડપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં જોટલાક પત્થરના અને જોટલાક ત્રાંખાના હોવાથી જોટલાક તેને તાંબાપાંચ (Chalcolithic) સંસ્કૃતિ કહેતા, પરંતુ એનાં યોગ્યતા અને હથિયારોમાં મુખ્ય ઉપયોગ ત્રાંખાનો હોવાથી એને તાંબાપુગની સંસ્કૃતિ કહેવી વધુ ઠીક છે.^{૧૦} લિપિવિદ્ય કિમતી માહિતી મળવા છતાં તેને ન જોડી શકાતી હોવાથી તેનો કાળક્રમ નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે, તેથી આ સંસ્કૃતિને આઠ ઐતિહાસિક ન કહી શકાય.

હડપ્પા પંજાબના મોંટગામારી જિલ્લામાં રાવી નદીની દક્ષિણે આવેલું છે. ગામની પશ્ચિમના ત્રણ ટોચાઓમાંથી પ્રાચીન અવશેષો

9. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી—હડપ્પા ને મોહેન્જોદો. પૃ. ૪.

10. Mackay—Early Indus Civilization. Page 7.

મળ્યા છે. મોહેન્જોદડો (મરેલાનો ટોંગો) નામનો ટોંગો સિંધના સારખાના જિલ્લામાં ડોકરી રેલ્વેનથી દક્ષિણે સાતેક માઈલને અંતરે આવેલો છે. સિંધના બીજા સ્થળોના ખોદકામથી આમરી સંસ્કૃતિ (હડપ્પા-સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન), અંગાર અને બૂકર સંસ્કૃતિઓ (હડપ્પા સંસ્કૃતિની અનુક્રમણ) મળી આવી. નવાબસાહ જિલ્લામાં ચાન્દડોના ખડેરાના ખોદકામમાં એક પ્રાચીન શહેરના ધાંચ થરો મળી આવ્યા. સહુથી ઉપલે અંગાર સંસ્કૃતિનો, તેની નીચે બૂકર સંસ્કૃતિનો અને તેનાથી પણ નીચેના ત્રણ થર હડપ્પા સંસ્કૃતિના બહુચિસ્તાનમાં (પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે ઠેવેટા, આમરીનાલ, એજ અને કુલ્લી સંસ્કૃતિઓ) મળી આવ્યા. શાહીપુર સંસ્કૃતિ પણ દક્ષિણ બહુચિસ્તાનમાંથી મળી આવી છે. હડપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષો ગુજરાતમાં લોધલમાંથી અને સૌરાષ્ટ્રના જાલાવાડ વિભાગના રંગપુર ગામમાંથી મળ્યા છે.

હડપ્પા-મોહેન્જોદડોનાં ખડેરામાં હડપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષ નીકળ્યા છે. જાને જગ્યાએથી સળંગ મકાનો, ઈમારતો તેમજ નાના મોટા રસ્તાઓની નિશાનીઓ મળી આવે છે. મકાનો, રસ્તાઓ અને મોરીઓના સુવ્યવસ્થિત સંકલન પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નગરની રચના પૂર્વવિદિત યોજના અનુસાર કરવામાં આવતી હતી. મોહેન્જોદડોનાં ખડેરાના ખોદકામમાં વરતીના નવ થર નીકળ્યા છે. મોહેન્જોદડોનાં મકાનોમાં બહાર મકાનોના અવશેષ મળ્યા છે. નાના ટોંગોની ટાચ પર ઐતિહાસિકકાળનો બૌદ્ધ સંધારામ આવેલો છે. મુખ્ય સંધારામની વચ્ચે જે સ્તૂપ છે, તેની પીઠિકા ૨૦ ફૂટ જેટલી હતી અને એની પૂર્વ બાજુના વચલા ભાગમાં હિપર ચડવાનાં પગચિધાં ડાબી તેમજ જમણી બાજુએ સર યાય છે. ત્યાં આગળ સામેના ગોખલામાં ચોગાસનમાં બેઠેલા બુદ્ધની મૂર્તિ હતી. આ સંધારામની નીચે દેખાતું મકાન મંદિર હોવાું નેમ્મિ બૌદ્ધ લોકોની લાગણી ન

કરતા હશે' અને એમાં નેવાની નીક રાખવા હશે. મોહેજેડોમદ સીડીને નીચે લાગે એવામાં આવે છે. મોટા મકાનમાં ચોક રાખવામાં આવતા. એક ખૂણામાં ઊપર આંકણ કરીને નીચે ગોળ લટકી પર-રસોઈ કરવામાં આવતી. પથરનાં ચકરડાં અહીં મીઠા મળે છે. તે કદાચ યાંત્રિકતા અવશેષો હોય. કુવા તથા બાયરમે એવા મળે છે. નીકની પદ્ધતિ અહીં છે. દરેક ધોરી રસ્તાની તેમજ નાના રસ્તાની અંદર એકાદ ઈંટરી મોરી તે ખરીજ.

નાની મોટી ચીજો પર લખાણ કાતરેલું છે. એ હળર, જેટલી મુદ્રાઓ મળી આવી છે. આ મુદ્રાઓ લોખંડની બનાવેલી છે. સામાન્ય કદ ૦.૭ ઇંચ થી ૧.૨ ઇંચ જેટલું હોય છે. આગલી બાજુ પર મોટા ભાગે પશુની એકાદ આકૃતિ ને એકાદ લીટીનું લખાણ હોય છે. લખ્યોરસ મુદ્રાઓ લાંબી અને સાંકડી હોય છે અને આગલી બાજુ પર માન લખાણ જ હોય છે. થોડી મુદ્રાઓ નળાકાર કે ગોળાકાર જેવા બીજા ઘાટની પણ હોય છે. કાંઈ કાંઈ મુદ્રાઓ પર બંને બાજુએ લખાણ હોય છે. જેટલીક નાના કદની મુદ્રાઓ પણ મળી છે. મુદ્રાઓની સરખામણીએ મુદ્રાકો (મુદ્રાની છાપો)ના નમૂના ઘણા જોવા મળે છે. આ મુદ્રાકો કાયેન્સ કે સાદી માટીનાં થોડાં હોય છે. એ જાતજાતના ઘાટનાં હોય છે અને એની એક બાજુ પર કે બંને બાજુએ પર કંઈક લખાણ હોય છે. આમાં લખાણના અક્ષર હંમેશા સ્વટા જ હોય છે. તામ્રપદ્ધિઓ પણ મળી છે. તાંબા પર કાતરીને લખેલ અક્ષરો ચોઈ યુગની ધાત્રી લિપિના અક્ષરોની જેમ સીધા, સ્પષ્ટ અને સુંદર મરોડના જણાય છે. આ 'ઉઠેલી' સઠાયા નથી. લખાણના વિષય અંગે અનેક તર્કો છે. આમાંના જેટલાક અક્ષર ચિત્રાત્મક જણાય છે, એટલે. 'લિપિ નહિ, પરંતુ ચિત્રલિપિ' હોય. અક્ષરોના અર્થ પ્રમાણે લીધે ભાવલિપિ ન કહેવાય. મુખ્ય પ્રમાણે ધર્મલિપિ-શ્રુતિલિપિનું રહેલું જણાય છે.

લખાણ વચ્ચેના છટક અવશેષોમાં માટીનાં વાસણોની મહત્તા વધારે છે. હડપ્પા અને મોહેન્જોદારોનાં વાસણોના ઘાટમાં એટલું સામ્ય છે કે જુદાં પાડવાં મુશ્કેલ છે. ખંડિત વાસણની ઠીંકરીઓ પરથી માટીનો રંગ મોટે ભાગે આછો લાલ કે ગુલાબી હોય છે. માટીમાં ઘણીવાર અલરખ, રેતી અને ચૂનાની મેળવણી કરેલી જણાય છે. હાથાવાળા પ્યાલા અને ઢાંકણાં સિવાયનાં બધાં વાસણોના ઘાટની સહાઇ પરથી તે કુંભારના ચાક પર ઘડેલાં હોય તેમ લાગે છે. ખૂણિયા પેટાવાળાં વાસણ બે ઢુકડે ઘડેલાં લાગે છે. કુલડીથી માંડીને મોટી ઠાઠી જેવડાંની બેસણી મોટે ભાગે સપાટ હોય છે. નાળચાવાળાં વાસણો પણ મળી આવ્યાં છે. મેસોપોટેમિયાની કાપા પાડીને ભાત પાડવાની રીત અહીં થોડાં વાસણો પર દેખાય છે. ઠાંઈક વાર કાનામાં કે ઠાંઠામાં કાણાં પાડવામાં આવતાં વાસણ ભઠ્ઠીમાં પકવવામાં આવતાં હશે. ખુશ્કા નિખાડામાં પકવેલાં વાસણ ભઠ્ઠીમાં પકવેલાં વાસણો જેવાં જ સરસ પકવેલાં જણાય છે. દેવસેવા માટેની નાની દીવી જેવાં ખેડેલા અને પહોળા ઘાટનાં, લાંબા દાંડાવાળા ઘાટનાં, ઢાળેલા દાંડાવાળા ઘાટનાં, પહોળા મેંવાળા, ઊભી પ્યાલી જેવા ઘાટનાં, નીચા પહોળા પેટાવાળાં, કળચના જેવા ઘાટવાળાં, કુલડીના જેવાં નાના ઠંદનાં, ઊંચા પ્યાલાના ઊંચા અને સાકડા ઘાટના, સાકડા મેંવાળાં, પહોળાં પેટવાળાં, સાંકડી બેસણીવાળા, ઘુબડા ઘાટનાં, ઊંચા સાંકડા ઘાટનાં, નળાકાર, પટ્ટાની ભાતવાળાં, નાળચાવાળાં તથા બે આડા આનાની. લ'બ્યેરસ ટ્રે જેવા ઘાટનાં વાસણો મળ્યાં છે. વાસણ પર ઢાંકવાના ઢાંકણા તથા હાથાઓ ઘણાં વાસણોને હોય છે. હડપ્પામાંથી અત્યેષ્ટિ પાત્રો પણ મળ્યાં છે. તેના ઉપર ઊંચો વાડો, લોટું કે ઝડાવાળું ઢાંકણું હોય છે. ચિત્રિત વાસણો ઓછાં મળે છે. વાસણો પર અનેકરંગી આલેખન મોટે ભાગે સફેદ રંગની બ્રૂમિકા પર કરવામાં આવતું. લાલ, કાળો, લીલો કે પીળો રંગ વપરાતો. બરના કિત્તાથી રેખાઓ દોરી હોય. પટ્ટાનું ચિત્રામણ

લાકડીને છેડે ખોસેલા લુગડાના ડુઆથી યત્ન કરશે. મથુકા કે સૂર્ય-
બિંમની દાર ચીતરવામાં આવતી. એની નીચેથી ચિત્ર શરૂ થતું.
તળિયાના ઉપરના ભાગમાં એકાદ પટ્ટો, વેલ કે બીજી કાંઈ ભાત
દોરવામાં આવતી. ટુકો કે છોડની આકૃતિઓ. કોતરવામાં આવતી.
એકમનો વિચિત્ર વાસણો પર જેવું દારખંધ પ્રાણીઓનું દર્શ્ય હોય
છે, એવું અહીંના વાસણો પર ભાગ્યે જ દેખાય છે. કેટલાંક વાસણો
પર પશુપંખીનાં ચિત્રો દેખાય છે. મનુષ્યના આકારોમાં એક આકાર
ખભા પર ડાંગને છેડે લટકતી જે ભગ લઈ ચાલતા માણસનો છે.
બીજો એક આકાર નાના છોકરા સાથે ફરતા માણસનો છે.
પશુના આકારોમાં લાંબા વાંકા સોંગડાવાળા જંગલી બકરાના આકાર
વધુ પ્રચલિત છે.^{૧૩} મુદ્રાઓ પર આવેલા આકાર જલ્દી જોવા મળે
છે. તેના પર મનુષ્યના આકાર પણ કવચિત દેખાય છે. રૈખિડીય
સજ્જ સરવોના આકારો પસંદ કરવામાં આવતા. તે ચિત્રોમાં
પરલોકિક દર્શ્યો જોવામાં આવે છે. દા. ત. દેહત્યાગ કરી પરલોક જતી
વખતે દાનમાં ગાય અને પછી મૃતઆત્માને પશુ નદીપારથી યમલોકમાં
લઈ જતાં હોય તેવાં દર્શ્યો નજરે પડે છે. પથરનાં પૂતળાં તથા પાકી
માટીની પૂતળાંઓ મળી આવી છે. પૂતળાંઓ લાલ રંગની તથા
અકચકિત ખનાવવામાં આવતી. તે મનુષ્ય કે પ્રાણીના રૂપે ઉપાસાર્તા
દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ જેવી લાગે છે. પૂતળીમાં કેશભૂષા અને વેશ-
જૂથાની રજૂઆત થતી. તેનાં આશ્રૂવજ્રોની પણ રજૂઆત થતી. મનુષ્યો
અને પ્રાણીઓના ઘાટનાં રમકડાં, લખોટા, દડા, ધૂધરા, સીસોટી, ગાડાં,
રથ, ખુરશી, પાંજરાં અને ત્રાજવા જેવી રમવાની ચીજોના નાના નમૂના
મળે છે. સેલખડીની મુદ્રાઓની સરખામણીએ પાકી માટીનાં મુદ્રાંકો
પરની છાપનો છંદાવ એટલો સરસ નથી. મુદ્રાંકો સમયોરસ, નળાકાર,
ધનાકાર, ત્રિકોણાકાર તથા ગોળાકાર મળે છે. તે તાવીજ તરીકે પણ
વપરાતાં હોય. તેના પર આકૃતિ તથા લખાણ હોય છે. ગરીબ લોકો

પાછી માટીનાં આબૂજણો પહેરતા હશે, કારણ કે હારના મણકા, બંગડી તથા કસ્ટીનાં માટીનાં નંગ મળી આવે છે. કડછી, તાવડી, વેલણુ, આડણી, ચાળણી, અને ટોપલી જેવી રસોડાની ચીજોનાય માટીના નમૂના મળે છે. માટીનાં ઝોળરોમાં તકલી—ચકરીના સંખ્યાબંધ નમૂના મળે છે. મન્તગરાનું એક નંગ તથા ધાર કાઢવાની પથરીના કેણુ માટીના હોય છે. માટીના ઝોળા; તથા કડીઓ મળી છે. તે માછીમારના ઉપયોગમાં આવતી હશે.

દુનરહોગના પદાર્થોનાં તથા ઝોળરો અને હથિયારોનાં સંખ્યાબંધ નંગ ધણી જાતના પત્થરોનાં અને ધાતુઓનાં બનેલાં જણાય છે. એમાં શયેન્સ, આલાખારતર અને સેલખડીનો ઉપયોગ ધરગથ્યુ પદાર્થોમાં, સોના અને ચાંદીનો ઉપયોગ ધરણામાં અને ત્રાખા તથા કોંસાનો ઉપયોગ ખાસ કરીને ઝોળરો અને હથિયારોમાં વિશેષ નજરે પડે છે. આ ઉપરાંત છીપ અને હાથીદાંતનીય ચીજો મળે છે.^{૧૪} શયેન્સમાં રાખોડિયા રંગની માટી પર ચળકાટ લગાવેલો હોય છે. તેનો રંગ ખારાચને લીધે ભૂરા કે લીલો થઈ જાય છે. આલાખારતર ચિરોડીનું સંસ્કારેણું અષ્ટપાદચક્ર સ્વરૂપ છે. સેલખડી અલરખનું દળદાર સ્વરૂપ છે. ચાંદી, સોનું તથા ત્રાખાની ચીજો પણ મળે છે. ધરગથ્યુ પદાર્થોમાં શયેન્સ, પથ્થર તથા ધાતુનાં વાસણો છે. મોહેન્જોદોમાં બેલા ઘાટનાં ચાંદીનાં ધણાં વાસણુ મળ્યાં છે, જેમાંના મોટા નંગમાં પુષ્કળ ઝવેરાત હતું. બીજામાં સોનાના ધરણાં તથા પથ્થરના મણકા હતા. હડપ્પામાંથી ચાંદીનો ચંબૂ મળ્યો હતો, તેમાં મોહેન્જોદોના ચળમાથી મળેલ સોનાનાં ધરણાં જેવું એકેય નંગ નહોતું. તેમાં સીસાનું આપું નંગ હતું. ધારવાળાં ઝોળરો છરી કે છોલણી તરીકે વપરાતાં. તેલમાપનાં

^{૧૪}. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી—હડપ્પા ને મોહેન્જોદો. પૃ. ૧૧૫.

અનેક કાવલાં મળી આખ્યાં છે, તે કલ્પ પદ્યરનાં અનેકાં છે. તે ગોળાકાર, નળાકાર કે ચંકુના આકારનાં હોય છે. નાના તોલ માટે દ્વયંશ પદ્ધતિ અને મોટા તોલ માટે દ્વ્યાંશ પદ્ધતિ હતી એવું અનુમાન થાય છે. માટીનાં પટ્ટાં પણ મળ્યાં છે. બારીક કાપાવાળી માપની પટ્ટી પણ મળી છે. પદ્યરનાં હથિયારોમાં, ગદાના ઉપલા ગોળાના અનેક નમૂના મળે છે, કુલાડીનાં પાનાના નંગ, તીક્ષ્ણ 'જેવું' જોળર, લાલનાં ફળાં, ઠરવતી, વીંધણાં, ટાંકણાં, સોય, એક નખ કાપવાની નરેણી જેવું જોળર, એક બે ધારવાળા ધરી જેવું જોળર અને એક અણીદાર સળી જેવું (સઅક્રિયા માટે હોય) જોળર, કાંસાના ખરીસા વગેરે મળ્યાં છે. ધરેણાંના છૂટક તેમજ જથ્થાબંધ નંગ મળ્યાં છે. મોહે'નેદોમાં ધરેણાંના ત્રણ ચાર ખળના મળ્યા છે. તેમાં બે કંઠકાર, કાનની કડીઓ, કલ્લીઓ, ખંમડીઓ, ૭ સેરને કંઠકાર, કાનના કાપ, વલય, દામણી, વોટીઓ વગેરે છે. કંઠકારના મથુકા સેલખડી, ફાયેન્સ, માટી, છીપ, તાંબા, કાંસા કે સોનાના હોય છે. માથાના આગલા ભાગ પર પહેરવાનાં ધરેણાંમાં ચંકુ ઘાટની નાની ટોપી જેવાં ધરેણાં સોનાનાં, તાંબાનાં, ફાયેન્સનાં, હાથીદાંતનાં, છીપનાં અને માટીનાં હોય છે. હાલ ઉત્તર ભારતની હિંદુ સ્ત્રીઓ પ્રસંગ પર આવી સોનાની કે ચાંદીની જથ્થસ પહેરે છે, જેને એ લોકો ચીક કહે છે.^{૧૫} એની ટોચની અંદરના ભાગમાં વાળની લટમાં પરાવવાની ચાંદીની કડી હોય છે. લલાટ પર પહેરવાનો ટિકો નીચલા ભાગમાં ચપટો અને ઉપલા ભાગમાં બહિર્ગોળ હોય છે.

હડપ્પા-મોહે'નેદોના ખંડેરામાંથી શોધેલાં હાડપિંજર મળ્યાં છે. મોહે'નેદોમાંથી લગભગ ૪૨ દેહના અવશેષ મળ્યા છે. એમાં કુવાલુકાલીન સંધારામની ઉત્તર હરોળના એક ખંડમાંથી વીસેક વર્ષની સુવતીનું શનુ મળ્યું છે, એક નવદસ વર્ષના બાળકનું છે. માટીનાં

પુખ્ત હોમરના સ્ત્રીપુરુષોનાં છે. હડપ્પામાં એક જગ્યાએથી બે ખોપરી અને બીજાં અરિય દાટેલા મળ્યા છે. બીજી જગ્યાએથી થોડી ખડિત ખોપરીઓ અને છટાજવાયા અરિય મળ્યા છે. મોટા રમશાનના નીચેના ઘરમાં ઘણા અખડિત અને ફેટલાક ખડિત હાડપિંજર મળ્યા છે. ખોપરીઓના માપકરણ પરથી પહેતું તો એ માલુમ પડે છે કે મોઢે જોડેડોના ઘણા ખરા મનુષ્ય દીર્ઘકપાલા હતા. પૃથ્વીકપાલ ફેલેનો એક જ નમૂનો મળ્યો છે. પૃથ્વીકપાલ વર્ગના મનુષ્ય માનવજાતિશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો અસ્પર્ધન જાતિના છે. દીર્ઘકપાલ ખોપરીઓમાંની એક મેગોલિથન જાતિના પુરુષની છે એટલે કે મેગોલિથન જાતિના ફેટલાક લોકો મોઢે જોડેડોમાં રહેતા હશે. જ માનવઅવશેષ જૂમધ્ધ જાતિના (ક્રોમેશિયન) લાગે છે. મુદ્રાઓમાં પુરુષ તથા સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ જોવા મળે છે. સ્ત્રીપુરુષોના વાળ લાંબી વેણીમાં ચૂંચેલા હોય છે અને છોડે ખોપટ્ટી બાધેલી હોય છે. પુરુષો નિર્વાસ્ત્ર કે કૌપિન પહેરેલા હોય છે અને સ્ત્રીઓની પૂતળીઓમાં હોય છે તેવી નાની ચઢી તો લાગ્યે કેટલી જગ્યાએ જોવા મળે છે. આબૂષલોમાં એના હાથ પર છેક કાઝાથી ખલા સુધી કાંતી હોય છે. દેહભૂષા માટે લોકો વસ્ત્રો કરતાં ય અલઠારોને વધુ મહત્ત્વ આપતા હતા. અને નગરોની મુદ્રાઓ પરના લાજનોમાં લગલગ અર્ધાં લાજનો પર અમુક પશુનો એક શૃંગ આકાર દેખા દે છે ૧૬ આ પશુના મુખની નીચે હમેશાં એક અમુક ઘટતું પાત્ર ઝોતું હોય છે, જે હાથમાં ચકકવાની ધૂપદાની કે હોમવાત્ર જેવું મળ્યાં છે આ પરથી આ પશુનો મહિમા ફલિત થાય છે. દૂધા સિંમડાવાળો ખાધ વગરનો વૃષભ અને લાખા સિંમડાવાળો ખાધી વૃષભ—એમ બે પ્રકારના વૃષભ આલેખાયેલા છે. ફેટલીક મુદ્રાઓ પર લાજન આપેતું છે રાની બહરાના, વાઘના અને ગેડાના લાજનો પણ જોવા મળે છે. ફતરોના ઘાટ બે ત્રણ તરેહના મળ્યા છે. સાગર, મિગમૃગ, રસિયન સાગર, રીંછ અને મધેકાન્ધ અવશેષ મળ્યા છે.

રમકડાંમાં કળ્પતર, પોપટ, મોર, દેવ, મરઘી જતક, હંસ, ચક્રવી; સમડી અને ધ્રુવડના ઘાટ મળ્યા છે. આ ઉપરાંત તીર્થીધોડો, ખીસમોલી; ઇંદ્રવજ્રે વગેરે પ્રાણીઓના ઘાટનાં રમકડાં મળે છે. દેદાવશેષોમાં તો માત્ર મરઘીના અવશેષ મળ્યા છે, બ્યારે વાસણો પરનાં ચિત્રોમાં ખાસ કરીને મોર કે મરઘી દેખા દે છે.

મોહેન્જોદારો એક મકાન મંદિરનું હોય એમ મનાય છે. મનુષ્યોના અને પ્રાણીઓના આકારના તેમજ મિશ્રિત સત્ત્વોના આકારના ટેટલાક અવશેષો દેવદેવીઓની છૂટક મૂર્તિઓના હોય એમ લગ્યાય છે. પથ્થરનાં શિલ્પોમાં મનુષ્યાકારનાં જે પૂતળાં મળે છે, તેમાં એક પૂતળા પરની શાલમાં ઠેકઠેકાણે ખાસ કરીને ત્રિદલની બાત છે. તે બાત ધાર્મિક મહિમા ધરાવતી મનાય છે એટલે કે આ પૂતળું કાંઈ દેવનું હશે. સ્ત્રીની પૂતળાઓના લટકતા વીંટાઓમાં ધૂપદીપની નિશાનીઓ મળે છે. આ પૂતળાઓ માટીની હોય છે અને દરેક ધરમાંથી મળી આવે છે એટલે એની ઉપાસના ઘેરઘેર થતી હશે. આ સર્જકશક્તિની એટલે કે માદેવી તરીકેની ઉપાસના થતી હશે. આદિવાસીઓમાં પણ માતાજીની ઉપાસના હજી પ્રચલિત છે. દેવની મૂર્તિમાં ચરતક પર કંઈકે વેષ્ટન જેવું હોય છે; કા તો એના લાંબા વાળની લટોને બોચી પાછળ જૂટ બાંધ્યો હોય છે. દાઢી લાંબી અને છેડેથી અંદર ગૂંથેલી હોય છે. ટેટલીક વાર કંઈમાં તેમજ હાથ પર બાજુપણ હોય છે, પરંતુ બાકીનો બધો દેહ નિર્વાજ હોય છે. ૧૭ મુદ્રાઓ પરનાં ત્રણ લાંછનોમાં દેવનો જે આકાર આલેખવામાં આવ્યો છે તે અનુકાલીન મહાદેવના સ્વરૂપ સાથે ધણું સામ્ય ધરાવે છે. તેમાં શિવસ્વરૂપનાં લક્ષણો પણ નજરે પડે છે. શિવપૂજા સિંગદારા કરવામાં આવે છે. હડપ્પા અને મોહેન્જોદારોમાં પથ્થરના આકારના અનેક ઘાટ શિવલિંગો જેવા લાગે છે, એટલે આ રીતમાં સિંગપૂજા પ્રચલિત હશે; મનુષ્યોમાં મુકેલી સર્જકશક્તિના નરપ્રતીકરૂપે સિંગપૂજા શરૂ થઈ હશે. અહીંથી ચોનિઓનાં શિલ્પ મળી

આખ્યાં છે એટલે યોનિપૂજા પણ થતી હશે. મુદ્રાઓ પરનાં લાંછનો પરથી લાગે છે કે પશુ સ્વરૂપવાળા દેવોનું પણ અસ્તિત્વ હતું. પૂતળીના માથા પર મુઠેલાં બે પંખીના દાખલા પરથી લાગે છે કે કબૂતર જેવું પક્ષી દેવી મનાવું હોયું જોઈએ. મુદ્રાઓ પર ધડિયાળ અને વૃક્ષો દેખાય છે. પીપળો પવિત્ર મનાતો હોય એમ લાગે છે. હીમટો અને બાવળનાં લાંછનો પણ જોવા મળે છે; એટલે કે વૃક્ષદેવતાની ઉપાસના પણ થતી હોય. ઠાઈ લાંછનમાં ત્રિપત્તી આકૃતિ હોય છે, એટલે કે એ પ્રતીક (સૂર્યનું પ્રતીક) પૂજનું ચિહ્ન પણ હોય. દેવાલયોમાં અને ધાર્મિક હિતસેવામાં ખીત, વાદ્ય અને વૃત્તનો સમાવેશ થતો હોય તેમ જોઈએ. જોડોમાંથી મળેલા એક લાંછન પરથી લાગે છે. લાંછનવાળી સેલખડીની ચીજો પાછળ મોટો કટો હોય છે. તેમાં આરપાર આકું કાણું હોય છે. તે પરથી લાગે છે કે તેનો તાવીજ તરીકે ઉપયોગ થતો હોય. બારે ઉદરવાળી સગર્ભા સ્ત્રીની પૂતળીઓ સત્તાનની માનતા માટે દેવાલયમાં અર્પવા બનાવાતી હોય. મંદિરોમાં રનાનાગાર હોવાને કારણે રનાનનો મહિમા હોય એમ લાગે છે. હિતરક્તિમાં શબ્દનું દર્શન થતું. કબરોમાંથી મળતી વસ્તુઓ પરથી લાગે છે કે મરણોત્તર અવસ્થામાં પણ અદિક બોમ માણસ બોગવતો હોવાની માન્યતા પ્રચલિત હતી. અસ્થિદર્શનનો રિવાજ પણ હોય એવું માટીના વાસણોમાં કાંટલાં અસ્થિ પરથી લાગે છે. અગ્નિદાહ કરીને નાના મોટાં વધેલાં અસ્થિ તથા હસ્તને વાસણમાં બરી દાટવાની પ્રથા હોય એવું કેટલાંક વાસણોમાંથી મળેલા અસ્થિ અને હસ્ત પરથી લાગે છે.

ધરોમાં જોડળાશ અને સારી સગવડ દેખાય છે. ધરોમાં હવા અજવાળા માટે જળીઓ રાખવામાં આવતી, બારીઓ નહિ. સાવ-જનિક કે સામુદાયિક ઉપયોગ માટેનું એક મકાન લાગે છે. અવશેષો પરથી જણાય છે કે નગરમાં રહેતા લોકોનો મોટો હાગ આર્થિક દૃષ્ટિએ મધ્યમ વર્ગની ઠાટિનો હતો. માટીનાં સાદાં વાસણ તથા ધરેણાં વાપરનાર મરીઓ પણ રહેતા હશે એટલે કે આર્થિક વિષમતાના

થર હશે. મુદ્રાઓ પરની વહાણની આકૃતિઓ પરથી લાગે છે કે વહાણો ખનાવવાનું મુધારીકામ મુધારો કરતા હશે. પૂનળીઓ, રમકડાં, માટીનાં વાસણો વગેરે ખનાવનાર કુંભાર હશે. વહાણવટા માટે વેપારીઓ અને નાવિકો હશે. દુર્ગ અને આકુષીના અવશેષો પરથી સૈનિક વર્ગની હસ્તી સૂચિત થાય છે. સાસનતંત્રના અનેક વર્ગો વિશે કલ્પના કરી શકાય. નગરરચના કડિયા કામ કરનાર કડિયાઓનું સૂચન કરે છે. ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર સારા ચાલતા હોવાનું મોટા નગર પરથી કલ્પી શકાય. ખનાજમાં ધટ્ટ અને જવના અવશેષ મળે છે. પાળેલાં જાણીતાં પશુઓમાં ખાંધવાળો સાંઠ, પાડો, ઘેટું, કુચ્છર, ગધેડો, ઊંટ, હરણ, હાથી, કૂતરો અને ઘોડાના દેહાવશેષ મળ્યા છે. ૧૮ સુમેર અને એલમ જેવા દેશોનાં ખંડેશમાં અહીંથી નિકાસ થયેલી કેટલીક ચીજો તથા કારીગરીની નિશાનીઓ મળે છે; તે પરદેશ સાથેનો વેપાર સૂચવે છે. ગાડાનાં પેડાંવાળાં રમકડાં પરથી લાગે છે કે જમીનમાર્ગનો વ્યવહાર પેડાંવાળાં વાહનોથી થતો હશે. લોહો ખેતીવાડી, કુન્નરઉલોગ તથા વેપારમાં પ્રગતિ કરનાર હશે અને વિદ્યાકલાનું જ્ઞાન ધરાવતા હશે. મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકો પરનાં લખાણો સિવાયનું કોઈ સાહિત્ય મળ્યું નથી. શિલ્પોમાં મૃદંગ, કારીજોડ, વીણા કે સારંગી જેવાં વાદ્યનૃત્યનાં મોજશોખમાં સાધનો ગણાવી શકાય. વટાણા, તલ, ખજૂર, તરબૂચ, લીંબુ, શીફળ અને કમળકાકડી જેવા ખીજા કેટલાક ખાણપદાર્થોને લગતા અવશેષો મળ્યા છે. પશુપંખીઓના માંસનો તેમજ માછલાં જેવાં કેટલાંક જળચર પ્રાણીઓના આહારનો પુરાવો મળે છે. પશુપાલનના રિવાજ પરથી ખાનપાનમાં દૂધનો અને દૂધની ખનાવટોનો સમાવેશ કરી શકાય. શાકભાજીનો સમાવેશ થતો હશે. અલંકારો, કાંસડી અને અરીસાના અવશેષો પરથી વિદિત થાય છે કે દેહશૃંગારથી દેહને સજવાનો લોકો શોખ રાખતા હશે.

હડપ્પા સંસ્કૃતિના સમયનિર્ણય માટે સીધી બંને ગોઠસ સાધન-સામગ્રી મળતી નથી. તેના અવશેષો પરથી લખાણની સિપિ ઉઠેલી શકાતી નથી જેટલે સમયનિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. તુલનાત્મક સમય-નિર્ણય માટે ઇરાકની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો સમયનિર્ણય ધણો હિપથોથી નીવડ્યો છે. એક રચળેથી ઘણી સંસ્કૃતિઓના ધર મળી આવે તો યરોનો બહુકમ કાચ લાગે.^{૧૯} ગોહેન્ઝેડોના ધરામાં હડપ્પા સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી ઠોઠ સંસ્કૃતિના ધર કાચ લાગ્યા બધી. હડપ્પામાં એવી બન્ય સંસ્કૃતિઓના ધર મળી આવ્યા છે. એના એક ટીબાના નીચલા ધરા ગોહેન્ઝેડોના નીચલા ધરા કરતાં પ્રાચીન છે. ત્યાંના કિલ્લાના પાવાના ધરની નીચેથી હડપ્પા સંસ્કૃતિના વાસણો કરતાં જુદી જ બતનાં મળ્યાં છે. આ ઝોન પ્રદેશની રાણા યુઠ્ઠ સંસ્કૃતિના ત્રીજા ધરના અંતિમ ભાગના જેવાં વાસણ હતાં. ચાહુન્ડોમાં હડપ્પા સંસ્કૃતિના ત્રણ ધરાની નીચેથી મૂકર અને ઝાંગાર સંસ્કૃતિના ધરા મળ્યા છે. આમરીમાં હડપ્પા સંસ્કૃતિના ધરની નીચે આમરી સંસ્કૃતિનો ધર છે, તેથી આમરી સંસ્કૃતિ હડપ્પા સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાકૃતીક છે, સંસ્કૃતિના બનેકથિય અવશેષોની તુલના કરી પૂર્વપર સંબંધ અનુસાર નક્કી કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓને બે વિભાગ (લાલ વાસણોવાળી સંસ્કૃતિઓ તથા બદામી વાસણોવાળી સંસ્કૃતિઓ)માં પાછળ બજાવ્યા પ્રમાણે વહેંચી નાખવામાં આવે છે. કુશી સંસ્કૃતિ અને નાલ સંસ્કૃતિને ડેલોહ લામ હડપ્પા સંસ્કૃતિના સમયનો છે અને બીજે ડેલોહ લામ મૂકર અને યાદીવૃષ્ઠ સંસ્કૃતિના સમયનો જેટલે કે હડપ્પા સંસ્કૃતિના બસ પગીનો છે. આ કાલાનુક્રમ ધણો, સમયપટ નહિ.

સમયનિર્ણય ઇરાકની સંસ્કૃતિઓને અનુસરી કરવામાં આવે છે. ઇરાકના અંતિહાસિક કાળના અંતિહાસિક મુગને અંતિહાસ પડેલો.

યુગ કહે છે. આ યુગના આદિભાગનાં વાસણો પરનાં ચિત્રો માટે કાળા ઉપરાંત 'આજા ઘેરા લાલ' રંગનો ઉપયોગ થતો હતો. વનસ્પતિની ભૂમિકાવાળાં પ્રાણીઓનાં દરમ્ય પણ દેખાતાં. આવાં વાસણો એલમના મુસા શહેરના ચોથા ઘરમાંથી મળ્યાં છે,^૧ જેની સંસ્કૃતિ આ યુગની ગણાય છે. એનાં વાસણો કુલ્લી સંસ્કૃતિમાં દેખાય છે. આ પરથી આ યુગની સંસ્કૃતિને સુમેરની સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ હશે જ. કુલ્લી સંસ્કૃતિના અબ્બુદ્યના સમયે હડપ્પા સંસ્કૃતિને ઉદય થયો હતો. હડપ્પાનાં પીપળાનાં પાનની ભાતવાળા વાસણ, ઊંચી ઘોડીવાળા વાસણ, બીજોની તથા પ્રાણીઓની પૂતળાઓ વગેરે ચીજો કુલ્લી સંસ્કૃતિની ચીજોને મળતી છે. મુદ્રાઓ પરથી લાગે છે કે હડપ્પા અને સુમેરની સંસ્કૃતિ વચ્ચે સીધો સંપર્ક હશે. ઉરમાં મળેલી એક મુદ્રા અને લગાશમાં મળેલી એક મુદ્રા જે બંને હડપ્પા લખની છે, તે લારસા યુગના ઘરોમાંથી નીકળેલી છે.^{૨૦} હડપ્પા સંસ્કૃતિનો સમય સુમેરના અક્કાદયુગના આરંભથી કારસાઇટ યુગના પૂર્વાધ સુધી વિસ્તરે છે. અક્કાદના સાર્ગોન વંશનો આરંભ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦નો મનાતો હતો. ઇસિનના લારસા યુગનો આરંભ હવે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦નો માનવામાં આવે છે. બેનિસોનના પહેલા વંશનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૧૬૦૦ના સુમારનો અંકિવામાં આવે છે. આથી હડપ્પા સંસ્કૃતિની ઉત્તર સીમાનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦૦ પછીની એકાદસઠી સુધીનો. આકલો જોઈએ. આ ગણતરી અનુસાર હડપ્પા સંસ્કૃતિનો એકંદર સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનો ગણાય.

હડપ્પા સંસ્કૃતિ પૂરના ઉપદ્રવથી બે વખત નાશ પામી હતી, તેની નિશાનીઓ મળે છે. બીજા પૂરે એવો નાશ ક્યો કે જેથી શબોની અંતિમ વ્યવસ્થા પણ 'થઈ સડી નથી.' હડપ્પાની સંસ્કૃતિ લોપ

ચતાં સાહીત્યપત્રી નવી સંસ્કૃતિ નજરે પડે છે. રાજા
'ધુ'ર્ધનાં ખંડેરોમાંથી આગ લગાડીને એવી હોનારત કરવામાં આવી
લાગે છે કે જેથી રાખના દગ બધે જ દેખાય છે એટલે આ રથજોએ
આક્રમણ કરનાર બહારના હોવા ભેદે એવું અનુમાન થાય છે.
આક્રમણકારો કદાચ બેબિલોનિયાના લોકો હશે, કારણ કે તેઓના
રાજાઓનાં નામ ભારતમાં યુરોપીય વર્ગની ભાષાનાં છે. ઈ. સ. પૂર્વે
૧૩૦૦ના અરસામાં મયેલ મિતાનિયન રાજા અને હિટ્ટાઈટ રાજા
વચ્ચેની સંધિના લેખમાં મિત્ર, વશુજ, ઈન્દ્ર અને નાસતો (અશ્વિને)ની
સાક્ષીના ઉલ્લેખ છે કે જેમાં ભારતયુરોપીય પ્રકારની પૌરાણિક માન્ય-
'તાત્ત્વ' બીજ નજરે પડે છે. ભારતમાં આ પ્રજાના ટોળાં આવ્યા
લાગે છે; જેમને આર્થ તરીકે બળીએ છીએ, મિતાનિયન લેખોના
સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ નો આંકવામાં આવ્યો છે. હડપ્પા સંસ્કૃતિના
વિનાશનો સમય પણ એ જ છે, એટલે આક્રમણકારોએ હડપ્પાના લોકોને
માર્માં હોવાનો પૂરા સંભવ છે. ઋગ્વેદમાં યુદ્ધના ઉલ્લેખો છે, તે હડપ્પા અને
મોહેંજોદારોના આગ આરેલોઈડ લોકોને લાગુ પડે છે. હરિયૂપીયાનો
ઉલ્લેખ મોઈ નદી કે નગરીત્તુ નામ સુચવે છે. તે સહ હડપ્પા મોઈ
શહે. આમ હડપ્પાસંસ્કૃતિના વિનાશ અને આર્થસંસ્કૃતિના આગમન
વચ્ચેની કડીનો આંકડો બંધ બેસી જતો હોવાથી એ મત અંતિમ-
નિષ્કેપની કક્ષામાં મૂકી શકાય એટલો બધો ચોક્કસ પ્રકારનો ન
લેખાય. ૨૧ ત્યાં વધુ ખોદકામ થાય તો સમયનો ઉકેલ આવી શકે
અથવા હડપ્પાની લિપિનો ઉકેલ જડે તો સમય નિશ્ચિત થાય.

! વેદકાલીન આર્થસંસ્કૃતિ ભારત-ઈરાની સંસ્કૃતિત્તુ એક રૂપ છે.
ભારત-ઈરાની દેવો (મરુત, સુય વગેરે) અને આર્થ સંસ્કૃતિના દેવો.]

૨૧. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી—હડપ્પા ને મોહેંજોદારો. પૃ. ૨૮૩.

૫. વેદકાલીન સંસ્કૃતિ

ઋગ્વેદમાં ગણાવ્યા છે. યજુર્ક્રિયા, ઉપનયનક્રિયા વગેરે ધર્મના સંસ્કૃતિમાં-પણ છે. વેદોના રતોત્રીમાં

પ્રાચીનાતરત્ર મુખ્ય છે. હરિયૂષીયાના ઉદ્દેશ્યવાળું રતોત્ર આયોગોના વિજય સુચક છે. દાસ અને દર્યુ આયોગોના દુસ્મનોનાં સંબોધનો છે. આ સમયની ઐતિહાસિક ઘટના ‘દસ રાજાઓનાં યુદ્ધ’ છે. ભારતના પુરાહિત વિશ્વામિત્ર હતા. તેમના રાજ સુદાસે (ત્રિસુ વંશના) વસિષ્ઠને પુરાહિત બનાવ્યા એટલે વિશ્વામિત્રે દસ જાતિઓને એકત્રિત કરી.^{૨૨} આમાંની પાંચ જાતિઓ (અનુ, ધ્રુવુ, વૃરવસુ, યદુ અને પુરુ)ને ‘પંચજન’ તરીકે ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ થયો છે. બીજા ઉત્તર-પશ્ચિમના રહેવાસી હતા. સુદાસના વિજયથી ઠાઠ પ્રદેશ જીતાયો નહિ, કારણ કે તેને તરત જ તેના રાજ્યની પૂર્વ રહેનારો સામનો કરવો પડતો. પશ્ચિમના દુસ્મનો અજ અને શિશુ કહેવાતા. સુદાસપતિ પુરુઓનો ત્રયદસ્યુ ઋગ્વેદકાળનો નોંધપાત્ર રાજા છે.

તે સમયે રાજા રાજ્ય કહેવાતો. સભા અને સમિતિ નામની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ હતી. વિનિમય સાટાથી થતો. દસ ગાય બરાબર એક ઇંદ્રની મૂર્તિ હતી. નિશાઓના હાર બનતા. નિશાઓ પાછગથી સિંછાઓ તરીકે ગણાવા લાગ્યા. ધનુષ્ય, બાલા, કુહાડી વગેરે શુનાનાં મુખ્ય હથિયારો હતાં. પશુ તથા ઘોડાઓ, જમીન અને ધર મિલકતનાં રૂપ હતાં. અથ અને રથની દોડ મનમમતી રમતો હતી. વેદકાળનો સમાજ ઔદ્યોગિક કળા માટે સુલામના શ્રમ પર, આધાર નહોતો રખાતો. જિન અને ચામડાના વસ્ત્રો વપરાતાં. બલકારો ઓપુરુષો બને પહેરતાં. વાળ ઝોળવામાં આવતા. દાઢી રાખવામાં આવતી. વૃત્ય અને સંજીવનો શોખ ઓપુરુષોને હતો. માનવ બલિદાન નહોતું થતું. દૂધ, બનાજ, દહી, માંસ અને સોમનું બલિદાન

22. K. A. Nilkanth Sastri—History of India. Part I.

અપાતું. મૃતદેહોને બાળવામાં આવતા અને કેટલીકવાર દાટવામાં આવતા. ઋગ્વેદની ભાષા પુરાહિતોની ભાષા હતી. લોકપ્રચલિત ભાષાઓ પાકીતો અને પાકીનો વિકાસ પાછળથી થયો. બોધાઝકોઈના લેખો પરથી ઋગ્વેદ કાળ નક્કી થયો છે. ગ્રેક્સબ્રુલરે વેદકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦ ના અરસાનો માન્યો છે. નેકામી અને તિલકે ખગોળ-શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ૬૦૦૦નો માન્યો છે, પરંતુ તે હવે માનવામાં આવતો નથી. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૫૦૦નો સમય વેદસાહિત્યના વિકાસ માટે દૃઢ લાગે છે. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ની આસપાસનો સમય યોગ્ય જણાય છે.^{૨૩}

ભરતોની લગાઈ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ના અરસામાં પુરાણોનુસાર થયેલી મનાય છે. મનુવૈવસ્વત ભરત લગાઈ પહેલાં (૬૫ વંશો પૂર્વે એટલે કે ૬૫ વંશ \times ૧૮ વર્ષ = ૧૭૧૦ વર્ષ) થઈ ગયા મનાય છે એટલે કે ઈ. પૂ. ૩૧૦૦ (૧૪૦૦ + ૧૭૧૦ = ૩૧૧૦)ના અરસામાં થયા હશે. ૭ મનુઓ થયા હોય એમ મનાય છે. મનુ સ્વયંજીવ (પહેલા મનુ)ને સતરવા નામની પત્ની હતી.

મનુને એક પુત્ર (પ્રિયવત) હતો. હિતાનપાદ (ધુવનો પિતા)ની એક પુત્રી (આહતિ)નો પુત્ર મનુસ્નાયેસિંધ તે મનુ ખીન્ને પ્રિયવતનો પુત્ર ઉત્તમ મનુ ત્રીન્ને ગણાય છે. તાપસ મનુ ચોથો અને રૈવત મનુ પાંચમો પાછળથી જન્મ્યા હતા. ધુવનો દુરનો વચ જ આશ્વ હતો. વેનમનુ છઠો હતો કે જે તોશની હતો, તે પહેલો પૃથ્વીનો રાજા થયો. પૃથ્વીના વંશમાં વસુવંશ થયો. વસુની પુત્રી વિવસ્વતને પરણી. તેનો પુત્ર મનુવિવસ્વત (ઈ. પૂ. ૩૧૦૦) હતો. મનુ અને પૂરની કથા ચતુર્થ પાદમાં આપણે જોઈએ છીએ. મનુનો વંશજ ઇદિરાકુ હતો. મનુનો

(મહાજનપદ) હતી. ૧. અંગ, ૨. મગધ-
૩. કાશી, ૪. કોસલ, ૫. વજ્જી,
૬. મલ્લા, ૭. ચેદી, ૮. વસા, ૯. કુડ-
૧૦. પાંચાલ, ૧૧. મગ્ધ. ૧૨. સરસેના, ૧૩. અસ્સક, ૧૪. અવંતી,
૧૫. ગાંધાર, ૧૬. કમ્બોજ. ખીજી સૂચિ રાજધાની સહિત ૭ રાજ્યો
સૂચવે છે—૧. કલિંગ (દંતપુર), ૨. અસ્સક (પોટની), ૩. અવંતી,
(પરિસ્સતિ), ૪. સોવિર (રોરક) ૫. વિદેહ (મિથિલા), ૬. અંગ
(અંધા), ૭. કાશી (બનારસ).

બૌદ્ધના સમયમાં કોસલે કાશી જીત્યું હતું અને અંગ મગધને
ભાગ બન્યો હતો. અસ્સકને અવંતી સાથે ઉલ્લેખ થાય છે.
એક બે રાજ્યો રાજની સત્તાવાળાં રાજ્યો હતાં. કેટલાંક નાનાં રાજ્યો
હતાં અને ધર્મા જનપદ (ગણરાજ્યો) હતાં. તેના ઉલ્લેખો પ્રાચીન
પાલી ગ્રંથોમાં છે^{૨૬} કપિલવસ્તુમાં શાક્યોનું ગણરાજ્ય હતું. તેને
રાજા શુદ્ધોદન હતો. તેના પુત્ર શુદ્ધે વિશ્વને નવો ધર્મ આપ્યો.
શાક્યો પોતાને કોસલના રહેવાસી ગણાવતા અને ઉત્તરમાં હિમાલયની
તળેટીમાં રહેતા. કોસલને રાજા પ્રસેનજિત હતો. ત્રણ રાજ્યોની સમા
પ્રુલ્લામાં અથવા ધૂળવાળા અંક (દિવાલો વગરનો સ્તંભોથી બનાવેલ
કે જે સંઘાગાર કહેવાતો)માં બેસતી. ગણપૂરકો (સભાના સભાસદો)
અને સભાકાગ્રાહકો (મત ગણનાર)નું પણ અસ્તિત્વ હતું. ચૂંટાયેલ
વ્યક્તિ રાજા કહેવાતો. તેના હાથમાં રાજ્યની સત્તા હોતી. ખેતી તથા
ગાયરણ બરણપોષણનાં સાધનો હતાં. કેટલાંક ગામડાં ફક્ત સુધારો,
કુંભારો અથવા બીજા કારીગરોનાં જ હોતા. બીજા ગણરાજ્યો
મલ્લ, મોરિય, વિદેહ અને લિચ્છવીનાં હતાં.

મુખ્ય રાજ્યો અવંતી, મગધ અને કોસલ હતાં. તે રાજની.

સૂત્રોવાળાં હતાં. રાજ્યની રાજધાની હિજ્જેની નગરી હતી. તેનો રાજ્ય બૌદ્ધ સમયમાં અંદરજળેત (પ્રઘોત) હતો. તેનો સંબંધ કૌશભીના રાજ્ય ઉદેત (ઉદયન) સાથે હતો. મગધના રાજ્ય અન્નતશત્રુએ રાજધાની રાજગૃહની ચોતરફ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો, કારણ કે તેને પ્રઘોતનો ડર હતો. અવન્તી બૌદ્ધ પ્રચારનું કેન્દ્ર બની હતી. તે સમયની હિંદુસ્તાનની બોલી પાલી હતી. તે અવન્તીની ભાષા મનાય છે, મગધની નહિ.

કોશલના રાજ્ય પ્રસેનજીતના પુત્ર વિદ્વદ્ભે પિતાને માઠી પરથી મંત્રીની સહાયથી હઠાડી મુક્યો. પ્રસેનજીત રાજગૃહમાં મદદ માટે દેખાયો, પણ શહેરના દરવાજા બંદાર મરી ગયો. વિદ્વદ્ભે શાક્યો સાથે સંસાર કરી, પછી કોશલનું શું થયું તે જાણવામાં આવતું નથી. પાછળથી તે મગધમાં બળી ગયું.

મગધરાજ્યમાં પટના જીલ્લો અને ગયાતો થોડો ભાગ હતો. અંગ તેનો એક ભાગ બન્યું અને તે વધતું ગયું. બિંબિસાર તેનો રાજ્ય હતો, તેની રાણી કોશલદેવી પ્રસેનજીતની બહેન હતી. તેનો પુત્ર અન્નતશત્રુ વૈદેહી રાણીનો પુત્ર હતો. સત્યની શોધ માટે જીલ્લો ગૃહત્યાગ કર્યો તે પહેલાં બિંબિસાર જીલ્લો મળ્યો હતો. ગિરિજાજી (ટેકરીનો કિલ્લો) જૂની રાજધાની હતી. તેણે રાજધાનીનું શહેર 'રાજગૃહ' બાંધ્યું હતું. તેના પુત્રે તેને ગારી નાખ્યો, તેથી તે દુઝાળે કોશલદેવી મરણ પામી. તેણે બાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અન્નતશત્રુએ કોશલ રાજ્યના કાશી પર ચડાઈ કરી, તેમાં તે પકડાયો, પરંતુ છોડી મુકવામાં આવ્યો. વાળિયનોના હુમલા ન થાય તે માટે તેણે પાટલિપુત્રને કિલ્લેબંધી કર્યું.

બા સમય દરમિયાન સમાજમાં શાંતિનાં વધનો નહોતાં. બાજણો ખેતી, વેપાર, મુદ્રારીકામ, ધાતુકામ વગેરે કરતા. ક્ષત્રિયો ખેતી કરતા, આંતરક્રાંતિય લગ્નો થતા. ખનને કારણે પોતાની શાંતિ કરતા બીજી

૮. ઉદયિન કે ઉદય—૩૩ વર્ષ

૯. નંદી વર્માન—૪૦ કે ૪૨ વર્ષ

૧૦. મહાનંદી—૪૩ વર્ષ

૧૧ થી ૧૬ નંદો { મહાપદ્મ—૨૮ કે ૮૮ વર્ષ } ૧૦૦ વર્ષ
{ તેના આઠ પુત્રો—૧૨ વર્ષ }

સિલોનની યાદીમાં દશકનું નામ નથી. તે નાગદાસક હોય. હ્યુએનસંગે દશકના મનો, ઉલ્લેખ કર્યો છે. બૌદ્ધ અને જૈન મતાનુસાર ઉદયિન અગત્યશત્રુનો પુત્ર હતો. આ ખરસામા સાયરસના પૌત્ર દારિયસ ૧લા (ઈ.સ પૂ. ૫૨૨-૪૮૬) એ સિંધુ પ્રદેશ જતી ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ઉદયિન રાજ્ય યતા પહેલા અંગનો ઉપરાજ હતો. તેણે કુસુમપુર (પાટલિપુત્ર) પાંચું હતું. સિંધુનાગ રાજ્યોને પુરાણોમાં ક્ષત્રિય કલા છે, પરંતુ છેલ્લા મહાનંદિન શદ્રપત્નીને પરણ્યા હતા એટલે તેમના પછીના રાજ્યો શદ્ર ગણાયા. મહાપદ્મ અને આઠ પુત્ર નવ નંદો કહેવાય છે. પુરાણો પ્રમાણે નંદ રાજ્ય ક્ષત્રિયોનો વિનાશક હતો. બિંબિસારે અંગ જીત્યું હતું અને કાશી, કાશલ તથા વિદેહ પર સર્વભૌમત્વ સ્થાપ્યું હતું. છેલ્લો નંદરાજ ધનનંદ તરીકે ઓળખાય છે. તેને હરાવી ચદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો.

અલેક્ઝાંડરે ઈ.સ પૂ. ૩૨૭માં હિંદુકુશ ઓળંગ્યો. તે સમયે તક્ષશિલા વિદ્યા અને વેપારનું મથક હતું, અલેક્ઝાંડરે ઈ.સ પૂ. ૩૨૬માં અટકની નજીકમાં સિંધુ નદી પાર તક્ષશિલાના જ. અલેક્ઝાંડરની ચકાઈ રાજ્ય આંધ્રિને મળ્યો. તે સમયે જેલમની પાર આવેલા પ્રદેશના રાજ્ય પોરસે તેનો સામનો માડ્યો. તેણે પોરસને હરાવ્યો અને બિયાસ સુધી આગેકૂચ કરી, તુ વધુ આગળ ન જઈ શક્યો. ભારતમાંથી પાછો ફરીને તે બેબિલોન ગયો, ત્યાં ઈ.સ. પૂ. ૩૨૩ના જુનમાં મૃત્યુ પામ્યો તેણે સિંધ

પ્રદેશમાં તથા ક્ષત્રપો નીમ્યા હતા. પોરસ અને આંહિ પંજાબ અને સિંધ પ્રદેશના ક્ષત્રપો નીમ્યા હતા. ચોડા સમયમાં પોરસને મારનાર યુદ્ધેમસ ભારતમાંથી જતો રહ્યો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ત્યારપછી મગધની આદીએ આવ્યો અને તેણે રાજ્ય વધાર્યું. અલેક્ઝાંડરના દસ દ્રામના સોનાના સિક્કા પ્રેર અલેક્ઝાંડર ઊભેલો દેખાય છે અને ઉઘટી બાજુએ ઘોડેસ્વાર મહાવતવાળા હાથીને મારે છે એટલે કે અલેક્ઝાંડર પોરસને મારે છે. શસ્ત્રધારી સૈનિક જોઈમના યુદ્ધને ઉત્સવ ઉજવે છે.

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર મૌર્ય સમયના રાજવહીવટની ઘણી વિગતો બતાવે છે. ચાણક્ય અથવા વિષ્ણુગુપ્ત તરીકે ઓળખાતા કૌટિલ્યે ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય અપાવવામાં ઘણી મદદ કરી હતી. છેલ્લા ૮. મૌર્ય સમય નંદને હરાવી ચંદ્રગુપ્તે મગધનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું પુત્ર કહેવાતો, કારણ કે તે સુરાનો પુત્ર હતો. મૌદ્રી કહે છે કે મૌર્ય શાક્યોની શાખા હતી. જૈન મતાનુસાર ચંદ્રગુપ્ત મોર ઉછેરનાર (મધૂર પોષક)ના મામપતિની પુત્રીનો પુત્ર હતો એટલે મૌર્ય કહેવાયો. કેટલાક આદત સિક્કાઓ પર મોરનું ચણ પ્રતીક છે. ચંદ્રગુપ્તે નંદના સેનાપતિ તરીકે નોકરી કરી હતી. પાછળથી તેણે મગધ છોડી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા સૈન્ય એકઠું કરવા માંડ્યું. ચંદ્રગુપ્ત અને બાકમણિયેએ નંદને હરાવી મારી નાખ્યો અને મગધની ગાદી લીધી. કૌટિલ્ય જેણે ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય મેળવવામાં મદદ કરી હતી તે રાજ્ય અપાવીને આશ્રમમાં પાછા ફરે છે. ઈ. સ. પૂ. ૩૦૨ માં પરદેશી ગ્રુસાકરે મેગેસ્થિનિસ આવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તે ઉત્તરપશ્ચિમની પરદેશી સત્તાને પણ નાબૂદ કરી હતી. ઈ.સ પૂ. ૩૦૫માં ચંદ્રગુપ્તનું સામ્રાજ્ય પશ્ચિમમાં હિંદુકુશ સુધી, દક્ષિણમાં નંદસામ્રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી અને પૂર્વમાં (બંગાળનો ચોક્કસ પુરાવો નથી) બંગાળ સુધી હતું. જિંદુસાર ઈ. પૂ. ૩૦૦ના અરસામાં તેના પિતા ચંદ્રગુપ્તની ગાદીએ આવ્યો. સંસ્કૃતમાં તેને અમિત્રધાત (દુશ્મનેને મારનાર) કહેવામાં આવે છે. જિંદુસારે ઝીકે રાજ્યો સાથે મૈત્રાચારીનો

સંબંધ જાળવી રાખ્યો હતો. ત્રિદુસાર ધણી તેના પુત્ર અશોક ગાદીએ આવ્યો. અશોક પોતાને 'ભાષજહેનો હોવાનો' ઉદ્દેશ કરે છે. સિલોન ઇતિહાસ કહે છે કે તેણે ૯૯ ભાષાઓને 'મારી રાજ્યગાદી' મેળવી હતી. અશોકના શિલાલેખો પરથી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર માલુમ પડે છે તેના શિલાલેખોમાં 'દેવાનામ પ્રિય પ્રિયદર્શી' એટલે કે દેવાને પ્રિય તથા પ્રિય દેખાવનો પોતાને ગણાવે છે. કલિંગના યુદ્ધ પછી તે બૌદ્ધ ધર્મ પાળતો થયો. યુદ્ધની કતલ અને દુઃખથી તેનો હૃદયપલટો થયો. તે ધણી બ્રાહ્મણો તેમજ શ્રમણોને મળ્યો હતો અને તેણે ધર્મની ચર્ચા કરી હતી. તેણે ૧૪ ફરમાનો મદ્રાસના કનુલ જીલ્લાના ધેરુચ્છદીમાં, સૌરાષ્ટ્રના ગિરનારમાં, પંજાબના શાહપાઝગઢીમાં તથા માનસેડમાં અને ઉત્તર પ્રદેશના કાસ્તીમાં કાતરાવ્યા હતાં. કલિંગના ધોલિ અને જોગકે નામનાં સ્થળોએ પણ કેટલાંક રાજ્ય ફરમાનો કાતરાવ્યા હતાં. અશોકે રસ્તાઓ, કુવાઓ તથા વૃક્ષારોપણ કરી તેમજ દવાના ઓડની આયાત કરીને લોકોને સુખી બનાવ્યા. ને ધર્મ માટે તીર્થયાત્રાઓ કરતો. તેણે ધર્મમહાપાત્રોદારા બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કર્યો અને જુદાના જન્મરથાનં સુખીના વનમાં રમરથુસ્તંભો સ્થાપ્યા. ત્રીજી બૌદ્ધસભા મોગાલિપુત્રના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાઈ હતી. સાતીમાંથી થોડાં અરિય લઈ પ્રચારમાં જુદે જુદે સ્થળે નીકળી પડ્યા. આ સભાજ અગ્રેઓનાં ધર્મફરમાનોનું કારણ છે. દિલ્હીમાં સાત સ્તંભફરમાનો જોવા મળે છે. બીજો પહેલાં જ ફરમાનો જોઈ શકાય છે. સાતમામાં અશોકના હેતુઓનો સારાંચ છે અને તે માટે લેવાયેલ પગલાંનો ઉદ્દેશ છે. અશોકે ૩૬ કે ૩૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. સિલોન ઇતિહાસાનુસાર તેની પટરાણી અસંધિમિત્રા હતી. તેના પુત્રો તક્ષશિલા અને ઉલ્બનના ઉપરાજ્યો હતા. કારુવાકી અગ્રેઓની બીજી રાણી હતી. તેને તીવર નામનો પુત્ર હતો. તિર્યક-

કશીના અસંધિમિત્રાની દાસી હતી. તે પાછળથી અશોકની પટરાણી બની હતી. તેણે સામાજિક સુધારાઓ ગાટે જ ફરમાનો ઠાતરાઓ હતાં.

કેટલીક ઇતકથાઓ પરથી જણાય છે કે અશોકે તેના રાજ્યના અંત સમયે કુણાસના પુત્ર સંપ્રતિને રાજ્ય આપ્યું હતું. તિબેટની ઇત-કથાનુસાર અશોક તક્ષશિલામાં મરણ પામ્યો હતો. અશોકના વારસદારો વિશે બિનબિન મતો છે. બૌદ્ધ ધર્મના અર્ધિસાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અશોકે સુદ્ધ બધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ સમાજ અને રાજ્યના હિત ખાતર સૈનિકદળો તો આજુ જ રાખ્યાં હતાં. બાહ્ય સેનાપતિ પ્રુખ્યમિત્ર શુંગે અશોકના મરણ પછી પચાસેક વર્ષે દીલા રાજ્યવહીવટનો લાભ લઈ રાજ્ય લઈ લીધું અને રાજ્ય ચર્ચ ગયો. તે સમયે મૌર્ય રાજ્યનાં ધણાં રવતંત્ર રાજ્યો થયાં હતાં.

પુરાણો અનુસાર દશરથ મગધનો રાજા થયો હતો. તેનું નામ જ્યેષ્ઠ શિક્ષાલેખમાં મળી આવ્યું છે. બાહ્યવિકેની નાગાજુની (બરાબર ખાસે) ટેકરીઓના લેખોમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. બૌદ્ધમતાનુસાર સંપ્રતિને રાજ્ય મળ્યું હતું. જૈન મતાનુસાર સંપ્રતિ તેમના સંપ્રદાયમાં સ્થૂહરિતન દ્વારા લખી ગયો અને ધર્મપ્રચાર કર્યો. કાશ્મીર ઇતિહાસ અનુસાર અશોકના પુત્ર જલોકે સિવધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને મ્લેચ્છોના બ્રાહ્મણથી દેશને બચાવ્યો હતો. તેણે કનોજ સુધી રાજ્યને વિરતાહું હતું. શાસિશુકને સંપ્રતિ પછી ગાદીએ આવ્યાનું પુરાણો કહે છે અને જૈનો પણ તેનું જ કહે છે. પાટલિપુત્રના મૌર્યવંશના છેલ્લા રાજા બ્રહ્મદત્તે શુંગ વંશના સ્થાપક પ્રુખ્યમિત્રે હિહાહી મૂક્યો.

કેલિંગ અને દખ્ખણમાં ગેર અને સાતવાહનો રાજવહીવટ ચલાવતા થયા. તેઓ પણ બાહ્યો હતા. અશોકનું બીજું અને તેરમું પુત્રકાશ્મીરમાં જોણ, પંડિત, સતિયપુત્ર, કસપુત્ર અને તમ્બપણિય (સિલોન) નામનાં પડોશી રાજ્યોમાં ઠાતરાઓ હતાં અને ત્યાં પણ ધર્મ-

પ્રચારકો મોકલાવ્યા હતા. અશોકનો સુશોભિત સારનાથનો સ્તંભ બુદ્ધના પ્રથમ ધર્મપ્રચારની જગ્યાએ રચવામાં આવ્યો છે. તેના ઉપર ઘટાકાર કમળની આકૃતિ, હાથી, કૂદતો અશ્વ, વૃષભ, સિંહ વગેરેનાં ઉપસેલાં શિલ્પો છે. શિખરની ટોચે ચાર સિંહો ધર્મચક્ર વહન કરતા દેખાય છે. સિંહ, વૃષભ, હાથી વગેરે પ્રતીકો દેવોનાં માનવામાં આવે છે. આ ધર્મ પ્રચાર માટે જણાય છે.

અશોકના મૃત્યુ પછી મૌર્ય સમ્રાજ્ય તૂટવા માંડ્યું, ને છેલ્લા મૌર્ય રાજા બૃહદ્રથ સુધી ઝેટલે કે અર્ધા સદી સુધી ચાલ્યું. તે દરમિયાન સામ્રાજ્યમાં

૯. મૌર્યોના ઉત્તરકાલીનો ધર્મ સ્વતંત્ર રાજ્યો થઈ ગયાં. પુખ્તિન શુભે ઈ. સ. પૂર્વે

૧૮૫ના અરસામાં બૃહદ્રથને ઊઠાડી રાજગાદી લઈ લીધી. પુરાણોનુસાર શુભો, કપલો અને બ્રાહ્મો મૌર્યોના અનુકાલીન હતા. દૃષ્ટાંતમાં સાતવાહનોએ ઈ. સ. ની ત્રીજી અર્ધા સદી સુધી રાજ્ય કર્યું. સાતવાહનોના સિક્કા તથા લેખો અને બ્રાહ્મોની પૌરાણિક યાદી પરથી આ નિશ્ચિત થાય છે.^{૨૭} કલિંગનું રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું તે એક લેખ પરથી જણાય છે. દક્ષિણનાં તામિલ રાજ્યો બ્રાહ્મોની પ્રાપ્ત કરતાં હતાં અને હિંદી મહાસાગર મારફતે મલેસિયા સાથે વેપાર કરતાં. અવન્તી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું મુખ્ય મથક બન્યું. નર્મદા ખીણ મારફતે મેસોપોટેમિયા અને ઇજિપ્ત સાથે દરિયાર્ધ માર્ગનો વેપાર ચાલતો. બચુકચ્છ (બચ)થી પાટલિપુત્રની વચ્ચે ધર્મ નર્વા ગામો બન્યાં. સંબંધ વધવાને કારણે ગ્રીકો, કુશાન, ચૂચી વગેરે ભારતમાં આવ્યા અને તેમણે રાજ્યો તથા સંસ્થાઓ સ્થાપ્યાં. ઉજ્જનના ક્ષેત્રોનું રાજ્ય ઈ. સ. ની ચોથી સદી સુધી ચાલ્યું હતું.

પુરાણોનુસાર પુષ્પમિત્ર સેનાપતિએ મૌર્યરાજ્ય બૃહદ્વધને મારી નાખી રાજગાદી લીધી. પુષ્પમિત્રના અનુયાયીને ‘મૌલવિકામિમિત્ર’માં ખિન્નિક વંશનો કહેવામાં આવ્યો છે. શુંગો ૧૦. શુંગ વંશ અને કણ્વે મગધના હતા. તેમના સિક્કાએ અથવા લેખનો પુરાવો નથી. ખારેકના લેખમાં પાટલિપુત્રની સર્વભૌમસત્તાનો ઉલ્લેખ થયો છે. કારકૂતના લેખમાં ‘શુંગોત્ત’ સંક્ષિપ્ત વર્ણન થયું છે. તેઓનો વિદિસા રાજ્ય સાથેના સંબંધનો ઉલ્લેખ થયો છે. કદાચ તેમને મૌર્ય સામ્રાજ્યનો ભાગ વારસામાં મળ્યો હોય. શુંગોએ ૧૧૨ વર્ષ ઈ. સ. પૂ. ૧૮૪થી ઈ. સ. પૂ. ૭૨ સુધી રાજ્ય કર્યું જેમ કહેવાય છે. દસ રાજ્યો નીચે પ્રમાણે હતા—

૧ પુષ્પમિત્ર — ૩૬ વર્ષ	૬ પુલિન્દક — ૩ વર્ષ
૨ અગ્નિમિત્ર — ૮ „	૭ ધૌપ (વસુ) — ૩ „
૩ સુભયેષ્ઠ — ૭ „	૮ વાળમિત્ર — ૬ „
૪ અશ્વિ — ૭ „	૯ ભાગ (વત) — ૩૨ „
અથવા ૨ „	૧૦ દેવશૂતિ — ૧૦ „
૫ સુમિત્ર — ૧૦ „	

બૌદ્ધ સાહિત્યાનુસાર પુષ્પમિત્રે બૌદ્ધધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. શુંગકાળમાં સંથી, કારકૂત અને બીજા જગ્યાઓએ બૌદ્ધ સ્મરણ-ક્તઓ (સ્તૂપો) વેપારીઓના તથા બીજા સંસ્થાઓના દાનથી રચાયા. અહિમિત્રમાંથી મળેલા અગ્નિમિત્રના સિક્કા શુંગવંશના હશે કે અંકિયા રાજ્યોના હશે, તે ‘મિત્ર’ના અંતરાળા બીજા રાજ્યોના નામોને કારણે સંકાર્ષદ છે. ભાગ રાજ્યને બેસનગર (પ્રાચીન વિદિસા)માં ગરકસ્તંભ ઊભો કર્યો હતો.

શુંગવંશના છેલ્લા રાજા દેવશૂતિને તેના પ્રધાન વાસુદેવે મારી નાખ્યો અને તેણે ચાર રાજ્યોનો કવચ વંશ રચાવ્યો. કવચ રાજ્યોએ

૪૫ વર્ષ (ઈ. સ. પૂ. ૧૭૨ થી ઈ. સ. પૂ. ૨૭ સુધી)
૧૧. કણ્વ વંશ રાજ્ય ક્યુ". શુગોના સમયમાં ધૌધિય અને
અજુનાયનના નોધપાત્ર ગણરાજ્યો હતા. ઉત્તર
પ્રદેશમાં પંજાબની કૈટલીક પહાડી જાતિઓએ ખરોઠી અને
આહીલિપિને તેમના સિલ્લાઓ પર ઉપયોગ કર્યો છે. ગૃદ૨પુર જીલ્લાના
ઉદુમ્બરો પોતાને વિશ્વામિત્રના વંશને કહેવડાવે છે અને તેમના રાજ્ય
ધર ધોષોએ પણ સિલ્લાઓ પર વિશ્વામિત્રની આકૃતિ રાખી છે.
કુલુ ખીણ (લંચ જીલ્લો)ના કુલુરનો ઉલ્લેખ તેમના પહેલી કે ખીજી
સદીના સિલ્લાઓ પર છે. સીમલા ટેકરી પર સલતેજમા રહેનાર
કુણિદસના સિલ્લાઓ ઉદુમ્બરોના સમયના છે.

અશોકના શિલાલેખોમાં દક્ષિણના બોજ, પેટનિક, ટટ્ટિક, અને
પરિન્દના ઉલ્લેખો છે. તેઓએ અશોકના, મૃત્યુ પછી એક યર્ષ
સાતવાહન વંશ સ્થાપ્યો. તેઓ આદ્ર જાતિના
૧૧. સાતવાહનો હતા. આદ્ર પ્રતિષ્ઠાન (પૈકન-આદ્રોની રાજધાની)
ની આસપાસ હોય તેમ લાગે છે. સાતવાહનોના
સતિયુક્ત સાથે પણ સંબંધ હોય. કૈટલીક સપ્તવાહનનો અર્થ 'સાત
અશ્વોથી ચાલતો સ્થળ'નો રથ' એમ માને છે. ત્રીજો મત સાતવાહનનો
અર્થ 'અશ્વમેધ કરનાસ્તો પુત્ર' હોય તેમ માને છે. સાતકણીનો અર્થ સોઠાન-
વાળો પણ મનાય છે. પુરાણો આદ્રોને કણ્વના વંશને ગણે છે અને તેમને
છેલ્લા કણ્વ રાજ્ય સુચાર્મને મારનાર સિમ્બુક (આદ્ર રાજ્યનો સ્થાપક) માને છે.
આ લેખોના પુરાવા તેની વિરુદ્ધ છે. આ પુરાવાઓ પ્રમાણે સાતવાહન
અશોકના મૃત્યુ પછી ઈ. સ. પૂ. ૨૩૦ના અરસામાં ચલા હોય. કણ્વ
રાજ્યનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૨૭ કે ૨૮ના અરસામાં આવ્યો. આદ્ર રાજ્યો
પહેલા અશોકના ખંડિયા રાજ્યો હતા. તેમને રટ્ટીકા અને બોબ્બેની
સહાય મળતી એટલે તેમને હિંચપદો, ખિતાબો તથા લગ્નસંબંધો દ્વારા

બદલો અપાતો. જીનમતાનુસાર સિમ્બક દુષ્ટ હતો. તે કારણે તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મુકવામાં આવ્યો અને ચારી નાખવામાં આવ્યો. તેના પછી કણ્વ (કૃષ્ણ) ગાદીએ આવ્યો. તેણે નાસીક સુધી રાજ્યને વિસ્તાર કર્યો. ત્રીજે સાતકર્ણી ૧લો સત્તાવાન હતો. નાનાઘાટમાં તેની ઉપસેદ્ધી આકૃતિ તેના પિતા સિમ્બક સાથે બનાવવામાં આવી હતી. તેણે માળવા જીત્યું હતું અને શુગો સાથે પશ્ચિમ કુદ કહ્યું હતું, તેનો ખારવેલના લેખમાં ઉલ્લેખ હોય તેમ લાગે છે. સાતમો રાજા (ઈ. સ. ૨૦-૨૪ વ્યાસરે) સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેણે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં 'સતસઠ' રચી છે. તેના સમયમાં પશ્ચિમના ક્ષત્રપો (જૂનક, નહપાન વગેરે) શુન્દરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેઓએ દક્ષિણ પ્રદેશ જીત્યો હતો. પેરિપ્લસનો લેખક જણાવે છે કે નહપાનનું રાજ્ય આવૈકથી ચર યયું હતું અને ઝીકે વહાણો સાતવાહનોના કન્યાણ બંદરથી ભરત તરફ જતાં.

ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણીએ (ઈ. સ. ૮૦-૧૦૪) સાતવાહન સત્તા ફરી ચર કરી. તે ચંદ્ર, પદ્મવ અને ધવનોનો નાશ કરનાર મનાય છે. તેણે નહપાનને હરાવી તેના આંદોના સિલ્લાઓ ફરી પાડ્યા હતા. તેણે ચંદ્ર પાસેથી ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર અને કેંકણ લીધાં હતાં. માળવા, પશ્ચિમ રજપુતાના, નર્મદા ખીણપ્રદેશ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશો જીત્યા હતા. તેણે સામ્રાજ્ય ઉત્તરમાં વિદર્ભ સુધી અને દક્ષિણમાં બનવાસી સુધી વિસ્તર્યું હતું. આમ પ્રદેશમાં તેના અમલ વિશેનો પુરાવો નથી. તેના પુત્ર પુલુમાયી બીજાના નાસિકના લેખમાં તેના વિજયોનો ઉલ્લેખ છે. પુલુમાયી બીજાના ગોદાવરી અને ગુત્તર જલ્લાઓમાંથી અને દક્ષિણમાં યદુલોર-માંથી સિલ્લાઓ મળે છે. પુલુમાયી મહાક્ષત્રપ રુદ્રામાની પુત્રીને વિજયોને કારણે પરણ્યો હતો. તેના પછીના સાતવાહન રાજા (શ્રીયત્ સાતકર્ણી)ને રુદ્રામાએ બેવાર હરાવ્યો, પણ સંજયને કારણે છોડી મુક્યો હતો. તેની પાસેથી અપરાન્ત (ઉત્તર કેંકણ) અને અનુપ

(નર્મદા ખીણનો પ્રદેશ) નામના પ્રદેશો લઈ લીધા હતા. તેના સિક્કાઓ મળ્યા પ્રદેશમાંથી પણ મળે છે. બાણ સાતવાહન રાજ્યોને 'ત્રિસમુદ્રાધિપતિ' કહે છે. શ્રીયત્ સાતકર્ણીના લેખો કનેરી અને નાસિકની ગુફાઓમાં છે. હેલ્સો રાજ્ય પુણ્ડ્રમાંથી હતો. તેના બેલરી જિલ્લામાં લેખ છે. ખીજ સાતવાહન રાજ્યોના દખ્ખણ અને મધ્યપ્રદેશમાંથી સિક્કાઓ મળે છે. તે રાજ્યનો અંત કેમ આવ્યો તે જાણી શકાયું નથી.

અશોકના મૃત્યુ પછી કલિંગે સ્વનંત્રતા પ્રાપ્ત કરી. ગોરિસામાં કટક પાસે હિલ્લગિરિની જન ગુફાઓ બે કલિંગ રાજ્યોના દાનનો હિલ્લેખ કરે છે. હાથીગુફાના લેખો ચેટ- વંશના ખારવેલ રાજા શર્યાતના ૧૩ કે ૧૪ વર્ષના બનાવો નોંધે છે. મરાઠા પ્રદેશના રાષ્ટ્રીકાને અને વરાહના બોજકાને તેણે નમાવ્યા હતા. ૮મા વર્ષે તેણે રાજગૃહના રાજા ઉપર અઘાઈ કરી. તે સમયે ત્યાંના રાજા જતો રહ્યો. મગધના રાજાને પણ તેણે નમાવ્યા હતા. રાજગૃહ અને મગધના રાજાઓનાં નામ જણાયા નથી. તેઓ નંદ કે પુષ્યમિત્ર હશે.

બેકિટ્ટવાના સુમા કાયોડોટસે ઈસ પૂ. ૨૫૦માં સ્વનંત્રતા જાહેર કરી હિંદુકુશનો પ્રદેશ તેના હતો. ધરાનના સરસસીમે તે પ્રદેશ સ્વનંત્ર કર્યો. થોડા વર્ષ પછી એન્ડ્રીઓક્સ મંત્રકસ ત્રીજાને કાયોડોટસના વારસદાર યુધિડેમસ સાથે સંધિ કરવી પડી હતી. એન્ડ્રી-ઓક્સની પુત્રી યુધિડેમસના પુત્ર ડેમેટ્રીયસ (બેકિટ્ટવાનો રાજા) સાથે પરણી હતી. યુધિ-

૧૩. ઓક્સમય

ડેમસના રાજકુવરો ભારતમાં આવ્યા હતા. ડેમેટ્રીયસે ઓક્સ રાજ્યનો કબજો કર્યો હતો. તેના સિક્કા પરનાં લખાણો ઓક્સ અને પ્રાકૃતમાં તેની રાજધાની સાતલ (સિઆલકોટ) હતી. તેના નામને લીધે સહેર ક્તામિત્રી કહેવાયું. ખારવેલના લેખમાં આવું નામ આવે છે. આ રાજ્યના નામ 'નોત્' માન્ય છે. તેના સમકાલીન એપોબોડોટસ સદાય મળતી જોડે.

મિનેન્ડર ગંગાખીણના પ્રદેશમાં ચઢી આવ્યો. તેના રાજ્યની રાજધાની સાગલ (સિયાલકોટ) હતી. તેની ચીવનાવસ્થા તેમજ વૃક્ષ-વરચાના સિક્કા મળે છે. તેનું રાજ્ય કાળૂવથી ગયુસ સુધીનું હતું. તેના અમલનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ના અરસામાં આવ્યો હતો. મિલિન્ડપન્દામાં તે પ્રસિદ્ધ છે. એપોલોડોટસ મહાભારતનો ભગદત્ત જોય. તેણે સિંધુ નદીનો ખીણપ્રદેશ અને ગુજરાત જીત્યું હતું. તેનું રાજ્ય બચગઝથી કાપસિયા અને ગાંધાર સુધી હતું. કેનેદીઅસની ગેરહાજરીમાં ચુક્રેટીસ મિથ્રેટસ ૧લાના નામે ઈરાન (આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૫)માં રાજ્ય થયો, તેણે તેની સત્તા જરીયન અને કાળૂવ ખીણ (કપિસા) સુધી વધારી, તેણે એપોલોડોટસના સિદ્ધાએ ફરી પાડ્યા એટલે કે તેના કિપર ખીજ જાપ લગાવવામાં આવી.²⁸ પાછા ફરતાં તેના પુત્ર હેલિઓક્લીસે (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫) તેને મારી નાખ્યો. હેલિઓક્લીસ પાસેથી સિથિયનોએ એકિદ્યા લઈ લીધું. તેની પાસે ભારતનું રાજ્ય રહ્યું. તેના વંશજોએ પુષ્કલાવતી (ધર્મદા)થી તક્ષશિલા સુધીના પ્રદેશમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫માં પલ્લવોએ તેમને કાઢી ચૂક્યા. પંજાબમાં યુધિડેમસના વંશજો ઈ. સ. પૂર્વે ૧લી સદી સુધી રાજ્ય કર્યું. તેમને તે સમયે (ઈ. સ. પૂર્વેની ૧લી સદીમાં) શકોએ કાઢી ચૂક્યા.

ચીની લેખકોના કથનાનુસાર મધ્ય એશિયાની જંગલી જાતિઓએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ થી ૬૫ સુધીમાં ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો અને વગેરે રખડુ જાતિઓને દ્રશ્યોએ પશ્ચિમ ચીનમાંથી કાઢી હતી. ખીજ જંગલી જાતિ-(સક જાતિ) દર્ચા નદી પાસે બેગી થઈ શકોને ચીનીએ કાઢ્યા

28. K. A. Nilkanth Sastri—History of India—Part I.
Page 10.

એટલે તેઓ 'ચીન' છોડી ભારતમાં
 ૧૪. શકો, પ્રહલો અને આબ્યાં તેમણે પહેલું બેકિટ્યા જીલ્લો
 કુશાનો હવું. આ બધી જાતિઓ ક્ષત્રિયોમાં
 લગા ગઈ, પરંતુ તેમને મ્લેચ્છ તરીકે
 જાળખવામાં આવતી. તેમના બે વંશો હતા—(૧) મોઝસ અથવા
 મોગ અને તેના પંજળના વંશજો, (૨) વોનોનીઝ અને તેના કંદહાર
 અને બલુચિસ્તાનના સાથીઓ. મોઝસે ઈ. સ. ૫૦૦ વરના અરસામાં
 રાજ્ય ક્યું. તેનું રાજ્ય પુષ્કલાવતીથી તક્ષશિલા સુધી હતું. શિવ,
 શુદ્ધ અને ગ્રીક-દેવો તેના સિદ્ધાઓ પર દેખાય છે. તેના પછી
 અઝસ ૧૯૦ પંજળ, ગાધાર અને કપિસામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે
 વિક્રમ સંવત શરૂ કરી એવું મનાય છે. જૈન મતાનુસાર શકોએ ગદ-
 લિસ્સને કાઢી મૂકી ઉજ્જવનનું રાજ્ય લઈ લીધું. થોડા વર્ષ પછી
 ગદલિસ્સના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે શકોને કાઢ્યા અને તેણે તે વિજયની યાદમાં
 સંવત શરૂ કર્યો. 'વિક્રમાદિત્ય' સામાન્ય ગિરિ હવું. ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ
 વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. ૩૮૦-૪૧૪) નામ ધારણ ક્યું હવું. આ બંને
 એક હોય એવી પણ માન્યતા છે.

વોનોનીઝ અને તેના સંબંધીઓ તથા અનુગામીઓનાં નામો
 અને સંબંધો પરથી ઇરાનના શક અને પહલવોનો ધાદ સંબંધ
 રૂપેટ થાય છે. અઝસ ૧૯૦ના વારસદાર અઝસ બીજા (એઝિલીસ)એ
 ઈ. સ. ૧૯ સુધી રાજ્ય ક્યું અને તેના અનુકાલીન ગો-ટાફનીસે
 આશરે ઈ. સ. ૧૯ થી ઈ. સ. ૪૫ સુધી રાજ્ય ક્યું. તેના વારસદાર
 પોઝરીઝ હતા, પરંતુ આશરે ઈ. સ. ૫૦માં કુશાનની નવી સત્તાએ
 બેકિટ્યાથી કાબૂલ પ્રદેશ અને કંદહાર પ્રદેશ સુધી રાજ્ય વધાયું.
 કુશાન જાતિ સિંધુ જાળગવાની તૈયારી કરતી હતી.

ઓકસસ અને બેકિટ્યાના ખીલુપ્રદેશમાં ચૂચીઓ (ચંદ્રલોહી) એ

જંગલીરિવાજો છોડી દીધા અને કુજલકર કડફીઝની સરદારી નીચે તેમણે હિંદુકુશ જોળાવ્યો અને ઈરાનનો કાબૂલખીજનો પ્રદેશ અને અરસોલિયાથી સિંધુ નદીનો પશ્ચિમ પ્રદેશ ઈ. સ. ૪૦ના અરસામાં જીતી લીધો. પછી સરદાર કડફીઝ કડફીઝ ૧લા તરીકે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે સિલ્કાઓ પાડવા, જેમાં 'રામન' અસર દેખાય છે. તે મહારાજાધિરાજ, મહંત, મહારાજ, સત્યધર્માસ્થિત વગેરે બિરદો ધારણ કરતો. તેણે આશરે ઈ. સ. ૬૪ સુધી, લાંબું અને જહોજલાલીવાળું રાજ્ય કર્યું. તેના પછી તેનો પુત્ર કડફીઝ રજો (વેમો) ગાદીએ બાબો. તેના સિલ્કાઓ પર ઓક લખાયા હતા. તેણે તક્ષશિલા અને પંજાબ જીત્યા હતા. તે ઘણે ભાગે મહેશ્વર (શિવ) હતો તેના સિલ્કાઓ પર વૃષભ, ત્રિશુલ વગેરે ચિહ્નો હતાં. ખરાબીમાં 'મહારાજસ રાજદિરાજસ સર્વલોગ રજ્જરસ મહિશ્વરસ વિમ કઠરીશદ જદર' લખેલું છે.

કડફીઝ ખીજ પછી કનિષ્ક રાજાવ્યો. તે કુશાનેમાં સૌથી મોટો રાજા હતો. તેના કડફીઝ રાજાઓ સાથેના સંબંધ જાણીતો નથી. તે તેમના પછી કે પહેલાં ગાદીએ બાબો તે નિશ્ચિત નથી. તેણે નવો સંવત શરૂ કર્યો, તે અંગે લિખલિખન મતો તો છે જ. એવું લાગે છે કે એ શક સંવત ઈ. સ. ૮૭થી શરૂ થયો અને 'શકવૃષભલ' તરીકે જોળખાવા લાગ્યો. આ શક સંવતનો માળવા અને ગુજરાતના શક ક્ષત્રિયોએ ઉપયોગ કર્યો છે. કનિષ્કની રાજધાની ગાંધારમાં પુરુષપુર (ચેશાવર) હતી. પશ્ચિમ કાશ્મીર અને પઠણા સુધી તેની સત્તા ચાલતી. ઓલો કનિષ્કને ખીજે અશોક કહે છે, પરંતુ તેના સિલ્કાઓ પર ઝોરોસ્ત્રિયન, ઓક, અને હિંદુદેવ (હિરકલીસ, સુર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ અને શિવ, છાંદ વગેરે) છે. જોલ સભા કાશ્મીરના કુડલનવિહારમાં બારામ હતી. કનિષ્કે વસુમિત્રને પ્રમુખ અને અથધોપને ઉપપ્રમુખ તરીકે નીમ્યા હતા. તે વખતના ધાર્મિક સાહિત્યનું વિવેચન થયું હતા અને તે વિવેચન ત્રાંચના પતરાઓ ઉપર કાતરાયું હતા તથા તેને કનિષ્કના

રત્નપર્મા મુકવામાં આવ્યું હતું. એક વિવેચન મહાવિભાષા બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનને ખળનો ગણાય છે ને ચીની અનુવાદમાં હયાત છે." તેની ભાષા સંસ્કૃત હતી. કનિષ્કનો અનુગામીઓ વિશે જરાજર કંઈ જાણવામાં આવતું નથી. વસિષ્ઠ (કનિષ્કનો પુત્ર પણ હોય) તેનો અનુગામી હતો. તેણે પાંચેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. તે કદાચ વજ્રેશ હોય. વજ્રેશના પુત્ર કનિષ્ક બીજાએ ઉત્તરપશ્ચિમમાં સાર્વભૌમત્વનાં બિરદો (મહારાજ, રાજધિરાજ વગેરે) ઈ. સ. ૧૧૬ના અરસામાં ધારણ કર્યાં હતાં. વસિષ્ઠનો અનુગામી કુવિષ્ઠ (ઈ. સ. ૧૦૭-૧૩૦) હતો. તેના રાજ્યના સિદ્ધાઓ અસંખ્ય અને સુંદર છે. કલ્હણ, કુસ્ક, જુસ્ક અને કનિષ્કને રાજાઓ કહે છે કારણ કે તેમણે કાશ્મીરમાં તેમના નામને લગતાં શહેરો રચાયાં હતાં. વાસુદેવ (ઈ. સ. ૧૫૨-૧૭૬)ના સિદ્ધાઓ પર શિવ અને તેનું પ્રતીક છે. તે સમયથી સામ્રાજ્ય વૃદ્ધિ. તેના અનુગામી કનિષ્ક ત્રીજે (૧૭૬-૨૧૦) અને વાસુદેવ બીજે (૨૧૦-૩૦) ધરાની હતા. સરસેનિયન વંશનો ધરાનમાં હિંદુ યથો અને સિંધુ સુધીના વિજયો અર્દશીર, પાપકાન અને તેના અનુગામીઓને મળ્યા. કુશાન રાજકુવરો કાબૂલ ખીણમાં દુલ્લોના આક્રમણ સુધી (ઈ. સ. ની પાંચમી સદી સુધી) ચાલુ રહ્યા. ભારતમાં માલવ, યૌધેય અને પદ્માવતીના નાગ, કુર્ણિદા અને બીજા કુશાન સામ્રાજ્યમાં સહસ્ત્રના થયા. ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રદેશ અને મધ્ય પશ્ચિમ સંકેતના હાથમાં ગયા હતા.

મિને-૩૨ અને ગોઅસના મુક્ત અને કુશપુર નામના સત્રપ (ક્ષત્રપ) હતા. તેમનો એક મહાસત્રપ થતા પહેલાં મહાદાનપતિ હતો. મયુરામાં

ક્ષત્રપનો એક વંશ હતો. અને બીજો બનારસ.

૧૫. ક્ષત્રપ સમય. (ઈ.સ. ૧૯૫૫) માં હતો. માળવા અને ગુજરાતમાં ક્ષત્રપના પ્રસિદ્ધ વંશો હતા. જેમને પશ્ચિમના ક્ષત્રપો કહેવામાં આવે છે.

પશ્ચિમના ક્ષત્રપોના બે વંશો હતા. પહેલો વંશ ક્ષત્રપો (ભૂમક અને નહપાન)ને નામે જાણખાય છે. ભૂમક પહેલવેળા ક્ષત્રપ હતો. સિંહનું પ્રતીક અને ધર્મચક્ર તેના સિક્કાઓ પર છે. મથુરા સાથે આનો કંઈ સંબંધ નથી. બીજો વંશ દસમૌતિકના પુત્ર ચંદ્રનથી શરૂ થયો. તેણે ચક્ર સંવત શરૂ કર્યો હતો જેનું મનાય છે. તે ઉજ્જનમાં રહીને રાજ્ય કરતો હતો. ચંદ્રનના પૌત્ર રુદ્રદામાએ (ઈ. સ. ૧૫૦) ગિરનાર પર એક સિલાલેખ કેતરાવ્યો હતો. રુદ્રદામાના વંશજોએ ક્ષત્રપ અને મહા-ક્ષત્રપ તરીકે ઈ. સ.ની ચોથી સદીના અંત સુધી રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ.ની ચોથી સદીના અંતમાં અંદ્રજિત બીજાએ તેમનું રાજ્ય જીતી લીધું.

ચોથી સમય પહેલાં ત્રણ રાજ્યો હતા, તેવા ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૭૦૦ સુધીના પછી હતા. ગુજરાતનો ક્ષત્રપ રુદ્રદામા શબ્દ

(વ્યાકરણ), અર્થ (રાજ્ય), ગાધવ (સંમીત), ન્યાય (તકેશાસ્ત્ર) અને બીજા વિષયોમાં પછી રસ લેતો. પતંજલિ પ્રાપ્તિ-મિત્રની સલાને ન્યાયનો દરખાસ કરે છે.

સાતવાહન રાજ્યોએ ચોથી સમય આલુ રાખી હતી. આખું રાજ્ય જનપદ નામના વિભાગોથી વિભક્ત થયું હતું. જનપદના ઉપવિભાગો આહાર કહેવાતા, મહાસેનાધિપતિ અને સેનાપતિ મહત્વના સત્તાધારીઓ હતા કે જે આક્રમણ સમયે ઘણા ઉપયોગી હતા.

જેઓ હોદ્દો ધારણ કરનાર પરદેશી ભાષાઓ શીખતા. પરદેશી સંસ્કૃતનો પંજાબ અને પશ્ચિમ ભારતમાં રચનામાં હતા. વવનો

કુશાન સામ્રાજ્ય વૃદ્ધતા અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યો થયાં, અફઘાનિસ્તાન અને સિંધુ ખીણપ્રદેશ ઈરાનના રાજ્યકર્તા સરસનિયન રાજ્યકર્તાઓના હાથમાં ગયો. તેમના હાથમાં ઈ. સ. ૩૬૦ સુધી રહ્યો. કુશાન રાજ્યો તેમના ખંડિયા હતા. પશ્ચિમ અને મધ્ય ઇન્ડિયન સેક, શિલ્દ અને ગદહરાની સત્તા નીચે હતાં. તેમની સત્તાનો કિદાર-કુશાન રાજ્યકર્તાથી અંત આવ્યો. કિદાર સરસનિયનનો ખંડિયો રાજા હતો. શાપુર ખીજાએ ચક્રાક્ર કરી તેને ખંડિયો બનાવ્યો હતો. કિદારે પશ્ચિમ સુધી સત્તા વધારતા શુપ્તો સાથે મિત્રાચારીને સંબંધ વધાર્યો અને સ્વતંત્ર થયો. તેનો વારસદાર પીરો (આસરે ઈ. સ. ૩૭૫) હતો. તે શાપુર ત્રીજા સાથે તથા શુપ્તો સાથે પણ યુદ્ધમાં પડ્યો હતો જેટલે તેણે રાજ્ય નબળું બનાવ્યું. નાના રાજ્યોએ આ વંશ ચલાવ્યો, પરંતુ દુર્ણાએ તેમને ઈ. સ. ની પાંચમી સદીના મધ્ય ભાગમાં કાઢી મૂક્યા. માળવા અને ગુજરાતમાં ક્ષત્રિયો રાજ્ય કરતા હતા. સિંધ પણ ક્ષત્રિયોના હાથમાં ગયું હતું. તેમણે રાજ્ય વસારના વાકાટકના આક્રમણથી ઓછું થયું હતું. ચોથી સદીના અંતમાં શુપ્તોએ માળવા તથા ગુજરાત છતી લીધું.

પહેલા બે શુપ્તો જેટલે કે શુપ્ત અને તેનો પુત્ર ધટોત્કચ મહારાજા હતા. અંદ્રશુપ્ત ૧લો મહારાજાધિરાજ થાય છે. તેનો પુત્ર સમુદ્રશુપ્ત પોતાને સિન્ધવીદૌહિત્ર ગણાવે

૧૭. શુપ્તકાળ છે, કારણ કે અંદ્રશુપ્ત ૧લાએ સિન્ધવી રાજકુવરી કુમારદેવી કે જે સિન્ધવી રાજ્યની

વારસદાર હતી, તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. કેટલાક સિક્કાઓ પર અંદ્રશુપ્ત અને કુમારદેવીની આકૃતિઓ નામ સાથે છે. હિમટી બાગુએ સિંદ પર એઠેલી દેવી અને 'સિન્ધવયઃ' લખાણ છે. કુમારદેવીને પરજીવાથી સિન્ધવી રાજ્ય મળ્યું હતું. ઈ. સ.ની ૭મી સદીમાં ઇસિંગે શ્રીશુપ્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જેણે નાથંદાની પૂર્વે ૪૦ રોજન દર

ચીની પુરાહિતો માટે મંદિર બંધાવ્યું હતું. શીઝુમ શુભવંશ સ્થાપનાર મનાય છે. બંગાળનો અમુક ભાગ પણ તેના રાજ્યમાં હોય.

અંદ્રગુપ્ત ૧લો શુપ્ત વંશનો મહાન રાજા હતો. તેને શુપ્ત સંવતનો સ્થાપક ગણવામાં આવે છે. તે સંવત તેના રાજ્યાભિષેકના દિવસથી જોડેલે કે ૨૦મી ડિસેમ્બર ૩૧૮ કે ૨૮મી ફેબ્રુઆરી ૩૨૦ થી શરૂ થાય છે. આ સંવતના પાંચમા વર્ષને નવમા વર્ષનાં સમુદ્રગુપ્તના તાબદાનપત્રો નાલંદા અને બધામાંથી મળ્યાં છે. સમુદ્રગુપ્ત શુપ્ત રાજ્યનો ખરો સ્થાપક હતો. અંદ્રગુપ્ત ૧લાના સમયનો રાજ્યવિસ્તાર નક્કી કરી શકાય તેમ નથી. તેના રાજ્યમાં ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર અને પૂર્વ-બંગાળનો સમાવેશ થાય છે. સમુદ્રગુપ્તના વિજયોની યશગાયા હરિસેન નામના કાવ્યમાં ગવાઈ છે. કાવ્યના સિદ્ધાન્તો સમુદ્રગુપ્તના જેવા છે. કાવ્ય સમુદ્રગુપ્તનું જ નામ છે એવો પણ જોક મત છે. કાવ્ય સમુદ્રગુપ્તનો ભાઈ હતો. તેણે રાજ્ય મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ તરત જ તેને રાજ્ય પાછું આપી દેવું પડ્યું હતું. સમુદ્રગુપ્તની છતો તેના અલાહાબાદના લેખમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. તેણે રાજ્ય અમ્યુત તેમજ નાગવંશના (કદાચ મયુરાનો નાગ રાજા હોય) નાગસેનને હરાવ્યો હતો. તેણે બંગાળીય પ્રદેશમાં કાવ્ય પર કુમરો કર્યો હતો અને તેણે કાવ્યકુળ છતી લીધું હતું. સમતટ, દક્ષિણપૂર્વ બંગાળ, કામરૂપ (આસામ) અને નેપાળનાં ખંડિયા રાજ્યો હતાં. માલવ, આજુ નયન, મીઘેય વગેરે પણ ખંડિયા રાજ્યો હતાં. સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણમાં ચેરલુથી જમલપુર સુધીનો પ્રદેશ છતી લીધો હતો. વિંધ્ય પર્વતના આટલિક (જંગલના) રાજાઓ સમુદ્રગુપ્તનાં હાસો હતા એવું અલાહાબાદના લેખમાં જણાવ્યું છે. દક્ષિણપથ (કોસલ)નો મહેન્દ્ર, મહાકાન્તાર (ઓરિસ્સાના જેપોર)નો વ્યાધરાજ, કોરામનો મંગરાજ, વિસ્તપુરનો મહેન્દ્રપુરી, કાકુર (ગોધવરી પાસે)નો સ્વામીદત્ત, ચેરલુ દપ્ત્તનો વમન, કાંચીનો વિષ્ણુગોપ, વ્યાવપુકારનો નિશરાજ, દેવરાવ (વિજયગપટ્ટમ

જીલ્લામાં) વગેરેને તેણે હરાવ્યા હતા અને છોડી, દીધા હતા. ગુપ્તોની મુદ્રા, પર ગરક હતો. સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેનાં સોનાનાં સિક્કા અથવા ચંદ્રકો લખાણ સાથે વેદી આંગળ હિમેલ અથના ચિન્હવાળા છે, સમુદ્રગુપ્તના સિક્કાઓ પર તરેહતરેહનાં દર્શ્યો છે. કેટલાક પર સમુદ્રગુપ્ત વીણા વગાડતો અને કેટલાક પર પલંગ પર બેઠેલો દેખાય છે. સમુદ્રગુપ્તના મૃત્યુનો, સમય અગાત છે. તેનો પુત્ર અને અનુગામી ચંદ્રગુપ્ત બીજો ઈ. સ. ૩૮૦માં ગાદીએ આવ્યો. તેનો સમય ભારતના ઇતિહાસમાં સોનેરી યુગ કહેવાય છે.

ચંદ્રગુપ્ત બીજો વિક્રમાદિત્ય તરીકે જાણીતો છે. તે દત્તદેવીનો પુત્ર હોવાથી દેવગુપ્ત તરીકે ઓળખાય છે. વિશાખદત્તના 'દેવી ચંદ્રગુપ્તમ્' નાટકની ધણી ચર્ચા યર્ષ છે. કથા સંક્ષિપ્તમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

રામગુપ્તે (ચંદ્રગુપ્તનો મોટાભાઈ) શક રાજા સાથે સંધિ કરી તેમાં તેની રાણી કુવદેવીને સોપવાની શરત હતી. ચંદ્રગુપ્તે રાણીના ગુપ્તવેશમાં જઈ શક દુશ્મનને મારી નાખ્યો. પાછળથી તેણે તેના ભાઈને પણ મારી નાખ્યો અને તેની રાણીને પરણ્યો.

આ કથા બાણના હર્ષચરિતમાં, રાજશેખરના કાવ્યમીમાંસા અંથમાં અને રાષ્ટ્રકૂટના લેખો (હમીરના ૧૯ મી સદીના)માં પણ કહેવામાં આવી છે. કેટલાક રામગુપ્તને સમુદ્રગુપ્તનો અનુગામી માને છે અને તેના સિક્કાઓ કાચના છે એમ માને છે. તેણે પીરો (કુશાન રાજા) સાથે સંધિ કરી હતી. તે કદાચ સરદદને ઉપરાજા હોય. માળરા અને ગુજરાતના શક અમલને ઉપલાવવાનું કામ ચંદ્રગુપ્તનું મુખ્ય કામ હતું. વરાહના વાઘાટક રાજાની સાથે લગ્નસંબંધ (પ્રભાવતીને વાઘાટક રાજા રુદ્રસેન ૧લા સાથે પરણાવી હતી) જોડી ગેત્રાચારી બાંધી હતી. રુદ્રસિદ્ધને પુત્ર સત્યસિદ્ધ છેલ્લો ક્ષત્રપ હતો. ત્યારપછી ગુજરાતના રાજ્યનો સમાવેશ

ગુપ્ત રાજ્યમાં થયો. ચંદ્રગુપ્ત^૧ ખીજું નામ વિક્રમાદિત્ય ઇજ્ઞાનના વિક્રમાદિત્યની યાદ કરાવે છે. દિલ્હીમાં કુતુબમિનાર પાસે ગુપ્તલિપિમાં સંસ્કૃતમાં લેખોનો સંગ્રહ છે. તેમાં વિક્રમાદિત્યના વિજયોનો હિલેખ છે. ચંદ્રગુપ્ત ખીજો નાગકન્યા કુબેરનાગાને પરણ્યો હતો. તેની પુત્રી પ્રભાવતી વાકાટક રાજાને પરણી હતી. તેણે સોનાચાંદીના સિક્કા પાડ્યા હતા. તેના સિક્કાઓ પર તે કુતુબ પકડેલો દેખાય છે. હલદી બાજુએ રૂદતા સિંહ પર દેવી બેઠેલી દેખાય છે. કેટલાક સિક્કાઓ પર તે સિંહને હથેલી દેખાય છે. તેનો અમલ ઈ.સ. ૪૧૨-૩નો જણવામાં આવે છે.^{૨૦} ત્રણ વર્ષ પછી તેનો પુત્ર (કુવદેવીથી જન્મેલ) કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો.

કુમારગુપ્ત ૧લાનું રાજ્ય ૪૦ વર્ષથી વધુ આશરે ઈ. સ. ૪૧૪ સુધી ચાલ્યું. તેણે નવાજ પ્રકારના સોનાના સિક્કા પાડ્યા. એકમાં કાલિદય (કુમાર) મોર પર સ્વારી કરે છે. તેની હલદી બાજુએ રાજા મોરને ખવડાવે છે. તેણે મહેન્દ્રાદિત્યનું 'જિરુદ ધારણ કયુ' હતું અને અશ્વમેધ પણ કર્યો હતો. તેના લેખોમાં તેના સુબાઓનાં નામ આવે છે. વિરાટકા ચંદ્રવર્ધન (ઉત્તર બંગાળમાં)નો સુબો, ઘટોતકચ ગુપ્ત (ગુપ્તરાજાને પુત્ર પણ હોય) જોરજનો સુબો, પૃથ્વીસેન ઓદ પ્રાંતનો મંત્રી અને જંધુવર્ધન દસપુર (મધ્યસાર)નો સુબો હતો. કુમારગુપ્ત ૧૬ થયો ત્યારે ઈ. સ. ૪૫૦માં હુણોનો પહેલો હુમલો થયો હતો. કુમારગુપ્ત ઇર્ષાઈ મરણ પામ્યો તે સમાચાર તેના પુત્ર સ્કંદગુપ્તે ઘેર આવી તેની માને રહ્યા હતા. હુણેનસંગ અને હર્સિંગના કથનાનુસાર નાલંદાનો પાયો નાખનાર સમ્રાટ મહેન્દ્રાદિત્ય હોય, તો કુમારગુપ્ત ૧લાને નાલંદા વિદ્યાર્થો રાષ્ટ્રીય ઘાતા કરી શકાય.

૧ સ્કંદગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે અથવા કુમારદિત્યે ઈ. સ. ૪૫૫ થી ઈ. સ. ૪૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્યપરોઢણમાં રાષ્ટ્રક

અઘડો હતો. તેનો જૂનામદનો લેખ કહે છે કે સાર્વભૌમિક સત્તાદેવીએ તેને સ્વામી તરીકે સ્વીકાર્યો હતો, ખીજા રાજ-કુંવરોને નહિ. સોનાના ચોક પ્રકારના સિક્કા પર રાજા એક હાથમાં ધનુષ્ય સાથે બિભેલો દેખાય છે અને ખીજા હાથમાં બાણ દેખાય છે અને ગરૂડ તેની સામે દેખાય છે તેની જમણી બાજુએ લક્ષ્મી હાથમાં કમળ ધારણ કરતી રાજા સામે મુખ રાખી બિભેલી દેખાય છે. રકંદ્યુપ્તે રાજ્યારોહણ પછી તરત જ બધા પ્રતિમા સુખા નીમ્યા. સૌરાષ્ટ્રમાં પર્ણદત્ત સુખા તરીકે હતો. તેના પુત્ર ચક્રપાલિતે સુદર્શનને સમરાબ્ધુ' હવું. આદીના ઘણા સિક્કા પાડવામાં આવ્યા હતા.

રકંદ્યુપ્તના મરણ પછી ગુપ્ત રાજ્યની પડતી યર્ષ. રકંદ્યુપ્તના સમયમાં પુરુગુપ્ત (રકંદ્યુપ્તનો ભાઈ) રકંદ્યુપ્તનો હરીફ હશે તેણે રકંદ્યુપ્તના મરણ પછી કદાચ રાજ્ય લીધું હોય ઈ. સ. ૪૭૨માં કુમારગુપ્ત ૩એ રાજા થયો. તે રકંદ્યુપ્તનો પુત્ર હોય અથવા પુરુનો પુત્ર હોય કે જે પુરુ પછી ગાદીએ આવ્યો હોય. તેણે ઈ. સ. ૪૭૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. બ્રુધગુપ્ત (પુરુગુપ્તનો પુત્ર) કુમારગુપ્ત ખીજા પછી ગાદીએ આવ્યો. બ્રુધગુપ્તનું રાજ્ય માળવાથી જંગલ સુધી વિસ્તર્યું. ગુજરાતમાં પણ તેનું સાર્વભૌમત્વ આવ્યું અને ઈ. સ. ૫૪૫ સુધી રહ્યું. બ્રુધગુપ્તના મરણ પછી રાજ્યારોહણનો ઝગડો થયો હોય તેમ લાગે છે ઈ. સ. ૫૦૬માં વૈન્યગુપ્ત નાલંદામાં હતો અને બાનુગુપ્ત ઝેરણમાં હતો વૈન્યે મોટા નિરુદ્ધ ધારણ કર્યા હતા અને સોનાના સિક્કા પાડ્યા હતા. તે બ્રુધગુપ્તનો પુત્ર હોય. બાનુ-ગુપ્ત પશ્ચિમમાં રાજ્ય કરતો જણાય છે. તેણે તોરમાણ સાથે યુદ્ધ કર્યું હોય એમ લાગે છે. નરસિંહગુપ્તનો, કુમારગુપ્ત ત્રીજાનો તથા વિષ્ણુગુપ્તનો (ત્રણેનો) રાજ્ય સમય ઈ. સ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૫૫૦નો ૧ સ્કાય. નરસિંહગુપ્તે તેના ભાઈ બ્રુધગુપ્ત પછી રાજ્ય કર્યું કે બાનુગુપ્ત પછી તે નિશ્ચિત નથી. તેણે બલાદિત્યનું નિરુદ્ધ ધારણ કર્યું હવું તથા નાલંદામાં સંધારામ બંધાવ્યો હતો. તેણે દુલ્લેના

સેનાપતિ મિદિરકુલને સખત હાર ખવડાવી હતી. મિદિરકુલ ગાંધારનો રાજા હતો. તેના ગ્વાલિયરના લેખ (ઈ. સ. ૫૩૦ આશરે)માં તેના આપની રોજનાનો અને તેની જીતોનો ઉલ્લેખ છે.

માળવાના યશોવર્માને બંનુગામી કે પુરોગામી ઠાઠ નહોતો. તેની રાજધાનીનું સહેર હયપુર (મન્દસોર) હતું. તેની સંસ્કૃત પ્રચલિત બે શિલાસ્તંભો પર છે. મન્દસોરનો

૧૮. મોખરીઓ અને મૈત્રકો તેની શિલાલેખ ઈ. સ. ૫૩૩-૩૪ નો છે. તે સમયે મિદિરકુલ પર વિજય મેળવવા પ્રયાત્ન કર્યો હોય તેમ જણાય છે. મિદિરકુલના લાઈએ તેનું રાજ્ય સિવાલકોટમાં લઈ લીધું. એમ માનીને તે કાશ્મીરમાં ગયો અને તેના રાજાની ગાદી લઈ લીધી. તેણે ગાંધાર પર હુમલો કરી હવે રાજાને મારી નાખ્યો. તે પણ ઈ. સ. ૫૪૨ માં મૃત્યુ પામ્યો. ઉત્તરકાલીન ગુપ્તો, મોખરીઓ અને મૈત્રકો ગુપ્તોના ખંડિયા હતા. તેમણે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય વિલીન થતાં સ્વતંત્રતા બહેર કરી.

ઉત્તરકાલીન ગુપ્તો મગધમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેમને સામ્રાજ્યવાદી ગુપ્તો સાથે સંબંધ નહોતો. તે વંશના બે રાજાઓ (કૃષ્ણગુપ્ત અને કર્ણગુપ્ત)નાં ફક્ત નામો જ જણવામાં આવ્યા છે. ત્રીજો જીવિતગુપ્ત હિમાલય પ્રદેશમાં લડ્યો હતો અને એથી રાજા કુમારગુપ્ત મોખરી રાજા પ્રજાનવમાં સાથેની લડાઈમાં સામ્રાજ્યવાદી ગુપ્તોના પક્ષમાં (આશરે ઈ. સ. ૫૫૪) લડ્યો હતો અને તેને હરાવ્યો હતો. તે ગુપ્ત રાજાનો અંત આવતાં સ્વતંત્ર થયો હતો. તેના વંશ 'ઈ.સ.ની સાતમી સદી સુધી ચાલ્યો હતો.

ગયામાંથી મળેલ મુદ્રા પર 'મોખલિનમ્' લખેલું છે. તે મોખ-આદી ભિપિમાં છે. ગુપ્તોના સમયમાં મોખરીના બે વંશો હતા.

જ્યેષ્ઠ ગયાના સેનાપતિઓને હતા. તેમને સમય નિશ્ચિત નથી. ખીન્ને વંશ જૈનપુર અને જરખંડી જિલ્લા વચ્ચેના (ગંગા તથા ગાંધી) વચ્ચેના ઉત્તરપ્રદેશ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે વંશના ત્રણ રાજાઓ ઉત્તરકાલીન ગુપ્તોની રાજકુવરીઓને પરણ્યા હતા અને મહારાજાનું જિરુદ્ધ ધારણ કરતા હતા. એથો ઇશાનવર્મા મહારાજાધિરાજ હતો. તે ઈ. સ. ૫૦૪ માં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ગૌડ (પશ્ચિમ બંગાળ) આંધ્ર અને શુલિઠો (બર્હમપુર)ને હરાવ્યાનો દાવો કર્યો છે.

મૈત્રેયોએ સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભી ચહેરમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, જે આશરે ઈ. સ. ૭૨૦ સુધી ચાલ્યું. સેનાપતિ ભટ્ટાક રાજ્યને સ્થાપક હતો. છટ્ટી સદીના મધ્યભાગ સુધી તેઓ ખડિયા હતા, પછી તેઓ સ્વતંત્ર રાજાઓ થયા હતા.

સાતવાહનોના અમલ પછી દક્ષિણમાં આંબીરો, ઉત્તરપશ્ચિમમાં ચેટ્ટ, દક્ષિણમાં ઈદવાકુ, (આંધ્ર પ્રદેશમાં) અને મધ્યપ્રદેશમાં સાતવાહનો શાસન કરતા હતા. આંબીરો પરદેશી ૧૯. ચેટ્ટ અને ઈદવાકુ હતા. તેમને ઉલ્લેખ મહાભાષ્યમાં છે.

પુરાણો અનુસાર તેમણે ૬૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓ શક ક્ષત્રિયોના સેનાપતિ હતા. ઈશ્વરસેન આંબીર વંશનો સ્થાપક હતો. ચેટ્ટ મહારાષ્ટ્ર અને કુંતલમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેમના સિદ્ધાઓ અને લેખો ઉત્તર કેન્નડ, ચિત્રદુર્ગ, અનંતપુર, સુધાપક તથા કનેરીમાં મળ્યા છે.

ઈદવાકુ રાજાઓ ચંદ્ર પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેમને પુરાણોએ શ્રી પાવંતિય (શ્રી પાવંતના રાજાઓ) અને આંધ્રજીત્ય (આંધ્રના સેવકો) કહ્યા છે. તે વંશના સાત રાજાઓએ બાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ વંશના સ્થાપક વસિષ્ઠીપુત્ર શ્રી. ચાંતમૂલે અશ્વમેધ અને વાજપેય યજ્ઞ કર્યા હતા. તેના પુત્ર પીરપુરિસ દાત્ય રાજ્ય બૌદ્ધ ઇતિહાસમાં મહાન

સમય (Epoch) છે. તેણે નાગાર્જુની શુદ્ધિમાં ધણી વિહારો તથા મંડપો બંધાવ્યા હતા. આ વંશનો અંતમૂલ રાજા પશ્ચ બૌદ્ધ હતો. દક્ષિણકુઓના અનુગામીઓમાં જયવર્મા જાણીતો છે.

• પલ્લવોના પૂર્વજો ઉત્તર ભારતના હતા. એક અને કદંબ તેમના સમકાલીન હતા. કદંબોએ સ્વામી મહાસેન (મુલ્લકાપ્પમ)ને તેમની હાકિત વ્યક્ત કરી. પલ્લવોની રાજધાનીનું ૨૦. પદ્મલવે. સહેર કાંચીપુરમ હતું. તેના પુરોગામી રાજ્યકર્તાઓ દાન્દેમન કહેવાતા. પહેલો પલ્લવરાજા સિંહવર્મા જાણવામાં આવ્યો છે. ગુળ્મર જીલ્લામાંથી તેનો લેખ મળ્યો છે. ખીન્ને પલ્લવ રાજા રકંદવર્મા જાણવામાં આવ્યો છે. તેનો પુત્ર બદવર્મા મુવરાજ હતો. તેને બાંધનકુર નામનો પુત્ર હતો. રકંદવર્માનો સમય ઈ. સ.ની ત્રીજી સદી ગણાય છે. ત્રીજો પલ્લવરાજા વિષ્ણુગોપ સંભળાય છે, જેણે સમુદ્રગુપ્તનો સામનો કર્યો હતો. તેના સમા કુમારવિષ્ણુએ નવો વંશ શરૂ કર્યો, તે આશરે ઈ. સ. ૫૦૦ સુધી ચાલ્યો. તેમનાં ત્રામ-પત્રોમાં દાનની નોંધ છે.

સમુદ્રગુપ્તનો આધનો એક દુરમન વેંગીનો હસ્તિવર્મા હતો. કદાચ જો પેડુવેંમી કૃષ્ણ જીલ્લાનો હતો તેનો વંશ તેના ગોત્ર પરથી ચાલકાપન કહેવાય છે. દેવવર્મા આ વંશનો પહેલો માળવામાં થયેલ રાજા છે. તેણે ભટ્ટાકનું બિરુદ લીધું હતું. તેનો હસ્તિવર્મા સાથેના સંબંધ જાણવામાં આવેલો નથી. તેનો પુત્ર નંદીવર્મા ૧ લો (ઈ. સ. ૩૭૬) ગાદીએ આવ્યો, ત્યારપછી નંદીવર્માનો પુત્ર હસ્તિવર્મા ખીન્ને ગાદીએ આવ્યો, તેના પછી રકંદવર્મા, નંદીવર્માનો ખીન્ને પુત્ર ચંદવર્મા (ઈ. સ. ૪૦૦) અને પૌત્ર નંદીવર્મા ખીન્ને (આ વંશનો પહેલો રાજા) ગાદીએ આવ્યા. પલ્લવો માફક ચાલકાપનને જયલની કદમી હતી.

કલિંગમાં સાત રાજાઓનો માયુરકુલ નામનો વંશ ઈ. સ. ૩૭૫થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધીમાં થયો. કલિંગ વિષ્ણુકુટિનોના હાથમાં હતું. તેમના પછી શાલેકાયન આવ્યા. વિષ્ણુકુટિન શ્રીપર્વતને ૨૧. માયુરકુલ કુળદેવ માનતા હતા. માધવવર્મા ૧લો (ઈ. સ. ૪૪૦-૪૬૦) માયુરકુલ વંશનો સ્થાપક હતો. તેણે યશ કર્યો હતો. તેના એક અનુગામી માધવવર્મા ત્રીજાએ પણ યશ કર્યો હતો. માધવ ૧લાને વાકાટક રાણી હતી. તેને પૌત્ર ઈન્દ્ર બદારક (ઈ. સ. ૪૮૦-૫૧૫) મહેન્દ્રવર્મા ખીજ સાથે સંઘર્ષમાં આવ્યો હતો. તેણે રાજ્ય વધાયું હતું.

વરાહ અને મધ્યપ્રદેશના વાકાટકો ઈ. સ.ની ચોથી સદીમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અજંતાનાં ગુહામંદિરોમાં અને ચિત્રકામમાં તેમનો મોટો ફાળો છે. પુરાણો વિંધ્યશક્તિને આ વંશને ૨૨. વાકાટકો સ્થાપક માને છે. તથા વરાહમાં પુટિકાને રાજધાની માને છે. તેના પુત્ર પ્રવરસેન ૧લા (ઈ. સ. ૨૮૦-૩૪૦) એ બધી દિશામાં વિજય મેળવ્યો. તેણે અશ્વમેધ અને વાજમેધ ધર્યો કર્યો હતો. તેના પુત્રોને તેણે ઉપરાજ્યો બનાવ્યા હતા. તેથી ઉપદ્રવ થયો હતો. તેને પૌત્ર ચંદ્રસેન ૧લો (૩૪૦-૩૬૫) તેની ગાદીએ આવ્યો. તેને તેના કાકાઓનો સામનો કરવો પડ્યો. તેના કાકા સર્વસેને બાસિમ (વાકાટકની શાખા) વંશ સ્થાપ્યો. ચુદ્રસેન ૧લાના પુત્ર પૃથ્વીસેન ૧લાને વિંધ્યશક્તિ ખીજ (સર્વસેનનો પુત્ર)એ કુંતાલ (દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર) જીતવામાં મદદ કરી હતી. પૃથ્વીસેન ૧લાનો પુત્ર ચુદ્રસેન ખીજે પ્રભાવતી ગુપ્તા (વિક્રમાદિત્યની પુત્રી)ને પરણ્યો હતો. તેના પુત્ર પ્રવરસેન ખીજ (ઈ. સ. ૪૧૦-૪૫)એ 'સેતુબંધ' કાવ્ય રચ્યું હતું. તે વિંધ્યનો ઉપાસક હતો. તેણે પ્રવરપુર (વર્ધા જિલ્લામાં)ની સ્થાપના (નવી રાજધાની માટે) કરી. પહેલાંની રાજધાની નંદીદર્મન (નાગપુરની ઉત્તરે) હતી. પ્રવરસેન ખીજનો પુત્ર નરેન્દ્રસેન રાજ્ય થયો, જેને ગુપ્તો પરના દુષ્ટ-કૃમલાને

પરિણામે શુપ્તોના રાજ્યનો અમુક ભાગ મળ્યો. તેનો પુત્ર પૃથ્વીસેન ખીન્ને આ વંશનો છેલ્લો રાજા જનકનામાં આવે છે. તેના પછી આંસિમ શાખાના હરિષેણ (૪૮૦-૫૧૫) રાજના હાથમાં તે રાજ્ય ગયું.

ગોથી સદીના મધ્યભાગમાં કદંબોનો ઉદ્ભવ થયો. કદંબો વાલમ્બ ગોંગના બ્રાહ્મણ વંશને હતા. આ વંશનો સ્થાપક મયૂરવર્મા હતો. પદ્મવ અમલદારોને તેમણે જીત્યા હતા. પદ્મવોણે તેની સાથે શાંતિના કરાર કર્યો હતા. તેના પુત્ર કંગવર્માએ વાકાટક વિંધ્ય-ચક્ર. કદંબો. શક્તિ ખીજના બ્રાહ્મણનો સામનો કર્યો હતો. પાલસિકા (હાલગી) તેમની રાજધાની બની હતી. કદુસ્થવર્મા આ વંશનો મહાન રાજા હતો. તેના પુત્ર શાંતિવર્મા (ઈ. સ. ૪૫૦-૭૫)ને પલ્લવો (કાંચીના નહિ) તરફથી ઉપદ્રવ નડ્યો હતો. તેના ભાઈ કૃષ્ણવર્મા ૧લાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેનો પુત્ર વિષ્ણુવર્મા દુસ્મનોથી હાર્યો હતો. શાંતિવર્માનો પુત્ર મંગેશ્વર ૫૬૫ સાથે લડ્યો હતો. તેણે પ્રાણાસિકા તેના પિતાની સ્મૃતિમાં બાંધાવ્યું. તેના પુત્ર રવિવર્માએ કદંબ રાજ્યની એકના છુદ્ધમાં વિષ્ણુવર્માને મારી જીતી રાખી. તેનો અનુગામી હરિવર્મા ઈ. સ. ૫૩૮માં ગાદીએ આવ્યો. તેને ચાલુક્ય પુલકેશીન ૧ લાને સામનો કરવો પડ્યો. કૃષ્ણવર્મા ખીજના સમયમાં આ વંશનો અંત આવ્યો.

ગંગ વંશ (મૈસૂરનો દક્ષિણ ભાગમાં)નો સ્થાપક કો-મશ્વિત્તર્મા હતો. તે કાલવાયન ગોત્રનો હતો. તેનો સમય ઈ. સ. ૪૦૦નો હશે. તેની રાજધાની કોલર અને તેનું પ્રતીક હાથી હતું. કાવેરી પરનું તદ્દત્ત તેની રાજધાનીનું શહેર પાછળથી બંદુ. તેનો પુત્ર ચક્ર. ગંગા માધવ ૧ લો (આસરે ઈ. સ. ૪૨૫) રાજ્યસ્થાપના પ્રતીણ હતો. ખીન્ને રાજા આર્ધવર્મા (આસરે ઈ. સ. ૪૫૦) મહાન વિદ્વાન તથા યોદ્ધો હતો. આર્ધવર્માના સિદ્ધાન્તેષ તેને હરિવર્મા કહે છે. આર્ધવર્માના પુત્ર માધવ ખીજને પદ્મવ ચક્રવર્માએ રાજાશિર્વેક

ચોથી સદીનું છે. 'જ્ઞાતકમાલા' તથા 'દિવ્યાવદાન' (બૌદ્ધ સાહિત્ય) આ યુગમાં રચાયેલ છે. જૈન ધર્મ ધણો રૂઢિચૂસ્ત હતો. મંદિરોમાં દિત્સવો ઉજવવા માટે મહાકાવ્યો અને પુરાણો વંચાતાં. વલ્લીના ડેટલાક રાજ્યો મહેશ્વર હતા. તેમનામાનો એક ભાગવત હતો, અને ખીજો એક આદિભક્ત હતો. ડેટલાક બૌદ્ધ ધર્મ પાળનાર પણ હતા. દક્ષિણના અંભવારો (પોધગલ, પુડપ અને પે) એ તામિલમાં 'લખેલ ભક્તિકાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયા, વિષ્ણુના અવતારોનાં મંદિરો બન્યાં. રામને પુરાવો આ સમયમાં નથી. દેવગદનું દશાવતારનું મંદિર જ્યાં સિખરોની પદ્ધતિ-વાણું છે. આ મંદિરને આશરે ૪૦ ફૂટ જીયું શિખર છે. અજંતા શુકાનું ખડકરચાપત્ય આ સમયનું છે.

ભારતીય ભાષા ભારત અને ભારત બહાર ફેલાઈ હતી. ખરોખરી લિપિ અને પછીથી ઉત્તરની બ્રાહ્મી લિપિ ગુપ્ત સમયમાં આવી. કાશ્મીર કહે છે કે સંસ્કૃતિની ભાષા ઘણી જગ્યાએ સંસ્કૃત હતી.^{૩૧} બૌદ્ધ ધર્મે પરદેશીઓને આકર્ષ્યાં. હિંદીઓ, બોર્નિયો, જાવા અને મલાયા તેમ જ બ્રહ્મદેશમાં સંસ્કૃત ભાષા અને લિપિનો ફેલાવો થયો. ભારતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો પરદેશમાં બહુ થયો.

ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંત પછી અસંખ્ય સ્વતંત્ર રાજ્યો થયાં. હર્ષવર્ધનના સામ્રાજ્યે ઉત્તર ભારતનાં ઘણાં રાજ્યોને એક કર્યાં. હર્ષને સમય ઈ. સ. ૫૫૦થી ઈ.સ. ૬૫૦ સુધીનો છે. ગુપ્ત સમય પછીના પચાસ વર્ષનો ઇતિહાસ જાણી શકાયો નથી. ઉત્તર-
૨૬. હર્ષવર્ધન કાશ્મીર ગુપ્તો તથા મૌખરીઓએ સંધિવિગ્રહો ચલાવ્યા. મૌખરીઓએ થોડો સમય મગધ પર
૧. 'મૈત્રવ જમાવ્યું' હતું. દામોદરગુપ્તે સર્વદર્મન સાથેના પુદ્ધમાં

જીવ શુભાવ્યો. હતો. સરસ્વતી કિનારે સ્થાનવિશ્વર (યાજ્ઞેશ્વર, યાનેશ્વર) કે જે પંજળના પશ્ચિમ છેડે કુરુક્ષેત્ર પ્રદેશમાં છે તે ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ દરવાજા જેવું છે. જદી સદીમાં હજો સિંધુ ખીણપ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં રહ્યા હતા અને તેમનું મુખ્ય શહેર યાજ્ઞેશ્વર રહ્યું હતું. તે પુષ્પભૂતિના વંશજોની સત્તામાં હતું. જુએનસંગ કહે છે કે હર્ષ આ વંશનો વૈશ્ય રાજા હતો. પૃથ્વિ-સંહિતામાં પરદેશી જાતિઓ સાથે જ્ઞાને પણ ગણાવી છે. આ વંશનો આદિત્યવર્મા રાજા ઉત્તરકાશીન શુભવંશની ઠંપા મહાસેનશુભાને પરણ્યો હતો. તેને પ્રલાકરવર્ધન નામે પુત્ર હતો. પ્રલાકરવર્ધનને રાજ્યવર્ધન અને હર્ષવર્ધન નામના બે પુત્રો હતા. પ્રલાકર સર્વભૌમત્વનું બિરુદ ધારણ કરનાર પહેલો રાજા હતો. બાણે તેના રજપુતાના, માળવા અને લાટના વિજયો વર્ણવ્યા છે. ઈ. સ. ૬૦૪માં પ્રલાકરે રાજ્યવર્ધનને હજોને કાઢી મૂકવા મોકલ્યો. હર્ષ પણ ભાઈ સાથે ગયો. હર્ષે જળપુત્ર કે તેના પિતા બહુ બિમાર છે એટલે તે રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો હતો. રાજ્યવર્ધન પિતાની માઠાએ બેઠો, પરંતુ તેના બેનેવી ગૃહવર્મા (રાજ્યશ્રીને પતિ)ને માલવાના રાજાએ મારી નાખ્યો એમ સંભળ્યું એટલે તે થોડા જ સમયમાં ૧૦,૦૦૦ના હરકર સાથે વેર લેવા ગયો. માલવાના રાજાને તેણે હરાવ્યો, પરંતુ તેના મિત્રરાજા ગોડ સસાકે (બંગાળનો રાજા) મિત્રતાનું પ્રલોભન બાપી તથા હર્ષને તેની પુત્રી લગ્નમાં આપવાનું કહીને મારી નાખ્યો. હર્ષે આ જળપુત્ર અને બહેન જંગલમાં બાંધ્ય માટે ગઈ છે એમ જળપુત્ર ત્યારે તેના પિતામહ ભાઈ સસાકને શિક્ષા કરવા માટે બંગાળ મોકલ્યો અને પોતે બહેનની શોધમાં નીકળ્યો. એક જોઈ સાધુ તેને વિન્ધના-આશ્રમોમાં લઈ ગયો, ત્યાં રાજ્યશ્રીને અગ્નિથી બળવા તૈયાર થતી જોઈ. કેટલાક કહે છે કે હર્ષે તેની વિધવા બહેન સાથે રાજ્ય કર્યું. હર્ષ સંવત ઈ. સ. ૬૦૬માં શરૂ થયો. સસાકે હર્ષનું સૈન્ય જોઈને ઇટકી ગયો હતો. તે ઈ. સ. ૬૧૯ સુધી રાજ્ય

ઈ. સ. ૮૦૦ પછી તરત જ તેણે કનોજના ઈન્દ્રાયુધને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો અને ચક્રાયુધને બેસાડ્યો. તિબેટ ઇતિહાસકાર જથુાવે છે કે ધર્મપાલનું રાજ્ય દિલ્હી અને જલધરથી વિંધ્ય સુધીનું હતું. તેના અનુગામી દેવપાલ (ધર્મપાલનો ભત્રીજો) જળવાન રાજા હતો. તેણે ૪૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. સુદગગિરિ (મોન્દસર) કદાચ તેની રાજધાનીનું શહેર હતું. આઠમો રાજા રાજ્યપાલ જગતુંગ નામના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની પુત્રીને પરણ્યો હતો. મહીપાલ ૧૯૫૨માં કાબોજ નામના પહાડી લોકોને હાંકી કાઢ્યા. તેના પર રાજેન્દ્ર ચોલ ૧૯૫૨માં ઈ. સ. ૧૦૨૩ માં હુમલો કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૦૨૩માં નયપાલે તિબેટમાં બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાવ્યો. તેના પુત્ર વિઘ્નહપાલ ત્રીજે ચેદી વંશના ઠણી સાથેની લડાઈમાં મરણ પામ્યો હતો. મહિપાલ ખીજાએ તેના ભાઈઓને કેદમાં પૂરી રાજ્ય કર્યું એટલે જળવો થયો. તેમાં મહિપાલ મરાયો અને નેતૃત્વ લેનાર દિવ્યપાલનો ભત્રીજો ભીમ દિવ્યપાલ પછી ગાદીએ બાબો. મહિપાલના ભાઈએ સિન્ય એકું કરી ભીમને હરાવ્યો અને ગાદી મેળવી. તેનું 'રામચરિત' કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. પાલ કલા ધણી પ્રસિદ્ધ હતી.

સેન મૂળમાં ઠણીકના ક્ષત્રિયો હતા. પહેલાં તેઓ બાહ્યો હતા એટલે બહુક્ષત્રિય થયા. તેઓ હિતર ઓરિસ્સામાં પ્રથમ વરયા અને રાજ્ય વધાવ્યું. આ વંશનો પહેલો રાજા સામંતસેન ૨૯. સેન વંશ હતો. હેમંતસેન સામંતસેનનો પુત્ર મનાય છે. મયૂર-જાળ વિસ્તારમાં કાઠીપુર (હાલનું કાલિયારી) તેમની રાજધાનીનું શહેર હતું. આ વંશના રાજાઓએ ઈ.સ.ની ૧૧મી સદીના મધ્યભાગથી પાલના ખંડિયાઓ તરીકે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. ખીજે રાજા વિજયસેન ૧૧ મી સદીના અંતમાં કે ૧૨ મી સદીના આરંભમાં સ્વતંત્ર થયો. તેણે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને રાજ્યવિસ્તાર ૫૫ વધાર્યો. તેના પુત્ર વલ્લાસસેને (આસરે ઈ. સ. ૧૧૦૮-૧૧૧૯)

ગૌર અથવા 'લખનોતિ સહેર સ્વામ્યુ'. તેના પુત્ર લક્ષ્મણસેને ઈ. સ. ૧૧૧૬માં લક્ષ્મણ સંવત સ્થાપ્યો. જ્યેષ્ઠ તેનો દરબારી કવિ હતો. લક્ષ્મણસેને વિજયોના સ્મરણાર્થે ત્રયાગ, બનારસ અને પુરીમાં જયરાત્રી રાખ્યા. તેની છેલ્લી રાજધાની નદિયા (નુહીઆ) કલકત્તાની ઉત્તરે સાર્કિદેક માર્કલ દર લાગીરયાને કિનારે હતી. તેમની મુદ્રા ઉપર દસ હાથવાળા સદાશિવ હતા.

હામરૂપ રાજ્યનું પ્રાગજ્યોતિષ સહેર રાજધાનીનું સહેર હતું. તે ગુપ્ત સામ્રાજ્યને ખંડણી આપતું હતું. તે રાજ્ય હાલના આસામ કરતાં મોટું હતું. તેમાં કરતોયા નદી

૩૦. હામરૂપ રાજ્ય પરના કૃત્યબિહારનો અને રંગપુર જિલ્લાનો સમાવેશ થયો હતો. હુએનસંગના કથના-

નુસાર બારકરવર્મન અથવા કુમાર (હામરૂપનો ખંડિયો રાજા) બ્રાહ્મણ હતો. 'વર્મન' પરથી તે ક્ષત્રિય લાગે છે એટલે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય હોવો જોઈએ. આસામ વિશે કુલ એટલું જ જાણવામાં આવે છે કે તે પાંચ રાજ્યનો પ્રદેશ હતો અને તે ઈ. સ. ૧૮૨૫ સુધી રહ્યો. આસામ મોંઝોનો દરવાજો હતો.

કનોજ રજાખાદ જિલ્લાનો મુસ્લિમ પ્રદેશ છે. પ્રાચીન સમયમાં તે પાંચાલ રાજ્યની રાજધાની હતી. કાલાન અહીં ઈ. સ. ૪૦૫ના અરસામાં આવ્યો હતો. કનોજનો વિકાસ ગુપ્ત

૩૧. કનોજ સમયમાં થયો, પરંતુ બાબાદીને સિપરે તે ૬૫૧ના સમયમાં પહોંચ્યું. હુએનસંગના કથનાનુસાર તેમાં

સૌજીક મઠો હતા અને નસો ઠિંદુ મંદિરો હતા. ૬૫૧ પછી ઈ. સ. ૭૩૦માં યશોવર્મા રાજાએ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. નાલંદાના લેખમાં તેના મંત્રીનો ઉલ્લેખ છે તે આશરે ઈ. સ. ૭૪૦માં કાશ્મીરના હલિતારિત્વ સાથેના મુદ્દયા કાઠી મૂક્યો. ઈ. સ. ૭૮૩માં બંગાળના ધર્મપાલે ચક્રવર્તીને કનોજની ગાદીએ બેસાડ્યો હતો, તેને ઈ. સ. ૮૧૬માં ગુજર પ્રતિદાર રાજા નાગભટ્ટે કાઠી મૂક્યો.

ગુજરાતે રજપુતો કે પરદેશી હતા. તેઓ પોતાને ચોક્કસ ક્ષત્રિયો માને છે. તેઓ અનેક જાતિઓનું મિશ્રણ હોય તેમ પણ ઘણા માને છે. અગ્નિ-કુલના રાજાઓની ચાર રજપુત જાતિઓ (પ્રવાર, ઠર, ગુજરાતી, પ્રતિહાર, ચૌહાણ અને સોલકી)ની દંતકથા પ્રમાણે આશુ પર્વત પર વસિષ્ઠ ઋષિના યજ્ઞના અગ્નિકુંડમાંથી ઉદ્ભવેલ ચાર વીરોના વંશજો છે. પ્રતિહારો ગુજરાતને સમૃદ્ધ છે, તેઓ સદેહ હોય સાથે કદાચ આવ્યા હોય. તેમને પહેલો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૬૩૪ના એલહોલ લેખમાં પુલકેસિન ખીજના રાજ્યમાં થયો. ગુજરાત રાજ્યની રાજધાની આશુથી ૫૦ માઈલ દૂર આવેલ જિન્નમાલમાં હતી. આ વંશને કારણે તેઓ મહત્વના છે. ગુજરાત પ્રતિહારોએ ૮મીથી ૧૧મી સદીના આરંભ સુધી રાજ્ય ક્યું. તેઓ રાજના રાજ્યમાં જિંચા હોવા પર હશે, તેથી પ્રતિહાર ગણાતા હશે. આ વંશનો ઈ. સ. ૭૫૬ માં પહેલો રાજા નાગભટ્ટ ૧ હોય હોય. ચોથા રાજા વત્સરાજ (ઈ. સ. ૭૭૫-૮૦૦) બંગાળ જીત્યું, પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવથી તે હાર્યો. તેના પુત્ર નાગભટ્ટ ખીજાએ કતોજના ચક્રાધિપતિ થઈ ગયો. તેના પુત્ર રામદેવના સમયમાં ખાસ જનાવ જાણ્યો નહોતો. તેના પુત્ર મિહિરભોજ તરીકે ઓળખાતો. તે મહાન રાજા હતો. તેણે રાજ્ય વધાર્યું અને તેના પુત્ર મહેન્દ્રપાલ ૧લા (ઈ. સ. ૮૯૦-૯૦૮)એ રાજ્ય સાચવ્યું. તેનો ગુરુ રાજશેખર હતો તેના પુત્ર ભોજ ખીજના દ્વંદ્વ રાજ્ય પછી તેનો ભાઈ મહિપાલ (ઈ. સ. ૯૧૦-૯૪૦) ગાદીએ આવ્યો. તેના પુત્ર દેવપાલે (ઈ. સ. ૯૪૬-૯૬૦) ચંદેલ યશોવર્માને તેના પિતાને મદદ કરવા જદલ વિધ્યુની મૂર્તિ બેઠે આપી જેની ખજુરાહોના એક મંદિરમાં સ્થાપના થઈ. દેવપાલના નાના ભાઈ વિશ્વપાલે (ઈ. સ. ૯૬૦-૯૬૨) રાજ્ય જોડ્યું. તે સેનાપતિ મજદામાં (ઈ. સ. ૯૧૭)ના હાથમાં ગયું. તેનો વંશ ચંદેલ ધાંગની સત્તા નીચે ઈ. સ. ૧૧૨૮ સુધી ચાલ્યો, પછી ગુજરાતના ચૌહાણોએ જીતી લીધું. ધારાનગરીનો મુજ (ઈ. સ. ૯૭૪-૯૯૫) સ્વતંત્ર હતો.

મુરિલમ આક્રમણ સમયે રજપુત રાજ્યો ઘણાં વધ્યાં હતાં. તે સમયે જાટોડા (પતિયાલા રાજ્ય)માં જયપાલ રાજ્ય કરતો હતો.

તે મહમૂદ ગિઝનીના અમીર સાથેના

૩૩. મુરિલમ આક્રમણે મુદમાં હાર્યો હતો. તેના પુત્ર

અન્યપાળ ગિઝનીના મહમદ સાથેના

મુદમાં પાંતળના આનંદપાલની મદદે જોડાયો. ઈ. સ. ૧૦૧૮માં

ગિઝની મથુરા સુધી જતા મેળવતો આવ્યો. ત્યાર પછી કનોજમાં

આવ્યો. તે સમયે રાજ્યપાલે રાજ્ય ખોડું. કનોજમાં કાઈ ખીન્ને યશપાલ

(ઈ. સ. ૧૦૩૬) ૧૧મી સદીમાં સ્વતંત્ર રાજા હતો જેણે મનાય છે.

તે મુરિલમ સત્તાનો ખંડિયો પણ હોય.

ઈ. સ. ૧૦૬૦માં ચદ્રદેવ ગઢવાલે કનોજ લીધું અને બનારસ

તથા અયોધ્યા સુધી સત્તા જમાવી. ચદ્રદેવનો વંશ ઈ. સ. ૧૧૯૪માં

ચાહલુદીનની ચક્રાઈ સુધી આવ્યો. ગોવિંદચંદ્ર (ઈ. સ. ૧૧૦૪-૧૧૫૫)

આ વંશનો મહાન રાજા હતો. તેના દાનપત્રો તથા સિલ્લાઓ પરથી

લાગે છે કે કનોજ મહાન સત્તાવાળું રાજ્ય હતું ગોવિંદચંદ્રનો પૌત્ર

જયચંદ્ર હતો. તેની પુત્રી સંયુક્તાબાઈ હરણ ઈ. સ. ૧૧૭૫માં

અજમેરનો રાજા પૃથ્વીરાજ કરી ગયો હતો.

ચૌહાણોએ ઈ. સ. ૭૦૦ થી સાબર (ચક્રવર્તી-અજમેરની

હિતરે આવેલ સરોવર)માં રાજ્ય કર્યું કહેવાય છે. તેની ઘણી શાખાઓ

હતી. કેટલીક શાખાઓ ગુજરાત મહેન્દ્રપાલ ખીજના

૩૪. ચૌહાણ હાય નીચે હતી. જરૂરના ચૌહાણ નાગલદ્ ૧લાના

ખંડિયા હતા. તે ચાહુમાન (ચૌહાણો) ગુજરાત જેવા

હતા. સાલિરવંશના બે રાજા-વિમલરાજ ચોલો અને પૃથ્વીરાજ પ્રસિદ્ધ

હતા. પૃથ્વીરાજે ચાહલુદીન ધોરીનો સામનો કર્યો હતો.

ગુજરાતમાં વલ્લભીના મૈત્રીઓ લખણ ઈ. સ. ૪૭૦ થી ઈ. સ. ૭૮૮-૮૯

સુધી ગુજરાતમાં રાજ્ય કયું. છેલ્લા રાજા શીલાદિત્ય ઉમાના સમયમાં
અરબોએ વલ્લીનો નાશ કર્યો. ગુજરાતે વંશ

૩૫. ગુજરાત ભર્યમાં ઈ. સ. ની ૭૪૦ સદીના અંત ભાગમાં
શરૂ થયો. રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિંદ ત્રીજાએ તે વંશને

અંત આપ્યો. આ વંશના ૭ રાજાઓ ગણવામાં આવ્યા છે. તેમાંના
એક રાજા દ્વિતીય વલ્લીના દુરભટ્ટને હર્ષવર્ધનના ભયમાંથી
બચાવ્યો હતો. ઈ. સ. ૭૪૬માં વનરાજે આવડા વંશ સ્થાપ્યો અને
તે વંશને વારસો ચૌલુક્યોને મળ્યો. ચૌલુક્ય (સિલહી) વંશને
વારસો વાઘેલા વંશને મળ્યો. કયું વાઘેલા પાસેથી અનાજીને રાજ્ય
લઈ લીધું. જૂનાગઢના ચૌહાણોએ ઈ. સ. ની દસમી સદીથી ઈ. સ.
૧૫૫૦ સુધી રાજ્ય કયું. પાછળના રાજાઓ મુસ્લિમ સેનાપતિઓ હતા.

ધારાને પરમાર વંશ સંસ્કૃત સહિત્યમાં જાણીતો છે. તેના સ્થાપક
ઉપેન્દ્રે અથવા કૃષ્ણરાજે દસમી સદીમાં વંશ સ્થાપ્યો. તે વંશની

શરૂઆત રાષ્ટ્રકૂટના ખડિયાઓ તરીકે થઈ.
૩૬. પરમાર વંશ દ્વિતીય રાજા હર્ષસિંહ બીજાે હજો સાથે લડ્યો
હતો. તેને પુત્ર મુંજ કવિ હતો. તે ધણી

કવિઓને આશ્રય આપતો. તેણે ચાલુક્ય તૈલપ બીજા ઉપર ૭ વખત
ઝડપ કરી હતી સાતમી વખત ઝડપ કરતાં તૈલપથી પકડાયો. તૈલપની
બેન મૃણાલે તેને પ્રેમનંધનમાં જકડ્યો. તેથી તે નાશી ન છૂટ્યો.
કદમમાં હાથીના પગ નીચે સુવાડી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. મુંજ
પછી તેના ભાઈ સિંધુરાજે હજો અને લાટ સાથે ધણી લડાઈઓ કરી.
ચૌલુક્ય ચામુંડરાજે ધારાને ઘેરા લાલ્યો હતો. સિંધુરાજના પુત્ર ભોજ
૪૦ વર્ષ (ઈ. સ. ૧૦૧૮-૧૦૬૦) રાજ્ય કયું. તે કવિ હતો. ઈ. સ.

૧૬૦માં ગુજરાત અને ચેદીના સમૂહ આક્રમણથી ભોજ હાર્યો. તેના
પરોએ સ્થાનિક રાજ્યકર્તાઓ તરીકે ૧૩મી સદી સુધી રાજ્ય
કયું. પછી તોમરોના હાથમાં તે રાજ્ય ગયું. તે રાજ્ય તેમના હાથમાંથી
ચૌહાણોના હાથમાં ગયું.

ચંદ્રેલાઓએ શુદેવખંડમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેઓ જંગમશક્તિ
 કે કાકશુકિતના નામે ઝોળખાતા હતા. તેમણે મુખ્ય શહેરો—જાતરપુર,
 મહોળા, કાલંકર અને ખજુરાહોમાં મંદિરો
 ૩૭. ચંદેલાઓ બંધાવ્યાં. ચંદેલાઓને કલચુરિઓ સાથે ગાઢ સંબંધ
 હતો. શુદેવખંડ પરિવાજો પાસેથી ગહડવાલો પાસે
 અને તેમના પછી પ્રતિહારો પાસે આવ્યું. ગહડવાલોએ આકર્ષક
 સરોવરો બંધાવ્યાં છે. ચંદેલાઓએ તે રિવાજ ચાલુ રાખ્યો.
 ઈ. સ. ૮૩૧માં નન્દુકે તેના મુખ્ય સંસ્થાનને કનોજના પ્રતિહારોના
 ખર્ચે મેત્યું. નન્દુકેના પૌત્ર જયશક્તિ અને વિજયશક્તિ
 હતા. છઠ્ઠા રાજા હર્ષે મહિષાસને ઈ. સ. ૯૨૬માં કનોજનું
 રાજ્ય મેળવવામાં મદદ કરી હતી. હર્ષના પુત્ર યશોવર્માએ
 પટોશી રાજ્યોને હરાવ્યાં હતાં. યશોવર્માનો પુત્ર ધાંગ (ઈ. સ. ૯૬૪—
 ૧૦૦૨) આ વંશનો મહાન રાજા હતો. ખજુરાહોનાં ઘણાં મંદિરો
 તેણે બંધાવ્યાં હતાં. ધાંગનો પુત્ર ગંગ અને પૌત્ર વિદ્યાધરદેવ મહાપ્રદ્યો
 હાયાં હતા. વિદ્યાધરદેવના પુત્રે અને પૌત્રે ગંગિય અને ચેદીના કળીની
 સર્વભૌમસત્તા માન્ય રાખી હતી. તેઓ રાજ્ય કીર્તિવર્ધકે (આશરે
 ઈ. સ. ૧૦૫૪માં) ચંદેલાઓની સત્તા પાછી મેળવી. હેન્દા મહાન
 રાજા પરમહિંદેવ (ઈ. સ. ૧૧૬૫-૧૨૦૩)ને પૃથ્વીરાજે હરાવ્યો. પછી
 કુવશુદીન ચૈત્રકે તેને કદ કર્યો, ત્યારથી ચંદેલાઓની સત્તા નાબૂદ થઈ.
 દક્ષિણ શુદેવખંડના રાજ્યના બે વિશ્વમ હતા. ઉત્તરમાં દહાલ
 જામ હતો, જેમાં હિચકલ્પે તથા પરિવાજો રાજ્ય કરતા હતા.
 દક્ષિણમાં દક્ષિણ મેસલનો જામ હતો. તેની રાજધાનીનું શહેર રાનપુર
 હતું. તે ત્રિપુરીના વંશજોના હાથમાં હતું. ત્રિપુરી રાજ્યો કલચુરી હતા.
 તેઓ ત્રૈલોક્ય જયવા કલચુરી સંવન (ઈ. સ. ૨૪૬થી ૨૪ થયેલ) વાપરતા.
 ત્રિપુરી રાજ્યકર્તાઓનો આરંભ કાકલ્પ જણાયી શકે છે.
 તે વંશના મંત્રિય અને કળી નામના રાજાઓ પશુ જાનુરમાં
 આવ્યા છે. આ વંશના હેન્દા રાજાનું શરૂઆત મુરિયમ સત્તા

નીચે હતા. ત્રિપુરીતી નાની, ચાખા દક્ષિણ કોણમાં તુમ્હાનને રાજધાની બનાવીને રાજ્ય કરતી હતી.

૩૮. ત્રિપુરી વંશ પાછળથી રત્નપુર (રાજધાનીનું શહેર) રત્નરાજે બંધાવ્યું હતું. તે આ વંશનો ત્રીજો રાજા હતો. કુલ નવ રાજાઓ આ વંશમાં ચલા. આ વંશે ૧૨મી સદીના અંત સુધી રાજ્ય કર્યું. કેયૂરવર્ષ (૯૨૫-૯૫૦) રાજ્ય વધાર્યું હતું અને તેના પુત્ર લક્ષ્મણરાજે પૂર્વમાં જીતો મેળવી રાજ્યમાં વધારો કર્યો હતો. તેની બહેન કુંડલદેવી રાષ્ટ્રકૂટ અમોઘવર્ષ ત્રીજાની રાણી હતી અને તેની પુત્રી ચાલુક્ય વિક્રમાદિત્ય જ્યાને પરણી હતી. ૧૧મા રાજા કોલદેવ બીજાને પરમાર રાજા મુળે કેદ કર્યો હતો. તેના પુત્ર ગાંગેયદેવ વિક્રમાદિત્ય (ઈ. સ. ૧૦૧૫-૪૧) મહત્વાકાંક્ષી રાજા હતો. તેના પુત્ર કથુદેવ (ઈ. સ. ૧૦૪૧-૧૦૭૦) ગાંગેય પર હુમલો કર્યો હતો. તેના પુત્ર યશસ્વે ગોદાવરી અને બિહારના પ્રદેશો જીત્યા હતા. તેના અનુગામી ગયાકથુ (ઈ. સ. ૧૧૨૫-૧૧૫૦) પછીના છેલ્લા રાજા વિજયસિંહદેવ ત્રિપુરી અને બેરહટમાં શિલાલેખ કોતરાવ્યા.

કાશ્મીરને મોગલોએ ૨૫મી સદી છે. આઘઐતિહાસિક કાળમાં આર્યોએ કાશ્મીરમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ત્યારપછી અશોક, અલેક્ઝાન્ડર, કનિષ્ક, મિદિરકુલ, હર્ષ વગેરેના સંબંધમાં પણ કાશ્મીરનો ઉલ્લેખ આવે છે કાશ્મીરનો ઇતિહાસ કોર્ટ વંશથી

૩૯. કાશ્મીર ગણવામાં આવે છે. તેના સ્થાપક રાજા દુલ્હન વર્ધન (ઈ. સ. ૬૩૨-૩૩) ઊંઘાની પાસેથી

હર્ષ જીતેના મનાતો ઈત લઈ ગયો હતો. દુલ્હનવર્ધનના પોત્ર મુક્તાપીડ લલિતાદિત્યે (ઈ. સ. ૭૩૩-૭૬૯) ચીન સાથે સંબંધો બાંધી કાશ્મીરને બળવાન બનાવ્યું હતું. તેના બાઈ મુક્તાપીડ હતો. મુક્તાપીડના પોત્રે ધર્મા સાદસ કર્યો હતાં. કલ્હણ આ સમયે હતો. અવન્તિવર્મા (ઈ. સ. ૮૫૫-૮૩) ઉત્પલ વંશનો પહેલો રાજા હતો. તે વિદ્યતાને ઉત્તેજન આપતો. નહેર અને ગટરોજનાઓ માટે તે બળ્ણીતો હતો. શંકરવર્મા (ઈ. સ. ૮૮૩-૯૦૨) એ મંદિરોના બળના લૂટ્યા હતા. હર્ષ (ઈ. સ. ૧૦૮૯-

૧૧૦૧) મૂર્તિભંગ હતો. તેણે સોનાચાંદી અને કાંસાની મૂર્તિમાંથી સિલ્કા પડાવ્યા હતા. કાશ્મીરનો બૌદ્ધવિદ્યાના કેન્દ્ર તરીકેનો 'કુમાર-જીવચરિત્ર'માંનો ઉલ્લેખ કાશ્મીરની મહત્તા સૂચવે છે. કાશ્મીરના રાજા જ્યાપીડની દુષ્ટ રાણી દિદ્યએ બધાવેલ બૌદ્ધવિદ્યારાજોને કલ્હણ ઉલ્લેખ કરે છે. જ્યાપીડ વૈષ્ણવ હતો.

મુરિહમોએ ઈ. સ. ૧૩૩૬-૪૦ માં કાશ્મીર છતી લીધું હતું. કાશ્મીર શૈવ ધર્મનું ધામ હતું. અવધાન રૂપસતા, કયાસરિતસાગર, બૃહત્કથામંજરી વગેરે આ સમયના ગ્રંથો છે. કુલુટ અથવા કુલુની વંશાવળીનાં ઠેલકાક નામો શિલાલેખોમાં આવે છે. તે ખિયાસનો ઉપલોભાગ છે. તિબેટિયનોએ બાના પર આશરે ઈ. સ. ૧૦૮૦ થી ૧૧૦૦ વચ્ચે હલ્લો કર્યો હતો અને લાંના રાજાને ખંડણી કરતો ક્યો હતો. દિલ્હીના રાજાઓએ કુલુટના સેના-ધિપતિઓને જાગીરદારો માન્યા છે. ચંબા રાણીના ઉપરના ભાગમાં બહમોર (બહમુર) રાજધાની હતી. નવી રાજધાની ચંબા રાજા આદિલે ૧૦મી સદીમાં વસાવી હતી. તેના શિલાલેખો વંશાવળીને ટેકા આપે છે. ચાર રાજાઓમાં પહેલો મેરવર્મા (આશરે ઈ. સ. ૭૦૦) હતો. આ રાજાઓ સદનશીલ તથા શુદ્ધિચાળી હતા.

નેપાલના ખીણપ્રદેશમાં ગુણકામદેવે ઈ. સ. ૭૨૪ માં ખટમંડુ બધાવ્યું હતું. આ પ્રદેશના લોકો શાત ખેડતો હતા. તેઓ તિબેટમાંથી આવ્યા હતા. પહાડી જાતિઓના તાબામાં ૪૦. નેપાલ તેઓને ઠેલકાકાર રહેલું પડ્યું હતું. ધણીવાર આ પ્રદેશમાં સક્તિચાળી વંશો પણ થયા હતા.

નેપાલ હિંદુ રાજ્ય હતું. બ્રાહ્મણ ધર્મ ઈ. સ. ૧૩૨૪માં દરિસિંહદેવના સમયમાં મળ્યું જાણ્યું. સમુદ્રગુપ્તાના અભિયાનોવાળા સિદ્ધાર્થેલ સેખમાં ઈ. સ.ની ચોથી સદીમાં નેપાલને સ્વતંત્ર દેવું રાજ્ય આલેખ્યું છે. તે સમય સમ્રાજ્યને ખંડણી આપ્યું હતું. જહી તથા સાતમી સદીના આરંભમાં આ રાજ્યનો વંશ લિંગધવી જાતિના વંશનો હતો.

સાતમી સદીમાં તે તટસ્થ રાજ્ય હતું. એક બાજુ તિબેટ અને બીજી બાજુ હર્ષવર્ધનનું રાજ્ય હતું. નેપાલમાં રાજ અંશુવર્મા (ઈ. સ. ૬૪૨) ઠાકુર વંશનો સ્થાપક હતો. તિબેટના રાજા શ્રેંગત્સન ગમ્પેની પુત્રીને પરણ્યો હતો. નેપાલે ઈ. સ. ૭૦૩ માં સ્વતંત્રતા મેળવી, કારણ કે તિબેટનો રાજા યુદ્ધમાં મરી ગયો હતો. નેપાલિયન સંવત ઈ. સ. ૮૭૯ માં શરૂ થયો.

કલબ્ર રાજ્યનો ઉદય ૭મી સદીના મધ્ય ભાગમાં થયો અને અંત પાંડવ અને પદ્મવોથી થયો. સાતઠાઠન રાજ્યના અંત પછી દક્ષિણમાં

બદામીના આબુકચોની સત્તા આવી. તેમનો ૪૧. કલબ્ર રાજ્ય અમલ ૮મી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી ચાલ્યો અને તેમના પછી મહાન્દ્રમેટ

(હિદાબાદનું માલખંડ)ના રાષ્ટ્રકૂટોનો અમલ આવ્યો. લાટ અને આદિમાં આબુકચોના બે વંશો ચાલતા હતા. આદિના રાષ્ટ્રકૂટો ઈ. સ. ૧૦૭૦માં ચોલમા બળી ગયા. ચોલો સગમના કારિકામના વંશને ગણાય છે.

આબુકચ વંશનો પુલકેશી ૧લાએ (મહાનસિંહે) બદામીને ઈ. સ. ૫૪૩-૪૪માં પહાડી કિલ્લો બનાવ્યો અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, તેના પુત્ર કીર્તિવર્મા ૧લા એ કાંકણના મોય અને

૪૨. આબુકચો વનવાસીના કદબો સાથે લડી રાજ્ય વધાયું. કાંકણની જીતથી જોવા અને રેવતીદોપનો રાજ્યમાં ઉમેરો થયો. પુલકેશી બીજા (ઈ. સ. ૬૦૬-૧૦)ના વતી તેના કાકા મગ્ધેરી (ઈ. સ. ૫૯૮-૬૦૬) રાજ્ય કર્યું. પુલકેશીએ શુભંશ તથા માલવોને તાબે કર્યાં. તેણે કાસલ અને કલિંગ પણ જીત્યું.

વિષ્ણુકુંડીનોના રાજ્યની દક્ષિણે પદ્મવ વંશના સ્થાપક સિંહ-વિષ્ણુ (આશરે ઈ. સ. ૫૭૫-૬૦૦) એ કાવેરીનો બધો પ્રદેશ જીતી અવનીસિંહનું ઉપનામ મેળવ્યું.

૪૩. પદ્મવ રાજ્ય વિસ્તાર તેના પુત્ર મહેન્દ્રવર્મા શક્તિશાળી રાજા હતો. તેણે મતવિલાસ,

વિચિત્ર ચિત્ત અને શુભચરનાં ત્રિરુદો ધારણ કર્યાં. તે કવિ, સંજીવનકાર તથા ઇમારતો બાંધનાર હતો. તે પહેલાં જન હતો. પાછળથી શૈવ બન્યો. પુત્રકેશીએ તેના નાના ભાઈ વિષ્ણુવર્ધનને આંધ્રમાં ઈ. સ. ૬૬૧ માં ઉપરાજ બનાવ્યો હતો. પુત્રકેશીએ પદ્મવરાજ મહામંદ્ર ઉપર કુમ્ભો કર્યો, તથા હારી ગયો. નરસિંહે આયુક્ય રાજ્ય પર અઘાઈ કરી અને નરસિંહે રાજધાની બદલી જીરી લીધી. :નરસિંહવર્મા ૧ લો મહામંદ્ર મહેન્દ્રવર્મા ૧ લાનો પુત્ર અને વારસદાર હતો. વિક્રમાદિત્ય ૧ લાએ તેના પિતામહ ગંગદુર્વિનીતની મદદથી આયુક્ય રાજ્ય આણુ રાખ્યું. નરસિંહે મામલપુરમાં બંદર સુશોભિત કર્યું. તેના પુત્ર મહેન્દ્રવર્મા બીજાએ બે વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પત્ની પરમેશ્વરનું ૧લો રાજગાદીએ આવ્યો. વિક્રમાદિત્ય ૧ લાએ પદ્મવોનો વિરોધ કર્યો અને ચોથા પાંડવ અરિષ્ટેશ્વરી પરાક્રમ્ય મારવર્ધન (ઈ. સ. ૬૭૦-૭૧૦) સાથે સંધિ કરી. પાંડવોએ દક્ષિણમાં સત્તા જમાવા માલી અને પરમેશ્વરને પાંડવ રાજ્યને કાઢવા પ્રયાસ કર્યો. પરમેશ્વરનને હાર થઈની હોવા છતાં આણુક્ય રાજ્યને વળાવવા સૈન્ય મોકલ્યું. દુર્યોનો પર ચેરમલનલ્લુર (ત્રિચિતાપલી જિલ્લાનું ગામ)માં વિજય મળ્યો. આણુક્યો અને પદ્મવોનો ઝગડો વિનયાદિત્ય (ઈ. સ. ૬૮૧-૬૯)ના અમલ દરમિયાન આણુ હતો. વિક્રમાદિત્ય બીજો બધાને આશ્રય આપતો એટલે તે 'અવની જનાશ્રય' કહેવાતો.

કાંચીમાં પરમેશ્વરનું ૧ લાના વારસદાર નરસિંહવર્મા બીજા અને રાજસિંહ (ઈ. સ. ૬૮૦-૭૨૦)ના સમયમાં શાંતિ અને આનંદો હતી. તેણે કાંચીમાં કૈલાસનાથ બંધાવ્યું અને મામલપુરમાં કિનારાનું મંદિર (Shore Temple) બંધાવ્યું તેના પછી પરમેશ્વરનું બીજો (ઈ. સ. ૭૨૦-૭૩૧) ગાદીએ આવ્યો. આણુક્ય સુવરાજ વિક્રમાદિત્ય બીજાએ પદ્મવ રાજ્ય પર હલો કર્યો. પાંડવ રાજ્યમાં વિક્રમાદિત્ય ૧ લાની ખીલેકા થયા પછી

તેમનું ધ્યાન દોરતા. તેઓ પુલ્કેશી બીજને તાળે થયા હતા અને કદાચ રાષ્ટ્રકૂટ દંતિદ્વર્ગને પણ તાળે થયા હતા.

આ બધાં રાજ્યોમાં રાજ્યની સત્તા હતી. ૮મી તથા ૯મી સદીના તામિલ લેખ પરથી ત્રણ પ્રકારની આમ્યસત્તાઓ જણાય છે. (૧) ઉર, (૨) સભા, (૩) નગરમ્ ઉરમાં ૪૬, દક્ષિણની ૮મી તથા ૯મી બધા જ લોકો (જમીનદારો)નો સદીની રાજ્ય વ્યવસ્થા સમાવેશ થતો. સભામાં બ્રાહ્મણો જ હોતા કે જે જમીનમાલીકો હોતા.

નગરમ્માં વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ હોતા. આ ત્રણે સંસ્થાઓ સાથે પણ કામ કરતી. આ સભાઓ પાણીના અધિકારો, તળાવ, રસ્તા, મંદિરો તથા દાન આપેલ વસ્તુઓની સંભાળ રાખતી. તે નિયમો ઘડે અને અમલદારો નીમે. દખ્ખણમાં મહાજનો સ્થાનિક વહીવટ ચલાવતાં. તેનો વડો ગામ્બુદ (ગ્રામી) હોતો. રાજ્યના અમલદારો પીકા માટે તથા ગુનેગારો પકડવા માટે આવી શકતા. વેપારીમાલ માટે જકાત હતી. ગ્રામ ઉપરાંત આહર, નાકુ, કેટ્ટમ્ અથવા વિધય રાષ્ટ્રના વિભાગો હતા. તામિલ દેશમાં વલનાકુ અથવા મંડલમ્ મોટામાં મોટા વિભાગ હતા. રાજ્યના કુલમો કારભારીઓ નોધી લેતા. દરેક રાષ્ટ્રકુલને પોતાનો ખ્વજ તથા લાંબન (ડલ્હા) હોતું.

ચોલનો ઉદય થયો એટલે રાષ્ટ્રકૂટો તથા કલ્યાણીના આક્રમકો સાથે સંઘર્ષ શરૂ થયો. જે મુખ્ય સત્તાઓના અંતથી નાનાં રાજ્યો થયાં, જેમાંના યાદવ અને કાકતીય ઉત્તરમાં તથા હોયસલ અને પાંડ્ય દક્ષિણમાં મુખ્ય હતાં.

આશરે ઈ. સ. ૮૫૦માં વિજયાલય ચોલ રાજ્યનો સ્થાપક, પલ્લવોનો અંડિયો હતો. તેણે પુલ્કેશ્વરના મુત્તરૈયર પાસેથી તાંબેર સીધું અને તેને રાજધાની બનાવી. પાંડ્ય વરમુણવમાં બીજાએ ચોલદેશ

૪૭. ચોલ રાજ્ય પર ચડાઈ કરી પશુખંતે હાથો. ચોલ રાજ્ય રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય સુધી વધ્યું. આદિત્ય ૧લાએ ઈ. સ. ૯૦૭માં વિજય અને આખાદી પ્રાપ્ત કર્યાં. બીજી ચોલ ચડાઈ વેલૂરમાં થઈ. તેમાં રાજસિંહ સિંહોન નાડો, પછી કેરલમાં પાંડ્ય જીતના સમયે પરાંતકને રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ બીજા (અમોઘવર્ષ ૧લાનો અનુગામી) સાથે લડ્યું. ૫૩૫. કૃષ્ણે શુભંગના મૃત્યુ પછી ઈ. સ. ૮૯૨માં આલુકમ લીમને કેદ કર્યો પશુ લીમ નાસી છૂટ્યો અને રાષ્ટ્રકૂટોના લશ્કરને નસાડી મૂક્યું. પરાંતક સાથે ઈ. સ. ૯૧૫માં વલ્લાહ (તિરુવલ્લમ-ઉત્તર આરકાટમાં) પાસે મુદ્દ થયું. તેમાં કૃષ્ણ બીજાએ સખત હાર ખાધી. કૃષ્ણ બીજાનો પૌત્ર ઈન્દ્ર ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો. યુવરાજ તરીકે પશુ ઈન્દ્ર ત્રીજાએ માળવાના રાજા ઉપેન્દ્રને અટકાવ્યો. તેણે કેનોજના પ્રતિહાર ચંદ્રિપાલ ૧લાને પશુ હરાવ્યો. ઈન્દ્ર પછી તેનો પુત્ર ઈ. સ. ૯૨૭માં અમોઘવર્ષ બીજો ગાદીએ આવ્યો. તેના દ્વંદ્વા અમલ પછી ગોવિંદ ૪થો ગાદીએ આવ્યો. તે અયોધ્ય જણાતાં તેને ઉઠાડી અમોઘવર્ષ ત્રીજાને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. અમોઘવર્ષ શાંત શાસક હતો. પરાંતકે ૨૫ વર્ષના રાજ્યસમય દરમિયાન યોગ્ય વહીવટવાળું રાજ્ય ખનાવ્યું. કૃષ્ણે ચોલને ધણો ભાગ જીતી લીધો હતો. તેણે 'કાન્ધી અને તાંબેરના વિન્દેતા' બિરુદ ધારણ કર્યું. પરાંતક પછી મંદરાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. ચોલ સત્તા પરાંતક બીજા સુંદર ચોલ (ઈ. સ. ૯૫૬-૯૭૩)ના સમયથી થઈ. તેના પુત્ર આદિત્ય બીજાએ પાંડ્ય રાજ્ય પાસેથી સત્તા મેળવવામાં મદદ કરી. સુંદર ચોલનો પુત્ર અરમોલી રાજરાજ ૧લો (ઈ. સ. ૯૭૩-૯૮૫) ગાદીએ આવ્યો. કૃષ્ણ ત્રીજાએ બેંગ્લોમાં ઉપદ્રવ કરી મૂક્યો. તૈલની જીતથી કલ્યાણીના ચાલુક્યોનું રાજ્ય ઘટ્ટ થયું. ખારસિંહ બીજો અને ઈન્દ્ર ચોથો (કૃષ્ણ ત્રીજાનો પુત્ર) શુભે મરી ગયા. ખારસિંહનો ખંડિયો પાંચાલદેવ તૈલ બીજાથી મરાયો. બે સૈકા સુધી રાજરાજ ૧લાના રાજ્યારોહણથી ચોલ રાજ્ય આખા તામિલ દેશને ઇતિહાસ થયો.

તેણે કેરલ અને સિલોન જીતી લીધાં. એલોનાદ્રવ ચોલ પ્રાંતની રાજધાની બની. તેણે ખીખતુ' માન્યપેટ રાજધાનીનું 'શહેર' હતું. તેના પ્રદેશ નર્મદાથી ઘુંગમદ્રા સુધીનો હતો. તેના મુખ્ય દુરમન રાજરાજ ૧લો હતો. તાંબેરમાં રાજરાજેશ્વર મંદિર રાજરાજે બંધાવ્યું. રાજરાજના અનુગામી રાજેન્દ્ર ૧લાએ તેના પુત્ર રાજધિરાજને ચાર, વર્ષ પછી ગાદીએ બેસાડ્યો. રાજેન્દ્રે પાંડય અને કેરલને જુદા પ્રાંત બનાવ્યા અને રાજકુવરને ઉપરાજ બનાવ્યો, તેને ચોલ પાંડયનું ખિરુદ આપવામાં આવ્યું. તેનું મુખ્ય મથક મદુરા હતું.

સત્યાશ્રયનો ભત્રીજો વિક્રમાદિત્ય પાંચમો ઈ. સ. ૧૦૦૮માં ગાદીએ બેઠો. તેના ભાઈ જયસિંહ ખીજે ઈ. સ. ૧૦૧૫માં ગાદીએ બેઠો. જયસિંહે માળવાના રાજા પરમાર બોળે લીધેલ પ્રદેશ પાછો લીધો. તેણે ઘુંગમદ્રા જોગળી બેલેરી અને મંગવાદીનો ભાગ જીતી લીધો. રાજેન્દ્રને 'ગંગઈકાવડ' ખિરુદ મળ્યું અને નવા ગંગઈકાવડ ચોલપુરમને રાજધાની બનાવી. રાજધિરાજે કેરલ અને પાંડયના બળવા દાખી દીધા. સિલોન પર ઈ. સ. ૧૦૪૧માં ચડાઈ કરી. કૃષ્ણા પર મુતદુરમાં વિજય મેળવ્યો. અને ચાલુક્ય રાજધાની કલ્યાણીને લૂંટી વીર અભિષેક તેણે ત્યાં કર્યો અને 'વિજય-રાજેન્દ્ર' ખિરુદ ધારણ કર્યું. વીર રાજેન્દ્ર ઈ. સ. ૧૦૬૩માં ગાદીએ આવ્યો. કલ્યાણીના ચાલુક્ય સોમેશ્વરે વીર રાજેન્દ્રને કુકુલસંગમ લડાઈ માટે બોલાવ્યો, પરંતુ સોમેશ્વર તે દિવસે ન આવ્યો. વીર રાજેન્દ્રે એક મહીના સુધી રાહ જોઈ હુમલો કર્યો અને ઘુંગમદ્રા આગળ વિજય રત્ન રોપ્યો. સોમેશ્વર બપાનક માંદગીમાંથી છૂટવા કુટુંબતી આમળ ઈ. સ. ૧૦૬૮માં ઘુંગમદ્રામાં ફૂલ્યો. સોમેશ્વર કલ્યાણીના ચાલુક્ય વંશનો મહાન રાજા હતો. તેના પછી તેના મોટા પુત્ર સોમેશ્વર ખીજે ગાદીએ આવ્યો. વિક્રમાદિત્યની ધારણાએ વીર રાજેન્દ્રના ઈ. સ. ૧૦૭૦માં થયેલા મૃત્યુએ ઊંચી વાળી અને રાજેન્દ્રને મુક્ત અવકાશ

આપી તેણે વિન્યાદિત્ય જમા પાસેથી વેળી લીધું અને પછી ચોલ રાજગાદી પર કુલોતુંગ ૧લો નામ ધારણ કરી બેઠો. સોમેશ્વર ખીન્ને તેનો મિત્ર બન્યો અને તેના ખંડિયાઓ (કાંકણનો કદંબ જયકેથી, હોયસલ વંશનો વિન્યાદિત્ય, પાંચ શાસ્ત્ર ઉચ્ચગી)ને મિત્રો બનાવ્યા.

વિક્રમાદિત્યે સોમેશ્વરને ગાદી પરથી ઉઠાડી ઈ. સ. ૧૦૭૬માં નવે સંવત સ્થાપ્યો અને તે ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૦૮૭માં વિક્રમ ચોલ હિપરાજ હતો. તેણે કાલતુંગને લૂંટ્યું અને કલિંગ પર ચડાઈ કરી તાબે ક્યું. વિક્રમ ચોલે ચિદમ્બરમનું નટરાજ મંદિર ફરી બનાવ્યું અને શ્રીરંગમનું રંગનાથનું મંદિર સમરાવ્યું. વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાના મરણ પછી સોમેશ્વરના રાજપારોઢણને કારણે તેણે વેળી છતી લીધું. કુલોતુંગ ખીન્ને ઈ. સ. ૧૧૫૦ સુધી શાંતિથી રાજ્ય ક્યું. તેણે ચિદમ્બરમના મંદિરનું કામ ચાલુ રાખ્યું. તેના પુત્ર રાજરાજ ખીન્ને ઈ. સ. ૧૧૭૩ સુધી રાજ્ય ક્યું. તેણે પુત્ર ન હોવાથી પિતરાઈ બાઈ રાજધિરાજ ખીન્ને ઈ. સ. ૧૧૬૬માં સુવરાજ બનાવ્યો. કુલોતુંગ ત્રીજા પછી રાજધિરાજ ઈ. સ. ૧૧૭૮માં ગાદીએ આવ્યો. તેનો પુરાગામી સાથેનો સંબંધ અઘાત છે. તે છેલ્લો મહાન શાસક હતો. તેણે ત્રિજીવનમ (કુલકેતનમ પાસે)માં કાચપાલેશ્વર મંદિર બંધાવ્યું. સિસોનના પરાક્રમજીએ વીર પાકબને કારણે મૃત બનાવી ચોલ સત્તાનો વિરોધ કરવા કહ્યું. વીર પાકબ ઈ. સ. ૧૧૮૨માં કદંબ થયો. ત્યાંથી તે કવીસોન નાઠો પણ મદુરામાં ઈ. સ. ૧૧૮૬માં ચોલને તાબે થવા ગયો. તેને લરણપોયણ માટે જમીન આપવામાં આવી હતી.

૬૫૫જીમાં સોમેશ્વર ત્રીજે શાંતિપ્રથ રાજ્ય હતો. હોયસલ નિષ્કુવર્ધને તેના સમયમાં ચાલુક્ય મૈત્રી છાદી પણ તેનું રાજ્ય વધાર્યું. તેણે જગદેકમલ જીજા (ઈ. સ. ૧૧૩૫-૧૧૫૧) અને તેલ કળના સમયમાં પણ સત્તા વધારવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. તેણે કાકનીય ચોલ બા. પ્રા. સ.—૧૧

બીજા સાથે લડાઈ કરી અને અનુમત્કાંડ ઘેરુ, પરંતુ પ્રેલો તેને ખંદી બનાવ્યો. અને દયા આવતાં છોડી મુક્યો. ઈ. સ. ૧૧૮૩માં તૈલ ત્રીજાના પુત્ર સોમેશ્વર ચોથાએ કલચૂરી સત્તાને નાબૂદ કરી; રાજરાજ બીજા પછી ચોલો નબળા પડ્યા. રાજધિરાજ બીજાના રાજ્યના પુરાવા નથી. તે કુલોતુંગ વેંગીને તાબે કર્યાને દાવો કરતો હતો.

ચાલુક્યોએ પટ્ટકલ (પત્થર પર રાજ્યાભિષેક)માં અને ચોલોએ તાંબેર, આયિરટ્ટલી, ચિદમ્બરમ્, અથવા કાચીપુરમ્માં રાજ્યાભિષેકો કર્યા હતા. ચોલ રાજાઓને 'ઉદનકુટુંબ'—હાજર રહેનાર અમલદારો હતા. મોટા ગામો તણીયુર અથવા તનકુરુમ્ કહેવાતાં. જમીન કાળજીથી મપાતી. મહેસુલ રોકડ અથવા માલ દ્વારા અપાતું. ન્યાય ગ્રામ, અદાલત, યાત્રિ, પંચાયત તથા ધર્માસન દ્વારા મળતો. દરતાવેબ્બે તથા સાક્ષીઓ પુરાવા ગણાતા. રાજ્યદ્રોહને કારણે દેશનિકાલની સજા મળતી.

તેરમાં સિકામાં ચોલ, પાંડ્ય અને હોયસલ મોટાં રાજ્યો હતાં. ચોલરાજા કુલોતુંગ ત્રીજાએ ઈ. સ. ૧૨૦૫માં પાંડ્ય રાજા જાતવર્મા કુલશેખરને હરાવ્યો હતો. પાંડ્ય ૪૮. તેરમાં સંક્રાંતિમાં ચોલ, પાંડ્ય રાજગાદી પર તેનો નાનો ભાઈ અને હોયસલ રાજ્યો મદાવર્મા સુંદર પાંડ્ય ૧લો ઈ.સ. ૧૨૧૬માં આવ્યો. સુંદર વેરવમ્બલ

કરવા ચોલ પર હુમલો કરી કુલોતુંગ ત્રીજા અને તેના પુત્ર રાજરાજ ત્રીજાને દેશનિકાલ કર્યા અને આયિરતલિના ચોલ રાજ્યાભિષેક—ખંડમાં વીરાભિષેક થયો. કુલોતુંગે દેશનિકાલ થતાં હોયસલ બદલાલ બીજાની મદદ માગી અને રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. રાજરાજ ત્રીજે ચોલ સત્તા ઉપરના પાંડ્ય હુમલાનો જરાજર સામનો ન કરી શક્યો. રાજરાજને સુંદરે ફરી યુદ્ધમાં હરાવ્યો. હોયસલ રાજ્યના નરસિંહ બીજાએ પાંડ્ય સત્તાને દબાવવા ચોલ રાજા રાજરાજ ત્રીજાને મદદ કરી, એટલે

સુંદર પાંકચે ચોલ રાજાને ઈ. સ. ૧૨૩૧માં હોદી મૂક્યો. પાંચ, ચોલ અને હોયસલ રાજાઓએ સંધિના કરાર કર્યા. ઈ. સ. ૧૨૪૬માં રાજેન્દ્ર ત્રીજાના રાજ્યાભિષેકથી મતભેદ હતો. થયો. રાજેન્દ્રે પાંચ શાસકોને હરાવ્યા અને નરસિંહ ખીજના વારસદાર હોયસલ સોમેશ્વરે માંછનો પક્ષ લીધો અને રાજેન્દ્રને હરાવ્યો. જયવર્મા સુંદર પાંચ ગાદીએ આવ્યો, જેણે રાજેન્દ્ર ત્રીજા અને સોમેશ્વર સાથે ગાઢ મૈત્રી બાંધી. જયવર્માએ પાંચ રાજ્ય વિજયોથી વધાર્યું. તેણે સિલોન પર પણ વિજય મેળવ્યો. તેણે યુદ્ધોમાં લૂંટ કરી તિબેટીઓ ભરી. કુલશેખર ૧લો મહાન શાસક હતો. સોમેશ્વરનું રાજ્ય નરસિંહ ત્રીજા અને રામનાથના હાથમાં ગયું. ચોલ દેશ અને રામનાથનો તામિલ પ્રદેશ પાંચ આઝાન્યમાં મળી ગયો. બળવો થવા છતાં કુલશેખરના હાથમાં જ આવશ્યકાર રહ્યું. સિલોનના શાસક પરક્રમભાદુ (આશરે ઈ.સ. ૧૩૦૨)એ કુલશેખરની મુલાકાત લીધી અને યુદ્ધના દંતનો અવશેષ પાછો આપવા કહ્યું. સિલોનને કુલશેખરના મૃત્યુ પછી સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું.

નરસિંહ ત્રીજા પર ચાલેલ અને કાકનીયોએ ચડાઈ કરી. રામનાથે. બેંગલોર, કોલર અને હુમકુર છલ્લો લઈ કુંધની રાજધાની બનાવ્યું. નરસિંહ ત્રીજે ઈ. સ. ૧૨૯૨માં મૃત્યુ પામ્યો. એટલે તેનો પુત્ર બલ્લાલ ત્રીજે ગાદીએ આવ્યો. બલ્લાલે જાને રાજ્યોને એક કર્યા. હિતર રાજ્યોમાં નિતુમીનો વારસદાર સિંધણ (ઈ. સ. ૧૨૧૦-૧૨૪૭) ગાદીએ આવ્યો. તેણે વાદવ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો. નેલ્ગંડી પછી કૃષ્ણ ગાદીએ આવ્યો. તેણે આંધ્ર પ્રદેશ ગુમાવ્યો. કાકન ચોમા ગણપતિએ (ઈ. સ. ૧૧૯૯-૧૨૧૨) લાણુ રાજ્ય કર્યું.

સમાજ :—દક્ષિણ પ્રદેશના ગોટા વિભાગો કુંતલ, આંધ્ર, રોડેનાદ, ચોલ, કેન્લ વગેરે હતા. દરેક ભાગમાં લોકોએ પોતાની

૪૯. દક્ષિણ રાજ્યોનું
સંસ્કૃતિદર્શન

સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો, જતાં દરબારની
દાનવૃત્તિ, યુદ્ધની હિલચાલ તથા વારંવાર
રાજ્યોના ઐકત્રિત થવાના પ્રસંગોને લીધે
લોકોને ઐક્યબાજી સાથે લગી જવું પડતું.

આહરો ગરીબ હોવા છતાં વિદ્વાતા અને ચારિત્રને કારણે
આદરપાત્ર થતા. સ્ત્રીઓને માન અપાતું. તેઓ છૂટથી હરીફરી
શકતી. સંસ્કારી ગણિકા લગ્ન કરેલ પત્નીની હરીફ બનતી.
રાજકુટુંબોની રાજકુવરીઓને સાહિત્ય અને લલિતકળાનું શિક્ષણ
અપાતું. તેઓ રાજ્યવહીવટ અને યુદ્ધમાં પણ ભાગ લેતી. આધુનિક
જયસિંહ બીજની બહેન અજ્ઞાદેવી પ્રાંતને વહીવટ કરતી, યુદ્ધો
ખેલતી અને કિલ્લાઓને ઘેરા ઘાલવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતી.
હોયસલ બાસાલ ૧લાની રાણીઓ નૃત્યમાં પ્રવીણ હતી. કલચૂરિ
સોવિદે (ઈ. સ. ૧૧૭૪)ની રાણી સેવલદેવી ઉમરાવો, વિદ્વાનો અને
કલાકારોની સભામાં લલિતકલાઓનો જાહેર કાર્યક્રમ કરતી. રાજ્યાભિષેક
સમયે રાજા સાથે જે જૂથ સમુદબોજન કરતું, તે રાજાનું રક્ષણ
કરવાના સોગંદ લેતું અને તેનું નામ જુદું જ રખાતું.

કેળવણી :—નાનાં ગ્રામોમાં ગ્રામશિક્ષકને ગામ તરફથી કંઈક
અપાતું. તે ઉપરાંત વાલીઓ શિક્ષકને ઉત્સવોને દિવસે કંઈક આપતા.
બાપ દીકરાને ઉદ્યોગ શીખવાડતા. કલાધરો મંદિર બનાવવામાં કલાનો
ઉપયોગ કરતા. તામ્રપત્રો તથા લેખોમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય નજરે પડે છે.
મંદિરોમાં મહાકાવ્યો દ્વારા જ્ઞાન અપાતું. મંદિરોમાં ભકિતનાં
સ્તોત્રો ગવાતાં, જેનાથી ઘરમાં પણ વાતાવરણ પવિત્ર તથા સંઝીતમય
થતું. મઠ, પક્ષી તથા વિહારમાં પણ શિક્ષણ અપાતું. સંસ્કૃતનું મૂલ્ય
વધારે હતું. કર્ણાટકના સલ્લવી શહેરમાં એક મહાવિદ્યાલય કૃષ્ણ
ત્રીજના સમયમાં આવતું. તેમાં અનેક રાજ્યોના શિષ્યો આવતા.

મંદિર :—મંદિરને કારણે આર્થિક તથા સાંસ્કૃતિક વિકાસ થયો

છે. તેમાંની અનેક મૂર્તિઓ અને ચિત્રોના ધાતરથી અનેક પોષાયા છે. રોબિંદા કામ માટે પુરોહિતો, કીર્તનિયાઓ, નૃત્યાલોકાઓ, રસોઈયાઓ, સંજીતકારો અને માળાઓ પોષાયા છે. હિત્સેવોના પ્રસંગે વિદ્વાનોનાં લાખોનો પણ લાલ મળતો. મંદિર એક શાળા, દવાખાતું, રક્ષણસ્થાન, ખજાનો વગેરે હવું. રાજ્યોની લૂંટ મંદિરમાં આવતી. અનેક લેખો પરથી જણાય છે કે મંદિરોને ઘણાં દાન મળતાં.

રમતો :—રાજ્યોનો મનપસંદ ખેલ શિકાર હતો. ઈ. સ. ૮૦૪માં ગોવિંદ ત્રીજે તુંગભદ્રાને કિનારે રીંછના શિકાર માટે કાંચીના વિજય બાદ કરતો હતો. ઈન્દ્ર ચોધાને પોસેને મળતી ઘોડાપીઠ પરની દડાની રમત અતિપ્રિય હતી.

ઉદ્યોગ અને વેપાર :—દેશની અંદરનો વેપાર વ્યક્તિગત તથા મહાજનોદ્વારા થતો. વરંગલ રોજ્જી માટે અને પલ્લવકે લોખંડી ચીજો (આયુધો પણ) માટે પ્રસિદ્ધ હવું. રસ્તાઓ સ્થાનિક વહીવટ કરનાર સંસ્થાઓ બનાવતી. નદી અને કિનારાનો વાહનવ્યવહાર હોડીઓથી થતો. પરદેશી વેપારીઓ પણ આવ્યા હતા. દુપુડના મેળખીત યકુદી વેપારીએ ઈ. સ. ૧૧૭૦માં કવીલોનના વેપારીઓનું અને ચોસ સરકારનું વિશ્વાસ માટે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું હવું.

ધર્મ :—દક્ષિણના સંતો ભક્તિ માટે જાણીતા છે. ઈ. સ.ની ૭મી સદીમાં શૈવ અને વૈષ્ણવભક્તિનો સંતોદ્વારા વિકાસ થયો. શૈવ સંતો નાયનારનામે જાણખાતા. વૈષ્ણવ સંતો આસ્વાર કહેવાતા. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ નાબૂદ થવા લાગ્યો હતો. ઈ. સ. ૬૪૨માં શુલ્કેન-સંગ આવ્યો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મની પડતી માટે ખેદ બ્યક્ત કર્યો હતો. શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૭૮૮-૮૨૦) મદાન ચિંતક હતા. તે ઉત્તરે ત્રાવણકોરના કાઠી ગામના નમ્બુદિરિ બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કર્યો. તેમના પૌત્ર મમુનાચાર્યના લખાણના રામાનુજ ધણા ઉદ્ધેષો.

કરે છે. આચાર્ય નિમ્બાર્ક વૈષ્ણવ દ્વૈત શાખાના સ્થાપક હતા. માધવાચાર્ય દક્ષિણ કેનરામાં જન્મ્યા હતા. તેમણે પણ દ્વૈત મતનો પ્રચાર કર્યો હતો. પાશુપત, કાલમુખ, કાપાલિકા વગેરે શૈવધર્મીઓ કાંચી, તિરુવેરૂરીપૂર, મેલપાદી (હિત્તર આરકટમાં) અને કાકુબાવૂરમાં હતા તેવું સાતમી સદીના લેખોમાં છે.^{૩૩} પૂર્વકાલીન ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટોના સમયમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ ધર્મો આબાદ થયા હતા. દક્ષિણે અમરાવતીનો સ્તૂપ પ્રચલિત છે. તાંજોરના મંદિરમાં શુદ્ધના જીવનના દર્શનો છે. કનેરી (કૃષ્ણગિરિ) બૌદ્ધ ધર્મનું કેન્દ્ર હતું. જૈન ધર્મના કથાટક અને તામિલ પ્રદેશમાં ઈ. સ. ૬૩૪ માં મંદિરો બંધાયા હતાં. ગંગ શાસકો જૈન હતા. પશ્ચિમના ચાલુક્ય રાજરાજ ખીજાએ દસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં જે જીનાલય બંધાવ્યા અને તેને ઉપાશ્રયો જોડ્યા, કે જ્યાં સાધુઓ રહેતા, ઈ. સ. ૬૩૬ માં મુસ્લિમ વેપારીઓ અહીં સમુદ્ર મારફતે આવ્યા અને આ દેશની સ્ત્રીઓ પરણવા લાગ્યા. તે કારણે મલબારની માસ્તિલ્લ જાતિ ધર્મ અને મરજદો પણ બંધાઈ. હોયસલ જલ્લાલ ત્રીજાના લશ્કરમાં ૨૦૦૦૦ મુસ્લિમો હતા. ઈ. સ. ૧૨૨૨માં અલેક્ઝાન્ડરના કોસમસના દક્ષિણ ભારતમાં આગમન થયા પછી ખ્રિસ્તિ ધર્મ સર થયો એવું મનાય છે. તેણે કવીલોનમાં અને સિલોનમાં દેવળ સ્થાપ્યું. મલબારના ખ્રિસ્તિઓ હિંદુઓના ધર્મપરિવર્તનને કારણે થયા તેવું તાત્રપત્રો પરથી જણાય છે.

સાહિત્ય :—વેંકટમાધવે ‘ઋગ્વેદમિત્રિકા’ નામની ઋગ્વેદ પર ટીકા રચી. બ્રાહ્મણો, સૂત્રો તથા ખીજા વેદસાહિત્ય પર ટીકાઓ લખાઈ. સુંદરપાંડ્યે ‘નીતિવિચિત્રિકા’ નીતિના ઉપદેશ માટે રચી. કુમારદાસનું ‘જનકીહરણ’ રામકથાને લગતું છે. પલ્લવ રાજા મહેન્દ્રવર્મા ૧લાએ

‘માલગીવિજ્ઞાસ’ તથા ‘ભગવન્ન્યુક’ નામની નાટકો રચ્યાં. દંડિને ‘કાવ્યાલસ’ અને ‘દશકુમારચરિત્ર’ની રચના કરી. ઉદયસુંદરી કથાસોદ્ધ (ઈ. સ. ૧૦૦૦ આશરે)નું ‘શમાયકવાણુ’ ગદ્ય છે, જિહ્વજીવું ‘વિક્રમાંકદેવચરિત્ર’ આ સમયનું છે. હેમચંદ્ર, પાદુકાસહસ્ર, સંકલ્પમુર્છોદય વગેરે કૃતિઓ દેખીકની છે. કુમારિસે (૮મી સદીના) ત્રણ ગ્રંથો ‘સ્ત્રોતરાતિક’, ‘તંત્રરાતિક’ અને ‘તુષ્ટિકા’ લખ્યા હતા. તેના શિષ્ય પ્રભાકરે હરીદ્ર શાખા શરૂ કરી હતી. શંકરાચાર્યનાં ઇલ્લમુખીનાં ભાષ્યો પ્રસિદ્ધ છે. નાટ્યવાલ્ક્ય રમૂતિ (કાવ્ય માટે) ના ત્રણ વિવેચન ગ્રંથો (આલોકીકા, મિતાક્ષર, ચતુર્વર્ગચિંતામણિ) આ સમયે લખાયા. ધનંજયનો ‘નામમાળા ગ્રંથ’, પાદવ પ્રકાશનો ‘વૈજયન્તિ અમરકોષ’ (બૃહદ્વૃત્તિ તરીકે જાણીતો) શબ્દસંગ્રહ માટે પ્રસિદ્ધ છે. તામિલ ભાષામાં ‘વનદેવચરિત્ર’ ઉપદેશાત્મક ગ્રંથ છે. ‘ધિસપ્પદીકારમ્’ અને ‘માણિમેક્કાર્મ’ બે તામિલ મહાકાવ્યો છે. તિરુપુતિરનો ‘તિરમંદિરમ્’ નામનો સૌંદર્ય ધર્મનો ગ્રંથ આ સમયનો છે, ‘અરેયનાર અહાપોરણ ગ્રંથ’ નક્ષિરરનો ગણાતો. આ ૮મી કે ૯મી સદીનો વિવેચન ગ્રંથ છે. ‘નંદિકાલંબકમ્’ પદ્યનું નદિચર્મ ત્રીજા પદ લખાયેલું કાવ્ય છે. કુદન અથવા મોદકકુદન ચોલ રાજાઓના (વિક્રમ ચોલ, કુમેાતુંગવીર અને રાજરાજાબીજ્ઞ) ઉદાસ (રાજવાનીમાં વીરો કેવા હતા તેનું વર્ણન) ગાતો હતો. કેમન કવિએ તામિલમાં ‘શમાવતારમ્’ રચ્યું હતું. શેકિત્તારનું ‘તિરતોન્દર પુરાણમ્’ મેરિયપુરાણમ્ તરીકે જાણીતું હતું. તેની રચના કુલોર્નાબીજના સમયમાં થઈ હતી. દેવેન્દ્ર મુનિ-વરનો ‘શ્રવ સંબોધને’ જે ૧ ગ્રંથ છે. ‘ચાપ્પ રંગમ્’ અને ‘ચાપ્પ રણ ગણક’ અમિનસાગરના બાકરણ ગ્રંથો છે. ‘દંડિવલંકારમ્’ અલંકારોનો ગ્રંથ છે. અંજરના (૮મી સદીમાં) ‘દિવાકરમ્’ અને ‘બૃહદ્વિષયકમ્’ નામના ગ્રંથો જાંદના ગ્રંથો છે. કનકમાં રૂપવંશ અમોલકર્ષ ૧લા અંગેનો ગ્રંથ ‘કવિરાજમાંગે’ દંડિના ‘કાવ્યાલસ’ જેવો ગ્રંથ છે. પંચના આદિપુરાણ (ઈ. સ. ૯૪૧)માં પહેલા તીર્થંકરની દંતકથા છે. ‘વરુદેશ’

કનડનો સંદર્ભ છે. બંદુવર્માના 'હરિવંશચુલ્ક' અને 'જીવસંબોધન' નામના કનડ જૈન ગ્રંથો ઉપદેશાર્થે રચાયેલા છે. સંસ્કૃતના 'જનાશ્રય છંદ' (ઈ. સ. ૬૦૦)માં તેલુગુ છંદો છે. 'આંધ્રસંપ્રદયિતામણિ' તેલુગુ વ્યાકરણનો ગ્રંથ છે. તેલુગુના પ્રસિદ્ધ કવિ ટિલ્લને (ઈ. સ. ૧૨૨૦-૧૩૦૦) મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો છે. 'હરિવંશ રામાયણ' અને 'લક્ષ્મીનૃસિંહપુરાણ' અથવા 'અહોબલ માહાત્મ્ય' તેમના બીજા ગ્રંથો છે. કેતને 'આંધ્રભાષાભૂષણ' નામનું બિરુદ 'દશકુમાર ચરિત' તથા 'મિતાક્ષર'ના અનુવાદથી મેળવ્યું. મલયાલમ્ ભાષાનું સાહિત્ય ૧૩મી સદી સુધી નહોતું.

કલા-ખડક સ્થાપત્ય:—આ કાળમારચાપત્ય સિખરની ટોચે પહોંચ્યું હતું. ધર્મારાના વિહારો ત્રણ માળના છે. ચૌરંગાખાદમાં બૌદ્ધ સ્થાપત્ય છટ્ટી અને સાતમી સદીમાં વધુ હતું. બેલહોલમાં (ઈ. સ. ૪૫૦) લાઠખાન મંદિર સપાટ છતવાળા મંડપનું બનેલું છે. બૌદ્ધ ચૈત્યનું બનેલું દુર્ગા મંદિર છટ્ટી સદીનો નમૂનો છે. તેનું નીચું સિખર, ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણા માર્ગ વગેરે બ્રાહ્મણકલાથી સમૃદ્ધ છે. મેચુતિનું જૈન મંદિર (ઈ. સ. ૬૩૪) સ્થાપત્યનો વિકાસ બતાવે છે. બદામીની ખડકસ્થાપત્યવાળી વૈષ્ણવ ગ્રંથામાં વિશ્ણુને ઉપસેલી આકૃતિઓ દ્વારા અનંત પર શયન કરતા બતાવ્યા છે. કાંચીનાં મંદિરોમાં શિલ્પના અનેક નમૂનાઓ છે. પલ્લવોના મામલ્લપુરમ્માં સ્મરણસ્તંભો છે તે પલ્લવોની યાદ આપે છે. શીરંગમ્નાં ગોપુરમો (૧૨મી સદી) પાંચ કલાના નમૂના છે. ગોમટેશ્વરનો એક પદ કૂટનો જિયો જૈન સ્મરણસ્તંભ હજી હયાત છે જે ઈ. સ. ૯૮૩નો છે. ઉત્તરકાલીન ચાલુક્યોના મંદિરનું સિખર વિમાન કહેવાય છે. તે પૂર્વકાલીન ચાલુક્ય (સાદાં પગચિયાંવાળા માળનું) શૈલી અને હોયસલની શૈલીનું મિશ્રણ છે. કલિંગમાં જુવનેશ્વરમાં ત્રીસ મંદિરો, પુરીનું જગન્નાથપુરીનું મંદિર અને કોણાકનું સુધ મંદિર પ્રસિદ્ધ છે. દખ્ખણનાં દખ્ખણ શૈલીનાં સિખરોને ખુણાઓમાં વાંકો વળ દોય છે.

શિખરના નાના નમૂનાઓની હારો હોય છે અને તેને નાના સ્તંભો હોય છે. યાજ્ઞા જલ્લામાં અંબરનાય મંદિર આ શૈલીનું ઉદાહરણ છે. આવા મંદિરો ખાનદેશમાં બહુસંખ્યામાં છે.

આમ ભારતમાં સુસ્થિર સત્તા સ્થપાઈ તે પહેલાંના પ્રાચીન યુગમાં બહીં અનેક પ્રતાપશાળી રાજકુલોએ મોટાં રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોનો વહીવટ કર્યો હતો. એ દરમિયાન ભારતમાં ધર્મ, સાહિત્ય, વેપાર, કલા ક્ષેત્રોમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઘણી ગણનાપાત્ર પ્રગતિ સધાઈ હતી.

૬. ભારતની પ્રાચીન રાજ્યવ્યવસ્થા

રાજ્યનું મૂળ માનવજીવનમાં છે. માનવજીવનમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે. તે મુશ્કેલીઓ જીતી કરનારને શિક્ષા કરવી તે દંડ અને

તે ગુણ રાજમાં હોવાથી તેને દંડ કહેવામાં આવ્યો છે. દંડ દેવાની નીતિ (એટલે કે વ્યવસ્થા)

૧. દંડનીતિ

દંડનીતિ કહેવાય છે. લોકોને સદ્માર્ગે લઈ જવા

માટે તે ઉપયોગી છે. અમુક પ્રદેશમાં વ્યવસ્થા ચલાવનાર રાજ કહેવાતો અને તે પ્રદેશ રાજ્ય કહેવાતો. સમાજવ્યવસ્થા માટે કાયદો એ સમાજની શિદ્ધિ અને છે. પ્રાગિત્થ કાર્પસરે એ વ્યવસ્થાના વ્યક્તિગત સિદ્ધાંતનાં છ કર્તવ્યો માન્યા છે:—(૧) રાજ્ય અને વ્યક્તિઓને પરદેશીઓના હુમલાઓથી બચાવવા, (૨) એક ખીજને ઈર્ષા, નિંદા વગેરેમાંથી રક્ષવા, (૩) મિલકતને લૂંટ અને તુકચાનીમાંથી બચાવવી, (૪) એકખીજને અસત્ય કરાર કે કરારના ભંગમાંથી બચાવવા, (૫) નિર્બળનું રક્ષણ કરવું, (૬) વ્યક્તિઓને શ્લેષ, મેસેરિયા : વગેરે અનિષ્ટોમાંથી બચાવવી.^૧

સમાજ અને રાજ્ય હિંદુઓની વ્યવસ્થા માટેની સંસ્થાઓ છે. રાજ્યના ચરીર અંગેના સાત મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે:—

૧. સ્વામી (રાજા), ૨. અમાત્ય, ૩. જનપદ

૨. રાજ્ય અને રાજા

(પ્રદેશ), ૪. દુર્ગ, ૫. કાચ, ૬. દંડ, ૭.

મિત્ર, કોટિલ્લ અને પ્રકૃતિઓ કહે છે.

શુક્રાચાર્યે રાજ્યને વૃક્ષ સાથે સરખાવ્યું છે. રાજ્યને મૂળ, પ્રધાનમંડળને થડ, યુદ્ધકચેરીઓને ડાળીઓ, લશ્કરને પાન અને ફૂલ, તેમજ પ્રજા અને પ્રદેશને ફળ તથા ખીજ ગણ્યા છે.

રાજા રાજ્યનું એટલે કે રંજન કરનાર. તૃપ્ત એટલે કે પ્રજાને રક્ષક કહેવાતો. રાજ્યનું મૂળ ભારતમાં બેદમય છે. તેના મૂળ વિષે ઘણું સિદ્ધાંતો છે.

૧. દૈવી મૂળ :—આ સિદ્ધાંત કાયદામંથોમાં દેખાય છે. બ્રહ્માએ ભયથી બધા જીવોને રક્ષવા સગવડું સર્જી દેવ માનવામાં આવતો. તેના કાયદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ, નહિતો તેના ક્રોધ ભરિમજૂત કરી નાખે. રાજા વગરના રાજ્યમાં ધર્મ ન રહે તથા કોઈની મિલકત કે કુટુંબ સહીસલામત ન રહે એટલે દેવાએ રાજા નિયુક્ત કર્યો. અંધાધુંધીના સમયમાં લોકોએ અંધરાઅંધર કરાર કર્યો. જે ફર હોય, ખીજની મિલકત હડપી લેતો હોય, તેને કાઢી મુકવો. થોડો સમય પછી તેઓએ બ્રહ્મા પાસે રાજાની માગણી કરી. બ્રહ્માએ મનુને રાજા થવા કહ્યું. “મનુએ જવાબદારી લેવાની ના પાડી એટલે લોકોએ મનુને સોનાનો ટુંઠો ભાગ, માથેનો ટુંઠો ભાગ, અનાજનો ટુંઠો ભાગ અને સુંદર કુવારિકા સગી થવા માટે આપવાનો કરાર કર્યો. બ્રહ્મામાં દુરમનોના નાશની માગણી કરી. કરને લીધે લોકો રક્ષામંત્રે અનુસરતા થયા.

૨. લોકાર્પિતું મૂળ :—મીએ સિદ્ધાંત મુદ્દનો છે. આ સિદ્ધાંત જ્યારે મનુષ્યો રોગોઓમાં ફરતા અને કોઈ જાતની વ્યવસ્થા નહોતી તે સમયનો છે. અનરેય બ્રાહ્મણના રાજ્યનું મૂળ મુદ્દમાં હતું એવું આર્યુ છે. રાજા વગર હાર પામવાને કારણે રોગોમાંના વડાને જી મેગવવા રાજા બનાવવામાં આવ્યો.

૩. કરારનો સિદ્ધાંત :—રાજકર્તા અને પ્રજા વચ્ચેના કરારનો

આ સિદ્ધાંત છે. પહેલાં કુદરતી રીતે બધું સરસ હતું અને લોકો સુખેથી રહેતા. બ્યારે આ પૂર્ણાવસ્થાની પડતી થઈ ત્યારે લોકો રાજ ચૂંટવા એકઠા થતા, જે વધુ બળવાન હતો તે ચૂંટાતો અને મહાસામંત કહેવાતો. આવો વિચાર ‘મહાવરતુઅવધાન’માં પણ છે. આમાં કર અને રક્ષણનાં તરવો તો હતા જ. ખોધાયાન કહે છે કે રાજ કરના રૂપમાં ઉત્પન્નનો ફેં ભાગ રક્ષણ માટે લે. ચૂંટણીને સિદ્ધાંત આમાં મુખ્ય છે. વેદકાળના સમયની સમિતિ (લોકો એકત્ર થાય તે સભા) બળપૂર્વક છે. તે રાજની ચૂંટણી માટે હતી. રાજગાદી વારસાગત પણ મળતી એટલે કે રાજાઓના વારસદારોને રાજના મૃત્યુ પછી ગાદીએ બેસવાનો હક હતો. આ રીતે ભારતની રાજસત્તા વારસાગત અને ચૂંટણીની પદ્ધતિવાળી હતી. જે રાજ ચૂંટાતો તે ‘વિશ્વ’ અને ‘સમિતિ’ પછી સત્યાસત્યતાને પારખતો એટલે કે પ્રજાકીય રાજસત્તા હતી. રાજ બરાબર રાજ્ય કરે ત્યાંસુધી તેને માન અપાતું. એવો નિયમ હતો કે જો રાજ આપખુદ સાબિત થાય અને રક્ષણના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે તો પ્રજાએ તેને ભારે વિરોધ કરવો અને તેમનાં દુઃખ દૂર કરવાં. આમ કરતાં દુઃખ દૂર ન થાય તો બળવો કરવો અને તેને બળાતકારે ઠાઠી મૂકવો.”

અર્થશાસ્ત્રમાં રાજનો રાતદિવસને કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

દિવસ :—૬થી ૭-૩૦ સવારના—આવકઅર્થ તપાસવું, ૭-૨૦થી ૯ સવારના—લોકો તથા નાગરિકોનાં કામ જોવાં. ૯થી ૧૦-૩૦ સવારના—રનાન, વેદમંત્ર ઉચ્ચારણ તથા ૩. રાજનો કાર્યક્રમ જોજન, ૧૦-૩૦થી ૧૨ બપોરના—રાજકાર-ભારીઓનાં કામ જોવાં. ૧૨થી ૧-૩૦ બપોરના—પ્રધાનો અને ખાનગી પ્રતિનિધિઓની સભા, ૧-૩૦થી ૩

અયોરના—આરામ અને આનંદ મેળવવો, ૩ થી ૪-૩૦-સૈન્યની તપાસ, ૪-૩૦ થી ૬-૨૩ અને યુદ્ધનાં કામો.

રાત:—૬ થી ૭-૩૦ સાંજના-શુદ્ધિચાળી અધિકારીએ અને ખીજાઓનો મેળાપ, ૭-૩૦ થી ૯ રાતના-સ્નાન, ભોજન અને પ્રાર્થના, ૯ થી ૧-૩૦ રાતના-સંખીત અને નિદ્રા, ૧-૩૦ થી ૩ રાતના-સંખીત અને ખીજા દિવસ માટે વિચારણા, ૩ થી ૪-૩૦ સવારના-રાજ્યની ખાખતો પર વિચારણા, ૪-૩૦ થી ૬ સવારના-આચાર્ય અને પુરોહિતોના આશીષ.

આ કાર્યક્રમ કડક નહોતો. તેમાં જરૂર પડતાં મોગ્ય ફેરફારો થતા. રાજા લગાઈમાં જતો ત્યારે તેની સહાય માટે લશ્કર તેની સાથે જતું. યુદ્ધ તથા જાતનાં

૪. યુદ્ધ અને રથાનિક કર્તા:—(૧) પ્રકાશયુદ્ધ, (૨) કુટયુદ્ધ
સ્વાતંત્ર્ય (ધ્રુવ) યુદ્ધ, (૩) તુષ્ટી યુદ્ધ
(ચાત યુદ્ધ).

ગામડાઓમાં પ્રાચીન સમયથી રથાનિક સ્વરાજ આપવામાં આવ્યું છે. પંચાયત તથા ન્યાયાલયો પ્રાચીનકાળથી છે. કુલસંઘ (કુટુંબના નિયમો માટેની સંસ્થા), શ્રેણી (મહાજન), ગણ (કુલતું વિકસિત રૂપ), પૂત્ર (ગણ) વગેરે હિંદુ રાજ્યવર્તીવર્તની સંસ્થાઓ પ્રાચીનકાળમાં હતી.

વેદસાહિત્યની ઋગ્વેદ સંહિતા સૌથી વધુ પ્રાચીન છે. ઋગ્વેદના મુખ્ય દેવો લગાયક વૃત્તિના છે. ઈન્દ્ર સૌથી મહાન દેવ હતો તે હજારોને મારતો અને નાશ કરતો.

૫. વેદસાહિત્યમાં રાજ્યને તે મહાન થોદો હતો. કુદરતી જનાનો પણ લગાયક વૃત્તિના વચનો રૂપે વેદમાં ઉચ્ચારાયા છે.

આર્યો બાબા ત્યારથી તેમનું યુદ્ધ આર્ય-અનાર્યનું યુદ્ધ હતું. 'દાદરાત્ યુદ્ધ'—દસ રાજ્યો સાથે સુદાસનું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન રિયતિનું સુંદર ઉદાહરણ છે. એટલે કે સમાજ યુદ્ધની વ્યવસ્થા કરતો હશે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વચ્ચે (પુરોહિતો અને યોદ્ધાઓ) યુદ્ધવ્યવસ્થાને કારણે ચર્ચા હશે. શરૂ એટલે કે શુભાગેની પ્રયાગ્ગવેદના ૨ થી ૭મા મંડળમાં જણાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત ખેતી અને વેપાર કરનાર જાતિ વૈશ્ય છે. વેદકાલીન ચારેય જાતિઓના ઉલ્લેખો વેદોમાં છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આર્યો ગણાતા અને શરૂ અનાર્યો ગણાતા. આર્યોની ઋગ્વેદમાં ઘણી જાતિઓ ગણાવી છે. મુખ્ય પાંચ છે:—પુર, તુવંશ, ચક્ર, સાનુ અને યજ્ઞ. તે ઉપરાંત ભરત, ગંધારી, ઉશિનર વગેરે પણ છે. ત્રામ એક કુળના ઘણાં કુટુંબોનું જનેલું હશે. આવા અસંખ્ય ગ્રામોનો વિશ્વ (જલ્દો) બનતો હશે અને ઘણા જલ્દોઓનો જનવિભાગ બનતો હશે. કીચે કહ્યું છે કે ઋગ્વેદમાં આ શબ્દોનો ઠાઈ નિશ્ચિત અર્થ નથી. દા. ત. ભરત એક વખત જન કહેવાય છે. બીજી વખત ત્રામ કહેવાય છે. વિશ્વનો અર્થ કેટલીકવાર નિવાસસ્થાન થાય છે. જન (લોકો) એક જગ્યાએ વસ્યા હોય તેઓના પ્રદેશના ગામોનું એક નાનું રાજ્ય થતું અને તેનો ઉપરી રાજા કહેવાતો અને તે વંશપરંપરા ચાલુ રહેતો. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં રાજત્વનું કારણ આપ્યું છે, 'દેવો અને અસુરો લડતા હતા. અસુરોએ દેવોને હરાવ્યા એટલે દેવોએ બ્રહ્માને કહ્યું 'અમારો ઠાઈ સેનાપતિ નહોતો એટલે અસુરોએ અમને હરાવ્યા. અમને રાજા રથાપો.' બ્રહ્માએ સંમત થવાનું કહ્યું. તત્કરિય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે,—'દેવ અને અસુરોએ યુદ્ધ કર્યું. પ્રજાપતિએ તેના મોટા પુત્ર ધન્વને છુપાવ્યો કે જેથી બળવાન અસુરો તેને ન મારે. કશ્યપના પુત્ર પ્રહલાદે તેના પુત્ર વીરાસનને છુપાવ્યો કે જેથી દેવો તેને ન મારે. દેવો પ્રજાપતિ

પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા 'રાજા ન હોવાને કારણે યુદ્ધ યર્ષ થકે તેમ નથી.' પછી તેમણે બલિદાનોથી ઈન્દ્રને ખુશ કર્યા અને ઈન્દ્રને રાજા બનાવ્યા."

ઋગ્વેદમાં રાજાનાં લક્ષણો જતાળ્યાં છે. રાજાને લોકોનો રક્ષક તથા રાજ્યકર્તા હતો. ચિત્ર અને વરુણની પૂજા તેમના રાજ્યની કીર્તિ વધારવા થતી હતી. રાજાની સર્ગ બધનકર્તા હતી. ઋગ્વેદનાં 'આરંભનાં સ્તોત્રોમાં રાજાને બધકાદાર અને પ્રતિભાવાન વર્ણવેલો છે. રાજાએ સેના જેવા દેખાવના તથા ચક્રચક્રિત વસ્ત્રોમાં સજ્જિત જતાવવામાં આવ્યા છે. રાજાએ સત્ય અને કાયદાઓમાં અચલિત હતા. તેમના સહાયકો અને જાસુસોનો ઋગ્વેદનાં સ્તોત્રોમાં ઉલ્લેખ છે. સેનાની સૈન્ય આગેવાન અને આમણિ ગામનો આગેવાન અને નાગરિક અને લઠાચક્ર કામે કરનાર હતા. ડેટલીકવાર પુરોહિતો રાજાએ સાથે યુદ્ધનાં મેદાનોમાં જઈ યુદ્ધમાં ભાગ લેતા. પુરોહિતો રાજાના સલાહકાર બનાતા. ઉભરાવ ખંડિયા રાજા તરીકે અને સમ્રાટ મહાન રાજા તરીકે વર્ણવેલો હોય તેમ લાગે છે. સંધિ પશુ ટોળાઓમાં થતી હતી. સામવેદમાં મધુર સંગીત છે. યજુર્વેદમાં પ્રાર્થનાઓ અને બલિદાનોની વિગતો છે. અથર્વવેદમાં શ્રુતો અને મેલી વિદ્યા વિશેના મંત્રો છે. તે ઉપરાંત આર્ધઅનાર્ધના વહેમો પણ છે. આ વેદમાં રાજાની મહેમતો બીજાઓને જીતવાની જતાવી છે. વેદસાહિત્યમાં યુદ્ધમાં સદાય કરવા માટે લાખી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

રાજાસત્તાક રાજ્ય સામાન્ય પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. ડેટલાક ફકરાઓ અપજનસત્તાક રાજ્યનું દર્શન કરાવે છે. ઋગ્વેદના ૧૦માં મંડળમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે રાજાએ સમિતિમાં બેગા યાય અને જે રોગનિવારક યુરોલી દૂર કરનાર હોય તેને તે યુરોલીઓ જણાવવી રાજાની ચૂંટણી થતી એવું ડેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે પણ ડેઈન્જગલ-એથી આવો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી. ડેઈઈ જગ્યાએ પસંદગી થવાનો ઉલ્લેખ

આવે છે. તેનું કારણ સ્વીકાર માટે આશીર્વાદ અને પ્રાર્થના છે. રાજની ગેરવર્તણૂક અથવા મુશ્કેલીમાં સલાનો ઉપયોગ થાય છે. ઋગ્વેદના ૧૦મા મંડળમાં સલાનો ઉલ્લેખ છે. અથર્વવેદમાં સલા અને સમિત બન્નેને પ્રજાપતિની દિકરીઓ ગણવામાં આવી છે. અથર્વવેદમાં છટાદાર-ભાષણ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કારણ કે છટાદાર વક્તૃત્વ સલા પર સારી અસર કરી શકે. ઋગ્વેદમાં સલાને ન્યાયાલય ગણવામાં આવી છે. સલાસદ અથવા સલાચર સલાનો સભ્ય હશે. દેવોની વસુલાત, વારસો, ચોરી, હુમલો, ખૂન વગેરેનો નિર્ણય લેવાનું કામ સલાનું હશે. યુદ્ધ, શાંતિ, નાણું અને લોકહિત વિષે પણ ચર્ચા થતી. રાજ ખરી સત્તા ધારણ કરતો હતો. રાજની આસપાસ સર્ગા, મિત્રો અને મુખ્ય અમલદારોમાંથી કેટલાકને રાજના રત્નો કહેવામાં આવતા. તેતરિય સંહિતા અને તેતરિય બ્રાહ્મણ રત્નોની સૂચિ આપે છે—બ્રાહ્મણ, રાજન્ય, મહિષી (પટરાણી), વાવાટ (માનીતી રાણી), પરિવૃત્તિ, તળેલી રાણી, સેનાની, સૂત, ગ્રામણી, ક્ષત્ર, સંમહિષી (ખમ્ભનગી), ભાગુદ્ધ (દેવ હિરણ્યનાર), અક્ષવાપ (પાસાનો નિરીક્ષક). રાજની જવાબદારી રત્નોઓ સુધારવાની અને લોકોને શાંતિ જાળવવાની હતી. ઉત્તરકાલીન વેદ સાહિત્યમાં મોટા રાજ્યના આદ્યેશી ઉલ્લેખો છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણના ૮મા મંડળમાં રાજ્ય માટે સામ્રાજ્ય, કૌજ્ય, સ્વારાજ્ય, વૈરાજ્ય, પારમસ્થ્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય સ્વાવસ્થ વગેરે શબ્દો વપરાયા છે. રાજનાં ગિરુદો પણ જુદાં જુદાં હતાં. પાંચાલ અને ઉશિનર માટે રાજન અને પૂર્વના રાજ્યો માટે સમ્રાટ શબ્દ વપરાયો છે. વિદેહના રાજ જનકને સતપથ બ્રાહ્મણમાં સમ્રાટ કહ્યો છે. રાજ યગ કરતો હતો. ચાર રાજ્યગ્રો (રાજસૂય, વાજપેય, અશ્વમેધ અને ઐન્દ્ર મહાભિષેક) સતપથ બ્રાહ્મણમાં ગણાયા છે. દિગ્વિજય કરનાર રાજ્યો અશ્વમેધ યગ કરતા. સાત્વતોએ અશ્વમેધ યગ માટે ઘોડો તૈયાર કર્યો અને ભરતોએ તેમને હરાવ્યા એટલે ઘોડો ગુમાવ્યો. ઐન્દ્ર યગ મહત્તા માટે હતો. રાજસૂય (રાજનું) અને વાજપેય (સમ્રાટનો)

ચમોમાં ખસિદાન આપનારને ખુદરપતિ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. બીજા ચમોને જરાબર ઉલ્લેખ નથી. પુર્નિભિષેક તથા સ્વરમેધ બીજા ચમો હતા.

અભિષેક સમયે રાજા જુલમ ન કરવાના સોગંદ લેતો. વારસાગત રાજગાદી મળતી. રાજાએ સામાન્ય રીતે ક્ષત્રિયો હોતા. સતપથ બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણોને રાજા થવાની મનાઈ કરી છે. બ્રાહ્મણોને માન આપાતું અને તેમના કર માફ કરવામાં આવતા એવો ઉલ્લેખ સતપથ બ્રાહ્મણમાં છે. પુરોહિત, સૂત્ર, ગ્રામજીઓ તથા રાજા નીમનારાઓ રાજાના રસાલા તરીકે જોળખાતા. કરવેરા ઉત્તરકાલીન વેદસાહિત્યના સમયમાં વધ્યા લાગ્યા છે. સતપથ બ્રાહ્મણમાં રાજા પ્રજાને લૂંટતો એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. ખલિ (કર) અને કૃષ્ણાલ કે નિક્ષા (સિદ્ધાઓ) ના ઉલ્લેખો પણ આવે છે.

સૂત્રકાળ (ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ૧૦૦)માં જુદા જુદા મતોને કારણે કર્મની ઘણી શાખાઓ વધી. સૂત્રોના ત્રણ વર્ગો (શ્રીત, ગૃહ અને ધર્મ) પડ્યા. કલ્પસૂત્રમાં પ્રણેતા સ્વમા-
ફ. સૂત્ર સાહિત્યમાં રાજ્યને વેશ થાય છે. આ સૂત્રોનો હેતુ લગતાં ઉચ્ચારણો માનવજીવનને નિયમિત બનાવવાનો છે. ગૌતમ, બોધાયન, વસિષ્ઠ અને અપરંતંભનાં સૂત્રો પ્રસિદ્ધ છે. પારશ્વર ગૃહસૂત્રમાં કૌટુંબિક અને ખાનગી ખાળતોમાં આગેને સ્વતંત્રતા આપ્યાનું કહ્યું છે. ધર્મસૂત્રોમાં ચાર વર્ણોની ફરજો ગણાવી છે. બધાં ધર્મસૂત્રો એ પ્રકારની શિક્ષા (રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવતી શિક્ષા અને સાધારણ શિક્ષા) કરતાં તપ કરી પાપની પાપલિપ્તથી શિક્ષામાં માને છે. ગૌતમે રાજાની ફરજો ગણાવી છે. રાજાએ શુદ્ધ માટે ધતુર્વિદ્યા શીખવી એઈએ. રાજા ન્યાયની

વ્યવસ્થા જાતે કરે. ગૌતમ કહે છે કે દેશો, 'વર્ણો તથા કુળોના સાક્ષી-
ઓને બોધાવવામાં આવતા અને પુરાવાનો નિર્ણય કરવા માટે 'પશુ'
નિયમો હતા. નાગરિક અને ફેજદારી કાયદાઓ ગૌતમે આપ્યા છે.
ગૌતમે જમીનના કરો (૩, ૬ કે ૧૦ ઉત્પન્ન પ્રમાણે) ચેટ ફળો, ફૂલો,
દવાના છાંડ, મધ, માંસ, ઘાસ, લાકડાં, વગેરે વ્યાપારની ચીજો લેવામાં
આવતી એવું કહ્યું છે. દરેક મહિને બજારભાવ કરતાં જોછા ભાવે
રાજાને એક ચીજ આપવી પડતી. કારીગર એક દિવસની મજૂરી
મફત કરતો.

રાજા રક્ષણ ઉપરાંત મદદની જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓ,
બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોને પોષતો. બૌદ્ધાધન ધર્મસૂત્રમાં દરિયાઈ વેપારનું
સૂચન છે. તે કાયદાનાં ત્રણ પ્રધાન ગણાવે છે— વેદ, સ્મૃતિ, પવિત્ર-
રીતરિવાજ. કાયદામાં શું જીભી થતાં પાંચ. ત્રણ કે કાંઈ એક નિષ્ક-
લંક વ્યક્તિને મત પૂછાતો. બૌદ્ધાધન માને છે કે રાજાએ અણીદાર કે
ઝેરી હથિયાર વાપરવાં નહિ. તેણે સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, બ્રાહ્મણો,
ગાંડા, ઘેનવાળા, બીકણ અને નિઃશસ્ત્રોએ મારવા ન જોઈએ. આપ-
સ્તંભ કહે છે કે કાયદો કાયમી રહી શકતો નથી. સમય જતાં અને
શયજ બદલાતાં કાયદો બદલાય છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપસ્તંભના
સમયમાં આવ્યું હોય તેવા દિલ્લેખો છે. તે ગામ અને શહેરના
વહીવટદારોનાં નામો કહે છે. શહેરના અમલદારને અધિકાર શહેરની
આસપાસ ૮ ગાઉ સુધી અને ગામના અમલદારને અધિકાર ગામની
આસપાસ બે ગાઉ સુધીનો છે. અમલદાર વ્યવસ્થા અને ચોરી માટે
જવાબદાર મનાય છે.

વસિષ્ઠ ધર્મસૂત્રમાં ગૌતમસૂત્ર અનુસાર શાંતિઓના તથા કુળોના
નિયમોને માન 'આપવાનું' કહ્યું છે. જમીન મહેસુલ અને વેપારી કરો
ઉપરાંત કારીગરો પાસેથી કરો લેવાતા. નપૂંસક તથા દિવાના માણસોની

મિલકત લઈ રાજ્ય તેમનું લરણુપોષણ કરતો. વારસદાર વચરની વ્યક્તિ-
ઓની મિલકત યુરુ પાસે જતી. યુરુ ન હોય તો રાજ્ય પાસે જતી.
શ્યાલજો પવિત્ર ફરજે જ્યાં ન કરે તો રાજ્ય શિક્ષા કરતો. વસિષ્ઠે
ગૌતમની સૂચિ પ્રમાણેની વ્યક્તિઓ ઉપરાંત રાજ્યદારી નોકરો,
વિદ્યાર્થીઓ, વૃદ્ધો, કુંવારિકાઓ અને માળાપને ઘેર રહેતા વિધવાઓને
કરમાંથી મુક્ત હોવાનું જણાવ્યું છે.

'બૃહદ્દેવતા' આસરે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીનો સૌનકનો મંથ
અનાય છે. તેનું ૨૫ મહાકાવ્ય જેવું છે. તેમાં રાજગાદી વારસાગત
મળતી તેવા ઉલ્લેખ છે. મહાભારતમાં
છ. બૃહદ્દેવતામાં રાજ્ય રાજધર્મોદ્યાસન પર્વે ભારતના રાષ્ટ્રીય
સંબંધી ઉચ્ચારણો વિચારોને લગતું છે. દ્વત્રિય વગરનું
રાજ્ય તે સમયે નહોતું. સભાપર્વમાં
પશ્ચિમ કિનારે યદુ રાજ્યો હોવાનું સૂચવાય છે. કિનારા પર વવનો,
કિરાતો, બળશ્ર વગેરે વેદક્રિયાઓ કરાવવાને તથા શ્યાલજોને દાન આપ-
વાને અધિકારી હતા તે સમયે ધણા રાજ્યો હતા. ડેટલાક ખંડિયાઓ
અમલદારો બનતા. દુર્યોધન કૃષ્ણને (રાજ્ય મેળવવા અંગે) રાજ્ય
બનાવે છે. સમ્રાટ અને ખંડિયા પાસે ચોદાઓ રહેતા. મહાભારતમાં
સહકે કાયરો મનાયો હતો. રાજ્યો છુત અને સિકારની હતવાળા
હતા. કૌરવોએ છુતમાં પાડવાને હરાવ્યા હતા. ઉદ્યોગપર્વમાં ઉલ્લેખ
છે કે દેવો ખોડવાળા રાજ્યને માનતા નથી. બૃહદ્દેવતામાં ઋષ્ય કે
કેડને લીધે રાજગાદી લેવાની ના પાડવાને ઉલ્લેખ છે. અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર
તેના ભાઈ પાંડુને રાજગાદી આપે છે. મહાભારતમાં રાજ્યોના અભિ-
વેકના ઉલ્લેખો છે. રાજ્ય મન, વાણી તથા કર્મથી રક્ષણ ધર્મ અને
નીતિના પાલન માટે વચન આપે છે. તેને નીતિશાસ્ત્ર, કાયદાશાસ્ત્ર
અને રાજનીતિના નિયમો પાળવાના હોય છે. મહેલો તથા રાજધાનીનાં
વર્ણનો મહાભારતમાં છે. રાજધાની પાસે સહેરો, ગામો અને ગામડાં

(ધોષ અથવા પક્ષી) હોતાં. રાજાને સહાય કરનાર સેનાપતિ, મંદિર સંચાલક, પુરોહિત, ન્યાયાધીશ, વૈદ્ય અને જ્યોતિષી હોતા. બીજા અમલદારો ઢેઢખાનાં, જંગલ અને સરહદ સાચવવા માટે રાખવામાં આવતા. સભાપર્વમાં રાજા પ્રધાનો પાસેથી સૂચના માગે છે તેની નારદ માહિતી આપે છે. ગામડાંઓમાં ગ્રામધિપતિ ગામનો વહીવટ કરતો. રક્ષણ અને મહેસુલના અમલદારો અલગ હોતા. જનસુસે પણ રાખવામાં આવતા. જમીનમહેસુલ તરીકે પાકનો ફેં ભાગ લેવામાં આવતો. ખાહણોને કરમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવતા. સંઘટ સમયે ખાહણોની મૂડી વધરાતી. દુસ્ત્રમોને હરાવવા માટે દેવો કરવો, બાગલા પાડવા, લશ્કરને રક્ષત, સોનાચાંદી કે એર આપવું, પ્રજાનો નાશ કરવો વગેરે શસ્ત્રો હોતાં. મહાભારતમાં નીતિશાસ્ત્રના નિયમોનો યુદ્ધના મેદાન પર કૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો છે. યોગ્ય સૈનિકને એવડો પગાર, સર્વોત્તમ ખોરાક અને ઉચ્ચ પદવીની મહાભારત બલામણુ કરે છે. ગણ-રાજ્યોની હયાતીના ઉત્તેજો પણ છે. યુધિષ્ઠિર બીજા સાથે ગણ કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે તેની ચર્ચા કરે છે. કારીગરો, વેપારી અને ચોદાનાં મહાજનો હતાં. હારવંશમાં કૃષ્ણ અને તેમના પૂર્વજોનાં પરાક્રમે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે.

રામાયણ મધ્ય પ્રદેશના પશ્ચિમ ભાગની રાજકીય પરિસ્થિતિઓ સૂચવે છે. વિશ્વામિત્ર દશરથના માર્ગદર્શક હતા. દશરથને સમ્રાટ કહેવામાં આવ્યા છે. દશરથના દરબારમાં ૮. રામાયણમાં રાજકીય પડોશી રાજ્યો ખંડણી આપવા પરિસ્થિતિના ઉદ્દેશ્યો આવતા. દશરથના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં રાજ્યો તરેહતરેહના મંત્રિઓ દશરથ રાજાને ભેટ આપવા આવતા. લગ્નથી ખંડિયા રાજ્યો સાથે સંધિ થતી. વૃદ્ધત્વ પામતાં દશરથ સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કરે છે. રાજા સત્તા ચલાવનાર મુખ્ય ન્યાયાધીશ તથા મુખ્ય સેનાપતિ હોતો. તે બપકા

અને મોજશોખમાં જીવન ગુજારતો. મોટા પુત્રને રાજકારભારનું કામ સોંપવામાં આવતું. યુદ્ધમાં જવા માટે રાજકુવર ૧૬ વર્ષની ઉંમરે યોગ્ય ગણાતો. અનેક પત્નીઓમાં તથા ઉમરાવોમાં રાજા રોકાયેલો રહેતો. રાજા રાજકીય ગુપ્તવસ્તુમાં પણ પડી જતો તેનું ઉદાહરણ દશરથ રાજા હતા. પુરોહિતો અને મંત્રીઓ રાજાના સલાહકાર બનતા. મહાબનેના ઉલ્લેખો રામાયણમાં પણ છે. તેમાં રાજ્યવ્યવસ્થાની જરૂરિયાત પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. રામાયણમાં કવિ અંધાધુંધીતું ચિત્ર રજૂ કરે છે. અને કહે છે કે રાજા વગરનું રાજ્ય પાણી વગરની નદી જેવું, ધાસ વગરના જંગલ જેવું તથા ગાયો વિનાના ગોવાળ જેવું છે. અંધાધુંધીમાં વરસાદ, ખેતી કે વેપાર કંઈ હોતું નથી. રાજા દુઃખતું નિવારણ કરનાર છે.

બૌદ્ધસાહિત્યમાં જૂનાં રાજ્યોને લગતા ઉલ્લેખ છે. જાતક પૂર્વે મૌર્યકાલીન અને ઉત્તર મૌર્યકાલીન કથાઓનો સંગ્રહ છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ક્ષત્રિયોને ખાસ જોડે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં રાજ્યને કરતા ઉચ્ચ કલા છે. રાજ્ય કરવા લગતા ઉલ્લેખો માટે ક્ષત્રિયોને જાતકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણવા છે. એક જાતકકથામાં ક્ષત્રિય ખાસ જોડે છે. ઉમરાવોના પુત્રોને ખાસ જોડે છે. તક્ષશિલામાં અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવતા. તેમને ઘેર થોડુંક અક્ષરજ્ઞાન તથા યુદ્ધનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. જાતકોમાં આપખુદી રાજાનાં ઉદાહરણો છે. ‘દસરાજધર્મ’ ઝેટલે કે રાજાના દસ ધર્મો છે:—દાન, પ્રમાણિકપણ, બલિદાન, સત્યપ્રિયતા, નમ્રતા, આત્મચંકાર, ક્રોધ, અહિંસા, ધીરજ, નિરહંકર. રાજા જીલમી હોય અને તે પ્રજાને શિક્ષા, કરપીડા અને લૂંટપી હેરાન પણ કરતો હોય. ‘પદ્મસુલભાણુવ’ જાનકમાં એક ખાસ જોડે છે. તે રાજા અને પુરોહિતને રાજ્યચિંત્નેરી સંતાડતા જાણે છે, તે પ્રજાને રોગા ચર્ષ જળવો કરવાનું કહે છે. જાતકોમાં વારસાગત રાજાઓના ઉલ્લેખો છે. વારસ વગરના રાજા

મૃત્યુ બાદ સાત દિવસ વીતતાં પુરોહિત શુભ રથ છોડી મુકે અને તે જોની પાસે આવે તે રાજ્ય યાય. રાજ્યો રાજકુવરો રાજની વિશ્વ કાવનરાં પશુ કરતા. રાજનો લપકો અને રાણીવાસ મોજમજલ માટે હતાં. રાજ્ય તરફથી સખાવતો પશુ યતી અને તેનું અનુકરણ ધનિકો પશુ કરતા. બનારસના એક વેપારીએ ૭ દાનશાળાઓ સ્થાપી હતી અને તેમાં ૬૦૦,૦૦૦ લિખારીઓને રાજ દાન આપવામાં આવતું. રાજની પાસે ઉપરાજ (રાજનો ભાઈ, પુત્ર કે સગો) રહેતો. પુરોહિત અને મંત્રીઓ રાજકારભારમાં મદદ કરતા. સેનાપતિ મંત્રીઓનો ઉપરી હતો. બંગાળારિક રાજની તિજેરી સાચવતો. રાજુક જમીનમાપણીનો મંત્રી હોય તેમ લાગે છે. હેરફિલુક રાજની ચેલી સંભાળનાર હશે. સારથિ રથ હાંકનાર હતો. રાજ્યના વિભાજો પાડી કુવરોને વહીવટ માટે મોકલવામાં આવતા. બ્રાહ્મણોનાં ગામડાં, હુદારોનાં ગામડાં, સિકારીઓનાં ગામડાં, કુંભારોનાં ગામડાં જેમ જુદી જુદી રીતોનાં ગામડાં હોતાં. જાતકોમાં લશ્કરી ભરતી કેવી રીતે થતી તેના ઉદ્દેશો છે. રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાંથી લોકોને સૈનિકો બનાવાતા. બળવા માટે રાજ રાજ્યની હદ સુધી જતો.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના ફેલાવાને કારણે નવ ગણરાજ્યો ભીમાં થયાં હતા. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ૧૬ રાજ્યો ગણાવ્યાં છે:—(૧) અંગ, (૨) મગધ, (૩) કાશી, (૪) કોસલ, (૫) વાલ્ક, (૬) મલ્લ, (૭) ચેદિ, (૮) વંશ, (૯) કુરુ, (૧૦) પંચાલ, (૧૧) મલ્લ, (૧૨) સુરસેન, (૧૩) અરસકા, (૧૪) અવતી, (૧૫) માંધાર, (૧૬) કમ્બોજ. ઈ. સ. પૂર્વેની ૬મી સદીમાં ઉત્તરભારતમાં આ ૧૬ રાજ્યો યથાં લાગે છે. તે ઉપરાંત ટોળાઓનાં રાજ્યો હતા—(૧) શાક્ય (કપિલવસ્થુ રાજધાની), (૨) શુલિસ, (૩) લગ્ગ, (૪) કોલિય, (૫) કાલામસ, (૬) પન્વ, (૭) મલ્લ, (૮) મોરિય, (૯) વિદેહ, (૧૦) લિચ્છવી. આ ગણરાજ્યોમાં સભા મુખ્ય સંસ્થા હતી. તે વેદકાળની સભા કે સમિતિ હતી. સંયાગાર

અસાગૃહ હશે તેનો અખ્યાત રાજાને જાણવાતો. અટકવામાં ન્યાયાલયોમાં આરોપીને ગુનેગાર ઠરાવીને સેવા કરવા માટે રખાતા. તથા રાજ્યોનું ફેરફાર દોષ્ટ.

ગણરાજ્યોના સમયમાં ઈરાનીઓએ દારિયસના સેનાધિપત્ય નીચે હિતર ભારતના પંજાબ પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ જીત્યો હતો. ઈ. સ. પૂર્વેની ચોથી સદીમાં ગ્રીકો આવ્યા હાગે છે. તક્ષશિલાના ખાલિ રાજાએ અલેક્ઝાંડર સાથે સંધિ કરી હતી. પુરુ અથવા પોરસે અલેક્ઝાંડરનો સામનો કર્યો હતો, અલેક્ઝાંડરના જીતેલા રાજ્યમાં નાગરિક વ્યવસ્થા હિંદી અમલદારોના હાથમાં હતી. જ્યારે યુદ્ધ સંબંધી વ્યવસ્થા મેસેડોનિયન અમલદારોના હાથમાં હતી, મેસેડોનિયન અસર હિંદુ રાજાની સંસ્થાઓ પર બહુ જોડી પડી.^૧

શૈથુનાગ પછી નંદ રાજાએ આવ્યા. અલેક્ઝાંડરના સમય દરમિયાન અગ્રધમાં અંદગુપ્તે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦માં નંદને હરાવી રાજ્ય લીધું. મેગેસ્થિનિસે તે સમયની ગાતિઓ બતાવી છે.—(૧) તત્વજ્ઞાનીઓ (૨) ખેડૂતો (૩) બરવાડો (૪) કારીગરો (૫) ચોરો (૬) નિરીક્ષકો (૭) સલાસદો તથા આકારણીકારો.

કૌટિલ્ય રાજ્યને જરૂરિયાતની સંસ્થા ગણે છે. રાજાની ફરજે પ્રજાને સુખી કરવા માટે છે. રાજાની આજ્ઞાની પ્રજાની આજ્ઞાની લીધે જ રહે છે. રાજ્યમાં પ્રજાનું

૧૦. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં રક્ષણ કરવાનો છે. રાજા શ્રદ્ધાત વર્ણવેલી રાજ્યવ્યવસ્થા કાયદા દાખલ કરી શકે. કરમાનોથી કાયદો અમલમાં લાવી શકે.

કૌટિલ્ય દંડનીતિ પ્રજાના હિત માટે જરૂરી માને છે. તે લોકચાત્રા છે. ગુનેગારને દંડ કરવાથી શાંતિ અને આજ્ઞાની વધે છે રાજ્યવહીવટ મારે કૌટિલ્ય નીચે જણાવેલ અધિકારીઓની સચ્ચિ આપે છે. અંગ્રી-

પરિપક્વ કામ કરવાની રીતો, માનવ અને દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનાં સાધનો, દેશકાલ વિભાગ, બધા સામે રક્ષણ, કાર્યસિદ્ધિ વગેરે અંગેનાં રાજ્યનર્તકીય કામો કરતી જોવા પશુ ઈટિલ્ય ઉદ્દેશ્ય કરે છે.

અધિકારીઓ :—(૧) મંત્રી-રાજ્યનો વિદ્વાન સલાહકાર, (૨) યુવરાજ-રાજ્યનો વારસદાર, (૩) સેનાપતિ-યુદ્ધમાં સૈન્યનો વડો, (૪) પુરોહિત-રાજ્યની ધાર્મિક ક્રિયાઓનો સહાયક, (૫) દૌવારિક-દારપાલ, (૬) અંતર્વાસિક-રાણીવાસનો આગેવાન, (૭) પ્રશાસ્તા-નિયામક અને નિરીક્ષક, (૮) સંહત-મહેસુલ ઉધરાવનાર, (૯) સન્નિધન-કોશાધ્યક્ષ, (૧૦) પ્રદેશ-વેપારનું ધ્યાન રાખનાર, (૧૧) નાયક-આગેવાન, (૧૨) પૌર-રાજધાનીનો નિરીક્ષક, (૧૩) બ્યવહારિક-નોંધી રાખનાર, (૧૪) કર્મોન્તિક-ઉત્પાદનનો નિરીક્ષક, (૧૫) મંત્રી પરિષદાધ્યક્ષ-મંત્રી-પરિષદનો પ્રમુખ, (૧૬) ધનપાલ-શિક્ષા કરનાર, (૧૭) દુર્ગપાલ-દુર્ગોનો વહીવટ કરનાર, (૧૮) અંતર્પાલ-હદોનો વહીવટ કરનાર, (૧૯) આટવિક-જંગલોનો વહીવટ કરનાર.

મહેસુલી ખાતાના અધિકારી સમાહર્તા, સન્નિધાતા, અક્ષપટલ, કોશાધ્યક્ષ હતા. ખીજા ખાતાઓ માટે જુદા જુદા અધિકારીઓ હતા, પાસપોર્ટ માટે મુદ્રાધ્યક્ષ, ગણિકાઓ માટે ગણિકાધ્યક્ષ, દારૂખાના માટે સુરાધ્યક્ષ, ટોલનાકાના દરો માટે શુલ્કાધ્યક્ષ, વિક્રેય વસ્તુઓના ખાતા માટે વપ્સાધ્યક્ષ, વહાણવટા માટેના વખ્યક્ષ, કાપડ માટે સત્રાધ્યક્ષ, ખેતી અને જંગલ માટે કોળાગારાધ્યક્ષ, સોના માટે સુવર્ણાધ્યક્ષ, મહાજનો માટે કંટકશોધન અને દુકાનો માટે સંસ્થાધ્યક્ષ હતા.

સ્થાનિક અને ગ્રામ મહેસુલી ખાતાના વડા સમાહર્તાના હાથ મહેસુલી અધિકારીઓ હતા. રાજ્યની જમીનના ઉત્પન્નમાંથી તે ફૂં અને જંગલના ઉત્પન્નનો હુમો લાગ આપવાનો હતો. રૂં, ફૂલો, અનાજ, માંસ, મત્સ્ય વગેરેની આવકનો ફૂં લાગ રાજ્યને આપવો પડતો. દણ, સુતર અને રૂંજોની આવકનો વપ દે

૩૦ ભાગ આપવો પડતો. સત્તર, પશુઓ, દવાઓ, ચોખા વગેરેના પૈસા કે રૂઠ મો ભાગ આપવો પડતો. મહેસૂલનેા જાહેર કામેા માટે ઉપયોગ થતો :—(૧) ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં, (૨) સૈન્યના પોષણ માટે, (૩) કારખાનાઓમાં, (૪) મજૂરોની મજૂરી, (૫) ખેડૂતોને લેાન, (૬) વિધવાઓના પોષણ માટે, (૭) અબ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિઓ, (૮) પેન્શનો, (૯) જાહેર બાંધકામેા (નહેર, કુવા, રસ્તા વગેરે).

સ્થાનિય (ગામ માટે), દ્રોણમુખ્ય (૪૦૦ ગામેા માટે), ખવૈટ (૨૦૦ ગામેા માટે), સંમ્રહણ (૧૦ ગામેા માટે) વગેરે શબ્દો સ્થાનના વિભાગ માટે વપરાતા. મોટાં ગામેામાં મુખ્ય અધિકારી નાગરક (પોલીસ અધિકારી) અને ગામ માટે પ્રામિક અથવા ગ્રામાધ્યક્ષ મુખ્ય અધિકારી હોતો. વિવિતાધ્યક્ષ, અંડાલ, શખર, મુલિમ વગેરે પોલીસ ફરજો માટે હતા. જસુસો રસ્તાઓ પર રાખવામાં આવતા.

પાયદળ, અધિદળ, રથદળ વગેરે દળો રક્ષણ માટે રાખવામાં આવતાં. સેનાપતિના હાથ નીચે નાયક રાખવામાં આવતા. વારસાગત સૈનિકો, જૂતક, એણીબલ, મિત્રબલ, અટવિબલ (જંગલી જાતિઓ) વગેરે રાજને મદદ કરનાર જાળો હતા. ન્યાયાલયો અમત્યના કેન્દ્રો (સંમ્રહક, દ્રોણમુખ્ય, સ્થાનિય) હતાં. ન્યાયાલયોમાં ધર્મસ્થની સાથે અમાત્યો બેસતા. કાયદાના ૧૮ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા હતા:—(૧) વ્યવહાર (૨) લગ્ન (૩) છૂટાછેડા (૪) વારસો (૫) મિલકત (૬) મિલકત-વેચાણ (૭) કરારનો ભંગ (૮) ઋણ (૯) અનામત રકમ (૧૦) પેદીઓ, કંપનીઓ (૧૧) ગુલામી (૧૨) વેચાણનો પ્રતિકાર (૧૩) માલિકી વગરનું વેચાણ (૧૪) હિસા (૧૫) કુમલો (૧૬) મરણ (૧૭) મૃત (૧૮) પરચુરણ (નામ, સરનામું, વગેરે).

શકમંદ વ્યક્તિને પકડવામાં આવતી. અન્માય, ન યાય તેનું ધ્યાન રખાવું. સ્થાનિક અને ગોપ સ્થાનિક વહીવટદારો હતા. ગામડાનો વહીવટ ગ્રામણી કરતો. પ્રજેના આરોગ્ય માટે કેન્દ્રોમાં વૈદ્ય રાખવામાં આવતા. મરેલ પ્રાણીઓ તરફ ધ્યાન બખાવું. ગામના રસ્તાઓની સાફ સ્વચ્છ થતી. સશક્ત બિખારીઓને લોખંડના સળાવાથી મારવામાં આવતા. વિધવા તથા માળાપ વગરનાં બાળકોને પોષવામાં આવતાં.

અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે સામ, દામ, બેદ અને દંડનો ઉપયોગ થતો.

મૌર્યકાલ પછીના પાંચ સૈકાનો ઇતિહાસ અગત્ય છે. મૌર્ય રાજ્યના અંત પછી તે રાજ્યના ધણા ભાગમાં પડ્યા. આનો ખ્યાલ

જુદા જુદા સિદ્ધાંતો, સિદ્ધાંતો અને

૧૧. મૌર્યકાલ બાકની સાહિત્યિક લખાણો પરથી આવે છે. ઉત્તરમાં ગ્રીક અને સિથિયન યાત્રીઓનો

રાજ્યવ્યવસ્થા

ખરો ઇતિહાસ જાણવામાં આવ્યો નથી.

મૌર્યની રાજકીય સંસ્થાઓ વિકસિત રૂપે ગુપ્તોત્તના સમયમાં દેખાઈ. અશોક પછી સાંપ્રતિના સમયમાં રાજ્યના ભાગલા પડી ગયા હોય છે. પાટલિપુત્ર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ સુધી રાજધાનીની નગરી વરી રહ્યું. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૪માં બૃહદ્રથ—હેલ્લા મૌર્ય રાજ્યને મારી તેનો સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર શુંગ ગાદીએ આવ્યો. શુંગ સમયમાં ધણાં નાનાં રાજ્યો હતાં. સિદ્ધાંતોમાં અને સિદ્ધાંતોમાં શુંગ અને તેની સાથેનું બીજું નામ જતાવી આવે છે કે ખંડિયા રાજની પદ્ધતિ ચાલુ હતી. ભારત (મધ્યભારતમાં) કૌશામ્બી, પાંચાલ અને મથુરા ખંડિયા રાજ્યો હતાં. હાથીગુફાનો લેખ ઉત્તરાપચના જીતેલ રાજાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. જનીરદારોની સત્તાવાળા રાજા વગરનાં રાજ્યો યૌધેય, અજુનાપન, ઉદુમ્બર વગેરે હતાં. પુષ્પમિત્રના સમયમાં શુંગોના સામ્રાજ્યના વિરોધી રાજ્યો હતાં. મેગેસ્થિનિસે કહ્યું છે કે કલિંગ રાજ્યની પાસે

૬૦,૦૦૦ પાયદળ, ૧૦૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૭૦૦ નું હાથીદળ હતું. અશોકની નોંધ પ્રમાણે કલિંગના યુદ્ધમાં તેણે ૧,૦૦,૦૦૦ માણસો માર્યા હતા અને ૧,૫૦,૦૦૦ને ગુલામો બનાવ્યા હતા. કલિંગની કાર્તિ જૈન રાજા ખારવેલના સમયમાં વધી. કલિંગ જેવું આંધ્ર રાજ્ય પણ મોટું હતું. આંધ્ર સત્તા અશોકના ખડકના ધર્મકરમાન અનુસાર દક્ષિણની એક મોટી સત્તા હતી. આંધ્રમાં સાતવાહન વંશે સત્તા વધારી. તે સમયના સિક્કાઓ પરથી જણાય છે કે જુદા જુદા વિભાગોમાં સિક્કા પાડવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ હતી. ઉમરાવો મહારાણી, મહા-બોજ અને મહાસેનાપતિનું ત્રિરુદ્ધ ધારણ કરતા. તેઓ મોટા અમલદાર કે જીલ્લાના વહીવટદાર હતા. અનેક પંક્તિત્વ ઉમરાવોમાં સામાન્ય હતું. નાસીક અને જુન્નરના શિલાલેખો બતાવે છે. કે કુંભારો, વણકરો, વાંસનું કામ કરનાર, કારીગરો, બનાજના વેપારીઓ વગેરેનાં મહાજન હતાં. ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીથી પહેલી સદી સુધીમાં ભારતીય-ગ્રીક તથા ભારતીય પ્રદક્ષવ વંશોએ પશ્ચિમમાં રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. પૂર્વેની બીજી સદીમાં મિનેન્ડરે અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબ જીત્યું હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫-૫૩ સુધીમાં તેણે સૌરાષ્ટ્ર, સિંધુપ્રદેશ અને મથુરા જમનાને પ્રદેશ જીતી લીધા. ઈ. સ.ની પહેલી સદીમાં કાન્યકુબજ અને રજપુતાનામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય રચાયાં. કાન્યકુબજ અને અમલદારો મતિષ્ઠિય, કમ્પ્લિય, અમાત્ય વગેરે હતા. કુશાન વંશના કડ્ડીસ ૧૬૫ (ઈ. સ. ૪૬૭-૮) એ ઈરાન અને સિંધુ તથા જોલમના પ્રદેશમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેના વંશજોએ રાજ્ય વધારી મોટા ત્રિરુદ્ધ ધારણ કર્યાં. કનિષ્ક મહારાજા અને મહારાજાજિરાજનાં ત્રિરુદ્ધ ધારણ કર્યાં. કુશાન સમયમાં અમલદારો કથનાનુસાર રાજકુવરોને સાદિસિક, યુદ્ધ સંબંધી તથા રીતરિવાજોનું સિદ્ધિ અપાતું. દક્ષિણમાં આ સમયે વારસાગત રાજગાદી મળતી અને પાંચ સત્તાઓ (દોષેની, પુરાદિતોની, વેલોની, ન્યોતિધીઓની તથા મંત્રી-ઓની) રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી.

મૌર્ય અને ગુપ્ત સમયની વચ્ચે સ્મૃતિઓ તથા અર્થશાસ્ત્રની રચના થઈ. સ્મૃતિકાર મનુ ઈ. સ.ની શરૂઆતમાં, વિષ્ણુ ઈ. સ. ના

૧૨. સ્મૃતિઓ તથા અર્થ-
શાસ્ત્રોમાં રાજ્યને લગતા
ઉલ્લેખો

ત્રીજા સૈકામાં, યાજ્ઞવલ્કય
ઈ. સ. ના ચોથા સૈકામાં,
નારદ ઈ. સ.ના પાંચમા
સૈકામાં, તથા બૃહસ્પતિ અને
કાત્યાયન ઈ. સ.ના છઠા કે

સાતમા સૈકામાં થઈ ગયા હાગે છે. સ્મૃતિઓમાં વેદકાલીન રીતિઓ અને ધર્મના નીતિનિયમો આપેલા છે. આ સમય દરમિયાન વેદમાં માનનાર છ તત્ત્વજ્ઞાનની સાખાઓ વિકસી. મનુ રાજ્યને ઉદ્દેશીને જીવનમાં અર્થ, ધર્મ અને કામનું જીવનમાં મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે. રાજ્યમાં સામાજિક અને યાત્રિની રીતિઓને જાળવી રાખવા તથા વ્યવસ્થા જાળવવા રાજ્ય છે. રથાનિક વ્યવસ્થા માટે ગામમાં વડો હોવો જોઈએ. આવાં ગામો માટે નિરીક્ષક અને મંત્રી હોવો જોઈએ. મનુ જમીન મહેસુલ તરીકે પાકનેા ટૂં, ટૂં કે ટૂં બાગ આપવાનું જણાવે છે. વૃક્ષો માંસ, મધ, માખણ, દવાના છોડ, ફળો, ફળો, માટીનાં તથા પત્થરનાં વાસણોનાં છૂટા બાગ રાજ્યને આપવાનું જણાવે છે. વેપારની ચીજોની કિંમતનો ટૂં બાગ રાજ્યને આપવાનું જણાવ્યું છે. મનુ નાગરિક અને ફાજદારી કાયદાઓ મનુસ્મૃતિમાં આપે છે. જમસુસો તથા ન્યાયાલયોની હયાતી પણ સ્પષ્ટ છે. વિષ્ણુ યાજ્ઞવલ્કય વગેરેએ પણ આવી માહિતી આપી છે.

સમુદ્રગુપ્તનો અલાહાબાદનો શિલાલેખ ગુપ્ત નામના રાજ્યને ઉલ્લેખ કરે છે. તેના પુત્ર ઘટોત્કચ હતો. તેના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત ૧શે

૧૩. અલાહાબાદનો શિલાલેખ
તથા ગુપ્તોના સિક્કા

લિખ્તવી રાજકુવરી કુમારદેવીને
આસરે ઈ. સ. ૩૦૬માં ૫૨૫થી
હતો અને કદાચ તે કારણે જ
લિખ્તવીઓનું રાજ્ય પણ તેણે

જેળવ્યું હતું. ચંદ્રગુપ્તના સિક્કાઓની જેક બાજુ ચંદ્રગુપ્ત તથા લિચ્છવીરાણી અને ઉલટી બાજુએ 'લિચ્છવઃ' લખાણ છે. લિચ્છવીઓ પૂર્વભારતના રાજા હશે અને પાટલિપુત્ર તેમની રાજધાની હશે. ચંદ્રગુપ્ત ૧લાએ રાજગાદીએ આવ્યા પછી અવધ, તિરહુત, દક્ષિણ બિહાર વગેરે પ્રદેશો જીત્યા હશે અને મહારાજાધિરાજનું 'વિરુદ્ધ ધારણ કયું' હશે. તેના સમયથી ગુપ્ત સંવત ચાલુ થયો. ઈ. સ. ૩૩૦ કે ૩૩૫માં સમુદ્રગુપ્તે ઉત્તરનાં ધણાં રાજ્યો જીતાં. તેમાંના નવનો અલાહાબાદના લેખમાં ઉલ્લેખ છે. અલાહાબાદ રત'બની પ્રશસ્તિને લેખક હરીસેન બડાઈ મારે છે કે તેના સ્વામીએ આખા દુનિયા જીતી હતી. અશ્વમેધયજ્ઞ કરી સમુદ્રગુપ્તે સમ્રાટ હોવાનું જાણાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૩૭૫માં ચંદ્રગુપ્ત બીજો વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો અને માલવ, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર જીતી રાજ્યમાં ઉમેરો કર્યો. તેણે આશરે ઈ. સ. ૪૧૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. કુમારગુપ્ત ૧લો તેના પછી ગાદીએ આવ્યો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને ઈ. સ. ૪૫૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના વારસદાર રકેન્દ્રગુપ્તના સમયમાં બળવો થયો અને સામ્રાજ્ય તૂટી પડ્યું. ગુપ્ત સમયના રાજ્યકારભાર વિશે ઘીની મુસાફર ફાલાને કહ્યું છે કે દેશમાં વ્યવસ્થા સારી હતી, દુકમો માન્ય રખાતા. જીવન તેમજ મિલકતની સલામતી જળવાતી. રસ્તાઓ પર લૂંટારો નહોતા રહેતા, પાસપોર્ટ નહોતા, ઘરની નોંધણી નહોતી તેમજ પશુદિસા તથા ઘરની છત નહોતી. બધા સંગ્રહોને માન આપાતું. બોદ મકાને રાજ્ય તરફથી જમીનનું દાન મળતું. ફોજદારી કાયદો દીઠા હતા. સામાન્ય શિક્ષા ફક્તી હતી. બળવા મારે સખત સજ્જ હતી. પાટલિપુત્રમાં નિરાશિત, લૂંટા, લંગડા અને રોગીને આશ્રય આપવામાં આવતો. તેમને દવા, ખોરાક તથા દુધપાણી મફત મળતાં. અધારના રાજ્યો બાહ્યો હતા તે મુખ્ય અગત્યનું છે. ગુપ્તોના સિંધાલેખો પરથી જણાય છે કે ખંડિયા પદ્ધતિ આ સમયે હતી. રાજા મહારાજા, સામંત અને મહાસામંતો, ખંડિયા વગેરે વિરુદ્ધ ધારણ કરતા. મહારાજાધિરાજ

સંપ્રાપ્તિ’ બિરુદ હતું. સંપ્રાપ્તિ ચક્રવર્તી, પરમેશ્વર, પરમેશ્વર, પરમભદ્રારક વગેરે બિરુદો ધારણ કરતા. કલોમના ઈ. સ. ૪૬૦-૬૬૦ના સ્તંભલેખમાં જણાવ્યું છે કે સ્કંદગુપ્તના રાજ્યમાં ઉપસ્થાનશૂભિ (સલાગૃહ) હજારો નૃપતિઓ સાથે સ્કંદગુપ્તની સત્તાને કારણે ધ્રુવતી હતી. રાજા પોતે રાજ્ય ચલાવતો અને પિતા જેવું વર્તન પ્રજા તરફ રાખતો. કેટલાય લેખોમાં બ્રાહ્મણો, વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ તથા ધાર્મિક અને દાનની સંસ્થાઓને બક્ષીસ આપવામાં આવતી. પ્રાંતીય વહીવટ ચલાવનારને અસંખ્ય તન્નિયુક્તક નામના સહાયકો આપવામાં આવતા. બદાધની મુદ્રાઓ નિરજુક્તિના ગ્રુખ્ય ઉપરિકાનો ઉલ્લેખ કરે છે. દામોદરપુર તામ્રપત્રો પરથી જણાય છે કે પ્રાંતીય વહીવટદારોની રાજા નિમણુંક કરતો. વિષયપતિ અને જીલ્લાના ઉપરીઓની પ્રાંતીય વહીવટદાર નિમણુંક કરતો. જીલ્લાના વહીવટદારનું ગામમાં નિવાસસ્થાન રહેતું ત્યાં અધિકારણ કેયેરી રહેતી જે ઘણું કરીને ન્યાયાલય કહેવાતી. તેના કારભારીઓને કાયરય કહેવામાં આવતા. નાનામાં નાનું વહીવટનું એકમ ગામકું હતું. તેના ઉપરી ગ્રામિક કહેવાતો. ગ્રામિક એટલે મુખી જે વંશપરંપરાના હોતા. ગામનો અધિકારી દ્રાગિક કહેવાતો જે ગામનું રક્ષણ કરતો. આ ઉપરાંત શાંતિ જાળવવા પોલીસ અમલદારો હતા. દંડપાસિક, દંડિક, ચોરોધરણિક, ચાટ, ભટ વગેરે ચોરોને શોધી સજા કરનાર હતા. ગુપ્તલેખોમાં પ્રાચીન ભારતના ઘણાં કરોના ઉલ્લેખો છે. ઉદ્દેગ અને ઉપરિકરના અર્થ જરાખર સમજાતા નથી. ધાન્ય અને હિરણ્ય રાજ્યનાં કરો ઉધરાવનાર અમલદારો હતા. વાકાટક રાણી પ્રભાવતી ગુપ્તાની પુત્રાની તકતીઓ પર ચારંગલ, ખાણો, ચામડાં, દવા, દૂધ, ફૂલ વગેરે પરના કરોના ઉલ્લેખ છે. કોઈ કોઈ વાર રાજ્ય-સૈન્ય માટે કર ઉધરાવવામાં આવતો ‘દેશાપરાધ’માં દસ ગુનાઓ ગણવામાં આવ્યા છે :—ત્રણ શારીરિક (ચોરી, ખૂન, ઝિનાણું), ચાર વાણીના (સંખત, અસત્ય, બદનક્ષીવાણી, બીનમુદ્રાવાણી) અને ત્રણ માનસિક (બીજની મિલકતનો લોભ કરવો, ખોટું વિચારવું, અસત્યની ભક્તિ).

આમાંના માનસિક ગુનાઓ દંડ ન કરાય તેવા હાથે છે. ખંડિયાઓ ખંડણી આપી સત્રાટની તિજોરી હરતા. ડાહિયાસના ગ્રંથો (માલવિકા-ગ્નિમિત્ર, શાકુંતલ, કુમારસંભવ વગેરે) રાજકીય વિચારોનું દર્શન કરાવે છે. તેજ સમયના શ્રદ્ધે રાજ્યના મૃત્યુકટિકમાં રાજ્યવ્યવસ્થાની ઘણી વિગતો છે. ભાસના નાટકોમાંથી પણ રાજકીય બાબતો જાણવા મળે છે.

ગુપ્ત રાજ્ય અને વર્ધન રાજ્ય વચ્ચેનો ગાળો (૫મી સદીના અંતથી ૭મી સદીના આરંભ સુધી) અધકારમય છે. સિક્કાઓ અને લેખો ઠેકઠાક રાજ્યોનાં નામો સૂચવે છે. દુષ્સેના હમલા રાજકીય સંસ્થાઓનું સૂચન કરે છે. આ ૧૪. ધર્મસૂત્રોમાં રાજ્ય-સમયના સાહિત્યમાં રાજકીય વિચારો સંબંધી ઉલ્લેખો ધણા છે. નારદ અને બૃહસ્પતિના ધર્મસૂત્રોમાં કાયદા અને રાજ-

વલીવટની વિગતો આપવામાં આવી છે. નારદ રાજ્યને અને બ્રાહ્મણને ધર્મિય ગણે છે. નારદ માનવજીવનને લગતા કાયદાનાં સૂચન કરે છે. દા. ત. પુરુષ તેની શુભવાન આર્થિક પુત્રવાળી પત્નીને તજે તો તેને સખત સજા થવી જોઈએ. બૃહસ્પતિ ન્યાયાલયોના સમય સંવારથી બચે સુધીનો (રાજ વગર) કહે છે. ન્યાયાલયોના ચાર વિભાગ હતા:—(૧) રિયર ન્યાયાલય, (૨) અરિયર ન્યાયાલય (એક જગ્યાએથી બીજે જગ્યાએ જઈ), (૩) મુખ્ય ન્યાયાધીશનું ન્યાયાલય, (૪) રાજના સૂચનને લીધે આલપ્ત ન્યાયાલય. મનુના કથનાનુસાર રાજ સાથે જળુ કર નાખનાર સદાયકો રહેતા. પણ ન્યાયના વલીવટમાં પ્રચલિત તત્ત્વ જનદુ-દ્વંડ્વ. ખેડૂતો, કારીગરો, ધંધાધારીઓ, નાણા ધીરનાર, નરો, ધાર્મિક સંતો અને લૂંટારાઓને તેમની રૂઢિઓ પ્રમાણે ગણાવે પનાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. સુકાદાની અપીલો સજામાં અને જીવટની રાજકીય ન્યાયાલયોમાં જતી. રાષ્ટ્રીય ન્યાયાલયોમાં સાદૃશ્ય દૃકમો, રૂઢિઓ અને સામ્યને ધ્યાનમાં લઈ ન્યાય અપાતો. મનુ અને નારદ માફક

પ્રૃથક્પતિ પુરાવાને મહત્ત્વ આપે છે અને સાક્ષીઓના વર્ગ પાડે છે. આ પુરાણોની વસ્તુ જોતાં અગ્નિપુરાણમાં રાજકીય ધર્મી બાબતો નજરે ચડે છે. રાજ્યને નીતિનું મંડળ ગણવામાં આવ્યું છે. રાજ પ્રજાના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરતો હોય છે. તેમાં રાજના ગુણો અને ફરજોનું વર્ણન છે. રાજ રાજ્યો તેના મંત્રીઓ સાથે અગત્યની બાબતોની ચર્ચા કરવી જોઈએ અને ન્યાયાલયમાં પ્રમુખપદ લેવું જોઈએ. રાજકુવરોને નીતિશાસ્ત્ર તથા - યુદ્ધની તાલીમ આપવી જોઈએ. તેમાં મંત્રી, કાશાખ્યક્ષ, દૂત, હસ્તિન પાલક, કિલ્લા તથા દુર્ગોના અધિપતિ, રાજવૈદ્ય, કાયસ્થ વગેરેની સૂચિ આપવામાં આવી છે. જમીન મહેસુલ, આયાત નિકાસ વેરો, ખરીદવેચાણ વેરો વગેરેના નિયમો પણ આપવામાં આવ્યા છે. પરદેશી બાબતોને લગતા દૂતોના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા હતા:—(૧) શાસનાહીક—સંદેશો માટેના, (૨) મિત્રાથ—સૂચના પ્રમાણે કામ કરવા માટેના, (૩) મિહર્ષિઠાથ—પોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે કામ કરવા માટેના. માકેન્ડેયપુરાણમાં કહ્યું છે કે પ્રજાહિતમાં આડે આવનાર પિતા, ધર્મપ્રચારક, સત્રો કે મિત્ર હોય તો પણ તેને રાજ્યો મારી નાંખવો. વાસુપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણ પણ રાજકીય બાબતોના થોડાક ઉલ્લેખો કરે છે. જૂની સદીના ભારવિ, દંડિન, બતૃહરિ, સુત્રધુ વગેરેના ગ્રંથોમાં પણ થોડીક રાજકીય વિગતો છે. પંચતંત્ર અને પ્રબોધચંદ્રોદયમાં પણ થોડીક રાજકીય વિગતો છે.

સાતમી સદીની રાજકીય વિગતો બાણના હર્ષચરિત અને યવનચાંચીની નોંધમાંથી મળે છે. હર્ષના જે પૂર્વજો નરવર્ધન, રાજ્યવર્ધન, સાહિત્યવર્ધન વગેરે મહારાજા કહેવાતા, તેઓ કદાચ ખંડિયા પણ હોય. સ્વતંત્ર રાજવંશ પ્રભાકરવર્ધનથી ચાલુ થયો હોય તેવું લાગે છે. તેનું

૧૫. નોંધોમાં રાજ્યસંબંધી ઉલ્લેખો

નિરુદ્ધ મહારાજધિરાજ હતું. તેના સાર્થ રાજ્યવર્ધન ગાદીએ બાબો, પરંતુ તેના આકસ્મિક મૃત્યુને કારણે હર્ષવર્ધન તેની વિધવા બહેન રાજ્યથી સાથે રાજ્ય કરવા લાગ્યો અને પ્રદેશો જીતવા લાગ્યો. તે ઈ. સ. ૬૪૮ માં મૃત્યુ પામ્યો. યવનચાગિના કથનાનુસાર હર્ષના રાજ્યના ૭૦ વિભાગો હતા. બધા વિભાગો સ્વતંત્ર હતા. તે ખંડિયા રાજ્ય જેવા હતા. હર્ષે દિગ્વિજય કર્યો હતો. જ્યંતેષ યતનો ઉલ્લેખ કોઈ જગ્યાએ નથી. બાણે હર્ષચરિતમાં અનેક ખંડિયાઓને સમ્રાટ હર્ષની પ્રતિક્ષા કરતા જણાવ્યા છે. દુલ્હાની ચરાર્ધ વખતે ડેહલાય ખંડિયાએ રાજ્યવર્ધન સાથે રહેતા. આદિ અને દ્રાવિડ પ્રદેશના દુતો ન્યાયાલયમાં આવતા તેને જાણુ ઉલ્લેખ કરે છે. વર્ધન-સામ્રાજ્યનો પુરાવો કાદંબરીમાંથી મળે છે. ત્રિલાલેખોમાં હર્ષવર્ધન વડવાઓ માફક પરમમદ્રાક તથા મહારાજધિરાજ કહેવાતો. વહોવટ માટે હર્ષે જાતે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મુસાફરી કરતો. સમ્રાટે દિવસના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા હતા. એક વિભાગ વહોવટનાં કાર્યો માટે અને બે વિભાગ ધાર્મિક કાર્યો માટે. હર્ષે જહો-જલાલી તથા સામ્રાજ્યની કીર્તિને જાળવી રાખ્યા હતાં. બાણે હર્ષના ન્યાયાલયનું વર્ણન કર્યું છે. કનોજ પાટનગર માટે યવનચાગે કહ્યું છે કે કનોજમાં જોયી ધમારતો તયો સુંદર બગીચાઓ અને સ્વચ્છ ચાણીનાં તળાવો અનેક હતાં. કનોજની જમિ રળિયામણી હતી. રાજ-મહેલમાં નોકરચાકરા, પુરાહિતો, પંડિતો તથા રાજવેલી ધણી હતા. બોદ્ધ આજણો તથા મરીજોને દાન અપાતું. ઉત્પન્નનો રૂં જાન મહેમુદ તરીકે લેવાતો અને રક્ષણ માટે લશ્કર રખાતું.

હર્ષ સંતાન વગર મૃત્યુ પામ્યો. તેના લગ્ન વિશે જાણુ જોઈ અથવા યવનચાગે કોઈ ઉલ્લેખ કર્યા નથી. આશરે ઈ. સ. ૬૪૮ પછી એટલે કે હર્ષના મૃત્યુ પછી રાજ્યના ધણી જાગવાએ ૫૩૫. ૭મીથી

૧૧મી સદી સુધીનો ઉત્તર ભારતનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ નથી. ૯મી સદીમાં ગુજરા અને પ્રતિહારો મોટા સમ્રાટ થયા નહોતા. મહમદ ગિઝનીની ચડાઈ પહેલાંના ચાર સૈકાનો સમય નાનાં રાજ્યોનો, છે. તે સમયે કનોજ, કાશ્મીર, સિંધ, મગધ, કલિંગ અથવા આરિસા, બંગાળ, કામરૂપ અથવા આસામ, માલવા, અજમેર, દિલ્હી, ગ્વાલિયર, જોધપુર અને એવી રાજ્યો હતાં. આ બધાં રાજ્યોના વહીવટના મૂળ-મૂલ સિદ્ધાંતો સરખા હતા. આશરે ઈ. સ. ૭૦૦માં લવભૂતિએ સંસ્કૃત ભાષામાં માલતીમાધવ, મહાવીરચરિત, અને ઉત્તરરામચરિત નાટકો લખ્યાં હતાં. ઉત્તરરામચરિત દ્વારા રાજના ઉદારતત્ત્વ (જનમતાનુસાર રાજ પાત્રીનો લાગ કરે છે.)નું દર્શન થાય છે. રાજના બાઈએ રાજ વહીવટનું કામ કરે છે. માલના મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાં રાજકીય વિગતો આપવામાં આવી છે. રાજ્યે જનતાના કલ્યાણ માટે પોતાના સુખને બોગ આપવો જોઈએ. જૈન આદિપુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જૈન રાજ્યોએ શાહજોના આશીર્વાદનો સ્વીકાર ન કરવો જોઈએ. રાજ્યવહીવટની ખીજ વિગતો પણ આપવામાં આવી છે.

લેખો પરથી રાજ્યવહીવટી તંત્રનો ખ્યાલ આવે છે. ધર્મપાલ દેવની ખલીજપુરની તકતીમાં 'રાજન' અને 'રાજનક' સૂચિને મથાળે છે. એટલે કે ખંડિયાઓ (રાજન) સમ્રાટના રાજ્યવહીવટમાં નોકરી કરતા હશે. 'રાજનક' કાશ્મીર અને અંબામાં મંત્રી માટે વપરાતો હતો. 'મહાસામંતાધિપતિ' શબ્દ સામંતોમાં મુખ્ય સામંત માટે વપરાતો હશે. 'દૂતક' કાઈ અમલદાર હોવો જોઈએ. 'યુવરાજ' મોટી પદવી લાગે છે. 'સેનાપતિ' સૈન્યોના વડા માટે વપરાતો લાગે છે. 'ચૌરદારશિક' ચોરોને સિદ્ધા આપનાર અમલદાર હશે. 'દંડશક્તિ' અને 'દંડપારમિક' પણ પોલીસ અમલદારો હશે. 'ઔલિક' અને 'ગોલ્મિક' કર તથા ગણોના નિરીક્ષકો માટે હશે. 'કાયરથ' કારકુનો (લખનારા) માટે હશે. 'કાયરથ' મુખ્ય કારકુન માટે વપરાયો લાગે છે. 'વિધયપતિ',

‘ભોગપતિ’ વગેરે અમલદારોનાં નામો છે. સ્થાનિક વિભાગોનાં નામ શુકિત (પ્રાંત), વિષય (જિલ્લો), મંડલ વગેરે છે.

કદહણ કવિએ કાશ્મીર અને ચંબાની રાજકીય વિગતો રાજ-તરંગિણીમાં આપી છે. આણણુ અને ચદો ત્યાં વધારે હતા. ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો ઝોણા હતા. રજપૂતો (ચોદાઓ)ની કેટલીક જાતિઓ ત્યાં હતી. આણણો રાજ્યની નોકરીઓ કરતા. તેઓ કાયરથ એટલે કે કારકુનની નોકરી પણ કરતા. બધા આણણો દેશનિકાલની સત્તામથિ પાકાત હતા. ખંડિયા પદ્ધતિ ત્યાં હતી. ઝેવું મનાય છે કે મેધવાહન રાજ્યએ ધણા રાજ્યોને હરાવ્યા હતા અને પશુઓની હિંસા ન કરવાનું વચન લીધું હતું. ચંકરવર્માન નામના રાજ્યએ (ઈ. સ. ૮૮૩-૯૦૨) ૬૪ મંદિરો લૂંટ્યાં હતાં. હથે પ્રજા પાસેથી ભારે દંડ લીધા હતા અને કેટલીક બળવાન જાતિઓને ચારી નાખવાનો કુક્રમ કર્યો હતો. કાશ્મીરની પ્રજાએ જુલમના વિરોધના પ્રતીકરણે શૂંપ હડતાળ પાડી હતી. જેનાથી તેમને હિંદુ સધાયો હતો.

રાજ્યને મૈત્રી માટે કિંમતી ચીજો આપવામાં આવતી. ગરીબો પણ ન્યાયી રાજ્યને મળી શકતા. કાશ્મીરનો દરબાર ત્યાંના રાજા હર્ષના સમયમાં લખ્યતાના સિખરે પહોંચ્યો. ઉત્સવોના સમયે સંગીત નૃત્યથી અત્યંત લપકાદાર દર્યો રજૂ કરાતાં. રાજ્યનો રાષ્ટ્રીવાસ મોટો હતો. ધરકામ માટે ‘ગૃહકૃત્ય’ નામનો નિરીક્ષક રાજવામાં આવતો. રાજ્યમાં સાત મોટા અમલદારો—ચાયાધીશ, મહેસૂલી, નિરીક્ષક, કાચાખ્શ, સેનાપતિ, એલચી અને જ્યોતિષી હતા. સ્થાનિક પહીવટ ઉત્તર ભારતના સ્થાનિક રાજપહીવટ જેવો હતો. ચંબામાં કાશ્મીર જેવી રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. ઈ. સ. ૭૦૦માં મેરુવમાં ‘રાજાધિરાજ’ ખિરુદ ધારણ કર્યું હતું.

સિંધમાં ૮મી સદીથી ચારબો આવી ગયા હતા. મહમૂદ ગિઝનીની ચડાઈઓના સામનો યુજ્જૈન પ્રતિહારોએ દસની સદીના અંત સુધી કર્યો. ૧૧મી સદીમાં યુજ્જૈન પ્રતિહારોના અંતને લીધે મહમૂદ ગિઝની કાબી ગયો. અલ્ખેરનીએ તેની નોંધમાં રાજનીતિ કરતાં સંસ્કૃતિ તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. અલ્ખેરનીએ કહ્યું છે કે હિંદુઓ ધાર્મિક કાયદાઓમાં માનતા. સાક્ષીઓ ચારથી વધારે હોવાની જરૂર હતી. દાવો કરનારને તેના હક માટે કેઈ દસ્તાવેજ પુરાવો લાવવો પડતો. સોગંદ હકની ચીજની કિંમતના પ્રમાણમાં ખવડાવવામાં આવતા. પાછળનું ખૂન, ગોહત્યા, મલપાન, છિનાણું વગેરે ગંભીર યુનાઓ ગણાતા. શિક્ષા યુનાઓ પ્રમાણે કરવામાં આવતી. છિનાણું કરવા માટે ઓને ધરમાંથી કાઢી ડેદખાનામાં ધકેલી દેવાતી. ધારવાડ નજીકના સિદ્ધપુરમાં કદંબ વંશના ૧૨મી સદીના લેખમાં મહેસૂલ સંબંધી ઉલ્લેખો છે. દક્ષિણના કેટલાક લેખોમાં કટકાધીય, કટકેય, કટકરાજ વગેરે અધિકારીઓનાં નામો છે.

૭. સંસ્કૃત સાહિત્ય

ભારતીય સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઝોજામાં ઝોજા ત્રણ દહાસ વર્ષનો ઇતિહાસ છે. આ સાહિત્યની બસર ગ્રામીન યુગમાં તિબેટ, ચીન, જાપાન, ઈરિયા, સિમેન, મલાયા અને બીજા ઘણા ટાપુઓ સુધી પહોંચી હતી. આ સાહિત્યમાં ધાર્મિક કાવ્યો, દુનિયાદારીનાં કાવ્યો, મહાકાવ્યો, ઊર્મિકાવ્યો, નાટકીય સંવાદો તથા નીતિબોધક કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ધાર્મિક સાહિત્ય (યજુર્વેદનાં ગીતો, સ્તોત્રો, મંત્રો, કસ્પિત કથાનકો, દંતકથાઓ, ઉપદેશાત્મક વચનો, દેવી કથાનકો, ધાર્મિક ક્રિયા તથા નીતિનાં વચનો) મોખરે છે. બ્યાકરણ અને શબ્દકોશો હંદમાં લખાયેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્યકે પ્રવૃત્તિનો પ્રથમ વિષય હતો. રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત, બ્યાકરણ તથા કાપડા સંબંધી ગ્રંથો અને સંગીત, ગાન, નૃત્ય, નાટકીય કલા, મત્રતંત્ર તથા પ્રેમસંબંધી ગ્રંથો પણ રચાયા છે. વેદાલીન તથા બૌદ્ધ સાહિત્ય મૌખિક હતાં. જેને જાણવાની ઇચ્છા થતી તે શુરુ પાસે જતો. ભારતવાસીઓ ગ્રામીનકાળમાં તાડપત્રો પર લખતા. ૧૧મી સદીમાં ધારના રાજા ભોજ પાસે એક પ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય હતું. કાગળ પરનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો ૧૧-૧૨મી સદીનાં છે. બૌદ્ધોના સમયમાં લાકડું લખાણ માટે વપરાતું હતું. પથરે ધાતુ તથા કાગળની વપરાશ પછીથી થઈ. ગ્રામીન સાહિત્યનું જ્ઞાન (જેટલે કે સરસ્વતીબંડાગાર) મંદિરો, મંડો તથા રાજપુત્રોના મહેલો કે ધનિકના ગૃહોમાં રહેતું. શુરુ પાસે જેસી સાંભળવું તે જ્ઞાતિ. તે શબ્દ પાછગથી શાસ્ત્રો માટે વપરાયો.

અ. વેદસાહિત્ય

વેદકાલીન સાહિત્યમાં ચારવેદ (ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ) મુખ્ય છે. વેદ એટલે જ્ઞાન-પવિત્ર, ધાર્મિક જ્ઞાન. વેદસાહિત્યના ત્રણ વિભાગ પડે છે:—(૧) સંહિતાઓ (સંગ્રહો)—આમાં સુકતો, પ્રાર્થનાઓ, મંત્રો, આશીર્વાચન, યજુસૂત્રો, રતોત્રો વગેરે છે. (૨) બ્રાહ્મણો—આં ગદ્ય પુસ્તકોમાં દેવદેવી સંબંધી ખાસ કરીને યજુક્રિયાઓ અને અદ્ભૂત તથા વાસ્તવિક મર્મનું દર્શન થાય છે. વેદોને લગતાં બ્રાહ્મણો હોય છે. દાં ત. ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઋગ્વેદને લગતું છે. શતપથ બ્રાહ્મણ યજુર્વેદને લગતું છે. (૩) આરણ્યક અને ઉપનિષદ—મંત્રોમાં તંપ, દેવ, જગત, માનવજાતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિશે ઋષિઓએ લખ્યું છે. વેદોને લગતાં ઉપનિષદો છે. દા. ત. જાંદોગ્ય ઉપનિષદ સામવેદને લગતું છે.

સંહિતાઓ ચાર છે. (૧) ઋગ્વેદ સંહિતા—આ રતુતિનાં ગીતોના સંગ્રહ છે. આમાં ૧૦૨૮ સુકતો છે; દસ મંડળ છે. ૨ થી ૭ નંબરનાં

મંડળો ‘કુલ-મંડળ’ કહેવાય છે, કારણ કે

૧. સંહિતાઓ મંડળના રચયિતા અમુક કુળના ઋષિ છે.

ગૃસમદ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, અત્રિ, ભારદ્વાજ

અને વસિષ્ઠ ૨ થી ૭ મંડળના દર્શક તથા ગાયક છે. ૮ થી ૧૦ મંડળ

કષ્ટર ઋષિ તથા જંગીરસના નામે છે. ૧, ૬ અને ૧૦ માં મંડળનાં

દરેક રતોત્ર રચયિતાનું નામ સૂચવે છે. ૬ માં મંડળમાં સોમરસપાન

તથા સોમદેવની ઔરવગાથા છે. આના પૂરવણીમંથોને ‘સિલ’ કહે છે.

૮ માં મંડળને અંતે વાદ્વિખસ્ય રતોત્રો આ પ્રકારનાં છે. સુવર્ણસુકતો,

ત્રિપાસુકતો તથા નિવિદાયસ્તને લગતાં છે. સુકતો જંદમાં રચાયેલાં

છે અને ઋચાઓનાં બનેલાં છે. ઋચાના ચરણને પાદ કહે છે.

ત્રણ પાદોને ગાયત્રી અને ચારને અત્યુકુલ કહે છે. બાર કૃતિવાળાં

ચાર પદોને જગતિ કહે છે. આમાં આર્યોના સુદનાં ગીતો, જન મુખ્ય

ખોરાક દોવાનું સૂચન, પશુપાલનનો નિર્દેશ, અષ્ટ મહત્ત્વ વગેરેનો

સમાવેશ થાય છે. એક સક્રિયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા ધર્મનો હિસેબ છે. યજુર્ક્રિયામાં સ્ત્રીઓ ભાગ લઈ શકતી નહોતી. ઋગ્વેદના વિવેચન માટે નિર્ધારિત રચના થઈ હતી. મારકન્ડુ ઋગ્વેદ પરનું વિવેચન નિરૂપિત હોવાય છે. તે બુદ્ધિપતિશાસ્ત્ર છે. ઋગ્વેદનાં ગીતો વિશે હોવાય છે કે મંદિર વગરનાં યજ્ઞસ્થાનોમાં યજુર્ક્રિયાથી દેવોની પ્રાર્થના થતી અને યજ્ઞને અર્પેલી રાટલીઓ, દહીં, માંસ, સોમરસ તથા મધ વગેરે સેવા દેવાનું આવાહન કરવામાં આવતું. સૂર્યનાં સ્ક્રુતો ધણાં છે. કુદરતી ચમત્કારને કારણે સૂર્ય, સોમ, અગ્નિ, લોમ્ (આકાશ), મરુતો (તોફાન) વાયુ (પવન) અસસુ (જલ), ઉષસુ (પરોઠ) અને પૃથ્વીને દેવદેવી બનાવ્યાં. તેમનાં સ્તુતિસૂત્રો પણ બનાવવામાં આવ્યાં. વિશ્વકર્મા તથા પ્રજાપતિ ઋષિપત્ર દેવ હોવાનો ૧૦મા મંડળમાં હિસેબ છે. સક્રિય તથા અસક્રિયો (પુરુરવા, ઉર્વશી, યમયમી વગેરે) પણ છે. પુરુરવા, ઉર્વશી તથા યમયમીના સંવાદો પ્રજા છે. સૂર્ય-સૂક્તમાં સૂર્યની પુત્રી સૂર્યાનાં સોમ (ચંદ્ર) સાથેના લગ્નનું વર્ણન છે લગ્નક્રિયામાં આવતા લગ્નના આશીર્વાચનોનો હિસેબ છે.

(૨) અથર્વવેદ સંહિતા :—આમાં મંત્રતંત્રની રીતો બતાવી છે. અથર્વનો મૂળ અર્થ અગ્નિપુરોહિત થતો હતો. અવેશ્તાના પુરોહિત જેવા અગ્નિપુરોહિત છે. ઈરાની અગ્નિપૂજા જેવા આયો પણ અગ્નિપૂજા છે. મેડિયામાં અથર્વવેદીઓ મંત્રતંત્રના પુરોહિતો હોવાતા, આને કારણે આ વેદને અથર્વાંગીરસ હોવામાં આવે છે. અંગીરસો અગ્નિપૂજા અને અથર્વો મંત્રતંત્રવાળાઓ ગણાય છે. અથર્વમાં રોગ મટાડવાનાં સક્રિય આવે છે અને અંગીરસમાં પ્રાતરપર્ષીઓ, રિપુઓ અને મંત્રસાધકોને શાપ આપવા માટેનાં સક્રિય છે. અથર્વવેદમાં ૭૩૧ સક્રિય છે. ૨૦ મંડળોમાં તેનું વિભાજન થયું છે. ૨૦મું મંડળ પાછળથી ઉમેરાયું છે. તેનાં સક્રિય ઋગ્વેદમાંથી લેવાયેલાં છે. અથર્વવેદનો સાતમો જામ ઋગ્વેદમાંથી લેવાયેલો છે. ૧૭ મંડળોના બનેલા પહેલા જામમાં ધર્યુરણ વિગતોનાં દ્વંદ્વા સક્રિય

છે. ૮ થી ૧૦ના જાનેલા ખીજા વિભાગમાં પંચસુરણ વિમતોનાં લાંબા સૂકતો છે. ૧૩ થી ૧૮માં એકધારું જુદું જ વસ્તુ છે. ૧૪માં મંડળમાં સ્વનવિષયક સૂકતો અને ૧૮માં મંડળમાં મરણવિષયક સૂકતો છે. ઋગ્વેદના છંદ જેવા છંદ આમાં છે અને રચના ઋગ્વેદ પછીની છે. તેમાં ભૌગોલિક તથા સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓ ઋગ્વેદ પછીના સમયની છે. ચાર વર્ણો ઉપરાંત દરેકના અધિકાર જતાવ્યા છે. ઈશ્વરજ્ઞાન તથા જગતજ્ઞાનની માહિતી ઋગ્વેદ સમય પછીની છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં રતોત્રે મંત્રવિદ્યા માટે વપરાયાં છે. અસતના સિદ્ધાંતને લીધે રાક્ષસો, રિપુઓ તથા મંત્રસાધકોનાં નાશ માટેનાં શાપસૂકતો છે. આ સંહિતામાંથી અનેક જાતનાં જૂત, આત્મા, રાક્ષસ, પૈશાચ તથા સેતાન વિશેષ જ્ઞાન મળે છે. જાદુવિદ્યાનું મહત્ત્વ આમાં અત્યંત છે. સેતાને માનવજાતિને રોગો આપે છે. તેઓ રાત્રે નાશવંત સ્ત્રીપુરુષોની મુલાકાત લે છે. તેમને અપ્સરા તથા મંધર્વો કહે છે. તેઓ જાતીય આકર્ષણથી મરણાધીન સ્ત્રીપુરુષોને લલચાવે છે અને અરવાભાવિક સહવાસથી હાનિ પહોંચાડે છે. આમને કાઢી મૂકવાનાં સૂકતો અથર્વ-વેદમાં છે. દીર્ઘજીવન તથા આયુષ્યનાં સ્તુતિસૂકતો પણ છે. રોગ મટાડનાર ઊંડ, માદળિયાં તથા તાવીજનાં સૂકતો પણ છે. પ્રજાપતિ, બ્રહ્મ, તપ, પ્રાણ વગેરેની ચર્ચા આપી છે.

ઉપરની બે સંહિતાઓ સ્તુતિના મંથો છે. તે મૂળજૂત મંથો છે. ચરોના ચાર મુખ્ય પુરાહિતો હોય છે:—(૧) હોતા એટલે કે સૂતો ઉચ્ચારનાર, (૨) ઉદ્દાતા—સહગાયક, પુરાહિત યજ્ઞની તૈયારી કરવામાં સહાય કરે તે, (૩) અધવયુ—જે સ્તુતિસૂકતો બોલે તથા યજ્ઞક્રિયા કરે તે, (૪) બ્રહ્મા—મુખ્ય પુરાહિત કે જે ભવથી મુક્ત રક્ષણ કરે તે. મહાનપુરુષ અથવા રાજપુત્ર કે જે યજ્ઞક્રિયાનું તથા દક્ષિણા આપે તે યજ્ઞમાન.

(૩) સામવેદ સંહિતા:—પુરાણો સામવેદની હજારો સંહિતાઓ

મળાવે છે. આમાં સીધી વધુ પ્રસિદ્ધ કોણસીની સામવેદ સંહિતા છે. આના આર્યિકા તથા ઉત્તરાર્યિકા નામના બે વિભાગ છે. બંને ભાગની ઋચાઓમાંની ઘણીખરી ઋગ્વેદમાં આવે છે. ઘણી ઋચાઓ ગાયત્રી છંદમાં છે આમાં મુખ્ય તત્ત્વ મધુર સંગીત છે એટલે કે આ વેદ સામ (મધુર સંગીત) ને કારણે સામવેદ કહેવાય છે. આર્યિકામાં ૫૮૫ ઋચાઓ છે. તેમાં જુદા જુદા મધુર સ્વરો છે. ઉત્તરાર્યિકામાં ૪૦૦ રીતોનો છે. ઘણાં ખરો ત્રણ ત્રણ ઋચાઓનો છે. ગીતનું મહત્ત્વ આ સંહિતામાં વધારે છે.

(૪) યજુર્વેદ સંહિતા :—આ યજુરિયાની રીતોનો સંગ્રહ છે. આ અધવયુ પુરોહિતનો રુપિત્રય છે. અધવયુની ૧૦૧ શાખાઓ ગણાય છે. આ સંહિતાના બે પેઠા વિભાગ છે—કૃષ્ણ યજુર્વેદ અને શુક્લ યજુર્વેદ. કૃષ્ણ યજુર્વેદ સંહિતાના પુનઃ શોધિત પાઠોના ટેકલાક ગ્રંથ છે. તેમાં તૈત્તિર્યસંહિતા અને મૈત્રયાની સંહિતા મહત્ત્વના ગ્રંથો છે. યજુર્વેદની નીચે જણાવેલી પાંચ સંહિતાઓમાં છેલ્લી શુક્લ યજુર્વેદની છે. પહેલી આર કૃષ્ણ યજુર્વેદની છે.

૧. કંઠ :—કંઠ શાખાની પુનઃ શોધિત પાઠની સંહિતા છે.

૨. ઠપિષ્ઠલ કંઠસંહિતા :—આ હસ્તલિખિત સંહિતાના થોડા અવશેષો જળવાઈ રહ્યા છે.

૩. મૈત્રાયની સંહિતા :—મૈત્રાયની શાખાની પુનઃ સંશોધિત પાઠની સંહિતા.

૪. તૈત્તિર્ય સંહિતા :—તૈત્તિર્ય શાખાની પુનઃ સંશોધિત સંહિતા.

આ આપસ્તંબ સંહિતા પણ કહેવાય છે. આ સંહિતાઓમાં યજુર્ક્રિયા તથા વિવાદનાં સૂત્રો છે.

૫. વાજસનેયી સંહિતા :—શુક્લ યજુર્વેદની આ સંહિતા છે. આ વેદના ગુરુ વાજસનેય પરથી વાજસનેયી (વાયવાલ્ક્ય) સંહિતા કહેવાય છે.

મધ્યન્દીનશાખા તથા કણ્વશાખાની પુનઃ સંશોધિત પાઠની આ સંહિતાઓ છે. આમાં ફક્ત મંત્રો છે. તેમાં સ્તુતિ તથા યજુર્ક્રિયાઓનાં પુરાણોને મળતાં સૂત્રો છે. તેના ૪૦ વિભાગો છે જેમાં જુદા જુદા મંત્રોનાં સૂત્રો છે. પહેલા બે વિભાગોમાં દસપૂર્ણમાસ એટલે કે અમાસ મૂર્ચ્છિમાના યજ્ઞનાં સૂત્રો છે અને તેમાં પ્રકાશિત યજ્ઞનાં સ્તોત્રો પણ છે. ત્રીજા વિભાગમાં રાજની અગ્નિપૂજની સ્તુતિઓ અને અગ્નિહોત્ર વિશે છે. ચાતુર્માસનાં સૂત્રો પણ છે. સોમયજ્ઞ તથા પશુયજ્ઞનાં સૂત્રો ૪ થી ૮ વિભાગમાં છે. રાજસૂયયજ્ઞ તથા સોમયજ્ઞનાં સૂત્રો ૯ અને ૧૦મા વિભાગમાં છે. ૧૧ થી ૧૮ માં અગ્નિચયન અથવા યજ્ઞકુંડની રચના માટેના મંત્રો અને સૂત્રો આપ્યાં છે. ૧૯ થી ૨૧ વિભાગમાં સૌત્રામણી ઉત્સવનાં સ્તુતિ સૂત્રો આપેલાં છે. ૨૨ થી ૨૫માં અથ-મેધયજ્ઞનું વર્ણન છે. ૨૬ થી ૩૫ ને ખિલ અથવા પરિશિષ્ટ કહે છે. આગળના વિભાગોની આ પૂરવણીઓ છે. ૩૦ મો વિભાગ પુરુષ-મેધયજ્ઞ વિશે છે. કયા પુરુષોનો ભોગ આપવો તે તેમાં જણાવ્યું છે. ૩૧ મા ભાગમાં પુરુષસૂક્તનું રૂપાંતર છે. ૩૨ મો વિભાગ ઉપનિષદ જેવો છે. પ્રજાપતિને પુરુષ તથા બ્રહ્મ તરીકે જોવાખાવ્યા છે. ૩૨ થી ૩૪ માં સર્વમેધયજ્ઞનું વર્ણન છે. ૩૫મા ભાગમાં ઋણક્રિયાના મ્લોઝો છે. ૩૬ થી ૩૯માં પ્રવગ્ધ નામની ક્રિયાનું વર્ણન છે. ૪૦મામાં ઈર્ષા ઉપનિષદ છે. યજુર્વેદમાં પદ્યગદ્ ઋચાઓ અને ગદ્યગદ્ યજુરો છે. બીજા વિભાગ પરથી વેદનું નામ યજુર્વેદ પડ્યું છે. યજુર્વેદમાં ઇટલીક પ્રાચીનાઓ ગદ્યમાં છે. જાદુના મંત્રો પણ છે. આમાંથી ધર્મનું વિદ્યાન જાણી શકાય છે.

વેદને લગતાં બ્રાહ્મણો યજ્ઞો તથા પુરોહિતોનો ઇતિહાસ છે. બ્રાહ્મણ એટલે (૧) સમજૂતી અથવા વિદ્વાન પુરોહિતનું ધાર્મિક મુદ્દા પરનું હિચ્ચારણ, (૨) યજ્ઞ વિશેના પુરોહિતોના ૨. બ્રાહ્મણો વિવાદો તથા હિચ્ચારણો (જગન સંબંધી કલ્પનાઓ, કલ્પિત વાતો, પ્રાચીન દંતકથાઓ, યજ્ઞના લાભ (દક્ષિણા વગેરે ઋગ્વેદને લગતાં છે). એનરેય બ્રાહ્મણમાં ૪૦ અધ્યાય છે, જેના ૮ પચકો છે. તેમાં સોમયજ્ઞની વિગતો આપી છે. કોશિતકિ અથવા સાંખ્યાયન બ્રાહ્મણમાં ૩૦ અધ્યાય છે. પહેલા સાત ભોજન યજ્ઞને લગતા છે. ■ થી ૩૦ એનરેય બ્રાહ્મણ આદ્ય સોમયજ્ઞને લગતા છે. તાંડિય મહાબ્રાહ્મણ પંચવિંશ (૨૫) અધ્યાયોનું છે. પ્રાત્યોધી યજ્ઞક્રિયા થાય તેનું વર્ણન છે. સદ્વિશબ્રાહ્મણના ૨૬ વિભાગો છે. તેના છેલ્લા વિભાગને અદ્ભૂત બ્રાહ્મણ (શુક્રનિયાળ તથા ચમત્કાર-વાળું) કહેવામાં આવે છે. જેમિનિય બ્રાહ્મણ ધર્મ તથા દંતકથાનો ગ્રંથ છે. શનપથ બ્રાહ્મણ શુક્ર યજ્ઞવેદનું છે તેતરિય બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ-યજ્ઞવેદનું છે. શનપથ બ્રાહ્મણમાં સો અધ્યાય છે. ૧૪ કાંડોમાં તેનું વિભાજન થયું છે. ધણા માર્ગોનું આ બ્રાહ્મણ છે. આમાં ઉપનયન, યજ્ઞકુંડ, મરણક્રિયાઓ, અશ્વમેધયજ્ઞ વગેરેની ચર્ચા થઈ છે. બ્રાહ્મણનાં ચાર ક્તઓ ■ :—૧. બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ. ૨. બ્રાહ્મણ હિમિત ચરિત્ર, ૩. કીર્તિ, ૪. લોકોને પૂર્ણ જનાવવા. બ્રાહ્મણોમાં ઓત્પત્તિ, સાત્ર આવે છે. ઉપવસ્થમાં ઓત્પત્તિ છે. ઈન્દ્ર સંજ્ઞ ઈન્દ્ર પરથી અનેકો છે. બ્રાહ્મણોમાં યજ્ઞને વિષ્ણુ અથવા પ્રજ્ઞપતિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મણોમાં તે સમયની નીતિ તથા સમાજની પરિસ્થિતિનું વર્ણન છે. તે પરથી માલૂમ પડે છે કે પ્રજ્ઞપતિએ મુખ્યમાંથી બ્રાહ્મણ, જાદુમાંથી ક્ષત્રિય, વક્ષાચક્રમાંથી વૈશ્ય અને ચંદ્ર પગમાંથી પેદા કર્યો છે જગત ઉત્પત્તિની યજ્ઞી દંતકથાઓ બ્રાહ્મણોમાં છે. બ્રાહ્મણોમાં અર્થવિચારોનો ઇતિહાસ છે. તેનો વિકાસ આરણ્યક અને ઉપનિષદોમાં થયો.

રાજ્યો નહિ, પરંતુ ઈંચો અને નિમ્ન વર્ગના લોકો પશુ

સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભાગ લેતા, તેવા ઉપનિષદોમાં

ઉલ્લેખ છે. જૃહદારણ્યક ઉપ-

નિષદમાં ગામી યાગવાલ્ક્યને પ્રશ્નો પૂછે છે. એક આત્માનું

ધીજી શરીરમાં ગમન, કદૈત આત્માનો સિદ્ધાંત અને જીવનના

ચાર આશ્રમો (બ્રાહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી)ને

નિર્દેશ ઉપનિષદોમાં છે. બ્રાહ્મણોમાં તેમજ તેમના પરિશિષ્ટ

તરીકે જે પુસ્તકો આવે છે, તેમને આરણ્યક (વન પુસ્તક) કહે છે.

આમાં શુભ્રજ્ઞાન કે જે ગામમાં ન શીખવાડી શકાય તે જંગલમાં

શીખવાડાતું. આરણ્યકોમાં યજુની મહનતા, પ્રતીકાત્મકતા

તથા વિદ્વાતપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરાઈ છે. પ્રાચીન ઉપનિષદોનો

આરણ્યકોમાં સમાવેશ થયેલો છે. આરણ્યક અને ઉપનિષદોમાં

એક પાડવો મુશ્કેલ છે. આ મંથો વેદાન્ત કહેવાય છે, કારણ

કે વેદકાળને અંતે આની રચના થઈ છે અને વેદોના

તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને સમજવા માટેના આ વિવેચન મંથો છે.

ઐતરેય આરણ્યકમાં ઐતરેય ઉપનિષદનો સમાવેશ થાય છે. ઋગ્વેદના

ઐતરેય બ્રાહ્મણ સાથે આ જોડાયેલ છે. તૈત્તરિય આરણ્યક તૈત્તરિય

બ્રાહ્મણનું અનુસંધાન છે. આરણ્યકનો અંત તૈત્તરિય તથા મહાનારાયણ

ઉપનિષદથી આવેલો છે. શુક્લ યજુર્વેદનો પ્રથમ ત્રીજો ભાગ

આરણ્યક છે. અંત મહર્ષવનું ઉપનિષદ (જૃહદારણ્યક) છે. ઊદિગ્ય

ઉપનિષદનો પ્રથમ વિભાગ આરણ્યક છે. ધણે ભાગે આ સામવેદના

તાંબ મહાબ્રાહ્મણને લગતું છે. જૈમિનિ ઉપનિષદ બ્રાહ્મણ એ સામ-

વેદની જૈમિનિ શાખાનું આરણ્યક છે. કેન ઉપનિષદ પણ તેનો એક ભાગ

છે. ઉપનિષદોની પદ્ધતિ, જૃહદારણ્યક, ઊદિગ્ય, તૈત્તરિય, કૌશિતકી

ત્રી ગદ્યમાં છે. જ

૩.૫ શકાય છે.

તથા કેન ઉપનિષદોના સાહિત્યના વિકાસનું પહેલું વિકાસપદ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદનું મૈત્રાયનીય તથા અયર્વેદનું ઉપનિષદ પાછળના સમયનું છે. આશરે ઈ. સ. ૮૦૦ માં તત્ત્વજ્ઞાની ચંકરે ૧૨ ઉપનિષદોનો તેની બ્રહ્મસૂત્રોની ટીકામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાં મૈત્રાયની મંડુક્ય ઉપનિષદોને ગણ્યાં નથી. પાછળના સમયનાં ઉપનિષદોના વિભાગ નીચે પ્રમાણે પાઠી શકાય.

- (૧) વેદ સિદ્ધાંતનાં ઉપનિષદ, (૨) યોગ સંબંધી ઉપનિષદ, (૩) સંન્યાસ સંબંધી ઉપનિષદ, (૪) વિશ્વુની ગૌરવગાયનાં ઉપનિષદ, (૫) શિવની ગૌરવગાયનાં ઉપનિષદ, (૬) શાકત તથા બીજાં નજીવાં ઉપનિષદો.

આ ઉપનિષદો વેદને લગતાં નથી. તત્ત્વજ્ઞાની ચંકરે જણાવેલ જામાલ ઉપનિષદમાં પરમહંસનું વર્ણન છે. પરમહંસ ઉપનિષદમાં પરમહંસનું વિવેચન છે. સુખાસ ઉપનિષદ જગતઉત્પત્તિ, પ્રાણીધર્મ-શાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રને લગતું છે. ગર્ભઉપનિષદમાં પુનર્જન્મ ન થાય તે માટે ગર્ભ પરના તપની ચર્ચા છે. કૈવલ અયર્વેદિરસ ઉપનિષદ પાપનિવારણને લગતું છે. વજ્રસુત્રિકા ઉપનિષદમાં અદૈત બ્રહ્મને જાણનારને જ બ્રહ્મણ ગણવે એ વિશેની ચર્ચા છે. મુક્તિકા ઉપનિષદમાં મુક્તિની માહિતી છે.

ઉપનિષદનો અર્થ કાઠની પાસે નીચે બેસવું તે; જોડે કે વિદ્યાર્થીનું ઉપદેશ લેવા ગુરુ પાસે નીચે બેસવું તે. ઉપનિષદમાં રહસ્યનો ઉલ્લેખ હોય છે. ઉપનિષદોમાં તત્ત્વજ્ઞાન છે. તેનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત એક વાક્યમાં આપી શકાય. ‘જગત બ્રહ્મ પરંતુ બ્રહ્મ આત્મા છે’ બ્રહ્મ અને આત્માની ચર્ચા ઉપનિષદોમાં ધણી થઈ છે. અકિનધી આત્માની પૂર્ણતા માટે આતુરતાપૂર્વક બ્રહ્મ પાસે માગણી

કરાય છે અને બ્રહ્માં ભણી જવા અદ્વૈત યવોનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપનિષદોમાં છે. સાંકિર્યનો સિદ્ધાંતાનુસાર સર્વબ્રહ્મ છે. અતે કહેવામાં આવે છે. કે બ્રહ્મ જગતની સર્વ વસ્તુઓમાં છે. યાગ્યચાલક્ય અને મૈત્રેયીના સંવાદમાં ખરા આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. તે કમ તથા નીતિના સિદ્ધાંત છે. કદ ઉપનિષદના નચિકેતસ નામના કાવ્યમાં ખરા આત્મા અથવા બ્રહ્મનું હૃદયકાવક વર્ણન છે. પૃથ્વી પરનાં સુખો તરફ અણુગમે તથા જગત તરફ તિરસ્કારનો ઉલ્લેખ છે. બાદરાયણનાં વેદાંતસૂત્રો પરથી શંકર તથા રામાનંદનાં દર્શનો રચાયાં છે. ધર્મસૂત્રો ઉપનિષદોના દરેક શબ્દને દૈવી સત્ય માને છે. અદ્વૈતફિલસુફી સમજાવકા અર્વાચીન યુગમાં પણ વિવેચનો લખાય છે.

ઉપનિષદોમાં બે જાતના જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. ઉચ્ચતર-આવિનાશી બ્રહ્મ સંબંધી, નિમ્નસ્તર-જગત્ત્વેદ, અર્થવેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, ખનિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર ૪. વેદાંગ બ્રહ્મશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર (છેલ્લા બે વેદાંગ કહે છે). વેદાંગનાં મૂળ બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકોમાં હતાં. આ વિષયો પરનાં ગ્રંથો સૂત્રો કહેવાતા. આપસ્તંબનીય ધર્મસૂત્રમાં ચાર વર્ણોની ચર્ચા છે. વેદ સાથે સંબંધ ન રાખતાં ગ્રંથો સૂત્રો અને કલ્પસૂત્રો કહેવાય છે. આ પદ્યમાં લખાયેલ ધાર્મિક ક્રિયાઓના ગ્રંથો છે. ૧. શ્રોતસૂત્રો-આમાં મોટા યજ્ઞોના તથા પુરોહિતના નિયમો છે. ૨. ગૃહ્યસૂત્રો-રાજદા જીવનની સાદી ચમક્રિયાઓ કેવી રીતે કરવી તેનાં સૂચનો છે. ૩. ધર્મસૂત્રો-આમાં અધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને દુનિયાધરીના નિયમો છે. આ હિંદુઓના જૂના કાયદાગ્રંથો છે. સૂત્રો વેદને લગતાં નથી, પરંતુ વેદાંગને છે એટલે કે પરિશિષ્ટ રૂપે છે. વેદાંગમાં ખનિશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, દશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર તથા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. પદ્ધતિસરનું કાયદા લખાયેલું પહેલું વેદાંગ છે. આ ચમક્રિયાના

નિયમેના સંગ્રહ છે. કલ્પસૂત્રના શ્રીત યજ્ઞ સંબંધી સૂત્રોને શ્રીત-
સૂત્રો કહે છે. તેમાં ઋગ્વેદો, યજુર્વેદ તથા સોમયજુર્વેદ લગતી સૂચનાઓ
આપવામાં આવી છે. ગૃહ્યને લગતાં (ગર્ભાધાનથી માંડી અત્યેષ્ઠિ
સુધીના સંસ્કાર) સૂત્રોને ગૃહ્યસૂત્રો કહે છે. ધાર્મિક ક્રિયાનાં સૂત્રો
બ્રાહ્મણો તથા આરણ્યકો સાથે સંબંધ રાખે છે. ધૃત્વસૂત્રમાં
યજુર્વેદ બાંધવાના ઝોટલે કે ચાપણીના નિયમો આપ્યા છે. બૌદ્ધાયન
બંને આપસ્તંબની યજુર્વેદની શાખાઓમાં ચાર પ્રકારનાં સૂત્રો (શ્રીત, ગૃહ્ય,
ધર્મ અને ધૃત્વ સૂત્રો) છે. ગૃહ્યસૂત્રો પછી બ્રાહ્મ કલ્પ અને પિતૃમેધસૂત્રોની
રચના થઈ. તેમાં બ્રાહ્મ તથા પૂર્વજ્ઞેના યજ્ઞ વિશે નિયમો છે. તેના
પછી પરિશિષ્ટોની રચના થઈ. જોખિલ સૂત્રના અંતનો ભાગ ગૃહ્યસંગ્રહ
પરિશિષ્ટને નામે જોળખાય છે. પાછળના ધાર્મિક ગ્રંથો ‘પ્રયોગો’
‘પદ્ધતિઓ’ અને ‘કારિકા’ને નામે જોળખાય છે. આ કોષ્ટકને કોષ્ટક
ધાર્મિક ક્રિયા માટે લખાયેલ છે. શિક્ષા અને ધ્વનિશાસ્ત્રનાં સૂત્ર-
પુસ્તકો કલ્પસૂત્રો જેટલાં પ્રાચીન છે. શિક્ષાનો અર્થ સૂચના છે. અર્હો
તેના અર્થ ઉચ્ચારણની સૂચના છે. સંહિતાપાઠ અને પદપાઠમાં
ઉચ્ચારણની સૂચના છે. પ્રાતિસાખ્યોમાં પદપાઠ રચવાના નિયમો
છે. ઋગ્વેદ, પ્રાતિસાખ્યો, તૈત્તરિય પ્રાતિસાખ્ય સૂત્ર, વાજસનેયો
પ્રાતિસાખ્ય વગેરે પ્રાતિસાખ્યોમાં વ્યાકરણને લગતા વિષયો છે. શિક્ષા
પ્રાતિસાખ્ય સાથે સંબંધ રાખે છે. વ્યાસશિક્ષા, તૈત્તરિય પ્રાતિસાખ્ય
સાથે સંકળાયેલું છે. અનુક્રમશ્લોકોમાં વેદસંહિતાઓની જુદી
જુદી માહિતીઓનો અનુક્રમ આપે છે. શ્રીતકની અનુક્રમશ્લોકોમાં
ઋગ્વેદના સ્તોત્રોના ઋષિઓની સૂચિ આપી છે. કાલાયનની સર્વાનુ-
ક્રમશ્લોકો જૂની છે. તે ઋગ્વેદની સર્વ માહિતીઓની અનુક્રમશ્લોકો
છે. નિષંદુ વેદના કઠિન શબ્દોની યાદી છે. તેના પર વિવેચનરૂપે
લખેલી ચારકની કૃતિ છે. નિષ્કનસનમાં સામવેદના હંદ તથા વ્યાકરણની
ચર્ચા છે. જ્યોતિષ વેદ્યજનુ એક અંગ છે જેમાં જ્યોતિષની
ચર્ચા છે.

વેદનો સમય અનિશ્ચિત છે. ઋગ્વેદના રતોત્રોનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૦૦નો મણે છે. અને કેટલાક ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦થી ૨૦૦૦ ગણે છે. હનો તિન્કલર એશિયા યુ. વેદનો રચનાકાળ માઈનેરની ભોધાઝઠાઈમાં ઇ. સ. ૧૯૦૭માં કરેલ શોધખોળ પ્રમાણે હિતાઈત અને મિટાની રાજ્યોની સંધિ નેધ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪મી સદીમાં ગણી વેદ રચનાનો સમય તે અરસાનો માને છે. સંધિના સમયે બંનેના દેવોની પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી. હિતાઈતના દેવોનાં નામ મિત્ર, વરુણ, ઈન્દ્ર, નાસત્યું; વગેરે ભારતીય દેવો જેવાં હતાં. એટલે તે સમયે વેદના રતોત્રોનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ. વેદ અને અવેસ્તાની ભાષાને લીધે ઠાઈ સમય નિશ્ચિત કરી શકાય તેમ નથી. મહાવીર તથા શુદ્ધ વેદનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમની પૂર્વે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦થી ૧૫૦૦ દરમિયાન હોદોની રચના થઈ હશે.

આ. વિરાટકાવ્યો

મહાકાવ્યનાં તરવો વેદકાલીન સાહિત્ય ઋગ્વેદનાં સંવાદ-રતોત્રોમાં, બ્રાહ્મણોનાં આખ્યાનોમાં, ઇતિહાસોમાં તથા પુરાણોમાં નજરે પડે છે. બ્રાહ્મણો તથા ધાર્મિકક્રિયાના સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે વર્ણનાત્મક કાવ્યોનું ગાન ધાર્મિક ક્રિયાઓને એક ભાગ હતો. દેવો તથા વીરોની કથાઓનું શૈર્ષિક ગાન અધ્ય-મેધયજ્ઞના આરંભની ક્રિયા હતી. દર દસ દિવસે કેટલાક દેવોની ગાથા વીણા જાગવનાર બ્રાહ્મણ અને ચોદાઓ પદ્યમાં ગાતા-સુપર્ણાખ્યાનમાં કદૂ (નાગમાતા) અને વીનતા (પક્ષીમાતા)ની દંતકથા છે કે જે મહાભારતના આસ્તીકપર્વમાં આવે છે. વેદસાહિત્યમાં ઇતિહાસને પુરાણ ગણવામાં આવે છે અને તેને પાંચમે વેદ કહેવામાં આવે છે. ઇતિહાસ અને પુરાણમાં દેવોની કલ્પિત કથાઓ, દંતકથાઓ, રાક્ષસની કથાઓ, નાગદેવની કથાઓ, ઋષિઓની કથાઓ તથા

રાજ્યોની કથાઓ મળે છે. પૌરાણિક આખ્યાનો કહેનારાઓને વર્ગ હતો. મહાભારત અને રામાયણ જૂતકાળના મહાકાવ્યોના અવશેષો છે. વીરકાવ્યો ગાનાર સુત કહેવાતા. મહાભારતમાં સુત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ આગળ કુરુક્ષેત્રના જનાવૈલું વર્ણન કરે છે. મહાભારત અને રામાયણનાં વીરગીતોમાં રાજદરબારમાં રહેતા બટા ફેરફારો તથા વધારાનાં કાવ્યો છુસાડી દેતા.

મહાભારત એક મહાકાવ્ય નથી, પરંતુ તે સાહિત્યનો ખંડાર છે. મહાભારત એટલે ભારતનાં યુદ્ધની વર્ણનકથા." ભારતોને ઋગ્વેદમાં લગાયક જાતિ કહી છે. ભરત અથવા ભારતોતું ૧. મહાભારત નિવાસસ્થાન ગંગાજમુનાનો ઉત્તરભાગ હતો. ભરતના વંશજોમાં કુરુ નામે રાજ્ય હતો, જેના વંશજો કૌરવો કહેવાતા અને તેમનો પ્રદેશ કુરુક્ષેત્રના નામે ઓળખાતો. કૌરવોના કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધની કુરુષ્કથા વીરકાવ્યદ્વારા કહેવાઈ. આને લગતી દંતકથાઓ તથા ઘણાં કાવ્યો ઉમેરાયાં. પ્રસિદ્ધ રાજ્યો તથા વીરોની કથાઓ જે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધને લખતી નહોતી, તે પણ ઉપકથાઓ રૂપે આવી. મહાભારતમાં કાવ્યત્વ ઉપરાંત નીતિ, કાયદો તથા તત્ત્વજ્ઞાન છે. મહાભારતનાં ૧૮ પર્વોમાં હરિવંશ નામનું પરિચિટ ઉમેરાયું. મહાભારતનાં લેખક શ્રીકૃષ્ણ દ્વિપાત્રન અથવા વ્યાસ છે. વેદોના સંહિતાકાર તથા પુરાણોના કર્તા પણ તે મનાય છે. ભારતોના પ્રદેશમાં કુરુવંશના યાત્રી નામના રાજ્યને બીજા નામનો પુત્ર હતો. સત્યવતીના અનોરસ પુત્ર વ્યાસના સંબંધથી યાત્રી રાજ્યના બીજા પુત્ર વિચિત્રવર્ધની પત્નીઓએ ત્રણ પુત્રો (ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ, વિદ્યુર) ને જન્મ આપ્યો. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો કૌરવો કહેવાયા અને પાંડુના

પાંચ પુત્રો. (કુંતીની કુળે: યુધિષ્ઠિર, અર્જુન તથા બીમ: અને માંદ્રીની કુળે નકુલ તથા સહદેવ. જન્મ્યા.) પાંડવો કહેવાયા: રાજ્ય લઈ લેવા કૌરવોમાંના જ્યેષ્ઠ દુર્યોધને, તેના ભાઈ દુઃશાસને, મિત્ર કર્ણ અને મામા શકુનિએ કાવતરું રચ્યું: પાંડવોની પત્ની દ્રૌપદીની લાંબ લેવાને પણ ભરી સભામાં પ્રયત્ન થયો હતો. પાંડવોને છુતમાં હરાવી કૌરવોએ રાજ્ય લઈ લીધું અને પાંડવોને બાર વર્ષ માટે વનમાં કાઢ્યા. પાંડવોએ તેમનું અર્ધ રાજ્ય પાછું આપવા કૌરવોને કહેવડાવ્યું. તેમણે ન માન્યું એટલે ૧૮ દિવસનું જેનું મુકું કુરુક્ષેત્રમાં થયું. તેમાં કૃષ્ણની સહાયથી પાંડવોને વિજય મેળ્યો. યુધિષ્ઠિર બધાની મરણક્રિયા કરવાનો આદેશ આપે છે. પાંડવોએ ગંગાકિનારે બંધ પૂર્વજોને અર્ધ અર્પણ કર્યું. અર્ધમેધયગ, ધૃતરાષ્ટ્રને અંત, કૃષ્ણની યાદવજાતિનો નાશ તથા પરીક્ષિતને રાજ્ય તરીકે નીમી પાંચ પાંડવોનું દ્રૌપદી સાથે હિમોલય તરફનું ગમન વગેરે કથાનો મહાભારતમાં પાછળથી ઉમેરાયા છે.

મહાભારતના 'સભાપર્વ' પરથી સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસે શકુંતલ નાટક લખ્યું. 'સભાપર્વ'માં વર્ણન વર્ણન છે. શકુંતલા ઉપાખ્યાન, નળાખ્યાન, પુરુરવા ઉવશી આખ્યાનથી પ્રાચીન સમયની પ્રેમપદ્ધતિનું દર્શન થાય છે. મહાભારતમાં નાગમેધયગની કલ્પિતકથા, ધન્વની કથા, વેદના દેવોની દંતકથા, મનુ તથા મત્સ્યની પ્રલયકથા, સાવિત્રીકથા, અગસ્ત્યની દંતકથાઓ અને વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્રની કથાઓ છે. તેમાં ઉપદેશાત્મક ખડો પણ ધણા છે. નીતિ, ધર્મ, મોક્ષ તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી કથાનકો છે. ૧૨મું તથા ૧૩મું પર્વ તત્ત્વજ્ઞાન પર છે. ૧૨મામાં રાજની કર્મો વર્ણવાઈ છે. ૧૩મા (અનુશાસન પર્વ)માં મંથાન છે. ૩૪ પર્વમાં દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર અને બીમની નીતિવિષયક પ્રશ્નોત્તરી છે. ૫મા પર્વમાં વિદુરની નીતિ તથા સાંસારિક જ્ઞાન પરનાં ભાષણો છે. ૬૬ પર્વમાં પ્રસિદ્ધ ભગવદ્ગીતા છે. તેનું

અનુસંધાન ૧૫માં પર્વમાં છે. ૧૧મા પર્વમાં વિદૂરનો દિલાસા માટેનો નીતિપૂર્ણ બાપણો છે.

મહાભારતની રચના ક્યારે થઈ તે તેની ભાષા, જંદ તથા શૈલી પરથી કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે બધા જ ભાગોમાં જંદ, ભાષા તથા શૈલી એકધારી નથી. તત્ત્વજ્ઞાની કુમારિલ આશરે ઈ. સ. ૭૦૦માં મહાભારતના ઘણા ફેરાઓ ટકે છે. આશરે ઈ. સ. ૬૦૦-૬૫૦માં બાણ અને સુખધુ મહાભારત જાણતા હતા. આશરે ઈ. સ. ૬૦૦ના કચ્છોડીઆના શિક્ષણેષ પરથી માલુમ પડે છે કે ભારતનાં અને ભારત બહારનાં સંસ્થાનેા પશુ મહાભારત વિશે જાણતા હતા. અલેક્ઝાન્ડરની લકાઈના ઉલ્લેખોને કારણે કહી શકાય કે ઈ. સ. પૂર્વે તેની રચના નહિ થઈ હોય. વેદસાહિત્યમાં મહાભારતનો ઉલ્લેખ ન હોવાને કારણે તેની રચના વેદસાહિત્ય પછી થઈ હશે. જાતક કથાઓમાં પાંડવ, ધનંજય, વિદૂર, યુધિષ્ઠિર વગેરેનો ઉલ્લેખ છે, મહાભારતના સ્પર્શરને કારણે તેની રચનાનો એક સમય નહોતો થયો, પરંતુ હાલના અંધની રચના ઈ. સ. પૂર્વે ૪થી સદી પછી અને ઈ. સ.ની ૪થી સદી સુધીમાં થઈ હોય એમ મનાય છે.

રામાયણ એક પ્રસિદ્ધ આદિકાવ્ય છે. તેના રચયિતા આદિ કવિ વાલ્મિકી છે. આ ધાર્મિક અંધમાં રામનાં વીરકૃત્યો અને સીતાનેા વ્યાદશ પ્રેમ અનુકરણીય છે. વાલ્મિકીએ સંગીતથી આનંદ કરતા પક્ષીનાં ગાવાનાં એકાદનાં એકને મરુતું ગાયું. બીજું પક્ષી કદાપત ૨. રામાયણ કરતું હતું. બાહ્યાએ વાલ્મિકીને રામકથા ગાવી કહ્યું. ક્રોધાલ દેશના ગયોઆ શહેરમાં દશરથ રાજાને રામ, ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન નામે ચાર પુત્રો હતા. રામ જનક રાજાની પુત્રી સીતાને સ્વયંવરમાં વધી. વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચતા દશરથે રામનેા રાજ્યાભિષેક કરવા નક્કી કયું. કૈકયીએ આ જાણતાં તેનાં બે વંચનો (ભરતને ગાદી આપવી અને રામને ચૌદ વર્ષ વનમાં

મોકલવા) માગ્યા. દશરથે આ સાંભળતાં પ્રાણ છોડ્યા. રામ વનવાસ ગયા. ભરતે રામની પાદુકા રાખી રાજ્ય ક્યું. વનવાસને ખતે સંકાના રાગ રાવણે સીતાનું હરણ ક્યું. રામે હનુમાનની મદદથી સીતાની શોધ કરી અને રાવણને મારી નાખ્યો. રામ ખ્યોખ્યા પાછા ફર્યા અને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. બાની વિગતો ૧ થી ૬ કાંડમાં આવે છે. ૭મું ઉત્તરકાંડ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ઈન્દ્ર, રાવણ તથા હનુમાનની કથા છે. રામ અને સીતાની પણ થોડી કથા છે. તેમાં સીતાના સ્વીકારનો લોકવિરોધ વર્ણવાયો છે. રામે લોકવિરોધને કારણે લક્ષ્મણને સીતાને વનમાં મૂકી આવવવા કહ્યું. લક્ષ્મણે સીતાને સ્વર્ગમાં લઈ જઈ વનમાં છોડી દીધાં. સીતાને વાલ્મીકીના આશ્રમમાં લઈ જવામાં આવ્યાં, જ્યાં તેમણે કુશ તથા લવને જન્મ આપ્યો. થોડાં વર્ષો પછી રામ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે ત્યાં વાલ્મીકી સાથે કુશ અને લવ આવે છે અને રામકાવ્ય ગાય છે. બીજો દિવસે વાલ્મીકી સીતાને લાવે છે. રામ સીતાને પવિત્રતા માટે સોગંદ ખાવા કહે છે. સીતાએ પૃથ્વીદેવીને તેનામાં સમાવવા પ્રાર્થના કરી. પૃથ્વીદેવીએ તેમને સંભાવી દીધાં. રામ લવકુશને રાજ્ય સોંપી સ્વર્ગમાં ગયો છે; જ્યાં તે વિશ્ણુ બની ગયો છે. મહાભારતના રામોપાખ્યાનનું મોટું સ્વરૂપ કદાચ રામાયણ હોય. મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરને ક્રૌંચદીના હરણને કારણે દિલાસો આપવા રામકથા કહેવાઈ છે. ઈ. સ.ના બીજા સૈકામાં બૌદ્ધ કવિ અશ્વધેએ 'લુદ્ધચરિત'માં રામાયણના થોડા ભાગનો નિદેશ કર્યો છે. ઈ. સ.ના ૧લા સૈકામાં જૈન સાધુ વિમલસરિએ 'પદ્મચરિત'માં રામકથા કહી છે. ઋગ્વેદમાં રામનો ઉલ્લેખ છે એટલે વેદકાળ પહેલાં પણ તેની રચના થઈ હોય. રામાયણમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ઉલ્લેખ નથી. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં બાટગીતો પરથી વાલ્મીકીએ રામાયણની રચના કરી હોય તેવા સંભવ છે.

૬. પુરાણો

પુરાણોનો ધાર્મિક સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તો

તથા ખાજણોની દંતકથાઓ પુરાણોમાં છે. પુરાણોનો અર્થ પુરાણાં આખ્યાન થાય છે. મહાભારતમાં પુરાણોનો ઉલ્લેખ છે એટલે મહાભારત પહેલાં પણ તેમનું અસ્તિત્વ હશે. દરેક પુરાણના પાંચ લક્ષણ છે :— (૧) સર્ગ (સર્જન), (૨) પ્રતિસર્ગ (પુનર્સર્જન), (૩) વય, (૪) મન્વંતરાણી (દેવાના તથા ઋષિઓના વંશો, જુદા જુદા મનુષ્યોનો સમય), (૫) રાજવંશોનું અસ્તિત્વ (વંશાનુચરિત). પુરાણોમાંથી ઇતિહાસ-લેખકોને ઉપયોગી વિગતો મળે છે. પુરાણો ૧૮ છે. તે મહાપુરાણો છે. આ ઉપરાંત ઉપપુરાણો પણ છે.

પુરાણો :—(૧) બ્રહ્મપુરાણ—આ પ્રથમ આદિપુરાણ છે. સૃષ્ટિ-સર્જક બ્રહ્માની કથા છે. કૃષ્ણ તથા વિષ્ણુ વિષે પણ થોડું છે. બ્રાહ્મ, શાંતિ તથા આશ્રમના નિયમો છે. સૌર પુરાણ આની પૂરવણી છે. તે ઉપપુરાણ પણ કહેવાય છે. તેમાં શિવની ઔરવમાયા છે. (૨) ષડ્મપુરાણ—આમાં ૭ ખંડ (આદિ, ભૂતિ, બ્રહ્મ, પાતાલ, સૃષ્ટિ અને ઉત્તરખંડ) છે. ઉત્તરખંડને અંતે ક્રિયાયોગસાર નામનું પરિશિષ્ટ છે. તેમાં યોગની વિગતો આપી છે (૩) વિષ્ણુપુરાણ—આ વૈષ્ણવોનું પુરાણ છે. ત્યાં વેદાન્ત સૂત્રોનું વિવેચન છે. સૃષ્ટિનું નિર્માણ, દેવોની ફરજો, સાખ્ય ફિલસૂફી વગેરેની માહિતી વિષ્ણુપુરાણમાંથી મળે છે. (૪) વાયુપુરાણ—આને કોઈક જગ્યાએ શિવપુરાણ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. શિવની ભકિતને અર્પણ થયેલું આ પુરાણ છે. ઈ. સ.ના ૪થા સૈકાના પ્રારંભે વર્ણન ત્યાં પુરાણ છે. મહાભય, રતોત્તમ તથા ધાર્મિક કથાનકો આમાં છે. (૫) ભાગવતપુરાણ—આ ભાગવત સ પ્રધાનનું પુરાણ છે. તેના ૧૨ સ્કંધ છે. વિષ્ણુના અવતારો વિસ્તારપૂર્વક આપ્યા છે (૬) બૃહન્નારદીય પુરાણ—આ નારદનું મોટું પુરાણ છે. વિષ્ણુ-ભક્તિ માટે નારદ દેખાય છે. નારદીય ઉપપુરાણમાં રક્ષાગ્રંથની કથા છે. (૭) માર્કંડેય પુરાણ—માર્કંડેય નામના ઋષિ તેમના શિષ્ય કૌંભુકોને સૃષ્ટિસર્જન, જગતના યુગ તથા વંશવૃક્ષો વિશે કહે છે.

(૮) અગ્નિપુરાણ—અગ્નિએ વસિષ્ઠને આ પુરાણ આપ્યું છે. આમાં વિષ્ણુના અવતારોની કથા છે. (૯) ભવિષ્યપુરાણ—આમાં મનુના કાયદાસાસ્ત્રોનું, સપ્તિસજ્જનનું તથા ધાર્મિકક્રિયાઓનું વર્ણન છે. ભવિષ્યમાં ધનાર, ઘટનાઓનું કર્મ વર્ણન નથી. (૧૦) બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ—આમાં બ્રહ્મખંડ, પ્રકૃતિખંડ, ગણેશખંડ અને કૃષ્ણખંડ ખંડ છે. કૃષ્ણની સર્વશ્રેષ્ઠતાની કથાઓ આમાં છે. (૧૧) લિંગપુરાણ—આમાં શિવપૂજનનો વિષય છે. લિંગ સંપ્રદાયના ઉદ્દભવની તથા શિવના ૨૮ અવતારોની કથા છે. તંત્રનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે. (૧૨) વરાહપુરાણ—આમાં પૃથ્વીદેવી અને વિષ્ણુ અવતારની કથા છે. તત્ત્વગાનની ચર્ચા પણ છે. (૧૩) સ્કંદપુરાણ—શિવના પુત્ર સ્કંદની કથા છે. આમાં ખંડો તથા ૭ સંહિતાઓ છે. કેટલાય મુરાણા મંથો સ્કંદપુરાણના ખંડો હોવાનો દાવો કરે છે, પરંતુ મૂળ સ્કંદપુરાણ ઉપલબ્ધ રહેું લાગતું નથી. (૧૪) વામનપુરાણ—આમાં પાંચ લક્ષણોની ચર્ચા થઈ છે. લિંગપૂજનને લગતી વિગતો છે. (૧૫) કૃમ્પુરાણ—આની ચાર સંહિતાઓ (બ્રહ્મો, ભારાવતી, સૌરી અને વૈષ્ણવી) છે. વિષ્ણુના કૃમ્પાવતારનું વર્ણન આમાં છે. (૧૬) મત્સ્યપુરાણ—મનુ અને મત્સ્યની કથા આમાં છે. શિવ અને વિષ્ણુની દંતકથાઓ પણ છે. (૧૭) ગરુડપુરાણ—વૈષ્ણવની ધાર્મિક ક્રિયાઓ તથા ઉત્સવો અને પવિત્ર ધામોની ગૌરવ કથાઓ આમાં છે. (૧૮) બ્રહ્માંડપુરાણ—આમાં બ્રહ્મ તથા અંડ (પૃથ્વી)ની કથા છે. માહાત્મ્ય, રતોત્રો અને ઉપાખ્યાનો પણ આમાં છે.

આખ્યાત્મકરામાયણ તથા નાસિકેતોપાખ્યાન બ્રહ્માંડપુરાણના ભાગો છે. વિષ્ણુધર્મોત્તર ઉપપુરાણ છે. આમાં સપ્તિની ઉત્પત્તિ, ગણિત, ખગોળદર્શન, વંશાવળી, રતોત્રો, નીતિ, સુદ્ધ અને પ્રતોત્તા નિયમો છે. આમાં વ્યાકરણ, છંદ, કાવ્યશાસ્ત્ર, ગાન, સંગીત, દંત, શિલ્પકલા તથા ચિત્રકલા વિશે પણ છે. અષ્ટદ્ધર્મપુરાણ (૮)પુરાણ છે. તેમાં ધર્મવિષયક કથાનક છે. એક દેવી તેની સ્તુતિઓ આ

અને વિજ્યા સાથે ચર્ચા કરે છે. બ્રહ્મા, વિશ્વ તથા શિવ તેની પ્રશંસા ગાતા આવે છે અને કહે છે કે શિવ અને શક્તિમાં બધા દેવ છે. શિવપુરાણ ઉપપુરાણ છે. મણેશપુરાણ તથા ચંડીપુરાણ પણ ઉપપુરાણો છે. કલ્કીપુરાણ તથા કાલિકાપુરાણમાં કલિયુગ તથા કાલિદેવીનાં સ્વરૂપોની કથાઓ છે. નેપાલમાહાત્મ્ય અને વાંગવતિમાહાત્મ્ય પશુપતિપુરાણના ભાગો છે. અશ્વમેધિકપવં સંપ્રદાયિક ગ્રંથ છે. ચંદ્રદાસ અને વિષયા મહત્વનું આખ્યાન છે. કેટલકિ પુરાણોમાં શક્તિ સંપ્રદાયો, શિવ પાર્વતીના સંવાદો, બેદી અશુરો, મંત્રો તથા મંત્રોના ઉદ્દેશો છે. વૈષ્ણવ સંહિતા ગ્રંથો, આગમો, શૈવગ્રંથો તથા તંત્રો શાક્તોના ગ્રંથો છે. તંત્ર, સંહિતા અને આગમના ચાર ભાગ— જ્ઞાન, યોગ, ક્રિયા તથા ચર્ચા છે. શૈવ આગમો ૨૮ છે. તેમાં સૃષ્ટિના નિર્માણની કથાઓ છે. દરેકને ઘણાં ઉપાગમો છે. વૈષ્ણવ સાંચરાત્ર સંપ્રદાયની 'વૈષ્ણવ સંહિતા'માં થોડી માહિતી મળે છે તેમાં ૧૦૮ ની સૂચિ છે. દક્ષિણની સંહિતાનો રામાનુજના શુરુ યામુજે અધિરસ હિતામાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. તંત્રોની સંખ્યા ૬૪ મનાય છે. તંત્ર શિવપાર્વતીના સંવાદરૂપે હોય છે. દેવી પ્રશ્ન પૂછે અને શિવ ઉત્તર આપે તો આગમ કહેવાય અને શિવ પાર્વતીને પ્રશ્ન પૂછે અને દેવી ઉત્તર આપે તો નિગમ કહેવાય. 'મહાનિર્વાણતંત્ર'માં શક્તિનું શ્રેષ્ઠ દર્શન થાય છે. 'કુલાર્જુન તંત્ર'માં જીવનના ૭ આચારોની ચર્ચા છે. 'કુલયુગમણિ' નિગમનું ઉદાહરણ છે 'પ્રપચ સારતંત્ર' તત્ત્વજ્ઞાની સંકરનો ગ્રંથ છે. 'તંત્ર રાજતંત્રમા' બીષંત્રની આકૃતિઓનું વર્ણન છે. 'કવિવિલાસતંત્ર' ૧૧૧૧૬ કરેલા તંત્રોને લગતો ગ્રંથ છે. 'શાનાર્જુનતંત્ર' દેવની આરાધના માટે છે. 'સારદાતિલકમંત્ર' આ સૃષ્ટિસર્જન, મંત્રતંત્ર અને જાદુની માહિતી છે.

પુરાણ ધાર્મિક કથાશાસ્ત્રોનો મહત્વનો ભાગ છે. ધર્મશાસ્ત્ર અને તંત્ર લોકોને સત્યરિત તથા સદાચારને માર્ગ વાજે છે."

૩. શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય

ઋગ્વેદ સંહિતાનાં પ્રાચીન સૂક્તોમાં વપરાયેલી બાષ્પ સંસ્કૃત ભાષા સમય જતાં રૂપાંતર પામતી જતી હતી. તે વેદગીના સમયમાં પાણિનના નિયમોથી બદલ થઈ શિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં પરિણમી. રામાયણ અને પુરાણોની હાલની રચનાઓ બા શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં રહેલી છે.

શિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્ય, નાટક ઇત્યાદિ લલિત સાહિત્ય તેમજ જ્ઞાનવિજ્ઞાનને લગતું સાત્ત્વીય સાહિત્ય લખાતું થયું, જેમાં કેટલીક કૃતિઓ જગતના સાહિત્યમાં ભારતને ગૌરવ અપાવે તેવી છે.

સંસ્કૃતમાં કાવ્યની રચનાઓ તો ઋગ્વેદનાં સૂક્તો જેટલી જૂની છે, પરંતુ કાવ્યશાસ્ત્રનું ખેડાણ અહીં ક્યારથી થયું તેની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. ઉપલબ્ધ કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાશ્યપ

૧. કાવ્યોઃ અને વરરચિ મૂળભૂત લેખકો ગણાય છે. કાશ્યપનું નામ જ માલુમ છે. મહાભારતમાં વરરચિને કાવ્ય રચનાર કહ્યો છે. ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટક સાથે કાવ્યની ચર્ચા થઈ છે.

કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાવ્યના ત્રણ પ્રકાર ગણવામાં આવ્યા છે :—(૧) જેમાં વાક્યાચ્છેદ કરતાં વ્યંગ્યાચ્છેદ અધિકારી હોય, તે હિત્તમ કાવ્ય. (૨) જેમાં વ્યંગ્યાચ્છેદ રહેતો હોય, પરંતુ વાક્યાચ્છેદથી ગોણું હોય, તે મધ્યમ કાવ્ય. (૩) જેમાં વ્યંગ્યાચ્છેદ બિલકુલ ન હોય તે ચિત્ર કાવ્ય.

સંસ્કૃત કાવ્યના મહાકાવ્યો, લલિત કાવ્યો, શતક કાવ્યો ઇત્યાદિ પ્રકારો છે. કવિકુલશ્રુ ગણાતા કાલિદાસ પહેલાં અન્યથોપ નામે ... થયા છે. 'શુદ્ધચરિત'માં તેમણે નગર, રાજ્ય, રાણી વગેરેનાં સુંદર વર્ણન રજૂ કર્યાં છે. 'સોદરાનંદ'માં ત્રિપલ્લીનાં સુંદરીની

આસક્તિ તજી નદે દીક્ષા લે છે અને આથી મુંઢરી સખત વિલાપ કરે છે.

મહાકવિ કાલિદાસનાં મહાકાવ્યો 'કુમારસંભવ' અને 'રઘુવંશ' છે. 'કુમારસંભવ'માં શિવપાવંતીના કુમારનો જન્મ તથા તારક રાક્ષસના સંહારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. 'રઘુવંશ'માં સુયવંશની કીર્તિ ગાઈ છે જેમાં આડકતરી રીતે પૂર્વકાલીન ગુપ્ત રાજ્યોની ગાથા સ્થિત હોવાનું મનાય છે. આ ઉપરાંત 'ઋગ્વેદસંહાર' તથા 'મેઘદૂત' નામનાં લલિત કાવ્યો (ખંડ કાવ્યો) કાલિદાસે રચ્યાં છે. 'ઋગ્વેદસંહાર' ઋગ્વેદકાવ્યોનો સંગ્રહ છે. 'ઋગ્વેદસંહાર'માં કાલિદાસની શૈલી સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી છે. તે સંસ્કૃતભાષાનો સર્વોચ્ચ કવિ ગણાય છે. 'મેઘદૂત'માં પત્નીના વિયોગથી ખૂરતો યક્ષ વર્ષાઋગ્વેદ બેસતાં પાનીને મેઘ (વાદળ) દ્વારા સંદેશો મોકલે છે. મેઘદૂતના અનુકરણમાં પવનદૂત જેવાં અન્ય સંદેશકાવ્યો રચાયાં.

કાલિદાસ યક્ષી ભારવિષ્ણુ 'કિરાતાજુનીય'માં કિરાત વેશધારી શિવ અને અજુની વચ્ચેનો સંઘર્ષ વર્ણવ્યો છે. અંતે પ્રસન્ન થયેલા શિવદ્વારા અજુને અનેક દિવ્ય શસ્ત્રો મેળવે છે. વૈમાકરણી ભટ્ટીનું 'ભટ્ટિકાવ્ય' રાવણવધ વિશેનું મહાકાવ્ય છે. આમાં કથાવસ્તુના તાથ્થા સાથે 'શબ્દશાસ્ત્ર' અને 'કાવ્યશાસ્ત્ર'ના વાણી વધુ લેવાની અજબ કસબત યોજવામાં આવી છે.

માધના 'શિશુપાલવધ' કાવ્યમાં ઉપમા, અર્ધગીરવ અને પદ-સાહિત્ય છે. નીચેના શ્લોક તેના પુરાવો છે.

ઉપમા કાલિદાસસ્થ મારવેર્યગૌરવમ્ ।

દન્તિનઃ પદલાલિત્ય માથે સન્તિ ત્રયોગુણાઃ ।

રાજશેખરે (ઈ. સ. ૬૨૦) 'રઘુવંશ' સાથે કુમારદાસના 'જનકી-

‘હરથ’ની સરખામણી કરી છે. કવિરાજના ‘રાધવપાંડવિય’માં એકી સાથે રામચરિત તથા મહાભારતની કથા આપવામાં આવી છે. ઈ. સ. ૮૫૦ના અરસામાં રાજનક રતનાકર નામના કાશ્મીરી કવિના ‘હર-વિજય’માં શિવે કરેલો અધકવધ વર્ણવાયો છે. ૧૧મી સદીમાં કાશ્મીરના ક્ષેમેન્દ્ર કવિનાં ‘ભારતમંજરી’ તથા ‘રામાયણમંજરી’ નામનાં મહા-કાવ્યો કાવ્યદષ્ટિએ મહત્વનાં નથી. ઈ. સ. ૧૧૩૫-૪૫ના અરસાના મંખ નામના કવિના ‘શ્રીકંઠકાવ્ય’માં સિવદ્વારા ત્રિપુરાસુરવધનું વર્ણન છે. શ્રી ૬૫૧ના ‘નૈપધિય’ કાવ્યમાં નળદમયંતીની કથા છે.

શૃંગાર, નીતિ અને વૈરાગ્ય સંબંધી શતકો લખાયાં છે. કવિ
અમરનું અમરશતક, ભટ્ટરના ત્રણ શતકો (શૃંગાર, નીતિ અને
વૈરાગ્યશતક) મધૂરનું 'સુખ'શતક, બાણનું 'અંકિકાશતક' વગેરે સંસ્કૃત
શતકકાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે. જયદેવના 'ગીતગોવિંદ' કાવ્યનું સંસ્કૃત
સાહિત્યમાં અનેરું સ્થાન છે.

નાટકને સંસ્કૃતમાં રૂપક કહે છે. સંસ્કૃતમાં રૂપકના મુખ્ય દસ પ્રકાર છે—(૧) નાટક, (૨) પ્રકરણ, (૩) સમવકાર, (૪) ઈલાન્ય, (૫) કિમ, (૬) વ્યાયોગ, (૭) અંક, (૮) પ્રહસન, (૯) ભાષ્ય (૧૦) વીથી.

તે ઉપરાંત નાટિકા મંજરે ઉપરપ્રકા પથ્ય છે.

સંસ્કૃત નાટકનું મૂળ વેદનાં યમયમી જેવા સંવાદ સૂક્તોમાં છે. સંસ્કૃતમાં પહેલું રૂપક અથવા ધોષનું 'શારિપુત્રપ્રકરણ' મળી આવ્યું છે. જેમાં શારિપુત્ર શ્રમણ નાયકના રથાને છે. પ્રકરણમાં નાયક તથા નાયિકા મધ્યમ વર્ગનાં હોય છે. કાલિદાસની પહેલાં ભાસ નામે નાટકકાર થયો છે, પરંતુ તેની કૃતિઓ છેક ઈ. સ. ૧૯૧૧માં ત. વૃપતિ શાસ્ત્રી દ્વારા પ્રકાશમાં આવી. ભાસનાં તેર નાટકો (મધ્યમ, વ્યાયોગ, અર્જુનસાહ્ય, કીરુલંગ, પ્રચરાત્ર, દૂતવાક્ય, બાલસરિત,

અવિભારક, પ્રતિજ્ઞાયોગ-પ્રશયજ્ઞ, પ્રતિમાનાટક, અભિષેકનાટક અને સ્વપ્નવાસવદત્તા) ત. મણુપતિસાસ્ત્રીની રોધના પરિણામે મળી આવ્યા છે. આ કૃતિઓમાં કેટલીક ભીમને લગતી (મધ્યમ, વ્યાયોગ, દૂતધટોત્કચ, કર્ણુભાર), કેટલીક દુર્યોધનને લગતી (શિરુભંગ, પંચરાત્ર, દૂતવાક્ય) અને કેટલીક મહાભારતને લગતી છે. કેટલીક (પ્રતિમા અને અભિષેક) રામાયણને લગતી છે. બાલચરિત કૃષ્ણને લગતી કૃતિ છે. બે કૃતિઓ—પ્રતિજ્ઞાયોગ-પ્રશયજ્ઞ તથા સ્વપ્નવાસવદત્તા વત્સરાજ અને વાસવદત્તાને લગતી છે અને અવિભારક ઈતર કથાસાહિત્યને લગતી છે.

કવિવર કાલિદાસે શુભરાજ અગ્નિમિત્ર વિશે માલવિકામિમિત્ર, પુરુરવા વિશે વિક્રમોર્વશીય અને દુષ્યંત વિશે અભિજ્ઞાન શાકુંતલ નામની ત્રણ સુંદર નાટ્યકૃતિઓ રચી છે એમાં અભિજ્ઞાન શાકુંતલે ભારતના તેમજ પશ્ચિમના સહદ્યોને મુગ્ધ કર્યા છે. નાટકનો વિષય ઇતિહાસાદિમાંથી લીધેલો હોવો જોઈએ. તેનો નાયક રાજા, રાજપિ કે મનુષ્ય રૂપમાં દેવ હોવો જોઈએ અને મુખ્ય રસ શ માર હોવો જોઈએ.

શુદ્ધ કાલિદાસનો પૂર્વકાલીન કે ઉત્તરકાલીન હોતો તે અનિશ્ચિત છે. તેનું મૃચ્છકટિક નામે પ્રકરણ તેના સમયની સામાજિક, રાજકીય તથા ધાર્મિક પરિસ્થિતિનો પરિચય કરાવે છે.

હથે પ્રિયદર્શિન અને રતનાવશી નામે નાટિકા અને નાગાનંદ નામે નાટક લખ્યું હોવાય છે. નાટિકામાં ઘણાં સ્ત્રીપાત્રો હોય છે. વિષય પ્રેમનો હોય છે. આંક ચાર હોય છે તેમાં વિદ્યેશી નાયિકાના પ્રેમવિલાપને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

લવભૂતિનાં ત્રણ રૂપો મહાવીર ચરિત, ઉત્તર રામચરિત તથા ત્રાલતીમાધવ છે. આમાંનાં પહેલાં બે નાટકોમાંનાં એકમાં રામનું પૂર્વચરિત અને બીજામાં ઉત્તરચરિત આલેખાયું છે. અપાર ત્રીશુ એક પ્રકરણ છે.

જેમાં માધવ નામે અમાલપુત્ર નાયક રચાને છે. આમાં બ્યક્ત યતી સપ્તશક્તિનો નિર્વિવાદપણે સ્વીકાર કરવો પડે છે.

વિશાખદત્તનું 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટક સંસ્કૃત મહાન નાટકોમાંનું એક છે. રાજખટપટના આ નાટકમાં નંદોના મૂળ અમાલ્ય રાક્ષસ પર આણુકયનો વેર લેવાનો નિશ્ચય આલેખાયો છે. બૃહ નારાયણના 'વેણીસંહાર'માં સલામાં ચીર જેચી અપમાન કરનાર દુઃશાસન પર વેર લેવાનું વધુલવામાં આવ્યું છે. મુરારિનું એક જ નાટક 'અનર્ધરાધવ' હાથ લાગ્યું છે. રાજશેખરનાં બાલરામાયણ, બાલભારત, વિદ્યાલાલજીકા અને કપૂરમંજરી નાટક નાટિકાઓમાં કાલિદાસ, હર્ષ તથા ભવભૂતિની અસર રપ્પ છે, પરંતુ ખાતરીબંધ પ્રતિપાદન કરવા પૂરતું કારણ મળ્યું નથી. ક્ષેમીશ્વરનાં 'નૈષધાનંદ' તથા 'અપકોશિક' નાટકોમાં અતુલને નળ તથા હરિચંદ્રની કથા છે.

પ્રહસનની ઉત્પત્તિ અને પ્રચાર દરેક રીતે લૌકિક હોવાનું માલુમ પડે છે. વિષય કવિકલ્પિત હોય છે, તેમાં દરેક જાતના અધમ માણસોના કળિયા અને પ્રપંચ નિરૂપવામાં આવે છે. બારમા શતકથી આજસુધીમાં અનેક સંસ્કૃત નાટકો રચાયાં છે. તેમનું વરતુ ધણુપર મહાભારત અને રામાયણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય એક અથવા વધારે અંકનાં પ્રહસનો (ફારસો) પણ છે. તે મોટે ભાગે હલકી જાતનાં છે અને તેમાં દંભ વગેરે જુદા જુદા દુર્ગુણોને ઉધાડા પાડવામાં આવ્યા છે.

સમવકારનું વરતુ દેવાસુરકથામાંથી લીધેલું હોય છે. તેમાં કપટ, વિદ્રવ કે ધમાલ અને શૂંગાર એકએક અંકમાં નિરૂપવામાં આવે છે. તેનું ઉદાહરણ 'અમૃતમંચન' છે.

દંદામૃગમાં નાયકને મૃગ સંસ્પી દુર્લભ મુવતી મેળવવાના ઠાક દંદા) જાગે છે. તેમાં નાયક તથા પ્રતિનાયક ધીરોદ્ધાત વર્મના હોવા એ. આને પ્રાચીન નમૂનો જાણમાં નથી.

કિમનો વિષય પ્રસિદ્ધ એટલે કે પૌરાણિક હોવા નેઈએ. નાયકો સોળ હોય છે. દેવો, અધર્વી, યક્ષો, રાક્ષસો વગેરે એટલે કે બધાં જ પાત્રો ઉદત વર્ગનાં હોય છે. રૌદ્રરસ પ્રધાન હોય છે. 'ત્રિપુરદાહ'ને આનો નમૂનો ગણવામાં આવે છે.

વ્યાયોગમાં વિષય ઐતિહાસિક હોય છે. તેનો એક નમૂનો લાસનો છે.

અંક એ એકાંકી નાટકબેદ છે. વિષય ઐતિહાસિક હોય છે. તેમાં રસ ઠગ્ગુ તથા વૃત્તિ ભારતી હોય છે. વિશ્વનાથ 'શર્મિષ્ઠા-વપાતિ'ને તેનું ઉદાહરણ ગણાવે છે. પણ એ બેદનો પ્રાચીન નમૂનો એમ નથી.

વીથીમાં વારંવાર આકાશભાષિત આવે છે. તેમાં એક, બે કે ત્રણ નટો હોય છે. વિશ્વનાથે તેનું એક જ ઉદાહરણ 'માલવિકા' આપ્યું છે. સાળુ અથવા એકાકિતમાં વિષયસામગ્રી કવિકલ્પિત હોય છે, એક વિટ પાશકા કે પોતાનાં પરાક્રમેનું વર્ણન કરે છે, કલ્પિત ઉત્તરો આકાશભાષિત હોય છે. વિશ્વનાથ તેના ઉદાહરણ તરીકે 'લીલા-મધુરક' આપે છે.^૮

મુસલમાનોના આક્રમણ પછી સંસ્કૃત રૂપોની અવનતિ થઈ. ઈ. સ. ૧૦૦૦ના અરસામાં પ્રાંતપ્રાંતની ભાષાઓ સાહિત્યોચિત સ્વરૂપ ધારણ કરતી હતી, ત્યારે સંસ્કૃતમાં અંથ રચવો એ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ નહોતું. આ અવનતિનું સ્વરૂપ 'પ્રસન્ન રાધર'માં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ઈ. સ. ૧૨૬૬ માં રવિવર્મા નામે કેરલના રાજાએ 'પ્રદ્યુમ્નાનુપુદય' નાટક લખ્યું. ઈ. સ. ૧૫૩૨ની આસપાસ કુસૈનયાદના અમાત્યે 'વિદ્યમાધવ' અને 'લલિતમાધવ' નામે નાટકો રાધા-કૃષ્ણની પ્રેમકથા વિશે રચ્યાં. 'હમ્મીર મદન' જ્યૈષ્ઠસુરિએ ઈ. સ.

૮. નર્મદાસંકર પ્રોહિત—ગ્રીષ્મ સંસ્કૃતનાટક ભાગ ૨. ૫. ૫૦૦થી ૫૦૬.

૧૨૧૬ થી ૧૨૨૬ના વચ્ચેનામાં કવિયુગ છે. સં. ૧૮૬૨માં આર. કૃષ્ણભાગ્યારીએ 'ગ્રીક સમર-નાઈટ્સ ફ્રીમેન' આધારે 'વાસતિક સ્વપ્ન' નામનું સંસ્કૃત નાટક રચ્યું.

આગળ જતાં ગદ્ય કાવ્યોના બે સ્પષ્ટ વર્ગો રૂઢ થયા:—(૧) આખ્યાયિકા. (૨) કથા. આખ્યાયિકામાં કથાવસ્તુ ઐતિહાસિક હોય છે અને તેમાં કવિ પોતાનું ડે, આખ્યાયિકાઓમાં અંતે કથાઓ 'વૃત્તિ પંથુ વિગતે આલેખે છે, જ્યારે કથાનું વસ્તુ કલ્પિત હોય છે અને એમાં કવિનું ચરિત પદમાં સંક્ષેપમાં આપવામાં આવે છે. આખ્યાયિકાઓના પ્રકરણોને 'લઘુ' અથવા 'લઘુક' કહેવામાં આવે છે. અને કથાના પ્રકરણોને 'લઘુ' અથવા 'લઘુક' કહેવામાં આવે છે. આખ્યાયિકામાં 'વકત્ર' અને 'અપરવકત્ર' હોય છે અને કથામાં 'આયો' હોય છે. આખ્યાયિકામાં નાયક તેમજ બીજું પાત્ર પણ વસ્તુ વર્ણવી શકે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બે પ્રકારનાં કથાસ્વરૂપ ધાર્યા:—(૧) એકમાં 'ચંચલ' તથા દ્વિતોપદેશ જેવી ઉપદેશાત્મક કલ્પિત કથાઓ, જેમાં બોધ મળે તેવા પશુપંખીને લગતા કથાપ્રસંગો આપવામાં આવતા. (૨) બીજામાં લોકકથાઓનો, જેનો એક સંગ્રહ કવિ ગુણાદ્યે ધણા પ્રાચીનકાળમાં પૈશાચી ભાષામાં કયો ગણાય છે. આ મૂળ: સંગ્રહ હાલ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ ૧૧મી સદીમાં કાશ્મીરના ક્ષેમેન્દ્રે 'બૃહત્કથામંજરી' નામે અને સોમદેવે 'કથાસરિતસાગર' નામે સંસ્કૃતમાં કરેલ સંક્ષેપ મોબૂદ છે.

'વૈતાલ-પ્રચલ્પસતિ'માં વૈતાલ (જનમાં વસનારા પ્રેત) રાગ વિક્રમને ૨૫ વાર્તાઓ કહે છે. 'સિંહાસનજત્રીસી' અથવા 'વિક્રમચરિત' વાર્તાઓ ૨૫ છે. એ અંચમાં વિક્રમરાજનું: 'સિંહાસન તેજ વાર્તા કહેનાર' છે. 'શુકસત્તિ' (સુકા સિતેરી)માં જેનો પતિ પરગામ ગયેલ છે તેવી

જી। અને પોપટનો સંવાદ છે. વિલાપમાં સિતેરે દિવસ નીકળે બપો
છે: એટલામાં તે જીમો પિયું પરદેશથી પાછો પધારે છે.

દર્શનું, 'દસકુમારચરિત', સુખંધુનો 'વાસવદત્તા', બાણની
'કાદંબરી' એ ત્રણ કથા સંસ્કૃતકથાની ઉત્તમ કૃતિઓ ગણાય છે.
'દસકુમારચરિત'માં દસ રાજકુમારોનું ચરિત છે. ચરિત સાથે સામાન્ય
જીવનની વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. આમાં સમાજની બધી રિયલિટી
પ્રતિબિંબ છે. 'વાસવદત્તા'માં રાજકુમાર કંઈકેટલું અને રવળના
જ્યેષ્ઠી વાસવદત્તાના પ્રેમ અને લગ્નનું નિરૂપણ થયું છે. 'કાદંબરી'માં
મહાશ્વેતા અને પુરંકરિક તથા કાદંબરી અને અંદાપીક વચ્ચેના
પ્રણયપ્રસંગ આલેખવામાં આવ્યા છે. હર્ષના દરબારમાં ચમેલ બાણ-
લાક્ષ્મી બાણુરી રહેલી કાદંબરી તેના પુત્રે પુરી કરી. કાદંબરી એ
સંસ્કૃત ગદ્ય સાહિત્યની સર્વોત્તમ કૃતિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ
ઉપરાંત બાણભટ્ટે ચક્રવર્તી હર્ષ વિષે હર્ષચરિત નામે આખ્યાયિકા
લખવી શરૂ કરેલી તે અપૂર્ણ રહી ગઈ છે.

કવિ ધનપાણે રચેલી 'તિલકમંજરી' નામે કથા એ રપષ્ટતાક
કાદંબરીના અનુકરણમાં છે. આગળ જતાં ગદ્યપ્રણધીની અંદર વચ્ચે
વચ્ચે પદ્ય રચનાઓ ઉમેરાઈને અમ્બુ નામે એક નવું ગદ્યપદ્ય મિશ્ર
સાહિત્ય સ્વરૂપ થયું. એમાં સોમદેવનું 'ચરિતલક' અમ્બુ સર્વોત્તમ છે.

સાહિત્ય અને કલાને નિયમબદ્ધ કરવા તથા વિકસાવવા માટે
શાસ્ત્રના નિયમો ઘડાયા અને બ્યાકરણ,

૪. વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય શબ્દકોશ, ઇંદ્રશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર
વગેરેની રચના થઈ. ભટ્ટકાવ્યની
કૃતિ પરથી મહાકાવ્ય, શબ્દવિદ્યા, કાવ્યશાસ્ત્ર અને ઇંદ્રશાસ્ત્રને
વિકાસ, પ્રાચીન સમયથી યથો હોય એમ જણાય છે.

શબ્દવિદ્યા (બ્યાકરણ) :- જ્યોત્સુધી જળવાઈ રહેલું જૂનામાં

જુનું વ્યાકરણ પાણિનિનું છે. તેમાં પાણિનિની આગળ ઘર્ષ ગએલા ૬૪ વૈયાકરણો ગણાવવામાં આવ્યા છે, તે અંથમાં લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રો છે. સૂત્રોદ્ધારા વ્યાકરણના નિવર્તો હિદાહરણો સહિત સમજાવવામાં આવ્યા છે. પાણિનિનાં ૧૨૪૫ સૂત્રો ઉપર કાલાયને વાર્તિક લખ્યાં. તેના પછી વ્યાકરણની જુદી જુદી કારિકાઓ લખાઈ, પતંજલિએ તેના ‘મહાભાષ્ય’માં પાણિનિનાં ૧૭૧૩ સૂત્રો ઉપર વિવરણ કયું છે. ૭મા સૈકામાં ભટ્ટહરિએ મહાભાષ્ય પર ટીકા કરીને ‘વાક્યપદીય’ નામનો અંથ રચ્યો. ઈ. સ. ૬૫૦માં જવાદિય અને વામનની ‘કાશિકાવૃત્તિ’ રચાઈ. ૧૭મા સૈકામાં ભટ્ટોજની ‘સિદ્ધાંત કોમુદી’ લખાઈ. ૧૨મા સૈકામાં આચાર્ય દેમયદ્રે પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખ્યું. વરરુચિનું ‘પ્રાકૃત-પ્રકાશ’ એ પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે.

શબ્દકોશ :—આ વિષયના જુદા જુદા સંસ્કૃત અંથોમાં અપરિચિત શબ્દો કવિઓના ઉપયોગને માટે અપાયા છે. એ સઘળા અંથો કંઠસ્થ કરવાની સુલભતાને ખાતર પદ્યમાં રચાયા હોય છે. વ્યાકરણમાં જેવી પાણિનિના અંથની પ્રતિષ્ઠા છે, તેવી કાવ્યના અંથોમાં ‘અમરકોશ’ની પ્રતિષ્ઠા છે. આ અંથ આશરે ઈ. સ. ૫૦૦માં રચાયેલો હોય એ સંભવિત છે. પુરુષોત્તમ દેવનો ‘ત્રિકાવ્યકોશ’ ‘અમરકોશ’ના પરિશિષ્ટ અંથ જેવો છે. ‘શાશ્વતતા’ અને ‘કાર્યસમુચ્ચય’ મહત્વના છે. હલાયુધનો ‘અભિધાનરત્નમાળા’ નામનો અંથ આશરે ઈ. સ. ની ૯મી સદીનો ગણાય છે. યાદવપ્રકાશનો ‘વૈજયન્તી’ નામનો અંથ એ પછીના સૈકામાં લખાયેલો છે. આચાર્ય દેમયદ્રે ચાર શબ્દકોશ (અભિધાનચિંતામણિ, અનેકાર્યસંગ્રહ, દેશીનામમાલા અને નિઘંટુશેષ) જતાવ્યા છે.

છંદશાસ્ત્ર :—આમાં પિંગળના છંદ, સૂત્રાદિનો સમાવેશ થાય છે. ‘શ્રુતબોધ’, ‘અંતરૂપરત્નાવલી’ અને બૌદ્ધ નૈયાયિક રત્નાકરશાંતિના ‘છંદોરત્નાકર’ જેવાં નવાં છંદશાસ્ત્રનાં પુસ્તક રચાયાં હતાં. વરાહ-

મિહિરની 'બૃહત્ સંહિતા'માં પણ સંસ્કૃત જ્ઞોત્સુ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. બામહનો 'કાવ્યાલંકાર' અને દંડીનો 'કાવ્યાદર્શ' આ સમયે રચાયેલા હતા. શિશુ રત્નાકરશાસ્ત્રિનો 'જિહ્વારત્નાકર' અંથ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

કાવ્યશાસ્ત્રે :—ભરતજી 'નાટ્યશાસ્ત્ર' એ આ વિષયને લગતો જૂનામાં જૂનો અને સૌથી વધારે અગત્યનો અંથ છે. દંડીનો 'કાવ્યાદર્શ' છઠ્ઠા સૈકાની આખરમાં રચાયેલો હતો. વામનનો 'કાવ્યાલંકારવૃત્તિ' અંથ ૮મા સૈકામાં રચાયેલો જણાય છે. રુદ્રભટ્ટનો ૯મા સૈકામાં 'શૃંગારતિલક' નામનો અંથ લખાયેલો હતો. વ્યાનંદવર્ધનનો અભિનવશુભ્રતની ટીકા સાથેનો 'ખન્ધવાલોક' અંથ મહત્ત્વનો છે. રુદ્રભટ્ટ ચતુર્તાનંદનો 'કાવ્યાલંકાર' એ નવમા સૈકાનો અંથ છે. ધનંજયના 'દશરૂપ'માં રૂપના દસ પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. મમ્મટ અને અલટ્ટનો રચેલો 'કાવ્યપ્રકાશ' અંથ આશરે ઈ. સ. ૧૦૦૦માં લખાયેલો છે. 'સાહિત્યદર્પણ' એ અંથ પૂર્વે બંગાળના વતની વિશ્વનાથ કવિરાજે ઈ. સ. ૧૪૫૦ માં રચેલો હતો.

તત્ત્વજ્ઞાન—ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનજીવે દર્શન પ્રગવેદનાં મોડામાં મોડાં રચાયેલાં સુત્રોમાં અને અથર્વવેદમાં થાય છે. ઉપનિષદોમાં વેદસમયના વિચારોને ઘણો માલ સંબંધ છે. આસ્તિક દર્શનોમાં વેદાંતનો વિશ્વદેવતાવાદ અને સાંખ્યનો નિરીશ્વરવાદ એ સૌથી વધારે અગત્યના છે. સાંખ્યદર્શને જગતના ક્ષતિદાસમાં પહેલી જ વખતે માનવશુદ્ધિનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપિત કર્યું છે. સાંખ્યદર્શન ઉપરથી બૌદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાકનો લોકાયતવાદ—એ ત્રણ નાસ્તિક દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. દર્શનોમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી.

સાંખ્યદર્શન (સ્થાપક કપિલ મુનિ)નો આજદિન સુધી સચવાઈ રહેલો જૂનામાં જૂનો અંથ ઈશ્વરકૃષ્ણ કૃત 'સાંખ્યકારિકા' છે. તેના

ઉપરની રચાયેલી 'ગૌડપાંદો' તથા 'વાયરપતિ' મિશ્રની ટીકાઓ ઉત્તમ છે. વિદ્વાનભિક્ષુની 'સાંખ્યપ્રવચન ભાષ્ય' નામની ટીકા સોળમી શતાબ્દીમાં લખાયેલી છે. પતંજલિના 'યોગસૂત્ર' નામના 'મંથર્મા' ધર્મિયના અરિતત્વનેા સિદ્ધાંત દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. મનુસ્મૃતિમાં આવી યોગની વિગતો જણાય છે. જમિનિના 'કર્મભીર્માસા સૂત્ર' મંથર્મા ધર્મવિધિઓ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શંખરસ્વામીનું 'ભીર્માસાસૂત્ર' નામનું ભાષ્ય જૂનામાં જૂનું ભાષ્ય જણવામાં આવ્યું છે. ઈ. સ. ૭૦૦ના અરસામાં કુમારિલે 'તંત્રવાર્તિક' નામનો મંથ લખ્યો હતો. ઉત્તર-ભીર્માસાદર્શનને અલભીર્માસા પણ કહેવામાં આવે છે. વેદાન્તના સિદ્ધાંતો બાદરાયણના અલભસૂત્રમાં આપવામાં આવ્યા છે. શંકરાચાર્યે તેમના ભાષ્યમાં અલભસૂત્રના અર્થો સમજાવ્યા છે. ભગવદ્ગીતા તથા ભાગવતપુરાણમાં અલભસૂત્રના વિચારો સમજાવવામાં આવ્યા છે. વૈશેષિક દર્શનના રચનાર કણ્થાદ મનાય છે. ગૌતમનું 'ન્યાયસૂત્ર' ન્યાયદર્શનનો પ્રમાણ-મંથ છે. ન્યાયવિદ્યાને અગાઉ હેતુવિદ્યા કે તર્કવિદ્યા કહેતા. લોકાયતનું દર્શન તેના મૂળ પ્રતિપાદકના નામ ઉપરથી ચાર્વાકનું દર્શન કહેવાય છે. ૧૪મી સદીના વેદાન્તી માધ્વાચાર્યે રચેલા 'સંવેદ્યદર્શનસંગ્રહ'માં બધા દર્શનોનાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે.

ઈ. સ.ની શરૂઆતની સદીઓ દરમિયાન મનુસ્મૃતિ, યાગવલ્ક્ય-સ્મૃતિ, નારદસ્મૃતિ, બૃહસ્પતિસ્મૃતિ, કાત્યાયનસ્મૃતિ વગેરે અનેક સ્મૃતિમંથ તૈયાર થયા હતા. તેમાં મનુસ્મૃતિમંથ અગત્યનો મંથ છે. વેદના સમય પછીના સમયમાં લખાયેલાં કેટલાંક ધર્મસૂત્રોમાં 'વૈષ્ણવ-ધર્મશાસ્ત્ર' અથવા 'વિષ્ણુસ્મૃતિ' નામનો મંથ અગત્યનો છે. પદ્મમાં રચાયેલી સ્મૃતિઓમાં 'માનવધર્મશાસ્ત્ર' (મનુસ્મૃતિ) સૌથી વધુ મહત્ત્વનો અને પ્રાચીન મંથ છે. તેને મહાભારત સાથે ગાઢ સંબંધ છે.

'યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ' 'મિતાશરી' નામની ટીકા લખાયા પછી વધુ લોક-જની. 'ધર્મ' એ શબ્દમાં એકલા કાયદો જ સમાવેશ કરવામાં આવેલો. સૌથી પહેલો પ્રયાસ 'નારદસ્મૃતિ'માં જણાય છે. એ 'મનુ-

સ્મૃતિ' પરથી સ્થાપેલ હોય તેમ જણાય છે. 'પરાશરસ્મૃતિ' એથી વધારે અર્વાચીન છે. ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછી 'ધર્મનિબંધ' નામના અસંખ્ય ગ્રંથો ભારતમાં લખાયા છે. તેમાંનો સૌથી બારે ગ્રંથ હેમાચરેના 'યદુવર્ગચિંતામણિ' નામનો ગ્રંથ છે. શ્રુતવાદનનો 'ધર્મરત્ન' નામનો ગ્રંથ એની અંદર આવતા 'દાય' (વારસો) ભાગને લીધે પ્રખ્યાત છે.

ઇતિહાસ :—મુસલમાનોની જીત પહેલાંના વ્યાપ ઐતિહાસિક ગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નથી. કલ્હણના રચેલા 'રાજતરંગિણી' નામના ગ્રંથમાં કાશ્મીરના રાજાઓની તવારીખ આપવામાં આવી છે. આ ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૧૪૮માં લખાવો શરૂ થયો હતો. તેના પ્રાકૃતિક ભાગ ઐતિહાસિક નથી, પણ તેમાં દંતકથાઓ આપવામાં આવી છે. ખરેખરે ઐતિહાસિક વિભાગ તો તેના સમયના ચિતારમાં છે. કાશ્મીરની તવારીખના સંબંધમાં આ ગ્રંથ અમૂલ્ય છે. હર્ષચરિત, વિક્રમાદિ-દેવચરિત વગેરે ગ્રંથોમાં ઘણું ઐતિહાસિક તત્ત્વ રહેલું છે. આ ઉપરાંત 'પ્રબંધચિંતામણિ' જેવા કેળ પ્રબંધોમાં પણ અનેક ઐતિહાસિક પ્રબંધો નોંધાયા છે.

ગણિતશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર તથા જ્યોતિષશાસ્ત્ર—ખગોળ-શાસ્ત્રીઓના ગ્રંથોમાં, ગણિતશાસ્ત્ર વિશેના કેટલાક ખાસ અધ્યાય આપવામાં આવ્યા છે. ખીજગણિતના વિષયમાં ચવન લોકોએ કદી ન મેળવેલી ઉત્કૃષ્ટતા હિંદીઓએ પ્રાપ્ત કરી હતી. ભારતમાં જ્યોતિષ વિશેના જુનામાં જુનો ગ્રંથ તે વેદાંગ જ્યોતિષ છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રના ખંચ સિદ્ધાંત ગ્રંથસ્વ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાંનો એક 'સૂર્યસિદ્ધાંત' આજસુધી ટકી રહ્યો છે. આ સિદ્ધાંતનું સંક્ષિપ્ત અને વ્યવહારિક સ્વરૂપ આર્યભટ્ટે આપ્યું હતું. ધરી પર પૃથ્વીનું શરૂ, સૂર્યમંડળ વગેરેની સમજૂતી પણ આપી હતી. એના ગ્રંથનું નામ 'આર્યભટ્ટીય' છે. તેના ત્રીજા અધ્યાયમાં ગણિતશાસ્ત્ર વિશે લખ્યું છે. 'સૂર્યસિદ્ધાંત' અને 'આર્યસિદ્ધાંત' ઉપરાંત અન્યુપ્તો.

‘અક્ષસિદ્ધાંત’ : પણ ઠીક ઠીક પ્રચલિત હતો. વરાહમિહિરે ગણિતનું કામ ઈ. સ. ૫૦૫ માં કરવા માંડ્યું હોય એમ જાણવા મળે છે. તેના ચાર ગ્રંથો મોટે ભાગે આંખો જંદમાં રચાયેલા છે. એમાંના ત્રણ જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિશેના છે. ‘બૃહત્સંહિતા’, ‘હોમશાસ્ત્ર’, ‘ઓલધુગતક’ અને ‘પંચસિદ્ધાન્તિકા’ ખગોળશાસ્ત્ર વિશેના ગ્રંથ છે. બ્રહ્મગુપ્ત નામના ખગોળશાસ્ત્રીએ ‘અક્ષરૂટ સિદ્ધાંત’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. એમાંના ૧૨મો તથા ૧૬મો અધ્યાય ગણિતશાસ્ત્રના છે. ભારતનો ઉલ્લેખ પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી ભાસ્કરાચાર્ય (૧૨મી સદી) છે. ‘સૂર્યસિદ્ધાંત’ સિવાય બીજા ખગોળશાસ્ત્રના ગ્રંથો કરતાં ‘સિદ્ધાંતશિરોમણિ’નું ભારતના ખગોળશાસ્ત્રમાં વિશેષ પ્રામાણ્ય ગણાયું છે.

ચિકિત્સાવિદ્યા :—ચિકિત્સાવિદ્યાને આયુર્વેદ કહેતા, જેની ગણના ઉપવેદ તરીકે થતી. તેનો વિકાસ ઈ. સ. ના ૧લા કે બીજા સૈકાથી થયો હોય એમ લાગે છે, કારણ કે એ શાસ્ત્રના એક પ્રમાણુ-બૂત ગ્રંથના લખનાર ચરક તે કનિષ્ઠ રાજાના દરબારી વૈદ્ય મનાય છે. તેમના ‘ચરકસંહિતા’ નામના ગ્રંથમાં ઔષધોની વિગતવાર માહિતી આપી છે. ‘સુશ્રુતસંહિતા’માં આ ઉપરાંત શસ્ત્રક્રિયાની સારી સમજૂતી આપવામાં આવી છે. આયુર્વેદમાં લઘુચિકિત્સા, શાલાકય (શસ્ત્રક્રિયા) ઈત્યાદિ આઠ અંગ પાડવામાં આવતાં. ત્રીજો સુવિખ્યાત વૈદ્યકોના ગ્રંથ મોટાવાગ્લટ (ઈ. સ. ૬૦૦) નો છે. તેનું નામ ‘અષ્ટાંગહૃદય’ છે.

કલાઓ :—સંઘવાસગણિના લખેલ ‘વસુદેવહિંદી’ નામના પ્રાકૃત કથાગ્રંથમાં પાકશાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, યુદ્ધવિદ્યા ઈત્યાદિ ઉપરાંત ૭૨ કલાઓની વિદ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે. કાલિદાસના રઘુવંશમાં ૧૪ વિદ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે. જતક કથાઓમાં ૧૮ શિસ્તોનો ઉલ્લેખ આવે છે. બૃહત્સંહિતામાં વિવિધ શિસ્તવિદ્યાઓની માહિતી મળે છે. એમાં વ્રાત્ય ક્રિયા (વસતિગૃહો, જાગરો, દેવાગૃહો, અને

પ્રાસાદ બનાવવાની સ્થાપત્ય ક્રિયા)ને લગતા કેટલાક અધ્યાય આવે છે. સ્વર્ણકાર, લોહકાર, વર્ધકિ (સુચાર) પટ્ટવાય (વણુાટ), સુચિકલા (સીવણકલા) વગેરેના ઉલ્લેખો છે. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રમાં ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય આદિ લલિત કલાઓનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ચિત્રકલા, નેપથ્ય (વેશ), શૂબણ, અંગરાગ, ગંધ અને કેશવર્ધનને લગતી કલાનું તેમજ મણિભૂમિકર્મ, માતૃપ્રધન અને શ્યમરત્નનાની કલાઓનું સિદ્ધાન્ત અપાઘ્ન. જૈન્દ્રજલ (જાદુ), ઇતિહાસ, વદનગોપન, શૂત્રમા આકર્ષકીડા, બાલકીડા વગેરે કલાઓ સમાજના અમુક વર્ગોની આજીવિકાના સાધનરૂપ હતી.

૮. બૌદ્ધ અને જૈનોનું પ્રાકૃત-સંસ્કૃત સાહિત્ય

અ. બૌદ્ધ સાહિત્ય

વેદસાહિત્ય પ્રાગૈતિહાસિક સમયનું દર્શન કરાવે છે. ઐતિહાસિક યુગના બૌદ્ધ સાહિત્યને લીધે વેદસાહિત્ય પર પ્રકાશ પડે છે. ભગવાન

જીવે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩૫થી ૪૮૫ દરમિયાન
૧. પાલી ત્રિપિટકો શિષ્યોને ઉપદેશમાં ચાર આયસત્યો (દુઃખ, દુઃખકારણ, દુઃખકારણ-નિવૃત્તિ તથા દુઃખકારણ-નિવૃત્તિ-માર્ગ) તથા અષ્ટાંગ માર્ગ (સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાક, સમ્યક્ કર્મ, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યયામ (પ્રયત્ન), સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ)નાં મૌખિક સંભાષણોને પાછળથી પાલી અને સંસ્કૃત ભાષામાં અંશરૂપ કરવામાં આવ્યાં.

જીવના મૃત્યુ બાદ થોડા સપ્તાહોમાંજ જીવના શિષ્યોએ ભિક્ષુઓની પહેલી સભા રાજગૃહ નગરમાં ઉપદેશસૂત્રો તથા નિયમોને અંશરૂપ કરવા બેલાવી. સોએક વર્ષ પછી ભિક્ષુઓની બીજી સભા વૈશાલીમાં બેલાવાઈ હતી. અને ત્રીજી ચક્રવર્તી અશોકના સમયમાં પાટલિપુત્રમાં બેલાવાઈ હતી. આ સભાઓમાંની ત્રીજી સભાના સમયમાં ત્રિપિટકો પાલી ભાષામાં તૈયાર થયાં. તે અહોંથી સિંધોનમાં પ્રચલિત થયાં અને હાલ ત્યાં જળવાઈ રહ્યાં છે. સંસ્કૃત ત્રિપિટકો ઉત્તરના દેશોમાં પ્રચલિત થયાં, પરંતુ હાલ તે પુરેપુરાં જળવાઈ રહ્યાં નથી.

વિનયસૂત્ર અને અભિયમ્મને લગતા અંશોના ત્રણ સમૂહ થયા

જે ત્રિપિટક કહેવાય છે. ત્રિપિટકનો અર્થ ત્રણ ટોપડીઓ (સંગ્રહો) વાય છે. જેનાં નામ વિનયપિટક, સુત્તપિટક અને અભિધમ્મપિટક છે.

૧. વિનયપિટક :—આના ત્રણ વિભાગો છે. જ સુત્તવિભાગ—આના મહાવિભાગ તથા ભિખ્ખુનીવિભાગ નામના બે પેટાવિભાગ પડે છે. આમાં સાધુસાધ્વીઓને પાળવાના નિયમો છે. આનો મુખ્ય ગ્રંથ પાટીગોક્ષ છે. તેમાં બોદ્ધસંઘના ભિક્ષુ—ભિક્ષુણીઓના વિધિઓ તથા નિયમો છે. આ ખન્ધકા—આના મહાવગ્ગ (મોટા વર્ગ) તથા સુલ્લવગ્ગ (નાનો વર્ગ) નામના બે પેટાવિભાગ છે. મહાવગ્ગમાં વર્ષાઋતુમાં પાળવાના નિયમો, કપમાં, દવા તથા વાહનની વપરાશના નિયમો છે. સુલ્લવગ્ગમાં ડગડા, રહેઠાણ તથા સાધુની કર્જનેનું વર્ણન છે. (૨) પરિવાર—આમાં વેદની અનુક્રમશ્રીકાઓ, પરિશિષ્ટો તથા વેદાંગના જેવા વિષયોની માહિતી છે. આ વિભાગ પશ્ચોત્તર રૂપમાં છે.

૨. સુત્તપિટક :—સુત્ત એટલે સૂત્ર અથવા દૂત્તો નિયમ, પરંતુ અહીં સુત્તનો અર્થ સંભાષણ તથા ઉપદેશ વાય છે. સંવાદના રૂપમાં ધર્મના બુદ્ધાઓની અર્થા કસએથી છે. સુત્તપિટકના પાંચ વિભાગો નિકાયને નામે ઓળખાય છે. (અ) દીધનિકાય—આમાં ૩૪ સૂત્રો છે. દરેકમાં ધર્મના એક અથવા વધારે બુદ્ધાઓની લાંબી ચર્ચા છે. શીલ, સમાધિ અને અવલોકનની તથા નીતિના નિયમોની ચર્ચા પણ છે. (બા) મઙ્ગિઝમ (મધ્યમ) નિકાયમાં ધર્મ તથા ચાર મહાન સત્યો વિષેનાં સંભાષણો, કર્મ, નિષ્કામતા, નિર્વાણ તથા અમણ્યપર્યાયના પ્રકારોની ચર્ચા છે. (૨) સંયુત્ત (સંયુક્ત) નિકાય—આમાં સંભાષણનું પદ સૂત્રોના સમૂહો છે. દેવતા સંયુત્તમાં દેવતાનાં કથનો છે. મારસંયુત્તમાં જુદાં લલચાવનાર ચારની કથાઓ છે. ભિખ્ખુણી—સંયુત્તમાં ત્રિભુણીઓની કથાઓ છે. (૩) અંગુત્તર નિકાયમાં ૨૩૦૮ સૂત્રો છે. આના ૧૧ વિભાગ છે. જેના દરેક વિભાગમાં પદ્યોની સંખ્યા પ્રમાણે એનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૪) ખુદકનિકાય—આને ડેટલાક ધર્મપિટકનો વિભાગ પણ કહે છે. આમાં પારુરણ વિષયો છે.

બૌદ્ધ ધર્મને ધમ્મકી આપનાર માટે બલિખવાણી છે. આમાં કહેવતો, ગીતો, કાવ્યો, પરીકથાઓ તથા દંતકથાઓ છે. આમાં જુદાજુદા ૧૫ સમૂહો છે. ખુદ્ધકપાઠ, ધમ્મપદ, ઉદાન, ઇતિવુત્તક, સુત્તનિપાત વિમાનવત્થુ, પેતવત્થુ, ચેરગાયા, ચેરીગાયા, જાતક, નિદેશ, પટિસંભિદામગ્ગ, અવધાન, છુદ્ધવંસ તથા ચરિયાપિટક છે. ૧. ખુદ્ધકપાઠ એ એક પ્રાચીન પુસ્તક છે. ૨. ધમ્મપદમાં બૌદ્ધ ધર્મના નીતિમૂલો છે. ૩. ઉદાનમાં સાત્ત્વિક કહેવતો છે. ૪. ઇતિવુત્તકમાં અપદ્માગદ્ય દ્વારા ઉપદેશ અપાયો છે. ૫. સુત્તનિપાતમાં જુદીજુદી કથાઓ છે. ૬, ૭ વિમાનવત્થુ, અને પેતવત્થુમાં દેવી, મહેસોની કથાઓ તથા ભૂતની કથાઓ છે. ૮, ૯ ચેરગાયા અને ચેરીગાયામાં રથવીર ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓની ગાથાઓ છે. ૧૦ જાતકમાં જુદના પૂર્વજન્મની અર્થાત્ બોધિસત્ત્વોની કથાઓ અને દંતકથાઓ આવે છે. ૧૧. નિદેશમાં વિવેચન છે. ૧૨ પટિસંભિદામગ્ગમાં પૃથક્કરણનો માર્ગ સૂચવાયો છે. ૧૩ અવધાનમાં પરીકથાઓ તથા સંતોનાં પ્રવિત્ર કાર્યો વર્ણવ્યાં છે. ૧૪ છુદ્ધવંસમાં કાવ્યોદ્વાસ એવીસ જુદોની કથાઓ વર્ણવાઈ છે. ૧૫ ચરિયાપિટકમાં પાંત્રીસ જાતકકથાઓ શ્લોકોમાં વર્ણવાઈ છે.

૩. અભિધમ્મપિટક :—આ પિટકમાં ધર્મને લગતી વિગતો પ્રશ્નોત્તર રૂપે વિદ્યતા પૂર્ણ ચર્ચાથી અપાઈ છે. અભિધમ્મને અર્થ ઉચ્ચ ધર્મ; તેને અર્થ અધ્યાત્મવિદ્યા પણ કરવામાં આવ્યો છે. અભિધમ્મપિટકના સાત પેટાવિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (અ) ધમ્મસંગતિ—આમાં ધર્મોની વ્યાખ્યાઓ તથા વર્ગોની ચર્ચા કરાઈ છે. (આ) વિભાગ—આમાં ધમ્મસંગણિના સિદ્ધાંતો છે. થોડા નવા ઉમેરાયા છે. (ઇ) ધાતુકથા—આમાં ધાતુઓ પર પ્રશ્નોત્તરી છે. (ઈ) પુગ્ગલ પ્રશ્ન—આમાં સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધોની ચર્ચા થઈ છે. (ઉ) કયાવત્થુ—આમાં બૌદ્ધધર્મને ઇતિહાસ છે. (ક) યમક—આમાં પ્રશ્નો આપવામાં છે અને તે બે રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. (ઝ) પદાન

પરસ્પર—આમાના પહેલા ભાગને તિક્ષ્ણાન અને બીજા ભાગને દુષ્પટ્ટાન કહેવામા આવે છે. સંખ્યના ૨૪ પ્રકારો વર્ણવવામા આવ્યા છે.

ત્રિપિટકમા ઘણી જગ્યાએ શાસ્ત્રના નવ અંગો ખુલાવવામા આવ્યા છે :—૧ સુત—ગદ્ય ઉપદેશ, ૨ ગેય—અપવાદરૂપે ઉપદેશ, ૩. વખ્યાકરણ—સમજૂતિ, વિવેચન, ૪ ગાથા શ્લોક, ૫ ઉદાન—સાત્ત્વિક કહેવતો. ૬. ઇતિપુત્તક—સંક્ષિપ્ત કથનો, ૭ જાતક—શુદ્ધતા પૂર્વજન્મની કથાઓ, ૮. આલિધમ્મ—અદ્વિતીય ખનાવોના હેવાલ, ૯. વેદલ્લ—પ્રશ્નોત્તર રૂપમા ઉપદેશો.

પાલી શાસ્ત્રીય સાહિત્ય ભારતમા નિપજ્યુ હતુ. તેની પૂરવણી બીજે ધર્મ હતી ભારતમા નિપજ્યુ સાહિત્ય સિંહાનમા ગયું હતુ. પાલી બીનશાસ્ત્રીય સાહિત્ય

૧. ઇતર પાલી સાહિત્ય સિંહાનના લિપ્તુઓનુ કાય છે. આનો અપવાદરૂપ નોંધપાત્ર પ્રથ

ઉત્તર ભારતમા રચાયેલ મિલિન્દપન્થ (મિલિન્દના પ્રશ્નો) છે. મિલિન્દ ભારતનો ઈ સ પૂર્વે પહેલા સૈકાનો મીઠ રાજા મીનેન્દ્ર હતો. મિલિન્દ રાજાએ જિહ્વુ નાગસેન સાથેની પ્રશ્નોત્તરીને અ તે રવીકાધુ હતુ કે કાયમી અલ્પતા કયાય રહેતી નથી આ પ્રથ-રચનાના સમયે અથવા તે પહેલા નેક્ષિપકરણ અથવા નેત્તિગદ્ય અથવા નેત્તિસત્પધમનુ સૂચનરૂપ પુસ્તક હતુ. પાલી બીનશાસ્ત્રીય સાહિત્ય વિવેચન જ છે ભારત અને સિંહાનના લિપ્તુઓના વિદારોમા પાલી-શાસ્ત્રીય સાહિત્યે વિવેચનનો ઉદ્ભવ કર્યો અટકયાઓ એટલે કે ટીકાઓ. ત્રિપિટક સાથે જ લિપ્તુઓની પહેલી સલાતા સમયથી ભારતને મળી હતી—જેનું સિંહલીમા ભાષાતર થયુ હતુ અને મૂળ પાલી ટીકાઓ ઉપલબ્ધ રહી ન હોવાથી તેમાંથી શુદ્ધરૂપે પાલીમા ભાષાતર કયું. નિદાનકથા શુદ્ધતી ત્રણ ભાગમા વર્ણવાયેલી કથા છે. અલિધમ્મપિટકની ટીકા, મુચ્ચસાલિની ટીકા (અટસાલિની).

વિભાગની ટીકા (સંમોહવિનોદનિ) અને પદાનપકરણની ટીકાના કર્તા શુદ્ધોષ વિશે શંકા નથી. તે ટીકાઓમાં તે વિમુદ્ધિમગ્ન એટલે કે સંપૂર્ણ શુદ્ધિના માર્ગનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. પેત્તત્યુ અને વિમલવત્યુની ટીકાઓ ભત્રક તથા ધમ્મપદની ટીકાઓના જેવી છે. સિદ્ધોનના વિહારના ભિક્ષુઓએ શાસ્ત્રીય સાહિત્યના વિવેચનથી ખીનશાસ્ત્રીય સાહિત્યનું સમ્મન કર્યું. સિદ્ધલી અદ્રકયાનું પહેલું મહાકાવ્ય 'દીપવંસ' (દીપના વંશોની કથા) રચાયું. તેના લેખકની માહિતી મળતી નથી. 'ઈ. સ. ના ૪ થા અથવા ૫ મા સૈકાનું' આ મહાકાવ્ય છે. 'મહાવંસ' મહાનામ નામના કવિનું મહાકાવ્ય છે. બંને મહાકાવ્યોમાં ગીતમશુદ્ધની કથા અને તેમનું સિદ્ધલદીપની ત્રણ શુલાકાતોનું વર્ણન છે. 'મહાખોધિવંસ' અથવા 'ખોધિવંસ' નામનો ગ્રંથ પ્રાયઃ ઉપતિરસ નામના સાધુએ રચ્યો હતો. શુદ્ધરક્ષિતના 'જિનાલંકાર' નામના કાવ્યમાં શુદ્ધની કથા છે. જિનચરિત નામક કાવ્યમાં પણ શુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આલેખાયું છે.

સંસ્કૃત તથા મિશ્રિત સંસ્કૃત ભાષામાં બૌદ્ધ સાહિત્યનો નાલંદા તથા તક્ષશિલાનાં ગુરુકુલોમાં વિકાસ થયો હતો. બૌદ્ધ સાહિત્ય સંસ્કૃત

તથા પાલીમાં લખાયું હતું, પણ
 ૩. બૌદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્ય જુએનસંગ જેવા ચીની મુસાફરે નાલંદામાં સંસ્કૃત ભાષા શીખી ચીની ભાષામાં બૌદ્ધ સાહિત્યનો અનુવાદ કર્યો. હીનયાન અને મહાયાન નામના બૌદ્ધ ધર્મના બે પંથો થયા બાદ સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં લખાવા લાગ્યું. સર્વાસ્થિતવાદિનના પાટીભોક્ષમુદ્ધના અવશેષો અને વિનયપિટકના અવશેષો નેપાલ તથા મધ્ય એશિયામાંથી મળી આવ્યા છે. પાલી અને સંસ્કૃત બૌદ્ધસાહિત્યમાં કંઈક થોડો તફાવત જણાય છે. મહા-વસ્તુ હીનયાનનો મહાન ગ્રંથ છે. લોકોત્તરવાદીના મનાનુસાર તે વિનય-પિટક છે. તે નિદાનકથાની માફક શુદ્ધના જીવનને આવરી લે છે.

આમાં જે જાતક અને અવદાન છે, તેના જેવું પાલીમાં કંઈ નથી. “લલિતવિસ્તાર” મહાયાનનો મહાન પવિત્ર ગ્રંથ છે. તેને વૈપુલ્લ્યસૂત્ર કહેવામાં આવે છે. તેમાં જુદાના જીવન અને કાર્યનું આલેખન થયું છે. અશ્વધોષના ‘જુદચરિત’ નામના મહાકાવ્યમાં જુદના નિર્વાણ સુધીની કથા છે. વજ્રસૂત્રિ અશ્વધોષનો ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. તેમાં બ્રાહ્મણો પર પ્રહારો કરવામાં આવ્યા છે. સૂત્રાલંકાર તથા શારિપુત્રપ્રકરણને પણ અશ્વધોષની કૃતિઓ ગણવામાં આવી છે. શર કવિની જાતકમાલા કલ્પનામંદિરીકા જેવી છે. જાતકમાલાને બોધિસત્ત્વઅવદાનમાલા પણ કહેવામાં આવે છે. અવદાન એટલે નોંધપાત્ર પરાક્રમ (ખતાવ અથવા પ્રસંગવદના). વિનયપિટક અને સૂત્રપિટકમાં અવદાન આવે છે. અવદાનશતકની રચના ઈ. સ.ના બીજા સદ્દમાં મનાય છે. વ્યક્તિ કયા કાર્યોથી શુદ્ધ થઈ શકે તે તેમાં ખતાવ્યું છે. દિવ્યાવદાન ચૈત્ર-કન્યક અવદાન, દ્વાવિંશતવ અવદાન, ભદ્રકલ્પાવદાન, વિચિત્રકણ્ઠિકાવદાન, અવદાનકલ્પલતા વગેરે અવદાન સાહિત્યના ગ્રંથો છે.

મહાયાન સૂત્રગ્રંથોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનું ‘સદ્ધર્મપુરિષ્ક’ (સત્યધર્મનું કમળ) સૂત્ર છે. આમાં જુદને સ્વયંબૂ, વૈષ્ણવ તથા સર્વના પાલક માનવામાં આવ્યા છે. દસબૂમિકાસૂત્રમાં જુદ થયાની દસ બૂમિકાઓ પર સંભાષણો છે. રત્નકૂટમાં ચીની ત્રિપિટક અને તિબેટના કન્થુરનો સમાવેશ થાય છે. આમાં ૪૬-સૂત્રો સુધાવતીબ્યૂદ, અક્રેષ્ણ-બ્યૂદ, મંજુશ્રીજુદક્ષેત્રજ્ઞબ્યૂદ, બોધિસત્ત્વપિટક, કલ્પપારિવર્ત વગેરે છે. નાગાર્જુન મહાયાન પંથનો લેખક હોય. તેની માધ્યમિકાના સૂત્રોમાં ૪૦૦ કારિકાઓ છે કે જેના ઉપર લેખકે જ ‘અકુતોલયા’ નામની ટીકા રચી છે. ‘યુક્તિચષ્ટિકા’, ‘વિમલવ્યાવર્તની’, ‘શ્રવતા-સમતિ’, ‘મહાયાનવિશક’ નામની બીજી કૃતિઓ પણ છે. જુદપાલિતા અને ભાવવિવેક નાગાર્જુનની રાખાના ટીકાકારો હતા. ‘શિક્ષા-

‘સમુચ્ચય’ મહાયાન શાખાનો ગ્રંથ છે. તેમાં ૨૭ કારિકાઓ છે. તેનું વિવેચન પણ તેમાં છે.

બૌદ્ધ ધર્મનાં મહાયાન સૂત્રો તથા પુરાણોમાં ધણું સામ્ય છે. બૌદ્ધધર્મમાં સ્વયંભૂપુરાણ નથી, પરંતુ તે માહાત્મ્ય છે. તેમાં નેપાલના પવિત્ર ધાત્રો ખાસ કરીને ખટ્તમંદુ પાસેના સ્વયંભૂ ચૈત્યની ગૌરવકથા છે. બૌદ્ધસ્તોત્રો અને મંત્રોમાં પણ સામ્ય છે. મહાવસ્તુ તથા લલિત-વિસ્તારમાં સ્તોત્રો છે. ધારણી અથવા રક્ષામંત્રો મહાયાન સાહિત્યમાં મહત્વના છે. પદ્યપારમિતાસૂત્ર ધારણી તરીકે વપરાતાં. ધર્મનું તાત્ત્વિક સાહિત્ય સાધના માટે હવું. સિદ્ધિ માટે તેની જરૂર હતી. ધ્વંસભૂતિ નામના તંત્રસાધકે યાનસિદ્ધિની રચના કરી. મહાન આશીર્વાદની ક્રિયા તિબેટની ભાષાના ‘શ્રીચક્રસમભારતંત્ર’માં વર્ણવેલું છે.

(બ) જૈન સાહિત્ય

જૈન ધર્મના પ્રતિપાદક મહાવીર વર્ધમાન છે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં મુખ્ય તફાવત આત્માની માન્યતા છે. જનમાં સમાનતાનું તત્ત્વ ‘સાધુત્વમાં નીતિ’ છે. બૌદ્ધધર્મ કરતાં જૈનધર્મ જૂનો છે, પરંતુ તે ધર્મના જૂના ધર્મશાસ્ત્રના થોડાજ અવશેષો મળી આવ્યા છે. બાકીનાં ધર્મશાસ્ત્રો આધુનિક સમયનાં છે. જૂનાં ધર્મશાસ્ત્રો અને એના પરની ટીકાઓ પ્રાકૃત (માગધી અને મહારાષ્ટ્રી)માં લખાયેલી છે. ગ્રંથેતાંબર ૮મી સદીથી અને દિગંબરો તેનાથી થોડા સમય પૂર્વેથી સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખતા.

જૈનોનું પવિત્ર શાસ્ત્ર ‘સિદ્ધાંત’ અથવા ‘આગમ’ છે. શાસ્ત્રોની ભાષા ધૃ (ઋષિઓની ભાષા) અથવા અર્ધમાગધી(અર્ધી મગધી) છે. મહાવીરે

આ લાખાદ્વારા ઉપદેશ આપ્યો હતો એવું

૧. પ્રાકૃત આગમો કહેવાય છે મૂળ ૧૪ પૂર્વો (પૂર્વો)માં આલેખાયેલો હતો, પરંતુ તે ખોવાઈ

જતા મગધના રાજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં પાટલિપુત્રમાં સભા ભરાતાં ૧૧ અંગોની રચના થઈ અને ૧૨મું અંગ ૧૪ પૂર્વોનું યથું પ્રાચીન કાળમાં નિર્મિત થયું (જૈનો) પ્રાયઃ અચેતક (નિર્વચ) રહતા. ઉત્તર ભારતમાં પડેલા લાખા દુકાળમાં કેટલાક સાધુઓ આચારવિચાર જાળવવા દક્ષિણ ભારતમાં ગયા, જ્યારે કેટલાક ઉત્તરભારતમાં રહી આપદ્ધર્મને અનુકૂળ થયા. દુકાળ પુરો થતા દક્ષિણભારતથી પાછા ફરેલા સાધુઓએ સુચેતક (વચ) ધ્યેલાઓને ચોતાથી અલગ ગણ્યા. એમાંથી ચેતાનર અને દિગંબર એવા બે લાગ પડ્યા. ઈ. સ. ના પાંચમા અથવા છઠ્ઠા સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રના વલભીપુરમાં આગમોની લેખિત વાચના તૈયાર થઈ, જે હાલ સર્વ ચેતાનરોમાં પ્રચલિત છે. ચેતાનરોનાં આગમોમાં નીચેના પ્રધાનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) બાર અંગો :—૧. આચારંગ સૂત્ર—આમાં સાધુઓના જીવનમાં જેના આચારવિચાર હોવા જોઈએ તેની ચર્ચા કરી છે. ૨. સૂત્રકૃતાંગ—આમાં સાધુઓના પવિત્ર જીવનની ચર્ચા તથા પુરાણા વિચારો કેમ ખોટા છે તેનું વિવેચન આપ્યું છે. ૩. સ્થાનાંગ—આમાં ધર્મનાં જુદા જુદા અંગોની સંખ્યાના ક્રમે ચર્ચા કરાઈ છે. ૪. સમવાયાંગ—આમાં ધર્મના અંગોનો સમાવેશ થયેલો છે. ૫. ભગવતી વ્યાખ્યા પ્રત્યક્ષિ—આમાં પ્રમોત્તરરૂપે દક્ષકથાઓ કહેવાઈ છે. ૬. માતા ધર્મકથા—આમાં ધાર્મિક ઉદાહરણો તથા કથાઓ છે. ૭. ઉપાસક દશાંગોમાં દસ ઉપાસકોની કથાઓ છે. ૮. અતદૃશ્યોમાં દસ સાધુઓની કથાઓ. ૯. અનુત્તરોપપાતિક દશાંગો—આમાં દસ સાધુઓ કે જે પરમ દશાને પામે છે તેમની કથાઓ છે. ૧૦. પ્રથ વ્યાકરણમાં પ્રથમ અને સમજૂતીરૂપે પાંચ મતો (અદિસામત, સત્યમત,

અંરેતેવત અને અપરિગ્રહવત) અને તે સમાન પાંચ ગુણોની ચર્ચા છે. ૧૧. વિષાકસૂત્ર—આમાં સારાં નરસાં કર્મોનાં ફળોની વિગતો અપાઈ છે. ૧૨. દષ્ટિવાદ—ખીખ 'દર્શનોની માહિતી આમાં છે. હાલ આ ગ્રંથ લુપ્ત છે.

(૨) બાર ઉપાંગો :—દરેક અંગનું એક ઉપાંગ છે. આમાં સ્વમતામહી દંતકથાઓ છે. ૧. ઔપપાતિક ૨. રાજપ્રશીય ૩. જીવાભિગમ ૪. પ્રગાપના ૫ સૂયપ્રગપ્તિ ૬. જંજુકીય પ્રગપ્તિ ૭. અંદ્રપદામિ ૮. નિરમાવલી ૯. કલ્પાવતસિકા ૧૦. પુષ્પપિકા ૧૧. પુષ્પમુલિકા ૧૨. વૃષ્ણદશાઓ.

(૩) દસ પ્રકીર્ણ :—વેદનાં પરિશિષ્ટોની માફક જૈન ધર્મનાં આ પરિશિષ્ટો છે. આમાં પ્રાચીનાઓના શ્લોકો છે. ચાર પ્રકારનાં આશ્રય (અહંત, સિદ્ધ, સાધુ, ધર્મ)નો ઉલ્લેખ છે. પ્રકીર્ણો—૧. અતુઃશરણુ, ૨. આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ૩. ભક્તપરિણા, ૪. સંસ્તાર, ૫. તાંદુલવૈતાલિક, ૬. અંદાવિજ્જલ, ૭. દેવેન્દ્રસ્તવ, ૮. ગચ્છિવિદ્યા, ૯. મહાપ્રત્યાખ્યાન, ૧૦. વીરસ્તવ.

(૪) છંદસૂત્રો :—ખૌદસાહિત્યના વિનયપિટકમાં સાધુઓના નિયમો છે, તેવા નિયમો આમાં છે. ૧. નિશીય, ૨. મહાનિશીય, ૩. વ્યવહાર, ૪. આચારદશ અથવા દશાશ્રુતખંડ, ૫. મહત્કલ્પ, ૬. પંચકલ્પ અથવા જિતકલ્પ.

(૫) છૂટક ગ્રંથો :—૧. નાંદીસૂત્ર, ૨. અનુયોગદ્વાર—આને પુરાણ માનવામાં આવે છે. આનું સાહિત્ય શ્લોકોવાળું મઘ સાહિત્ય છે. આમાં ખોટી પરંપરાગત માન્યતાઓ, કામસૂત્ર, વૈશેષિક ફિલસફી, શુદ્ધના સિદ્ધાંતો, કપિલનો મત, લોકાયત, પુરાણ, ગચ્છિત, નાટક વગેરેની ચર્ચા છે.

(૬) ચારમૂલસૂત્રો :—(૧) ઉત્તરાધ્યાય અથવા ઉત્તરાધ્યયન—

આ ધાર્મિક કાવ્યગ્રંથના ૩૬ વિભાગો છે. આમાં કહેવતો, દૃષ્ટાંતરૂપી કથાઓ સંવાદો, ઉપમાઓ અને ગરબીઓ છે. (૨) આવશ્કક—આમાં જૈન બ્યક્તિની જ આવશ્યક ફરજો (દુષ્ટતા, તીર્થંકરોનું ગૌરવ, ગુરુસન્માન, જોકરાર, સાધુતા, ઇન્દ્રિયભોગ)ની ચર્ચા કરાઈ છે. (૩) દસવૈતાલિક અથવા જોધાનિયુક્તિ—આમાં મઠના નિયમો આપેલા છે અને પ્રલોભનની ચર્ચા કરાઈ છે. (૪) પિંડનિયુક્તિ અથવા માક્ષિક સૂત્ર—ઔદ દિવસમાં પાંચ પ્રતોનો જોકરાર કરી કાર્વારંલ કરવા વિશે આમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

દિગંબરો આગમોમાં જોમની રીતે ખાર અંગોને સ્વીકારે છે. આ ઉપરાંત 'અતુવેદ' કહેવાતા ગૌણ આગમોને માને છે. જેમાં પ્રુખ્યતઃ નીચેના ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) પ્રધાનુયોગ—દંતકથાવાળા ગ્રંથો કે જે પુરાણ (પદ્મ, હરિ-વંશ, ત્રિશકિતલક્ષણ, ઉત્તરપુરાણ)ને લગતા છે.

(૨) કરણાનુયોગ—વિશ્વનિર્માણને લગતા ગ્રંથો (સર્વપ્રગપ્તિ-અંદ્રપ્રગપ્તિ અને જયંવલા) છે.

(૩) દ્રવ્યાનુયોગ—કુંદકુંદનો તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ, ઉમાસ્વાતિનું 'તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર' (ટીકાઓ સાથે) 'સમંતભદ્રનું' 'આપ્તમીમાંસા' (ટીકાઓ સાથે)

(૪) ચરણાનુયોગ—ધાર્મિક ક્રિયાઓને લગતી-વતકેસુ મૂલાચાર અને ત્રિવર્ણચાર અને સમંતભદ્રનું 'રત્નકરંદ્રાવકચાર'.

જૈન શાસ્ત્રીયસાહિત્યના વિવરણ માટે જૈન સાધુઓએ ટીકાઓ લખી લાગે છે. નિન્જુતિઓ અથવા ૨. ઈતર પ્રાકૃતસાહિત્ય નિયુક્તિઓ સૂત્રોને લગતી છે. ભદ્રાપાદ કામસૂત્રના લેખક ગણાય છે, તેમ જ દસરાત્રના ગ્રંથો પરની ટીકા અને નિન્જુતિના લેખક ગણાય છે. વિમલસૂરીએ 'પદ્મચરિત' નામનું રામકાવ્ય રચ્યું છે. તે પ્રાકૃતના કવિ

૯. ભારતના આચીન ધર્મો

આચી ભારતમાં આબ્યા ત્યારે ભારતવર્ષ દ્રાવિડ અને તેથી વધુ, અનેક આચીન સંસ્કૃતિઓની વચ્ચે સમગ્ર સમૃદ્ધિઓમાં ધર્મકર્મ અને સામાજિક વિધિવિધાન ઈત્યાદિ હતાં. આચી વધુ ચોતાનાં ધર્મકર્મ અને સામાજિકવ્યવસ્થા લઈને આબ્યા, જેટલે આપણા દેશમાં આચી અને આચીપૂર્વ સંસ્કૃતિઓના મિશ્રણથી એક વિરાટ સંસ્કૃતિનું ઘડતર થયું.

આચી ઇન્દ્ર, વરુણ, મરુત વગેરે દેવો ભારતમાં લઈને આબ્યા હતા. યદુ સમયે આ દેવોની સ્તુતિઓ કરવામાં આવતી. વેદોમાં દેવોની સ્તુતિને લગતાં ઘણાં સૂકતો છે. ઋગ્વેદમાં 'દેવ' શબ્દ વારંવાર વપરાયો છે. જગતમાં ચૈતન્યની ઝલકવાળા પદાર્થોને ઋષિઓ 'દેવ' (દિવ્ય=અજ્ઞાત) કહેતા. પદાર્થોના વિવિધ ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે તે તે દેવનાં ગુણ ગુણ નામ પડ્યાં હતાં. એક અનન્ત પદાર્થમાંથી નીકળેલા પદાર્થોના દેવતાને તેઓ દેવમાતા 'આદિતિ' કહેતા. એ આદિતિમાંથી નીકળેલા આદિતિના પુત્રો તે આદિત્ય. આદિત્યો ૧૨ છે. મિત્ર, અર્ધમ, રુદ્ર, વરુણ, સૂર્ય, ભગ, વિવસ્વત, પુષા, સવિત્ર, ધાત્ર અને વિશ્ણુ.

ઋગ્વેદસંહિતાના પ્રધાન દેવતાઓ—આદિતિ, ઘૌ, પૃથ્વી, તૃપ્તા, વિશ્વકર્મા, હિરણ્યગર્ભાવતિ, પુરુષ, અગ્નિ, મરુત, ઇન્દ્ર, વિશ્ણુ, સવિતા-પુષા, સૂર્ય-મિત્ર, અશ્વિનો, વમ, રુદ્ર-મરુત-વાત-પૌન્ડ્ર્ય,

દેવા, વારતોષ્પતિ-દેવપતિ, ધાણણસ્પતિ, સોમ, આપઃ, સિંધુ, સરસ્વતી-
અમા-અમુના, ઈલા-ભારતી-સરસ્વતી-અદા. વેદના આ બધા દેવસમૂહમાં
૬-૬, ૪૨૫, અગ્નિ સોમ-એ દેવો પ્રધાન છે અને તેમને હૃદેશીને
મોઠા ભાગનાં મુકતો છે. એક જ આત્માનાં બીજ દેવો જુદાં જુદાં
અંગ છે. એક જ પ્રકૃતિની તે તે પદાર્થરૂપે અનેકતાને ઉદેશી,
કાર્યોએ એને બહુરૂપે રતવે છે, મહાપિ વરણતઃ તોએ એક અખંડ છે.^૧

આ જમૂલમાં અને મૃત્યુ પછીના બીજા લોકમાં પણ માનવકલ્યાણ
લાપ તે માટે દેવોની પ્રાર્થના કરવામાં આવતી. આ રીતે દેવને મહાન
એનારી રથૂળ કક્ષિત વેદમાં છે. ધર્મના બાપક અર્થનાં ચાર પાસાં
છે—(૧) સદાચાર—નીતિ, (૨) ઈશ્વરનિષ્ઠા અમર ઉપાસનાની માન્યતા,
(૩) શ્રુત, જમત અને ઈશ્વર એ તત્ત્વત્રયી વિષે તાર્કિક વિચારણા
(ગાન), અને (૪) સર્વના ફળરૂપે અનાસક્તિરૂપ વૈરાગ્યભાવના અને
પરમ તત્ત્વ પરમાત્મા પ્રાપ્તિ જૂરિ રનેહ અમર તો ગાદ કક્ષિતભાવના.
ધર્મના પૂર્ણ અર્થમાં સદાચાર, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને કક્ષિત એ મંગલ
ચતુષ્ટયનો સમાવેશ થાય છે. એ ચારેયનું મૂળ 'ઈશ્વરનિષ્ઠા' છે.
સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાનના પ્રકાશની, કર્તૃબ્ધભાવનાની અને આત્મભક્તિની
જરૂર છે. એ ત્રણે આકાંક્ષાઓ અપાંસુધી મનુષ્ય પૂરી ના પડે ત્યાંસુધી
ધર્મનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયું ન ગણાય.^૨

સામવેદસંહિતા કૃત વચ વખતે જ્ઞાન માટે રચાયેલ છે અને
એમાં લગભગ બધી ઋગ્વેદ સંહિતાની જગ્યાઓ (મંત્રો) છે, તેથી
તેમાં ધર્મ સંબંધી કંઈ નવું નથી. મનુવેદસંહિતામાં ઋગ્વેદ
સંહિતાના મંત્રોનો વચમાં ક્યાં ઉપયોગ કરવો તે વિષયની ચર્ચા છે.
તે ઉપરાંત 'રુદ્ર' જેવા યેટલાક દેવો આ સંહિતામાં આમજ પાતા

૧. જ્ઞાનંદર ૬૨ બાણભાઈ મુવ—આપત્તે અર્થ. ૫. ૩૩૩.

૨. બિજન. ૫. ૧૧.

તરી આવે છે. તેમની સ્તુતિના નવીન મંત્રો રચાયા છે. યજ્ઞમાં દેવતાઓનાં સ્વરૂપ વિશે તથા પરમાત્માની એકતા વિશે નવાં ચિન્તન યતાં દેખાય છે. અથર્વવેદ સંહિતામાં ઋગ્વેદ સંહિતાના સમયથી અથર્વસંહિતાના સમય સુધીની ધાર્મિક તથા સામાજિક લાવનાઓ દેહલી અને કર્મ લોકપ્રિય થઈ પડી તે સમજાય છે. એમાં સુંદર ધર્મ સંસારી અને રાષ્ટ્રીય જીવનની લાવનાઓ, પરમાત્માની એકતાના તથા નૈતિક જીવનની મહત્તાના વિચારો તથા રાગદ્વેષથી ભરપૂર મનુષ્યજીવનનાં ચિત્રો અને એ વૃત્તિઓના ઉદ્દગારરૂપ બદ્ધમંત્રના બાલિશ પ્રયોગો—એવા વિવિધરંગી વિષયો છે. આર્યોની દેવતાઓ સ્વીકારાયા પછી અનાર્યોની ધાર્મિક વૃત્તિના ઉદ્દગારરૂપ આ મંત્રો ઉત્પન્ન થયાં હશે.

ધર્મનું તત્ત્વ, તેનો સ્થૂળ આકાર, યજ્ઞની ક્રિયાઓ તથા એ ક્રિયાઓનું રહસ્ય જે મંત્રોમાં જતાવવામાં આવ્યું છે તે ‘બ્રાહ્મણ’ અથવા દેવતાઓનાં નામ સાથી પડ્યાં, અથવા યજ્ઞમાં અથવા ક્રિયાઓ સાથી કરવામાં આવે છે, અથવા કાગે યજ્ઞમાં અથવા કેમ જોલવામાં આવે ■ ઈત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તર બ્રાહ્મણમંત્રોમાં છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ એ સંહિતાના ધર્મ ઉપર રચાયેલ છે, —સંહિતા ઉપર નથી રચાયેલ. બ્રાહ્મણમાં શ્રીતયજ્ઞના એ પ્રકાર (હવિર્ચય અને સોમયાગ)નું તથા સોમયજ્ઞના મુખ્ય પ્રકારો (અગ્નિષ્ટોષ, રાજસૂય, અધમેધ)નું વિગતવાર વર્ણન આવે છે. મોટા સોમયાગમાં ‘વેદી’ ચણવાની ક્રિયા બહુ ‘મહત્ત્વની’ છે. વેદી ‘સુપર્ણ’ એટલે કે ગરુડ પક્ષીના આકારની બાંધવામાં આવે છે. એમ કરવામાં રહસ્ય એ છે કે ‘સોમ’ ઘૃ (સ્વર્ગ) લોકમાં વસે છે, સાથી ગાયત્રી હંદ સુપર્ણનું રૂપ ધારણ કરી પૃથ્વી ઉપર આવે છે. આ બંધી નાનીમોટી યજ્ઞક્રિયા પાછળ ‘ધર્મનું’ કયું ગૂઢ તત્ત્વ બ્રાહ્મણના મનમાં રમતું હતું તે સમજવું જરૂરી છે. પ્રથમ તો તેમાં પ્રજ્વલિત, યજ્ઞ વા દહિ અને યજ્ઞમાનની નીચે એક વાનું

પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. ઋગ્વેદસંહિતાના પુરુષસૂક્તમાં પુરુષને હવિરૂપે કહી એના શરીરના વિભાગ દ્વારા સૃષ્ટિ થતી વર્ણવી છે, તેથી થયે તે આ સૃષ્ટિનું રૂપક છે એવી સમજણ થઈ છે. વળી એ પુરુષ તે અહ્યાંન્યાપી પુરુષ છે, તેથી પ્રજ્વલિત અને યજમાન એક છે એમ થયું જણાવવામાં આવે છે એટલે કે એકદેવવાદનો જન્મ આ સમયે થયો. પરંપરામાં ‘પ્રજ્વલિત’ ના નામથી સંબોધાય છે અને તેની ઉપાસના માટે ‘યજ્ઞક્રિયા’ (કર્મકાંડ) પ્રાધાન્ય પામે છે.

વેદના બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં કર્મકાંડનું પ્રાધાન્ય હવે, ધર્મનું સમગ્ર તત્ત્વ કર્મમાં પરિણમી પડ્યું નથી, પરંતુ મોક્ષરૂપી જીવનધ્યેય તો જીવ, જગત અને ઈશ્વરના જ્ઞાન છે. ઉપનિષદોમાં ધર્મતત્ત્વ (ચિંતન)થી પ્રાપ્ત થાય. આ જ્ઞાન જ -ચિંતનપ્રવાહ-બ્રહ્મવાદ તત્ત્વજ્ઞાન છે કે જે ઉપનિષદોમાંથી જાણી શકાય છે આ જ્ઞાનકાંડ છે. વેદ સાહિત્યનો ઉપનિષદ વિભાગ હેતુ હોવાથી તેને વેદાન્ત કહે છે. ઉપનિષદોના ઉપોદ્ધાતરૂપે આરણ્યકો (આરણ્યમાં જઈ ધર્મપરાયણ જીવન ગાળનારને પરમાત્મા વિશે માહિતી આપનાર) રચાયા હતા.

અજ્ઞાનનો નાશ કરી પરમાત્મા પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા ઉપનિષદોમાં છે. તેમાંના ડેટલાંકમાં ભક્તિ માટે શિવ-વિષ્ણુ-રામ-નૃસિંહ-નારાયણ વગેરે નામે બહિમા માયો છે. ડેટલાંકમાં વૈરાગ્ય (મન્યાસ)નો ઉલ્લેખ છે. ડેટલાંકમાં જ્ઞાન મુખ્ય છે.

ઉપનિષદોમાં નીચે આપેલા સિદ્ધાન્તો નજરે પડે છે :—

૧. જીવ એ પરમહાબૂતના જનેલા જડ પદાર્થથી બિન્ન છે.
૨. એ જડ પદાર્થો-સજીવ અને નિઃજીવ પરમાત્મામાંથી થયા છે. પરમાત્મા થકી-ટકી રચા છે અને જાંતે પરમાત્મામાં ભળી જાય છે.

૩. પરમાત્મા પિંડમાં અને ઘ્વણાંડમાં વસેલો છે. તે જગતનો અને જીવનો અંતર્યામી છે.

૪. જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ બહુ ગાઢ અને નિઃકંટ છે. પારમાર્થિક દષ્ટિથી વિચાર કરતાં જાનેનું 'અદ્વૈત' છે. આ અદ્વૈત એ 'કેવલ' છે કે જે વિશિષ્ટને વિશે એક મત નથી.

૫. પરમાત્માને ઉપનિષદ 'બ્રહ્મ', 'પરબ્રહ્મ', 'પુરુષ', 'આત્મા' એવા શબ્દોથી સંબોધે છે. એ વૃદ્ધિ, વિશાળતા અને યજ્ઞનું તત્ત્વ છે. એ સર્વત્ર શાંતિથી વસેલું, સભરભયું તત્ત્વ છે.

૬. એ મન, વાણી અને ઇન્દ્રિયો-વગેરે માંયિક તંત્રોથી અગોચર છે.

૭. એ પરમાત્મા 'નતિ' 'નતિ' અર્થાત્ 'એમ નહિ, એમ નહિ' એવા નકારવાચક શબ્દોથી જ કથાય છે. એનો મહિમા અપાર છે એટલે બધા જ શબ્દો વર્ણન માટે અધૂરા છે.

૮. એ પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર મન તથા ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને સંયમ-બ્રહ્મચર્યના પાલનથી તથા સદાચારથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

૯. આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ઉપનિષદ વગેરે સદ્ગ્રંથોનું અવલું મનન અને નિદિધ્યાસન કરી પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું.

૧૦. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સાચા અર્થમાં 'બ્રાહ્મણ' (બ્રહ્મને જાણનાર) છે.

૧૧. મનુષ્યની તેના સારા ખોટા કર્મ પ્રમાણે મતિ થાય છે.

વેદકાલીન ઉપનિષદોની રચના પછી રમૂતિઓની રચના થઈ.

૪. ઉત્તરકાલીન વૈદિક સાહિત્યમાં બ્રહ્મણો વિકાસ
વિશાળ અર્થમાં રમૂતિમાં
વેદાંગસૂત્રો, શ્રોત, શુલ્ક
અને ધર્મસૂત્રો, કલ્પસૂત્રો,
દશનસૂત્રો, મનુસમ્યક્કથાદિ

નૃસિંહજી, કૃષ્ણજી, રામાયણ, મહાભારતાદિ ઇતિહાસ ગ્રંથો, પુરાણો, તન્ત્રી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જે મહાપુરુષોને ઈશ્વરનું મહાન દર્શન થયું તેમને જાપિ કહીએ છીએ. તેમના પછીના પુરુષોએ જેમનાં વાક્યોનું પ્રેમ અને આદરથી સ્મરણ કરી જે ગ્રંથો કાળે કાળે રચ્યા એ 'સ્મૃતિ' કહેવાયા.^૧

સૂત્ર સાહિત્યમાં વર્ણવેલ પંચમહાયજ્ઞ, ઉપનયનાદિ સંસ્કારો, વર્ણ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા, કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત અને પુરુષાર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) વ્યવસ્થાને પ્રાચીન હિંદુ ધર્મના પંચ ગ્રાંથ કહીએ તો ચાલે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, ભગવદ્ગીતા વગેરેમાં હિન્દુસંસ્કૃતિના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો મળી આવે છે. હિન્દુધર્મને શ્રોતરમાત્ર કર્મથી વ્યવસ્થિત સામ્રદાયિક સ્વરૂપ આપનાર શંકરાચાર્યોદિ આચાર્યો હતા.

ભક્તિમાર્ગના બે મોટા પ્રવાહો છે.—વૈષ્ણવ અને શૈવ ભક્તિ માર્ગના બીજા જે નાના નાના સંપ્રદાયો આ દેશમાં પ્રચલિત છે, તેમાંના મોટા ભાગનો સમાવેશ ૫. પાશુપત અને ભાગવત આ બે મહા પ્રવાહોમાં થાય છે. સંપ્રદાયનો ઉદય દા. ત. રામભક્તિ, દત્તાત્રેયભક્તિ વગેરેનો વૈષ્ણવ માર્ગમાં અને ગણેશભક્તિ, કાર્તિકેયભક્તિ વગેરેનો શૈવભક્તિ માર્ગમાં. વૈદિક સમયમાં ભક્તિ જ્ઞાતિ કેળવાવા લાગી હતી અને ઔપનિષદ સમયમાં એનો પાકાળ આવી ગયો હતો. એ સમયે કેટલાક ભક્તોએ પોતાની ભક્તિનો કલ્પ વિષ્ણુ પર દોળ્યો તો કેટલાકે શિવ ઉપર દોળ્યો. વૈષ્ણવ ભક્તોએ થાન-પરમહંસને વિષ્ણુ નામથી અને શૈવ ભક્તોએ શિવ નામથી ભક્તિ કરી છે.^૨

૧. જ્ઞાનદેવના ભાષ્યમાં મુજબ—આખરો ધર્મ, પૃ. ૩૨૬.

૨. કૃષ્ણાચાર્યે દેવગણના આશ્રી—શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. પૃ. ૧-૨૦.

વૈદિક આયોજે ઉપાસિત્ર, સવિતૃ, વિષ્ણુ વગેરે દેવાને સૌંદર્ય, ઉદ્ધાસ, આનંદ, જીવન વગેરે રમણીય પ્રવાહો પ્રેરનાર એક પાલક શક્તિ તરીકે માન્યા હતા. પુરાણો તથા જૂનાં મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં ભાગવત સંપ્રદાય (વિષ્ણુ દેવનો)ના સિદ્ધાન્તો વર્ણવેલા છે. આ ભાગવત સંપ્રદાયનું મૂળ ભગવદ્ગીતા છે.

વૈદિક આયોજે રોદ્ર-એટલે કે વિનાશ, દંડ, ન્યાય વગેરે ભયપ્રદ પ્રવાહોના મૂળરૂપ એક ઉપશક્તિ તરીકે રુદ્ર દેવને માન્યા છે. વિશ્વનિયામક શક્તિ આપણા કેઈકે હિતને લીધે હોય છે એટલે તે હિતપરાયણતાની શ્રદ્ધા રુદ્રને દેવ માનવા પ્રેરે છે. આ શ્રદ્ધા રુદ્રને દેવ માનનાર આયોજે એને શિવ (કલ્યાણકર) માન્યા છે. ઋગ્વેદમાં રુદ્રની રૂપિઓથી સફળતા મળતી હોવાથી ગામના જીવો અનાદર રહેતા. ગામના વિગ્રોએ રુદ્રને 'પશુપ' કહીને એની રૂપિ કરી છે. પાશુપત મતના પશુપતિપણને એટલે કે રુદ્રમાં આવી ભાવનાને અંકુર આ રીતે છેક ઋગ્વેદના સમયમાં ઉત્પન્ન થયો છે.

રુદ્ર-શિવ સંબંધી વૈદિક વિચારો ઋગ્વેદમાં જણાય છે. ઉપનિષદ સમયમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પૃથ્વી વિકાસ થઈ રહ્યો હતો અને દેવભાવના ઉચ્ચતમ તથા સૂક્ષ્મતમ ઠાંટિએ પહોંચી ફ. શૈવધર્મનો વિકાસ હતી. શ્વેતાશ્વતર અને અથર્વાશિરા એ બે ઉપનિષદોમાં રુદ્ર ભક્તિની વિગતો વધારે છે. અથર્વાશિરઃ વધારે અર્વાચીન છે અને એના ઉપર શિવ સંપ્રદાયની થયેલ કેઈકે છાયા હોય એવું જણાય છે. શ્વેતાશ્વતર જૂનું ઉપનિષદ છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે એમાંથી ઉતારા કર્યા છે. આ સંપૂર્ણ રીતે બીજા ઉપનિષદો જેવું છે, છતાં એમાં જે સ્થાન બીજા ઉપનિષદોમાં મળતું નથી, તે સ્થાન એ વખતે લોકસમૂહમાં પ્રત્યક્ષ પૂર્ણતા રુદ્ર-શિવને મળેલું છે. આ ઉપનિષદમાં ત્રણ પ્રવચનો માન્યા છે: ધર્મ, જીવ અને પ્રકૃતિ. જીવ અને ધર્મસ્વરૂપ અને ધર્મનાં દર્શનથી

તથા એના મહાત્મ્યના જ્ઞાનથી જીવની સુકૃતિ કેવી રીતે થાય છે તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં અને કૌષીતકી બ્રાહ્મણમાં દુષ્ટને ઉપાનો પ્રુત્ર કહ્યો છે અને એ જનમ્યા પછી એને પ્રજાપતિએ ભવ, શવ, પશુપતિ, ઉગ્ર, રુદ્ર, મહાદેવ, ઇશાન અને અશ્વિ (વીજળી) એ આઠ નામો આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. શૈવધર્મનાં વાયુ, કૂર્મ, સિંગ, શિવ વગેરે નામનાં પુરાણો છે. વાયુપુરાણમાં જે શૈવતત્ત્વ છે તે શૈવધર્મના આરંભકાળનું છે, જતાં શિવના ૨૮ યુગના ચાર ચાર શિષ્યોવાળા ૨૮ અવતારો (સ્વેત, સુતાર, દમન, સુગોત્ર, કંક, લોકાક્ષિ, નેત્રીપદ્મ, દધિવાહન, ઋષભ, સુનિ, ઉગ્ર, મિત્રાર્યાસિ, ઓતમ, વેંશિરા, ગોકર્ણ, શુભાવાસિ, શિખરિન્દ્ર, જટામાસિ, અટ્ટહાસ, દારક, લાગલી, સ્વેત, ચલી, દંડી, સદિશ્યુ, સોમ, શર્મક, લકુલીશ) ગણાવતાં છે. આ શ્રી વાસુદેવ કૃષ્ણના જન્મવાળા યુગમાં દુશિક, ગાંધર્વ, મિત્રક અને ૩૭૮ નામના ચાર શિષ્યો સાથે કાયાવરોહણ નામના સિદ્ધક્ષેત્રમાં નકુલીરૂપે શિવને અવતાર યશે એમ કહ્યું છે. કૂર્મપુરાણમાં પાવંતી જન્મ અને તેનો વિવાહ, સિદ્ધગોત્પતિ, વારાણસી બ્રહ્માત્મ્ય વગેરે શૈવ વિષયો છે. સિંગપુરાણમાં સિદ્ધગોત્પતિ, સિંગપ્રતિષ્ઠા, પાવંતીવિવાહ, શૈવમતો તથા શૈવતીર્થોનું વર્ણન છે. ૫ આધ્યાયી નામનો ગ્રંથ કદાચ પાશુપત સંપ્રદાયનો પશુપતિના અવતારરૂપ મનાતા નકુલીશે કરેલો ગ્રંથ ગ્રંથ હશે. આગમો અથવા તંત્રો શિવે કહેવાં મનાય છે, જેમાં નીચેનાં સુખ્ય છે. માલિની વિજય, સ્વચ્છન્દ ભૈરવ, વિજ્ઞાન ભૈરવ, ઉચ્ચંપદ ભૈરવ, ૫ કાશ્મીરનો શૈવધર્મ ત્રિકમત કહેવાય છે. ત્રિકમતનો મુખ્યગ્રંથ શિવતંત્ર છે, જે શિવોપનિષદ સંપ્રદાયે શિવરહસ્યાગમ પણ કહેવાય છે. સ્પેન્ડશાસ્ત્રમાં શૈવ દર્શનના સિદ્ધાંતો વર્ણવવામાં આપ્યા છે.

પ્રત્યક્ષિતાશાસ્ત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિશેષ છે. શિવસ્તોત્રોમાં મહિમ્નઃ સ્તોત્ર સૌથી વધારે લોકપ્રિય છે. આવું બીજું પ્રસિદ્ધ સ્તોત્ર જગદ્ધરભટ્ટની રચિત 'કુસુમાંજલિ' છે. દ્રાવિડ કે તામીલ દેશમાં શૈવધર્મ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. તેના સાહિત્યમાં ૧૧ સંપ્રદાયો છે પહેલા ત્રણ તિરુવાન સંપ્રદાય નામના સંતના, બીજા ત્રણ સંપ્રદાયના જ સમકાલીન અપરંપરા, ૭મો મુંદર નામના બ્રાહ્મણ લક્ષ્મણ, અઠમો માર્થિક વાસુદેવનો, નવમો દેવારરમ્બના અનુકરણમાં, યથેષ્ઠા સ્તોત્રોનો, દસમો તિરુમલર નામના યોગીનાં બેદ ભરેલાં કાવ્યોનો અને ૧૧મો પરચુરણ સંપ્રદાય છે. આમાંના ત્રીજે પેરીયપુરાણ નામથી પ્રખ્યાત યથેષ્ઠ તામીલપુરાણના મૂળરૂપ છે. આ ઉપરાંત સંતાન આચાર નામના ૧૪ પ્રંથો છે, જે સિદ્ધાંતશાસ્ત્રો કહેવાય છે. આમાં દ્રાવિડમાં પ્રચલિત શૈવધર્મનાં સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ છે.

શિવપુરાણ ઉપપુરાણ ગણાય છે. આ પુરાણમાં કર્મ, યોગ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ચારેય ભાગની થોડી થોડી વાત છે. પાશુપત યોગ, શિવપૂજનો વિધિ, પાર્થિવ પૂજા, ભસ્મ માહાત્મ્ય, રુદ્રાક્ષ માહાત્મ્ય, શિવચરિત્ર, બીનીપત્રનું માહાત્મ્ય, સતી (દક્ષ કન્યા) ચરિત્ર, શિવ સ્વરૂપ, પાર્વતી ચરિત્ર, કાર્તિકેય ચરિત્ર, લિંગ માહાત્મ્ય, શૈવ પ્રતોનું માહાત્મ્ય, શિવ મંત્રનો જટાવિધિ, શિવના અવતારોનાં ચરિત્રો વગેરે લગભગ બધા શૈવ વિષયો છે. એમાં સુષિત્તિની ઉત્પત્તિ, ભૂગોળ, વણીશ્રમના ધર્મો, પ્રાચીન રાજવંશોની કથાઓ, ઓળોના ધર્મો વગેરે વિવિધ પૌરાણિક વિષયોનું વર્ણન છે.

શૈવ ધર્મમાં લિંગપૂજા મુખ્ય છે. જો કે જૂના કાળમાં શિવની મૂર્તિઓ પણ પૂજાતી એમ પ્રાચીનકાળનાં એન્નાપુર, ધારાપુરી વગેરેનાં શુભમંદિરોમાંની શિવ મૂર્તિઓ જોનાં જણાય છે. રૂઢ એ મંદુત સાથે અગ્નિની ભાવનાનો વિકાસ હોય એવું દેખાય છે. ગોહે-જેડો તથા હાપ્પાના બિલ્લાનમાંથી લિંગની તથા યોનિની

નાની મોટી આકૃતિઓ મળી છે તે પરથી તે સમયે સિંગપૂજા પ્રચલિત હોવાનું મનાય છે એટલે કે ઉત્પાદક અવયવની પૂજાને જૂના કાળથી પ્રચાર છે.

ખદામીનું* જૂતનાયનું* મંદિર, પાતલકલના પાપનાય અને વિશ્વપાક્ષીનાં આઠમા સનક જેટલા જૂના કાળનાં મંદિરો પણ સ્થાપત્ય કળાના સરસ નમૂનાઓ છે. કાંચીપુરનાં શૈવ મંદિરો પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતમાં (૧) સોમનાથનું, (૨) મંડવીમાં મૂગરાળે બંધાવેલ મુલેશ્વર દેવનું અને (૩) પાટણમાં રૂદ્ર મહાલયનું—જે રીતે ત્રણેક તો મોટાં ભવ્ય શિવ મંદિરો હતાં. છુવનેશ્વરનું સિંગરાજ મંદિર, જોરિસામાં મહેન્દ્રગિરિના ગોકલેશ્વરનું મંદિર તથા મધ્ય ભારતમાં ખજુરાહોનાં શૈવ મંદિરો પ્રસિદ્ધ છે.

સામાન્ય શિવભક્તિનેા પ્રચાર જૂના કાળથી હતો અને તે પાશુપત ધર્મ* નામથી પણ જાળખાતો; તેમાંથી નીચે કહેલા લકુલીશ, પાશુપત, શૈવ, કાલમુખ, કાપાલિક વગેરે જૂના શૈવ સંપ્રદાયો ઉદ્ભવ્યા.†

પશુપતિ—રૂદ્ર—શિવની પૂજા જૂના કાળથી ચાલી આવતી હશે પણ એના સંપ્રદાય પહેલવહેલો નકુલીશ કે લકુલીશ નામના માણસે ચલાવ્યો હશે અને પછીથી એની ચાર શાખા ચાલી, જેના મૂળ ઉત્પાદકને લકુલીશના શિષ્યો ગણવામાં આવ્યા ॥ પતંજલિએ શિવ-ભક્તોને શિવભાગવત કહ્યા છે, પાશુપત નહિ. એ પરથી જણાય છે કે પતંજલિના વખત પછી ઘણું કરી ઈ. સ.ના બીજા સતકના આરંભમાં જન્મેલા નકુલીશથી પાશુપત મત વ્યાપ્યો જણાય છે, શૈવ મતોમાં જૂનો પાશુપત મત છે. પાશુપત મતના પાંચ અર્થો (કાય*, કારણ,

પ્રાણલિંગ અને ૩. ઇષ્ટલિંગ. પદ્મિયા પ્રધારનું લિંગ નિષ્કલ આકાર છે. કાળરૂપ અને પરથી પર છે. 'ખીનુ' રૂપ સ્કલ-નિષ્કલ છે. ત્રીનુ' રૂપ માત્ર સ્કલ છે અને આખથી જોઈ સકાય છે. પદ્મિનુ' પરમતત્ત્વ, ખીનુ' સદ્મરૂપ અને ત્રીનુ' રથૂલરૂપ છે. ત્રીનુ' રૂપ સર્વ ઇષ્ટ અર્પે છે અને સર્વ કષ્ટને દૂર કરે છે. આ ત્રણ લિંગો આત્મા, જીવ અને શરીર જોતાં છે અને અનુક્રમે ગ્રયોગ, મંત્ર અને ક્રિયા (લક્ષ્ય-કળા, નાદ અને મિદ્રા)નું રૂપ પ્રદર્શન કરે છે. ભક્તિ જીવનનું લક્ષ્ય છે. ભક્તિ વિકાસના ત્રણ પ્રગથિમાં છે. તેને અનુસરી જીવ-અંગસ્થલના ત્રણ પ્રકાર છે— ૧. યોગાંગ, ૨. ભોગાંગ, ૩. લાગાંગ. લિંગાયત સમાજમાં નવાં જન્મેલાં ભાળકને અષ્ટાવરણ સંસ્કાર (સુરુ, લિંગ, વિશ્રુતિ, રુદ્રાક્ષ, મંત્ર, જંગમ, તીર્થ, બ્રહ્માદ) કરાવવામાં આવે છે. પુરુષો પેટે સ્ત્રીઓ ત્રણ લિંગ ધારણ કરે છે. લિંગને રૂપાની ડાબલીમાં રાખીને ગળાતી આસપાસ લટકાવાય છે. વીરશેવના પંચાચાર નીચે પ્રમાણે ગણાય છે. (૧) સદાચાર, (૨) નિમ્રતાચાર, (૩) ગણાચાર, (૪) ભૂત્યાચાર, (૫) લિંગાચાર. મહાલિંગનું ધ્યાનપૂર્ણ એ લિંગાચાર ગણાય છે.

ગોરખનાથી સંપ્રદાય કે નાથ સંપ્રદાય દુર્ગોત્તર શાસ્ત્રીના મતાનુસાર શૈવ નહિ પણ યોગ સંપ્રદાય છે, પણ શ્રી. કુન્દર તેને જૂના કાપાલિક સાથે સંબંધવાળો શૈવ સંપ્રદાય ગણે છે. પંજાબ અને તેપાળનાં ઘણાં મંદિરોમાં ગોરખનાથ શિવરૂપે પૂજાય છે.

વૈષ્ણવ ધર્મના ઘણા સંપ્રદાયોમાં જુદાં જુદાં નામરૂપમાં ભગવાન વાસુદેવ કૃષ્ણજ ઉપાસ્ય દેવ મનાય છે. સર્વ વૈષ્ણવો એકાન્ત, અવ્યભિચારી ભક્તિને પરમ પુરુષાર્થ

છ. વૈષ્ણવ ધર્મનો વિકાસ -પ્રજાપ્રાપ્તિનું સાધન માને છે. આ તત્ત્વો પ્રાચીનતર ભાગવત અથવા પાંચરાત્ર સંપ્રદાયમાંથી ઉતરી આવેલાં છે. પાંચરાત્રના સિદ્ધાન્તો વૈષ્ણવ પુરાણોમાં અને એથીયે જૂના મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં

વશું વેલા છે. આ ભાગવત સંપ્રદાયનું મૂળ ભગવદ્ભક્તિ છે. મહા-
ભારતના શાન્તિપર્વના નારાયણીય પર્વમાં નીચેની આખ્યાયિકા લક્ષિત-
ભાગના ઉદ્દભવ ઉપર ખાસ પ્રકાશ નાખે છે. પાંચરાસન સંપ્રદાયની
ઉત્પત્તિ સમગ્રવર્તા ભીષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે પૂર્વે
ઉપરિચર નામે ચક્રવર્તી રાજા હતો. તે ઇન્દ્ર, મિત્ર અને નારાયણ-
દરિનેા ભક્ત હતો. તે રાજા પૂર્વે સ્વર્ગના મુખમાંથી નીકળેલા પાંચ-
રાસમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિશ્વનું પૂજન કરતો હતો તથા યજ્ઞની
સર્વ ક્રિયાઓ સાતવત (પાંચરાસોકત) વિધિને અનુસરીને કરતો હતો.
તે રાજા જે પાંચરાસન નામનું શાસ્ત્રનું અનુવર્તન કરતો હતો, તે
ઉત્તમ શાસ્ત્ર સાત ઋષિઓએ એકઠા ઘર્ષને કહેલું છે. તેને સાત મુનિઓએ
ચાર વેદ વડે પ્રમાણભૂત થયેલું કહ્યું છે અને એમાં સર્વોત્તમ લોકધર્મ છે
એવું પણ કહેલું છે. મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ,
ઋષુ અને મેઠા તેજવાળા વસિષ્ઠ એ સાતને મિત્રશિખણી કહે છે.
તે સર્વ ઋષિઓએ તપ કરીને હરિનારાયણ દેવને પ્રસન્ન
કરી, ત્યારે નારાયણે સરસ્વતી દેવીને એ ઋષિઓના મુખમાં પ્રવેશ
કરવાની આજ્ઞા કરી. તે પછી તે તપસ્વી ઋષિઓએ સરસ્વતીની
પ્રવૃત્તિ શબ્દમાં, અર્થમાં અને હેતુમાં કરી અને તે શાસ્ત્ર લેવાથી
ભગવાન ત્યાં રહે છે ત્યાં ઋષિને તેમને સંભળાવ્યું. તે સંભળીને
અદસ્ય પુરુષોત્તમ ભગવાને સર્વ ઋષિઓને કહ્યું કે ધર્મની પ્રવૃત્તિ
ચાપ એવા સ્તોત્ર રચ્યા છે તે ઉત્તમ છે. એ ઉત્તમ શાસ્ત્રનો પ્રથમ
સ્વયંભુવન, પછી શુક અને પછી બૃહસ્પતિ પ્રચાર કરશે, પછી
પ્રજાપાલ વગુ ઉપરિચર બૃહસ્પતિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરશે. ત્યારે તે રાજા
મૃત્યુ પામશે ત્યારે આ સનાતન શાસ્ત્ર અનંતધર્મ પામશે. જ્ઞાત કરીને
પુરુષોત્તમ ભગવાન કોઈક દિશામાં ચાલ્યા ગયા. એ જ પ્રકરણમાં
અભાના આશુષ્ઠ, વામિક, કાર્ષ્ણિક, નાસિકેય અને અવકાશ એ ૫
જન્મોમાં નારાયણ પાસેથી કોણ કોણ એ ધર્મ શીખ્યું અને પછી
ત્યારે એ ધર્મ અંતર્ધર્મ ઘર્ષ ગયો તેનું વર્ણન છે. સાતમા જન્મની

વાત કરતાં કહે છે કે જ્ઞાનો સાતમે જન્મ પદમાથી યથો. આ વંખતે પણ તે ધર્મ નારાયણે ધર્મધુનના આરંભમાં પિતામહને કહેલો છે. પિતામહે દક્ષને, દક્ષે સુત્રને, સુત્રે વિવસ્વતને, વિવસ્વતે મનુને, મનુએ લોકકથ્યાણ માટે ઈન્દ્રાકુને આપ્યો અને ઈન્દ્રાકુની પાસેથી ધર્મ, લોકમાં પ્રસરી.

સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં કોઈકરૂપે વાસુદેવ પૂજા છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં જિંડા જીતરતા નારાયણીયપર સિવાયના પણ મહાભારતના ધણા ભાગમાં વાસુદેવ પૂજા દેખાય છે. મયુરાની આસપાસમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારના શુભસમકાલીન સિક્કાઓ (આશરે ઈ. સ. ૧૦૦ની આસપાસના) મળ્યા છે તે ઉપર કૃષ્ણની આકૃતિ કોતરેલી હોય એમ મનાય છે. નાનાઘાટની નં. ૧ની ગુફામાં ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકને આદિ રાજાનો શિલાલેખ છે, જેમાં મંગલાચરણમાં બીજા દેવો સાથે સંઘર્ષી અને વાસુદેવનો દ્વંદ્વ સમાસમાં ઉલ્લેખ છે. પતંજલિના મહાભાષ્યમાં વાસુદેવ પૂજાનો પ્રચાર દેખાડનારા ઉલ્લેખો મળે છે. વિદિયાનો ગરક જ્વજ્વાળો લેખ જ્વજ્વાલ ઉપર મળી આવ્યો છે. દીયોતના પુત્ર ભાગવત હેલીઓફોરસે નવા ધર્મના અનુયાયન માટે દેવદેવ વાસુદેવનો આ ગરકજ્વજ્વાળા જીઓ કરાવ્યો હતો.

લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીથી સદીમાં બીદધર્મના નૂના પ્રંથ 'પાલીનિદેશ'માં એ વખતે દેશમાં ક્યા ક્યા ધર્મો પ્રચલિત હતા તેનું વર્ણન આપ્યું છે. તેમાં વાસુદેવ મતનો સમાવેશ થાય છે.

'આજીવકના અનુયાયીનો દેવ આજીવક છે. નિગમ્યોતો નિગમ્ય છે. જટિલના અનુયાયીનો જટિલ છે.' પારિભાજકના અનુયાયીનો પારિભાજક છે અવરુદ્ધકના અનુયાયીનો અવરુદ્ધક છે અને હાથી, ઘોડો, ગાય, કાગડો, શ્વાન, વાસુદેવ, જલદેવ, મણિહર, અગ્નીનાગ, સુતજી, બક્ષ, અમુર, ગન્ધર્વ, મહારાજસ, 'ઈન્દ્ર', 'સુર્ય', 'ઈન્દ્ર', 'અહો', 'દિશા'.

વગેરેના અનુયાયીઓનો અનુક્રમે હાથી, અથ, ગાય, કાગડો, શ્વાન, વાસુદેવ, બલદેવ વગેરે તે તે દેવ છે.^૯

બોદો વાસુદેવ મતના વિરોધી હોવાથી વાસુદેવ પૂજાને હાથી, શ્વાન અને કાગડાની પૂજા સાથે ગણાવે છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીના પાણ્ડિનીની અષ્ટાધ્યાયીમાં વાસુદેવ અને અર્જુન બેયનો ઉલ્લેખ છે.

ઉપનિષદોના જિંડા તત્ત્વવિચારો અને નિષ્કૃત્ય નિરંજન બ્રહ્મ યજ્ઞોઓને અગમ્ય રહે એ સ્વાભાવિક છે. તે સમયે આશ્વાસક સર્વસંગ્રાહક ધર્મની જરૂર હતી એટલે ભગવાન વાસુદેવે નવા ધર્મને ઉપદેશ કર્યો, જેમાં સ્વતંત્ર વિચારો હતા; પરંતુ પરંપરાનો ઉચ્છેદ નહતો. નિષ્કામ ભક્તિમાર્ગનો નવો ધર્મ તરત જ લોકપ્રિય થવા લાગ્યો. માનવૃત્તિ પૂજ્યભાવમાં બદલાઈ જતાં ગીતાના ભગવાન વાસુદેવ પરમેશ્વર તરીકે પૂજવા લાગ્યા. ક્રમેક્રમે વાસુદેવે ઉપદેશોના ધર્મને બદલે એની પૂજાનો ધર્મ પ્રચારમાં આવ્યો. તે વાસુદેવ જે જાનિમાં જન્મેલા તે જાતિ (સાર્વત જાતિ)માં વધારે આવતો. વાસુદેવના નિકટના સંબંધીઓ ઉપર કુદરતી રીતે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને વાસુદેવના ભાઈ સર્વજી, પુત્ર પ્રહુન્ન તથા પૌત્ર અનિરુદ્ધ પણ પૂજવા લાગ્યા. આ ભક્તોએ વાસુદેવમાં પરમાત્મ શુદ્ધિ, સંકર્ષણમાં છત્રશુદ્ધિ, પ્રહુન્નમાં મનશુદ્ધિ અને અનિરુદ્ધમાં અકંકારશુદ્ધિ કરીને વાસુદેવની ઐતિહાસિક સૃષ્ટિને પરમાત્મા સાથે સંબદ્ધ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથે જોડી દીધી.^{૧૦} વાસુદેવ ધર્મસત્ત્વર મનાતાં

9. R. G. Bhandarkar—Vaisnavism, Saivism, and minor religious systems. Page 3.

૧૦. દુર્ગાચંદ્ર કેશવમ્ભ સાયો—વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૮.

શ્રી. પ્રા. સં.—૧૭

એના પૂર્વ-મે (ગીતા, અનુસાર). હોય તો એ અવતાર જ, હોવા
 નેઈ એ એવા તકેથી વાસુદેવના પૂર્વાવતારો એટલે કે વિષ્ણુના વાસુદેવ
 પહેલાંના અવતારોની માન્યતા પ્રગટ થઈ. નારાયણીય પર્વમાં પાંચચરાત્ર
 ધર્મના સિદ્ધાન્તમાં 'વાસુદેવ જ પરમપુરુષ નારાયણ પરમાત્મા છે'
 એવો ઉલ્લેખ છે. હંસ, કૃમી, મત્સ્ય, વારાહ, વૃસિહ, વામન,
 પરશુરામ, દાશરથી રામ, કૃષ્ણ અને કલ્કી—આ દશ અવતારો
 (પ્રખ્યાત)નો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે. આ પર્વમાં નારાયણ અને
 વાસુદેવની એકતા કહી છે. અઢાર પુરાણોમાં ગરુડ, અગ્નિ, વાયુ,
 મત્સ્ય, કૃમી, માકંપડેમ, પદ્મ, વિષ્ણુ, અક્ષવૈવત, અક્ષ, નારદીય, વામન,
 વરાહ અને ભાગવત એટલાં પુરાણો વૈષ્ણવ પુરાણ ગણાય છે. શ્રીમદ્-
 ભાગવતપુરાણ તો વેદશુદ્ધિ અતિ પરિપક્વ રૂળ છે.

ભગવદ્ગીતા મહાભારતનો એક ભાગ છે. તેમાં કર્મવાદ, 'પુન-
 જન્મવાદ, દેવી આસુરી સંપત્ત, તપ, ધ્યાનીરિષિતિ, દાન, ભૂતદયા,
 નીતિ વગેરે વિષયોની ચર્ચા થઈ છે. સ્વધર્મનો વિચાર કરી સારાં
 કૃત્યો કરવાં, ખોટાં ન કરવાં એવું જીવનમાં ઉતારતાં મનુષ્ય ઉચ્ચતાને
 પામે છે. તે માટે કર્મ ન ત્યજતાં પ્રજુને શરણે થઈ જવું એ પરમ
 શ્રેયનો માર્ગ છે. જે પરમાત્મા શરણે થઈ જાય છે, તેને પરમાત્મા
 સર્વ પાપથી મુક્ત કરી પોતાનો કરી લે છે. ગીતાનું જીવનદર્શન
 'પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિનો આદર્શ' કેળવવાનું છે. કર્મ જડતા લાવે છે. તે
 મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી શક્ય નથી, માટે સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિમાર્ગ
 સ્વીકારી સ્વધર્મ પ્રમાણે કર્મયોગ સાધી પરમાત્માનું સાચું જ્ઞાન સત્સંગથી
 પ્રાપ્ત કરી પરમાત્માને કર્મ અર્પણ કરી અનન્યાભાવથી શરણાગતિ
 સ્વીકારી શાંતિ અનુભવવી. કર્મયોગમાં સમત્વની ભાવના રાખવાનો
 તથા અહંકૃત્યની છુદ્ધિ અને ક્લાંતિસાધન ન રાખવાના ઉપદેશનો
 સમાવેશ થાય છે. ફલ માત્ર પ્રજુને સમર્પી દેવાં એ જ ખરો સંન્યાસ
 છે. આ રીતે જોતાં કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ વચ્ચેનો ભેદ વિલય
 છે. ગીતામાં 'આત્મા અમર છે અને દેહથી વિલક્ષણ સંચ્ચિદાનંદ'

રૂપ છે' એ નિષ્કા છે. જન્મ-મરણ દેહને જ છે, આત્માને નથી. દેહના જરા-મરણાદિ વિકારની વચ્ચે આત્મા અવિકૃત તત્ત્વ છે. આ સત્ય સમજવું તેનું નામ 'સાંખ્યનિષ્ઠા'. જીતામાં પરમાત્માની પ્રકૃતિનું વર્ણન છે તથા પરમાત્માનો વિવિધ વિભૂતિઓનું પણ સુંદર વર્ણન છે. કૃષ્ણના પ્રગટ સ્વરૂપને વિશે જ્ઞાન-ધર્મ-નિષ્કામ-પરા-ભક્તિ કેળવવી અને જ્ઞેયજ્ઞેયજ્ઞને વિવેક કેળવી કર્મયોગ માત્ર રાખવો, આમ જ્ઞાન અને ભક્તિ બુદ્ધિ નથી. ભક્તિ તથા આત્મનિષ્ઠારૂપી જ્ઞાનમાંથી સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉદભવે છે. સારાં ખોટાં કર્મોને કારણે મનુષ્યનેા અમુક ગુણ 'દેવી સંપત્તિ'ને નામે જોળખાય છે અને અમુક 'આસુરી સંપત્તિ'ને નામે જોળખાય છે. તેની કસોટી સત્ય, રજસ અને તમસ એ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણોમાંથી મળે છે. જ્ઞાતી રિયતિ, તપ, દાન, ભૂતદયા, તથા નીતિ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જરૂરી છે. પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ, પરમપુરુષ વગેરે ઔપનિષદ નામેા જીતામાં વપરાયાં છે.

નારાયણ સંહ નાકાચન જેવો જ છે 'અવન' પ્રલય અર્થસૂચક છે. નાડેનું અવન-આગ્રવ તે નાકાચન. તેવી જ રીતે નારોનું આગ્રવ-સ્થાન તે નારાયણ. મનુ કહે છે કે પાણી નાર કહેવાય છે કારણ કે પાણી નરની પ્રજા છે. તે પાણી જાતું સ્થાન છે માટે આ નારાયણ કહેવાય છે (પાણિની સૂત્ર ૧-૧૦). પાણી જેનું અવન-સ્થાન છે તે નારાયણ એમ જ્યારે પણ યર્થ થકે. વાયુ, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણો નારાયણ સંહનેા મનુને અનુસરીને અર્થ કરે છે. તેમાં ક્ષીર-સાગરમાં સતેલા નારાયણને વર્ણવ્યા છે તે આ અર્થને અનુસરીને દશે એમ લાગે છે. નર સાથે દમેશાં સંજ્ઞા રાખનાર નારાયણની પાત મહાભારતમાં છે. આ નારાયણ મૂળમાં કદાચ જન ધર્મર બે પદ્મીઓની કાપના દશે. નારાયણીય પત્નીના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે પરમાત્મા ચાર મૂર્તિરૂપે ધર્મના પુત્રો થયા. નર, નારાયણ, દરિ

અને કૃષ્ણ એ ચાર ધર્મના પુત્રો. તેમાંથી નર અને નારાયણ બદરિકા-શ્રમમાં તપ કરવા ગયા. બદરિકાશ્રમમાં તપ કરતાં આ નર અને નારાયણની અર્જુન અને કૃષ્ણ સાથે એકતા બતાવી છે. નારાયણીય પર્વમાં તો શ્વેતદ્વીપમાં રહેતા પરમ પુરુષ નારાયણ એજ વાસુદેવ-એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

મહાભારતમાં જોતાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને ખલ્લા એ પાંચતું અથવા પર, બ્યૂક, વિભવ, અન્તર્ધામી અને અર્ચા એ પાંચ રૂપતું જ્ઞાન જેમાં છે તે પાઞ્ચરાત્ર (જુઓ અહિષ્ઠીય સંહિતા જ ૧૧) એમ અર્થ હોવાનો સંભવ છે. આ શબ્દ નારાયણો-પનિવદ્માં વપરાયો છે. ત્યાં પાઞ્ચરાત્ર સત્ર કર્યાનું લખ્યું છે. એ રથજે પાઞ્ચરાત્રનો અર્થ પાંચ દિવસનો યજ્ઞ એવો છે. વૈષ્ણવ ધર્મ ભાગવત કે પાઞ્ચરાત્ર ધર્મ કહેવાવાનું કારણ એ જણાય છે કે ગીતાના ઉપદેશક વાસુદેવ માટે ભગવત શબ્દ વપરાવાને કારણે ભગવત નામ વાસુદેવનો પર્માય ધર્મ ગયો હતો અને વાસુદેવની ભક્તિનો માગ ભાગવત શબ્દ રહીથી વપરાવા લાગ્યો હતો. વિદિશાના ગરુડવજના લેખ પરથી ભાગવત શબ્દ ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીષ્ટ સદીમાં વપરાતો હતો એવું જણાય છે.

પાઞ્ચરાત્ર અથવા ભાગવત ધર્મનું પ્રાચીન સાહિત્ય નારાયણીય-પર્વ છે એ ખરું પણ રામાનુજ સંપ્રદાયમાં પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓ (૧૦૮ દ્રાવિડ દેશમાં મનાય છે)નો ધણો આધાર લેવાયો છે. સારવત સંહિતા, અહિષ્ઠીય સંહિતા, ધર્મરસંહિતા, કાપિન્ધસંહિતા, પારાશરસંહિતા, પાદમંહિતા, ભારદ્વજસંહિતા, લક્ષ્મીતંત્ર, વિષ્ણુતિલક, શ્રી પ્રશ્નસંહિતા વગેરે દક્ષિણમાં હજારો સંહિતાઓ છે. કલકત્તામાં નારદ પાઞ્ચરાત્ર હજારો છે તેને પ્રમાણભૂત સંહિતા ગણવાની રામાનુજ વિદ્વાનો ના પાડે છે. આ સંહિતાઓમાં મુખ્યત્વે ૧૦ વિષયો છે—મન્ત્રશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, માયાયોગ, યોગ, મન્દિર-

નિર્માણ, પ્રતિષ્ઠાવિધિ, સંસ્કાર, આદિક, વર્ણાશ્રમધર્મ અને ઉત્સવો ૧૧ ગુણ સુષ્ટિમાં પરબ્રહ્મમાંથી સંકર્ષી, પ્રભુન્ન અને અનિરુદ્ધ એ ત્રણ વ્યૂહ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસુદેવને સાથે ગણીને એ ચાર વ્યૂહ પણ કહેવાય છે. ચાર વ્યૂહમાંથી બીજા ૧૨ ઉપવ્યૂહો નીકળે છે—કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન, શ્રીધર, હૃદીકેશ, પદ્મનાભ અને દામોદર. આ ઉપરાંત ૩૬ વિકલો (અવતારો) માન્યા છે જેનું વર્ણન તથા પૂજનો વિધિ વગેરે પાંચ-અશત્ર સંહિતાઓમાં અપાયેલ છે.

મહાભારતના ખિલપવં રૂપ હરિવંશમાં કૃષ્ણચરિત્રનું કથન છે, તેમાં વરાહ અને વામન અવતારની કથાઓ આપેલી છે. પાછળના ભક્તિસંપ્રદાયોમાં કૃષ્ણ બાલચરિત્રનો ધણો ઉપયોગ થયો છે. ગોપાલ-કૃષ્ણ ગોકુલમાં જન્મેલ કૃષ્ણ જ છે. બ્રહ્મપુરાણમાં વરાહ, વામન, વૃસિક વગેરે અવતારોની સક્ષિપ્ત કથાઓ છે. વિષ્ણુપુરાણમાં કૃષ્ણ-ચરિત્રનું વર્ણન તો મહાભારત તથા હરિવંશને અનુસરીને કરાયું છે. તેમાં ભકતોનાં ચરિત્રો (ધ્રુવ, પ્રહલાદ વગેરે) આલેખાયા છે. આમાં ભક્તિ, જ્ઞાન તથા યોગનું નિરૂપણ છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મોના અચર પાલન ઉપર તથા બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અર્દિસા, રાગદ્વેષનો ત્યાગ વગેરે નૈતિક ગુણોની આવશ્યકતા ઉપર ધણો ભાર મૂકાયો છે. ભાગવતપુરાણમાં ચારે વ્યૂહને નારાયણ-પરમાત્માના અવતારો ગણ્યા છે. ભાગવતમાં વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારો અને ભકતોનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક છે. ભાગવતમાં નવ પ્રકારની ભક્તિ (વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને અત્મનિવેદન) ગણાવી છે. તેમાં ભકતોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ બેદ પાડ્યા છે. રાસપંચાખ્યાયીમાં રાસકીડાની સરસતા મૂકી છે.

વૈષ્ણવ ધર્મના ઉપાસ્ય દેવોમાં વિષ્ણુ, નારાયણ, વાસુદેવ, ગોપાલ-
કૃષ્ણ તથા ૨૪ જન્મતારો (સનકાદિક, વરાહ, કપિલ, ઋષભદેવ,
દુર્ભાવતાર, નૃસિંહાવતાર, વેદવ્યાસ, કૃષ્ણ, ધર્મ, નારદ, દત્તાત્રેય,
પ્રથુ, ધન્વન્તરિ, વામનાવતાર, રામ, શુદ્ધ, મનુ, નર-નારાયણ, યમ, મત્સ્યા-
વતાર, મોહિની, પરશુરામ, જલરામ, કલ્કી) માંથી કૃષ્ણ, દત્તાત્રેય
અને રામ મુખ્ય છે. ઠાઈ ઠાઈ બહુતો નૃસિંહ વગેરેની પૂજા કરતા
હશે. ૬ થી ૧૦ માં શતકમાં નૃસિંહ, વરાહ અને વામનની પૂજાનો
સારી રીતે પ્રચાર ચાલતો હતો. વિષ્ણુની પન્નીરૂપે લક્ષ્મીની પૂજાનો
ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યમાંથી મળે છે. જૂની લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ પણ
મળે છે. રામાયણ દ્વારા રામાવતાર પૂજવા લાગતાં લક્ષ્મીનું સ્થાન
સીતાએ લીધું એટલે લક્ષ્મીનારાયણ એટલે સાતારામનું યુગલ પૂજવા
લાગ્યું. કૃષ્ણની પૂજા પ્રચલિત થતાં રુકિમણીકૃષ્ણનું યુગલ પૂજાનું નેર્ધન,
પરંતુ મહારાષ્ટ્ર સિવાય કૃષ્ણ સાથે રુકિમણીનું સ્મરણ ક્યાંય પ્રચલિત
નથી. રામાનુજના અને મધ્વના મતમાં વિષ્ણુ કે વાસુદેવ સાથે
લક્ષ્મી જ પૂજાય છે. સોળમાં શતકથી તો ગોપીજન વલ્લભ કૃષ્ણ
સાથે રાધાનું નામ જ વિશેષ જ્ઞેયાયતું જ્ઞેવામાં આવે છે. નિખ્યાઈના
મતમાં કૃષ્ણ સાથે રાધાની પૂજાનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. વિષ્ણુપુરાણમાં
જે સ્થાન લક્ષ્મીનું છે તે બ્રહ્મવૈવર્તમાં રાધાનું છે એટલે કે રાધાકૃષ્ણની
પૂજાનો પ્રચાર ભાગવત કરતાં જૂનો જણાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં
વિઠોબાની પૂજા થાય છે, તેના વૈષ્ણવ ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.

વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણોમાં જૂના લેખો,
જૂની વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ તથા પ્રાચીન સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે.
ઈ. સ.ના ચોથા શતકનાં સમુદ્રગુપ્તના સિક્કાઓ ઉપરનો ગરુડાવજ
ભાગવતધર્મનો સ્પષ્ટ છે. એ સમયના જુદા જુદા જ લેખોમાં ચંદ્રગુપ્ત
બીજાને, કુમારગુપ્તને તથા રુદ્રગુપ્તને ભાગવત કહ્યા છે. ઉદયગિરિની
ચંદ્રામાં એક ચતુર્થીજ મૂર્તિ છે કે જે વિષ્ણુની હોય એમ દેખાય છે.

તેની નીચેના લેખમાં ગુપ્ત સં. ૮૨ (ઈ. સ. ૪૦૧)ની સાલ છે. નરવર્માના એક શિલાલેખમાં નરવર્મા વાસુદેવને પોતાનું શરણ કહે છે. બીટામાંથી એક મળી આવેલ સીલ ઉપર વિષ્ણુચક્રનું ચિન્હ છે. ઈ. સ. ૫૭૮માં ચાલુક્ય વંશના મંગલેશ રાજાએ વાતાપિ-બાદામીમાં એક ગુફા ખોદાવી, જેમાં વિષ્ણુનું મંદિર ચણાવી તેની અંદર વિષ્ણુની પ્રતિમા બેસાડયાનો ઉલ્લેખ તે ગુફામાં છે. મહાબલિપુરમ્માં શેષ ઉપર સૂતેલી એક વિષ્ણુની મૂર્તિ છે, તે આઠમા શતકની હશે એમ મનાય છે. કાંચીના કૈલાસનાથ સ્વામીના મંદિર (સાતમા શતકમાં બંધાએલ)માં એક વિષ્ણુમૂર્તિ છે. જોલાપુરની ગુફાના દર્શાવતારના મંદિરમાં શેષશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે, જેના પગ લક્ષ્મી ચાંચે છે અને જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમળ પર બ્રહ્મા બેઠા છે. વળી તૃસિંહ, વામન અને વરાહ અવતારની તથા ત્રેવલ્કનધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ પણ છે. આ મંદિર દંતિકૃષ્ણ રાજાએ આઠમા શતકમાં ચણાવ્યું હતું. કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલના સમયમાં (ઈ. સ. ૮૬૪થી ૯૦૮) વિષ્ણુના ત્રણ મંદિરો બંધાયાનો ઉલ્લેખ લાહોરના ગુપ્તિયમમાં પડેલા એક શિલાલેખમાં છે. ઈ. સ. ૯૫૫ના ખજુરાહોના લેખમાં બુદેલખંડના ચંદેલ રાજા હર્ષદેવના પુત્ર પરોવમાં એક વૈકુંઠનું મંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જુવનેશ્વરમાં બનત વાસુદેવ (જેટલે બલરામ અને કૃષ્ણ)નું એક મંદિર છે, જે દશમા શતકમાં ચણાવ્યું હોય એમ તેના એક લેખ પરથી જણાય છે. ઈ. સ. ૧૧૦૦ સુધી દ્વારકા વૈષ્ણવ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું જણાતું નથી. કદાચ પહેલાંના વૈષ્ણવ ધર્મ દ્વારકાના તમા માદેવના નામ સાથે જ અસ્ત થઈ ગયો હશે. ગિરિનગર (જૂનાગઢ) પાસે સુદર્શન તળાવના કાંઠા પર ગુપ્ત સમયમાં મહાધર (કૃષ્ણ)નું ગૃહ (મંદિર) કરાવ્યું હતું. ગુજરાતમાં વિષ્ણુ આ પહેલું મંદિર હશે. ભિન્નમાલના વતની માધ કવિએ શિશુપાલવધ નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું તેની અસર વૈષ્ણવ ધર્મ દશે જેટલે કે ઈ. સ.ના આઠમા શતકમાં આ નવા ધર્મનો પ્રચાર પંજી ઘટો હોય તેમાં મદદ

પણ કરી હોય. મોઢેરાના સુધમંદિરની પાસેના કુંડ ઉપર નાનું વૈષ્ણવ મંદિર છે તે અગિયારમા સતતકનાં મનાય છે. પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ) લોકોમાં પૂજાતી હતી. વિષ્ણુના મંદિરની આસપાસ થહા, શિવ અને સુધ વગેરેનાં પણ મંદિરો અણાતાં અને એ જ પ્રમાણે થહા કે શિવના ગુપ્ત મંદિરની આસપાસ ખીજા બાકીના દેવોનાં મંદિરો બંધાતાં. એલાપુરની શિવાત્રિમૂર્તિ તથા સુધનારાયણની ત્રિમૂર્તિ દ્વારા એક જ મૂર્તિમાં ત્રણ દેવોની કલ્પના થઈ છે. હેમચંદ્રના દ્વાયાત્રય કાવ્યમાં અણહિલપુર પાટણનાં વિષ્ણુ, શંકર, સુધ, સોમ અને કાર્તિકેયનાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ છે. વડનગરના પૂર્વ તરફના દરવાજાની બહાર એક પુરાણ મંદિર છે, ત્યાં દ્વાર ઉપરની વરાહ અને વામનની મૂર્તિઓ છે તે પરથી તે વૈષ્ણવ મંદિર હશે એમ અનુમાન થાય છે. લાઠી પાસેના ખેદકામમાંથી એક ચતુર્શુળ મૂર્તિ મળી છે. તેના પર ઈ. સ. ૧૪૯૯નો લેખ છે. આઠરે સંવત ૧૨૦૦ પછી દ્વારકા વૈષ્ણવ તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું એમ મનાય છે. ત્યાંના વિશાળ મંદિરમાં ગુપ્ત મૂર્તિ રણુછોડણની છે. એની એ બાજુએ ત્રિવિક્રમજી અને પ્રહુન્નજીનાં મંદિર છે. ડાકેર ગુજરાતનું અસાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવ ધામ છે તેમાં રણુછોડણનું મંદિર છે. તેની મૂર્તિ દ્વારકાથી આવી હતી એવી માન્યતા છે. ગુજરાતના વૈષ્ણવ કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા, ભાલજી, પ્રેમાનંદ, પ્રીતમદાસ, દયારામ વગેરેના સમાવેશ થાય છે. રાજસ્થાનની સ્ત્રીકવિ મીરાંબાઈએ પણ કૃષ્ણકાવ્યો રચ્યાં છે. તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય દ્વારા વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે.

નરસિંહ મહેતા ગુજરાતના જાણીતા સંત છે. એમનો જન્મ જનાનદના એક નાગર કુટુંબમાં થયો હતો. એમણે કૃષ્ણલકિતનાં પ્રભાતિયાં તથા જનનો રચેલાં છે. રાધાકૃષ્ણની વિવિધ લીલાનાં પ્રસંગોનો વસ્તુતઃ તેમની પ્રેમલક્ષણા લકિતથી ઉત્તેજિત થયેલી

કૃષ્ણનાની નિપજ છે. રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનાં રૂપકથી પ્રગટ થતી પ્રેમલક્ષણી ભક્તિને કવિતામાં ગાંધી જનાર નરસિંહ મહેતા શુજરાતીના આઠ કવિ ગણાય છે. તેમણે 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ' એ લગ્ન મહાત્મા ગાંધીજીને ધણું પ્રિય હતું.

મીરાંબાઈ મૂળ મેવાડનાં વતની હતાં, પરંતુ સાસરિયાના ત્રાસથી કંટાળીને તેઓ મેવાડ છોડી શુજરાતમાં આવ્યાં અને દ્વારકામાં વસીને શ્રી કૃષ્ણભક્તિનાં પદો રચવા લાગ્યાં. મીરાંબાઈનાં પદોમાં કૃષ્ણના વિરહની મર્મવિદારક વ્યથા છે. તેમની કવિતા શુજરાત તથા રાજસ્થાનનો જ નહિ, પણ આખા પશ્ચિમ ભારતના પ્રદેશનો વારસો હતો.

અર્વાચીન યુગના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં અમુક સામાન્ય ધારણ દેખાય છે. દરેક સંપ્રદાયમાં પ્રસ્થાનત્રય (ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર તથા ગીતા) પર ભાષ્યો છે. ભક્તિતત્ત્વ લક્ષણ તથા તેનો આન્તરબાહ્ય આકાર ઓર્થિક રીતે દર્શાવાયો છે. વાસુદેવનાં અમુક નામની અને અમુક રૂપની પૂજા કરવાનું કહ્યું છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, શ્રીવિષ્ણુવામી, વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય વગેરેના સંપ્રદાયો મુખ્ય છે.

રામાનુજ સંપ્રદાયનો પ્રવાહ દ્રાવિડ દેશમાં શરૂ થયો હતો. જૂનામાં જૂનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય શ્રીરામાનુજાચાર્યથી આસેલો. થીવૈષ્ણવ સંપ્રદાય છે. રામાનુજના જન્મ પહેલાં દ્રાવિડ ભક્તો (આસવારો) ઘણા છે. આ ભક્તો વૈષ્ણવ ભક્તિનો ધણો પ્રચાર કરતા હતા. દ્રાવિડ-વૈષ્ણવ પરંપરામાં વૈષ્ણવ મહાભક્તો ૧૨ મનાય છે, તેમાંથી સાન આઠજો છે; એક સ્ત્રી છે; અને બે શરૂ છે. આ ભક્તો તરફ રામાનુજ સંપ્રદાય માનથી જુએ છે. આ આસવારો (ભક્તો) માં ભક્તિ અને વર્ણભેદ ન હોવાથી વર્ણાશ્રમના આગ્રહી વેદિક બ્રાહ્મણોથી તેઓ અલગ નિર્ધાર છે.

આચાર્ય શ્રીનાથમુનિ (ઈ. સ. ૮૭૫-૮૦ થી ઈ. સ. ૯૫૦-૬૦) એ આલવારોના પ્રખ્યાત મેળવ્યા અને દ્રાવિડ સંજીતને અનુસરી ગાઈ-સકાય તેવા એક સંગ્રહ તૈયાર કર્યો જે 'નાલાયીરપ્રગ્નન્ધ' નામેથી પ્રખ્યાત છે. શ્રીરંગમ્ વગેરેનાં મંદિરોમાં દ્રાવિડ પ્રખ્યાત ગાવાનો રિવાજ નાથમુનિથીજ ચાલ્યો છે. દુકર્મા શ્રીસંગ્રહાયના પહેલા આચાર્ય નાથમુનિ આલવારો પાસેથી ભક્તિતત્ત્વ શીખ્યા છે. ૧૨ શ્રી નાથમુનિના પૌત્ર યામુનાચાર્ય (ઈ. સ. ૯૫૦ કે ૬૦ થી ઈ. સ. ૧૦૪૫) અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત વિદ્વાન હતા. એમનાં 'સિદ્ધિત્રય', 'આગમ પ્રામાણ્ય' અને 'શ્રીનાથસંગ્રહ' એ ત્રણે મંથો પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીરંગમ્માંથી યામુનાચાર્યે રામાનુજનાથને પોતાના મરણ સમયે અલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય કરવાની અને પરાશર તથા શંકરાચાર્યમુનિનાં નામ રાખવાની ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા કહેવડાવ્યું હતું. રામાનુજે અલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય લખ્યું, જે શ્રી ભાષ્ય કહેવાય છે. પોતાના શિષ્ય કુરુચ્ચલવાનના એક પુત્રનું નામ પરાશર પાડ્યું અને એની પાસે મોટા યતાં વિષ્ણુસદૃશ નામ હોય તેટલા લખાવી. શંકરાચાર્યમુનિનું નામ રાખ્યા માટે એમણે કરેલા તીર્થયાત્રાઓ નામના પ્રગ્નન્ધ ઉપર પોતાના શિષ્ય પીલાન પાસે ૬૦૦૦ શ્લોકની ટીકા લખાવી. આ રીતે પૂર્વાચાર્યને આપેલાં વચનો રામાનુજે પાળ્યાં. રામાનુજના વિશિષ્ટાદિત મતમાં ચિત્ તત્ત્વ (જીવો) અને અચિત્ તત્ત્વ (જડમાત્ર) એ બેય ઈશ્વરનાં શરીર કે વિશેષણ છે કારણ કે ઈશ્વર વિશેષ્ય છે, અને એમાં રહેલા છે. એ બેયના અન્તર્ધર્મી છે એટલે જેમ શરીર અને મનથી મુક્ત આત્મા એ એકજ માણસ છે, તેમ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ ઈશ્વર એકજ તત્ત્વ છે. આ જ્ઞાનના એકત્વને ચિદચિદ્વિશિષ્ટાદિત અથવા એકલું 'વિશિષ્ટાદિત' નામ રામાનુજે આપ્યું છે. આ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ એક ઈશ્વર તત્ત્વ તેજ બ્રહ્મ, પર, વાસુદેવ, વિષ્ણુ

૧૨. દુર્ગારાંકર કેવલરામ સાસ્ત્રી—વૈષ્ણવ ધર્મના સંશિષ્ટ ઇતિહાસ.
પૃ. ૧૬૯.

કે નારાયણ. ભક્તિથી પ્રાપ્ત કરેલી નારાયણની પ્રસન્નતા, એજ એને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય સૂક્ષ્મ ચિત્ત અને સૂક્ષ્મ અચિત્તજાળા વેશમાં ઈશ્વર ભગતતું ઉપાજન કરે છે. ઈશ્વર પચ રૂપે (પર, વ્યૂહ, વિભવ, અન્તર્ધામી અને અર્ચા) રહેલ છે અન્તર્ધામી રૂપે ઈશ્વર દરેક શરીરમાં કલા છે. પ્રત્યક્ષત્વ, ચેતનત્વ, આત્મત્વ, કર્તૃત્વ વગેરે લક્ષણો ઈશ્વર-જીવમાં સાધારણ છે, પણ જીવ અણુ છે તેહ પ્રતિદ્યો મન અને પ્રાણથી જુદો છે, અનિત્ય છે અને પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ શરીરી છે આ સ પ્રદાય ભક્તિમાર્ગ^{૧૩} ચોષક છે સાકાર સ્વરૂપ પરમાત્માનું શરણ સ્વીકારી અનન્ય ભાવથી ભક્તિ કરવાની આવસ્થકતા છે 'શ્રી સ પ્રદાય'માં આદિ ભક્ત 'શ્રી' છે, એટલે ભગવાનનો આશ્રય કરી રહેલી ભગવદ્ વિભૂતિના ચિન્તન-માથી ઉદ્ભવેલો, એવો જે સ પ્રદાય તે 'શ્રી-સ પ્રદાય' અને એ વિભૂતિ યજી પ્રજા વિશિષ્ટ છે એવા વિશિષ્ટ વલ્લથી, અતિરિક્ત ઠાઈ પણ પદાર્થ નથી એ તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત તે વિશિષ્ટાદૈત કહેવાય છે વિશિષ્ટાદૈતવાદી પરમાત્મા અને પ્રકૃતિનો સબધ આત્મા અને શરીરના જેવો માને છે; શુદ્ધાદૈતવાદી પરમાત્માને પ્રકૃતિરૂપે પરિણમી રહેલો ગણે છે.^{૧૩} વિશિષ્ટાદૈતની એ શાખાઓ (ઉત્તરની 'વડગભાર્ગ' અને દક્ષિણની (શ્રીરમ્) 'તેગભાર્ગ') છે વડગભાર્ગ સંસ્કૃત વેદ-ઉપનિષદને પ્રાધાન્ય આપે છે તેગભાર્ગ 'તામીરવેદ' (આનંદારોના પ્રમધો)ને પ્રાધાન્ય આપે છે વડગભાર્ગ શાખા ભક્તિથી જ તોષ માને છે. તેગભાર્ગ ભક્તિ કરતા પણ વિશેષ પ્રપત્તિ (શરણાગત યજુ)નો ઉપદેશ આપે છે રામાનુજ પત્રી નિન્નાક^{૧૪} ઈ. સના ૧૨મા સદ્દમાં ચલા મનાય છે.

નિન્નાક^{૧૫} આચાર્ય તૈનગ બ્રાહ્મણ અને મૂળ નિન્ન ગામ (જેલારી જીલ્લા) ના હતા 'દશ'નોડી' અથવા 'સિદ્ધાંતરત્ન' નામના

અંધમાં તેમના દૈતાદૈત મતના સિદ્ધાંતો સારી રીતે બતાવ્યા છે. નિમ્બાક જન્મ્યા હતા દક્ષિણમાં પણ મથુરાની આસપાસ વધારે રહ્યા હતા. તેમના અનુયાયીઓ કપાળમાં ગોપીચંદનની જે સીધી લીટી કરે છે, વચમાં કાળો ચાંસ્લો કરે છે અને ઘુઘસીની કંઠી પહેરે છે તથા શ્વાંત રીતે કીર્તન કરે છે. આ સંપ્રદાય 'સનક સંપ્રદાય' તરીકે જાણીતો છે. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં જે બાલસહચારી સનકાદિ ચાર 'પ્રકાર' યજ્ઞ ગયા કહેવાય છે તેમાંના એક 'સનક' એ મૂળ ભક્ત તરીકે આ સંપ્રદાયમાં પૂજાય છે. આ સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણ અને રાધાની પૂજનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. ચિત્ અને અચિત્ એ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, તેમજ અભિન્ન પણ છે તેથી તેમને સિદ્ધાંત 'દૈતાદૈત' તરીકે જાણીતો છે. આ સંપ્રદાયનું મુખ્ય મંદિર વૃંદાવનમાં છે અને ખીશુ અજમેરની દક્ષિણે સલીમાબાદમાં છે.

મધ્વાચાર્ય ઈ. સ. ૧૧૧૬માં થયા મનાય છે મધ્વાચાર્યના માતાપિતા કણીટકના ઉદીપી તાલુકાના પાજકક્ષેત્ર (ખેલા) ગામમાં રહેતા હતા. એમનું બાલ્યકાળનું નામ વાસુદેવ હવ્. વિદ્યાભ્યાસ પછી વેદાન્તનો અભ્યાસ કરતા શાંકરવેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ તેમને રમ્યો નહિ, એટલે ભકિતપ્રધાન દૈતવાદી વેદાંતનું પ્રધાન શરૂ કર્યું. તેઓએ આચાર્ય તરીકે 'આનંદતીર્થ' નામ રાખ્યું. તેમણે બ્યાસસૂત્ર ઉપર દૈત સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતું ભાષ્ય લખ્યું જે 'પૂર્ણપ્રવચાભ્યાસ' કહેવાય છે. તેઓ પરમાત્માને વિષ્ણુ નામથી ઉપાસે છે અને મુખ્ય આદર્શ ભક્ત 'લક્ષ્મી' ને સ્વીકારે છે. એમના મંત પ્રમાણે સ્વતંત્ર (વિષ્ણુ) અને પરતંત્ર (બ્રહ્માદિક જીવો, જડ પદાર્થો, સામાન્ય જીવો વગેરે) એવાં બે તરવા છે. ઈશ્વર અને જીવ, ઈશ્વર અને જડ, જીવ અને જડ, જીવ અને જીવ તથા જડ અને જડ વચ્ચે સનાતન અને અર્થિક ભેદ છે. જીવ સેવક છે અને વિષ્ણુ સેવ્ય છે. પ્રજ્ઞના આદર્શ દર્શનથી જ મુક્તિ મળે છે. તેમાં કમ સાધનશૂન્ય છે, પણ

સાક્ષાત્ મોક્ષ ઉપજનવર્તી નથી. એ અપરોક્ષ દર્શનનાં વૈરાગ્યાદિ વિવિધ સાધનો છે તેમાં જે મુખ્ય છે સરજાગતિ અને કર્મ-સંન્યાસ. પ્રેમાર્દ્ર લાવે પ્રત્યક્ષ ભાવથી પ્રત્યક્ષ પરમાત્માની ભક્તિ અને ભજનકીર્તન કરવાં એ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનાં ખર્સાં સાધન છે. ઈશ્વરની સરજાગતિથી જીવાત્માનો મોક્ષ યાવ છે—એ ભાગવત મતની જ પરિપુષ્ટિ મધ્વાચાર્યે કરી છે. પ્રેમ, સરજાગતિ એ હૃદયનો ભાવ છે, પણ પરિજ્ઞાનમાં એ મનુષ્યના સર્વ સ્વરૂપને વ્યાપી નાખે છે.^{૧૪} વિષ્ણુસ્વામીનો મત તેમના પ્રયોગ મળતા ન હોવાથી જાણી શકાય તેમ નથી. તેમનો સંપ્રદાય, રુદ્રપ્રસંગપ્રદાય કહેવાય છે. તેઓ ઈશ્વરને સમિચ્છાદન^{૧૫} રૂપ ગણે છે.

વલ્લભાચાર્યનો જન્મ બ્યાન્ન પ્રદેશના જે બાહ્ય કુટુંબમાં થયો હતો, તે કુટુંબ કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે કાકરવાડ (ગામનો પત્તો હજી મળ્યો નથી) નામના મોટા નગરમાં રહેતું હતું. કાકરવાડનો નાશ થવાથી વલ્લભાચાર્યના પૂર્વજો અમદારમાં રહેવા ગયા હતા. તેમના પિતા લક્ષ્મણ મુસલમાનોના હુમલાની ખીકથી કાશીથી (યાત્રા માટે કાશી આવેલ) ભાગતા હતા. રસ્તામાં ચોડાનગર પાસે અંપારણમાં તેમનો જન્મ થયો. બાળક જન્મતું નથી એમ જાણી કપડાના ઠટકામાં એને વીંટી જમી વૃક્ષની બજોલમાં માળાપે મૂક્યું. કાંઈએ ખીજે દિવસે ત્યાંથી પસાર થતાં અગ્નિ જ્વેયો અને બાળકને જન્મતું જ્વેયું. જન્મતાં જ અગ્નિએ રક્ષણ મૂક્યું, તેથી વલ્લભાચાર્ય અગ્નિને અવતાર-વૈશ્ણવરાચાર્ય કહેવાય છે. તેમણે વૈષ્ણવ આચાર્યોના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવા કાશીમાં કાંઈ સાધન ન જ્વેયું એટલે દક્ષિણમાં ગયા. માળાપના મૃત્યુને કારણે તેઓ ચામાને ત્યાં રહી વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ચારેક વર્ષ પછી તેઓ ઝોકુલ-મથુરા ગયા અને ત્યાં ગિરિરાજમાં ‘શીનાયજી’ ના પ્રાકટયની વાત સાંભળી

ઝેટલે ત્યાં જઈ શ્રીનાથજીનાં દર્શન કર્યાં. કાશીમાં રહી તેમણે 'તત્ત્વાર્થદીપ નિર્મળ', 'સિદ્ધાંત-મુક્તાવલિ', 'પત્રાવલંબન' વગેરે ગ્રંથો લખ્યા ખ્યાતિ મેળવી. આ સમયે કાશીના દેવનભટ્ટની કન્યા મહાલક્ષ્મી સાથે ત્રીસ વર્ષની વયે લગ્ન કર્યાં. આ લગ્ન પહેલાં તેઓ કાશીથી ત્રજમા ગયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે સાંપ્રદાયિક માન્યતા પ્રમાણે સં. ૧૫૫૬ના ચૈત્ર સુદ બીજે જોવધન પર્વત ઉપર તેઓએ શ્રી નાથજીનું મંદિર બંધાવી તેની સેવાનું કામ ચૈતન્ય સંપ્રદાયના ગૌડીય વૈષ્ણવોને સોંપ્યું છે.

લગ્ન પછી તેઓ નવ વર્ષ સુધી ભારતનાં જુદાં જુદાં તીર્થોમાં ફર્યા અને પોતાના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તેઓ ભાગવત પુરાણનું પારાયણ કરતા તથા કૃષ્ણભક્તિનો ઉપદેશ આપતા. આવાં જે રથોએ ભાગવત પારાયણ થયેલું તે તે રથોએ 'મહાપ્રભુજીની એકોત્ર' થઈ છે. ભારતમાં આવી એકોત્ર હાલમાં ૮૪ છે. વલ્લભાચાર્યના 'શુદ્ધાદૈત' મત અનુસાર પરમપદ પ્રાપ્તિનું પરમ સાધન ભક્તિ છે. ભક્તિ જેમ કમં અને જ્ઞાનરૂપ સાધન વડે સધાય છે, તેમ પરમાત્માના અનુગ્રહથી પણ મળે છે. પરમાત્માનો અનુગ્રહ-જે જીવને અમૃત સમાન. પોષણરૂપ છે તે પુષ્ટિ કહેવાય છે અને જે રીતે પ્રાપ્ત થયેલી ભક્તિ તે પુષ્ટિભક્તિ કહેવાય છે, જે મર્યાદાભક્તિ (સ્વતંત્ર પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલ) કરતાં અધિકારી છે. અદૈતપદાર્થ બ્રહ્મ તે સદા શુદ્ધ જ છે. તે શુદ્ધ રહીને જ જગતરૂપે પરિણમે છે. એમાંથી (અગ્નિના તણુખાની માફક) જીવ તીસરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મમાં આચાર્ય મિથ્યાત્વના તત્ત્વને કોશપણ અવકાશ નથી. બ્રહ્મ વિકાર પામ્યા છતાં વિકારરહિત છે.

નું અદંતા-મમતારૂપી અજ્ઞાન એ જ અવિદ્યા. બ્રહ્મની માયા બ્રહ્મની અદ્વૈત શક્તિ લીલા છે. ભક્તિ અને સેવાનો રાજ-માર્ગ સર્વ જીવો માટે સરળ અને અમલમાં મૂકવો શક્ય થઈ પડ્યો. ઝેટલે પુષ્ટિમાર્ગ ખીલ્યો અને વિસ્તર્યો.

ચૈતન્યદેવ કે જે રાધાકૃષ્ણના પ્રચારક હતા, તે ઈ. સ. ૧૪૮૬માં બંગાળના નદીયા અથવા નવદ્વીપમાં જન્મ્યા હતા. તેમનું બાલપણનું નામ વિશંભર મિશ્ર હતું. સંન્યાસ દીક્ષા લીધા પછી 'ચૈતન્ય' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તેમણે લગ્ન પછી માધ્વી વૈષ્ણવ સંન્યાસી પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી ગોપાલ મંત્રને શ્રવણ કર્યો. વસ્ત્રભાષાયે વૈષ્ણવધર્મના ક્રિયાકાંડને ગ્રહણ કર્યો, જ્યારે ચૈતન્યદેવે કીર્તનભક્તિ કે જે લાગણીપ્રધાન છે તેને ગ્રહણ કરી. ચૈતન્યદેવે રાધા અને કૃષ્ણનાં પ્રેમભજનો ગાઈ અનેક જનોનાં હૃદય હર્ષ્યાં. તે સમયે સંસ્કૃત કવિ જયદેવે કારણે રાધાકૃષ્ણનાં કાવ્યોમાં બિભાસતા આવી ગઈ હતી. ચૈતન્યદેવે દરેક ચાતિના લોકોને પોતાના ધર્મમાં લીધા અને હરિના કીર્તન માટે જધાને ઐક્ય કરવા માંડ્યા. સૂત્રકારોના પરિણામવાદને તેઓ માનતા હતા, ચંકરાચાર્યના વિવર્તવાદને નહિ. કૃષ્ણની પરબ્રહ્મશક્તિ વિશ્વમાં પ્રસરેલ છે. તે માયાશક્તિનું રૂપ પણ ધારણ કરે છે અને વિલાસશક્તિનું રૂપ પણ ધરાવે છે એવું તેઓ માનતા. વિલાસશક્તિના પ્રભાવે કૃષ્ણનાં અનેક રૂપ ચર્તા કે જે ગોપીઓની લીલામાં જણાતાં. વૈભવવિલાસને કારણે કૃષ્ણના ચાર વ્યૂહ અથવા રૂપ (વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ) છે. તે રૂપોમાં પ્રદ્યુમ્નમાં પ્રેમનું, અનિરુદ્ધમાં લીલાનું તથા સંકર્ષણમાં આત્મજિજ્ઞાસાનું આરોપણ ચૈતન્યે કર્યું.^{૧૬} બધા અવતારો એક અથવા બીજા વ્યૂહ-મંથી ઉદભવે છે. સત્ત્વ, રજસ અને તમસ ગુણોને કારણે કૃષ્ણ વિષ્ણુ, બ્રહ્મદેવ અથવા શિવ બને છે. કૃષ્ણની અનંત લીલાઓ ગોલોકમાં લઈ જાય છે. કૃષ્ણની ત્રણ શક્તિઓ છે—પહેલી આતરિક કે જે સુધ્ધિ છે બીજી બાહ્ય કે જે રૂપો બનાવે છે તથા ત્રીજી છે અને જીવની ઉત્પત્તિ કરે છે. ત્રીજી શક્તિ પ્રેમની છે. કૃષ્ણની મુખ્ય શક્તિ પ્રેમ છે કે જે ભક્તના હૃદયમાં રધાધી યાય છે. જ્યારે પ્રેમ હિંસ્ર દક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે તે

રાધાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કે જે કૃષ્ણના ઉચ્ચતમ પ્રેમનું પ્રતીક છે. હૃદયના કેટલાક ભાવો રાધાનો શૃંગાર ગણાય છે. ચૈતન્યે શૃંગારને ધણું મહત્ત્વ આપ્યું હતું એટલે તેઓ ગોપીઓની લીલાને માત્ર પ્રેમજ્ઞ માને છે. તે પ્રેમ ઉદવાદિ ભકતોએ ગ્રેહવ્યો છે. ભકિતને પ્રગટ કરવા રાધા અને કૃષ્ણના પ્રેમનું રૂપક લેવામાં આવે છે. તે રીતે પ્રગટ થતી ભકિત પ્રેમલક્ષણા ભકિત કહેવાય છે. ચૈતન્યરૂપે પ્રભુ પોતે પ્રગટયા છે એમ માની અદ્વૈતાનંદ તેમના શિષ્ય થયા. આ સિવાય નિત્યાનંદ નામના ચૈતન્યથી નવ વર્ષ મોટા મધ્વ સંપ્રદાયી ભક્ત સંન્યાસી પણ ચૈતન્યના શિષ્ય થયા. એ રીતે થોડા વખતમાં લોકો ચૈતન્યને કૃષ્ણને અવતાર માનવા લાગ્યા. એ કીર્તન કરી દેહ દશા બૂધી કૃષ્ણના પ્રેમમાં મગ્ન થઈ જતા. ખંગાળમાંથી અને વૃંદાવનમાંથી અનેક શિષ્યો પુરીમાં ચૈતન્ય પાસે જતા અને ઉપદેશામૃતનું પાન કરતા. તેમના શિષ્યોમાંના બે-રૂપ અને સનાતને વૃંદાવનમાં ચૈતન્ય માર્ગનો પ્રચાર કર્યો છે. ખીળ ત્રણે-ગોપાળ ભટ્ટ, રઘુનાથ ભટ્ટ અને રઘુનાથદાસે ખંગાળીમાં ચૈતન્ય માર્ગનું વિશાળ સાહિત્ય રચ્યું છે. શ્રી ચૈતન્યદેવના વેદાન્ત સિદ્ધાંતને ‘અચિંત્યબોધાબોધ’ કહેવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયમાં રાધાકૃષ્ણની ભકિતનો અને વિશેષ કરીને સંકીર્તનનો ઉપદેશ છે. પ્રેમમય-કૃષ્ણભકિત (માધુર્યભાવ)જ સાધનરૂપ તથા ફળરૂપ ગણી છે. મુખ્ય પ્રમાણ્ય મંથ ભાગવત છે પણ સાથે સાથે બ્રહ્મસંહિતા, નારદપંચરાત્ર, કૃષ્ણ કલ્યાણ વગેરેનો પણ આધાર લીધો છે. મધુર ભકિત સિદ્ધ કરવા માટે શ્રવણ, કીર્તનરૂપ બાહ્ય સાધનનો આશ્રય લેવો અને આંતરિક સાધનમાં કોઈ પણ વ્રજવાસીના ભાવનો (સખીભાવનો) અભ્યાસ કરવો. આ સંપ્રદાયમાં હરિને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શુદ્ધ ભકિત ગણાય છે.

સામાન્ય સંસ્કારવાળા અને સંયમહીન અનુયાયી વર્ગ ઉપર શૃંગાર કાવ્યો (શૃંગાર ભકિત કાવ્યો)ની અસર વિકારપોષક થાય

એ સ્વાભાવિક છે અને એ પરિણામ આવ્યું છે એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

હિન્દુ ધર્મમાં જે ઈશ્વરવાદ છે, તે ઉપનિષદોમાં આપેલો છે. આખા વિશ્વમાં ઈશ્વર છે તે સિદ્ધાંત પણ ઉપનિષદોમાં છે. ઉપનિષદોમાં સૃષ્ટિ-સંજ્ઞાના કારણો આપાયેલાં છે. ઈશ્વર જગતમાં રહે છે અને જગત ઈશ્વરની એક વિસ્તૃતિ છે. ઈશ્વર જગતને કાળમાં રાખનાર છે. તે બધાથી જુદો છે, પરંતુ બધામાં તે રહે છે અને તેમને, કાળમાં રાખે છે. ઈશ્વર અને જગતના સંબંધને લગતા સિદ્ધાંતો પરિણામવાદ તથા વિવર્તવાદ છે. વૈષ્ણવ આચાર્યોના આત્મા અને પરમાત્માના સિદ્ધાંતો ઉપર અપાર્થ ગયા છે.

મધ્યયુગમાં એક દળને 'લોકવેદપંથી' અર્થાત્ જેઓ લોકાચાર અને વેદાચારને પ્રમાણભૂત મણે છે તે, અને બીજાને 'અનલૌસાયપંથી' અર્થાત્ જેઓ અનુભવદ્વારા પ્રત્યક્ષ થયેલ સત્યને માને છે તે—એવાં નામ આપેલાં છે.^{૧૬} લોકવેદપંથીમાં સૂફી મતના સંસ્થાપકો, મુસલમાન કવિઓ (જામલી, નૂરમહમ્મદ વગેરે), વૈષ્ણવ આચાર્યો, ચૈતન્ય, અષ્ટ-શાપ કવિઓ, શુન્દરાલી પ્રાચીન કવિઓ (નરસિંહ, ભોજો, ધીરો વગેરે) વગેરેના સમાવેશ થાય છે. અનલૌસાયપંથીમાં કબીર, દાદ, સુદરશ, રજબ, ગોપાલદ, નિરંજનપંથના સંસ્થાપકો, રામાનંદ, સંતકવિઓ વગેરેના સમાવેશ થાય છે.

રામાનુજ પંથોના ઉત્તર ભારતના રામાનંદાદિ મંત્રો એ જૂના દ્રાવિડ સંતોના ઐતિહાસિક વારસો છે. સંતોના ત્રણ વર્ગ પાંડ્યામાં આવે છે:—(૧) વૈષ્ણવ લક્ષ્મી (જેમાં બે પેટાભેદ—રામમહન અને

૧૬. ક્ષિતિભેદન શેન દ્વિત મધ્યયુગની સાધનાચાર. ૫. ૧૭

કૃષ્ણભક્ત-રામાનંદ, વિઠોબા, જ્ઞાનદેવ-નામદેવ, વગેરે), (૨) નિર્ગુણભક્ત (કબીર, દાદ, પીપો, સેનો વગેરે), (૩) શિવભક્ત અને શાકત.

સંતોની પરંપરામાં પહેલું નામ રામાનંદનું છે. જ્યેષ્ઠ મહારાષ્ટ્રના જ્ઞાની સંત જ્ઞાનદેવ રામાનંદની પહેલાં યથા છે જ્યેષ્ઠ ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી જણાય છે, પણ સંતપરંપરામાં રામાનંદનું પ્રથમ પદ જ્યેષ્ઠનું ૩૬ ધર્મ ગયું છે કે મહારાષ્ટ્રી ભક્તજનો જ્ઞાનદેવના પિતાને રામાનંદના શિષ્ય માને છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજના અનુયાયી શંકરાનંદના રામાનંદ શિષ્ય મનાય છે. રામાનંદ વૈરાગીઓ રામાનંદને શ્રી સંપ્રદાયના પરમાચાર્ય માને છે, પણ જ્યેષ્ઠો ગુરુથી લુદા પડીને કેટલાંક નવાં તરવો દાખલ કર્યાં છે. રામાનંદે સર્વ વર્ણ માટે સાદી ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો. સંસ્કૃતને બદલે જનભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો અને વાસુદેવને બદલે રામપૂજા ચલાવી. રામાનુજ મન્યકુળના બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતાનું નામ પુણ્યસદન અને માતાનું નામ સુશીલા હતું. તેમને દરેક વર્ણના શિષ્યો હતા. અનંતાનંદ, પીપો, કબીર, સેનો, રૈદાસ, પદ્માવતી વગેરે તેમના શિષ્યોનાં નામો છે. આમાં પીપો રજપૂત, કબીર વણકર, સેનો વાળંદ, અને રૈદાસ ચમાર હતો, જ્યારે પદ્માવતી સ્ત્રી હતી. રામાનંદ દાસ્યભાવવાળી ભક્તિના પ્રચારક હતા. જ્યેષ્ઠો બ્રહ્મસૂત્ર પર આનંદભાષ્ય, ભગવદ્ગીતા ભાષ્ય, શ્રી રામાયન-પદ્ધતિ વગેરે રચ્યા છે. રામાનંદ સીતારામના પૂજક હતા. રામાનંદના અનુયાયીઓ 'શ્રી રામાય નમઃ' જો મંત્રનો જપ કરે છે. રામાનુજ તિલક ઘોડા ફેરકારવાળું—ભીલી બે સફેદ લીટી વચ્ચે જ્યેષ્ઠ લાલ લીટીવાળું—તિલક હોય છે. રામાનંદના અનુયાયીઓમાં રામાનંદી વૈરાગીઓ મુખ્ય છે. આ પરંપરામાંથી ત્રણ મોટા પંથો (રૈદાસનો રૈદાસી પંથ, સેનાનો સેનાપંથ, મલ્લકદાસનો પંથ) મુખ્ય છે.

રામસંપ્રદાય આધુનિક યુગમાં વધુ ફેલાયો છે. રામ પ્રાચીનયુગથી વિષ્ણુ અવતાર તરીકે મનાતા આવ્યા છે. પુરાણોમાં તેમના ઉલ્લેખો

છે. ૨૬૫૨ના ૧૦મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે રાવણના સંહાર માટે વિષ્ણુ દશરથના પુત્ર તરીકે જન્મ લેશે. પુરાણસાહિત્યોએ તથા વાલ્મીકિએ રામને એક હિન્દુ ડોહિના વીર તરીકે વર્ણવ્યા છે. એટલે રામે હિન્દુઓના હૃદયને જીતી લીધાં હશે અને રામસંપ્રદાય થયો હશે. માધવ અથવા આનંદતીર્થે દિગ્વિજયરામની ભૂતિ બદરિકાભ્રમમાંથી પ્રથમ આણી. ઈ. સ. ૧૨૬૪ માં નરહરિતીર્થને રામ અને સીતાની ભૂતિઓ લેવા મોકલવામાં આવ્યા એવું મનાય છે એટલે કે ૧૧મી સદીથી રામસંપ્રદાય ચરૂ થયો. વાલ્મીકિની પૂજા માટેના સાત્વત સંહિતામાં મંત્રો છે, તેવા મંત્રો રામપૂજા માટે છે. હેમાદ્રિના પ્રતખંડમાં ચિત્ર સુદ દના દિવસે એટલે કે રામ જન્મના દિવસે ઠઈ ક્રિયા કરવી તે જણાવ્યું છે. તેમજ તથા જુદાકારિતે રામને કૃષ્ણના અવતાર તરીકે પૂજવાની પદ્ધતિઓ જતાવી છે. રામસંપ્રદાયમાં સીતા અને રામનો શ્રેષ્ઠ શુદ્ધ અને સરસ જણાય છે. કૃષ્ણસંપ્રદાયની માફક બટપટો લાગતો નથી. તે ધર્મની સરસતાનું નિરૂપણ એકનાથના 'અધ્યાત્મરામાયણ'માં, તુલસીદાસના 'રામચરિતમાનસ'માં તથા મદ્રાસમાં પ્રગટ થયેલ 'રામગીતા'માં થયું છે. હનુમાનને રામના પરમ ભક્ત માનવામાં આવે છે. રામસંપ્રદાયમાં સીતાનું સ્થાન રામ કરતાં ગૌણ હોવાથી તથા રામની બકિતમાં શુભારણાવ ન હોવાથી રામસંપ્રદાય રાધાકૃષ્ણ સંપ્રદાય કરતાં વધુ શુદ્ધ સ્વરૂપ ધરાવે છે.

મદ્રાસપટ્ટના લોકપ્રિય વૈષ્ણવધર્મ વિડોળાનો પૂજક છે. પંદર-પુરમાં વિડોળાનું મંદિર છે. નિષ્ણુમાંથી વિડોળા થયા છે. પંદરપુરનું નામ પાંદુરંગપુર હોય તેમ ત્યાંના એક લેખ પરથી લાગે છે. પોંડરીકક્ષેત્ર પણ પંદરપુર હોવાનું મનાય છે. એક દંતકથાનુસાર પુષ્કરીક માળાપની સેવામાં હોવાથી ઓકૃષ્ણ (બકિતથી પ્રસન્ન આવેલા) દર્શન આપવા શેર આવ્યા હતા જતાં તે તરત ક્રમાડ લિધાડી ન ચક્રો, તેથી કૃષ્ણને જીભ રહેવા માટે એક ઈંટ (મરાઠીમાં વીંટ) બદાર ફેંકી.

શ્રીકૃષ્ણ રક્ષિમણી સાથે ઈટ-ઉપર ઉભા રહ્યા. માળાપની સેવા પૂરી કરી રહ્યા પછી પુંડરીકે બહાર આવી કૃષ્ણની પૂજા કરી અને તેમને ત્યાં જ રહેવાનું વરદાન માગી લીધું. નામદેવ તથા તુકારામ વિઠ્ઠલ-પૂજના મૂળ પ્રચારક તરીકે પુંડરીકને ગણે છે. મહારાષ્ટ્રમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે રક્ષિમણી પૂજાય છે અને લોકભાષામાં રક્ષિમણીને બદલે રુકમાબાઈ બોલાય છે.

મહાતુલાવ પંથ વૈષ્ણવ છે અને મહારાષ્ટ્રમાં તથા ખાનદેશમાં પ્રચલિત છે. શ્રીકૃષ્ણના અવતારરૂપે દત્તાત્રેય આ પંથના આદિ સ્થાપક કહેવાય છે, પરંતુ વરવ્રતઃ પ્રશાન્ત ચક્રધર નામના સંન્યાસીથી આ પંથ આરંભ્યો છે. આ પંથમાં ઉપાસ્યદેવ શ્રીકૃષ્ણ મનાય છે. તેમાં ભગવદ્ગીતા મુખ્ય ગ્રંથ ગણાય છે. વિશેષ તો લીલાચરિત, લીલા સંવાદ, સૂત્રપાઠ વગેરે છે. તે પંથના મંદિરમાં મૂર્તિને નથી રાખતા પણ ચતુષ્કોણ કે ત્રિકોણ ચોતરો રાખે છે અને તેને જ ઉધિરના નામથી બાંધે છે. તેઓ કપડાં પહેરે છે તથા ચંદન અને તુલશીની માળા ધારણ કરે છે. અસ્પૃશ્ય સિવાયના ડોઢ પણ મહાતુલાવ ચર્ચ શકે. આ પંથના બે વર્ગ છે—(૧) ત્યાગી, (૨) ગૃહસ્થ. ગૃહસ્થ વર્ગ સોળ સંસ્કાર પાળે છે, પણ ત્યાગી વર્ગ એ બધાથી પર છે.

જ્ઞાનદેવ મહારાષ્ટ્રના એક મહાન સંત છે. તેઓ અદ્વૈતવાદી જ્ઞાની તથા બક્ત હતા. જ્ઞાનેશ્વરના સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણ તથા વિઠ્ઠલ એક જ છે. વેદ તથા વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા સર્વથા માન્ય છે. જ્ઞાનદેવ ઉપર નાથ સંપ્રદાયની અસર વધારે છે. જ્ઞાનદેવના ગ્રંથમાં જે વિદ્યા-જ્ઞાનની અસાધારણ પ્રતિભા દેખાય છે તેને મળતું નાથ સંપ્રદાયમાં અક્ષરારૂઢ ડોઢ દેખાવું નથી એટલે સાચી પ્રેરણા તો ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ભાગવત અને સંકરાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી જ મળી છે એમ માનવામાં વધી નથી.

નામદેવ મહારાષ્ટ્રના વૈષ્ણવ સંત હતા. નામદેવનું કુટુંબ સતારા

જીલ્લાના કચ્છાદ ગામ પાસે આવેલા નારસી નામના ગામમાં રહેતું હતું. તેમના પિતાનું નામ દામા શેઠ અને માતાનું નામ ગોણાબાઈ હતું. તેમણે પંદરીનું આહાત્મ્ય ધણું ગણ્યું છે. તેમણે પ્રભુને મહિમા સૌથી વધારે વણ્યો છે. તેમની ભક્તિ પ્રેમવધ છે. તેમણે મરાઠીમાં અભંગો કર્યા છે, તેમજ હિંદીમાં પણ લખેલા ગાથાં છે.

રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયના સ્થાપક આચાર્યનું નામ ગોસ્વામી હિતહરિવંશજી છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની બંશી (વંસી) નો અવતાર મનાય છે. સાધુ સંપ્રદાયમાં હિતહરિવંશજી નિમ્માઈ મતના પરમાચાર્ય મનાય છે. નિમ્માઈ પેઢે જ હિતહરિવંશજી પણ રાધા સાથે કૃષ્ણને લાગે છે. હિતહરિવંશજી મથુરા પાસે આવેલા બાદગાંવમાં જન્મ્યા હતા. એમના પિતા વ્યાસ ઋષિવંશસ મિશ્ર ગૌડ બ્રાહ્મણ હતા. તેમની માતાનું નામ તારાવતી હતું. તેમની જીંદગીનો મોટો ભાગ વન-મંડળમાં જ વીત્યો હતો. રાધાજીએ સ્વપ્નમાં મંત્ર આપવાથી તેમણે નવો સંપ્રદાય ચલાવ્યો એમ કહેવાય છે. સંવત ૧૫૮૨માં તેમણે જંદાવનમાં શ્રીરાધાવલ્લભજીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. તેમનો હિત-ચૌરાસી નામનો મંથ પ્રસિદ્ધ છે.

આસામના આલિપુખેરી નામના ગામમાં ઈ. સ. ૧૪૪૮ માં જન્મેલા કાયસ્થ શંકરદેવે ચલાવેલો મહાપુરુષ સંપ્રદાય ઉત્તર આસામમાં ચાલતા વૈષ્ણવ માર્ગમાં સૌથી પ્રખલ છે. શંકરદેવે ભાગવતનું આસામી ભાષાંતર કર્યું છે અને બીજા વૈષ્ણવ ભક્તિના મંથો લખ્યા છે. આસામમાં આ સંપ્રદાયના અનેક મંડો છે, જે સર્વો કહેવાય છે. મૂર્તિપૂજનો વિશેષ હોવાથી નામધર (સત્રમાં કીર્તન માટેનો વિભાગ)માં મૂર્તિ નથી હોતી, પણ જગી પીઠ ઉપર ભાગવતની પૌથી રાખવામાં આવે છે. શંકરદેવના પાદચિન્દવાળો પથરો પૂજાય છે. ભૌલુધર (સત્રનો બીજો વિભાગ)માં શંકરદેવે લખેલાં વૈષ્ણવ નાટકો (સતો) ભજવાય છે.

રામદાસ શિવાજીના ગુરુ તરીકે જાણીતા છે. ગુરુભક્તિ, સંતપ્રેમ, નામમહિમા તથા રામભક્તિ જેવાં ભક્તગણના લક્ષણો તેમનામાં હોવાથી તેઓ પ્રસિદ્ધ સંતજન છે. રામદાસના અંથોમાં સૌથી અગત્યને અંથ દાસબોધ છે. તેમણે ઈ. સ. ૧૬૪૯ માં શિવાજીને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

તુકારામ શિવાજી અને રામદાસના સમકાલીન હતા. તેઓ આશરે ઈ. સ. ૧૬૦૭માં પૂનાથી ઉત્તરપૂર્વમાં આવેલ દેહ ગામમાં મરાઠા કણ્ણી જાતિમાં જન્મ્યા હતા. તેમની કીર્તન કરવાની શક્તિને લીધે સોઠા કલાઠો સુધી તદ્દલીન રહેતા. તુકારામે અભંગોમાં ભજન કીર્તન કરતાં આયુષ્યક્રમ પુરો કર્યો. તેઓ પ્રભુનાં નામકીર્તન સિવાય ખીજાં સાધનોને માનતા નથી. તેઓ વિકૃતને જુદાં જુદાં નામથી સંબોધતા.

ગુજરાતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજ અયોધ્યા પાસેના હપૈયા ગામમાં સંવત ૧૮૩૭માં શ્રીધર્મ-દેવના જુવનમાં પ્રગટ થયા. તેમના પિતા શ્રીધર્મદેવનું મૂળનામ હરિપ્રસાદ પડે અને માતા ભક્તિનું મૂળનામ પ્રેમવતી હતું. આ હરિકૃષ્ણ મહારાજ (પાછળના સહજનંદ સ્વામી-સ્વામીનારાયણ) ૧૧ વર્ષ અને ૩ માસ પોતાનાં માતાપિતા પાસે રહ્યા, પછી સં. ૧૮૪૯માં અવાઠ સુદિ ૧૦ને દિવસે અયોધ્યાપુરી થકી વનમાં પધાયો અને સાત વર્ષ સુધી અનેક તીર્થસ્થળોમાં ફર્યા. આ યાત્રા દરમિયાન સ્વામીનારાયણ સ્વામીએ પોતાનું નામ નીલકંઠે રાખ્યું હતું. સં. ૧૮૫૬ના આવણ વદિ છત્રેને દિવસે સોરઠ દેશમાં લોજ ગામમાં મુક્તાનંદ સ્વામીને મળ્યા. સં. ૧૮૫૬ના જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૨ને દિવસે પીપલાજી ગામમાં શ્રી રામાનંદ સ્વામીને મળ્યા અને સંવત ૧૮૫૭ના કાર્તિક સુદિ ૧૧ને દિવસે રામાનંદ સ્વામી પાસેથી દીક્ષા લીધી. સંવત ૧૮૫૮ના માગશર સુદિ ૧૩ને દિવસે શ્રી રામાનંદ સ્વામીએ એક મહીના પહેલાં સ્વામી-

નારાયણને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના આચાર્યપદે સ્થાપીને દેહત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી સહજનનંદ સ્વામીએ ધર્મપ્રચારનું કામ શરૂ કર્યું, તે ૨૮ વર્ષ ૫ માસ અને ૭ દિવસ ચાલુ રાખ્યું. તે સમય દરમિયાન તેઓ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના ગામોમાં ફર્યા. એમનાં વચનામૃતોમાં ગઢડા, સારંગપુર, લોધા, વડતાલ, કરિયાણિ, અમદાવાદ અને પંચાલા એટલાં ગામોનો ઉલ્લેખ છે. સંવત ૧૮૮૬માં ૪૬ વર્ષ ૨ માસ અને ૧ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી આ પૃથ્વી ઉપરથી તેઓ અન્તર્ધાન થયા. ૧૭ સ્વામીનારાયણના સમકક્ષીન ૭ ભક્ત કવિઓ—શ્રી મુક્તાનંદ, શ્વહાનંદ, પ્રેમાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, દેવાનંદ તથા મજુદેવાનંદ પ્રસિદ્ધ છે.

સહજનનંદ સ્વામીના ચમત્કારોની અનેક વાતો આલે છે. રામાનંદ સ્વામીના અક્ષરવાસ મંદી સ્વામીનારાયણે (સહજનનંદ સ્વામીએ) પોતાના સાધુઓનાં શુદ્ધ જુદાં મંડળો સ્થાપ્યાં કે જે બિજ્ઞાવૃત્તિ કરી પોતાને જોઈતું વાપરી બાકીનાનું સદામત ખોલી દાન કરી દેતા. તે મંડળો સવારે બિજ્ઞાવૃત્તિ કરી દિવસે સજ્જન-કીર્તન અને ઉપદેશનું કામ કરતાં. ઉપદેશમાં મુખ્ય પાત્ર મતો (દાર ન પીવો, માસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો અને વટલાવું કે વટલાવવું નહિ) નવા શિષ્યને આપવામાં આવતાં. સ્વામીનારાયણના સાધુને ધન અને સ્ત્રીનેા સ પૂર્ણપણે ત્યાગ કરવો પડતો. સ્ત્રીની મૂર્તિને કે ચિત્રને જોવું કે અડધું નહિ, સ્ત્રીને સંદેશો ન મોકલવો તથા સ્ત્રીની નહાવાપીવાની જગ્યાએ જવું નહિ આજ કારણથી સ્વામીનારાયણ મંદિરોમાં સ્ત્રીઓનેા દેશન માટેનાં દરવાજો જુદો રાખવામાં આવતો. સહજનનંદ સ્વામી પોતાના અનુયાયીઓને કંઈ નિયમો પળાવતા. આહાર માટેના નિયમો મધ્ય આકરા હતા.

સ્વામીનારાયણે પોતાના ઉપદેશથી ગરાશીયાઓ વગેરેમાં થતાં

બાળહત્યા અટકાવી અને ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં થતા હિંસામય યજ્ઞોની વિરુદ્ધ અહિંસામય યજ્ઞોનો પ્રચાર કર્યો. વિધવાઓને સતી થવાને બદલે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને હરિભજનનો માર્ગ ઉપદેશ્યો. લગ્નમાં ફટાણાં ન ગાવાનો તથા હોળીમાં બીજાસ ન ગોંલવાનો ઉપદેશ કર્યો. મંત્ર, જ્ઞાન, મલિન દેવદેવીઓનાં બાધા રાખડી વગેરે છોડી દઈ કેવળ એક પરમેશ્વર નારાયણમાં શ્રદ્ધા રાખવાનો માર્ગ શીખવ્યો. કડીયા, દરજી, સુધાર, ખારવા, મોચી વગેરે હલકી જાતિઓ પાસે માંસમંદને ત્યાગ કરાવી નહાવાધોવાનો આચાર શીખવ્યો. શિક્ષાપત્રી પરથી જણાય છે કે રામાનુજનો વિશિષ્ટાદિત સિદ્ધાન્ત સહજનંદ સ્વામીને થોડા ફેર સાથે માન્ય છે. સ્વામીનારાયણે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને ધૃષ્ટદેવ માન્યા છે. જોને સ્વામીનારાયણરૂપે આ પૃથ્વીમાં આર્વિલાવ થયો એવું તેમના અનુયાયીઓનું માનવું છે એટલે સ્વામીનારાયણ પ્રગટ પુરુષોત્તમ કહેવાય છે. રામાનુજ સંપ્રદાયમાં અનુષ્ઠિત નારાયણ પૂજન છે, પણ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં દ્વિષ્ટુજ મૂર્તિ પૂજન છે. પરમાત્માની મૂર્તિ ધનશ્યામ છે પણ તે અતિશય તેજને શ્યામ લાગતી નથી, પણ શ્વેત લાગે છે. ક્યારેક સર્વે મુક્તને પોતાની મૂર્તિમાં લીન પુરુષોત્તમ એકલા જ રહે છે. એ પરમેશ્વરનાં સ્વરૂપમાં જાગ તથા ત્યાગ કરી શકાય નહિ. પરમેશ્વરની દયા, પ્રેમ આદિ અનંત કલ્યાણ શુભમુક્તતા વગેરેની બીજી માન્યતા રામાનુજ છે. એ પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન એની ચિત્શક્તિ—તે અક્ષર અથવા બ્રહ્મ છે. પરબ્રહ્મ અને બ્રહ્મ બંને નિત્ય સંબંધવાળાં તરવો ઉપરાંત ત્રીજું માયા અનાદિ તત્ત્વ છે. માયા આંત્યંતિક પ્રલયકાળે બ્રહ્મમાં લીન રહે છે. ઉત્પત્તિકાળે પરમાત્માની ઈચ્છાથી બ્રહ્મપુરુષરૂપે યદ્ય પોતામાંથી માયાને ઉપજાવે છે. રથૂજ, તથા કારણદેહોમાં વ્યાપી રહેલી સત્તા માત્ર એતન્ય પરત્તુ તે છે. તે અણુ છે અને દેહ સિવાય રહી શકતો નથી. બદ્ધ જીવનનો સંબંધ દેહ સાથે નિત્યનો છે. મુક્ત જીવ બ્રહ્મસુપુતિ વિશે લીન થાય છે. બ્રહ્મદશાને પામી પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એને જ ઉદ્ધવ

દેવીને આનંદલેખી, ત્રિપુરાસુંદરી અને લલિતા કહેવામાં આવે છે. મહાલેખ મહાલેખીનો પ્રાણ છે તેથી જને એક છે. શિવ પ્રકાશરૂપે શક્તિના વિમર્શરૂપમાં પ્રવેશે છે અને ત્રિંદુ, નાદ તથા કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રિંદુ વિકાસ પામે છે અને તેમાંથી નાદ નામનું નારીતત્ત્વ ઉદ્ભવે છે. ત્રિંદુ અને નાદ એક ચર્તા જે તત્ત્વ થાય છે, તે કામ (પ્રેમ) કહેવાય છે. જે ખીળું ત્રિંદુઓ હોય છે, જેમાંનું એક સફેદ નરનું પ્રતીક હોય છે અને ખીણું લાલ નારીનું પ્રતીક હોય છે. આની કલા થાય છે. ત્રિંદુ અને નાદનું તત્ત્વ તથા સફેદ અને લાલ ત્રિંદુઓ મળાને જે તત્ત્વ બને છે તે કામકલા કહેવાય છે. આમ ચાર શક્તિઓ એકઠી થાય છે. :—(૧) મૂળાબ્દુ કે જે જગતના નિર્માણના પદાર્થોનું સ્થાપન કરે છે તે, (૨) નાદ અથવા અવાજ કે જે પરથી નામકરણ થાય છે તે, (૩) સફેદત્રિંદુ કે જે નરનું પ્રતીક છે તે, (૪) લાલત્રિંદુ કે જે નારીનું પ્રતીક છે તે. આ ચારે તરફ એકઠાં થાય છે, ત્યારે કામકલા થાય છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે ખીણું તત્ત્વ હાથકલા નાદ સાથે વિકાસ પામે છે, જ્યારે નારીતત્ત્વ ફક્ત ત્રિંદુમાંજ પ્રવેશે છે. સૂયં (સંયુક્ત ત્રિંદુ) શક્તિના મુખ માટે, અગ્નિ તથા ચંદ્ર (લાલ અને સફેદ ત્રિંદુઓ) વક્ષસ્થલ માટે અને હાથકલા તેની પ્રભેદપત્તિની ચોનિ માટે માનવામાં આવે છે. આ દષ્ટિએ સર્જનને વિચાર નિશ્ચિત થાય છે. આમ સર્જકશક્તિ દેવી છે કે જે પરા, લલિતા, ભૈરવી અને ત્રિપુરાસુંદરી કહેવાય છે. શક્તિ અર્ધકલા અથવા અધુરું અંગ છે. તે શિવ સાથે પૂર્ણ બને છે અને કામકલા અથવા ત્રિપુરાસુંદરીનું પ્રતીક બને છે. આમ તે અહમ્ કહેવાય છે કે જે વ્યક્તિત્વ સાથે રહે છે, તેથી તેના વિકાસને એટલે કે સર્જનને વ્યક્તિત્વ હોય છે. અર્થાત્ બધાંજ રૂપ ત્રિપુરાસુંદરીનાં છે. જ્યારે તે દેવીયકો સાથે કામકલા વિધાનો પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે ત્રિપુરાસુંદરી બને છે. બધાના સર્જનની માફક વસ્તુઓ માટે બોલાતા ચંદો પણ ત્રિપુરાસુંદરીમાંથી બને છે. આમ તે પરા છે. સર્જન પરિણામ છે,

વિવતં નહિ. (અમૃતલક નહિ.) આ સંલવદશનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. જે કે શશ્વત્ત્વમા નશતત્ત્વને માનવામાં આવે છે પણ તે નારીતત્ત્વથી જીતાયેલું છે એટલે સર્વોત્તમ દેવી તે ત્રિપુરસુંદરી છે. આના અનુયાયીઓ ત્રિપુરસુંદરીમાં લાગી જવા વિચારે છે એટલે તેઓ ખોતાને ઓળખી શકે છે.

ત્રિપુરસુંદરીની પૂજા યાચ છે અને તે દીક્ષા દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આ દીક્ષા ત્રણ પ્રકારની છે :—(૧) મહાપદ્મ વનમાં ચિવના ખોળામાં બેસી હોય તેવી દેવીનું ધ્યાન કરવું તે, (૨) ચક્રપૂજા કે જે આલ્ય પૂજા છે તે, (૩) સાચા સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરવો તે. ચક્રની પૂજા—ક્રિયાકાંડનું મહત્ત્વ વધારે છે. સ્ત્રીની નવ યોનિઓમાં વચ્ચેની ઓયોનિના ચિત્રની પૂજા યાચ છે. આ આખું ચિત્ર શ્રીચક્ર કહેવાય છે. તે ચિત્રો ભૂજાપાન પર, રેશમી કપડા પર કે સોનાના પતરા પર દોરવામાં આવેલાં હોય છે. પૂજાને કારણે શકતોના બે વર્ગ પડે છે :—(૧) કૌલિક (૨) સમયી. કૌલો સાધનો દ્વારા અને સમયી ધ્યાનદ્વારા પૂજા કરે છે. ઉપર જણાવેલ ચિત્રોની પૂજા પ્રાચીન કૌલો કરતા હતા, જ્યારે અર્વાચીન કૌલો સુંદર જીવિત સ્ત્રીની યોનિની પૂજા કરે છે. કૌલો દેવીને મદિરા, માંસ, મધુ, મચ્છી વગેરે અર્પીને પૂજે છે. સમયી આખું કરતા નથી. આજણો પણ સમયી હોય છે કે જે શક્ત સિદ્ધાંતને અનુસરે છે અને દેવી ત્રિપુરસુંદરીની પૂજા કરે છે. કૌલોની પૂજા આલસી હોય ત્યારે શાંતિભેદ હોતો નથી. જ્યાં શાંતિના માધ્યમે આજણું જને છે, પરંતુ પૂજા પુરી થતાં તેમની શાંતિના યાચ છે. દેવીને લલિતા અને ઉપાંગલલિતાના નામે નિર્દેશ અને ભવ્ય રીતે પૂજવાના ઉદ્દેશ્યો ઠેઠલાંક ધાર્મિક પુસ્તકોમાં છે. હેમાદ્રિના પ્રત્યક્ષ અનુસાર લલિતાની પૂજા આસો માસના પહેલા દસ દિવસ યાચ છે, જ્યારે ઉપાંગલલિતાની પૂજા આસો સુદિ પાંચમના દિવસે યાચ છે. સ્ત્રીઓ ઉપાંગલલિતાની પૂજા કરે તો વૈધવ્યનું નિવારણ યાચ એવું મનાય છે.

સૌર સંપ્રદાયમાં સૂર્ય ઉપાસ્ય દેવ છે. સૌર ઝોટલે સૂર (સૂર્ય)ના ઉપાસક. સૂર્ય વેદકાલીન દેવ હતા. ઉપનયન ક્રિયામાં સૂર્યદેવની પ્રાથના થાય છે. ઈ. સ.ની ૭મી સદીમાં કવિ મયૂરે (૬૫૧ના સમયમાં)

સૂર્યસતક કાવ્ય લખ્યું હતું. સૂર્ય

હ. સૌર (સૂર્ય) પૂજા પાપવિનાશક તથા ધન, ધાન, કીર્તિ, તંદુરસ્તી વગેરે આપનાર દેવ છે. સૂર્ય

મૂર્તિમાં પરદેશી તરવો છે. ઉત્તર ભારતમાં બૃટવાળા સૂર્યની મૂર્તિઓ મળી આવી છે. કમરમાં પુસ્તી જણાય છે. સૂર્યમૂર્તિઓમાં કટિ પર ધારણ કરવાના અવ્યંગની અંતે ટીંચણ સુધીના લાંબા બૂટની ઈશાની વેશશૈલી નજરે પડે છે. કાસ્મીરનું માતૃકમંદિર, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, કાણુકનું સૂર્યમંદિર વગેરે જાણીતા સૂર્યદેવનાં મંદિરો છે. દક્ષિણ ભારતમાં બૃટ વગરની સૂર્યમૂર્તિઓ હોય છે.

ત્રેતકાલીન લેખોમાં સૂર્યના ઉપાસક માટે હંમેશાં 'આદિત્ય ભક્ત' શબ્દ વપરાતો. ઉપાસનામાં સૂર્યનું 'આદિત્ય' નામ ખાસ પ્રચલિત હતું કે જે 'આદિત્ય' પરથી સાધિત થયું છે. મહારાજા ધરપદ પરમ આદિત્ય ભક્ત બન્યા હતા. દક્ષિણ ગુજરાતના ગુજર નૃપતિવંશના શરૂઆતના કેટલાક રાજાઓ પણ 'દિનકર' અર્થાત્ આદિત્યના ઉપાસક હતા. લાટના પદ્મવોએ ગુપ્તકાલ દરમિયાન દશ-પુરમાં 'દીપરશ્મિ' (સૂર્ય)નું મંદિર બાંધાવ્યું હતું. તે સમય ત્રેતકયુગનો આરંભનો સમય હતો.

સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન મંદિરોમાં ઘણાં મંદિર સૂર્યદેવનાં હોય એમ ય છે; જેમકે સોમનાથપાટણ પાસે આવેલું 'સુત્રાપાડાનું' મંદિર યાનમાં આવેલું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર. ઉપાસના છેક વેદકાળ જેટલી છે અને ઉપનયન સંસ્કારથી સાવિત્રી (ગાયત્રી) ઝગ્યાનો પામી દરેક દિવસ પ્રતિદિન સંખ્યોપાસના સમયે સૂર્યને અર્ધ્ય આપી સાવિત્રીનો જપ અને સૂર્યનું ઉપસ્થાન

કરતો રહે એવું વિહિત કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ આદિત્ય ભક્તોને સંપ્રદાય ક્યારથી યર થયો હશે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.^{૧૮}

(અ) ગાણપત્ય સંપ્રદાય :—રુદ્રને મરુત યજમાન હતા. તેમને ગણ કહેવામાં આવતા અને ગણાના નેતાને ગણપતિ કહેવામાં આવતા. ગણેશ્વર દેવો વિનાયક દેવો ગણાતા. માનવગૃહાસુત્રમાં વિનાયકના ચાર પ્રકાર આપ્યા છે :—(૧) ચાલકટંકટ, (૨) કૂપમણ્ડ રાજપુત્ર, (૩) ઉચ્ચિત, (૪) દેવયજ્ઞન. ગાણપત્ય

૧૦. ઈતર સંપ્રદાયો સંપ્રદાયના છ પ્રકારો આનંદગિરીએ આપ્યા છે :—(૧) મહાગણપતિને પૂજનાર, (૨) હરિદ્રા ગણપતિને પૂજનાર, (૩) ઉચ્ચિત ગણપતિ, (૪) નવનીત, (૫) રવણ, (૬) સનિતાન. ગણપતિ-વિનાયક દેવ છઠ્ઠી સદીમાં ઉદભવ્યા હતા. ગણપતિ પૂજા બધા હિંદુઓ કરે છે.

(આ) રકંદ અથવા કાતિકેય પૂજા :—રકંદ પૂજા હવે ઓછી થઈ છે. રકંદ શિવપાર્વતીનેા પુત્ર હોવાનું મનાય છે. કુશાન રાજા કનિષ્કના સિક્કાઓ પર રકંદ, મહાસેન, કુમાર અને વિદ્યાપ (રકંદનાં નામો) વગેરે નામો લખાયેલાં છે. દક્ષિણ ભારતમાં કાતિકેય પૂજાનો વધુ પ્રચાર હતો.

જૈન ધર્મમાં ૨૪ તીર્થંકરોને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એ મહાત્માઓએ પોતાના જીવનથી તથા ઉપદેશથી અસંખ્ય જીવોને તાર્યા છે, તેથી તેઓ ‘તીર્થંકર’ નામે
૧૧. જૈન ધર્મ ઓળખાય છે. સૌથી પ્રથમ ઋષભદેવ અને હેસ્લા મહાવીર સ્વામી ૨૩ મા તીર્થંકરનાં ચાર મહામતો (અહિસાત્વત, સત્યત્વત, અસ્તેચ્ચત, અપરિમદ્વત) માં મહાવીર સ્વામીએ ‘અજિતચર્ચ’ નામનું પ્રત લિખેરી નીતિનું ધારણ લીધું

કથુ". મહાવીર સ્વામીનું મૂળ નામ વર્ધમાન હતું. તેઓ વૈશાલી પાસેના કુંદગ્રામના ક્ષત્રિય ક્ષાત્રિક સિદ્ધાથના પુત્ર હતા. તેમની માતા ત્રિશલા વૈશાલીના રાજકર્તા ચેતકની બહેન હતી. ચેતકની દીકરી ચેલ્લના મગધના રાજા બિંબિસારની રાણી હતી. વર્ધમાન યશોદાને પરણ્યા હતા અને તેમને એક પુત્રી હતી, જેને જામાલિ સાથે પરણાવી હતી. જામાલિએ જૈનધર્મમાં ભેદ જીઓ કર્યો હતો. મહાવીર સ્વામીએ માતાપિતાના મરણ બાદ કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મોટાભાઈની રજા લઈ ધર છોડ્યું. તેઓ નાલંદામાં ગોશાલ મજ્જિમલિપુત્રને મળ્યા હતા. ગોશાલે મહાવીરને મળ્યા પછી ૭ વર્ષે આજિવિક સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. મહાવીર સ્વામી અહંત તથા જિન તરીકે જોળખાય છે. તેમના અનુયાયીઓ નિમ્મંથ (મંથીઓમાંથી મુક્ત) તરીકે જાણીતા છે. કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી ત્રીસ વર્ષ સુધી ચંપા, મિથિલા, આવસ્ત, વૈશાલી, રાજગૃહ વગેરે સ્થળોએ ફરી ઉપદેશ આપ્યો. મગધના રાજા બિંબિસાર તથા અજાતશત્રુને તેઓ ધણીવાર મળ્યા હતા. મહાવીર સ્વામી ૭૨ વર્ષની ઉંમરે રાજગૃહ પાસે પાવામાં કાળધર્મ પામ્યા.

જૈનધર્મનું મહામંડળ 'સંધ' કહેવાય છે. સંધના ચાર વિભાગ છે :—(૧) સાધુ (મુનિ-યતિ-શ્રમણ), (૨) સાધ્વી (આયી-આળી), (૩) આવક, (૪) આવિકા. આમાંના પહેલા બે સંસાર તણ વૈરાગ્ય અને તપના તીવ્ર નિયમો પાળે છે. છેલ્લા બે સંસારમાં રહી મુનિઓના ઉપદેશ સાંભળે છે.

જૈનધર્મના મુખ્ય બે પંથો છે :—શ્વેતાંબર અને દિગંબર. અંબર એટલે શ્વેતવસ્ત્રવાળા અને દિગંબર એટલે દિશાઓરૂપી વસ્ત્ર છે તે. મગધ દેશમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં દુકાળ પડવાને કારણે ભદ્રબાહુ સ્વામી વગેરે ધણા જૈન યતિઓ કર્ણાટક વગેરે સ્થળોએ આશ્રય ગયા. જેઓ પાછળ રહ્યા તેઓ શ્વેતવસ્ત્ર ધારણ કરવા લાગ્યા. દુકાળ પુરો થતાં કર્ણાટકથી જે જૈન

યતિઓ પાછા આવ્યા, તેમજ પાછળ રહેલા યતિઓને વસ્ત્ર પહેરતા જોયા તથા તેમનો સિધ્ધિ આચાર જોયો; એટલે તેમના પંથો જુદા થયા. આ દિગંબરોનો મત છે. શ્વેતાંબરોનું કહેવું જુદું છે, તેમણે શિવભૂતિ નામે રાજાના નોકરની કિંમતી ચાલની દંતકથા છે. બાહ્યભાગમાં ઊંડા ઉતરવા જેવું નથી.

જૈનધર્મનું ખરું રહસ્ય બહિઃસા અને સંયમ એ સદાચારમાં સમાયેલું છે. જૈનધર્મ તીર્થંકરોની પૂજા-ભક્તિને સ્વીકારે છે. ધર્મરત્ના પૂજા-ભક્તિને નહિ, એટલે કે ભક્તિના તત્ત્વને છેક મોક્ષ સુધી પહોંચાડું જૈન સાધનાએ સ્વીકાર્યું છે. પ્રતિપક્ષમાં માટે મહિનામાં પાંચ વખત પાંચાતિયિઓ નક્કી કરવામાં આવી છે. બજવાળી પાંચમ, બે આઠમે અને બે ચૌદશે. એમાં ગૃહસ્થે આહાર, સરીરસંસ્કાર, બ્રહ્મચર્ય અને વ્યાપાર—એ ચાર વાનાં તજવાનાં છે. જૈનધર્મનું બીજું મોટું પ્રત પચુસણ (પન્નસણ-પચુંપણ) છે. શ્વેતાંબરની સ્થાનકવાસી શાખા તથા મૂર્તિપૂજક શાખા અને દિગંબરો આવજુ-ભાદરવામાં પચુસણ પ્રત આચરે છે. તે પ્રતમાં ઉપવાસ અને સાત્ત્રચણ કરવામાં આવે છે.

જૈન ધર્મસાહિત્યમાં ચૌદ પૂર્વો અને બાર અંગો પ્રસિદ્ધ છે. 'અંગ' પછી 'ઉપાંગ' નામમાં શાખો આવે છે. તે ઉપરાંત 'મૂલ' અને 'ઉદ' નામના મંથો છે તથા કલ્પસૂત્ર વગેરે બીજા કેટલાક સ્વતંત્ર મંથો અને સૂત્રોને લગતી નિર્ધુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ અને વૃત્તિઓરૂપે વિવરણાત્મક સાહિત્ય લખાયું. એમાં મૂળ સૂત્રોની ભાષા અર્ધમાગધી છે, બપારે આગળ જતાં વૃત્તિઓમાં જોને સ્થાને સંસ્કૃતને જ ઉપયોગ થયો છે.

જૈન ધર્મસાહિત્યનાં બાર 'અંગો'નું જ્ઞાન સુધર્મોથી માંડીને જરણાદ સુધીના ગચ્છધરાએ જાળવી રાખ્યું હતું, પરંતુ મૌર્યકાલના આરભમાં મગધમાં મગધેલી પરિવાર વખતે બારમું 'દષ્ટિવાદ' અંગ

જેમાં આગળનાં ચૌદ પૂર્વ ગ્રંથોનો સમાવેશ થયો હતો, તે લગભગ લુપ્ત થઈ ગયું હતું. મગધ પરિવર્તમાં સંકલિત થયેલાં આગમ વળી કાળખળે છિન્નલિન્ન ચર્તા ગયાં, એથી ઈ. સ. ૩૦૦ના અરસામાં એની વાચના પુનઃ સંકલિત કરવામાં આવી. આ વાચના રક્ષિત્લાચાર્યની અધ્યક્ષતા નીચે મથુરામાં અને નાગાર્જુનની અધ્યક્ષતા નીચે વલ્લભીમાં તૈયાર થઈ. આથી એમાં કેટલાક પાઠભેદ થયા. આ વાચનાઓ વીર સંવત ૯૮૦ કે ૯૯૩ (ઈ. સ. ૪૫૪ કે ૪૬૭)માં દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સંકલિત કરી ત્યારે એમણે માથુરી વાચનાને મુખ્ય વાચના તરીકે સ્વીકારીને વાલ્લભીવાચનાના પાઠભેદ વાયંતર તરીકે નોંધ્યા. આ પ્રત સમસ્ત ભારતના શ્વેતાશ્રમીઓમાં સર્વમાન્ય બનીને શ્વેતાશ્રમ સંપ્રદાયના આગમ ગ્રંથોનું સાહિત્ય હાલ એ વાચનારૂપે જ ઉપલબ્ધ છે. ૧૯

બૌદ્ધ ધર્મ એટલે ભગવાન શુદ્ધના ઉપદેશોને અનુસરનાર લોકોનો ધર્મ. શુદ્ધ એટલે બોધ પામેલા, ભગૃત થયેલા અને યાની. આ ધર્મમાં એકંદરે ૨૮ શુદ્ધ થયા ગણાય છે. જેમાંના છેલ્લા ૨૪ વિશે વિગતવાર માહિતી મળે છે. ૨૪મા છેલ્લા શાક્ય ૧૨. બૌદ્ધ ધર્મ શુદ્ધ ખાસ પ્રખ્યાત છે. તેઓ મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન હતા. તેઓ કપિલવસ્તુના ક્ષત્રિય શાક્ય રાજા શુદ્ધોદનના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મસ્થાન હુમ્બિનિ હતું કે જ્યાં પાછળથી અશોકસ્થંભ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. તેમને યશોધરા નામની પત્ની તથા રાહુલ નામનો પુત્ર હતો. જીવનની કુટુમ્બતાઓ જોતાં તેમણે ઘર છોડ્યું. આ બનાવ 'મહાનિષ્ક્રમણ'ના નામે જાણીતો છે. ગયા પાસે પીપળના વૃક્ષ નીચે બેસી ગૌતમે યાન પ્રાપ્ત કર્યું એટલે તે શુદ્ધ કહેવાયા. તેમને શાક્ય યુનિ. સિદ્ધાર્થ, તથાગત, જિન વગેરે ઉપનામ મળ્યાં છે. તેમણે પહેલવહેલો ઉપદેશ બનારસ

પાસે આવેલ સારનાથના મૃગદાવમાં 'કર્થો. જાડીની જિંદગી તેમણે તેમના સિદ્ધાંતોના ઉપદેશમાં કાઢી. મંગલના રાજ ખિમિસાર તથા અગ્નતશત્રુ એમને માન આપતા, ઝોરખપુર જિલ્લાના કુલિનગરમાં તે ૮૦ વર્ષની હંમેરે નિરાશુ પામ્યા.

બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીન આધારભૂત શાસ્ત્રો 'ત્રિપિટક' નામે જાણીતાં છે. ત્રિપિટકના ત્રણ વર્ગ છે—(૧) વિનયપિટક—આના ત્રણ પેટા વિભાગ છે. જ સુત્તવિભાગ—આના મહાવિભાગ તથા લિખ્ખુની—વિભાગ નામના બે પેટા વિભાગ પડે છે, જેમાં સાધુસાધ્વીઓને પાળવાના નિયમો છે. (બા) ખ-પકા—આના મહાવગ્ગ (મોટા વર્ગ) તથા સુલ્લવગ્ગ (નાનો વર્ગ) નામના બે પેટાવિભાગ છે. મહાવગ્ગમાં વર્ષાઋતુમાં પાળવાના નિયમો છે અને સુલ્લવગ્ગમાં રહેઠાણ તથા સાધુની ફરજોનું વર્ણન છે. (હ) પરિવાર—આમાં વેદની અતુકમણિકાઓ, પરિશિષ્ટો તથા વેદાંગના જેવા વિષયોની માહિતી છે. (૨) સુત્તપિટક—આમાં સંવાદ રૂપે ધર્મના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરાયેલી છે. તેના પાંચ પેટા વિભાગો—દીપનિકાય, મગ્ગિમનિકાય, સંયુત્તનિકાય, અંગુત્તરનિકાય અને ખુદ્ધનિકાય. ખુદ્ધનિકાયને ઠેટલાક ધર્મપિટકનો વિભાગ પણ કહે છે. આમાં કહેવતો, ખીતો, કાવ્ય, પરીકથાઓ તથા દંતકથાઓ છે. આમાં જુદા જુદા ૧૫ સમૂહો છે—ખુદ્ધપદ, ધર્મપદ, હિદાન, ઇતિવૃત્તક, સુત્તનિપાત, વિમાનવત્સુ, પેતવત્સુ, ચેરમાયા, ચેરીગાયા જાતક, નિદેશ, પટિસંભિદામગ્ગ, અવધન, જુદ્ધવંસ તથા ચરિયાપિટક. (૩) અભિધર્મપિટકમાં ધર્મને લગતી વિગતો પ્રમોત્તરરૂપે વિદ્વાત્કરી ચર્ચાદ્વારા અપાઈ છે. તેના સાત પેટાવિભાગ છે—ધર્મસંગતિ, ધાતુકથા, વિભાગ, ધાતુકથા, કથાવત્સુ, ચમક, પદાનપ્રકરણ.

વેદધર્મમાં ચરુપાઘાદિ 'કર્મકાંડ'નો અતિરેક થયો હતો અને ચરુઅંતે પરુહિંસા પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં વધી રહી હતી. સંસારના

દુઃખોત્તુ' મૂળ કારણ શોધનાર સાધકોની બે પરંપરા હતી—(૧) વેદને વકાદાર રહીને તેતું આંતરિક પરિવર્તન ઇચ્છનાર સાધકો (યાજુર્વેદકથા, નાચિકેતા, ઉદ્દાલક, સ્વેતકેતુ વગેરે ઋષિઓ) (૨) અમલ—આ પરંપરામાં વેદસાહિત્યનું તથા બ્રાહ્મણ પુરાહિતોનું વચસ્વ ન સ્વીકારાતું. આમાં સ્વતંત્ર વિચારસરણી તથા તપ ત્યાગ, દેહદમન વગેરે પ્રકારની સાધનાથી સંસારનાં દુઃખોત્તુ' મૂળ શોધી કાઢવાની તીવ્ર તાલાવેલી ધરાવનાર સાધકો હતા.

બૌદ્ધધર્મમાં ચાર આયસત્યો—દુઃખ, દુઃખકારણ, દુઃખકારણ—નિવૃત્તિ અને દુઃખકારણ—નિવૃત્તિ—માર્ગ છે. 'સંસાર દુઃખરૂપ' છે તે દુઃખનું કારણ જીવનની તૃષ્ણા છે. તૃષ્ણામાંથી ઉપજતા 'ઉપાદાન' (વિષયગ્રહણ)નો નાશ થાય એટલે પુનર્જન્મ અને પુનર્જન્મ ક્ષાયે ભોગ્યોક્ષા જરા-મરણ વગેરેનાં દુઃખો સમાપ્ત થાય. આ દુઃખ રહિત સ્થિતિ તે નિર્વાણ. નિર્વાણ માટે જુદે ને માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે તે 'મધ્યમ પ્રતિપદા' કહેવાય છે.

જુદનો બષ્ટાંગ મધ્યમ માર્ગ દરેક સાધકને અનુકૂળ થઈ પડે તેમ છે. તે આયસ બષ્ટાંગ માર્ગ પણ કહેવાય છે.—સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્વાક્, સમ્યક્ કર્મ, સમ્યક્ આચર, સમ્યક્ વ્યાયામ (પ્રયત્ન), સમ્યક્ સ્મૃતિ તથા સમ્યક્ સમાધિ. આમાં વધા દેહકષ્ટ નથી. વિષયભોગ તજવાની તથા મન અને ઇન્દ્રિયો કબજે કરવાની તે જરૂર છેજ. ટૂંકમાં શીલ, પ્રદા અને સમાધિનો ઉપદેશ છે.

આ બષ્ટાંગ માર્ગે પ્રથમ કરવામાં દસ બન્ધનો નડે છે. તે સંયોજન કહેવાય છે. સત્યકાવદષ્ટિ (દેહાભિમાન), વિચિકિત્સાં (સંયમ), શીલવતપરામર્ષ, કામ (વિષયવાસના), પ્રપ્તિષ (દ્વેષ, વૈર) રૂપરાગ (ઐદિક પદાર્થોપર આસક્તિ), અરપસગ (સ્વર્ગના વિષયમુખની આસક્તિ), માન (અભિમાન), બૌદ્ધત્વ (દેહતપણ), અવિદ્યા (અજ્ઞાન)—

આ વિદ્યોથી સાવચેત રહી આર્થ' અષ્ટાંગ આગેતુ' સેવન કરવું અને તૃષ્ણાતુ' હિન્મૂલન કરી નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કરવું.

બૌદ્ધ ધર્મમાં 'જંચક્ષીલ' ગણાવવામાં આવે છે—૧. પ્રાણાનિપાત (હિંસા ન કરવી), ૨. અદત્તાદાન (ચોરી ન કરવી), ૩. મૃધાવાદ (અસત્ય ભાષણ ન કરવું), ૪. મદ્યપાન ન કરવું અને ૫. અભિચર્ય પાળવું. આ પાંચમાં બીજાં ત્રણ ઉમેરી અષ્ટાંગ શીલ ઉપદેશવામાં આવે છે. ૬. રાત્રિએ બોજન ન કરવું ૭. પુષ્પના હાર, ચંદન વગેરે સુગંધિત પદાર્થો ધારણ ન કરવા ૮. જમીન પર માત્ર સાદી પાથરીને બેવું. બીજાં બે ઉમેરી દશ શીલ કરવામાં આવે છે. ૯. નૃત્યવાજિત્રાદિકથી વિરમવું. ૧૦. સુવર્ણાદિ ધાતુનો પરિગ્રહ ન કરવો.

બૌદ્ધ ધર્મમાં શુદ્ધ યવાની ઈચ્છાથી જે જીવ પ્રયત્ન કરતો હોય તેને બોધિસત્વ કહે છે. શુદ્ધ યતા પહેલાં અનેક ગુણો (અહિંસા, ક્રુણા, દયા, જ્ઞાનયોગ, ક્ષમા, કુલ્લળતા) સિદ્ધ કરવા પડે. શુધ્ધિ આ રીતે અનેક જન્મ સુધી સાધના કરી શુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું હવું એમ બૌદ્ધો માને છે. આ વાત તે ધર્મના અનુયાયીઓના મન પર ઠસાવવા માટે એક બોધિસત્વની કલ્પના કરી તેની જન્મ જન્મોત્તરની કથાઓ બોલી ફાટવામાં આવી છે. એ કથાઓને 'જાતક કથાઓ' કહે છે.

બૌદ્ધ ધર્મની બે શાખાઓ બની હતી—(૧) હીનયાન, (૨) મહાયાન. શુદ્ધનો ઉપદેશ ત્રિપિટકમાં સમ્રહાયેલો છે. તેને જોયો વશાદાર રહ્યા તેઓ સામા પક્ષની દૃષ્ટિએ હીનયાન કહેવાયા અને બીજી તરફ જોયો શુદ્ધના ઉપદેશનો વિશાળ-આપક અર્થ કરી સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણ માટે તેનો પ્રચાર કરવાનું એમ સ્વીકારીને તેને માટે વિવિધ ઉપાયો અપનાવા લાગ્યા તે મહાયાન કહેવાયા.

મહાયાનમાં શુદ્ધ ભગવાન દિદ્ધ ધર્મની ત્રિમૂર્તિની ખાસ ત્રણ નામથી પૂજાય છે—(૧) મંજુશ્રી (જ્ઞાનની મૂર્તિ), (૨) અવલોકિતેશ્વર

(બોધિસત્ત્વ), (૩) વજ્રપાણી (શક્તિરૂપાં વજ્રે ધારણ કરનાર). આમાં ધ્યાન, પરોપકાર અને ઉપદેશનો મહિમા છે, તેથી આ ત્રણ કાર્ય માટે પાંચ ધ્યાની શુદ્ધ, પાંચ બોધિસત્ત્વ અને પાંચ માતૃષી મનાય છે. તિબેટના બૌદ્ધ ધર્મમાં હિંદુ ધર્મનાં તંત્રચાઓના જેવી મેલી દેવીઓની ઉપાસના થાય છે.

બૌદ્ધ ધર્મ અશોકનાં સમયમાં ભારતથી સિલોન, બ્રહ્મદેશ, ચીન વગેરે દેશોમાં ફેલાયો હતો. ગુજરાતના મૈત્રક રાજ્યોએ તથા વર્ધન વંશના હર્ષ રાજ્યે બૌદ્ધ ધર્મને ધણી મદદ કરી હતી. ગુજરાતના રાજા કુમારપાલે પણ બૌદ્ધોને મદદ કરી હતી. નાલંદા, વલ્લભી વગેરેમાં બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠો હતાં. હાલમાં હીનયાનનો પ્રચાર દક્ષિણ દેશો—સિંહલદ્વીપ, બ્રહ્મદેશ અને સિયામ—માં છે. બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાનનો પ્રચાર ઉત્તર દેશો—નેપાલ, તિબેટ, ચીન, ઝારિયા અને જાપાન—માં છે.

ભારતમાં બૌદ્ધ ધર્મમાં છેવટમાં તંત્રપ્રધાન વજ્રયાન સંપ્રદાયનું વચસ્વ જન્મ્યું. સમય જતાં એમાં અસંખ્ય દેવદેવીઓનો ઉમેરો થયો અને એમાં ગૌણ અને પરાજિત દેવો તરીકે હિંદુ દેવોને પણ સમાવી દેવામાં આવ્યા. આ દરમિયાન હિંદુ ધર્મમાં પણ તંત્રપ્રધાન ઉપાસના વચસ્વ ધરાવતી હતી. આથી આખરે હિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ વચ્ચેનું અંતર એટલું બધું ઘટી ગયું કે બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ હવે એમના જમાનામાં પ્રચલિત બૌદ્ધ ધર્મના જેવા જણાતા અને છતાં વધુ પ્રાચીન પરંપરા ધરાવતા હિંદુ ધર્મમાં જળી જવા લાગ્યા. ભટ્ટ કુમારિલ, સંકરાચાર્ય વગેરેએ બૌદ્ધ ધર્મનું ખંડન કર્યું તથા મુસલમાન આક્રમણકારોએ બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠો અને વિદ્યારાજો વિનાશ કર્યો છતાં બૌદ્ધ ધર્મ આ બાબ આક્રમણોની સરખામણીએ ખાસ કરીને એના આંતરિક અવપાતને લીધે ભારતમાં લુપ્ત થયો, અર્થાત્ સ્વાભાવિક મૃત્યુ પામ્યો. હાલમાં બૌદ્ધ ધર્મ નેપાલ, તિબેટ, ચીન, ઝારિયા અને જાપાનમાં છે.

વીસમી સદીમાં કલકત્તામાં મહાબોધિ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ. સારનાથ, સાચી વજેરે સ્થળોએ નવા રત્નો બાંધાયા. દેશભરમાં ભગવાન શુદ્ધની ૨૫૦૦મી જયન્તિ ઉજવાઈ અને આંબેડકરે બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા લઈ પોતાના અનેક અતુલાયીઓને એ ધર્મમાં ભેળવ્યા. પરિણામે તાજેતરમાં બૌદ્ધ ધર્મ ભારતમાં થોડે અંશે સજીવન થઈ રહ્યો હોય એવું લાગે છે.

અતુલાયીઓની સંખ્યાની ગણતરીએ બૌદ્ધ ધર્મ જગતના ત્રણ મુખ્ય ધર્મો—બૌદ્ધ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, ઈસ્લામ ધર્મ—માં અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે.

બ્રાહ્મણોને હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ એ ત્રણ ભારતવર્ષના ત્રણ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી જેવા મોટા નદીની પ્રવાહો છે. ૨૦ હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણ એકબીજાથી તદ્દન જુદા અને અલગ ધર્મો નથી, પણ વેદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એમ એક હિંદુધર્મની ત્રણ શાખાઓ છે. ૨૧

૨૦. નર્મદાસાંકર મહેતા—હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૮૬.

૨૧. હીરાવાક ઇક્ર—જગતના ધર્મોની રચના. પૃ. ૧૫૬.

૧૦. ભારતના દાર્શનિક મતો

ભારતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ૧૬મીન પ્રાચીનકાળથી ચતુર્થ આબુધું લાગે છે. વેદધર્મમાં કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ બંનેનું મહત્ત્વ હોવાને કારણે યજુર્ક્રિયાઓ પ્રચલિત હતી.

૧. ઋગ્વેદ સંહિતાનું તત્ત્વજ્ઞાન

ચિંતનો યજ્ઞતા અંગે પર ધડાયેલાં હતાં. પરમેશ્વર બ્રહ્માંડમાં એટલે શરીરમાં શરીરી તરીકે વસે છે અને

તેથી 'પુરુષ' સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવતા. જગતનું સર્જન આ સંસારચક્રના પ્રસારણરૂપે ગણાવું. અગ્નિદ્વારા મનુષ્યો સ્વર્ગલોકમાં જાય છે એવી ભાવના સમાજમાં પ્રસારેલી હતી.^૧ આ યજુર્કાંડમાંથી બ્રહ્મણ્ય અને આરણ્યકમાં અગ્નિરહસ્ત્યનું પ્રકરણ પ્રવેશ પામ્યું અને તેમાંથી અંતર્ધર્મી ઈશ્વરની ભાવના ઊભી થઈ હતી. વેદકાળમાં ધણા દેવોની ભાવના પ્રચલિત છતાં પ્રત્યેક દેવ એક સદૃશરતુના અનંત રૂપો પૈકીનું એક રૂપ છે એ ભાવના ઋષિઓના અંતઃકરણમાં સત્ત્વર જાગી ઊઠી હતી. શ્રોતસંહિતા કાળમાં તત્ત્વચિંતન અધિભૂત (પંચ-જૂતથી ધડાયેલા વિશ્વસંબંધી), અધિદેવ (વિશ્વને આત્મા સાથે સંબંધ કરાવનાર ઈન્દ્રિયાદિ જ્ઞાનસાધન ઉપર ઉપકાર કરનાર અધિકારી દેવો સંબંધી) અને અધ્યાત્મ (અનુભવ કરનાર આત્મા સંબંધી) ને રૂપરૂ કરવું ચાલતું હતું. જગત, ઈશ્વર અને જીવ એ ભવિષ્યમાં વિવિકત થનારી ત્રિપુટીના ત્રણ અંશો આકાશવણા તાણાવાણા તરીકે વેદસૂકતમાં પ્રવેશ પામેલા છે.

ઋગ્વેદમાં સકિન સાથે તત્ત્વગ્ધાનનું તત્ત્વ પણ નજરે પડે છે. તેમાં આલોક અને પરલોક સંબંધી બહુ જિંડા વિચારો છે. દસમાં મંડળના પુરુષસૂક્ત તથા નાસદીય માં જિંડું તત્ત્વગ્ધાન છે. ધર્મ શબ્દ ઘાતુ ઉપરથી થયો છે અને એનો અર્થ 'ઉત્તમ આચારવિચાર' થાય છે. ખીજે શબ્દ 'ઋત' ■ જેનો મૂળ અર્થ સીંધી લીટી, નિયમ થાય છે. એ ઉપરથી આ વિશ્વમાં જે અબાધ્ય નિયમ પ્રવર્તે છે તેને માટે એ શબ્દ પ્રવર્તે છે. વળી એ શબ્દ બાહ્ય સૃષ્ટિના નિયમને જ નહિ પણ અનુષ્ઠાની નીતિ અને ધર્મના નિયમને પણ લાગુ પાડવામાં આવે છે. 'મશ્વર' શબ્દ ઘાતુ ઉપરથી થયેલો છે. એનો મૂળ અર્થ વૃદ્ધિ-વિકાસ-વિસ્થાપતાનું તત્ત્વ એવો થાય છે. તે ઉપરથી એ શબ્દ ધાર્મિકતા, સ્તુતિ, યગ વગેરેને લગાડવામાં આવે છે. 'યત' શબ્દ ઘૂ-ર્જીટવું, પસંદ કરવું પરથી થયો છે અને એનો અર્થ 'ર્જીટએક' અથવા 'પસંદ કરેલું' થયો છે. યતનો અર્થ 'ર્જીટએક' અથવા તે જે પરમાત્માને પસંદ છે તે થયો છે અને તેથી તેનો સ્પષ્ટ અર્થ મળ્યો પસંદ કરવાનું છે એવું જીવન થાય છે. 'વરુણ' સાથે એ શબ્દ વારંવાર જોડવામાં આવે છે અને વરુણ નીતિનો દેવ છે, તેથી યત શબ્દના અર્થમાં પણ નૈતિક જીવનના રહેકી છે. આ રીતે ઋગ્વેદ સંહિતાના ધર્મ અને તત્ત્વગ્ધાનવાચક શબ્દો જ્ઞેતાં તે જાણના ઋષિઓની ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનવાદની કૌટુંબી વ્યાપક છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં તત્ત્વગ્ધાન, ધર્મ અને દેવો સંબંધી ઉચ્ચારણોમાં નજરે પડે છે. કુદરતી શક્તિઓને સર્જન અનેકદેવવાદ (દી, અગ્નિ, વરુણ, ઉષા, મરુત વગેરે) જન્મ પામ્યો. માનવહૃદય બધા દેવસમૂહથી સંતોષ પામતું નહિ તેમા ક્યો દેવ મોટો ■ એ વિચાર આવતો. આ વિચારના અંતે શોધી શકવામાં આવ્યું કે અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ વગેરે એક પરમાત્માના જુદાં જુદાં નામો.

છે. તે પરમ તત્ત્વને યાનીઓ અગ્નિ, -યમ અને માતરિશ્વ કહેતા. આ એકદેવવાદના ચિંતનથી ભારતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થયો. તે એક દેવ અથવા પરમ તત્ત્વ 'બ્રહ્મ'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે સમયની અધ્યાત્મવિદ્યા સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી વિચારોનો ખ્યાલ ઋગ્વેદ પરથી આવે છે.

અથર્વવેદમાં મેલી ધાર્મિક વૃત્તિનું દર્શન થાય છે. આ વેદમાં કાલરક્ષ (આધાર) દેવ તથા કામદેવની પૂજનો ઉલ્લેખ છે. આમાં રક્ષાને મહાન ગણવામાં આવ્યો છે.

૨. બીજી સંહિતાઓ અને તે પ્રજાપતિ, યજુષ અને બ્રહ્મનામે ઓળખાતો. તેનામાં રથલ, કાલ, દેવો, વેદો તથા સદાચારનો સમાવેશ થતો. બ્રહ્મલોક તથા નરક અને તેની યાતનાઓનો ઉલ્લેખ અથર્વવેદમાં થયો છે. યજુર્વેદ, સામવેદ, અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં યજુને લગતી વિગતો છે. યજુર્વેદને ઋષિઓના સમૂહો ઉચ્ચારતા. તેમાં પ્રતીકાત્મકતાનો ખ્યાલ હોતો. તેમાં જીવનકલ્યાણ માટેની પ્રાર્થનાઓ પણ દેખાય છે. આમાં દેવતાઓનાં સ્વરૂપ વિશે તથા પરમાત્માની એકતા વિશે નવાં ચિંતન દેખાય છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પ્રતીકાત્મકતા વધી ગઈ. તેમાં અમુક ઋષિનું ચોક્કસ શ્રુત મંતવ્ય છે તેનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું. સંહિતાકાળનાં અવ્યક્ત ચિંતનોના તંત્રોમાંથી બ્રાહ્મણ કાળની તત્ત્વવિદ્યાને લગતાં વસ્ત્રો વણાવા લાગ્યાં. ચિંતનોની કસોટી યજુને લગતી પરિષદોમાં થતી હતી, પરંતુ તેને આચરણમાં મૂકવાની કુચી ઋષિઓ પોતાના સિધ્ધોને ગ્રાસ બેઠકમાં-ઉપનિષદોમાં આપતા. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં જગત ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ છે-પ્રજાપતિએ ધૃતિ થતાં આ જગતનું સર્જન કર્યું. જન્મમરણના બંધનમાંથી છૂટવું અર્થાત્ સંસારમાંથી મોક્ષ મેળવવો તે જીવનનો આદ્ય હતો. ઋગ્વેદનું એકશ્વરવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન બ્રાહ્મણ વિભાગમાં દ્વિતર થાય છે

અને તે એક પરમાત્મા 'બ્રહ્મપતિ' ના નામથી સંબોધાય છે ને તેની ઉપાસના માટે 'યજુર્વેદ' ગ્રાધાન્ય પામે છે.^૩

જીવ, જગત અને ઈશ્વર એ તત્ત્વત્રયીનું અપરોક્ષ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન તેજ તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન માટેનો સંસ્કૃત ભાષામાં ૨૬ શબ્દ 'દર્શન' છે. દર્શનશાસ્ત્રનો પારિભાષિક

૩. ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ 'દીલ્લુદી'નો વાચક બનાવ છે. આ જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે. આ જ્ઞાનનું

નિરપેક્ષ વેદસાહિત્યના હેત્વા યર-ઉપનિષદ વિભાગમાં થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનકાંડ કહેવાય છે. વેદનો આ અંતવિભાગ હોવાથી તેને વેદાન્ત પણ કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરી પરમાત્માને પહેચાડનારી વિદ્યા ઉપનિષદોમાં છે. તે ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ જીવ એ પંચમહાભૂતના જતેલા જડ પદાર્થથી બિન્ન છે. ૨ એ પદાર્થો સજીવ પરમાત્મામાંથી થયા છે, ટકી રહ્યા છે અને અંતે તે માંલગે છે. ૩ પરમાત્મા પિંડમા અને અક્ષાંડમાં વસેલો છે. તે જગતનો અને જીવનો અંતર્યામી છે. ૪ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ ભદ્ર ગાદ અને નિકટ છે. પારમચિત્ત દષ્ટિએ 'અદૈત' છે. આ અદૈત એ 'કેવલ' 'વિચિષ્ટ કે શુદ્ધ' છે, તે નિમિત્ત નથી. ૫ પરમાત્માને ઉપનિષદ 'બ્રહ્મ', 'પરબ્રહ્મ', 'પુરુષ', 'આત્મા' એવા શબ્દોથી સંબોધે છે. ૬ એ મન, વાણી અને ઇન્દ્રિયોથી અગ્રેયર છે. ૭ એ પરમાત્મા 'નેતિ' 'નેતિ' અર્થાત્ 'એમ નહિ' 'એમ નહિ' એવા નકારવાચક શબ્દોથી જ કથાય છે. એનો મહિમા અપાર છે. ૮ એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર મન, ઇન્દ્રિયો વચ્ચે કરીને, તપ, સંવચ તથા અદ્યતન પાવનથી થવાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પ્રાપ્ત કરાય છે. ૯ આ જ્ઞાન

પ્રાપ્તિ માટે ઉપનિષદ વગેરે સદ્બ્રથોનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરી ધ્યાન કરવું પડે છે. ૧૦ જે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેજ સાચા અર્થમાં 'બ્રાહ્મણ' (બ્રહ્મને જાણનાર). આ જ્ઞાનથી વર્ણિત તે 'કૃપણ' (દયાપાત્ર) છે. ૧૧ મનુષ્યની તેના સારા ખોટા કર્મ પ્રમાણે સારી ખોટી ગતિ થાય છે. સત્પુરુષ ચંદ્રલોકમાં કે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેને જન્મ જન્મંતરનો ફેરા નથી.

વેદનાં સત્યો જોવા માટે બ્રાહ્મણ સામકારોએ છ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ મંથોના કર્મ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય તેથી ૪. ભારતની પ્રાચીન વિચાર-ધારાઓ

કરવા માટે આ દર્શનો (પદ્ધતિઓ) રચાયાં છે. જે દર્શનોનાં સૂત્રોથી તે દર્શનોનો આરંભ થયો મનાય છે.

આ છ આસ્તિક દર્શનો 'એ દર્શનનાં ત્રણ જોડકાં' નાં બનેલાં છે.

(૧) સામ્ય-યોગ (૨) ન્યાય-વૈશેષિક (૩) પૂર્વમીમાંસા (કર્મ અથવા ધર્મસીમાંસા)-ઉત્તરમીમાંસા (બ્રહ્મમીમાંસા અથવા વેદાન્ત)

ખીજાં ત્રણ નાસ્તિક (વેદમાં ન માનનાર) દર્શનો પણ છે.

(૧) ચાર્વાક અથવા લોકાયતિક, (૨) બૌદ્ધ, (૩) જૈન.

(૧) ચાર્વાક અથવા લોકાયતિક દર્શન :—આ દર્શન ધણું પ્રાચીન છે. બ્રાહ્મણ પુરાહિતોનો વિરોધ કરવા લોકાયતવાદ ઉદ્ભવ્યો મનાય છે. પ્રભોધયત્રીદ્યના નાટકમાંથી આ નાસ્તિક દર્શનો દર્શનનો સાર નીકળે છે. પ્રત્યક્ષ લોક વિના અન્ય કંઈ નથી. પૃથ્વી, અપ, વાયુ અને અપાવ ખીજું કંઈ નથી. માનવ અસ્તિત્વ માટે ધન અને મોજ-

મજાદ સિવાય કંઈ નથી. પરલોક છે જ નહિ. મરણ બધાનો અંત છે. આ દર્શન લોકાયત કહેવાય છે, કારણ કે તે સૂચવે છે કે આ લોક સિવાય બીજો લોક નથી. ભૌતિકવાદીઓ અથવા લોકાયતક આ દર્શનના સ્થાપક ચાર્વાકના નામ પરથી ચાર્વાકવાદીઓ કહેવાય છે.⁴ તેઓ પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માનતા. અપ્રત્યક્ષ-દેખી ન શકાય એવા પ્રમાણને તેઓ પ્રમાણ ગણતા નહિ. અનુમાનનો પણ તેઓ ઈન્કાર કરતા. વિશ્વના બધા એકસરખા બનાવેલું જ્ઞાન ન હોય ત્યાંસુધી અનુમાન પ્રમાણ ગણાય નહિ. જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને કારણે હોવાથી ભૌતિક પદાર્થજ સત્ય ગણાય કારણ કે તે ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે. પૃથ્વી, અપ, તેજ અને વાયુના મિશ્રણથી પદાર્થો ઉદ્ભવે છે અને તે મિશ્રણ છૂટ પડતાં નાશ પામે છે જેમ નાગરવેલતું પાન (areca nut) અને ચૂનાના મિશ્રણથી લાલ રંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભૌતિક તત્ત્વોના મિશ્રણથી 'મહત્' (સુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થાય છે. એતન તત્ત્વ પણ આ રીતે ચાર તત્ત્વો (પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ)ના મિશ્રણથી ઉદ્ભવે છે.⁵ શરીરનો આત્મા શરીરજ છે. આત્માના અલગ અસ્તિત્વનું પ્રમાણ નથી. એતનત્ત્વ શરીરની સાથેજ હોય છે, જુદું હોવું નથી. આના પક્ષમાં ભૌતિકવાદીઓ કહે છે કે ઉપનિષદમાં 'ચાર તત્ત્વોનું શરીર બનેલું છે' એવો ઉલ્લેખ છે. જો ચાર તત્ત્વો નાશ પામે છે, ત્યારે 'મહત્' જેવું તત્ત્વ હોવું જ નથી. આ પરથી આત્મા અને કર્મોના ફળનો વિચાર કરવો તે મૂર્ખાઈ છે. પરલોક વિશે વિચાર કરવો તે ભૂલ જ છે પરલોક સ્વર્ગ કે નરક-કંઈ જ નથી. આ તો પુરોહિતો-ધૂતારાઓની શોધ છે. ધર્મ એ માનસિક રાગ છે જગતનો દ્વિસાગ સેનાર પરમેશ્વરની જરૂર નથી. કુદરત પોતાનું કામ ક્ષેત્ર જાય છે. દેવોની

4. S. Radhakrishnan—Indian Philosophy—Part I Page 279.

5. Ibid. Page 279.

કોઈ જરિયાત નથી. અગ્નિ ગરમ છે અને પાણી ઠંડું છે, કારણ કે તેનો કુદરતી ગુણ છે.

લોકાયતિક દર્શનના સ્થાપક 'ચાર્વાક'ના જુદાજુદા અર્થો કરવામાં આવ્યા છે. તેનો એક અર્થ મધુરલાષી થાય છે. બીજો અર્થ 'લોકાયત' (સામાન્ય) મનાય છે. ત્રીજો અર્થ ગણીજનાર (નીતિમાં ન માનનાર) થાય છે. ચાર્વાક સામાન્ય નામ હોય તેવું પણ મનાય છે. આ વાદને કોઈ અર્થ નથી એટલે બીજા વાદોના અર્થોમાં જે આ વાદના ઉલ્લેખો આવે છે તે પરથી તેના સિદ્ધાંતો તારવવામાં આવ્યા છે. ગુણરતને તેના 'વશદર્શનસમુચ્ચય'ના વિવેચનમાં જણાવ્યું છે કે ચાર્વાક ખાવાપીવામાં માનતા. સદગુણો તથા દુર્ગુણોમાં માનતા નહિ. તેઓ પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ ગણતા.

લોકાયતિક દર્શનનો બીજા દર્શનોમાં ઉલ્લેખ હોવાથી જણાય છે કે આ દર્શનને સમાજે સ્વીકાર્યું હશે. બૃહસ્પતિના 'યાજ્ઞજીવ...' વાળા શ્લોક પરથી લાગે છે કે આ લોકના આનંદને પરલોકના વિચારોથી નષ્ટ કરવામાં ચાર્વાકો માનતા નહોતા. આ દર્શનને બરાબર સમજવાનો પ્રયાસ થાય તો તેમાં કેટલાક અર્વાચીન સામાજિક વિચારો જણાશે. અર્વાચીન યુગનાં સમવ્યક્તાવાળાં સાધનો, સામાજિક જીવનમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, કલા અને સૌંદર્ય, કાયદો અને વ્યવસ્થા જેવાં લાગશે કે લોકાયત દર્શનના વિચારો ખોટા નહોતા. ચાર્વાકો સમાજમાં અધાધુધી ફેલાય તેવું ધ્વજિત નહોતા. તેઓ દંડનીતિ એટલે કે 'કાયદો અને વ્યવસ્થા' ને મહત્ત્વ આપતા. કૌટિલ્યે તેના અર્થશાસ્ત્રમાં ચાર્વાકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રાજકીય જાણતોમાં આ દર્શનને 'કાયદો અને વ્યવસ્થા' નામનો સિદ્ધાંત કામ લાગ્યો છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે સામાજિક તથા (ભૌતિકવાદ), રાજકીય નીતિ (દંડનીતિ)માં અને તત્ત્વજ્ઞાન (સંવતંત્ર વિચારો)માં આ દર્શનને ઘણું પરિવર્તન આપ્યું.

(૨) બૌદ્ધ દર્શન :—માનવ દુઃખોના નિવારણ માટે શુદ્ધ

દુઃખોનાં કારણ તથા ઉપાયોની શોધ કરી. તેમણે શોધ્યું કે ગરીબાઈ, રોગ, ઘડપણ, મરણ, સ્વાર્થ, ક્રોધ, વગેરેથી જીવન દુઃખપૂર્ણ થાય છે. તેમનાં ચાર સત્યો—દુઃખ, દુઃખકારણ, દુઃખકારણ-નિવૃત્તિ અને દુઃખકારણ-નિવૃત્તિમાર્ગ ગણીતાં છે. દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો શુદ્ધનો માર્ગ ‘અર્થ’ અષ્ટાંગમાર્ગ’ કહેવાય છે તેનાં આઠ અંગો—સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાક, સમ્યક્ કર્મ, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ (મથન), સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ છે. ‘દુઃખણા’ને વિષેરી નાખવા માટેના તેમનો ઉપદેશ હતો. રૂપ, વેદના, સંચા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન—આ આ પાંચ પદાર્થો પંચસ્કંધ કહેવાય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં કેમનો કતી અને ભોક્તા સામાન્ય અર્થમાં એક ‘જીવ’ છે એમ મનાવું નથી, પણ તેને બદલે ‘પંચસ્કંધ’ મનાય છે. મનુષ્યની યોજના પંચસ્કંધની બનેલી છે. તે પદાર્થોના પ્રવાહ પાછળ ગોઈ એક જીવ નથી. આ અનાત્મ-વાદનો હેતુ દુરાચાર અટકાવવાનો હતો. તેમના સમયમાં આત્માને નામે અનેક મિથ્યા અનાચારો (દા. ત. આત્માને સ્વર્ગમાં સુખ મળે તે માટે પણ હિંસાથી વચ કરવો) ચર્ચ રહ્યા હતા. તે અટકાવવા શુદ્ધ આત્મા વિશેની સામાન્ય પ્રચલિત માન્યતા અટકાવી.

‘પ્રતીત્યસમુત્પાદક’ મત શુદ્ધના ઉપદેશોનો છે. જાનેા અર્થ એકની પ્રતીતિએ બીજાનું પ્રતીત થવું. (ઉત્પન્ન થવું) કારણને કીધે કાર્ય થાય છે, તૃણા હોય તો ઉપાદાન થાય, તૃણા એ ઉપાદાનનું ‘પ્રતીત્યસમુત્પાદક’ એટલે પ્રત્યક્ષ કારણ છે. જન્મેલાનું મરણ અને મરણ પામેલાનો પુનર્જન્મ તે આ પ્રતીત્યસમુત્પાદ છે. તેમાંથી છૂટવાનો એટલે કે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાનો શુદ્ધનો માર્ગ ‘મધ્યમ પ્રતિપદા’ કહેવાય છે.

ગૌતમશુદ્ધના અભિપ્રાય પ્રમાણે સસારચક્રની પ્રતીતિ કાર્યકારણની સાંકળરૂપે—પ્રતીત્યસમુત્પાદરૂપે બાર અંગમાં અને નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય છે :

પ્રથમ કાંડ

(ભૂતજન્મનાં અંગે)

૧. અવિદ્યા } વર્તમાન જન્મનું ખીજકારણ ભૂત અવસ્થામાં
૨. સંસ્કાર } પડેલું.

દ્વિતીય કાંડ

(વર્તમાનજન્મનાં અંગે)

૩. વિદ્યાન (ગર્ભસ્થ સ્કુરણ)
૪. નામરૂપ (ગર્ભસ્થ દેહમાં, કમલ
પુદ્ગલ પેશી અને ધન અવસ્થા
યાય છે)
૫. યડાપતન (જેમાં ગર્ભસ્થ દેહની
પ્રજાખાઓ યાય છે)
૬. રૂપરૂ (જન્મ પછી ત્રણ વર્ષની
સ્થિતિનું રૂપ)
૭. વેદના (સામાન્ય રીતે ચોથા
વર્ષમાં પ્રકટ થતી)
૮. તૃષ્ણા (અગ્નીઆરથી પંદર વર્ષ
સુધીની બાચાની ખીલવણી)
૯. ઉપાદાન (યૌવનમાં વિષયવાસ-
નાનો સંગ્રહ)
૧૦. ભવ (નવા જન્મના દેહનું ખીજ)
- વર્તમાનજન્મનાં ભૂત
ખીજકારણો પરિણામે
- વર્તમાનજન્મનાં ભાવિ-
જન્મનાં ખીજકારણો

તૃતીય કાંડ (ભાવિજ-મનાં અંગો)

૧૧. ભતિ

૧૨. જરા, મરણ (જેના વિસ્તારમાં } ભાવિ અસરો ૮, ૬,
 શોક, પરિવેશના દુઃખ, દુર્મન- } ૧૦ ની
 રત્વય વગેરે દુઃખરૂઝ આવે છે.)

આ દ્વાદશાંગ ચક્ર 'પ્રતીત્ય સમુત્પાદ' રૂપે જેમ એક ઉપાદીપ્ત-
 સળગેલું ધણી ત્વરાથી ફેરવતા પ્રકાશિત વર્ણ દેખાય તેમ ક્ષણભંજર
 ચિત્તના પરિણામોથી એટલે એત્યોની ધારારૂપે સતત ફર્યાજ કરે છે
 એનું નામ સંસાર છે અને તે માલ્યનો મુખ્ય મણિ અથવા મેદ
 કઠીએ તો અવિદ્યા છે. ક્ષણભંજરવાદ પ્રતીત્યસમુત્પાદકનો પેટા-
 સિદ્ધાંત છે.^૬

ચેરાવાદ :—(સ્થવિરવાદ)—પહેલી બૌદ્ધ પરિપદમાં વૃદ્ધોએ-
 સ્થવિરોએ બૌદ્ધ સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ કર્યો તે 'ચેરાવાદ' કહેવાય છે.
 આ સાદિસમાં જુદયોપનો (ઈ. સ. ૪૦૦) વિશુદ્ધમાર્ગ ગ્રંથ છે.
 તેના વધુ વિકાસ થયો નથી. બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓમાં જે બેદ
 પડ્યા હતા એક પક્ષ સ્થવિરોના વિચારને માન આપનારો અને
 બીજો મદાસંધને માન આપનારો. જે પક્ષ સ્થવિર મનને સ્વીકારનાર
 થયો તે ચેરાવાદ (દીનવાન) ગણાયો અને બીજો મદાસંધી (મદાવાન)
 ગણાયો. ચેરાવાદમાં બૌદ્ધના મૌલિક નિર્ણયો છે.

સર્વાસ્થિવાદ :—દીનવાનનો આ વાદ છે. તેની શાખાઓ
 વેશાલિક અને સૈચાન્તિક છે. જાને જાલ્ય અથવા અને આંતરઅર્થના
 આસ્થિત્વને માને છે, પરંતુ વેશાલિકો જાલ્યથી નીલપીત્તાદિ પદાર્થોનું

અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી માને છે, ત્યારે સૈત્રાન્તિકો તે બાદ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી સમજાય છે એમ માને છે. વૈશાલિકો પદાર્થોના અસ્તિત્વની ચાર ક્ષણો—(૧) ઉત્પત્તિક્ષણ, (૨) સ્થિતિક્ષણ, (૩) અપક્ષય-ક્ષણ અને (૪) વિનાશક્ષણ માને છે. વળી પંચરસધ ઉપરાંત પુગદ્ધલ સંજ્ઞાવાળો (જીવ જતો) પદાર્થ માને છે. સૈત્રાન્તિકો પંચરસધ સિવાય પુદ્ગલ જેવો પદાર્થ માનતા નથી. સર્વાસ્તિવાદીનું સાહિત્ય સર્વાંશે આઈનીઝી વગેરે પરભાષામાં ગ્રંથિત થયેલું છે.^૭ ચાર આયસત્યોનું પ્રતિપાદન કરનાર સર્વાસ્તિવાદી હીનયાનમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિએ અહંત્વદ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ પામવું એ જીવનનું લક્ષ્ય રચવાયું. સર્વાસ્તિવાદીઓએ અવિદ્યામાંથી ઉત્પન્ન થતા લવચકમાં અનાત્મભાવવાળા મિથ્યા જીવનમાંથી છૂટવાનો નિર્વાણમાર્ગ દર્શાવ્યો અને તે પ્રતીતિની પછવાડે આત્મરૂપ કંઈ વસ્તુ છે કે નહિ તેવો નિર્ણય કરવાનું સાહસ કયું નહિ, ત્યારે મહાયાનના વિચારકોએ કેવળ શુદ્ધિની ક્ષણભંગુર તરંગ-વાળી સરિતા વિના કંઈ વસ્તુ નથી, એવો વિદ્યાનવાદ માન્યો અને તે સરિતાની પીઠમાં સત્ નથી અસત્ નથી પણ અવાચ્ય શૂન્ય છે એવા શૂન્યવાદનું સ્થાપન કયું. સર્વાસ્તિવાદીઓ પંચરસધમાં માને છે.

વિજ્ઞાનવાદ :—મહાયાન ધર્મની પ્રણાલી શૂન્યવાદ અને વિદ્યાનવાદ એમ બે પરંપરામાં આલી છે. અવિદ્યા અને તેના સંસ્કારોની જાલમાંથી ઉત્પન્ન થતા રમૂતિપટમાં શુન્યાએલું જીવન (આલયવિજ્ઞાન) તે અપ્રજુદજીવન છે. અશ્વધોષે બંધાવતાર સૂત્રના આધારે પ્રાણીના જીવનની બે સ્થિતિઓ—જૂતતથાતા એટલે કે પ્રાણીનું મૂલસ્વરૂપ તથા જન્મ મરણ પામવું સંસારીરૂપ—માં મૂલસ્વરૂપને ધર્મધાતુની સંજ્ઞા આપી છે ઉપર પ્રતીત થવું સંસારી અપ્રજુદ જીવન સત્ય નથી. પરંતુ રમૂતિની વિકલ્પના છે અથવા માયિક છે. અવિદ્યા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી રમૂતિમાં શુન્યાએલાં આવાં અનંત આલય વિજ્ઞાનો

તે આપણા અનુભવતા બહુજનો છે. મૂલતત્ત્વમાંથી અનાદિ વાસના અથવા સ્મૃતિબલથી વ્યક્તિમય સંસારી જીવન જીવું થાય છે. આ તથાગત ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું સંસારીનું આચરણ આલયવિજ્ઞાન કહેવાય છે. જે ચૈતન્ય ધર કરીને રહે છે અથવા શરીર કે પંચરસંધને ધારણ કરે છે તે આલયવિજ્ઞાન. ક્લિષ્ટ અને મુદ્-દષ્ટાવાળું આલયવિજ્ઞાન જે આંતરમંથનથી બહિર્મુખ થવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને અવિદ્યાકર્મ કહે છે. તેની ત્રણ પ્રતીતિઓ છે—૧. અવિદ્યાકર્મની ૨. ભિન્ન અભિમાનીની ૩. વેદ જગતની. અવિદ્યાકર્મવડે કુલ્લુબ્ધ થઈ વેતા, વેદન અને વેદની ત્રિપુટી જોવા કરી કરમય—(૧) વેદના, (૨) કરમવિજ્ઞાન અથવા ક્ષણવિજ્ઞાન, (૩) તુષ્ટા, (૪) ઉપાધાનઃઅથવા વળગણ, (૫) જન ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ, (૬) દુઃખાનુભવ—એવાં ૭ પરિણામોને પ્રગટાવે છે. મૂલ આલયવિજ્ઞાનની પહેલી કળા કર્મવિજ્ઞાન છે. તેનાથી પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન એટલે વિકાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જે વડે તે વેદ જગતને સાત્ત્વં ઉજ્જ્વલ કરે છે, વેદના પ્રતિબિંબને પ્રકટ કરનાર વિકલ્પવિજ્ઞાન (મનોવિજ્ઞાન) જાગે છે, તેમાંથી વિવેકવિજ્ઞાન જાગે છે અને છેવટે ધારાવાહિક અથવા સંતાનવિજ્ઞાન જાગે છે. આ પાંચકળાવાળું આલયવિજ્ઞાનનું પુખ્ત રૂપનોંક, કામસોંક અને ઉન્નયરૂપનોંક—એ ત્રણે સોંકર્મ પોતાનો પરિભ્રમ પ્રસરાવે છે. આલયવિજ્ઞાનને પાશ આપનારી અવિદ્યા ન્યારે તથાગતના આવેશવાળી થાય છે, ત્યારે આલયવિજ્ઞાનને નિર્વાણ સુખ મેળવવાનો વેગ આપે છે. આ પરથી જણાય છે કે નિર્વાણ એટલે શૂન્ય અભાવવાળી સ્થિતિ નથી, પરંતુ પાશમાંથી છૂટેલા આલયવિજ્ઞાનની સ્વાભાવિકી સ્વતંત્ર પ્રજ્ઞા અને ક્રિયાકરવાની શક્તિનો ઉદય થવાની સ્થિતિ છે, જેવડે જેવું (વયા) હવું તેવું (તથા) અનુભવાય છે. તથાગત સ્વરૂપો-શુદ્ધી અને બોધિસત્ત્વો મૈત્રી અને કરુણાની સાવનાવડે વિશ્વને ઉપકાર કરવા જાગત હોય છે. તેઓના

અનુગ્રહથી બધાં આલયવિજ્ઞાન જન્મમરણના દુઃખને ત્યજવા ઇચ્છે છે, નિર્વાણમાં શ્રદ્ધાવાળાં થાય છે. કુશળમૂલ એટલે શુભકર્મો કરવા તત્પર થાય છે અને અભ્યાસના પરિપાકવડે પ્રબુદ્ધ થાય છે. આથી બુદ્ધી અને બોધિસત્ત્વો જગતના જીવોને સુવાસિત કરે છે અને તે વડે પરમ હિતને પ્રવર્તાવે છે. તેઓ દાન, પ્રિયવચન, અર્થાક્રિયા (હિતકારીકર્મ) અને સમાનાર્થતા (બીજની સાથે સુખ ભોગવવાં) નામના ઉપચારો વડે ઉપકાર કરે છે. વળી તેઓ ૭ “પારમિતા” (સર્વોત્તમ ગુણોવડે બોધિ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્તેજન આપનાર) દાનપારમિતા, શીલપારમિતા, ક્ષાન્તિપારમિતા, વીર્યપારમિતા, ધ્યાનપારમિતા તથા પ્રજ્ઞાપારમિતા— વડે બોધિ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્તેજન આપે છે. હીનધાન શાખામાં અહંત પ્રાપ્ત કરી અત્યેક બુદ્ધ બનવાના પ્રયત્નમાં જે વિશ્વહિત કરવાનો નાદ ન હતો તે અશ્વધોષની બુદ્ધધોષણમાં છે. અસંગ (તથાગત દર્શનના વિચારક)ના યોગાચાર ભૂમિશાસ્ત્રમાંનો પરિચય બ્રાહ્મણધર્મના વિચારકોને થયેલો હોવાથી બોદ્ધમતના આ વિજ્ઞાનવાદનું બીજું નામ યોગાચાર મત આપવામાં આવ્યું છે.

ભૌત્રાદિ પાંચવિજ્ઞાનો, બહિર્મનનું વિજ્ઞાન, આંતર મનનું વિજ્ઞાન અને આધારવાણું વિજ્ઞાન (આલયવિજ્ઞાન) મળી આઠ પ્રકારનાં વિજ્ઞાનો એ ચિત્તના ધર્મો અથવા પ્રકારો છે. આ ચિત્તના સ્વભાવ ધર્મો છે. તે ચિત્તના પરિણામી ધર્મોને ચૈત્યધર્મો કહે છે કે જે યોગાચાર મતમાં ૫૧ પ્રકારના સ્વીકારવામાં આવ્યા છે અને તેનું વર્ગીકરણ યોગના આચારમાં ઉપયોગી છે. અગિયાર પ્રકારનાં રૂપોને અથવા આકૃતિઓને ધારણ કરતું વિજ્ઞાન ચાલે છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેના પાંચ વિષયો અને મનના વિષય મળી અગિયાર પ્રકારના રૂપધર્મો છે. અરૂપ ધર્મો (વિપ્રયુક્ત સંસ્કારધર્મો) ૨૪ છે, જે છૂટા અને મિશ્રભાવથી અનુભવાય છે. ૫૧ ચૈત્યધર્મો, ૨૧ રૂપધર્મો અને ૨૪ વિપ્રયુક્ત સંસ્કાર ધર્મો મળી ૮૬ ધર્મો ચિત્તનાજ વિદ્યાસો છે એટલે કે વિજ્ઞાનનાજ વિવર્તો છે. છેવટની નિર્વાણ જુમિના ચિત્તને તથાતા—અસંસ્કૃત

(તથાતા નેવું છે તેવું. વેદનાદિ ધર્મો ને ભૂમિકામાં લીન થાય તે ચિત્ત અસંસ્કૃત) કહે છે.^૮

માધ્યમિકમત-શૂન્યવાદ :-—યોગાચાર મતના પ્રવર્તક અસંગ તથા વસ્તુબંધુ વગેરે આચાર્યોએ મહાયાનને ક્ષણિક વિદ્યાનવાદમાં આણી મૂક્યો હતો. અથર્થોપના દર્શનમાં બૌદ્ધ સિદ્ધાંત મૂલ બ્રહ્મવાદ તરફ ફળતો હતો. આ બેની વચ્ચેનો માર્ગ મધ્યમ માર્ગ નાગાર્જુનનો હતો. આ માધ્યમિક મતની શૂન્યતાની ભાવના બ્રહ્મણ્યધર્મના સામ્યત બ્રહ્મવાદમાં ગૌડપાદચાર્યે બ્રહ્મની ભાવના રૂપે સાતમા આઠમા સૈકામાં ઉઠેલી છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી વેદાંતશાસ્ત્રમાં ને માધ્યાવાદ અથવા અજ્ઞાતિવાદ ઉત્પન્ન થયો છે, તેનાં કારણો બૌદ્ધ દર્શનના માધ્યમિકમત અને વિદ્યાનવાદમાં રહેલાં છે. શૂન્યવાદ અનુસાર પરમતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તેવું નથી તેમ નાશ પામે તેવું નથી. વળી તે સ્થિર અને નિત્ય કહેવાય તેવું નથી, તેમ અસ્થિર અથવા વિનાશી પણ નથી. તે એક છે, એમ કહેવાય તેમ નથી, તેમ અનેક છે એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. તે આવૃત્તું નથી તેમજ જટું પણ નથી. આ નિષેધો વડે સર્વવાદનું ખંડન થાય છે અને વસ્તુનેવી છે તેવી ને તેવી અવિકૃત સિદ્ધ છે. નાગાર્જુન છેવટે જણાવે છે કે ભગવાન જુદે આત્મા છે તેવો ઉપદેશ કર્યો છે; તેમ અનાત્મા છે તેવો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે સાથે આત્મા નથી તથા અનાત્મા પણ નથી એવો એક વસ્તુધર્મ છે એવું પણ જણાવ્યું છે. પહેલા બે સંવૃત્તસત્યો છે અને છેવટનું પરમસત્ય છે. અહીં શૂન્યનો અર્થ અવાગ્ય થાય છે. બૌદ્ધ દર્શનની સરિતા સર્વાસ્તિવાદમાં વહેતી વહેતી શૂન્યવાદના સમુદ્રમાં ભારતમાંજ સમી મર્ષ. બ્રહ્મણ્યધર્મમાં તેની અસર આવી છે.

૩. જૈન દર્શન :-બ્રહ્મણ્યોમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન—એ

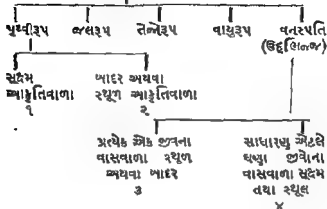
વૌદ્ધ ધર્મનાં નિશ્ચેષણાં સાધનો છે અને બૌદ્ધોનાં શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા-એ ત્રણ નિર્વાણનાં સાધનો છે. તેવી રીતે જૈનોનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્ય એ મોક્ષનાં સાધનો (ત્રણ રત્નો ગણાય છે તે) છે. જૈનોના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ તીર્થંકરોથી થયો મનાય છે. ‘આ સંસાર નામનું’ બ્રહ્મચક્ર ‘સર્વોચ્ચ’-સર્વત્ર જીવત્વથી ભરપૂર છે. જીવ જે જે શરીર ધારણ કરે છે તેવો તેવો ધાય છે. તે રથૂલ અને સૂક્ષ્મ રૂપોને પોતાના સત્તાદિ ગુણો વડે ઢાંકે છે. તેના કેટલાક ગુણો કર્મ-જન્ય છે અને કેટલાક સ્વાભાવિક છે’ વગેરે ભાવવાળાં વાક્યો શ્વેતાશ્વતર શાખાની મંત્રસંહિતામાં છે. આ વિચારો જૈનતત્ત્વને ધણા મળતા છે. બ્રાહ્મણોએ પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવ ઉપરાંત આત્મવસ્તુની શોધ કરી ત્યારે જૈનોએ તે જીવની મુક્ત દશામાં તેનું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ જોયું. જૈનોએ બંધમોક્ષ સાચા માની ચારિત્ર્ય ઉપર ભાર મૂક્યો. જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે તત્ત્વોના બે વિભાગ (જીવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વ) પડે છે. તે ઉપરાંત જીવનો અજીવ સાથે સંયોગ વિયોગ કરાવનાર તે તે સંયોગજન્ય બંધ અને વિયોગજન્ય મોક્ષ એ પ્રક્રિયામાં અસંવર, સંવર, નિર્જર, બંધ અને મોક્ષ-એ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે. આ સાત તત્ત્વોનો જેવો છે તેવો સામાન્ય અને વિશેષ બોધ થવો તેનું નામ સમ્યક્જ્ઞાન છે.

(અ) જીવતત્ત્વ :—જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવો અનેક છે. બાદિ તથા અંત વિનાના છે. સામાન્ય બોધ દર્શન અને વિશેષ બોધ (જ્ઞાન) તેમના સ્વભાવ ધર્મો છે અને મુક્ત તથા સંસારી એવા બે મુખ્ય વર્ગમાં પડે છે. મુક્ત જીવો એક સ્વભાવવાળા, જન્મ-બાદિ કલેશ વિનાના, અનંતજ્ઞાન, અનંતવીર્ય અને અનંત આનંદવાળા છે. સંસારી જીવોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે.૯

સંસારી જીવ

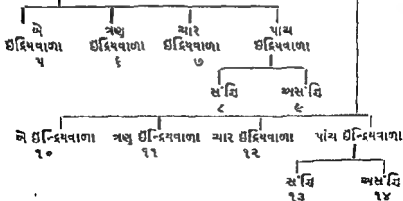
સ્થાવર (ઐકેન્દ્રિય)

જસ (જંગમ)

પ્રપાતિ

અપ્રપાતિ

ઉપરનાં ૧૪ જીવસ્થાનો છે. જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ અને સમૂહો પણ સજીવ વર્ગનાં છે. તેમનામાં એક ઇન્દ્રિય તે દ્રવ્યના ગુણને પ્રકટ કરનાર હોય છે, પણ તે અગ્ન્યક્ત દશામાં હોય છે. સ્થાવર વનસ્પતિને એક જીવના વાસવાળા અને સાધારણ એટલે અનેક જીવના સંવાદિ વાસવાળા જીવ હોય છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિ એક અધ્યક્ષ જીવવાળી હોય છે. સાધારણ વનસ્પતિ સંઘમય અથવા ગણમય જીવનવાળી હોય છે. ત્રસ જાતિમાં બે વિભાગ (પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત) છે. જે જીવનાં ૭ સાધનો (દેહ, આકાર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, ભાષા અને મન) પૂર્ણ હોય તે પર્યાપ્ત અને અપૂર્ણ હોય તે અપર્યાપ્ત. બે ઇન્દ્રિયોવાળા જીવોને રપચ્છં અને રસતું જ્ઞાન કરાવનાર ઇન્દ્રિયો છે. તે ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય દેહ, આકાર વિગેરે સાધનો હોય, તે પર્યાપ્ત કહેવાય. બે ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો કૃમિશંખ વિગેરે છે. ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળી જીવજાતિ લીખ, માંકડ વિગેરે છે. ચાર ઇન્દ્રિયવાળી જીવજાતિમાં પતંગ, મક્ષિકા, ભ્રમર છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો શબ્દ, રપચ્છં, રપ, રસ અને ગંધનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનારા બે પેટા વિભાગમાં પડે છે. જેઓ શિક્ષા, ઉપદેશ અને આલાપને સમજી શકે છે તે સંઘિ કહેવાય છે અને જેઓને તેવી સંજ્ઞા એટલે બોધ નથી તેઓ અસંઘિ કહેવાય છે. વિકલેન્દ્રિયો (એટલે કે બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળાને) અને અસંઘિઓને અમુક ભાષા અને વાણીનું જ્ઞાન હોય છે. પૂર્ણેન્દ્રિયને ભાષા અને તેને હોલવાનું મન પણ હોય છે.

સંઘિ જાતિનાં પ્રાણીઓ નારકી, માનવ અને દૈવ એ ત્રણ યોનિમાં હોય છે એટલે કે સંકલ્પ વડે યોતાને યોગ્ય દેવાદિનાં અણુઓ મેળવી દેવવર્ગમાં જન્મે છે. નારકીયોનિ ઉચિત યાતના દેહ ગર્ભદારથી મેળવે છે અને માનવજાતિનાં પ્રાણીઓ મૈત્રુનદ્વારા જરાપુ જ યર્ષ જન્મે છે. આ સર્વ પ્રકારના જીવો સંસારપ્રવાહમાં ચાલતા હોય છે તે વ્યવહારિ જીવો. અવ્યવહારિ જીવો અધકારમાં ડૂબેલા અને લવિ-

અમાં જાગનાર હોય છે તે જીવોને 'નિગ્રોહ' સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. જેનો યોદ જીવસ્થાનોમાં અનંત પેટા જાતિઓ સ્વીકારી જીવજાતિને ચોરાશી લાખમાં વહેંચે છે.

પ્રવાહપતિત જીવોને 'માર્ગજી' કહે છે. તેઓના ઉદયનાં ગુણસ્થાનોઃ ચીદ છેઃ—(૧) મિથ્યાદષ્ટિ (૨) આસ્વાદનવાળા સમ્યક્દષ્ટિ (૩) મિત્ર-દર્શન (૪) અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ (૫) વિરતાવિરત (૬) પ્રમત્તસંયત (૭) નિવૃત્તમાદર (૮) અનિવૃત્તમાદર (૯) સૂદમઅંતરાય (૧૦) પ્રશાન્ત-ગ્રોહ (૧૧) ક્ષીણગ્રોહ (૧૨) યોગવાન (૧૩) અયોગવાન.

(અ) અજીવતત્ત્વ—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ—એ ત્રીય અજીવ તત્ત્વો છે. જીવતત્ત્વ સાથે આ પાંચે તત્ત્વો મળી છ દ્રવ્ય કહેવાય છે. કાલ સિવાયનાં દ્રવ્યો દિગ્વ્યાપી એટલે નાનાં મોટાં યાય નેવાં છે. માત્ર જીવ દ્રવ્યકર્તૃત્વ ધર્મવાળું ચૈતન્યરૂપ છે. ખીન્ન દ્રવ્યો અકર્તૃ અને જડ છે. કાય વિનાનાં દ્રવ્યોને અસ્તિકાય (પદાર્થ) નામ આપવામાં આવે છે. પુદ્ગલ અમૂર્ત અને જાડીનાં દ્રવ્યો મૂર્ત છે એટલે રધૂલ આકૃતિવાળા છે. આ સર્વ દ્રવ્યો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયવાળાં છે. પુદ્ગલો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ ધર્મવાળા છે અને તેઓ પરમાણુરૂપે અને રક્ષ રૂપે એટલે સંજલ અવપવી રૂપે રહે છે. અધ-કાર, પ્રકાશ ઇત્યાદિ જડ પ્રતીતિઓ, ચરીર, મન, વાણી, કર્મ, લાષા, જીવન, સુખ દુઃખ ઇત્યાદિ સચેતન પ્રતીતિઓ આ પુદ્ગલોથી યાય છે. ધન રચના વડે અથવા અવકાશવાળી રચના વડે અણુપુદ્ગલો વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરે છે. વારંવાર જવાના અને આવવાના સ્વભાવથી આ તત્ત્વને પુદ્ગલ કહેવાય છે. તે દષ્ટિથી તેઓ વિનાશી છે, પરંતુ સમાન રૂપ તથા ધર્મવાળા દ્રવ્ય તરીકે નિર્વિકાર અથવા અવિનાશી છે. જેમાં સંસારી દેશાવાળા જીવો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પામે છે તેને લોકાકાશ કહે છે. તેના ઉપરના આવરણને આલોકાકાશ કહે છે.

ધર્મ અને અધર્મ, પુણ્ય અને પાપના વાયક નથી. ગતિ કરનાર જીવોને સહકારી સાધન થાય છે તે દ્રવ્યનું નામ ધર્મ, અને રિયતિ કરનાર જીવોને અને પુદ્ગલોને બદ્ધ દશામાં સહકારી સાધન થાય છે તે દ્રવ્યનું નામ અધર્મ. ધર્મ અને અધર્મને 'પરસ્પર સંબંધમાં' આવવા દેનાર એટલે અવકાશ આપનાર તત્ત્વને આકાશ કહે છે. આકાશ પરિણામ મતે સહકારી છે, તેમ કાળ-ગુણ-વિપાકમાં સહકારી દ્રવ્ય છે. પદાર્થોને નવા રૂપમાં લાવી મૂકનાર દ્રવ્ય તે કાળની અદ્વિતીય ક્રીડા છે.

(ક, ઈ, ઈ, ઈ) આત્મત્વ (બંધહેતુ), સંવર-નિર્જર (મોક્ષ હેતુ)—જીવનાં મન, વાણી અને શરીરથી યતાં કર્મો જે પ્રકારનાં હોય છે. શુભ કર્મો સુખ-વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે. અશુભ કર્મો વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્મજન્ય સંસ્કારો જીવને વળગે છે. જીવમાં કર્મની વર્ગીકૃતિ (વળગણ) જે ભાગીથી પેસે છે તે દ્વારે આત્મત્વ કહે છે. કર્મના સંસ્કારોના વાહકમાર્ગો તથા કર્મના વિપાકજનક સંસ્કારો આત્મત્વ કહેવાય છે. પ્રથમ ભાગને ભાવાત્મત્વ કહે છે. બીજાને દ્રવ્યાત્મત્વ કહે છે. જીવનું સ્વાભાવિક દર્શન, જ્ઞાન, વીર્ય અને સુખ સામગ્રી—જે બધાને પ્રતિબદ્ધ કરનાર ભાવાત્મત્વ અને દ્રવ્યાત્મત્વ મળી બંધહેતુઓ બનાવે છે. તેમાંથી છૂટવા માટે 'સંવર' અને નિર્જર નામના જે હેતુઓ છે. કર્મજન્ય પુદ્ગલોને જીવમાં જે પ્રવેશાવે છે, તેને આત્મત્વ કહે છે, તેમ તેવાં પુદ્ગલોને આવતાં અટકાવે તેને સંવર કહે છે. તે પાપ પ્રતિબંધક કર્મના પશુ ભાવસંવર અને દ્રવ્યસંવર એવા જે પ્રકાર છે. પેઠેલા કર્મને કાઢનાર અથવા ગાળી નાખનાર કર્મને નિર્જન કહે છે અને તે પશુ ભાવનિર્જરા અને દ્રવ્યનિર્જરા—જે જે પ્રકારનાં છે.

(ક, ખ) બંધતત્ત્વ અને મોક્ષતત્ત્વ :—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભાવાત્મત્વ અને દ્રવ્યાત્મત્વ મળી બંધહેતુઓ થાય છે. બંધહેતુ આત્મત્વના અભાવે, ધાતિ કર્મનો ક્ષય થવા પછી અધાતિ કર્મ અથવા સંવરને.

અભ્યાસ કર્યા પછી અને શેષ કર્મોદ્ધયોનો નિર્જરા વડે ક્ષય થયા પછી જીવને જે સ્વભાવસિદ્ધ સુખ અકટ યાગ છે તેને મોક્ષ કહે છે.^{૧૦}

જૈનશાસ્ત્રનાં તરવોમાં વિશ્વાસ અથવા આસ્તિક્ય છુદ્ધિને શ્રાદ્ધ કહે છે. કેટલાક જીવોમાં તે સ્વાભાવિક હોય છે, કેટલાકમાં તે ગુરુના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

જૈનશાસ્ત્રનાં સંવર અને નિર્જરા તરવોમાં આરિયનો પાયો છે. શ્રાદ્ધજ્ઞોના યોગદર્શનમાં યમ કહે છે, તેને જૈનો મૂળ ગુણો કહે છે:— (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેય, (૪) બ્રહ્મચર્ય, (૫) અપરિગ્રહ. આ પાંચ મૂળ ગુણોને પાંચ 'સમિતિ' એટલે ગોચ્ય એટા વડે અને ત્રણ 'શુદ્ધિ' એટલે રક્ષણના ઉપાયો વડે હિંસા પ્રકરના બનાવે અને આરિય બને તેનું નામ સમ્યક્ આરિય છે. સમિતિઓ અને શુદ્ધિઓ વડે પાંચ ગુણોની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ વડે ઉત્તુષ્ટતા સર્વાંશ સાધવી તેને મહાવ્રત કહે છે અને તે યતિઓનો ધર્મ છે. તે મૂળ ગુણોનું અંશે કરી પાલન કરવું તેને અણુવ્રત કહે છે મૃદસ્થો અને આવકાને અંશે પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો મળી દાદશાંગ ધર્મનું પાલન જૈન શાસનમાં મૃદમેધિના આરિયરૂપે વિહિત થયું છે.

જૈનદર્શન વસ્તુવાદમાં બૌદ્ધ અને વેદાન્તની વચલી દક્ષા સ્વીકારે છે. પરમાત્મ સત્ એટલે ત્રણે કાળમાં અખાધિત નિર્વિકાર અને દૃઢસ્થ નિત્ય છે, અને દેખાતું વિશ્વ આત્ર બ્યવહારિક સત્ છે અને વસ્તુ-દષ્ટિથી માયિક છે, એવો વેદાન્તનો નિશ્ચય છે. બૌદ્ધો કહે છે કે વસ્તુ ક્ષણસત્તાવાળી છે, અને ધારાવાહી અથવા સંતાનના રૂપમાં મિથ્યા સત્ હોય એવી ભાસે છે, પછી તે સંતાનઅણુઓની ધારા

હોય કે ચિત્તના પરિણામોની ધારા હોય. પરમ સત્ અને પરમ અસત્-
 'પરમાથ' અને શૂન્ય-એ બે વેદાંતના અને બૌદ્ધના એકાન્તને જોને!
 વળગી રહેતા નથી. તેઓ વસ્તુસ્વરૂપ વ્યવહાર દષ્ટિ અથવા લૌકિક
 શ્રુદ્ધિ અથવા અનુભવ વડે જેવું સમજાય છે તેવું સ્વીકારે છે.
 વ્યવહારમાં લૌકિક અનુભવથી આપણને સમજાય છે કે 'પ્રાણી પદાર્થો
 જેવા ને તેવા અવિકૃત નિત્ય રહેના નથી, તેમ એકદમ વિકારી
 થઈ અનિત્ય થતા નથી. તેમનામાં કેટલાક શુભોનો વ્યય થાય
 છે, કેટલાકનો ઉત્પાદ એટલે ઉત્પત્તિ થાય છે અને કેટલાક
 સ્થિર અથવા ધ્રુવ રહે છે. પરંતુ સમાન રૂપમાં જળવાય
 રહેવાથી દ્રવ્ય વ્યવહાર દષ્ટિથી નિત્ય છે. જ્યારે વેદાન્તીઓ વસ્તુ-
 નિર્ણયમાં એકાન્ત અદ્વૈત અથવા અભેદવાદી છે અને બૌદ્ધ એકાન્ત
 દ્વૈત અથવા ભેદવાદી છે, ત્યારે જોને એકાન્તવાદી છે. તેઓ વસ્તુ-
 સ્વરૂપનો નિર્ણય દષ્ટિભેદ અનુસાર કહે છે.^{૧૧} વસ્તુસ્વરૂપ અમુક જ
 પ્રકારનું છે એવો નિશ્ચય જણાવવો તે એકાન્તવાદ, દષ્ટિભેદને અનુ-
 સરતું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, એવો નિશ્ચય તે અતેકાન્તવાદ. આ બિન્ન
 પદાર્થોનું એક જ વસ્તુ સંબંધમાં પ્રતિપાદન કરતું અને તે જણાવનાર
 સંભવનો ખોધક શબ્દ સ્વાત્ 'એમ પણ હોય'—વાપરવો તેને 'સ્યાદ્વાદ'
 કહે છે. પદાર્થના સંબંધમાં સાત પ્રકારનું વિધાન સ્વાત્ શબ્દના
 ઉપયોગ સાથે થઈ શકે ■ તેથી આ સ્યાદ્વાદનું ખીજું નામ, સત્-
 ભંગીનય પણ કહે છે. પદાર્થોના સંબંધમાં વિધાન અથવા પ્રતિપાદનના
 પ્રકારો સાત થઈ શકે છે—(૧) સ્યાદસ્તિ (પદાર્થ) હોઈ શકે. (૨)
 સ્યાન્નાસ્તિ (પદાર્થ) ન હોઈ શકે, (૩) સ્યાદસ્તિસ્યાન્નાસ્તિ (પદાર્થ)
 ખરો હોઈ શકે અને ન હોઈ શકે, (૪) સ્યાદવક્તવ્ય અવશ્યનીય છે,
 (૫) સ્યાદસ્તિ સ્યાદવક્તવ્ય (પદાર્થ) ખરો હોઈ શકે અને અવશ્યનીય
 છે, (૬) સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્ય (પદાર્થ) ખરો ન હોય અને
 નીય છે. (૭) સ્યાદસ્તિ ચ સ્યાન્નાસ્તિ ચ સ્યાદવક્તવ્ય (પદાર્થ)

ખરો હોઈ શકે, ન હોય તથા અવશ્યનીય છે જેનોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વસ્તુનિર્ણય કરવામા વિચારકો અગ્રુક ક્રાંતિ ઉપર ભાર મૂકે છે અને તેથી એકાન્ત નિર્ણયના દુરાગ્રહમાં પડે છે. સર્વવસ્તુના સંબંધના નિર્ણયો સાપેક્ષ સત્ય છે. એવું સમજીને પ્રતિપાદન થાય અને તે ને દષ્ટિગ્નિ-દુષ્ટી થાય તે નય કહેવાય એકાન્તનિશ્ચય નહિ હોવાથી જન દર્શન મતપ્રલાપ છે એવો કેટલાક આરોપ મૂકે છે. ભારતમાં તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષ મેળવવા માટે છે.

ત્રયીદર્શન અથવા બ્રાહ્મણોના વેદદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનની અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મ એવી ત્રણ શાખાઓ ઉદય પામી તેમાંની અધિદેવ એટલે ધર્મિય દેવતાના દ. ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન પ્રાધાન્ય ઉપર ચાલવાથી ને શાખા પ્રકટ થઈ તે સાંખ્ય યોગમાં ગઈ. તેના અધ્યાત્મ ભાગને અનુસરતી ને શાખા પ્રકટ થઈ તે મીમાંસા દર્શનમાં જઈ વિરમી. અધિદેવ અને અધ્યાત્મ ઉપર બધાયેલી વેદના પ્રામાણ્યને ન સ્વીકારવાથી જૈન અને બૌદ્ધદર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનની વિચાર શ્રેણીઓ ઉદ્ભવી બ્રાહ્મણોએ અધિભૂત શાખાના પરસ્પર સંબંધ એ દર્શનો ઉત્પન્ન કર્યા. તે વાસ્તવ આરંભવાદ અથવા અસત-કાર્યવાદની દષ્ટિવાળા છે, ને ન્યાય વૈશેષિકના નામે ઓળખાય છે. પરિણામવાદની અથવા સતકાર્યવાદની ભાવના ઉપર સાંખ્યયોગનું તત્ત્વજ્ઞાન ધકાપે છે અને વિવર્તવાદ અથવા અગતિવાદની ભાવના ઉપર ઉત્તરમીસાંસા અથવા વેદાન્ત દર્શન ધકાપે છે. વચલા આરંભવાદ ઉપર અથવા અસતકાર્યવાદ ઉપર ન્યાય વૈશેષિક દર્શન ધકાપે છે.

આ દસ્ય જગત સુદ્ધિને માત્ર વિલાસ નથી અથવા આત્મવરણ ઉપર ઊભી થયેલી કલ્પનાગમલ નથી, પરંતુ સાચા અનુસરના વિવર ૩૫ છે. આ અમરતા સ્વાધ્યાયજ્ઞાની દષ્ટિનું ધર્મ પ્રાપ્તિન નામ આન્વીક્ષિકી છે. હેતુવાદ ઉપર ચલાયેલી સ્વતંત્ર આન્વીક્ષિકી વિવા

જેનો આરંભમાં, વ્યવહારમાં, અથવા રાજધર્મમાં ઉપયોગ થતો હતો, તે કાળે કરી અદષ્ટ ધર્મ અને પ્રજાવસ્તુના નિષ્ફળમાં વપરાવા લાગી અને તેમાંથી બે દર્શનો ઉત્પન્ન થયાં:—(૧) પ્રમાણને લગતું પ્રધાન દર્શન તેનું સ્વતંત્ર નામ ન્યાયદર્શન પડ્યું. (૨) પ્રમેયને લગતું પ્રધાન દર્શન તેનું નામ વૈશેષિક પડ્યું. ન્યાયદર્શનના આદ્યપ્રવર્તક ગૌતમ મુનિ હતા અને વૈશેષિકના આદ્ય પ્રવર્તક કણ્વાદ મહર્ષિ હતા.

કણ્વાદ મુનિના અભિપ્રાય મુજબ જગતનું પૃથક્કરણ કરતાં છ પદાર્થોમાં સઘળું ભાવરૂપ વિશ્વ સમાર્પિત જાય છે. તે પદાર્થોના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય વડે જે આત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટ થયું તે મોક્ષનું કારણ થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ શુદ્ધિના વિલાસરૂપ નહિ, પરંતુ ધર્મવિશેષ વડે જોડેલે નિવૃત્તિરૂપ ધર્મવડે જે ઈશ્વરપ્રસાદ ઉત્પન્ન થાય તેથી ચિત્ત વીતરાગ બને અને તેમ થયા પછી વસ્તુનું સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ શ્વાત્માને મોક્ષ આપે છે. કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન અને ઈશ્વરપ્રસાદ જન્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ફેર એ છે કે એક તકંજન્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ બંધનાં કારણોનો હિત્તેદ કરતું નથી. ખીજું ઈશ્વરના અનુગ્રહ વડે બંધકારણોની પરંપરાનો હિત્તેદ કરે છે. કણ્વાદમુનિ 'યોતે 'અથ' શબ્દ વડે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણે વસ્તુનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. સામાન્ય તથા વિશેષ એ શુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો છે અને સમવાય પણ એવોજ બોદ પદાર્થ છે એવું માને છે. સ્વતંત્ર અરિતત્ત્વવાળા પદાર્થો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ છે અને શુદ્ધિ વડે ઉપરિચિત થનારા પદાર્થો સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય છે. સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ સ્વતંત્ર બાહ્યાર્થ છે એવો સિદ્ધાંત પાછળથી આગ્યો અને અભાવ પદાર્થ નવો પ્રવેશ પામ્યો. વિશ્વના સઘળા પદાર્થો કાર્યરૂપ હોય અથવા કારણરૂપ હોય, તે સર્વ આ સાત પદાર્થોમાં અનર્ગત થાય છે.

જે પદાર્થ ગ્રણવાળો અને ક્રિયાવાળો હોય અથવા જે સમવાયિ-

કારણ અથવા ઉપાદાન કારણ ધર્મ શકે તે દ્રવ્ય ને પદાર્થ દ્રવ્યમાં આશ્રિત ધર્મ રહે, સંયોગ અને વિભાગનું કારણ બને નહિ અને ખીજા ગુણને કારણ કરે નહિ તેનું નામ ગુણ. ને પદાર્થ એકજ દ્રવ્યમાં આશ્રય પામી રહે, એા તે ગુણ વિનાનો હોય અને સંયોગ તથા વિભાગમાં એા તે પ્રત્યક્ષ કારણ થાય તે કર્મ. ગુણમાં અને કર્મમાં એ ભેદ છે તેમજ બંધાવ છે. સંયોગ તથા વિભાગમાં ગુણ કારણ થતું નથી ત્યારે કર્મ કારણ બને છે. ગુણ દ્રવ્યમાં સદા આશ્રિત હોય છે. કર્મ નિત્ય આશ્રિત હોતું નથી. દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ એ ત્રણ સામાન્ય સમૂહને પરમ સત્તા અથવા પરબળતિ કહે છે. દ્રવ્યના, ગુણના અને કર્મના પેટા વિભાગને અપરબળતિ કહે છે.

દ્રવ્યના પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશ્, આત્મા અને મન એવા નવ ભેદ છે. તેમાં પ્રથમ ચાર પરમાણુરૂપ છે અને મન પણ પરમાણુરૂપ છે. આકાશ, કાલ, દિશ્ અને આત્મા વિષુદ્ધો છે.

કથાદ મુનિના મુજબ ગુણોની સંખ્યા ૧૭ આપી છે—(૧) રૂપ (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) રસદ, (૫) સંખ્યા, (૬) પરિણામ, (૭) પૃથક્ત્વ, (૮) સંયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પરત્વ, (૧૧) અપરત્વ, (૧૨) શુદ્ધિ, (૧૩) સૂખ, (૧૪) દુઃખ, (૧૫) બંધન, (૧૬) દૈય, (૧૭) પ્રયત્ન. પાછળથી ૭ ગુણો ઉમેરાયા :—(૧) ગુરુત્વ, (૨) દ્રવત્વ, (૩) રતેહ, (૪) શબ્દ, (૫) ધર્મ, (૬) અધર્મ, (૭) સંસ્કાર.

આ ગુણોનું વર્ગીકરણ સામાન્ય બને વિશેષભાવે પણ ધર્મ શકે. શબ્દ, રસદ, રૂપ, રસ, ગંધ અનુક્રમે પાંચ પૃથ્વી વ્યાદિ દ્રવ્યોના અસાધારણ વિશેષ ગુણો છે. સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ—એ પાંચ સર્વ દ્રવ્યોના સાધારણ વિશેષ ગુણો છે. પરત્વ, અપરત્વ એ ગુણો દિશ્ અને કાળને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને

મૂત્દ્રવ્યમાં રહી શકે છે. શુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા; દુઃખ, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન અને ભાવનારૂપ સંસ્કાર એ નવ આત્માના વિશેષ ગુણો છે. ગુરુત્વ પૃથ્વી અને જલમાં છે. દ્રવત્વ અને રતેહ માત્ર જલના ધર્મો છે.

કર્મ પદાર્થ પાંચ પ્રકારનો છે. ઉત્ક્રેષ્ણ (જિંમી ગતિ), અપક્રેષ્ણ (નીમી ગતિ), આકુચન, પ્રસારણ અને ગમન સામાન્ય એટલે અનેક વસ્તુમાં પ્રવર્તેલા સામાન્ય ધર્મ. સામાન્યતા બે પ્રકાર છે—પર અને અપર. પર સામાન્ય તે સત્તા કહેવાય છે અને તેમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મના સમાવેશ થાય છે. અપર સામાન્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મના વિભાગોને સંગત છે.

નિત્યદ્રવ્ય એટલે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુનાં પરમાણુઓ, આકાશ, કાલ, દિશ્, આત્મા અને મનનો પ્રત્યેકનો બેદકધર્મ તે વિશેષ અને અનંત છે.

અભાવ બે પ્રકારનો છે:—(૧) અન્યોન્યાભાવ (ધડો—તે વચ્ચે નહિ), (૨) સંસર્ગભાવ (અન્યોન્યાભાવથી જુદો અભાવ તે). ખીજ અભાવના ત્રણ પ્રકાર છે—ધડાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે ધડાનો અભાવ તે પ્રાગભાવ, તેના વિનાશ પછીનો અભાવ ■ અપ્વંસાભાવ અને ત્રણ કાલમાં પદાર્થનો સંભવ નથી એવું જણાવનારો અભાવ તે અત્યાન્તાભાવ.

ન્યાયવૈશેષિક દર્શનમાં ભારતના લૌકિકશાસ્ત્રનો પ્રથમ પાયો નખાયો કારણ કે તે પહેલાં કાર્વકારણની આરંભવાદની પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ ન હતી; તેમ પરમાણુ કારણવાદની પ્રક્રિયા પણ આરંભવાદને બંધ બેસે તેવી ન હતી. આ પ્રક્રિયામાં પરિમાણની બે ક્રાંતિઓ એક મહત્ત્વ અને ખીજી અણુ છે. પરમ મહત્ત્વ પરિમાણવાળાં દ્રવ્યો—આકાશાદિ ચાર અને પરમ અણુ પરિમાણવાળાં દ્રવ્યો તે પરમાણુઓ (જેનું પારિભાષિક નામ ‘પરિમંડળ’) છે. આ બે વચ્ચે પરિણામો તે હીધ

અને ધૈર્ય. ઠાઠ પશુ અવયવી પદાર્થનો વિભાગ કરતાં છેવટનું અવિભાજ્ય મૂલ રૂપ રહે તેનું નામ પરમાણુ. આ નિત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે અને તે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુનાં જુદાં જુદાં હોય છે. સંહારકાળે આ ચાર જૂતોનાં પરમાણુઓ શી રીતે સંયુક્ત થઈ સૃષ્ટિને આરંભ થાય છે, તે જાણતર્માં કહ્યાદે ના. સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાતો નથી. હાલના પરમાણુ કારણવાદમાં આદ્યશક્તિ સૃષ્ટિને આરંભ કરનારી સ્વતઃ જાગે છે એટલે નૈસર્ગિક સૃષ્ટિ ક્રમ કરે છે. ખીજી પ્રક્રિયા એટલે હૃદય સંકલ્પથી સૃષ્ટિ થાય ■ એવી છે. ન્યાય-વૈશેષિકમાં ખીજો મત સ્વીકારાએલો જણાય છે.^{૧૨} સંહાર કાળમાં શરીર ઇન્દ્રિય અને વિષયોનાં પરમાણુઓ રહે છે અને તેને આત્માઓનાં ધર્મીધર્મ અને સંસ્કારો તે તે આત્મામાં વસેલા રહે છે. આ પ્રમાણે સંસ્કારવાળા આત્માઓ અને તેમનાં પરમાણુરૂપ મનો-એ નિત્ય દ્રવ્યવર્ગ સંહાર સમયે સુપ્તવત્ રહે છે. આ હાલના અવધિએ તે તે પ્રાણીઓના ભોગના સંસ્કારોનો પરિપાક થવાથી મહેશ્વરમાં સર્જન ઇચ્છા થાય છે અને તે ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ વડે સર્વજ્ઞઆત્માઓનાં અદૃશ્ય જાગે છે અને તે અદૃશ્ય વડે સંયોગમાં રહેલાં વાયુનાં પરમાણુઓનો પ્રથમ ક્ષોભ થાય છે અને તે ક્ષોભ વડે તે તે પરમાણુઓ સર્જનધર્મ આવી બે પરમાણુ વડે એક દ્વયલુક, ત્રણ દ્વયલુક વડે એક ત્રયલુક અને એ ક્રમથી ચતુરલુક વડે ઉત્પન્ન થયેલો મહાવાયુ આકાશમાં જાગે છે. પછી જલસમુદ્રમાં જાગે છે, ત્યારપછી પૃથ્વીમંડળ જાગે છે, તેજોરાશિ જાગે છે અને મહેશ્વરની ઇચ્છાથી મહાજૂતોનો સમુદ્ર પાકે છે અને તેમાંથી એક મોટું બૃંદ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બ્રહ્માકર્મા સર્વલોકના પિતામહ બ્રહ્મા આદિ પુરુષ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને સર્ગક્રિયામાં મહેશ્વર પ્રેરે છે, તેથી સૃષ્ટિના માનવો પેદા થાય છે. આ પરમાણુ કારણવાદની પ્રક્રિયામાં

જીવોનાં અદૃષ્ટ એટલે ધર્મ અને અધર્મ તથા સંસ્કારોનાં નિમિત્ત—એ પૂર્વભીર્મસા દર્શનની અદૃષ્ટની છાયા છે. પરમાણુઓ સ્વતઃ જડ હોવાથી અને આરંભનાદ સ્વીકારેલો હોવાથી સાંખ્યની પ્રકૃતિની પેઠે પોતાની એલે પ્રવૃત્ત થવાનો સંભવ નહિ હોવાથી પરમેશ્વરના સંકલ્પને પ્રેરક માને છે.

ન્યાય વૈશેષિક દર્શનમાં આત્મા સર્વ આસ્તિક દર્શનોની માર્ક ત્રણ ધર્મવાળો (કર્તા, બોક્તા અને દ્રષ્ટા) સ્વીકારાયો છે. ન્યાયવૈશેષિકની દૃષ્ટિ લોકાયત મન કરતાં ચઢિઆતી છે અને સામાન્ય લૌકિક શુદ્ધિ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનથી ભિન્ન કોઈ આત્મરૂપ પદાર્થ નથી એવું માને છે અને તેનું મિથ્યાપણું સાબિત કરે છે. ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન એવો વિલક્ષણ ધર્મ છે કે તે જૂત અને લૌકિક પદાર્થોને વિષયરૂપે પકડે છે અને રૂપાદિ ધર્મો પોતાને અથવા પર પદાર્થને વિષયરૂપે પકડતા નથી. ચૈતન્ય વડે પદાર્થોના ભાવ અને અભાવ સમગ્રાય છે અને તેથી તે સ્વતંત્ર વિશેષ ગુણ છે અને તે જેમાં આશ્રિત ચર્ચ રહે છે તે દ્રવ્યને આત્મા કહે છે. દેહના સંબંધ વડે જ્ઞાન થાય છે તેથી દેહ અને જ્ઞાન એક જ પદાર્થ ન ગણાય. દા. ત. પ્રદીપ વડે પદાર્થો પ્રકટ થાય છે, તેથી પ્રદીપ અને પદાર્થ એક નથી.

ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનનું આધારજૂત દ્રવ્ય તે આત્મા છે. તે ચૈતન્યનું એકીકરણ કરે છે. શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના વિકારો તથા ગતિ અગતિની સાથે તે ત્રણ સાધનાને સ્વેચ્છાથી પ્રેરે છે. ચૈતન્યધર્મ વડે હિત અહિત જાણે છે. આ સંસારી આત્માના ખાસ નવ વિશેષ ગુણો છે—શુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, અને સંસ્કાર. સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ—એ પાંચ ગુણો બીજા દ્રવ્યો સાથે સમાન કોઈ રહે છે.

ન્યાય વૈશેષિકમાં આત્માનું કર્તા, બોક્તા અને જ્ઞાતાપણું

સ્વરૂપ સ્વીકારાયેલું હોવાથી એ ત્રણ પદનો જે અનુભવ કરે, તેમાં તેના સંસ્કાર રહે અને તેને જ એ ત્રણ પદની રમૂતિ રહે એ નિયમ સ્થાપવો પડ્યો છે. સંસારી અને મુક્ત એ બેદર્શ્યવસ્થા સારુ, ઈશ્વર થતા અનીશ્વર પદની વ્યવસ્થા સારુ અને સુખદુઃખની વ્યવસ્થા સારુ ન્યાય વૈશેષિકમાં આત્મબેદ પાવાનો સિદ્ધાન્ત છે.

સામાન્યવિશેષવાળા જ્ઞાનાદિ ધર્મવાળા આત્મદ્રવ્યના મુખ્ય બે બેદ છે :—ક્ષેત્રજ અને (પિંડનો અભિમાની જીવાત્મા) અને સર્વજ (સર્વ જગતના જ્ઞાનવાળા). પરમેશ્વર જીવાત્મા અનંત છે, ત્યારે પરમાત્મા અને પરમેશ્વર એક છે. પરમેશ્વરના-ફળપ્રવૃત્તિના નિયમને અણીને પ્રવૃત્ત થતા હોય કે વગર અણીને પ્રવૃત્ત થતા હોય, ગમે તેમ હોય તો પણ તે સર્વજ પરમેશ્વરની સુખ ફળપ્રવૃત્તિ સત્તાને વશવર્તી પ્રાણીઓ પોતાના શુભાશુભ કર્મના ફળને યોગ્ય દેશકાળમાં મેળવે છે સર્વજ અને જીવાત્મા સકિતના બેદથી, કર્મના બેદથી, શુદ્ધિ અશુદ્ધિના બેદથી, મુક્ત અને અમુક્ત બેદથી અત્યંત બિન્ન છે એવું આ દર્શનનું મતભવ છે. અખંડરૂપે દેખાય છે તે આત્મા. આત્મા ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. જૂતાત્મા (શારીરાત્મા), વિજ્ઞાનાત્મા (માનસાત્મા) અને શુદ્ધાત્મા (પરમાત્મા).

આત્મા કેઈ દ્રવ્ય છે અને તેમાં જ્ઞાનાદિ ધર્મો અથવા શુદ્ધો હોવાનું થાય છે અને આત્મા તેના ઉપર સ્વામીત્વ ધરાવે છે, એ પ્રકારની કાવના ન્યાય વૈશેષિકની છે.^{૧૩} જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે—(૧) વિદ્યા (પદાર્થોને તથા આત્મદેવને લગતું સાચું જ્ઞાન). (૨) અવિદ્યા (પદાર્થોને લગતું અવળું જ્ઞાન). વિદ્યાના ૧. પ્રત્યક્ષ, ૨. અનુમાન, ૩. રમૂતિ, ૪. આત્મ જોવા ચાર પ્રકાર છે. અવિદ્યાના પણ ચાર પ્રકાર છે—૧. સંશય, ૨. વિપર્યય (અવળું જ્ઞાન), ૩. અનભ્યવસાય (અનિશ્ચય), ૪. સ્વપ્ન.

૧૩. નર્મદાસકર મહેતા—દિગ્દર્શન વલ્લભાનનો હતિદાસ પૃ. ૨૫૩.

અક્ષુ, શ્રોત્ર, ત્વક્, શ્રક્ષા, ધ્રાણ અને મન એવી ૭ ઇન્દ્રિયોથી ૭ પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે ઇન્દ્રિય અને અર્થનાં સન્નિષ્કર્ષ વડે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સામાન્ય તથા વિશેષ હિતયને રપઈ કરે છે. ઇન્દ્રિયાઈ સંનિકર્ષ જે પ્રકારનો છે—(૧) લૌકિક (૭ પેટા પ્રકાર—સંયોગ, સંયુક્ત સમવાય, સંયુક્ત સમવેત સમવાય, સમવાય, સમવેત સમવાય, વિશેષણ-વિશેષ્ય ભાવ-સંયોગ વડે દ્રવ્યોત્તુ' ભાન થાય છે. સંયુક્ત સમવેત સમવાય વડે ગુણ અને કર્મની જાતિતુ', સમવાય વડે શબ્દતુ', સમવેત સમવાય વડે શબ્દત્વતુ' અને વિશેષણ વિશેષ્યભાવ વડે અભાવતુ' ભાન થાય છે), (૨) અલૌકિક (સામાન્ય લક્ષણ એકલે કે ઘટત્વના જ્ઞાનવડે સર્વ ઘટતુ' સામાન્ય માનસ પ્રત્યક્ષ થાય તે જ્ઞાનલક્ષણ એટલે કવિજનોતુ' સર્વ વિષયોના સંસર્ગતુ' માનસ પ્રત્યક્ષ જે આંતર આલોચન વડે થાય છે તે અને યોગજ ધર્મ એટલે યોગખલ વડે જે યોગીજનોતુ' પરમાણુ પર્થતુ' પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય ■ તે).

તરવોની સંખ્યાના નિરૂપણવડે અથવા સમ્યક્ ખ્યાતિવર્ધન-શુદ્ધિતુ' પ્રકટ કરનાર હોવાથી સાંખ્ય નામ પડેતુ' જણાય છે અને તે સિદ્ધાન્તનો મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં શો ૭. સાંખ્ય-યોગ ઉપયોગ કરવો તેતુ' નિરૂપણ કરનાર દર્શન યોગ ગણાય છે, સાંખ્ય સિદ્ધાન્તોતુ' શાસ્ત્ર છે, ત્યારે યોગ તેની ઉપયોગી સાધનપદ્ધતિ છે. એકજ્ઞાનમય છે. ખીજું ક્રિયામય છે. પ્રત્યેકદર્શન મરરપરની પૂર્તિ કરે છે. તેઓ બિન્ન દર્શનરૂપ નથી. જે આંખથી જેમ એકજ વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, તેમ સાંખ્ય-યોગથી એકજ દુઃખાન્તરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

ઋગ્વેદમાં પ્રકૃતિનાં 'અવ્યક્ત' અને 'વ્યક્ત' તરવો છે. સાંખ્યતુ' તે લગતુ' પારિભાષિક નામ 'પુરુષ' પણ પુરુષસૂક્તમાં નજરે પડે છે. મૈત્રાયાણી ઉપનિષદમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના ત્રણ ગ્રંથો (સત્ત્વ, રજસ અને તમસ)ની યાદા નજરે પડે છે. કાઠક ઉપનિષદ વાક્યમાં મદત્તથી

અવ્યક્ત પર છે અને અવ્યક્તથી પુરુષ પર છે. પુરુષ એ છેવટની મર્યાદા છે, અને તે પરગતિ છે એવું કહી સાંખ્યશાસ્ત્રનાં સંહિતાકાળનાં ખીજકે આપણે પસંદગીત થયેલાં એકાં છીએ. ઉપનિષદ્ધર્મથી એક વિચાર શ્રેણી જગતકારણ પ્રહરને આત્માવસ્થાએ ઓળખાવવા પ્રતિ વળે છે અને તેમાંથી સ્વતંત્ર વેદાન્તદર્શન ઉદ્ભવે છે, ત્યારે જગત કારણ અવ્યક્તને (પ્રકૃતિને) પુરુષથી (આત્માથી) પૃથક્ પસાદુ જ્ઞાન કરાવનાર ખીજ વિચારશ્રેણીમાંથી સાંખ્યદર્શન ઉદ્ભવે છે. એક વિચારશ્રેણી પ્રહરના અને આત્માના અદ્વૈત સાક્ષાત્કારમાં પુરુષાય જુએ છે ત્યારે ખીજ વિચારશ્રેણી પ્રકૃતિ અને પુરુષના અત્યંત વિવેક સાક્ષાત્કારમાં પુરુષાય જુએ છે^{૧૪} આ પરથી જણાય છે કે સાંખ્યદર્શનના આદિ પ્રવર્તક ગૌતમજીવના જન્મ પહેલાં સાંખ્યદર્શન એકરૂપ હતું.

અર્વાચીન શોધથી જણાયું છે કે ઇશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા (ઈ. સ. ૧૦૦)માં જે સાંખ્યસિદ્ધાન્તનું ચિત્ર છે, તે કરતા જુદા પ્રકારનું પ્રાચીન સાંખ્યદર્શન હતું. આ દર્શન સેત્રવાદવાળું હતું. ખીજ દર્શનમાં પણ જાણ્યકની સાકળનું નિરૂપણ કરવાથી સાંખ્ય વિચારો નજરે પડે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ પ્રમેયો—જીવ, જગત અને ઇશ્વર ઉપર વિલક્ષણ પ્રકાશ નાખનાર સાંખ્યશાસ્ત્ર અને તેને સાંખ્યકોટિમાં લાવવાના ઉપાયોનું વર્ણન કરનાર યોગશાસ્ત્ર દિદુઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો અખૂટ જાગર છે.

સંસારનો અનુભવ કરનાર જીવ તેનું પારિભાષિક નામ સાંખ્યદર્શનમાં 'પુરુષ' છે અને સંસારના એટલે અનુભવમાં આપતા જગતના મૂલ કારણનું પારિભાષિક નામ 'પ્રકૃતિ' છે. આ જે તત્ત્વો અત્યંત પ્રચલિત છે, એવું ૨૫૪ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તેને વિવેકજ્ઞાન કહે છે.

આ રિવેક્ષાનથી અવળું જ્ઞાન તે અવિદ્યા. વિકારી પ્રકૃતિ અને તેના શુશ્રુષ્ઠી પુરુષમાં વસ્તુતઃ નથી. પુરુષ કેવળ ચિત્તિરૂપ છે અને નિર્વિકાર છે. આનો રચ્છ અનુભવ જગાડવાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. અવિદ્યાનો નાશ થતાં તેના પરિવારરૂપ કલેશો, આસ્મતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ (મરણભય) નિવૃત્ત થતાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનો અવધિ આવે છે અને પુરુષ મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે હોય એટલે તબવા યોગ્ય ભાવિ દુઃખ, તેનું કારણ અવિદ્યા, ભાવિ દુઃખનો ત્યાગ અથવા આત્મતિલક ભય અને તેનો ઉપાય વિવેક્ષાન-આ ચાર મુદ્દાનું પ્રતિ-પાદન કરવું એ સાંખ્યશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. લવદુઃખ શી રીતે શમે તેની અર્થા સાંખ્યદર્શન કરે છે.

દશ્યમાં આત્મશુદ્ધિ આધવાના મૂલદોષને અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા વડે કર્તૃત્વાદિ મર્યાદાવાળું અભિમાન જન્મે છે. તે વડે રાગ અને દ્વેષ થાય છે; તેથી ઈષ્ટ પદાર્થોને મેળવવા અને અનિષ્ટનો નાશ અથવા ત્યાગ કરવા મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે. મનુષ્યની આ પ્રવૃત્તિ ધર્મ અને અધર્મને અથવા પુણ્ય તથા પાપને પ્રકટ કરે છે. તે શુભાશુભ કર્મવડે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપ વિભાગો થાય છે અને એક લવમાંથી બીજા લવમાં સંસારી પુરુષનું શ્રમણ થાય છે. જો પુરુષ કેવળ ચૈતન્યરૂપે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને પ્રકૃતિ પોતાના વિકારવાળા પુરુષની સાથેના અવિદ્યામય સંબંધથી વિખૂટી પડે તો અવિદ્યારૂપે મૂળનો ઉચ્છેદ થવાથી લવચક્ર અટકે. કેટલાંક તરવોથી આત્મશુદ્ધિ આધવરૂપ અવિદ્યા વડે બદ્ધ થાય છે અને અનાત્મશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેનાથી પૃથક્ પડી પુરુષ મુક્ત થાય છે. કેટલાંક તરવો પ્રકૃતિરૂપ એટલે કારણરૂપ, કેટલાંક પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ એટલે કારણરૂપ અને કાર્યરૂપ અને કેટલાંક વિકૃતિરૂપ એટલે કાર્યરૂપ છે. એક પુરુષતરવ એવું તરવ છે કે જે પ્રકૃતિ પણ નથી, તેમ વિકૃતિ પણ નથી.

આ પુરુષરૂપ કાર્યકારણથી પરતરવનો કાર્યકારણાત્મક જગતથી પૃથક્

અનુભવ કરવામાં સાંખ્યાચાર્યો ગોળીસ તરવો (પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, મન, પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાબૂત અને પુરુષ)નો ઉપદેશ કરે છે. આ તરવોમાં આદિ કારણ મૂળ પ્રકૃતિતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે. સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાએ સઘળા વિકારોના કારણરૂપે તે રહે છે અને તે સર્વોત્તમ કૃતિ અથવા પરિણામને પ્રગટ કરી, પુરુષના ભોગ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થને સાધે છે, માટે તેને પ્રકૃતિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેના બીજા નામ શક્તિ, જ્ઞાન, પ્રધાન, અવ્યક્ત, તમસ, માયા, અવિદ્યા વગેરે છે. પ્રકૃતિ સત્, રજસ અને તમસ ગુણો કે ભાવો અમુક પ્રકારની સામ્ય અવસ્થા છે. આ ગુણો પુરુષને બંધનમાં લાવી મૂકે છે એટલે પાશરૂપે વર્તે છે તે દુઃખ મોહ વગેરે ધર્મોને પેદા કરે છે તથા તેમનું અસ્તિત્વ પરાથે છે એટલે કે અમુખ્ય મણાય છે. સત્, રજસ અને તમસ ભાવો સામ્ય અવસ્થામાં હોય ત્યારે પ્રકૃતિતત્ત્વ, જ્યારે તે વૈષમ્યને પામે ત્યારે વિકૃતિ તત્ત્વ જાગે. આ દ્રવ્ય ધર્મ વિનાશ કદી હોવા નથી, તેથી ન્યાય વૈશેષિક મતનાં પરમાણુઓ કરતાં જુદા પ્રકારનું છે. તે સમસ્ત જતી વિભુ ધાય, વિષમતાને પામી અણુપરિમાણુવાળું ધાય અથવા મધ્યમ પરિમાણુવાળું ધાય. સૂક્ષ્મ, દુઃખ અને મોહવાળા પદાર્થો અનુભવાય છે તેથી તે ધર્મવાળું મૂળ કારણ હોવું જોઈએ. પુરુષને તે પ્રકારનો અનુભવ ધાય છે અને તેથી ચિત્તના સત્તાદિ પ્રકારો છે. બાહ્ય અર્થના તે ધર્મો નથી—એવી શકાને સ્થાન નથી, કારણ કે સામ્યદર્શનમાં ચિત્ત અને અર્થ આદિ કારણ દ્રવ્યના જ પરિણામો છે અને પ્રયત્ન પદાર્થો નથી.

અસંખ્ય વ્યક્તિવાળાં સત્તાદિ દ્રવ્યો જ્યારે સામ્યસ્થાવમાં આવે ત્યારે પ્રકૃતિ કહેવાય. આ પ્રકૃતિ એ કે અનંત ભેદો અથવા વ્યક્તિઓથી ભરપૂર છે તે પણ કારણ દ્રવ્યતત્ત્વને લીધે અપરિચિન્ન એટલે અમોદિત કહેવાય છે. નિશ્ચય, અભિમાન વગેરે ક્રિયાઓનો પ્રકૃતિમાં ઉદય નથી તેથી તે અક્રિય કહેવાય છે. પ્રકૃતિમાંથી વૈષમ્ય

યતાં જે પ્રથમ તત્ત્વ ઉદ્ભવે છે તેનું નામ મહત્ત્વ અથવા બુદ્ધિ છે. સાંખ્યાચાર્યો નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર નથી માનતા, પરંતુ વ્યવસ્થાપક ઈશ્વરનું રૂપ માને છે અને તે 'સર્ગારંભે પ્રકટ થાય છે. આ ઈશ્વરનો ઉપાધિ તે મહત્ત્વ તત્ત્વ છે. આ મહત્ત્વ સ્વતઃ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ છે, તેમાં તેજસ્ અને તમસ્ ના અંશો વડે વિકૃતિ થાય ત્યારે તે વ્યપ્તિ જીવ અથવા પુરુષનો ઉપાધિ બને છે. આ મહત્ત્વના એક દેશમાં હુંપણાનું પ્રથમ જ્ઞાન જાગે છે. આ મર્યાદિત જ્ઞાન અથવા અભિમાનવાળા દ્રવ્યને અહંકાર કહે છે. અહંકારની ત્રણ શાખાઓ વૈકારિક (સત્ત્વશુદ્ધના પ્રભાવવાળી), તૈજસ (રજેશુદ્ધના પ્રભાવવાળી) અને ભૂતાદિ (તમો-શુદ્ધના પ્રભાવવાળી) છે. વૈકારિક અહંકાર દ્રવ્યમાંથી દશ ઇન્દ્રિયોના ઉપકારક દેવતાઓ, તૈજસમાંથી યાન અને કર્મ ઇન્દ્રિયોનું સહાયક મન તથા છૂટી પાંચ યાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે અને ભૂતાદિમાંથી પાંચ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ પ્રકટ થાય છે.

મહત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાઓ પોતે નવાં કાર્યોને પ્રકટ કરે છે અને પોતે અન્યના કાર્યરૂપ છે તેથી પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ ગણાય છે. પંચતન્માત્રાઓ પંચમહાભૂતને ઉત્પન્ન કરે છે. ભૂતાદિ અહંકાર પ્રથમ શબ્દ તન્માત્રાને જન્મ આપે છે અને તેમાંથી એક શબ્દધર્મવાળું આકાશ પ્રકટે છે. આકાશ દ્રવ્યના જીતરમાં રહેલા ભૂતાદિના બળથી રપશંતન્માત્રા જાગે છે અને તેમાંથી બે શુદ્ધવાળા વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના અંતર્ગત ભૂતાદિ અહંકારની પુનઃ વિકૃતિથી રૂપતન્માત્રા જાગે છે અને તેમાંથી ત્રણ શુદ્ધવાળું તેજસ્ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજસ્ અંતર્ગત ભૂતાદિ અહંકારના અધિક હોબથી રસતન્માત્રા જાગે છે અને તેમાંથી ચાર શુદ્ધવાળું જલતત્ત્વ પ્રકટે છે. જલના અંતર્ગત ભૂતાદિના પુનઃ હોબથી મથતન્માત્રા જાગે છે. તેમાંથી પાંચ શુદ્ધવાળા પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧ ઇન્દ્રિયો અને અજૂત એ નવાં તત્ત્વને પ્રકટ કરતાં નથી તેથી પ્રકૃતિરૂપ નથી,

પરંતુ કેવળ વિકૃતિરૂપ છે. ચોવીસ તરવોમાં પ્રકૃતિ બનાદિ છે. અને બાકીનાં ૨૩ આદિ છે. પાંચજૂત, મહત્ (અહંકાર મહત્માં) અને પ્રકૃતિ સિવાયનાં ૧૭ તરવો પુરુષની અભિવ્યક્તિ કરાવનાર હોવાથી ભિન્ન શરીર કહેવાય છે. પ્રાણુનો મહત્માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મોક્ષ થતાં મૂલકારણમાં શમે છે. સ્વયંજૂત શરીર સંકલ્પબલથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે સ્વયંજૂ કહેવાય છે. વિશદ શરીરના અંશોમાંથી આપણા સર્વ સ્થૂળ શરીરાભિમાનીનાં શરીરો ગુણકર્મોનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે જીવાત્મા પુરુષ ગુણથી પર હોઈ 'દ્રષ્ટા' છે. આ રીતે જીવાત્મા પ્રસૂતિથી ભિન્ન છે એમ સમજવું તે 'વિવેકબ્યાતિ' કહેવાય છે.

સાંખ્યદર્શન પુરુષના બેદગ્ધાનને અથવા વિવેકગ્ધાનને મોક્ષનું કારણ માને છે, ત્યારે યોગદર્શન તે ઉપર વિશેષ વિચાર કરી જણાવે છે કે શુદ્ધિસ્તત્ત્વ અને પુરુષ અત્યંત નિસલા સ્વતંત્ર પદાર્થ છે, પરંતુ જ્યાં સુધી શુદ્ધિસ્તત્ત્વ અને પુરુષનો સંજોગ વિષમાન રહે ત્યાં સુધી પરસ્પરની જાયાપત્તિ રહેવાની અને દુઃખનો આત્મતિક અભાવ થવાનો નહિ. આથી પુરુષ જે ચિત્તિરૂપ છે તે પરિણામોની જાયાને ધારણ કરે નહિ ત્યારે તે કેવલ્યને પામે. સાંખ્યના મહત્ અથવા શુદ્ધિસ્તત્ત્વનું યોગમાં પારિભાષિક નામ 'ચિત્ત' આપ્યું છે. જે ચિત્ત મૂઢ (નિદ્રા અને આલસ્યમાં ડૂબેલું), ક્ષિપ્ત (વિષયોમાં રોકાયેલું) અને વિક્ષિપ્ત (કોઈકોઈ ક્ષણોમાં બ્યાનાદિવાળું) બૃમ્હિકાનું હોય તે યોગને લાભક નથી, પરંતુ એકાગ્ર ચિત્ત યોગ (સમાધિ)ને લાભક છે. એકમાં જે વિષયને લગતી સમાધિ હોય તેનું સામાન્ય પ્રમાણથી ન જણાય તેવું સર્વ વિશેષોવાળું ગાન ઉત્પન્ન કરે તે સુપ્રગાત અને જેમાં વૃત્તિમાત્ર શમી જઈ ચિત્ત ચૈતન્ય ગર્ભરૂપે જગત્કયા કરે તે અસુપ્રગાત ચિત્ત દ્રવ્યમાંથી જે શિખાઓ નીકળે છે તેને વૃત્તિઓ કહેવામાં આવે છે જેના પાંચ વર્ગ પડે છે. સત્યગાન કરનારી વૃત્તિઓ તે પ્રમાણુ દોષ વડે જે મિથ્યાગાન થવું તે વિષયો, સંબંધાનને અનુસરતાં ચિત્તનું પરિણામ થાય, પરંતુ

વસ્તુના અભાવે પાછું પડે અને ત્યાંસુધી સખ્દ પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાંસુધી
વ્યવહારનો ઉઠેલ કરાવી શકે તે વિકલ્પ; સુપુત્રિ સમયે લીનભાવને
પામી જે વૃત્તિ ઉત્થાન સમયે 'હું' સુખે સતો હતો' એવી સ્મૃતિના
આધારશ્રુત અનુભવરૂપા હોય તે નિદ્રા અને સંસ્કાર માત્રથી ઉત્પન્ન
ચનારી વૃત્તિ તે સ્મૃતિ.

યોગ દર્શનના આદિ પ્રવર્તક પતંજલિ મનાય છે. યોગ એટલે
વ્યક્તિગત આત્મા અને પરમાત્માનું આધ્યાત્મિક જોડાણ. યોગ શરીરની
ઇન્દ્રિયો તથા મનને સંયમમાં રાખે છે. યોગના અષ્ટભાગો નિયમનમાં
યમ (સંયમ પ્રતો, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ),
નિયમ (શિય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, હૃદયર પ્રતિધાન), આસન
(અચલ સ્થિતિ યામ તેવી જોડક), પ્રાણાયામ (મન એકાગ્ર કરવા માટે
આસની ક્રિયા), પ્રસાદાર (ઇન્દ્રિયોનો સંયમ), ધારણા (ધ્યાનની વસ્તુ
પર મનને લગાવવું), ધ્યાન (ખલેલ ન પહોંચે તેવી સ્થિતિ), સમાધિ
(એકાગ્રતા) નો સમાવેશ થાય છે. ચિત્તની સતત ચાલતી વૃત્તિઓને
નિરુદ્ધ કરવી એનું નામ યોગ છે.

ચિત્તની વૃત્તિઓને યોગમાં મહત્ત્વ અપાયું છે. ઉપર જણાવેલી
ચિત્તની વૃત્તિઓમાં પ્રમાણવૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર (પ્રલક્ષ, અનુમાન અને
આગમ) પડે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવૃત્તિ-જેનું કે આપણું લોકિકચાક્ષુષમાન.
ન્યારે કોઈ લિંગવડે લિંગીનું જ્ઞાન થાય, જેમકે પર્વત વદ્ધિમાન છે
કેમકે તેમાં ધૂમ જણાય છે. એ વાક્યમાં ધૂમરૂપ ચિદ્ર વડે અગ્નિરૂપ
લિંગીનું જ્ઞાન 'સત્ય' હૃદય પામે છે, તે અનુમાન પ્રમાણ. આપ્ત
વાક્યથી ઉત્પન્ન ચનારું સત્યજ્ઞાન તે આગમ પ્રમાણ. પ્રમાણવૃત્તિ
પુરુષમાં પ્રતિબિંબ યદ્ધ જે અર્થનું અર્થ જુરે તે પ્રમાણવૃત્તિ રૂપ-
-સત્યજ્ઞાન કહેવાય છે.

યોગના બે પ્રકાર-સંપ્રણાત (જેમાં ધ્યેય વસ્તુથી ભિન્ન કોઈ પણ

વિષયને પ્રકટ કરનાર વૃત્તિ હોતી નથી તે) અને સંપ્રગાત (વૃત્તિમાત્રને) નિરોધ કરવો તે) છે. આ યોગનાં દષ્ટ અને અદષ્ટ એવાં બે પ્રકારનાં ફળ હોય છે. વૃત્તિના નિરોધ વડે વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ બોગોને નાશ થવો તે સાધારણ દષ્ટ ફળ છે. સંપ્રગાતનું અદષ્ટ ફળ ધ્યેય સાક્ષાત્કાર છે. તે સાક્ષાત્કાર વડે ધ્યેય સંબંધી અવિદ્યા દૂર થતાં તેના પરિણામ રૂપ રાગદ્વેષાદિ ક્લેશની નિવૃત્તિ થાય છે. જ્યે ધ્યેય પુરુષ સિવાય અન્ય હોય, અને તે સંબંધમાં કામના શેષ હોય તો સંપ્રગાત વડે જૂતજન્ય, ઇન્દ્રિયજન્ય અને પ્રકૃતિજન્ય પ્રાપ્ત થાય અને સ્વેચ્છાથી ગતિ થાય અને મરણના ધક્કાથી પ્રાણસાગ થાય નહિ, પરંતુ સ્વેચ્છાથી પ્રાણસાગ અને ઈષ્ટ લોકની પ્રાપ્તિ થાય. અસંપ્રગાતનું અદષ્ટ ફળ એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન થયા છતાં જે સંસ્કારો રહી શકે તેના તથા પ્રારબ્ધ કર્મોના સ્વેચ્છાથી સત્ત્વર દાહ કરી ઉતાવળથી મોક્ષસિદ્ધિ થાય. કેવલ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ્ઞાનસંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ નષ્ટ થઈ શકતું નથી, કેમકે તે સંસ્કાર અને પ્રારબ્ધ કર્મ તત્ત્વજ્ઞાનના વિરોધી નથી, પરંતુ તેના ઉદય અને રિક્તિના સહાયક છે. અસંપ્રગાત યોગ, જ્ઞાન, સંસ્કાર અને પ્રારબ્ધ કર્મ—એ ઉભયના વિરોધી છે, તેથી નિર્મોળ સમાધિ સત્ત્વર મોક્ષની સિદ્ધિ કરાવવામાં તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપકારક થાય છે. યોગનાં તત્ત્વો—સામ્યના ચોવીસ તત્ત્વો, પચીસમું યોગતત્ત્વ અને ૨૬ મું ઈશ્વર રૂપ પુરુષ વિશેષ છે. તેના માઠ (મદજી કરવા યોગ્ય), મદજી (જ્ઞાન સાધન ઇન્દ્રિયો), મદિતુ (જ્ઞાન મદજી કરનાર), અભિમાની, અને પર પુરુષ અથવા ઈશ્વર પ્રમાણ ન મના ચાર વ્યૂહો છે. સામાન્ય મિત્ર સત્તા અથવા પુરુષ તત્ત્વનું કેવળ સામ્ય વડે પણ જ્ઞાન થઈ શકે છે, પરંતુ અવિશેષ પરમેશ્વરરૂપ પુરુષને સાક્ષાત્કાર સમાધિપ્રદાને સત્ત્વર સિદ્ધ કરે છે એવું પતંજલિનું આસ મતન્ય છે.

પુરુષસામાન્ય અને પુરુષવિશેષ એવા બે ભેદ જેમ વૃક્ષન્ય અને આંબો વગેરે—એમાં જાતિ અને વ્યક્તિ—સામાન્ય અને વિશેષ એવું

સમજીએ છીએ તેમ ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ વગેરે સામાન્ય લક્ષણ છે તે જીવચેતન અને ઈશ્વરચેતનમાં પણ છે. તે ઉપરાંત તે બંનેમાં ઠેકઠાક વિશેષો તેના બેદક છે. જીવપુરુષમાં બદ્ધ અને યુક્ત ભાવ હોય છે. ઈશ્વરપુરુષમાં ત્રિકાલયુક્તત્વ છે. ઈશ્વરપુરુષમાં માયિક, વાયિક અને માનસિક ભક્તિ વડે જે જીવપુરુષની નિષ્ઠા બંધાય તથા મનવાણી અને શરીરનું સ્થાપન (નિધાન) કરાય તેનું નામ પ્રણિધાન. આપણી સઘળા મન, વાણી અને શરીરની ચેષ્ટાઓ તે મહાપુરુષને અર્પે છે, આપણા અર્પે નથી. આવા ગંભીર પૂજ્ય ભાવથી તે ચેષ્ટા અને તેના ફલના અભિમાનનું તેના સ્વરૂપમાં સમર્પણ કરવું એ પ્રણિધાનનું સવિશેષ રૂપ છે.

અષ્ટાંગયોગના અનુષ્ઠાનથી શુદ્ધિનો મેલ કપાતો જાય છે અને જ્ઞાન પ્રદીપ્ત થતું આવે છે. તે ઉપર પ્રકૃતિ પુરુષના વિવેક સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટે ત્યાં સુધી ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય કોઈપણ દર્શનથી મોક્ષાનુભવ અશક્ય છે.

સાંખ્ય દર્શનમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવતું નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ પોતાની મેચેજ વિકાર પામી જગત રૂપે અને છે એમ માનીએ તો પછી ઈશ્વર માનવાની શી જરૂર ? યોગમાં ઈશ્વર સ્પષ્ટપણે સ્વીકારાય છે. તે સિવાયના બધા સાંખ્યના સિદ્ધાન્તો યોગ સ્વીકારે છે. સાંખ્યનો પ્રકૃતિપુરુષ વિવેક કેવળ શબ્દોમાં થતો નથી પણ તે માટે ચિત્તશુદ્ધિ કેળવવી જરૂરી છે. તે માટે યોગદર્શનમાં અષ્ટાંગ સાધનામાર્ગ ઉપદેશો છે.

ભગવદ્ગીતામાં સાંખ્યયોગનાં તરવો નજરે પડે છે. ઉપનિષદોનાં સિદ્ધાન્તોનો સાર પણ તેમાં દોહન થયો છે. આત્મા અમર છે તથા આત્મા દેહના જરામરણાદિ વિકારની વચ્ચે અવિદ્યુત તરવ છે. આ સત્ય સમજવું તે સાંખ્યનિષ્ઠા. ગીતામાં કર્મયોગ દ્વારા કર્મ માટેની તરવની શુદ્ધિ અને ક્ષાંતિસન્ધિ થવાનો ઉપદેશ દીધો છે.

ગીતામાં ધૈર્યની જડવિદ્યાત્મક પ્રકૃતિનું વર્ણન છે. યુગ્મોત્તમ કૃષ્ણના સ્વરૂપની અન્ય-નિષ્કામ-પરાભક્તિ કરવી તથા સારાં ખોટાં કર્મ વચ્ચે વિવેક કરવાની તથા કસોટી (સ્વધર્મ, દેવાસુરસંપત્તિ અને શુભાશુભ) ખતાવી છે. સ્વધર્મ પ્રમાણે કર્મયોગ સાધી પરમાત્માનું સાચું જ્ઞાન સત્સંગથી પ્રાપ્ત કરી પ્રભુને કર્મ અર્પણ કરી અનન્યાભાવથી શરણાગતિ સ્વીકારી શાન્તિ અનુભવવી એવો ગીતાનો મર્મ છે.

આને સાગ્યે જ તાર્ત્વિકાર્યમાં દર્શન કહી શકાય. આના આદ્ય પ્રવર્તક જૈમિનિ મુનિ છે. પૂર્વમીમાંસાનો વિષય કર્મ યા તો ધર્મ

(કર્મકાંડ રૂપ પ્રવૃત્તિમાર્ગ) છે, તેથી તેને

૮. પૂર્વમીમાંસા કર્મમીમાંસા પણ કહે છે. કર્મ બંધનનું કારણ

છે. કર્મમાંથી મુક્તિ મેળવવી અને મોક્ષ

મેળવવો તેજ જીવનનો સાચો ખ્યેય છે. કલ્પસૂત્રોના ઉદય પછી

યજુર્વેદ શી રીતે કરવી અને વેદના તાત્પર્યને નિર્ણય

શી રીતે કરવો તે પ્રશ્નના નિર્ણય અર્થે મીમાંસા દર્શન ઉત્પન્ન

થયું જાણાય છે ઉત્તરમીમાંસામાં જ્ઞાનને લગતી મીમાંસા

છે તેથી તેને જ્ઞાનમીમાંસા પણ કહે છે. મીમાંસા પ્રથમ એક દર્શનરૂપ

હતું, જેમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણને લગતી મીમાંસા હતી.

કર્મ અને ઉપાસનાની મીમાંસાનો ભાગ પહેલો હોવાથી તેને પૂર્વમીમાંસા

કહેવામાં આવે છે અને જ્ઞાનની મીમાંસાનો ભાગ છેલ્લો હોવાથી તેને

ઉત્તરમીમાંસા કહે છે.

જ્ઞાનના સ્વરૂપ અને ઉદય સંબંધમાં ન્યાય-વૈશેષિક અને ખીજી

તરફ મીમાંસા દર્શન શિન્ન મત ધરાવે છે. ન્યાયદર્શન જ્ઞાનનું પરતઃ

પ્રામાણ્ય માને છે, ત્યારે મીમાંસાદર્શન તેનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય માને છે.

જ્ઞાનના સત્યપણાનો અથવા મિથ્યાપણાનો નિર્ણય કોઈ બાહ્ય પરણ

ઉપર આધાર રાખતો નથી, તેમ ખીજા જ્ઞાન ઉપર પણ તેની

સાબિતીનો આધાર નથી. આનું નામ જ્ઞાનનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય.

ન્યાય-દર્શનનું કહેવું એવું છે કે બાહ્ય નીલપદાર્થ આપણે જોઈએ.

અને 'આ નીલ છે'. એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે માત્ર ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ્ઞાન 'ખર' છે કે 'ખોટું' છે તેનો નિષ્કૃંપ પાછળથી થાય છે. જો ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અર્થક્રિયાને જન્મ આપે અથવા ફલજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તો તે સત્ય જ્ઞાન (પ્રમાણ) છે અને તેવી અર્થક્રિયાનો ઉદય ન કરે એટલે નિષ્ફળ જાય તો તે મિથ્યાજ્ઞાન (અપ્રમાણ) કહેવાય છે. આથી જ્ઞાન પોતાના પ્રામાણ્ય એટલે સાબીતીના અર્થના સંવાદની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી તે પરત-પ્રમાણભૂત ગણાવું ઘટે છે.

મીમાંસાદર્શન કહે છે કે આપણે એવું માની લઈએ કે બાહ્ય અર્થ આપણામાં જ્ઞાનરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન કરે છે એવું નથી. આપણને પદાર્થનું જ્ઞાન થવાની સાથે જ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સમજાય છે. જ્ઞાન જ વસ્તુના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન કરાવે છે; વસ્તુ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતી નથી. જે સંવાદ થાય છે તે પૂર્વાનુભવ સાથે જ થાય છે. જેવી રીતે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, પરતઃ નથી એ વિચારમાં મીમાંસક નૈયાયિકથી ભિન્ન મત ધરાવે છે તેમ જ્ઞાનના પ્રદર્શનના પ્રકારમાં પણ ભેદ છે. 'આ ઘડો છે' એ જ્ઞાન બ્યવસાય રૂપ છે અને 'આ ઘડો છે તે હું જાણું છું' એ જ્ઞાન અનુબ્યવસાયરૂપ છે એમ નૈયાયિક માને છે એટલે કે પદાર્થનું જ્ઞાન અને પદાર્થના જ્ઞાનનું જ્ઞાન એ બે ભિન્ન રિચાત છે. જ્ઞાનનું પ્રદર્શન અથવા જ્ઞાન-એ જ્ઞાનસ પ્રત્યક્ષ છે એમ નૈયાયિક માને છે. વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ કહે છે કે એક વિજ્ઞાન બીજા વિજ્ઞાનને જાણે છે. વિજ્ઞાનનું રૂપ અર્થાનુસારી ધરાય છે એમ નૈયાયિક માને છે. બૌદ્ધ મતમાં વિજ્ઞાન પોતે વાસનાનુસાર રૂપ જાહેર છે. મીમાંસક કહે છે કે પ્રત્યક્ષ શુદ્ધિ અર્થને વિષયરૂપે ઊભો કરે છે. તે જ્ઞાનને વિષયરૂપે ઊભો કરતી નથી. પ્રત્યેક જ્ઞાન, જ્ઞાતા, જેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીને સમકાલે પ્રકાશિત કરે છે. આ ઘટ છે-એ ન સાથે જેય ઘટનું સંવેદન થાય છે અને જ્ઞાતાનું સાથે સાથે પ્રદર્શન

ચાય જોય અને જાતા બંને સ્વયંપ્રકાશ નથી, માત્ર આત્માનું જ્ઞાન જ સ્વયંપ્રકાશ છે. તે સ્વતઃ પ્રમાણ છે, બીજા જ્ઞાનથી બાધિત ચાય તો મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. તે જ્ઞાન બ્રમરૂપ (મિથ્યાપ્રતીતિ) છે. જે હોય (આત્મજ્ઞ્યાતિ) તેવું હોય નહિ છતાં દેખાય તે વિપરીતજ્ઞ્યાતિ (છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન) અથવા અન્યથાજ્ઞ્યાતિ કહેવાય છે.

મીમાંસકો ન્યાય વૈશેષિક દર્શનના વિચારોને અનુસરે છે. પ્રણાકર (મીમાંસક) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ ઉપરાંત અનુમાન અને અર્થોપપત્તિને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે, જ્યારે કુમારિલ (મીમાંસક) વૃત્તિકારને અનુસરી અથવા અથવા અનુપલબ્ધિને પ્રમાણવર્ગમાં ઉમેરે છે. પ્રત્યક્ષના આદ્યવિજ્ઞાન (ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંબંધ વડે)માં વિકલ્પશક્તિ રંજ પૂરે છે અને જે પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન હવું તે સવિકલ્પ જ્ઞાન અને છે. અનુમાનમાં ખાસ ભેદ નથી. શબ્દ પ્રમાણમાં ઘણા બિન્ન મત છે.

મીમાંસકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનને વિષય નથી. પ્રત્યક્ષ બાહ્ય ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય વસ્તુને જણાવે છે. ધર્મ તેવો પદાર્થ નથી. પ્રત્યક્ષ મૂલ્યથી સિદ્ધ વસ્તુને સ્પર્શ કરે છે. ધર્મ એ ક્રિયાસાધ્ય વસ્તુ છે તથા પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય નથી. અનુમાન, ઉપમાન, અર્થોપપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ એ સર્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉપર બધાપેલાં છે. જે કોઈ રીતે પ્રત્યક્ષ ધર્મ થકે તેમ હોય તેવું બીજી રીતે અનુમાનાદિ જ્ઞાન કરાવે છે. ભૂમિતિ કહે છે કે શબ્દનો અને તેના અર્થનો અનાદિ નિત્ય સંબંધ છે, તેથી વેદવાક્યો સ્વતઃ અર્થબોધક છે અને તે ધર્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવે છે. પ્રત્યેક વર્ણુ ઉચ્ચારના ક્રમમાં વર્ણુનું જ્ઞાન કરાવી સંસ્કાર મૂકી ઉચ્ચટના વર્ણુના ઉદય સમયે પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. શબ્દતત્ત્વ આ પ્રમાણે વર્ણુભક્ત છે.

નમ્યનેપાધિકો શબ્દને જાતિ, વ્યક્તિ અને અદૃતિને સમકાલવાચક માને છે. જોઈ મતમાં શબ્દ જાતિવાચક નથી; પરંતુ અન્યના અપોદ (વિરદનું, ભેદનું) જ્ઞાન કરાવે છે. ધડા આણે-એ વાક્યમાં

‘ઘડો’-શબ્દ પ્રભાકરના મત પ્રમાણે ‘આણો’ ક્રિયાપદ સાથે અવન્વિત થઈ જાતિ (ધટલ)નું જ્ઞાન કરાવે છે. કુમારિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘ભાય’ શબ્દ વડે જોત્વનું જ્ઞાન થાય છે. ‘આણો’ શબ્દ વડે આણુવાની ક્રિયાનું જ્ઞાન થાય છે અને પ્રત્યય સંબંધ વડે સમગ્ર વાક્યના અર્થનો જોધ થાય છે. નૈયાયિક કેવળ જાતિનો નહિ, પણ જાતિ, વ્યક્તિ અને આકૃતિ-એ ત્રણેના જ્ઞાનપૂર્વક વાક્યાર્થનો ઉદય માને છે અને બીજા ઘડો નહિ એવા સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન વસ્તુનું નિવેદ્યરૂપે જ્ઞાન થાય છે એમ જણાવે છે. આ અન્વિતાભિધાન રીતિ, અભિહિત અન્વય-રીતિ અને અપોહરીતિ-શબ્દની વાચકશક્તિના પ્રકારો છે. ૧૫

શબ્દ વસ્તુતઃ એક છે અને તે વેદરૂપે અનેકાકાર થયો છે. આ શબ્દ નિત્ય છે એમ મીમાંસક માને છે. નૈયાયિક શબ્દને કાર્યરૂપ અણી અનિત્ય માને છે, તેઓ માને છે કે ઘટાદિ અનેક શબ્દો આપણા પ્રયત્નથી થાય છે અને નાશ પામે છે. મીમાંસક કહે છે કે શબ્દ એ કાર્ય નથી પણ સિદ્ધ વસ્તુ છે અને તે ઉચ્ચાર વડે અભિ-વ્યક્ત થાય છે. જે જે કાર્ય હોય છે, તે કારક વ્યાપાર સંબંધ થયા પછી પણ વિદ્યમાન રહે છે. શબ્દ ઉચ્ચારણને કારણે વિકૃત થાય છે, બદલાતો નથી. પ્રવચ્ચરૂપ શબ્દમાંથી આ વિશ્વ અનેકાકાર પ્રગટ થયું છે એમ મીમાંસકો કહે છે. વેદમાં વિશેષ નામો આવે છે અને અત્યુક્તિ આવે છે તેમાં તે શબ્દો વિધિના પરિચોષક છે એવું સમજાવી મીમાંસકો વેદને નિત્ય અને સ્વતઃપ્રમાણ સામીત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વેદના પ્રમાણ્ય સારુ ઈશ્વરના સ્વીકારની મીમાંસકને જરૂર નથી, તેમ જગતની સિદ્ધિ સારુ પણ ઈશ્વરની જરૂર જણાઈ નથી.

મીમાંસાશાસ્ત્રમાં વેદ પ્રતિપાદિત યજ્ઞ કર્મવડે સ્વર્ગાદિ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પરથી લાગે છે કે આ શાસ્ત્ર પરમેશ્વરને માનવું

હશે પણ એથી ઉલટું છે. સૈશ્વર સાખ્ય એટલે યોગદર્શનમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વના બલવાન કારણો છે. ન્યાય-વૈશેષિકમાં ઈશ્વરના સદ્ભાવનાં તથા અનુમાનો છે. બલમીમાંસા (ઉત્તરમીમાંસા અથવા વેદાંત)માં ઈશ્વરને જગતનું ઉપાધાન તથા નિમિત્ત કારણ જ માને છે એટલે તે તો સૈશ્વરદર્શન છે. કર્મમીમાંસાદર્શન જગતનો ખુલાસો કુદરતી નિયમથી માને છે પરમાણુઓવડે રચાયેલા આ જગતની ઉત્પત્તિ અને લયની અવરથા સારું ન્યાય-વૈશેષિકને ઈશ્વરેચ્છાને નિમિત્તરૂપે માનવી પડી છે. જગતની ઉત્પત્તિ અને લયની ક્રિયા મીમાંસકને ઈષ્ટ નથી. સંસારનો અનાદિ પ્રવાહ પ્રજાકર અને કુમારિક માને છે, પરંતુ આ પ્રવાહના સૃષ્ટિ, રિપતિ અને પ્રલયના ક્રમ તેઓ માનતા નથી. પ્રજાકર કહે છે કે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કુદરતી રીતે આપણે થતી જોઈએ છીએ અને તે ઉપરથી જૂત તથા બાવિ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયનું અનુમાન કરી શકીએ તેમ છીએ. તેમાં ઈશ્વરના નિમિત્તની જરૂર નથી. પરમાણુઓ ઈશ્વર છાજીથી પ્રવૃત્ત થાય અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય તથા ઈશ્વરેચ્છા નિત્ય હોવાથી સૃષ્ટિ નિત્ય ગણાય અને પ્રલયને અવકાશ રહે નહિ અમ્યપણું અનુભવમાં માત્ર શરીર ઉપર આત્માનું જણવામાં છે મીમાંસકના મત પ્રમાણે મરણ એક અવરથાન્તર છે. મોક્ષના ફેરફારો સમુદ્રમાં અનંત થાય છે છતાં એક જ તેવી રીતે અનેક દેહમાં અને લોકમાં જતો આત્મા એક જ છે. મીમાંસકો આત્મામાં સ્વયંકર્તૃત્વ માને છે આત્માનો જ્ઞાન એ સદ્ભાવ ધર્મમીમાંસકોએ સ્વીકાર્યો નથી. આત્માનો જ્ઞાન સ્વભાવ પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં છે એવું મીમાંસકો માને છે. મીમાંસકના મતમાં મોક્ષ નિર્વાણ અથવા નિવેરણ સિધ્ધિ છે, તેમાં જ્ઞાન વિનાનું અસ્તિત્વ અને સુખ અને દુઃખનો ઉત્પાદો અભાવ હોય છે. ધર્મ અધર્મની પ્રવૃત્તિ અટકી અને શરીરથી પૃથક્ આત્માનું અસ્તિત્વ થયું.

કર્મમીમાંસામાં કર્મના પ્રસવનો નિયમ કુદરતના નિયમ જેવો છે. તેમાં દેવને કે પરમેશ્વરને વચ્ચે રાખવામાં આવતા નથી. કર્મના ૧૭

(૫) જીવાત્મા અને પરબ્રહ્મ બંધવા પરમાત્મા વચ્ચેનો સંબંધ અથવા ગતિ-જેવી રીતે જગત બ્રહ્મનું કાર્ય છે, તેનું કાર્ય જીવનથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ નથી, પરંતુ કાંતો અંશોનો સંબંધ જી અથવા પ્રતિબિંબ અને બિંબ જેવો સંબંધ છે. અંશરૂપે અથવા પ્રતિબિંબરૂપે પૃથક્ પડ્યા પછી જીવના સ્વાભાવિક સત્ય સંકલ્પત્વાદિ ધર્મો ઢંકાયેલા છે, પરંતુ તે સંસારીદશામાં પણ તેની અંદર મૂલ પરમાત્મા અંતર્યામી તરીકે પ્રેરક હોય છે. જીવના સર્વવ્યાપાર જો કે જીવકૃત છે. તો પણ તેનું પ્રેરક બલ અંતર્યામીમાં છે. આજીવ કરેલા આરાધન અથવા ભક્તિવાળી ઉપાસનાના પ્રભાવથી ઉપાસકનો જીવ હૃદયરય પરમાત્માના પ્રકાશથી સુપ્રભ્યાનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરી સુધ્ધ-સ્થિતિધારથી બ્રહ્મલોકમાં આકર્ષાઈ જાય છે, જ્યાં તે જગદ્વ્યાપક વિનાશનું પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય મેળવી વાસ કરે કરે છે. તે પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી. અવિદ્યાન અથવા બદ્ધ જીવ શાસ્ત્રીય ધર્મ કર્મ કરનારો હોય છે, તો મરણ પછી તે ચંદ્રલોકમાં જઈ પુણ્યનો ભોગ ભોગવી પુનઃ અનુસયને અનુસાર સંસારમંડળમાં પાછો આવે છે અને ચંદ્રલોકમાં ન જતાં નારકી યોનિઓમાં જન્મે છે, અથવા આ લોકમાં ક્ષુદ્ર જન્મરૂપે જન્મમરણ પામ્યા જ કરે છે. આ પ્રભાવે જીવોની દેવયાન, પિતૃયાન અને નારકી-જેવી ત્રણ ગતિઓ હોય છે. કેટલાક આત્માઓ અધિકારપદમાં પણ પરમેશ્વરની આશાથી રહે છે.

(૬) પરબ્રહ્મ ચેતનની જી અવસ્થા—કારણબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં નિર્વિશેષ ચેતન અથવા જ્ઞાન સ્વભાવધર્મ જી એટલું જ નહિ પણ સત્ય સંકલ્પત્વાદિ ઐશ્વર્ય અથવા સર્વિશેષ ભાવ પણ હોઈ શકે છે.^{૧૬}

(અ) શ્રી શંકરાચાર્ય:—તેઓ 'કરલ' દેશમાં કાસ્ટી ગામમાં (મલખાર પ્રદેશના) નામ્બુદ્રી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તીવ વૈરાગ્ય

શીલ તથા અસાધારણ પ્રતિભાશાળી હોઈ
૧૦. વેદાન્તાચાર્યો વેદધર્મના પુનરુદ્ધારનો ઝંડો ઉઠાવવા કટીબદ્ધ
 થયા. તેમણે પ્રખ્યાત પ્રસ્થાનત્રયી (ઉપનિષદ,
 બ્રાહ્મણ અને અગવદ્ ગીતા) ઉપર વિદ્વાપૂર્ણ સુંદર
 ભાષ્યો રચ્યાં. વ્યાસસૂત્રો પરનું તેમનું ભાષ્ય 'શંકર ભાષ્ય' નામે
 જાણીતું છે. તેમને તત્ત્વજ્ઞાનને સિદ્ધાંત 'કેવલાદૈત'ને નામે ઓળખાય
 છે. એમના સર્વ પ્રયોગના દોહનરૂપ 'લોકેન્દ્ર' વર્ધપાદ :—'વ્રજ સત્ય
 જગન્મિથ્યા જીવો વ્રજેત્ નાપરઃ ।'—'બ્રજ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે,
 જીવ બ્રજ જ છે, જુદો નથી' એટલે કે એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વ્રજ તત્ત્વ
 એક અદિતીય જ છે, એટલું જ નહિ પણ 'કેવલ' છે. અર્થાત એનામાં
 શુદ્ધ, ક્રિયા, ધર્મ વિશેષ એવું કંઈ જ નથી. જે છે, તે એ જ છે,
 એ એટલું જ છે. તેના સિવાય જે દેખાય છે, તે બ્રહ્મની સત્તાથી
 અને એના ભાસથી જ છે. વસ્તુતઃ વિચારાત્ મિથ્યા છે. મિથ્યા છે
 છતાં દેખાય છે એ 'અજ્ઞાન'. બ્રહ્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ સમજાઈ જાય તો
 એ સમજણથી 'જગત્ મિથ્યા છે' એ સિદ્ધાંત અવશ્ય ફલિત થાય,
 છતાં સામાન્ય બુદ્ધિ એને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. 'માયાવાદ' સર્વત્ર
 ફેલાયેલો છે. જગન્મિથ્યાનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ સત્યત્વના હિંસામ બંધુભવમાં
 સમજવાતું છે. પાપ પુણ્યના નિષેધમાં કે અન્ય કોઈ રીતે જગતને
 નિષેધ કરવામાં લેવાતું નથી.

જીવ તે અંતઃકરણમાં પ્રવેશેલું બ્રહ્મ જ છે. જીવ તે અવિદ્યા વા
 અંતઃકરણમાં પડેલું પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ છે. કેટલાક એને અંતઃકરણ
 રૂપી ઉપાધિથી અવિનિષ્કન્ન થયેલ બ્રહ્મ ગણે છે. કેટલાક સ્વરૂપ જૂદો
 ગણેલું બ્રહ્મ પોતે જ એ છે એમ કહે છે.

જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય સત્કર્મ કરી ઈશ્વરનું ચરણ સ્વીકારવાથી
 તથા તેની ભક્તિ કરી નિષ્પાપ અને પવિત્ર થવાથી સાધી શકાય છે.

(આ) રામાનુજાચાર્ય :—ભક્તિ માર્ગના વૈષ્ણવ આચાર્યોમાં સૌથી પહેલા રામાનુજ છે. શ્રી સંકરાચાર્યે જે અદ્વૈતજ્ઞાનમૂલક વેદાંત ધર્મની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી, તેમાં બ્રાહ્મસંન્યાસ અને વૈરાગ્ય વગેરે તરવો મુખ્ય હતાં. તે સામાન્ય જનતાની કક્ષાની બહાર હતાં. કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાંત કાલક્રમે ‘શુદ્ધ વેદાંત’ ગણાવા લાગ્યો. આ સમયે ભક્તિસ્રોતને પુનર્જીવન આપનાર રામાનુજાચાર્ય ઈ. સ. ૧૦૧૭માં પેરમલુધુર નામના ગામમાં મદ્રાસ રાજ્યમાં જન્મ્યા. તેમનો સંપ્રદાય ‘શ્રી સંપ્રદાય’ કહેવાયો અને તેમણે પ્રતિપાદન કહેલો વેદાંત સિદ્ધાંત ‘વિશિષ્ટાદ્વૈત’ મત તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તે મત પ્રમાણે પરબ્રહ્મમાં ચિત્ અને અચિત્ જીવ અને જગત શરીરરૂપે છે અને પરબ્રહ્મ શરીરી છે. પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ તે બે વિશેષણો વડેજ સમજાય છે. નિર્વિશેષ વસ્તુ સાખીત યદ્ય શકે તેમ નથી. આ બે વિશેષણોથી વિશિષ્ટ ચેતન એજ પરમ સત્ય છે. આ વિશેષણો વિશેષ્ય વિના કોઈપણ દેશકાલમાં રહી શકતાં નથી. પરબ્રહ્મ ચેતન સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ અને અનેક કલ્યાણ શુણોથી યુક્ત છે. અને તેજ શારીરાત્મા અથવા જીવને પોતાના અંતર્યામી બાન્ધા તરીકે ઝોળખાય છે. ચેતન અને અચેતન વર્ગ પરબ્રહ્મના વિશેષણો છતાં તે પરબ્રહ્મથી અંદર નૂદાં છે, તેથી પરબ્રહ્મના કલ્યાણ શુણોને બાધ થતો નથી અને જેમ આપણે વિજ્ઞાનમય રૂપે આપણા વિકારી શરીર-મન્દ્રિયોથી વિશિષ્ટ છતાં પ્રયત્ન પોતાને અનુભવીએ છીએ તેમ પરબ્રહ્મ પોતાના શુદ્ધ મંગલ સ્વરૂપને ઝોળખે છે. આ મંતવ્ય સિદ્ધ કરવા મલનાર સંપ્રદાયને વિશિષ્ટ અદ્વૈતમત કહે છે. તેના મુખ્ય પ્રવર્તક શ્રી રામાનુજાચાર્ય છે. ૧૭

(ઇ) નિમ્બાર્કાચાર્ય :—આ ધર્માચાર્ય ઈ. સ.ના ૧૨મા સદીમાં થયા એમ ડૉ. બંકારકર માને છે. તેઓ તેલંગ બ્રાહ્મણ હતા અને મદ્રાસ રાજ્યના બેલારા જિલ્લાના નિમ્બાપુર ગામમાં જન્મ્યા હતા.

તેમણે વેદાંતસૂત્ર પર 'વેદાન્ત પારિબ્રત સૌરભ' નામની નાની ટીકા લખી છે. નિખ્યાકોચ્યાચૈનું વેદાન્ત તત્ત્વગ્ઞાન 'દ્વૈતાદ્વૈત' અગર બેદાબેદ નામથી જાણીતું છે. આ મત રામાનુજ્યાચૈના વિશિષ્ટાદ્વૈતને મળતો છે, છતાં કેટલીક જાણતોમાં સૂક્ષ્મ તફાવત છે. નિખ્યાકૈ રામાનુજની માફક 'કેવલ અદ્વૈત' માનતા નથી, પણ રામાનુજ ચિત્ત અને અચિત્તથી (ચૈતન્ય અને જડ) વિશિષ્ટ જે એક તત્ત્વ છે તે તત્ત્વની સાથે વિશેષણોના અબેદ છે એમ માને છે, તેને સ્થાને નિખ્યાકૈનું એવું કહેવું છે કે ચિત્ત અને અચિત્ત એ બ્રહ્મથી બિન્ન છે તેમજ અભિન્ન પણ છે. તેથી તેમનો સિદ્ધાંત દ્વૈતાદ્વૈત તરીકે જાણીતો છે.^{૧૮}

(ઈ) મધ્વાચાર્ય :—આ દ્વૈતવાદી વેદાંતાચાર્યનું કુડુંબ દક્ષિણ કથ્થાટકના ઉદીપી તાલુકાના બેલા ગામમાં રહેતું હતું. તેઓએ ભક્તિપ્રધાન દ્વૈતવાદી વેદાંતનું પ્રસ્થાન શરૂ કર્યું અને 'આનંદતીર્થ' નામ રાખ્યું. તેમણે દક્ષિણભારતમાં જઈ પંડિતો તથા વિદ્વાનો સાથે વાદવિવાદ કરી પોતાના દ્વૈતવાદ અને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો પછી ઉત્તરની યાત્રાએ આવ્યા હતા. તેમનું દ્વૈત સિદ્ધાંતનું સાખ્ય 'પૂર્ણપ્રજ્ઞમાખ્ય' કહેવાય. શંકર રામાનુજના અદ્વૈતથી ઉલટો દ્વૈત મત તેમણે પ્રતિપાદન કર્યો. દ્વૈત મતમાં સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એવા બે તત્ત્વ (પરમાત્મા અને અન્ય જડ તેમજ ચેતન પદાર્થો) છે. ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચે સનાતન અને પારમાર્થિક બેદ છે. બેદ મિથ્યા નથી. તે શંકરનો માયાવાદ ખોટો માને છે અને બેદને વાસ્તવિક માનવાની શ્રુતિની આગ્રાનો ઉદ્દેશ કરે છે. ઈશ્વરને સાત્ર 'વિષ્ણુ' કહે. એની શક્તિ 'લક્ષ્મી' છે. વિષ્ણુથી વિષ્ણુની ભક્તિ બિન્ન છે, પણ એને આગ્રાએ રહેલી છે એટલે નિત્ય યુક્ત છે. જીવ સેવક છે અને વિષ્ણુ સેવ્ય છે. વાણી, શરીર અને મન વડે લગ્ન કરી શકાય છે. પ્રજુના

અપરોક્ષ દર્શનથી જ મુક્તિ મળે છે. તેમાં કર્મ સાધનમૂલક છે, પણ સાક્ષાત્ મોક્ષ ઉપજાવતાં નથી. એ અપરોક્ષ દર્શનનાં વૈરાગ્યાદિક વિવિધ સાધનો છે તેમાં શરણાગતિ અને કર્મસંન્યાસ મુખ્ય છે.

(૪૬) 'વલ્લભાચાર્ય' :—આ વૈષ્ણવાચાર્યે દેવરૂપે જ્ઞાનના ગોપાલને પસંદ કર્યો છે. તેઓ બ્રહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે 'શુદ્ધાદૈત' સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું. 'પરબ્રહ્મ એક જ પરમાર્થ' સત્ય વસ્તુ છે. જગત તેનો માયાદ્વારથી ઉત્પન્ન થયેલો વિવર્ત છે, એટલે 'ખોટું' કાય છે—આ શાંકરવિચાર યોગ્ય નથી. આ જગત બ્રહ્મનું જ અવિકૃત પરિણામ છે, તેથી તેને 'ખોટું' કહેવું એ સાહસ છે. ખાંડના અનેક આકારો—પતાસાં, નાળિયેર વિગેરેમાં ખાંડનું સ્વરૂપ - બદલાયું નથી, તેની પ્રત્યાબિજ્ઞા થાય છે, તેવું આ દસ્ય જગત પણ બ્રહ્મની લીલા છે, આકાર બેદ છે, પરંતુ તે સ્વતઃ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે અને જીવ પરબ્રહ્મનો અંશ છે અને તે ભક્તિ વડે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારનું પરબ્રહ્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અદૈતભાવથી દર્શાવવાનો પ્રયત્ન જે સંપ્રદાય કરે છે તે શુદ્ધાદૈત અથવા અવિકૃત બ્રહ્મવાદ કહેવાય છે. આ ભાવનાના સ્થાપક તે શ્રી વલ્લભાચાર્ય છે.^{૧૯}

(૪૭) શૈવદર્શન :—પ્રાચીનકાળથી વૈષ્ણવધર્મ સાથે જ શૈવ ધર્મ આસ્થો આવતો હતો. શૈવધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન આશરે ૧૧મી સદીથી ઉદ્ભવ્યું ને શૈવ સિદ્ધાંતને નામે ૧૦. શૈવ, શાકત અને વૈષ્ણવ ત્રિગોળખાતું. દક્ષિણ ભારતના ધર્મના સિદ્ધાંતો 'શૈવવાદ પર બ્રાહ્મણોના રુદ્ર-શિવ સંપ્રદાયની, મહાભારત તથા

શ્વેતાશ્વતરની અસર છે. ૨૦ તે ઉપરાંત શૈવોનાં ૨૮ આગમોના જ્ઞાનકાંડો તથા ગ્રાહવારના ગ્રંથોની પણ અસર છે.

શૈવ સિદ્ધાંતમાં વેદ અને આગમોનો મુખેળ ઈ. સ. ની ૧૪મી સદીમાં નીલકંઠે સાખ્યો. તેણે શૈવદર્શનને ખ્યાનમાં રાખીને બ્રહ્મસૂત્ર પર ટીકા લખી. તે રામાનુજનો દૈતહૃદિત મત સ્વીકારે છે અને બ્રહ્મ તથા આત્મા અને જગતના એકત્વનો વિરોધ કરે છે. સર્વોપરી શિવ છે કે જેની સાથે અંબાદેવી તેમના શરીર રૂપે રહે છે. શૈવદર્શનની આખ્યપદ્ધિની 'સિવાઈ'મણિદીપિકા' ઘણી મહત્વની છે.

શૈવ દર્શનમાં સર્વોપરી (બ્રહ્મ) શિવ કહેવાય છે. તે અનાદિ, અજન્મા સર્વજ્ઞાદિ મનાય છે કે જે બંધનો (પાપ)માંથી છાડાવે છે. 'સચ્ચિદાનંદ'માં આઠ ગુણો (આત્મ જ, સર્વવ્યાપી, આનંદ ઈત્યાદિ) છે. ઈશ્વરના અસ્તિત્વનાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યાં છે. જગતનું રૂપાંતર ચાય છે. તેનું ભૌતિક કારણ પ્રકૃતિ (અચેતન) છે કે જે જગતની ઉત્પત્તિ પોતાની મેળે ન કરી શકે. વિકાસતત્વોને કારણે મનાય છે, પરંતુ મહત્ત્વ વિના તે નકામાં મનાય છે. મેયકર્કર (શૈવદર્શનકાર)ના મતાનુસાર કાલ વિકારી દેખાતો હોવા છતાં તે અવિકારી છે. તે બધાં કર્મોનું કારણ છે, પરંતુ પોતે કતાં નથી. ઈશ્વર ન્ને પોતે કારણભૂત હોય તો તેની સંપૂર્ણતા મનાત. તેની શક્તિ દ્વારા (સાધન રૂપ) જગતની ઉત્પત્તિ ચાય છે એટલે ઈશ્વરની સંપૂર્ણતામાં શંકા નથી છે. કર્મોનો સિદ્ધાંત માનવના આધ્યાત્મિક ખ્યેય અનુસાર કામ કરે છે. કર્મ સારાં નરસનિા બેદ તથા ફળ લાવતું નથી, પરંતુ તે તો અનંત પરમાત્મા શક્તિની મદદથી જુએ છે અને આત્માઓને ચોગ્ય ફળ આપે છે. કુંભાર ઘડને બનાવે છે, તેનું પહેલું કારણ સાધનો-તે રૂપ કારણ છે અને માટી ભૌતિકકારણ છે. તેવી જ રીતે શિવ જગતની

ઉત્પત્તિનું 'પહેલું' કારણ છે અને બીજું કારણ શક્તિ સાધનરૂપ તથા માયા ભૌતિક કારણ છે. જ્વનિ તથા ગંધની માફક શિવશક્તિદ્વારાં આખા જગતમાં વ્યાપી રહે છે શિવઆત્મા છે અને જગત તથા માનવ તેમનું શરીર છે. ૨૧ શિવ આત્માઓમાં રહેલ છે પરંતુ તે સમાન નથી. અદ્વૈતનો અર્થ એકત્વત નહિ, પરંતુ અવિભક્ત છે. શિવ અનંત છે, કારણ કે તે કાલસીમિત નથી. શરીરમાં પાંચ મંત્રોનો સમાવેશ થાય છે:—સજ્નન, પાલન, સંહાર, નિરોધાન તથા આત્માનો મોક્ષ. જ્ઞાન અનંત છે, શક્તિ ઉપાધિ છે જે પાશનું કારણ છે. શક્તિને ઉમા કહેવામાં આવે છે. શિવ પશુઓ (આત્માઓ)ના પતિ (માલીક) છે એટલે શિવપતિ કહેવાય છે. તે આત્માઓના ઉત્પાદક નથી કારણ કે આત્મા શરીરથી જુદો જ છે કે જે ભોગ્ય વસ્તુઓને ઉપભોગ કરતો નથી. સ્મૃતિ તથા ઓળખ (recognition) થી તેની હયાતી જણાય છે. મોક્ષ પામેલા આત્માઓમાં ચેતન પૂર્ણરૂપે પ્રકાશ પામે છે, જ્યારે મોક્ષ ન પામેલાઓમાં સુધુષ્ટ હોય છે. જગતમાં બધા પદાર્થો ધ્રુવરના સજ્નનનું પરિણામ છે. તે જડ પદાર્થો આત્માઓના કલ્યાણ માટે છે.

પાશજલ એજ અવિદ્યા, કમં અને માયા છે. આત્મામાં અવિદ્યા હોય છે. કમં ચેતન તત્ત્વનું જડ તત્ત્વ સાથેનું રૂપ છે. સજ્નનમાં તે જન્મે છે અને પ્રલયમાં વિલીન થાય છે, પરંતુ તેનાં રૂણ આવ્યે જાય છે. માયા જગતનું ભૌતિક કારણ તથા બીજ છે, તેનામાં ધણી શક્તિઓ છે. તે સર્વવ્યાપી તથા અનિત્ય છે.

શૈવસિદ્ધાન્તમાં જગતના મિથ્યાત્વના સિદ્ધાંતને સ્થાન નથી. સંસારનું અનાદિત્વ આત્મા તથા દ્રવ્ય કે જે અનંત તત્ત્વો છે તેને કારણે છે. જગતનો હેતુ સદાચાર છે. ધ્રુવર આત્માઓના મોક્ષ માટે છે. કમંનો

સિદ્ધાન્ત મનુષ્યને હૃદય ક્ષણે લઈ જવા માટે છે. શિવ કલ્યાણકારી છે. તે આત્માને મળવા આતુર હોય છે. પાપ ધર્મિય પ્રાપ્ત કરવામાં વિધ્નરૂપ બને છે. શૈવોની લક્ષિત પુરુષરૂપે હોય છે અને વૈષ્ણવોની સ્ત્રી રૂપમાં હોય છે. આ દર્શન નીતિને ઘણું મહત્ત્વ આપે છે. આ દર્શનમાં મુનશ્ચન્દ્રને રચાન નથી. પાશના નાશથી વ્યક્તિ શિવમય થઈ જાય છે. મોક્ષનો અર્થ શિવમય થવું તેવો નથી, પરંતુ 'શિવ સાથે રહી આનંદ પામવો' એવો છે. જે આત્મા સર્વોત્તમ શિવની અનુભૂતિ કરે છે તે જીવનમુક્ત ગણાય છે અને તે જે કર્મો કરે છે તે દૃઢ્યમાં રહેલ પરમાત્માથી પ્રેરણાને કરે છે.

(આ) પ્રત્યક્ષિદ્વાદર્શન :—કાસ્મીરના શૈવધર્મીનું મૂળ આગમે છે, પરંતુ ઉત્તરકાશીન મંથો (વસુચુપ્તની રચનાકારિકા, સોમાનંદની શિવદષ્ટિ, ઉત્પલનું પ્રસન્નિદ્યાસૂત્ર) જુદો જ અદ્વૈતવાદ જણાવે છે. જગતમાં શિવ મુખ્ય છે. તે અનાદિ ચેતનતત્ત્વ છે. તેને સર્વવ્યાપીપણું, અનાદિત્વ, અરૂપ વગેરે ગુણો છે. બહાર જણાવું હોવા છતાં પતિ (ધર્મિય)ની બહાર કંઈ નથી. જગતની ઉત્પત્તિ માટે કંઈ અથવા પ્રકૃતિ જેવા ભૌતિક કારણનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. શિવમાં જગત દેખાય છે અને તે જુદું જ હોય એમ લાગે છે. શિવની અદ્વૈત શક્તિથી તે આત્માના રૂપમાં હોય છે. શક્તિના ઘણાં રૂપો છે. તેમાંનાં ચિત્ત, આનંદ, ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયા વગેરે રૂપો છે. શક્તિ ચિત્ત તરીકે જોળખાય છે અને શિવ શિવતત્ત્વ તરીકે જોળખાય છે. માયાને કારણે જગતનું સર્જન થાય છે, તેમાંથી નિયતિ, કાલ, રાગ, વિદ્યા અને સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવે છે. જગતનો આભાસ શિવની વિભૂતિરૂપ છે. અજ્ઞાનને કારણે પાશ નિપળે છે. બદ્ધ (શિવ)ની પ્રત્યક્ષિદ્વા (જોળખ) મોક્ષ માટે જરૂરી છે. આત્માએ પરમાત્માને જોળખવા બેઠાં રહી રચનાના મત પ્રમાણે જે શિવના સર્વોપરીત્વને જાણે છે તે ચાંતિથી શિવમાં બળ જાય છે. શિવમુખમાં મોક્ષ મેળવવા માટેની યૈવ, તંત્ર

અને યોગ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ છે.²² અભિનવમુખના મતાનુસાર મુક્તોના ત્રણ વર્ગો (પરામુક્ત-બ્રહ્માં લગ્ની ગયેલ, અપરામુક્ત-વિશૂતિમાં લગ્ની ગયેલ અને જીવનમુક્ત-શરીર હોવા છતાં શિવની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરનાર) છે.

(ઈ) શક્તિદર્શન :—શક્તિ સંપ્રદાયની શરૂઆત મગવેદમાં જણાય છે. મગવેદમાં શક્તિને સ્વર્ગમાં નિવાસ કરનાર પૃથ્વીનું પાલન કરનાર માનવામાં આવી છે અને હિમા તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. મહાભારતમાં તેને કૃષ્ણની બહેન ગણવામાં આવી છે. શૈવોએ તેને શિવની પત્ની માની છે. પુરાણોમાં તે ચંડી તરીકે જાણીતી છે. શાકતોના ૨૭ આગમોનું વિભાજન સુભાગમો, કીલાગમો અને મિત્રાગમોમાં થયું છે. તેમાં જ્ઞાન અને મોક્ષની ચર્ચા છે. તંત્રોમાં શિવ અને દેવીના સંવાદો છે.

આ દર્શનમાં શિવ અખિલાનુગત (સર્વવ્યાપી) શુદ્ધ પ્રકાશ તેમજ અવ્યક્ત છે. તેમાં સંબંધભાવ નથી. વ્યક્તિગત કામ કરનાર શક્તિ બધા આત્માઓમાં છે શિવ અને શક્તિ, પ્રકાશ તથા વિમર્શની માફક જોડાયેલ છે. વિમર્શ અથવા શક્તિ બ્રહ્મ અથવા શુદ્ધ ચેતનનો મુખ્ય ભાગ છે. શિવ ચિત્ છે. શક્તિ ચિદ્રુપિણી છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ સર્જન, પાલન તથા સંહારનું કામ શક્તિને લીધે જ કરી શકે છે. આનંદસ્વરૂપમાં શિવ અને શક્તિ ઓળખી ન શકાય તેવાં છે. શક્તિ, ઈચ્છા અને જ્ઞાન તથા શક્તિને કારણે નિર્જીવાત્મક બ્રહ્મ છે. આખા જગતની શક્તિ શિવશક્તિ છે તે માતારૂપ છે. તેનાં પાંચ કતંગ્યો (આભાસ, રતિ, વિમર્શ, ખીજવસ્થાન અને વિલાપનતા) છે.²³ પ્રકૃતિ અથવા

22. S. Radhakrishnan—Indian Philosophy. Vol. II. 734.

23. Ibid. Page 736.

માયાને। દેવીમાં સમાવેશ થાય છે. તે સજ્જન અને પ્રલયમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. શક્તિના સ્વરૂપ અનુસાર માયા ભૌતિક પદાર્થોનું સજ્જન કરે છે. આમાં ૩૬ તત્ત્વો છે જેના બે વિભાગો (શિવતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વ) પાડવામાં આવે છે. આ ત્રણે પ્રકાર વિમર્શ (શિવ ને જવાબદાર છે. સર્વોત્તમ બ્રહ્મ પછી શક્તિ છે. નાદબિંદુ નાદમાંથી ઉદ્ભવે છે અને પછી શુદ્ધ માયા નિપજે છે. શિવ, શક્તિ, સદાખ્ય, ધ્વજ અને શુદ્ધ માયા સિવનાં પાંચ રૂપો છે. જગતની ઉત્પત્તિ શૈવદર્શન જેવી માનવામાં આવી છે.

માયાથી ઘેરાયેલો જીવ સ્વતંત્ર છે અને તે મોક્ષ મળતા સુધી બોક્ષતા છે. મોક્ષ માટે શક્તિનું જ્ઞાન જરૂરી છે. જીવનમુક્તિને આ દર્શનમાં સ્વીકાર થયો છે. મોક્ષ આત્મસંસ્કૃતિદ્વારા આધ્યાત્મિક દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં મળે છે. મુખ્ય ચોતે બ્રહ્મ છે એવા અનુભવ (સદ્ભાવ) કરે છે ત્યારે મોક્ષ પામે છે. ધ્યાનાભાવ દ્વારા તે મધ્યમ ગણાય છે અને શ્રુતિ તથા જપને જે અનુસરે તે નિમ્નકાંટિને ગણાય છે. કુલાશ્વૈવ તંત્રમાં કહ્યું છે, 'શરીરને ભૂતિ ચોળવાથી મોક્ષ મળે તો ગામના કૂતરાઓ કે જે ભૂતિમાં આળોટે છે તે પણ મોક્ષ મેળવે'. ભક્તિ મોક્ષ મેળવવામાં ઉપયોગી નીવડે છે ભક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય બધાને આપવામાં આવ્યું છે. યોગને આ દર્શનમાં મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. મંત્રો શક્તિની માફક પવિત્ર ગણાય છે તથા તે દેવી ગણાય છે. પૃથ્વી અવસ્થાએ પહોંચેલ મુખ્ય કુંડલિનીને જગાડે છે અને ચક્રો ભેદે છે. તેને કર્મ, પુનર્જન્મ તથા ચોનિઓના સિદ્ધાંતોના સાક્ષાત્કર્ષ સ્વીકાર કરે છે.

(જડ) વૈષ્ણવ ધર્મના સિદ્ધાંતો : મોક્ષ રૂપ પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે પદ્મદર્શનની વ્યવસ્થા વેદધર્મમાં થઈ. આ દર્શનોમાં કર્મ અને જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય અપાયું છે. કર્મ જડ બ્રહ્મલોક તથા દાર્શનિક પંડિતો જે ધ્વજને ન ચોળખી શક્યા, તે મજ્જનાં ગોપ ગોપિકાઓએ

જોળખ્યા, લગ્નના બંને પરમાત્મામાં તન્મયતા મેળવી, વ્યાસે શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણમાં ઉપરના સત્યની પ્રતીતિ કરાવી 'ભક્તિ'ને એક સ્વતંત્ર 'મોક્ષનું' સાધન માન્યું છે. ગીતાજીમાં ભક્તિનો મહિમા ખૂબ ગાયો છે.^{૨૪} ભક્તિ ઝગવેદ સંહિતાથી ચાલી આવતી હતી. શ્રી કૃષ્ણ જે કુળ (સાત્વત)ના હતા તે કુળના લોકોને જે ધર્મ મળ્યો તે સાત્વત ધર્મ કહેવાયો. આગળ જતાં ભગવાનને પામવાનું પરમ બંને એકમાત્ર સાધન ભક્તિ માનવામાં આવ્યું. જ્ઞાન-બલ-ઐશ્વર્ય-વીર્ય શક્તિ બંને તેજવાળા પરમાત્મા તે 'મગવાન'. તે પરથી ભાગવત ધર્મ નામ આવ્યું. મોક્ષાવરથામાં પણ પરમાત્માની ઘણી સ્વરૂપે ભક્તિ જ કરવાની છે— સામ્ય ભક્તિ એ જ સાધન બંને એ જ સિદ્ધિ. ભક્તિમાર્ગના રામાનુજાદિ આચાર્યોએ તેમના જીવ, જગત બંને ધૃતિર સંબંધી જે મતો ફેલાવ્યા તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ભક્તિ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. શુદ્ધ ભાગવત ધર્મના છેલ્લા પ્રવર્તક શ્રી સ્વામીનારાયણ પ્રજ્ઞુ આ સાંગ ભક્તિ વિશેનો આગ્રહ રાખતા. વૈષ્ણવ ભાગવત જેવાં શૈવભાગવત મતનાં વિવિધ સ્વરૂપ-માહેશ્વર વા પાશુપતદર્શન, શૈવદર્શન કૃત્યાદિ નામે જોળખાય છે. આત્માના કલ્યાણાર્થે જ બધાં દર્શનો પોતાના મત પ્રગટ કરે છે.

૧૧. ભારતીય કલા અને સ્થાપત્ય

ભારતનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને કલા ભારતીય લઘ્યતાનું દિગ્દર્શન કરાવે છે.

ભારતમાં જોડકામદારા પાષાણ યુગના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. ઉત્તર ભારતમાંથી પોટવાર (રાવલપીંડી ખાસે) પ્રદેશમાંથી અને મધ્ય ભારતની નર્મદા ખીણમાંથી મીષોનાં

૧. પ્રાગૈતિહાસિક કાલ જોળરો મળ્યાં છે, જે પ્રાચીન પાષાણ યુગનાં ગણાય છે. કાશ્મીરમાં શ્રીનગર

ખાસેના બજાહોમના જોડકામમાંથી નૂતન પાષાણ યુગનાં પોલિસ કરેલાં કાળાં વાસણો અને પોલિસ કરેલ કુદાડી પ્રકારનાં જોળરોના અવશેષો મળ્યાં આવ્યાં છે. તે સમયે લોકો ગ્રુક્ષો તથા ધાસનાં બૂંપડાંઓમાં રહેતા, પથ્થરોટીઓ ટકી ન શકે તેવા પદાર્થોની હોવાથી તેમના સ્થાપત્યનો ખ્યાલ બહુ ઓછો આવી શકે છે. ગ્રુક્ષોનાં ચિત્રો તથા રંગબેરંગી વાસણો પરથી જણાય છે કે તે સમયે પણ લોકોને કળા પ્રત્યે પ્રેમ હતો. બહુચિરતાનમાં હિતબનનને પરિણામે બદામી વાસણોવાળી તથા લાલ વાસણોવાળી સંસ્કૃતિઓ મળી આવી છે.

બેએક હજાર વર્ષો પૂર્વે દ્રાવિડો (પશ્ચિમમાંથી આવેલા હોય કે નૂતન પાષાણ યુગના વંશજો હોય) આખા ભારતદેશમાં છટાછવાળા રહેતા હતા. આપણું સિલ્પકામ 'ટોકાહટ' (Toda Hut) નામની દ્રાવિડોની વાંસની રચનાને આધારી છે. પીપના આકારનાં ચૈત્યગૃહ આનું જ અનુકરણ લાગે છે.

ભારતમાં આર્યોના આગમન પૂર્વે પણ સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં આવેલ હડપ્પા અને મોહેન્જોદારોમાંથી મળી આવેલ અવશેષો પરથી જણાય છે કે લોકો ખાંધકામ, રમકડાં, ધરેણાં તથા સિંદુપકળામાં કુશળ હતા. જાને નગરોના કેટલાક છૂટાછવાયા ભાગમાં મોટા પાયા પર ઓઢકામ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં કેટલાંય સળંગ મકાનો તેમજ નાના મોટા રસ્તાઓની નિશાનીઓ મળી આવી છે. ત્યાંનાં મકાનો, રસ્તાઓ તથા મોરીઓની સુવ્યવસ્થિત સંકલન પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નગરની રચના પૂર્વવિધિત યોજના અનુસાર કરવામાં આવી હતી. મોહેન્જોદારોમાં નગરની વચ્ચે વચ્ચે બે મોટા માર્ગ પસાર થાય છે. એક પૂર્વથી પશ્ચિમ અને બીજો ઉત્તરથી દક્ષિણ. જાને માર્ગ તદ્દન સીધી લીટીમાં જાય છે. અને એકબીજાને બરાબર કાટખૂણે મળે છે. આમાંના ઉત્તર દક્ષિણ કેટલીક જગ્યાએ ૩૩ ફૂટ જેટલો છે અને એ પ્રથમ માર્ગ પર એકી સાથે અનેક વાહનો પસાર થઈ શકે એમ છે. પૂર્વપશ્ચિમ માર્ગ તો આથીયે પહોળો છે અને છેક આજસુધી બાસપાસનાં ગામોની ગાડાવાટ તરીકે વપરાતો. એને પૂર્વ માર્ગ કહે છે પ્રથમ માર્ગની પશ્ચિમે એને સમાંતર પસાર થતો. રાજમાર્ગ ઉત્તર તરફ આગળ જતાં પૂર્વ તરફ વળીને પૂર્વ માર્ગ સાથે જોડાઈ જાય છે. આ માર્ગ નગરનો મહત્વનો રાજમાર્ગ હશે. મોટા માર્ગ, ગલીઓ અને સેરીઓ પરથી નગરની વિસ્થાપનાનો ખ્યાલ આવે છે. માત્ર પ્રથમ માર્ગમાં એક જગ્યાએ ઊંટાળા, કંકિરા અને માટીના ગાળાની સડક બંધિલી જણાય છે; બાકી સામાન્ય રીતે જધા રસ્તા કાચા જ હતા. રસ્તા નીચેની મોરીમાં રેતી જરાઈ જતાં વારંવાર મોરી બોલવી પડતી હોવાને કારણે આ સ્વાભાવિક લાગે છે. મોહેન્જોદારોનાં મકાનોમાં ટીંબાની ટાય પર ઐતિહાસિક કાળનો બોદ સંધારામ આવેલો. મુખ્ય સંધારામની વચ્ચે જે સ્તંભ છે, તેની પીઠમાં ૨૦ ફૂટ જાંચી

હતી અને પૂર્વ બાજુની વચલા ભાગમાં ઉપર ચડવાના પગથિયાં ડાબી તેમજ જમણી બાજુએ શરૂ થાય છે. ત્યાં આગળ સામેના ગોખલામાં ગોગાસનમાં બેઠેલા શુદ્ધની મૂર્તિ હતી. પીઠિકા પર ૩૩૩ કૂટના વ્યાસનું ખંડ છે. જે સ્તૂપ હોય તેમ લાગે છે. સ્તૂપની આસપાસ ખુલ્લો ચોક છે અને ચોકની ચારે બાજુએ વિહારના નાનામોટા ખંડ આવેલા છે. એમાં પૂર્વ દિશાની હરણમાં વચ્ચે સધારામને પ્રવેશખંડ છે. એની ઉત્તરે નાનું ચેતન્યશૃંગ છે અને હરણમાં બને છેડે એકેક વિશાળ ખંડ આવેલો છે, જેનો ઉપયોગ વિહારમાં વસતા સિદ્ધુઓના કોઈ સામુદાયિક કાર્ય માટે થતો હશે. બાકીની ત્રણ દિશાએ ૪૦-૫૦ નાના ખંડ છે. આ મકાનમાંથી મળેલા સખ્યાબંધ સિક્કાઓ, પરથી જણાય છે કે તે કુશાણ કાળ દરમિયાન બંધાયો હશે. આને હડપ્પા સંસ્કૃતિ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આ સધારામની નીચે દેખાતું મકાન મંદિરનું હોવું ભેદિએ એવું આસપાસના ખોદકામ પરથી જણાય છે કે તે વીસેક ફૂટ લંબા પીઠ પર બાંધવામાં આવ્યું છે. એની પાંચમે વિદ્યાલય અને સ્નાનાગાર આવેલાં છે. તેની ઉત્તરે મોટા ખુલ્લો ચોક મળી આવ્યો છે મંદિર તથા સ્નાનાગાર પાસેનું મકાન પુરોહિતનું નિવાસસ્થાન હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આ મકાનની પશ્ચિમે મોટું સ્નાનાગાર છે. તેમાં વચલો કુડ લગભગ ૩૬ ફૂટ લંબો, ૨૩ ફૂટ પહોળો અને ૮ ફૂટ ઊંડો છે. કુડને ઉત્તર છેડે અને દક્ષિણ છેડે અંદર ઉતરવાના પગથિયાં છે. પગથિયાને નીચે છેડે ૧૬ ઈંચ ઊંચો અને ૩૬૩ ઈંચ પહોળો ઘાટ આવ્યો છે. કુડનું પાણી બહાર કાઢવાનું બાકુ પશુ દક્ષિણ-પશ્ચિમ ખૂણામાં રાખવામાં આવ્યું છે. કુડની દિવાલ ૪ ફૂટ જાડી ચણેલી છે. બહાર પદરેક ફૂટ પહોળો એક અદક્ષિણપથ બનાવવામાં આવ્યો છે. તેની આસપાસ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુએ ૬ ફૂટ ૬ ઈંચનો દરવાજો તથા ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુએ ૬ ફૂટ ૬ ઈંચનો દરવાજો રાખવામાં આવ્યો છે. સ્નાનાગારની ઉત્તરે ૧૮૫ x ૮૨ ફૂટનું એક વિશાળ મકાન

આવેલું છે. એના વચલા ભાગમાં ચાર ચાર સ્નાનખંડોની બે પૂર્વ-પશ્ચિમ દરેજ આવેલી છે. ઉપર જવાની સીડી પણ છે. આ મહાન સાધુઓના સમૂહ માટે ખંધાયું હશે. એમાં દરેક સાધુને માટે નીચે અલગ સ્નાનખંડની અને એની ઉપર બેઠકખંડની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હશે. એક પણચાળા જેવું મકાન (વીસ ઇંચરી લંબચોરસ સ્તંભ પરથી અનુમાન) મળી આવ્યું છે. એક શેરીમાં કુવાની આસપાસ પાણીનાં વાસણ મૂકવાના આમણાં છે તે પરથી પરખની વ્યવસ્થાનું અનુમાન થાય છે. પ્રથમ માર્ગની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલા એક મકાનમાં સાવજનિક બોજનચાળાનો પ્રખંધ થયેલો જણાય છે. એક દરબારગઢ જેવું મકાન મળી આવ્યું છે, જેમાં નોકરચાકરની ઝોરડીઓ, અનેક કોઠારો અને મોટા ખંડો બાંધેલા છે. કિલ્લાની નિશાનીઓ પણ મળી આવી છે. ટીંબાની ઉત્તરપૂર્વે ૧૪ ફૂટ જાડા કોટના અને એની બહાર નેજીકમાં વહેતી નદીને કિનારે ઘાટના અવશેષ મળ્યા છે.

હડપ્પાનાં ખંડેરામાં દટાયેલું નગર તો મોઢેંબેદડા નમર કરતાં વધુ વિશાળ હતું. થયેલા ખોદકામમાં નગરના મોટા માર્ગોની રૂપરેખા મળી નથી, પરંતુ એનાં અનેક મકાનો, ગલીઓ અને એની કિલ્લે-ખંધીની રૂપરેખા મળી છે. ગામની પશ્ચિમે આવેલી દરેજખાનાં છેક ઉત્તર બાજુના ટીંબામાં મધ્યમ કાળનો એક મોટો કોઠાર મળી આવ્યો છે. કોઠારની દક્ષિણે સાતેક મકાન તેમાંના બહીના અવશેષો પરથી કારીગરોનાં હોય એમ લાગે છે. અને બાજુએ જે મોટું સ્મશાન આવેલું છે, તેમાં બે ઘર છે. નીચલા ઘરમાં મનુષ્યનાં આખાં યજ દાટેલા મળે છે. એની બાજુમાં ખાવાપીવાના પદાર્થ ભરીને મૂકેલાં માટીનાં વાસણ હડપ્પા સંસ્કૃતિના અસ્વકાળનાં જણાય છે.

આ નગરોની અંદર મકાનોની ઈમારતનો જે ભાગ મોજુદ રહ્યો છે, તેમાં અતિદાસિક યુગની શિંષ્પક્ષાંના નમૂના બીલકુલ દેખાતા

નથી. નાબૂદ થયેલો ભાગ લાકડાનો હોય અને એના પર કંઈ ચિત્રપા-
કૃતિઓ કાતરવામાં આવી હોય પણ ગોબૂદ રહેલી ઈમારતોમાં સાદાઈજ
જણાય છે. મોહેન્જોદડોની ઈમારતો પાકી ઇંટની બાંધેલી છે. થોડા
મકાનોમાં એકાંતરે કાચી ઇંટના થર જેવામાં આવે છે. દિવાલમાં
ઇંટોના થર હારબધ ચણવામાં આવતા. એકાંતરે એક થરમાં ઇંટની
લાખી બાજુ બહાર રહેતી અને બીજા થરમાં દૂધી બાજુ બહાર
રહેતી. સાધે પૂરવા ઇંટના કટકા ગોઠવવામાં આવતા. દિવાલમાં માટીની
ગાર લગાવવામાં આવતી. કોઈક વાર સુનાનો ઉપયોગ થતો. દિવાલ પર
સીંપણ કરવાનો રિવાજ ખૂબ પ્રચલિત હતો. મકાનોની દિવાલોમાં
ગોખલા જેવામાં આવે છે. સારા મકાનોમાં 'કોયિલગિયુ' પાકી ઇંટનું
બાંધેલું જણાય છે. પ્રવેશદ્વારનો આખો ઉપડો ભાગ એક જ હાથ
લાગ્યો છે. એમાં કમાનની રચના જેવામાં આવે છે. આ કમાનની
રચના ફવામાં વધરાતી. કમાનની અંદર જળા જેવી પોલી જગ્યા
રાખીને હવા અજવાળાની ભેગવાઈ કરવામાં આવતી હશે. મકાનોમાં
બારીઓ રાખવામાં આવતી હોય એવી ખાતરી પડતી નથી. માટી કે
પથ્થરના નળિયાં રાખવામાં આવતાં હશે. ઊવણુ ડેવું હશે તે નક્કી
ચર્ચ થકે તેમ નથી. ધૂમટના ઘાટનું ચિખર પણ હોઈ શકે. સાદી પર
માટીના થર પણ લાદવામાં આવતો હોય. ફવા, બાથરૂમ અને મોરીની
સગવડ પણ આ નગરોમાં હતી.

હડપ્પા અને મોહેન્જોદડોના લોકો સામેના મુદમાં જીતી આર્યો
આસરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦માં ભારતમાં આવ્યા હોય એમ મનાય છે.
વેદકાળના આર્યો ઘરો તથા રથો બનાવવામાં એટલે કે સુધારીકામમાં
નિખ્યાત હતા એવું વેદો પરથી માલુમ પડે છે. તેઓ ધાર્મિક તથા ગૃહો-

૨. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી—હડપ્પા ને મોહેન્જોદડો—પૃ. ૩૮.

૧૫. પ્રા. સં.—૨૩

૪. મૌર્ય સમય
(ઈ. સ. પૂર્વ ૩૨૦થી ૧૫૫)

બૌદ્ધ ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કરાવ્યો હતો. તેનો કીર્તિસ્તંભ તથા શિલા-લેખો ધર્મપ્રચાર માટે હતા. તેણે ૮૦,૦૦૦ સ્તૂપ તથા મઠો બંધાવ્યા

હતા. ખોદકામ પરથી માલુમ પડે છે કે તેનો પાટલિપુત્રનો મહેલ ઘણી જાજ્જન્યમાન મોટી ઈમારતોનો બનેલો હતો. પાટલિપુત્રના કિલ્લાના અવશેષો પટના પાસે જુલંદી બાગના ખોદકામમાં મળ્યા છે. કિલ્લા માટે રેલવેના પાટાઓની માફક પાટડાઓની સમાંતર હારો ગોઠવવામાં આવતી હશે. તે પાટડાની હાર પૂરી થતાં થોડા ચાંબલાઓને ગોઠવવામાં આવતા. એવી રીતે લાકડાની દિવાલ કરવામાં આવી હોય તેવું અનુમાન થાય છે. પાટલિપુત્રના લાકડાના મહેલના અવશેષોમાં સ્તંભો કે જોને મહેલના આગળના ભાગમાં ઉપયોગ થતો હશે તે મળી આવ્યા છે. લાકડાની ૩૦ ફૂટ લાંબી ઊંચી બેઠકો મળી આવી છે. મૌર્ય સમયની કલા સાથેની લાકડાની કલા ઉચ્ચ કોટિની હતી. આનું અનુકરણ ખડકમાં કોતરાયેલા ચિત્રગૃહોના લક્ષ્ણોમાં થયું હોય છે. લક્ષ્ણ સ્થાપત્યમાં પ્રવેશભાગને કળાથી સુશોભિત બનાવાતો. કમાનવાળો બારીઓ તથા કોતરકામવાળી ગેલેરીઓ લાકડાની બનાવાતી અને કલાથી શણગારાતી. ઝરખાઓને વાંસની ખટ્ટીમાંથી મુંચીને નાના ખંડ તરીકે ઉપયોગ થતો. લાકડાની આવી કલા બૌદ્ધ સ્થાપત્યમાં ઉપયોગમાં લેવાઈ છે.

જાતકો, સૂત્રો તથા કોટિલ્પના અર્થશાસ્ત્રમાંથી તે સમયની સંસ્કૃતિ જાણવા મળે છે. તક્ષશિલા, અયોધ્યા, દિલ્હી, અને પાટલિપુત્રની પ્રસિદ્ધ વધતી જતી હતી. સુધાર ઈમારતો માટે લાકડું લઈ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતો ને સમયોચિત પાટડાનાં માળવાળાં લાકડાનાં મકાનો, સ્તંભોના રેખા (શિલાકૃતિઓવાળા)થી સુશોભિત

બનાવતા. શહેરની દિવાલો કાચી તથા પાંકી ઇંટથી બનતી. ૩, લિન, શય તથા રેશમ વણાવું અને સુતરાઉ કાપડ છપાવું. પત્થરનો ઉપયોગ સ્થાપત્ય (મકાનો બાંધવામાં) માં તથા શિલ્પ (ઉપસેલી આકૃતિઓ બનાવવામાં)માં થતો. ખેસંગા તથા પારખનની પત્થરની ગંજવર આકૃતિઓ આ સમયની કલાના નમૂનાઓ છે. પારખનની તે આકૃતિ ચક્ષુની બનાવ છે અને તેવી જ મથુરાની મૂર્તિ 'મનસાદેવી' તરીકે પૂજાય. તે ચક્ષુથી છે. બેઝનગરની ઓની આકૃતિ ગંજવર આકૃતિ છે, જે 'પૃથ્વીદેવી' કહેવાય છે. તે ચક્ષુ અથવા માનવઆકૃતિ હોય. આને મળતી પટણા પાસેથી મળી આવેલ ચૌરી વહન કરનાર નારીની મૂર્તિ છે. એથી પારખમ પાસે બરોડમાંથી મળી આવેલ મૂર્તિ બાર ફૂટથી વધુ ઊંચી છે. આ સુખાની શાખા મૌર્ય સમય પહેલાંની હશે આની સાથે બેઝનગરના કલ્પવૃક્ષને રાખી સમય. આદિકાલમાં હિત્વાદ્યક્રિયાના પ્રતીકરૂપે પત્થરની 'દેવીમા'ની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવતી. આવી મૂર્તિઓ જુમખ્ય પ્રદેશથી ગંગા નદીની ખીણ સુધીમાં એટલે કે પ્રાચીન પૂર્વ પ્રદેશોમાં બનાવાતી.

અશોકના સમયમાં શિલાસ્તંભ પર શિલાલેખોરૂપે શાસન ઠાતરાવ્યા છે. સારનાથનો સ્તંભ આતું હિદાહરણ છે. તે ધર્મચક્રના વાહનરૂપ છે તેની ટોચ પર ચાર સિંહો ધર્મચક્રને ટેકા આપતા શિલા પર ઠાતરાયેલ છે. ચાર ધર્મચક્રો વડે હાથી, ઘોડા, વૃષભ અને સિંહની ઉપસેલી આકૃતિઓને અલગ કરવામાં આવી છે. ધર્મચક્રોની નીચે જોધા કમળની ઘટાકૃતિઓ બનાવવામાં આવી છે. અશોકના શિલાલેખો પત્થરોને ચોક્કસ કરીને બાહ્યો લિપિમાં ઠાતરવામાં આવ્યા છે. બોધગયાની વેદીના ચાર સ્તંભોના શિલ્પો, ભારહતની ઉપસેલી આકૃતિઓ, ભાજના વરંડાની વેદી અને પાટલિપુત્રનાં સિંખર અજુનપુરના

શિલાલેખ, સ્તૂપો તથા સાંચી અને જરાજર પર્વતના ચન્દ્રગૃહનાં શિલ્પો જેવાં છે.^૧ અશોકના રાજ્યના બારમા વર્ષની સુદામા ગુફા ગોળાકાર સભાગૃહ અને બાજુમાં પ્રવેશની નાની ઝોરડીની બનેલી છે. કાનદીવટની પશ્ચિમ ભારતની ગુફામાં ગર્ભગૃહ અને સ્તૂપ છે. પ્રદક્ષિણાનો માર્ગ પણ છે. લોમ ઋષિની ગુફામાં આવી જ રચના છે, પરંતુ દેવગૃહ અંડાકારનું છે અને પ્રવેશનો આગલો ભાગ લાકડાના કોતરકામથી બનાવવામાં આવ્યો છે, સ્તંભોનાં શિખરો ઘંટાકારનાં કે કમલાકારનાં બનાવવામાં આવતાં.

સારનાથની શિલ્પાકૃતિઓ જેવી શિલ્પાકૃતિઓ મથુરા અને ભીટામાંથી મળી આવી છે. અંગો મરોડતી નારીની આકૃતિ પણ ભીટામાંથી મળી આવી છે. મૌર્ય સમયના પોલિશ કરેલા પથ્થરના છત્રના ઢુકડાઓ સાનામાંથી મળી આવ્યા છે.

મૌર્ય અને શુંગ સમયની માટીની શિલ્પાકૃતિઓ પાટલિપુત્રથી તક્ષશિલા સુધીમાં મળી આવી છે. આ શિલ્પાકૃતિઓ ફળદ્રુપતાની દેવી એટલે કે માયાદેવી અને લક્ષ્મીદેવીની હતી. ચિતૌડ પાસેની નગરીમાંથી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦-૨૫૦નો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તેમાં સંઘર્ષણ અને વાસુદેવ મંદિરનો ઉલ્લેખ મળી આવ્યો છે. હવિષ્કના સિલ્લા પર મહાસેન, વિશાખ અને રકંદની આકૃતિઓ નજર પડે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ની આસપાસ ઈરાનની ભારત પર અસર દેખાય છે. મૌર્યથી શુભ સમયનાં શિખરો, મહેલ, માટીની આકૃતિઓ, સિલ્લા તથા ગુફા પરના યજ્ઞકુંડો વગેરે ઝોરોઝર સમયના જેવા છે. કનિષ્કના સિલ્લાઓ પર રાજાઓના ખજા પરથી નવાળાઓ નીકળતી દેખાય છે. પડોશમાં સ્પર્ધા મૂળ છે. આ ઈરાન અથવા દિંદની ઉપજ હશે તે વિશે શંકા છે.

છેલ્લા મૌર્ય રાજા પછી પ્રખ્યાતિ શું જ આચરે ઈ. સ. પૂર્વે
૧૮૫માં ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ની આસપાસ ચડાઈ
કરનાર મીઠા મીનેન્ડરને પાછો કાઢ્યો
૫. અનુમૌર્યકાલ ઈ. સ. ૬૫૦ થી ૧૮૫ (૭૩-૨૮
પૂર્વે ૨૦૦ થી (ઈ. સ. પૂર્વે) આવ્યા. પંજમ અને
ઈ. સ. ૨૦ મથુરા ઉપર ચક્રોની સત્તા (ઈ. સ.
પૂર્વે ૭૦ થી ઈ. સ. ૨૦) આવી.

તે સમય દરમિયાન અગ્નિ, (શવિડો)એ દક્ષિણમાં સત્તા જમાવી.
ઉત્તર અને નારીક સુધી સત્તા વધારી. તેમને વારસો પદ્મવૈર્ભા
હતો. પુના પાસેના નાનાઘાટ પર શિલાલેખ (આની પાસે સાતકર્ણીની
શિલ્પકૃતિઓ પણ છે), પશ્ચિમ ઘાટના મડો, સાંચીના દરવાજાઓ,
ગુપ્તપેદે અને અમરાવતીના સ્તૂપો વગેરે આગ્રીની કળા છે. મીઠાની
ચડાઈ વિશેનો બેઝનગરનો સ્તંભ વાસુદેવને અર્પણ કરાયો છે. પંજમના
ઉત્તર ભારતીય-મીઠા રાજાઓ તેમના સિક્કાઓ પરથી જાણી શકાય છે.
ગાંધાર કલા-મીઠા-મૌર્ય કલા ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સિક્કાની મનાય છે.
કેટલાક તેને બેક્ટ્રિયાની મીઠા અસરવાળી માને છે કે જેને વિકાસ
સાંચીમાં જણાય છે. તેની ઉત્પત્તિ વિશે ધણે મતભેદ પ્રવર્તે છે. આ
વિશે માક્ષી કહે છે કે જે દેવોની મૂર્તિઓ ગાંધારકલાની માનવામાં
આવી છે, તેના પર વળે લખેલ નથી તેથી તેની યેશી સમય નક્કી
કરવામાં કામ લાગી શકે તેવું કહે નથી. તેથીજ તે ગાંધારકલાની હોવાનું નક્કી
કહેવાય નહિ. કાઉચર અને બીજા કેટલાક સાબિત કરવા માગે છે કે
આ ગાંધારકલા છે. વિશ્વનના કથનાનુસાર સોનાની અરિય-મંજુષા
પુદ્ગની બીજી મૂર્તિઓ અને ગોખલાઓમાં ઉપાસકોની ઉપસેલી
આકૃતિઓ કે જેની પીઠિકા ભારતીય કમલના આકાર છે તે અગ્રીકના
સિક્કાને મળતી છે. આ ગાંધારકલાના પ્રથમ નમૂનાઓ છે. લોહિયન
તાંમકની મસ્તક વગરની પુદ્ગ મૂર્તિ કે જેના પર સંવત ૩૧૮ લખેલું

છે. તે સેલ્યુકસની સંવત હોય તો તે ઈ. સ.ની ૩૩૧ સદીની થાય. બીજી આવી મૂર્તિ કે જે હશીનગરમાંથી મળી આવી છે. તેના પર સંવત ૩૮૪ છે. તે પણ ઈ. સ. ૭૨ની હોય. બીજી કેટલીક શિલ્પકળા વગરની ઈમારતોના અવશેષો ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી સદીના છે દા. ત. સિરકપમાં જૈન સ્તૂપની પીઠિકા અને ધર્મરાજિકા (સ્તૂપને એક ભાગ) ગાંધારકલા કનિકના સમયની જણાય છે. તે ઈ. સ.ની ૩૭ થી ૪૫ થી શતાબ્દી સુધી ચાલુ રહી, તે ઠીક અસરનું સ્થાનિક રૂપ હતું. ઠીક સંસ્કૃતિના પૂર્વ તરફના ફેલાવાનું આ કારણ છે. ગાંધારકલામાં શુદ્ધની મૂર્તિઓ ઠીક અસરની શૈલીથી બનાવવામાં આવતી હતી; પરંતુ કુમારવામીના કથનાનુસાર આ કહેવાતી ઠીક અસર માત્ર ઉપલબ્ધીયા છે. કમળનું આસન બનાવી બેસાડવામાં આવેલ શુદ્ધમૂર્તિ ભારતીય વિચાર અનુસાર છે. મુદ્રાઓ પણ ભારતીય છે. ઠીક અસર તો ઉપસેલી આકૃતિ બનાવવાની પદ્ધતિમાં છે, તેનાથી શુદ્ધ કંઈ અલોપ થઈ જતા નથી. મથુરાની શુદ્ધની મૂર્તિ પણ સાહસિક તથા મૌખિક ભારતીય પ્રણાલિકા અનુસાર કરવામાં આવી લાગે છે. ગાંધારકલાના અવશેષો અફઘાનિસ્તાન, તક્ષશિલા અને પેશાવરમાંથી મળી આવ્યા છે. કનિકનો પેશાવર પાસેનો સ્તૂપ ગાંધારકલાનો જણીતો નમૂનો છે. ગાંધારકલાની અસર એકલી બૌદ્ધ નહોતી, પરંતુ હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ પર પણ હતી. ચારસદમાંથી મહેસની મળેલી મૂર્તિ પર પણ ગાંધારકલાની અસર હતી. આનો અર્થ એ છે કે ગાંધારકલાની શાખા ઈ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દીમાં ભારતીય બની. મહાયાન બૌદ્ધ શાખાના ઉદ્ભવને કારણે આનો વિકાસ થયો.

પુના પાસે લાખનો વિહાર શિલ્પની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન છે. રચના અનિયમિત છે, પરંતુ કેતરાએલા વિહાર જેવી છે. બહાર વરંડા છે. પના આકારની છત નીચે એક બાજુમાં સ્તૂપ છે. પશ્ચિમમાં ત્રણ

બૌદ્ધરાની શુદ્ધિ છે, તે વરંડામાંથી સ્તંભ વડે જુદી પાડવામાં આવી છે. સ્તંભના કમળ આકારના શિખર પર કલ્પિત રાક્ષસ જેવી વ્યક્તિઓ છે. શુદ્ધના ગોખલાઓમાં પાંચ દશિયારજાંઘી વ્યક્તિઓ છે. બે ઉપસેલી વ્યક્તિઓ શુદ્ધના દ્વારો પર છે. સ્થાન તથા ઈશાવત સાથેના મંદિરની વ્યક્તિઓ છે. ચૈત્યવૃક્ષની નીચે માનવાકૃતિઓનું દશ્ય પથ છે.

આ વિહારની નજીકમાં બેડસા પાસેના સ્તૂપોનો સમૂહ છે તથા વિશાળ ચૈત્યગૃહ પણ છે. તે ચૈત્યગૃહના સમકાલીન (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૫) કનેરી, પિટલખોરા અને અજંતાનાં ચૈત્યગૃહ છે. નાસીકનું ચૈત્યગૃહ અને નહપાનવિહાર ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાનો હશે. ચૈત્યગૃહનો આગલો ભાગ બે માળનો છે. નીચેનાને તોરણના ધાટનું દ્વાર છે અને ઉપરનાને મોટી ચૈત્યખાલી છે. દ્વાર પાસે યક્ષની વ્યક્તિ છે. નહપાન વિહારના સ્તંભોને જોયા મિનારાવાળાં શિખરો છે અને તે કાંઠાના સ્તંભો જેવાં છે. અજંતાનું ચૈત્યગૃહ જનજન્યમાન સ્મરણસ્તંભોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે ઈ. સ. ની શરૂઆતમાં બનેલું છે. તે ૧૨૪ ફૂટ લાંબું તથા ૪૫ ફૂટ પહોળું અને ૪૫ ફૂટ જાંચું બે સોપાનવાળું ખીપના તથા આકારનું છે. નામીકિના જેવા બાના આગલા ભાગને બે માળ છે. નીચલા માળને ત્રણ દ્વાર છે અને ઉપર ગેલેરી છે કે જેને ઘોડાના પગના આકારની લાકડાની ખારી અને પથ્થરની ધુમ્મટ આકારની છત છે નીચેના ભાગમાં દ્વારો શિલ્પકૃતિઓથી સુશોભિત છે.

શુન્દર પાસે (પૂનાથી ઉત્તરમાં ૪૦ માઈલ) પાંચ શુદ્ધના સમૂહો છે. તેમાં સુંદર ગોળાકાર ચૈત્યગૃહ સારો સ્તૂપ, બાર સ્તંભો અને મધ્યમાં ધુમ્મટ છે. મન્નાડ ટેકરી પરની ચૈત્યગૃહમાં બે દ્વારો સહિત માયાદેવીની વ્યક્તિ છે અને ગોખલામાં જોવા રહેલા ભક્તો છે. નાના-ધાટ (પૂનાથી ૫૦ માઈલ દૂર)માં સાતકર્ણીના શિલાલેખો છે. કુપાથ સમય પહેલાંના તથા મૌર્યકાળ જાણ્ય સ્મરણસ્તંભોમાં સાચી તથા

ભારતના સ્તૂપો તથા તોરણો (દરવાજા) સુપ્રસિદ્ધ છે. સાંચીના સ્તૂપ શુદ્ધની પરિનિર્વાણ ભૂમિ છે. સાંચીના સ્તૂપનાં તોરણો પર બૌદ્ધ કથાઓ શિલ્પાકૃતિઓથી વર્ણવી છે. સ્તૂપ સામાન્ય રીતે છટ્ટરી ચણતર પર પ્રદક્ષિણા જોટલી જગ્યા છોડી બનાવાય છે. સોપાનથી ટોચે જર્ઝ શકાય છે. સ્તૂપ અંડાકારનો નક્કર ધુમ્મટ હોય છે. તેના ઉપર અભિક્ષા (દેવગૃહ) હોય છે અને તેની ઉપર યષ્ટિ અને છત્ર હોય છે. પાછળથી ગોળાકાર પીઠને બદલે પીપના આકારનું પીઠ થયું. ચીની મુસાફરો પેશાવરના મિનારા જેવા સ્તૂપોનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જે ચીની પેગોડા જેવા હતા. સ્તૂપની અંદર અસ્થિ મંજૂષા હોવાને કારણે તે ચૈત્ય કહેવાતા. સ્તૂપની ટોચે ચઢવાના સોપાનમાંથી ન પડાય તે માટે બાજુમાં વેદિકા (કોરો) હોય છે જેની આડી વળાંકોને શુચી કહે છે. ભારતના સ્તૂપની પથ્થરની વેદિકા તથા તોરણોના અવશેષ કલકત્તાના મુન્ડિયન મ્યુઝિયમમાં છે. આ સ્તૂપ શુંગ સમય આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦નો હતો. આ સ્તૂપની ઉપસેલી આકૃતિઓ વર્ણન સાથે થાય છે. કાતરેલી મૂર્તિઓ, યક્ષી, યક્ષિણીઓ, નાગરાજ તથા દેવતાઓની છે. તોરણો પર દેવમૂર્તિઓ તથા શુદ્ધના જીવનપ્રસંગો (અવતારો, શુદ્ધત્વ), ક્ષણ, પ્રાણી, રાક્ષસ તથા સ્ત્રીપુરુષના મસ્તકવાળા કમળના આકારો, કોરો, ચક્રો અને ઉષ્ણીઓ (Coping) છે. ચૈત્યવૃક્ષ, છત્ર, પાદુકા, વળાસન વગેરે બૌદ્ધનાં પ્રતીકો શુદ્ધની હાજરીનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. ત્રિરત્નનું પ્રતીક શુદ્ધ, કાયદો તથા વ્યવસ્થા સૂચવે છે. શુંગ સમયના સ્વપ્ન અને તોરણના અવશેષો બેઝનગર, કાસંબી, ભીટા અને ગયવામાંથી મળી આવ્યા છે. મથુરાના સુંદર સ્તંભો ઘંટના વિકટોરીઅન બ્લેમટ મ્યુઝિયમમાં છે. ભીટામાંથી મળી આવેલ શિવલિંગ પંચમુખી છે. તેના જમણા હાથની અબયમુદ્રા છે. બોધગયાનો પ્રસિદ્ધ કોરો ભારત સૈદ્ધાંત છે. તે શુદ્ધના વિહારવાનોનો નિદેશ કરે છે. એક ગોળાકાર માટીની આકૃતિવાળું મુદ્રાંકન ભીટામાંથી મળી આવ્યું છે. તે હાથી-

દાંતનાં ખીખાં પરથી પાડવામાં આવ્યું હશે. સંચીના એક લેખમાં સંચીના એક ઉપસેલી શિલ્પકૃતિને બીલસાના હાથીદાંતના કારીગરોની કૃતિ તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે.

મથુરાની કારીગરીની સાખા ભારદ્વતને લગતી છે, સંચીને લગતી નથી. ખીખાં કે ત્રીખાં સૈકાના નક્ષત્રપ સમયની છે. પ્રસિદ્ધ સિદ્ધ શિખરવાળા સ્તંભ પર ખરોખીનો શિલાલેખ લક્ષ્ય રાણી રજુવાને અર્પણ થયેલો છે. ગુહાવિહાર મથુરાની દક્ષિણે છે. જૈનોની મંત્રતાની ચોરસ તકતીઓ બાહરી લિપિથી કાતરાએલ છે. પાશ્વનાથની મૂર્તિ પ્રાચીન શુદ્ધતા સમયની એક તકતી ઉપર છે. ઉદયગિરિ અને ખડગિરિની ટેકરીઓમાં ખોદકામ થયાં છે. હાથીચૂસમાં ખારવેલ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૧) શિલાલેખ છે. જનંત, રાણી અને ગણેશ ચુકાઓ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ૫૦) જાણીતી છે. જનંત ચુકામાં માયાદેવી હાથીઓ સહિત ઊભી છે. ખીલકલામાં કયાઓ ગજલક્ષ્મી, ત્રિરત્નસૂત્રો અથવા મહાવીરના જન્મની પથ્ર હોય છે. રાણી અને ગણેશચુકા બે માળની તથા નીચેના કહેરાવાળી છે. તેમાં જૈન દત્તકથાઓ કે ને જાનકા સમાન છે તેનાં દરેકો નજરે પડે છે. સ્વરિતકર્ણ ચિન્હ પણ છે. ગણેશચુકામાં આવાં દરેકો જિગી કાઢિના છે; પરંતુ જ્યાંવિજ્યા તથા અલકાપુરી ચુકાઓમાં આવા દરેકો જિગી કાઢિના નથી.

કૃષ્ણ-ગોદાવરીના મેદાનમાંથી અમરાવતીના સ્તૂપ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧લી, ૨જી સદી)ના અવશેષો, થોડી ઉપસેલી આકૃતિઓ મળી આવે છે, અમરાવતી નજીક જમ્બવપેટમાંથી ઘણી ઉપસેલી આકૃતિઓ, ઘંટાકારની ટાચવાળા સ્તંભો તથા ભારદ્વત શેલીનાં પાખવાળાં પથ્રો, સકતો સહિત મુવ્યજાળા વગેરે મળી આવેલ છે. ચૈત્યમૃદના અવશેષોમાં આગળનો ભાગ બરાબર ટેકરીના લોખંડાવિની યાદ કરાવે છે. એઝવાડામાં ચંકરજ ટેકરી પરનો વિહાર પદ્મવ સમય (ઈ. સ. પૂર્વેની ૧લી, ૨જી સદી) નો છે. મુડીનદીમાં કુચાણ સમય પડેલાં સિતલિંગ હજી પૂજ્ય છે.

અજંટાની ગુફા નં. ૯ અને ૧૦ માં ઉચ્ચ પ્રકારની ચિત્રકલા છે. યક્ષ, બોધિસત્વ તથા જાતકકથાનાં દર્શનો તથા બેઠેલા બુદ્ધ પણ છે. બેગીમારા ગુફામાં મકરની આકૃતિઓ વધુ છે. વિનયપિટક, ચેરાચેરીની કથાઓ તથા મહાવીરની કથાઓનાં દર્શનો પણ છે.

દેવો સાથે સંબંધ ધરાવતાં પ્રાણીઓ તથા પ્રતીકતરીકે રોજિંદી વસ્તુઓ તેમનું સ્થાન કરે છે. સૂર્ય સાથે સંબંધ ધરાવનાર ઘોડો સૂર્યનું સ્થાન કરે છે. ચક્ર વિધ્યુતું તથા ચૈત્યવૃક્ષ બૌદ્ધનું સ્થાન કરે છે. વજ્ર ઈન્દ્રનું પ્રતીક છે. ઈ. સ. પૂર્વે ખીજી સદીમાં હિંદુ ધર્મનું એક પ્રકારનું અવલોકન હતું. વેદકાલીન યુગમાં ધર્મ યજ્ઞ માટેનું સ્થાન હતું. વેદો અથવા યજ્ઞકુંડના બાંધકામની વિગતો વેદોમાં મળે છે. શિવ, રકંદ અને વિશ્વામ્વનો ઉલ્લેખ પાણ્ડિનિએ કર્યો છે. આહત મુદ્રાઓ પર પ્રતીકો તરેહતરેહનાં હોય છે. શૂર્તિવિદ્યાન માટે પ્રતીકો તથા મુદ્રાઓની માહિતી જરૂરી છે. રાજ્યકર્તાઓના રાજ્યઅંગોને લગતા પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો મળે છે. જેમકે બૃહદ્વયનું વૃષભ પ્રતીક (મહાભારતના ઉલ્લેખ અનુસાર), કાવેરી પ્રમખટીનમના રાજ્યોનું વાધનું પ્રતીક ('પટ્ટીનખ્યાલર્ધ'ના આધારે). પાછળના રાજ્યો ચિહ્નો તામ્રપત્રોમાં ઉપયોગ કરતાં. કુષાણ સમયના સિંહાઓ પર અશ્વ, વૃષભ, શ્વાન, મચ્છ, મોર, ચૈત્યવૃક્ષ, ફૂલ, સૂર્ય, ચંદ્ર, પર્વત, નદી, યંત્ર, ઘાસ, ધનુષ્યબાણ, સિંહ, મકર વગેરેનાં ચિહ્નો દેખાય છે. બૌદ્ધકળામાં ઉદાહરણ તરીકે બારહત અને સાચી સ્તૂપોમાં વૃક્ષ, ચક્ર, છત્ર, પાદુકા અને વેદીનાં પ્રતીકો નજરે પડે છે. માનવજાતિય માનસદાજ પ્રમાણે કળાની વિકાસિત બદલાય છે. મથુરાના કઠેરાનાં સ્તંભો અને માટીની આકૃતિઓથી ધર્મના સર્વ દેવો જથ્થાઈ આવે છે. પ્રાચીન દિવ આકૃતિઓ તથા બોધિસત્વોનાં પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. રામાયણમાં વેદિકા, કઠેરા, સોપાન અને જાંચી જત હોવાનું કહ્યું છે.

આ પરથી જણાય છે કે ચૈત્ય દેવમૂર્તિ હશે. ચક્ષુની મૂર્તિઓ દેવમૂર્તિ સૂચન કરે છે કે જે મથુરા નજીક જમાલપુરમાં હોવાનું મનાય છે. આ ઉપરાંત ઈ. સ. પૂર્વેના બીજા સૈકામાં ભારત તથા બૌદ્ધ મંદિરો હશે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦-૨૫૦ના ચિત્રોડ પાસેની નગરીમાંના શિલાલેખ શાકિરસેન અને વાસુદેવ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરે છે. ત્રણ બ્રાહ્મણ તથા કેટલાક બૌદ્ધ મંદિરોના અવશેષો મળી આવ્યા છે. એક બીજા શિલાલેખ બેઝનગરના વૈષ્ણવ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જ્યાં હેલીઓડોસે તેનો ગરુડાનુસ્તંભ અને બે કહેરા અર્પણ કરેલા તે મળી આવ્યા. મથુરા પાસે માટીના મંદિરનો દેવકુલ તરીકેનો ઉલ્લેખ બે શિલાલેખોમાં આવે છે. કનિષ્કનું સુખ અને બીજા રાજકુળને લગતી આકૃતિઓ કુષાણના રાજકીય મંદિરનો આભાસ અર્પે છે, કનિષ્કના સિક્કાઓ પર સ્કંદ, વિદ્યાપ અને મહાસેનની આકૃતિઓ તથા તંબુ નજરે પડે છે. ભારહત, સાંચી અને ગયાનો ઉપસેક્ષી આકૃતિઓ દેવોનો કિંમતી પુરાવો છે. પાંચ સમયના સિક્કાઓ પર તંબુ દેખાય છે. તેમાંના એક સિક્કા પરનો તંબુ ગુપ્ત સમયની બોધ-ગયામાંથી મળેલ માટીની આકૃતિના તંબુને મળતો છે. હિન્દુઓના અતુકરણથી હિંદુ મંદિરનો ઉદ્ભવ થયો લાગે છે. દેવમંદિરનો વિચાર માનવ નિવાસસ્થાન તથા કચેરા પરથી આવ્યો લાગે છે.

આશરે ઈ. સ. ૫૦ માં કડકાર્ધઝ ૧લા કુષાણ રાજ્યે ગાંધાર (અફઘાનિસ્તાન તથા પંજાબનો મોટો ભાગ)નો કબજો લીધો અને કનિષ્કે મથુરા સુધી કુષાણ રાજ્યને ૬ કુષાણ અને ઉત્તરકાલીન વિસ્તાર કર્યો. ઈ. સ. ના ૧લા આંધ્ર સમય સૈકામાં મેન્ડોદર અને કડકાર્ધઝ બીજાના સિક્કાઓ પર શુદ્ધ અને શિવ (હિંદુ દેવોની આકૃતિઓ) દેખા દે છે. તક્ષશિલાના અગ્રીકના સિક્કાઓ પર રાક્ષસ સમયના તંબુ દેખાય છે. આધાર ચિત્રકળાની યાખા ઈ. સ.

પૂર્વે ૧લી સદીની હોર્ષ શેકે કે જેમાં ગ્રીસ તથા ભારતની શિલ્પકલાનું મિશ્રણ છે. ગ્રીક અસર આકાર આપેલ શિલ્પો પરથી જણાય છે. ભારતીય અસર અભય-ધ્યાનની મુદ્રાઓ તથા બૌદ્ધની આકૃતિ પરથી માલૂમ પડે છે. કનિષ્કના વિહારો ખુલ્લા ગાંધવામાં આવ્યા હતા. અનેક વિહારનાં નિવાસસ્થાનોનાં સ્વાત ખીણમાંથી શિલ્પો મળી આવ્યા છે. તખ્ત-ઈ-આદાઈનાં ખોદકામમાંથી તથા ગાંધારની મધ્યમાંથી ગાંધાર શિલ્પો મળી આવ્યા છે. પ્રાયઃ કનિષ્કનો પેશાવર નજીકનો સ્તૂપ તેને પ્રસિદ્ધ કીર્તિસ્તંભ હતો. ધર્મરાજિકા સ્તૂપ સુવપ સમયનો હતો. કુષાણ સમયમાં તેને મોટો બનાવવામાં આવ્યો હતો. આમાં ગાંધારશિલ્પકલા છે. જ'દીઆલમાં પ્રસિદ્ધ ઊંચા ટાવરવાળું જરથોસ્તી અગ્નિમંદિર હશે. પ્રાચીન પુષ્કલાવતીને પેશાવર ખીણના સ્વાત અને કાણુલ નદીના સંગમ પાસે આવેલા મીર ગ્રીવારત નામના સ્થળ તરીકે ઝોળખાવવામાં આવે છે. ચારસદ (હરતનગર), પાલાતુટેરી અને રઝટરીમાંથી ગાંધાર શિલ્પો મળ્યા છે. ચારસદમાંથી શિવમૂર્તિ (ત્રિમૂર્તિ-નંદી સહિત), ડમરુ, ત્રિશુળ અને કમંડળવાળી મળી છે. મણિક્યાલી તથા મોહેન્નેદો-માંથી સ્તૂપ મળ્યા છે. કુષાણ સમયનાં શુદ્ધ અને બોધિસત્ત્વોનાં ઝોળાકાર શિલ્પો મથુરામાંથી મળી આવ્યા છે. મથુરામાં બુદ્ધ-ગ્રીક પ્રકારની શુદ્ધ મૂર્તિઓ બનાવાતી અને બીજાં પવિત્ર સ્થળોએ મોકલાતી. મથુરામાંથી શીતળા, આવસી વગેરેની શિલ્પાકૃતિઓ મળી છે. મથુરા-માંથી ગાંધારશિલ્પનો નમૂનો, સ્વાત ખીણમાંથી 'હારીતી' (કુબેરનો રક્ષક)ની મૂર્તિ (પાંચિકા) તથા જમાલપુરના સ્તંભ પર અપ્સરાઓ (લક્ષ્મીના પ્રકારની) શુદ્ધ શુદ્ધ કમળ પર ઊભેલી મળી છે. યક્ષી તથા સામાન્ય સ્ત્રીઓની કંઠેરા પરની આકૃતિઓ જાણીતી છે. માટીમાંથી મળી આવેલ 'માયા વગરતું' કનિષ્કનું બાવલું મથુરામાં ગોકર્ણેશ્વર પૂજન્ય છે. સિક્કાઓ પર આવી આકૃતિઓ છે. મથુરામાંનાં શિવનાં સ્વરૂપોની મૂર્તિઓ તથા કૃષ્ણનું ગોવર્ધનધર સ્વરૂપ મથુરાના અબ્જયબધરમાં રાખવામાં આવ્યું છે. કશ્મીર સિવભક્ત હતો. તે

ચોતાને માહેશ્વર ગણાવતો. કનિષ્કના સિક્કાઓ પર શિવનાં ઘણાં સ્વરૂપો છે. મુડીમલ્લયર્માથી મળેલું 'શિવલિંગ' મથુરાની બનાવટ હોવી જોઈએ. મથુરામાં બનેલી સૂર્યની બેઠેલી મૂર્તિ બાળમાં મળી આવી છે અને બેધાગવાના કંઠરાના સ્તંભ પર પણ છે. કુષાણના સમયમાં યક્ષ અને નાગનો સંપ્રદાય આજુ હતો. માનવરૂપમાં નાગની શિલ્પાકૃતિ મથુરાના બળપબધરમાં છે. ખીકાનેર-મુરતગઢમાંથી કુષાણની માટીની શિલ્પાકૃતિઓ (હિમામહેશ્વર, કૃષ્ણ ગોવર્ધનધર અને દાણ-લીલાનાં દ્રશ્યો) મળી આવી છે. વિન્ધ્યની દક્ષિણે અધિરાજાઓના ચૈત્યગૃહ તથા વિહાર મળી આવ્યા છે. કનેરીનું ચૈત્યગૃહ તથા નાસીકની શુદ્ધ અગત્યની છે. નાસીકનો વિહાર નહપાનવિહાર કરતાં જૂનો છે. અધિરાજાઓના અમરાવતી સ્તૂપમાં જુદાના જીવનપ્રસંગો ક્રોતરાગેલા છે. તેમાં કમળનો ઘાટ ધડાએલ છે. ભારતીય શિલ્પમાં સ્તૂપની ઉપસેલી આકૃતિઓ નિષ્ણાત કારીગરીના નમૂનાઓ છે.

કુષાણ સમયમાં શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં ધાર્મિક મૂર્તિઓએ સ્થાન લીધું હતું. ગ્રામ સમયમાં શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં મૂર્તિનું સ્થાન બન્નું. શિલ્પ અને સ્થાપત્યનો

૭. ગુપ્ત સમય (ઈ. સ. ૩૨૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦) મૂર્તિના શણગાર તરીકે ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ગાદારશાખાની

શિલ્પકલા વડે સ્તૂપ, દેવાલયો, વિહારો વગેરે બંધાયા અને ગુપ્ત શિલ્પકલાથી સભાગૃહ, મોજનગૃહ, લંગર, સ્નાનગૃહ, સૌચગૃહ વગેરે બંધાયા. ત્રીજી અથવા પાંચમી સદીનો તક્ષશિલાનો બાહ્ય સ્તૂપ મહાજ જોયો છે. તે ઠોસના આકારનો લંબચોરસ પાયાવાળો સોપાન સહિત ઘણા કંઠરાવાળો બન્યો હતો. તેના અનુકરણરૂપે કાશ્મીર, બાવા તથા બ્રહ્મદેશમાં કંઠરાવાળી ઈમારતો બંધાઈ. સિંધુ ખીણના ગુપ્ત સમયના સ્તૂપોમાં મિસ્થુર ખાસનો સ્તૂપ અગત્યનો છે. સમચોરસ પાયા પર ઊંચાનું બાંધકામ છે. આ પાયા પર ત્રણ નાનાં દેવમંદિરો નોંધપાત્ર છે. તે સ્તૂપ અને

દેવમંદિરાનું મિશ્રણ છે. ત્રણમાના વચલા દેવમંદિરનું ઇંટરી તોરણ અને જમાલગ્રાહી તથા નિકાનેરના જેવી કાતરેલી ઇંટા પૂર્વકાલીન ગુપ્તોની શણગારકલા છે. ગાંધારપદ્ધતિ પ્રમાણે શુદ્ધની માટીની શિલ્પાકૃતિઓમાં તરેહતરેહની મુદ્રાઓ તથા વાંકડીયા વાળ હોય છે. મથુરાની ગંજવર મૂર્તિ, સારનાથની મોટી જોડેલી મૂર્તિ, સુલતાનગંજની કદાવાર કદની ત્રાંખાની મૂર્તિઓ, અજંતાની ગુફામાં ઉપસેલી આકૃતિઓ, કાલી અને કનેરી ગુફાની ઉપસેલી આકૃતિઓ પરટીની મૂર્તિઓના જુદા જુદા નમૂનાઓ છે. ગુપ્ત શિલ્પકલામાં સ્તૂપ, કાતરેલ ચૈત્યગૃહ અને વિહાર, ચલેલાં ચૈત્યગૃહો, હિંદુ મંદિરો, ગૃહોપયોગી બાંધકામ વગેરે છે, ૬ઠ્ઠી સદીના સારનાથનો ધમેખ સ્તૂપ ઢાલાકારનો ચોરસ પીઠવાળો ૧૨૮ ફૂટ જાયો ઇંટાથી ચણાયેલો છે. તેમાં ચાર ગોખલાઓમાં ચાર શુદ્ધની મૂર્તિઓ છે. ગોખલાઓ અજંતાના જેવી ભૂમિતિ તથા ફૂલોની આકૃતિઓ વડે સુશોભિત થાય છે. અજંતાની ગુફાઓમાં ગુપ્ત સમયના વિહારોના સ્તંભોનાં શિખરો અને ટેકાઓ પર શિલ્પાકૃતિઓ છે. એક ચૈત્યગૃહના બાગલા ભાગમાં મહાયાનની શિલ્પાકૃતિઓ છે. ઈ. સ. ૫૦૦ ની આસપાસ અજંતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા બાધના વિહાર અને ચૈત્ય ગુફાઓ ચિત્રકલાથી સુશોભિત છે.

મલોરામાં અજંતાના જેવો વિશ્વકર્મા ચૈત્યગૃહનો બહારનો ભાગ છે. નીચેના ભાગમાં વરંડા છે. તેનાં શિખરો કુંડાં તથા પાનના આકારનાં છે. ઉપલા ભાગના બે ગોખલાઓમાં શુદ્ધની મૂર્તિઓ છે. આ ગોખલાઓ બે માળના છે. તે ગોખલાઓ આમલક, ખૂણાઓ તથા કીર્તિમુખની યોગવાળા છે. ગુપ્ત સમયનાં ઉદયગિરિ તથા ભોપાલનાં હિંદુ મંદિરો બાંધકામની દૃષ્ટિએ સાંચીનાં નાનાં મંદિરો જેવાં છે. શેલાપુર જીલ્લાની ચૈત્ય ગુફાઓ બીજા ધર્મની હશે, જેનો વૈષ્ણવ ધર્મે ઉપયોગ કયો લાગે છે. કપોતેશ્વરનું મંદિર ચૈત્યગૃહનું

અલ્લાએલ રૂપ છે. આની પાસે એક નાનું મંદિર છે. તે શુન્દર જીવાના હૈરવકાંડનાં ચૈલ તોરજીવાળાં પલ્લવનાં દેવમંદિર તથા આમલ્લપુરમના અનુનરથની યાદ આપે છે. ફરી સદીના ઐલહોલનું દુર્ગામંદિર પૂર્વકાલીન ચાલુક્યોનું હશે. પત્થરનાં મંદિરની છત સપાટ હોય છે. ગર્ભગૃહ ઉપર શિખર હોય છે. સભાગૃહ સમયોરસ સ્તંભોનું અનેકું હોય છે. ઉપરની છત જનાવવાની પદ્ધતિ શુપ્તોની છે. પૂર્વકાલીન ચાલુક્યોનાં ક્રેટલકિ ઐલહાલમાં મંદિરો જૂએરમાં તથા ગોપમાં છે. એલિન્ડાની શુકાનાં મંદિરમાં છતવાળો પ્રદક્ષિણામાર્ગ છે. ઉત્તરનાં મંદિરોની શિખરપ્રણાલી ઉત્તરકાલીન શુપ્ત સમયમાં પ્રચલિત હતી. ઉત્તરનાં મંદિરોનાં શિખરો દ્રાવિડ મંદિરોની જેમ ષટ્કોણીયા નથી હોતાં. બિઠારગાંવનું ઇટ્ટરી મંદિર ચોરસ છે, પરંતુ ખૂણાઓમાં માગે છે. પિરામિડ જેવી છત અને સમાંતર ચિત્રગોખાઓ છે. દિવાલો હિંદુ દેવોની આકૃતિઓથી શોભિત થયેલી છે. આસરે ઈ.સ. ૮૦૦માં શુપ્તોના લલિતપુર નજીક દેવગઢના શુપ્ત દશાવતારના મંદિરને ત્રણ સાદી દિવાલો છે. બાકાની એક પર ગજેન્દ્રમોક્ષ તથા અનંતસાધી વિષ્ણુની સિદ્ધપાદ્મિતિઓ તથા પ્રવેશદ્વાર પર નદીમાતાઓનું કાતરકામ છે. શિખર ઘણા માળનું તેમજ ચૈત્ય, તોરજો તથા આમલ્લકોવાળું છે. મહાગોધિના ઔદ્યમ દિર પુરાતત્વ-શાસ્ત્રીઓની શોધ છે. નાલંદાના નરસિંહ જસાદિયે સ્થાપેલા ગોધગયાના ૩૦૦ ફૂટ ઊંચા વિહારનો છુંએનસંગે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. સૌરાષ્ટ્રનું ગોપમંદિર કાશ્મીરી પદ્ધતિ પ્રમાણેનું સમયોરસ શિખર-વાળું મંદિર છે. તેની આસપાસ સપાટ છતવાળું ગૃહ પ્રદક્ષિણા માટે છે. ચૈત્ય ગોખાઓમાં દેવોની મૂર્તિઓ ગોઠવેલી છે. રાજગૃહની ગોળાકાર ઈમારત મણીયાર મઠ તરીકે ઓળખાય છે.

ઉત્તર ભારતનાં નાગર અને દક્ષિણ ભારતનાં દ્રાવિડ શિખર ગર્ભગૃહ ઉપર જનાવવામાં આવે છે. નાગર પ્રકારનાં શિખરોની ટાચ જેને

આમલક કહેવામાં આવે છે, તે ગોળાકાર હોય છે. આમલકની ઉપર કળશ (માટીના ગોળ વાસણનો આકાર) હોય છે, જ્યારે દ્રાવિડ પ્રકારનું શિખર ઠોરાવાળું શિલ્પાકૃતિઓથી સુશોભિત હોય છે. દ્રાવિડ મંદિરના દરવાજાને ગોપુરમ્ કહેવામાં આવે છે. તે ઘણું જાડું અને શિલ્પાકૃતિઓથી આકર્ષક બનાવેલું હોય છે. મંદિરની ઉત્પતિનું વિગતવાર વર્ણન આગળ કરવામાં આવ્યું છે.

શુભ સમયની બૌદ્ધ શિલ્પાકૃતિઓ જમણપુર, બોધગયા, માંકુવાડ, સારનાથ, અજંતા, કાલ્હા, કનેરી, ચૌરંગાખાદ તથા સાંચીમાંથી મળે છે. શુભ સમયની હિંદુ મૂર્તિઓ :—ઉદયગિરિમાંથી વરાહ અવતારની ઉપસેલી આકૃતિ, દેવગઢ મંદિરમાંથી પૌરાણિક દેવોની આકૃતિઓ, કાસામમાંથી હિમાચલેશ્વર, ગ્વાલિયરના અજાયબધરમાં મહાવીર અથવા કૃષ્ણના પૃથ્વીપરના અવતારોની મૂર્તિઓ, મન્દોના કૃષ્ણલીલાવાળા તોરણસ્તંભો, ખદમી ગુફાની શિલ્પાકૃતિઓ, ચૈલહોલ-સોમેશ્વર-ઈલોરાની શિલ્પાકૃતિઓ, બસારહ (વૈશાલી)માંથી મળેલ મુદ્રાઓ તથા માટીની આકૃતિઓ, કુરુક્ષેત્ર, દિલ્હી-બિકાનેરની આકૃતિઓ.

શુભોના સમય પછી (ઈ. સ. ૬૦૬ થી ઈ. ૬૪૭) કનોજના ચક્રવર્તી રાજા હર્ષે શિવ અને શુદ્ધનાં મંદિરો બનાવ્યાં. નાલંદાના મહો ૭મી સદીના છે. જુએનસંગ ૭. કનોજનો હર્ષ, પૂર્વ- તેની યજ્ઞગાથાનો ઉલ્લેખ કરે છે. કાલીન ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટ નાલંદાની વિદ્યાપીઠના ખંડો વિશાળ તથા પલ્લવો (ઈ. સ. ૬૦૦ હતાં અને મિનારા સુશોભિત હતા. થી ઈ. સ. ૯૦૦) વલ્લભીમાં અનેક બૌદ્ધ વિદ્યાર બનાવ્યા. રાયપુર જલ્લાના સિરપુરનું

લક્ષ્મણનું ઇંદ્રી મંદિર, હર્ષ રાજના સમયનું ગણાય છે. તે શશ્વગારની બાબતમાં ચઢી જાય તેવું છે. ચૈત્ય બારીનાં તોરણો, ગોખલાની તિમાઓ અને ઉપસેલી આકૃતિઓ આકર્ષક છે. શાહબાદ જલ્લાનું

જાણ્યા પાસેનું મુખેશ્વરી મંદિર હર્ષના સમયનું છે. સાંચીનું એક મંદિર ૭મી સદીનું હર્ષના સમયનું લાગે છે.

ચાલુક્યોના સમયમાં ટેરના હિતરેશ્વર અને કાલેશ્વરનાં ઇંટરી મંદિરો બંધાયાં. પદ્મકલ, બાદામી અને ઐલહોલનાં મંદિરો પણ તેમનાં છે. વિક્રમાદિત્ય રાજાની શાળીએ વિરપાક્ષ નામનું આશરે ઈ. સ. ૭૪૦ માં શિવ મંદિર-એટલે કે લોકેશ્વરનું મંદિર કાંચીપુરના ઠારીગરોને બોલાવી બંધાવ્યું. તે કાંચીપુરના કૈલાસનાથ મંદિરનું અનુકરણ છે. તેને સ્તંભોવાળો મંડપ પત્થરની બારીઓ તથા શિવ, નાગ, નાગણો અને રામાયણનાં દશ્યોની સિંધાકૃતિઓ છે. તે પત્થરનાં મોટા ચોસલાઓનું બનાવેલું છે. તેના ગ્રંથ નામના સિંધીને ત્રિભુવનાચાર્યને ઈલ્લાખ મળ્યો હતો. આ પદ્મકલનું જુનું મંદિર છે. આ જાતનું ખુલ્લા મંડપવાળું સંગમેશ્વરનું મંદિર છે. બદામીના ચાર મુકામંદિરોમાં વિષ્ણુની ઉપસેલી આકૃતિઓ છે. વરંમના સ્તંભોના ત્રિભુખી ટેકાઓ માનવા-કૃતિઓવાળા છે. આ ઐલહોલની જૈન મુકા જેમાં તીર્થંકરોની આકૃતિઓ છે, તે તીર્થંકરોની આકૃતિઓ કદાચ પહેલાંની બનાવેલી હશે આમાં ભારે અને ભવ્ય માથાની પોષાક પહેરેલી મૂર્તિઓ છે ચોરસ સપાટ છતવાળાં મંદિરોનાં ગલંગૃહને સ્તંભવાળો સભામંડપ હોય છે. બાના બે પ્રકાર છે. બંનેના પાયા સમચોરસ હોય છે. એકને ગાદી જેવું શિખર હોય છે. બીજાને સ્તંભોના શિખરે વાસણ કે પાંદડાવાળી આકૃતિઓ હોય છે.

ચાલુક્યો પછી સત્તા પર આવેલા રાષ્ટ્રકૂટોના સમયમાં કેટલાક ભવ્ય શૈવગૃહ બંધાયાં. કલોરાનું કૈલાસનાથ મંદિર કૃષ્ણ ખીજનું છે. તે ખડક કોતરીને બનાવેલ કાવિડ પ્રકારના ૧૬ સ્તંભોનું સપાટ છતવાળું સિમ મંદિર છે. પાંચ છુટાં પહેલાં મંદિરો વિમાનની પાસેના કોરોને હોડે આવેલાં છે. એક ખૂણામાં નદીમાતાને અર્પીએલું મંદિર છે. કૈલાસનાથમાં કૈલાસ પર્વતને ફેંદી દેવાના રાવણના પ્રયાસનું દશ્ય

ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

આકર્ષક છે. ઇસોરાના એક મંદિરનો એક ભાગ રંગમઢાલ તરીકે ઓળખાય છે, જેમાં ચિત્રકલા દ્વારા વિષ્ણુ લક્ષ્મીનાં દર્શનો બતાવાયાં છે.

પલ્લવો (ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૭૫૦) ના આધિપત્ય દરમિયાન સિંહવર્માએ આશરે ઈ. સ. ૪૩૭માં અમરાવતીમાં બુદ્ધ મૂર્તિ અર્પણ કરી. સિંહવિષ્ણુ (૫૭૫-૬૦૦) એ તાંબેરથી દક્ષિણમાં રાજ્યવિસ્તાર કરી કાંચીપુરમ્ને રાજધાની બનાવી. મહેન્દ્રવર્મા ૧લા (૬૦૦-૬૨૫) એ શૈવધર્મ મહત્વ ક્યો. નરસિંહવર્મા ૧લાએ મામલ્લ રાજ્ય રાખી કાંચીની મુલાકાત લીધી અને ઘણાં મહાયાન મંદિરો બંધાવ્યાં. પરમેશ્વરને ૬૫૫-૬૬૦ની વચ્ચે પરવત્તેતુર જીત્યું; પરંતુ ૬૭૪માં કાંચી ખોડ્યું. રાજા સિંહવર્મા (નરસિંહ વર્મા બીજો)એ કાંચીમાં કૈલાસનાથ બંધાવ્યું. અપરાજિત છેલ્લો પલ્લવ રાજા રાષ્ટ્રકૂટાનો ખાડિયો રાજા હતો. પલ્લવ બાંધકામની શૈલીના આર વિભાગ પડે છે.

(૧) મહેન્દ્ર શૈલી :—મહેન્દ્ર વર્મા બીજાનું અદ્ભુત (દક્ષિણ આરકાટ જિલ્લામાં) ગુપ્તમંદિર તેના બિરુદોવાળું; વૃક્ષાળી તથા સિંહાલેખવાળું છે. તેની છત બારફત, સાંચી અને અમરાવતીના જેવી પીપના આકારની છે. પીપના આકારની છત વાંસના રથાપત્ય પરથી આવી હોય તેવું લાગે છે. કાંચીના એકાંબરનાથ મંદિરમાં સમયોરસ સ્તંભો, ચૈત્ય ગોખલાઓ તથા દ્વારપટ્ટો (ગદા સાથે નમતા) છે.

(૨) મામલ્લ શૈલી :—મામલ્લપુરમ્માં એક પત્થરમાંથી કાતરીને પાંચ ખડવોના રથો બનાવેલ છે. ‘અજુનતપ’ નામનાં ખુલ્લાં ખડકશિલ્પો પણ છે. મહેન્દ્ર અને મામલ્લ શૈલીનાં મંદિરો ખડક કાતરીને બાંધેલાં મંદિરો છે.

(૩) રાજસિંહ અને નંદિવર્મન શૈલી :—બાંધકામથી બનાવેલાં કાંચીપુરમ્નાં મંદિરો તથા મામલ્લપુરમ્નું કિનારાનું મંદિર

રાજસિંહનું છે. મળગેશ્વર નરસિંહવર્માનું છે. તે રાજસિંહ શૈલીનું છે. આ શૈલીના મંદિરો ચણીને જનાવેલાં છે.

(૪) અપરાજિત શૈલી :—૭મી સદીમાં પદ્મવ શૈલીને વિકાસ થયો. આ શૈલીમાં લિંગ બૂગળાના આકારવાળું, સ્તંભનું ફલક આગળ પડતું અને કીર્તિમુખની ઉપસેલી આકૃતિઓ જનવા લાગી. આ પ્રકારનું મંદિર પાંડીચેરી પાસે કદ્દુરમાં છે. અપરાજિતે રૂપનીમાં નિરતેશ્વરનું મંદિર આ શૈલીથી બંધાવ્યું. તેના ચોરસ વિમાનને એક પ્રવેશદ્વાર તથા મંડપ છે. મંડપના ટેકા વાંકા રાખવાની પદ્ધતિ આજુ હતી.

સાતમી સદીના મધ્યભાગમાંથી મંદિરનું સ્વરૂપ થકાવ્યું. તે પહેલાં બૌદ્ધરૂપ તથા વિહારોજ બંધાતા. ધાર્મિક વૃત્તિને કારણે ખડકોને કાતરીને કે ઇંટાથી ચણીને મંદિરો બાંધવાની ટ. મંદિરોના વિકાસ ૭મી સદીથી વિકાસ પામી. સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મંદિરના જુદાજુદા ભાગોનાં નામ જુદાંજુદાં આપવામાં આવ્યાં. દેવમંદિરને વિમાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મંદિરોના ઉપરના ભાગ કે જે પિરામિડ જેવો હોય છે તેને ચિખર કહેવામાં આવે છે. વિમાનની અંદર નાનો અધારિયો ખંડ હોય છે કે જ્યાં મૂર્તિ રાખવામાં આવે છે તેને ગર્ભગૃહ કહે છે. તેનું પ્રવેશદ્વાર પૂર્વ તરફ રાખવામાં આવે છે. દ્વારની સામે સ્તંભવાળો ખંડ હોય છે, તેને મંડપ કહે છે. ત્યાં બહુતો દેવની બક્ષિત કરવા બેઠા થાય છે. કેટલાક મંદિરોમાં આ ખંડ ગર્ભગૃહથી અલગ હોય છે. શ. ત. મામલકપુરગતું દરિયાનું મંદિર આ જાનેને જોડનાર વચ્ચેના ખંડ અંતરાલ કહેવાય છે. મંડપને ગોખરે કેટલીકવાર અર્ધમંડપ હોય છે. સુખ્ય મંડપની બે બાજુએ બીજા બે મંડપ હોય છે, તેને મહામંડપ કહે છે. આવા મંદિરનું યોગ્ય ઉદાહરણ મધ્યભારતમાં દસમી સદીમાં બંધાવેલ ખજુરાહોમાંનું કંદરિય મહાદેવનું મંદિર છે. આવા વર્ગના મંદિરમાં દરેક ભાગ પર પિરામિડ જેવી જાળવણી હોય છે.

કેટલીક જગ્યાએ મંદિરની આસપાસ મંદિરના રક્ષણ માટે ચોતરફ દિવાલો બાંધવામાં આવતી. આ બધાનું પહેલું ઉદાહરણ કાંછવરમનું વૈકુંઠનાથ પેરમલ મંદિર છે. પ્રાચીન મંદિરોમાં બાંધેલી અકાલીવાળો પ્રદક્ષિણામાર્ગ રાખવામાં આવતો. ભારતમાં મંદિર દેવનું નિવાસસ્થાન મનાય છે. મંદિરમાં ઠેકઠેકાણે મૂર્તિઓ બેસાડવામાં આવતી કે જ્યાં આખું સ્થાપત્ય દેવોના સભાગૃહ જેવું લાગે. મંદિરો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ એટલી જોરદાર ચાલી હતી કે ૮મી ૯મી સદીમાં એલિફન્ટા અને ઈલોરામાં ખડક કાતરીને પણ મંદિરો બનાવવામાં આવ્યાં. મંદિરોમાં રત્નો, શિખરો વગેરેમાં શિલ્પકળા વિકાસ પામી. શિખર રચના રચના પરથી આખું લાગે છે. કેટલાંક મંદિરોની પીઠિકાને ફરતા એક ઘરમાં ચોતરફ અગ્નિની આકૃતિઓ કાતરી હોય છે. મધ્યભારતના મંદિરોમાં આવી શૈલી વધુ નજરે પડે છે.

હિંદુ મંદિર (વિમાન) એક છે, પરંતુ વિકાસને કારણે શિલ્પ-શાસ્ત્રાનુસાર તેના ત્રણ પ્રકાર—નાગર, વેસર,

૯. મંદિરના પ્રકારો દર્શાવેલ છે.

૧. ઉત્તરનું મંદિર (વિષ્ણુથી ઉત્તરનો ભાગ)	ગોળાકાર શિખર	નાગર પ્રકાર	ભારતીય આર્થ અથવા આર્થ અવસ્થા
૨. મધ્ય ભારતનું મંદિર (ઉત્તર ભારત, દખ્ખણ અને મૈસુર)		વેસર પ્રકાર	ચાલુક્યોનું

૩. દક્ષિણ ભારતનું મંદિર (મદ્રાસ- નાં કોરાવાળાં મંદિરો)	પિરામિડો નેવા ચિખરો (ધુમ્મરો ચિખરો કહેવાય છે)	દ્રાવિડ પ્રકાર	દ્રાવિડોનું
---	--	-------------------	-------------

(૧) નાગર પ્રકારનાં મંદિરો પંજાબ અને હિમાલયમાં આવેલાં છે. આ પ્રકારનાં મંદિરોમાં સાદું ચિખર, મંડપ તથા ગર્ભગૃહ હોય છે. આ પ્રકારનાં ૮મી તથા ૯મી સદીમાં મનસુર, કાંચા, વૈદ્યનાથ નગરે સ્થળાંતરે મંદિરો બનાવ્યાં હતાં. તે મહારનાં છે. કુલ્, બાગીરા અને વિશ્વેશ્વરનાં મંદિરની તથા બાકુએ નાનાં મંદિરો છે તથા ગણેશ, વિષ્ણુ તથા દુર્ગાની સુંદર ઉપસેધી શિલ્પાકૃતિઓ છે. પ્રવેશ-દ્વાર નદી-માતાની મૂર્તિઓ, ચૈત્ય તોરણો અને મકરો છે. શિલ્પા-તિઓથી છત શોભે છે. ચંબાનાં મંદિરોમાં લક્ષ્મીદેવી, શક્તિદેવી, ગણેશ અને નંદીની પિત્તળની આકૃતિઓ શિલાલેખ સહિત છે. કુમાઉ તથા અલ્મોરામાં ઘણાં મંદિરો જગત્પાથે રહ્યાં છે. રાજસ્થાનમાં ઈ. સ. ૯૦૦નું ધમનાટમાં નાગરશૈલીના વૈષ્ણવ મંદિર છે. સોહાગપુરનું દેવમંદિર ખજુરાહોનાં મંદિરોની યાદ આપે છે. છુદેશખંડના જૂના ચંદેલા (ખજુરાહોની રાજધાની)નાં હિંદુ અને જૈન મંદિરો લગ્નપતા અર્પે છે. ચાંદપુર (લલિતપુર જીલ્લાનાં)માંથી લગ્ન વૈષ્ણવ મંદિરના ચોક્ક નેવા અવશેષો મળી આવ્યા છે. જમાલપુર પાસે જૂરાધાટમાં ઉમામહેશ્વરનાં ૮૧ દેવમંદિરો મળ્યાં છે. મધ્યયુગનાં મંદિરો ઝોરિસામાં પણ મળી આવે છે. મધ્ય-યુગનાં ગુજરાતનાં લગભગ બધાં હિંદુ અને જૈન મંદિરોનો મુસલમાનોએ નાશ કર્યો છે.

અમદાવાદમાં હિંદુ પદ્ધતિ અનુસાર સુંદર મસ્જિદો મુસલમાનોએ જે બંધાવી છે તે હજી હયાત છે. ગ્રામીનમાં ગ્રામીન બાંધકામ સિદ્ધપુરનો

રૂપમાળ છે. વડનગરનું શિવમંદિર હજી છે. ગોદરાના સૂર્યમંદિરના અવશેષો જ બેવા મળે છે. અણહિલવાડ - પાટણ તથા સોમનાથ-પાટણના મંદિરના જૂના અવશેષોનો પુનરુદ્ધાર થયો છે. આણના જૈન મંદિરો પ્રસિદ્ધ છે. વિમલશ્યા અને તેજપાલના મંદિરોમાં જીત, સ્તંભ, દ્વાર તથા ગોખલાઓની શોભા ઉત્તમ છે. તારંગામાં કુમારપાલે બંધાવેલ અજીતનાથનું મંદિર, પાલીતાણા તથા ગિરનારના જૈન મંદિરો વગેરે મધ્યયુગની લબ્ધ ઇમારતો છે. રાણપુરના મંદિરોમાં નેમિનાથનું મંદિર, ભેધપુર પાસેનું ગૌસ્થાનનું મંદિર તથા જંગાળનું પારસનાથનું જૈન મંદિર, ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. ડભોઈ તથા ઝીઝુંવાડાને જબ્બર બચાવ માટેની દિવાલો છે. તેનાં તોરણો દેવોની આકૃતિઓથી શોભે છે. ડભોઈ તથા ગ્વાલિયરનાં તોરણો હજી સચવાઈ રહ્યાં છે. નાલંદાની પાઠશાળામાં પત્થરનું શિલ્પ છે, તેનું શિલ્પ મગધના રાજગૃહ, બોધગયા, કુરકીદાર, ભાગલપુર તથા રાજસાહીમાં છે. રંગપુરમાંથી વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ મળી આવી છે. ૮મી થી ૯મી સદીનાં નાગર શૈલીનાં મંદિરો શુવનેશ્વર, પુરી અને કોણાર્કમાં મળી આવે છે. ઓરિસ્સાના કટક જિલ્લાનાં મંદિરોમાં પરશુરામેશ્વર, જગન્નાથ, કોણાર્ક વગેરે મંદિર જાણીતાં છે.

ઓરિસ્સાનાં મંદિરોમાં નાગરશૈલીનો ઘણો વિકાસ થયો છે. શુવનેશ્વરની આસપાસ વીસેક આવાં મંદિરો છે. તેમાં સૌથી મહત્વનું મંદિર પુરીનું જગન્નાથ મંદિર અને કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર છે. આ મંદિરોને દેવળ કહેવામાં આવે છે કે જે દેવને માટે જ બંધાયેલાં હોય છે. દેવળની સામે મંડપ જેવું સમયોચિત સજાગૃહ હોય છે, જેને જગમોહન કહેવામાં આવે છે. પાછળથી બીજા ભાગે જરૂર હોય ત્યાં વધારવામાં આવ્યા. જગમોહનને અડીને એક નટમંદિર અને ભોગમંદિર બંધવામાં આવ્યાં. પીઠિકા પર આ એક માળની હતી. ઓરિસ્સામાંનાં મંદિરોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગ

(૧) પૂર્વકાલીન	(૨) મધ્યકાલીન	(૩) ઉત્તરકાલીન
ઈ.સ. ૭૫૦થી ૯૦૦ની	ઈ.સ. ૯૦૦થી ૧૦૦૦ની	ઈ.સ. ૧૧૦૦થી ૧૨૦૦ની
આસપાસ	આસપાસ	આસપાસ
જીવનેશ્વરનું	પરસરામેશ્વર	જીવનેશ્વરનું
„ વિઠ્ઠલદેવલ	„ લિંગરાજ	„ સિદ્ધેશ્વર
„ ઉત્તરેશ્વર	„ ક્ષેત્રેશ્વર	„ ઠેઠારિશ્વર
„ ઈશ્વરેશ્વર	„ રામેશ્વર	„ જગેશ્વર
„ સુત્રંગેશ્વર	પુરીનું જગન્નાથ	„ મેઘેશ્વર
„ ભરતેશ્વર		„ સરિદેવલ
		„ સોમેશ્વર
„ લક્ષ્મણેશ્વર		„ રાજરાણી
		કેળાઈનું સૂર્યમંદિર

પ્રાચીનકાળના સુત્રંગેશ્વર, ભરતેશ્વર અને લક્ષ્મણેશ્વર નાશ પામ્યા છે બાકીના ચાર પૂર્ણ સ્વરૂપે છે ઉત્તરેશ્વર બિન્દુ સરોવરની ઉત્તરે છે અને પરસરામેશ્વર ગામની બાજોળે છે સ્વરૂપ અને કદમાં થોડા તફાવત છે, પરંતુ કળાની દૃષ્ટિએ બધામાં પ્રાયશઃક પ્રમાણ લાગે છે. પરસરામેશ્વરમાં દેવળ અને જગમોહન બંને લગભગ ૪૪૮ ફૂટ છે એમનું શિખર ૪૪ ફૂટ ઊંચું છે જગમોહન બે સ્તંભોની બે કારોવાળો છે. વિઠ્ઠલદેવલ નાનું મંદિર છે તેની ઊંચાઈ ૩૫ ફૂટ છે શિખરને કારણે તે ધણુ જ સુંદર દેખાય છે જગમોહનમાં જૂથ કરતા શિવના સુંદર દર્શો છે. ખીજા સમૂહના મંદિરોમાં લિંગરાજ અને જગન્નાથના મંદિરો ઉત્તમ કોટીના છે. લિંગરાજનું મંદિર ૫૨૦ x ૪૬૫ ફૂટ છે. તેમાં અનેક પેટા મંદિરો છે. તેમાં જગમોહન, નટમંદિર તથા ભોગમંદિર પણ છે દરેક ગૃહના સ્તંભો પર શિલ્પકૃતિઓ છે પુરીનું જગન્નાથનું મંદિર ચોરંગના ઈ.સ. ૫૩૦ના કલિંગના વિજયનું સ્મારક છે. તેનું શિખર ૨૦૦ ફૂટ ઊંચું છે તેનું મંદિર ૨૮૦ ફૂટ પહોળું છે અને તેમાં ૧૬ સ્તંભો છે. તેની ચોતરફ બેઝી દિવાલ

છે. તેમાં ત્રણ ગોળાકાર દિવાલો છે. ત્રણ દરવાજાઓને પિરામિડ જેવી રીતે છે. ત્રીજા સમૂહનાં મંદિરોમાં રાજરાણીના મંદિરની કળા વિકસેલી છે. ગર્ભગૃહ ગોળાકાર યર્ધ ગયું છે. સિદ્ધેશ્વરનું મંદિર સપાટ ઈમારત જેવું છે. તે કોઈ કારણે કદાચ નાણાકીય પરિસ્થિતિને કારણે શિલ્પાકૃતિઓથી શણગારાયું નથી. કોણાઈનું સૂર્યમંદિર નરસિંહદેવ (૧૨૩૮-૬૪) ના સમયમાં બંધાયું હતું, જે તુરેલી અવસ્થામાં છે. તે મંદિર મોઢેરાના તથા કાશ્મીરના માતૈન્ડ મંદિર માફક સૂર્યનું છે. તેના પાયામાં રથ અને અશ્વનાં ચિહ્નો છે. તેને રથના બાર રાક્ષસી ચક્રો છે. આ મહામંદિરને અનેક નાનાં મંદિરો છે. તેનો વાડો ૮૬૫x૫૪૦ ફૂટ છે અને ત્રણ દરવાજાઓ છે. જગમોહન સારી રીતિમાં છે.

મધ્યભારતમાં ખજુરાહોનાં મંદિરો (ઈ. સ. ૯૫૦થી ૧૦૫૦) હજાર વર્ષ પયા છતાં સાદી રીતિમાં છે. ઝાંસીની દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં સોએક માઈલ દૂર ખજુરાહોનાં મંદિરો છે, તેમાંનાં ધણાંને ઘેરાવે એકાદ માઈલ છે. આ મંદિરો અદેશ સમયોની સર્વોપરી સત્તાના સમયનાં છે. તે સમાજને ઉપયોગી નીવડે તેવાં છે. કેટલાંક સૈવ, કેટલાંક વૈષ્ણવ અને કેટલાંક જૈન ધર્મને લગતાં છે. દરેકને ચોતરફ દિવાલ છે. દરેક મંદિર એક પહોળા પીઠા પર સજગ એક ઈમારતનું બનેલ છે. મોટામાં મોટું મંદિર સોએક ફૂટનું છે. આ મંદિરના ત્રણ મુખ્ય ભાગ—ગર્ભગૃહ, મંડપ અને અધર્મંડપ છે. આ ઉપરાંત અંતરાલ, પ્રદક્ષિણા માર્ગ તથા મહામંડપ હોય છે. આ મંદિરોની રચનામાં જિયાર્ધ તરફ ખાસ વલણ હોય છે. આ મંદિરોની જિંમી અગાસીત્રાણી ઈમારતના ત્રણ ભાગ પડે છે. (૧) જિયોમાળ (૨) દિવાલ તથા જળાઓ (૩) સખ્ય સિખર. આવી ઝરખા જેવી જળીવાળી સ્થાપત્યની ઈમારતો ભારતીય સ્થાપત્યમાં બહુ જ જોઈ છે. આનો હેતુ શણગારનો લાગે છે. સમાંતર પટ્ટીથી સિલ્પકળાનું દર્શન થાય કદરિયા મહાદેવમાં ૬૫૦ આકૃતિઓ આવી રીતે આલેખવામાં

આવી છે. તેમાંની કેટલીક આદ્ય માનવોની અને કેટલીક દેવોની આકૃતિઓ છે. ખજુરાહોનાં મંદિરની દિવાલો પર સોનેરી યુગમાં વસતા આનંદી સ્વભાવના સુખી માનવોની આકૃતિઓ છે. મંદિરોના દરેક ભાગ અલગ છતથી ઢંકાયેલા છે. નીચામાં નીચી છત પ્રવેશદ્વારની હોય છે. તેની છતો ધુમ્મટ આકારની હોય છે. તેમની સપાટી ઘણું-કરીને સરખી હોય છે. આ મંદિરો નાગર શૈલીનાં શ્રેષ્ઠ મંદિરો છે. ધાર્મિક ક્રિયાની જરૂરિયાત પ્રમાણે આ મંદિરોની રચના કરવામાં આવી હતી. આમાં એકજ પ્રવેશદ્વાર હોય છે કે જે પૂર્વદિશામાં રાખવામાં આવે છે. ખજુરાહોનાં મંદિરોની દિવાલો ઓરિસ્સાનાં મંદિરોની દિવાલો માફક સાદી નથી, પરંતુ શિલ્પોથી સજ્જારાયેલી હોય છે. આના મંડપ ૨૫ ચોરસ ફુટના હોય છે. તેના ચાર સ્તંભો શિલ્પોથી સુશોભિત બનાવવામાં આવ્યા છે. તેના ટેકાઓ પણ સુશોભિત હોય છે. છતો ગોળાકાર સપાટીવાળી તથા કાર્પનિક દરવો તથા રૂપો પ્રદર્શિત કરતી હોય છે છતમાં ભૂમિતિની ભાતો કાઢેલી હોય છે. મંદિરોમાં સુશોભિત ટોકલા પણ હોય છે. ખજુરાહોનાં બારેક મંદિરોના મુખ્ય સમૂહ જે દ્વારોમાં (વૈષ્ણવ અને શૈવ મંદિરોમાં) જોડાજોડ છે. આમાં મોટામાં મોટું કંદરિય મહાદેવ નામનું મંદિર ચિત્રનું છે. તે ૧૦૯ ફૂટ લાંબુ, ૬૦ ફૂટ પહોળું અને ૧૧૬ ફૂટ ઊંચું છે. તેના ૭ ભાગો છે:—પ્રવેશખંડ, મુખ્ય ખંડ, આડખંડ, અંતરાલ, ગર્ભગૃહ અને પ્રદક્ષિણા ભાગ. આ મંદિર ગેસેરી તથા શિલ્પાકૃતિઓથી ભર્યું અનેકું છે. બીજાં જે ખજુરાહોનાં મંદિર (વિશ્વનાથ શૈવ મંદિર અને ચતુર્ભુજ વૈષ્ણવ મંદિર) આના જેવાં છે. પણ તે નાનાં છે. દેવી જગદગ્નિકાના મંદિરમાં પ્રદક્ષિણાભાગ નથી. જૈનમંદિરોના એક સમૂહ લગભગ હિંદુ મંદિરો જેવા છે. ઘંટપ મંદિરમાં ૧૨ સ્તંભો ૧૪ ફૂટ ઊંચા છે. કેટલાક સ્તંભો અષ્ટકોણી છે. જૈન મંદિરોના સમૂહની દક્ષિણે કુરુનથ પાસે હિંદુ મંદિરો છે, જેમાંનું એક શૈવ મંદિર કુ-૧૨ માં કહેવાય છે. તે ૬૬x૩૩ ટના

વિસ્તારમાં સિંધોથી સુશોભિત બનેલું છે. આ મંદિરો જુદી જ દુનિયાના લોકોનો ખ્યાલ આપે છે.

રાજસ્થાનનાં મંદિરો ધ્યાન દોરે તેવાં છે. જોધપુરની ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં ૩૨ માઈલ દૂર જોસિયા ગામમાં સોએક હિંદુ તથા જૈન મંદિરો છે. તેમાં તરફતરફની ભાતો છે. ૮મી સદીમાં જોસિયાનાં પ્રાચીન મંદિરો હરિહરનાં છે. એક મંદિર 'સૂર્યદેવતું' પણ છે. તે પંચાયતન (પાંચ સિખરોની) શૈલીનું છે. તેનાં ચાર ગૌણ મંદિર આગ્રહાદિત માર્ગથી જોડાએલાં છે કે જેમાં ભક્તો રહી શકે છે અને ચોતરફની દિવાલોનો હેતુ પણ સરે છે. એક જૈન મંદિર મહાવીરનું છે. તેમાં ગર્ભગૃહ, બધ ખંડ, ખુલ્લો પ્રવેશ ખંડ અને તેની સામે સુશોભિત તોરણ છે. જોસિયામાં પીપલનું મંદિર છે, તેનું જોધપુર પાસેના ગોડવડમાં છે. કલશ અને ફુલવેલ (Foliage)ની ભાતો અહીં વધારે છે. રાજસ્થાનમાં ખડક કોતરી બનાવેલું નાગરશૈલીનું મંદિર ડામનેશું છે.

વધુ ધુમ્મટવાળાં મંદિરો નેપાલ અને કાશ્મીરમાં ધરાં છે. કાશ્મીરના જેવાં વધુ ધુમ્મટવાળાં મંદિરો મેટનાં (સૌરાષ્ટ્રના મેટ) છે. તેમનાં મંદિરોની યોજના સમયોરસ હોય છે. મધ્યનું ગર્ભગૃહ અને મુખ્ય સિખરની સમાંતર ધુમ્મટો હોય છે. સૌરાષ્ટ્રનાં ગોપ, કલ્પાર અને બિલેશ્વરનાં મંદિર આ પ્રકારનાં છે. આવાં મંદિરો નેપાલમાં પણ છે. કનર પ્રદેશમાં લટકલનાં પત્થરનાં મંદિરો લાકડાનાં દેખાવનાં લાગે છે. તેમની છતો પત્થરની છે. બંગાળનાં બંકુર જિલ્લામાં વિષ્ણુપુરનાં છટ્ટરી મંદિરો મલ્લુજુમના વૈષ્ણવ રાજાએ (૧૬૨૨-૧૭૧૮)નાં છે. તેમની છતો બંગાળ અને ઓરિસ્સાની વાંસની છતો જેવી છે. આ મામલ્લપુરમના કૌપદી રચની યાદ આપે છે. બનારસના રાજાએ ઈ. સ. ૧૮૦૦ની આસપાસ રામનગરમાં નાગરશૈલીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. ૧૭મી સદીનાં જુગલકિશોર અને મદનમોહનનાં,

વૃદાવનનાં મંદિરો, ૧૬મી તથા ૧૭મી સદીનાં શુદ્ધેશ્વરના મંદિરો, સોનગઢના જૈન મંદિરો, ૧૮મી સદીનું અમદાવાદનું ધર્મનાથનું મંદિર, વરાહનું મુક્તિગિરિનું મંદિર વગેરે નાગરશૈલીના છે. અમૃતસરના સોનેરી મંદિરની હાથીદાંત જડવાની કારીગીરી લખ્ય છે.

આલિયરના કિલ્લાની હદમાં અગિયારેક ધાર્મિક ઈમારતો છે. તેમાંની પાંચ ઈમારતો મંદિરોની છે. આમાં 'તેરીકા-મંદિર' (તેલી મંદિર) જણીતું છે તે ૮૦ ફૂટ ઊંચું છે તે એક નાના દેવ મંદિર જેવું છે તેને અહીંને સભાગૃહ કે સ્તંભોવાળો રવેશ નથી તેનું શિખર ખોદ ચિત્રગૃહના પીપના આકાર જેવું છે ધર્મચૂસ્ત પ્રજાલીવાળાં એ મંદિરો 'સાસ-વકુ' (સાસુ-વકુ)ને નામે જાણીતા છે આમાંનું નાનું વિષ્ણુનું મંદિર છે તેનું વિમાન (૧૫૦ ફૂટના શિખરવાળું) અદ્વૈત યર્ષ મધ્ય છે, પણ મહામડપ હયાતીમાં છે તેના ત્રણ માળ છે. કે જેમાં ખુન્ની ગેલેરીઓ બધી બાજુ છે. પિરામિડ અથવા ધુમ્મટ આકારની છત થોડી ઘણી હયાત છે વૃદાવનના પાંચ મંદિર (૧) ગોવિંદ દેવી, (૨) રાધાવસ્તભ, (૩) ગોપીનાથ, (૪) જુગલકિશોર, (૫) મદનમોહન છે તેમની બાંતો સ્થાનિક વિકારને અનુસરીને યર્ષ છે. તે ૧૬મી સદીના અકબરના સમયનાં લાગે ■

(૨) વેસર રોહી :—ધારવાડ, મેસુર અને દખ્ખણના મંદિરોનું આધકામ વેસર શૈલીમાં થયું છે તે શૈલીમાં નાગર અને દ્રાવિડ શૈલીના તત્ત્વો છે વેસર શૈલીમાં મધ્યમડપની છપર ત્રણ શિખર (દહેરાં), બે વા મિનાર (માળ નહિ), લખ્ય જળીયાળી બારીઓ, ગોળાકાર સ્તંભો તથા સિલ્પોની શોભા અનેરી હોય છે આ શૈલીના ધરવાડ જીનામાં જટામી અને ગડગના શૈવ મંદિરો છે તે ૧૮મી અને ૧૧મી સદીના છે મેસુરમાં દોષશાલાથી આ શૈલીને વિકાસ થયો ડોફા, ગદલક્લી, સોમનાથપુર, બેવૂર અને દેવીગીડના પ્રસિદ્ધ મંદિરો આ શૈલીના છે. સોમનાથપુરના ટેશવ મંદિરને ત્રણમણુ ગર્ભાગાર મધ્યમાં સ્તંભોવાળા સભા

ગૃહને જોડાયેલું છે. બેતૂરમાં પાંચ છ મંદિરો ગોપુરમેવાળાં છે. હેલીખીડનાં હોયશાલેશ્વરનાં મંદિરોમાં પાંચિકાની પત્થરની કાતરણીથી ઢાંચી, ઘોડા, શાદૈલ, વાઘ અને રામાયણનાં દશ્યો રજું થયાં છે. દક્ષિણ ભારતનાં જૈન મંદિરો મુખ્યત્વે મૈસુર અને બેલ્ગોલ (હસન જિલ્લામાં)માં છે. જૈન મૂર્તિઓમાં સૌથી વધુ જાણીતી ડોડ-એ-બેટ-હીલમાં ગોમટેશ્વરની જિભી પાછ ફટની મૂર્તિ છે. દુનિયામાં તે સૌથી જાણીતી મનાય છે. ગામોમાં જૈન મઠો તીર્થંકરોના જીવન પ્રસંગોથી સુશોભિત કરાયા છે.

(૩) દ્રાવિડ શૈલી :—દ્રાવિડ શૈલીના મંદિરોમાં સ્તંભોના શિખરોને ફલક અને ખુણાવાળા ટેકાઓ, સુશોભિત સ્તંભો અને ગોખલાઓ, ગોળાકાર બાવલાં અને મકરતોરણો હોય છે. મંદિરો કરતાં વધુ જાણીતાં તેનાં ગોપુરો (દરવાજા) હોય છે. તે અનેક સ્તરોથી સુશોભિત બનાવેલાં હોય છે. આ શૈલીના પાંચ પ્રકાર છે.

(અ) પદ્મવ પ્રકાર (ઈ. સ. ૭૦૦-૯૦૦) :—પદ્મવોનાં ગુફા મંદિરો આ પ્રકારમાં બાવે છે.

(આ) ચોલ પ્રકાર (ઈ. સ. ૯૦૦-૧૧૫૦) :—આ પ્રકારનાં તામિરમાં મોટાં વિમાન રાજા રામદેવ ચોલે ઈ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસ બંધાવ્યાં હતાં અને તેના પુત્ર રાજેન્દ્ર ચોલે ગંગઈકેન્દ્રપુરમાં એક મંદિર ઈ. સ. ૧૦૨૫ ની આસપાસ બંધાવ્યું. તામિરના મંદિરોને ૧૪ માળ છે અને એક હપર ધુમ્મટ છે. શી નિવાસનગુરુત્તર ગંગનાથનું ચોલ સમયનું મંદિર મહત્વનું છે.

(ઇ) પાંડ્ય પ્રકાર (ઈ. સ. ૧૧૦૦-૧૩૫૦) :—આ પ્રકારનાં મંદિરો ચીરંગમ્, ચિલ્ખરમ્, કુંભકોનામ્ અને તિરવન્નમલર્મમાં મળે છે. ગોપુરમેવાળાં વિમાનો ચોલ વિમાન જેટલા જાણીતાં અને જાણ્ય છે. દિવાલોની અંદર નાનાં દેવમંદિરો હોય છે. ટેકાઓ કમળની છપ્પેલી આકૃતિઓથી શોભે છે.

(ઈ) વિજય નગર પ્રકાર (ઈ. સ. ૧૩૫૦ થી ૧૫૬૫):—આ પ્રકારના મંદિરોમાં સ્તંભોવાળા મંડપો હોય છે. કાચીપુરમ્ (એકાબરનાથનું મંદિર), વિજયનગર (વિઠ્ઠલસ્વામીનું મંદિર) અને વેનુર (કલ્યાણ મંડપ) માં સ્તંભોવાળા મંડપો નજરે પડે છે. હરિહર બીજાએ મુસલમાનોને હઠાવી વિજયનગર સ્થાપ્યું હતું. કૃષ્ણદેવ રાજા અને અચ્યુતમના સમયમાં તેનો ઉદય થયો હતો. કૃષ્ણરાવના સમયમાં સિંહ, વાઘ અને બીજા પ્રાણીઓની શિલ્પાકૃતિઓની દારો બળશરમાં બનાવાતી. તેનો મહંત હાથીદાંતથી જડાએલો હોતો. મીનાકારી અને ચિત્રકામથી દિવાલો સુશોભિત બનાવાતી. વિજયનગરમાં શૈવ, વૈષ્ણવ અને જૈન મંદિરો હતા. તેમાં વિઠોબાનું શ્રેષ્ઠ મંદિર હતું. તેનો સ્તંભવાળો મંડપ તથા કલ્યાણમંડપ પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રકારના મંદિરોના ટેકાઓને કમળોના આકાર હોય છે. તે ચિત્રકલાથી સુશોભિત હોય છે. પીઠિકા તથા ચોતરફની દિવાલો આકૃતિઓ દ્વારા ઉત્સવપ્રસંગોનું આલેખન કરે છે.

(ઉ) મદુરાનો પ્રકાર—વિજયનગરની પડતી પછી મદુરાના નાયકોએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેઓએ કાવિડ શૈલી પ્રમાણેના હિંદુ મુરલિમ કળાનાં મિશ્રણવાળા મંદિરો બંધાવ્યા. મદુરાના મિનાક્ષી મંદિરમાં સપાટ છતવાળી પરસાયો છે. આમાં હળરસ્તંભોવાળો મંડપ છે સ્તંભો, ગોપુરો તથા દિવાલો પરના શિલ્પો હિંદુ દેવોના અનેક સ્વરૂપોનું દર્શન કરાવે છે. મંડપના કેટલાક સ્તંભો પર તિરનલ નાયક અને તેની પત્નીની શિલ્પકૃતિઓ છે. આ એક આની ખાસિયત છે મંદિરને નાના મોટા યર્ષને ૨૧ ગોપુરો છે. તાંબીરના મુખ્યકલ્પમનું મંદિર આ પ્રકારનું છે. આ પ્રકારના મંદિરો શ્રીરંગમ્, જણુકેશ્વર, તિરવરર, રામેશ્વર, ચિદમ્બરમ્, તિન્નેવેલી, તિરવનમલર્ષ, શ્રીવેંકાટપુરુષ વગેરે સ્થળોએ છે.

દક્ષિણમાં ખડક કોતરી બનાવેલાં બજારો અને ઈસોરાના

મંદિરો છે. દખ્ખણના મંદિરોમાં કણી (Moulding) ની શૈલીનો ઉપયોગ સ્તંભોમાં થયો છે. સ્તંભોનાં શિખરોને ટેકાઓ હોતા નથી. ૧૧મી સદીનું થાણા જીલ્લાનું અંબરનાથનું મંદિર ત્રણ શિખરોવાળું છે. નાસીક જીલ્લામાં સિન્નરનું ગોડેશરનું મંદિર ૧૨મી સદીનું છે. ૧૩મી સદીનું આદિ પ્રદેશનું નાગનાથનું મંદિર છે. વરાહનું સતગાંવનું વૈષ્ણવ મંદિર જાણીતું છે.

દક્ષિણ ભારતમાં કલ્યાણના ચાલુક્યો સત્તા પર આવ્યા હતા. ત્યાં હોયશાહ વંશની તેમજ ચોલ વંશની પણ સત્તા પ્રવર્તતી હતી. મદુરામાં પાંડ્ય રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ચોલના સ્થાપત્યને ઉત્તમ નમૂનો ત્રિચિનાપલી જીલ્લાના શ્રી નિવાસનલૂરના મંદિરો છે. આ મંદિર ચોલ વંશના પરંતક ૧લાના સમયમાં બંધાયું હતું. દંતકથા પ્રમાણે મંદિર પુરુ થતાં વાનર (કારુ)થી બ્રહ્મ થયું, તેથી તેનું નામ કારંગનાથ પડ્યું. તેને સ્તંભોવાળા મંડપ તથા ગર્ભગૃહ છે. તેનું શિખર ૫૦ ફુટ ઊંચું છે. સ્તંભોનાં શિખર તથા ફલક ખીલ મંદિરોથી જુદાં પડે છે. શિખરની નીચેનો ભાગ કલશ આકારનો છે. ચોલની સ્તંભ તથા શિખરની કળામાં પ્રમાણ બહુજ સમવાય છે. તે મંદિરની દક્ષિણ દિવાલ પર કાલિ ની ડાબી બાજુએ સરસ્વતી અને જમણી બાજુએ લક્ષ્મી તથા નીચે અસુરનું દર્ય આકર્ષક છે. સિંહ તથા દેવી પશુઓની સુક્તિઓ શિલ્પકળાથી પ્રદર્શિત થઈ છે. રાજરાજે તેના વિજયની યાદમાં ઈ. સ. ૧૦૦૦ના અરસામાં તાંબેરમાં એક ભવ્ય શૈવ મંદિર બંધાવ્યું. તેનું શિખર ૧૬૦ ફુટ ઊંચું હતું. તાંબેર વિમાન ભારતના સ્થાપત્યમાં સૌથી ઊંચું છે. તે મંદિરનો નટમંડપ તથા સ્તંભોવાળો મંડપ વિશાળ છે. ગંગીકાન્ડચોલપુરનું મંદિર રાજેન્દ્ર ૧લાનું મનાય છે. તે કુંભકોનમથી ૧૭ માર્ચિસ છે. વિમાન જમીનથી ૧૫૦ ફુટ ઊંચું છે. તેમાં ૧૫૦ સ્તંભ છે, પણ ભાત સામાન્ય છે. આ મંદિરની ચારે બાજુએ અપ્સરાઓના ગણદેવતાનાં, યક્ષોનાં તથા રાક્ષસોનાં કથાનકો શિલ્પોદ્વારા વર્ણવ્યાં છે.

ચોલની સત્તા પછી પાંડ્યોની સત્તા આવી હતી. પાંડ્ય મંદિરમાં ચોક્કની શરૂઆત થઈ, જ્યારે ગોપુરગોવાળી દિવાલોની પદ્ધતિ પાછાથી થઈ સાગે છે. પાંડ્ય સમયમાં ગોપુરગો જુદું થયું છે. પુરેપુરા મંદિરનું એક ઉદાહરણ ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં જમ્બાએલું તાંબેર જીલ્લાનું દારાસુરનુમનું જૈરાવતેશ્વર મંદિર છે. આ પાંડ્યની હિતરકાલીન પદ્ધતિનું છે. તેમાં સ્તંભો પર લાત હોય છે.

ભારતીય શિલ્પ અને સ્થાપત્યને સાહિત્યમાં વિશ્વકર્માની પ્રેરણા માનવામાં આવે છે, એવી રીતે રૂત્યાદિ ખીજ કળાઓ પણ દેવી પ્રદતિના અનુકરણ રૂપે પ્રયોજાય છે. નટરાજ (ચિવનું સ્વરૂપ), પાર્વતી, માલેકસગર, નીરજનન સંબંધ સ્વામી, અચ્ચર સ્વામી, સુન્દર મૂર્તિ સ્વામી, કૃષ્ણ, રામ અને શેવસંતો (આલ્વાર) તથા રાજકાતાઓની મૂર્તિઓ દક્ષિણ ભારતમાં મળે છે. રૂત્યની પાંચ વિશેષતાઓનાં પ્રતીકો ચોલ સમયમાં દેખાય છે અને પૂજાય છે.

(અ) પ્રાગૈતિહાસિક કાલની ચિત્રકલા ✓

પ્રાગૈતિહાસિક કાલની ચિત્રકલાના નમૂનાઓ જુદું જોવા મળે છે. મધ્યભારતની કૈથુર પર્વતમાળાની શુક્રાઓની દિવાલો પર પ્રાગૈતિહાસિક યુગનાં ચિત્રો દર્શાવેલાં છે. વિંધ્ય પર્વતની ટેકરીઓના ખોદકામમાંથી હિતરકાલીન પાષાણયુગની ચિત્રકલાના નમૂનાઓ મળ્યા છે. મધ્યપ્રદેશમાં રામગઢ નજીક ૧૦. ભારતની ચિત્રકલા મંડ નદી પાસે આવેલ સિંધનપુર ગામ નજીકની ટેકરીઓની શુક્રાઓનાં મુખ આગળના એક રેતાલ પત્થરના ખડક પર દર્શાવેલાં, તથા સાબર વગેરે પ્રાણીઓનાં તથા માનવોનાં ચિત્રો છે. મધ્યપ્રદેશના સિરચુજની રામગઢ ટેકરી પરની જોગીવારા શુક્રાનાં ચિત્રો દર્શાવેલાં પરથી લાગે છે

કે લાલ અને કાળો રંગ પોષીથી લગાવાતો હશે. તેની કિનારીઓ પર મત્સ્ય, મકર અને રાક્ષસોની પંક્તિઓ દેખાય છે. આ ચિત્રકલાની કથા હજી સુધી સમજાઈ નથી. મહાકાવ્ય યુગમાં એક દંતકથા અનુસાર રાજકુંવરી હિમાને સ્વપ્નમાં આવેલ રાજકુમાર અનિદ્રિત. ચિત્રલેખાએ ચિત્ર બનાવી આપ્યું હતું. રામાયણમાં ચિત્રિત ‘ખડોતુ’ વર્ણન છે. છે. પ્રાથમિક યુગમાં ચિત્રકળાનાં ૭ અંગો જાણીતાં હશે, કારણ કે ત્રીજી સદીના વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રમાં આ ૭ અંગોનો ઉલ્લેખ છે. આ ૭ અંગોનો ઉપયોગ ચિત્રોમાં માલુમ પડે છે. ૭ અંગો:—(૧) રૂપમેદ (દર્શ્યોત્તુ યાન), (૨) પ્રમાણ (સત્યદર્શન-બાંધો તથા માપ), (૩) ભાવ (લાગણી પ્રદર્શન), (૪) લાવણ્ય યોજના (કલા પ્રદર્શન), (૫) સાદૃશ્ય (સરખાપણ), (૬) વર્ણિકભંગ (રંગ તથા પોષીને કલામય ઉપયોગ).

(આ) બૌદ્ધ સમય (ઈ. સ. ૫૦થી ઈ. સ. ૭૦૦)ની ચિત્રકલા

બૌદ્ધ ધર્મને કારણે બૌદ્ધકલાનો ઉદ્ભવ થયો. બૌદ્ધ ધર્મ સાથે જ બૌદ્ધકલાનો ફેલાવો થયો. આ કળાનો વિકાસ અજંતાની ગુફાઓનાં દર્શ્યોની સુંદર હારમાળા પરથી સમજાય છે. ભારતનાં બૌદ્ધ દેવાલયોમાં ચિત્રકલાનું વલણ કુદરતી દર્શ્યો તરફ લાગે છે. ગુફામાં ચિત્રકલાનાં દર્શ્યો રસપ્રદ છે. ધર્માખરાં ચિત્રો જાતકકથાઓ (જેમાં શુદ્ધ અવતારોનું વર્ણન છે.)નાં છે. અજંતાની ગુફા નં. ૧૭ અને ૧૦ની ચિત્રકલા ભારહત, અમરાવતી અને સાંચીની શિલ્પકળાની માદ આપે છે. આદિ રાજાઓ ધાત્રાણ્યધર્મો હોવા છતાં આને પ્રોત્સાહન આપતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭ના અરસામાં અજંતાની ચિત્રકળા સરસ ધેરા રંગથી ચિતરાઈ હતી. તે હિમંગ અને હિત્સાહલરી દેખાય છે. ગુફા નં. ૧૬ અને ૧૭માં ઈ. સ.ની ૭મી સદીની બૌદ્ધકળા જણાય છે. ૧૬મી

ગુફાના લેખમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વાકાટક વંશના રાજાએ વિહાર ક્ષેત્રમાં ગુફાઓ કાઢી નાંખી હતી. ગુફા નં ૧૭માં ચિત્રાની ઠારમાળા બોદના જન્મ, જીવન અને મૃત્યુનાં કથાનકો વર્ણવે છે. ગુફા નં ૧ની એક દિશામાં ચિત્રકળાનાં રસપ્રદ નમૂનાઓ છે. બૌદ્ધ ચિત્રકળાનાં દર્યોના અવશેષો સિંહોનાના સિગિરિયામાં તથા દાહોદ નજીક બાધમાં નજરે પડે છે. તારનાથ નામના ઇતિહાસકારે ભારતની બૌદ્ધકળાની ત્રણ શૈલી મણાવી છે:—(૧) દેવ (૨) યક્ષ (૩) નાગ. દેવશૈલી મગધ (વિહાર)માં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૧ સદીથી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૭ સદી સુધીમાં પ્રચલિત હતી. વિનય આગમ અને બીજા ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે દિવાલની ચિત્રકળા વાસ્તવિક બીજીને સુલાવે તેવી હતી. તારનાથના કથનાનુસાર યક્ષશૈલી ઈ. સ. પૂર્વેની ૩૭ સદીમાં રાજા અશોકના સમયમાં પ્રચલિત હતી. આ શૈલી યક્ષોની માનવાને બદલે તારનાથ આ શૈલીને દેવી માનવા (કે જે અર્ધ-દેવી લોકો હતા. અને તેમની કલા દેવી હતી.)ની માને છે. નાગ-શૈલી નાગાશુન નામના સંસ્કૃત નાટ્યકારના સમયમાં ઈ. સ.ની ૩૭ સદીમાં નાગલોઠાની હતી. ઈ. સ.ની બીજી સદીના અરસામાં બંધાયેલ અમરાવતી સ્તૂપમાં નાગશૈલીની અસરનાં લક્ષણો નજરે પડે છે તારનાથના કથનાનુસાર દેવ, યક્ષ અને નામની ચિત્રકલાએ માનવાને વાસ્તવિકતામાં ઉતાર્યા છે. પાછળથી તારનાથના કથનાનુસાર બૌદ્ધ ચિત્રકળાની ત્રણ શાખાઓ—મધ્યપ્રદેશ (મગધ)ની, પશ્ચિમ પ્રદેશ (રજપુતાના)ની અને પૂર્વ પ્રદેશ (બંગાળ)ની હતી. મધ્યપ્રદેશની શાખામાં ખિંચસાર નામનો ચિત્રકાર, પશ્ચિમ પ્રદેશ (મારવાડ)ની શાખામાં સીલ નામનો ચિત્રકાર અને પૂર્વ (બંગાળ)ની શાખામાં ધીમત અને તેનો પુત્ર ખિતપલો પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારો હતા. આ ઉપરાંત ઈ. સ.ની ૬૬૧થી ૧૦મી સદીમાં કાશ્મીર, નેપાલ, બ્રહ્મદેશ અને દક્ષિણ ભારતમાં જે શાખા હતી, તે તારનાથના કથનાનુસાર ઉપર જણાવેલ ત્રણ શાખાઓથી ત્રણેયની હતી.

અજંતાની ચિત્ર નં. ૧માં બોધિસત્વ અવલોકિતેશ્વર અથવા સિદ્ધાર્થના મૃદત્વાગતી દરેકો આકર્ષક છે. બૌદ્ધ ચિત્રકળામાં અગત્ય જુરા તથા લીલા રંગો ઘેરા જાણુકિયા રંગથી જુદા પાડવા તપરાતા બૌદ્ધ કળાકારો તેમની ચિત્રકળાના વિષયો પર આકર્ષણ કેમ વધુ થાય તે જોતા એટલે વાળ પ્રદર્શિત કરવા કાળા રંગનો ઉપયોગ થતો. રંગોને કારણે દરેકો નાટકીય લાગતા." મુદ્રાનો ઉપયોગ હિંદુકળાની માફક બૌદ્ધકળામાં હતો.

(ક) મધ્યયુગ (ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૧૬૦૦)ની ચિત્રકળા

ઈ. સ.ની ૭મી સદીમાં બૌદ્ધકળાનો અસ્ત થવા લાગ્યો અને હિંદુકળા તથા મુસ્લિમકળાનો વિકાસ થવા લાગ્યો. ૮મી તથા ૯મી સદીમાં એલિકેન્ડ્રા અને ઈસોરાના સ્મારકસ્તંભોમાં શિલ્પકળા વધુ નજરે પડે છે. પણ આ સમયમાં ચિત્રકળા ઘણી ઓછી જણાય છે. પૂર્વ દુર્ગસ્તાન અને તિબેટ કે જે પરદેશીઓ (મીક, ઈરાની વગેરે)ને પ્રવેશ હતો, ત્યાં ૮મી સદીની ચિત્રકળાનાં દરેકોના નમૂનાઓ તથા રેશમીખંજ મળી આવ્યા છે. આ ચિત્રકળા અજંતાનાં ચિત્રોના જેવી છે. તિબેટના ખંજની ચિત્રકળા ૭મી સદીની છે. નાલંદાના વિહારમાં બૌદ્ધશ્રમણો જુદ તથા બોધિસત્વોનાં ચિત્રો સજ્જ પર દોરતા એવો ઉલ્લેખ ૧૧મી સદીનાં ચીની મુસાફર તંગસુને (Tang chuan) કર્યો છે. મધ્યયુગમાં ખોતાન 'તિબેટ'માં દિવાલો પર ચિત્રો દોરવાની કળા હોવાનું મનાય છે.

(ઈ) મુઘલ શાખા (ઈ. સ. ૧૫૫૦થી ૧૮૦૦)

ચિત્રકળાની મુઘલશાખા અકબરના સમયમાં ૧૬મી સદીમાં વિકાસ પામી, જહાંગીરના સમયમાં તે ઉત્કૃષ્ટ થઈ. મુઘલ ચિત્રકળાનું

મૂળ સંસ્કૃત અને હેરાત હવે કે જે કલા તિમુર રાજાઓના સમયમાં ભારતમાં આવી પહોંચી. મુઘલ બાદશાહ બાબર તિમુરનો વંશજ હતો. તે તેના સંસ્કૃતમાં બિહાર કે જે હિત્તમ ચિત્રકાર હતો તેના ઉદ્ભવ કરે છે. તે ચિત્રકારની શાખા અકબરના સમયમાં ઉદ્ભવી. અબુલફઝલ 'આઈને અકબરી'માં અકબર બાદશાહની ચિત્રકલાના શોખને ઉલ્લેખ કરે છે. અકબરના દરબારના હિંદુ ચિત્રકારો બસવન, દસવંથ અને કેમલસ હતા. મુઘલ ચિત્રકલા હિંદુ અને તિમુરીકલાનું મિશ્રણ હતી. જહાંગીરના સમયમાં ચિત્રકલા તેના દરબારી ચિત્રકારોને કારણે ઉચ્ચ સ્તરે પહોંચી. ચિત્રકારનાં દરેક ચિત્રકારોને પ્રિય હતાં. નાની છબીની કલા તે સમયની વિશેષતા હતી. ભારતીય ચિત્રકલાની અસર પણ આ સમયે પડવા લાગી. યુરોપિયનોની છબીઓ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મના બનાવોનાં દરેકોનાં ચિત્રો મુઘલ સમયમાં દેખાવા લાગ્યાં. શાહજહાંના સમયની ચિત્રકલામાં રંગને કારણે સૌન્દર્ય દેખાય છે, પરંતુ ચિત્રકારની કલા અવનતિ પામતી લાગે છે. તે સમયે સંસ્થાપત્યકલાની વૃદ્ધિ થઈ હતી. તાજમહાલ તેનું ઉદાહરણ છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં ચિત્રકલાની પડતી ચાલુ રહી. ઔરંગઝેબના દક્ષિણ ભારતના વિજયને કારણે મુઘલ ચિત્રકલા હાથપણમાં ફેલાઈ અને દક્ષિણી કલામંડળ તરીકે ઓળખાઈ. ઔરંગઝેબના મરણ પછી મુઘલ ચિત્રકલા ફક્ત લખનૌમાં (અવધના નવાબોના રાજ્ય દરમિયાન) ૧૮મી સદીમાં દેખાય છે. ૧૯મી સદીમાં યુરોપીય ચિત્રકલાની અસર નીચે મુઘલ ચિત્રકલાની નાની છબીઓ જ દેખાય છે.

મુઘલ ચિત્રકલામાં જીવનદરેકો, ચિત્રકાર તથા લગાઈનાં દરેકો, ઐતિહાસિક કથાઓ, પૌરાણિક કથાઓ, વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓનો સમાવેશ થતો હતો. પશુપંખીઓનાં ચિત્રો બનાવવા માટે જહાંગીરના દરબારી ચિત્રકારોને દરતુરી આજ્ઞામાં આવતી. આ સમય દરમિયાન

દિલ્હીકલમ, જયપુરકલમ, લખનૌકલમ વગેરે કલમ અથવા સૈલીઓ જન્મી. મુઘલ શાખાની દિલ્હીકલમ શિષ્ટ કલમ છે. તેની રેખાઓ સ્પષ્ટ અને સુરેખ હોય છે. જયપુરકલમ આછી અને ગોળ ગોળ રેખાવાળી હોય છે. તે રજપૂત કળાથી જુદી છે. લખનૌ કલમની છબીઓ દિલ્હીના જેવી છે. તેમાં કળાની દૃષ્ટિએ થોડો તફાવત છે. દક્ષિણી કલમનો વિકાસ રસપ્રદ છે. તેમાં સોનું છટકી વપરાયું. પટના કલમ પહેલી સદી દરમિયાન ગિહાર અને બંગાળમાં વિકસી હતી. તેમાં રંગ યોજના કાચી હતી. કાશ્મીરી કલમ કાશ્મીરીઓની ચિત્રકળાનું રૂપ છે. ઇરાની કલમ કે જેનું નામ રમી અથવા સુરોપીય ખડકુ તે પરદેશી સૈલી છે.

(૭) રજપૂત ચિત્રકળા (ઈ. સ. ૧૫૫૦ થી ૧૯૦૦)

રજપૂત ચિત્રકળા રજપૂતાના, ભુદેલખંડ, પંજાબ અને હિમાલયની ચિત્રકલા છે. આના જે મુખ્ય સમૂહો-રાજસ્થાની અને પહાડી છે. પહાડીના જે પેટા વિભાગ-જમ્મુ અને કાંઝા શાખા છે. રાજસ્થાનું ચિત્રકામ લાહોર અને અમૃતસરમાં કાંઝા (સિમલા પાસે)માંથી આવેલું છે.

મુઘલ ચિત્રકલા સાથે આને સંબંધ છે. મુઘલ ચિત્રકલા લોક-કલા હતી અને બધા વર્ગોને અસર કરતી. રજપૂત ચિત્રકલા હિંદુ મહાકાવ્યોના જ્ઞાન સિવાય ન સમજાય તેવી હતી. મુઘલ ચિત્રકલામાં હિંદુઓના વિષયો લેવામાં આવ્યા હતા. રજપૂત ચિત્રકલામાં મીઠું-બત્તીઓ અથવા મશાલોથી અજવાળું કરી રોશનીવાળા રાતના દેખાવો બનાવવામાં આવતા. કૃષ્ણની રાસલીલાનું ચિત્રકામ જયપુર મહેલના સંમહાલયમાં છે. રજપૂત મહેલો (ઝોરજા, ઉદયપુર, બીકાનેર)માં ચિત્રકળાનું દર્શન થાય છે. રાજસ્થાની ચિત્રકલા 'મંગલ' દર્શે (જેમકે કહેરામાં આકર્ષક કુમારીઓના સમૂહનું દર્શન)થી સરંચાય છે.

પહાડીની જૂથ શાખામાં- રામાયણ તથા કૃષ્ણ સુદામાખ્યાનના વિષયો અને નાયકનાયિકાના બેદ જતાવતાં દર્શ્યો છે. કાંઠા શાખામાં ગઢવાનની પેલ શાખાનો વિકાસ રાજસામસહયદે (કાંઠાનો રાજ્યકર્તા) કર્યો. તેમાં સુબનપુરના નિવાસ (સુંદર મહેલ) અને ઉદ્યાનોનું ચિત્રકામ છે. કૃષ્ણ, બલરામ તથા અનુનનાં સાહસોનાં ચિત્રકામો પણ ચર્તા હતાં. શીખ ચિત્રકળામાં શુરુ, નેતા તથા દરબારની છબીઓ ચિતરવામાં આવતી. રજપૂતાનાના મહેલ સાકકાના બનેલા હોતા. ઉત્તમ મહેલમાં ચિત્રકળા અવસ્થ રહેતી.

રજપૂતકળા લોકભોગ્ય હતી. તે સાદા આમ્યજીવનનું પ્રતીક હતી. પૌરાણિક તથા ધાર્મિક જીવનનાં કાવ્યનિક દર્શ્યો તરંગી હતાં. વણકર, સોની વગેરે કારીગરો તથા શર્જિદા જીવનના બનાવોનાં ચિત્રો એ તે સમયની ખાસિયત હતી. છબીની ચિત્રકળા રાગમાલા, પહાડીકલા, ચિત્રકળા તથા સંગીતનું મિશ્રણ હતી.

(બી) અર્વાચીન યુગની શાખાઓ (ઈ. સ. ૧૭૬૦થી ૧૯૧૫)

મુઘલ ચિત્રકળાના અરત પછી મુસલમાન કુટુંબોમાં છબીઓ દોરવાની ચિત્રકલા ચાલુ રહી તથા ૧૬મી સદીના આરંભમાં લખનૌમાં યુરોપીય અસરવાળી મુઘલોની છબીની ચિત્રકળા પણ ચાલુ રહી. સાહોર અને અમૃતસરમાં શીખ ચિત્રકારોની ચિત્રકળામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનું વિચિત્ર મિશ્રણ હતું.^{૧૦} બંગાળમાં યુરોપીય વેપારીના પ્રેરણાદનથી પટણામાં એક જુદા જ પ્રકારની ચિત્રકળા વિકસી હતી. દક્ષિણ ભારતની દખ્ખણમાં ૧૬મી સદીમાં ધરની શૈલી વિકાસ પામી હતી. આ શૈલી તે સમયમાં મુસલમાની રાજ્યોમાં હતી. ૧૮મી સદીમાં બૌરંગાબાદ અને દોલતાબાદના ચિત્રકારોની ચિત્રકળા ઉત્તર ભારત કરતાં ઓછી હતી. દખ્ખણનાં ચિત્રોનો વિષય અધઃ અતિદાસિક હતા.

પાંજીથી તાંબેર અને મૈસુર નાંમેની જે સાખાઓ ચર્ધ. તાંબેર સાખામાં હાથીદાંત પર નાંની છખીઓ ચિતરવામાં આવતી. મૈસુરની સાખા કૃષ્ણરાજના સમયમાં તેના દરબારમાં વિકસી.

✓ (૪૬) ચિત્રકલાનાં સાધનો

પુરાણા સમયમાં પ્રાથમિક કલાકારો લોહભરમનો રંગ વાપરતા હશે. છાયાવાળા બાજો ચળકતા રંગો (કાળાશ પર પડતા પદાર્થ)ની ઉપયોગ કરતા હશે. કાચુ લોખંડ પ્રાણીની ચરબીમાં પ્રાથમિક ભેળવવામાં આવતું હશે કે જે રેસાવાળી પીંછીથી રંગવાના ઉપયોગમાં લેવાતું હશે. રેખાઓ અણ્ણિદાર કલમથી દોરાતી. પ્રાગૈતિહાસિક પતરીઓ પથરની હોતી કે જેની ભૂમિમાં રંગોથી ચતી અને પછી તેના પર ચિત્ર દોરાતું. રામગઢની ભેખીમારા ગુફામાં તથા પ્રકારના રંગો (લાલ, સફેદ અને કાળો) ની પતરીઓ (Palette) છે. લાલ લોખંડનો, સફેદ ખડીનો અને કાળો બા ખીખામાંથી બનાવવામાં આવતો. પીંછી માટે ચાકભાજીની રેસાનો ઉપયોગ થતો હશે. બીજ દરેક બનાવવામાં ગુફાની કોતરેલી ભોંતો પર છાણ, માટી અને ખડકના છુકાતું મિશ્રણ લગાવવામાં આવતું. તે પર નાતું સફેદ પ્લાસ્ટરનું પડ લગાડવામાં આવતું. તેના પર પાણીવાળા રંગોથી ચિત્રો દોરવામાં આવતાં. બીજ ચિત્રકાર લાલ, ખીજો, જુરોતથા કાળો રંગ કારે પીંછીથી લગાવતા. રંગો કુદરતી માટીમાંથી બનાવવામાં આવતા હશે એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. અજંટા અને જાધની ગુફાનાં ચિત્રોના રંગમાં લોખંડનો ભાગ છે. સફેદ રંગ નુતનો ભાગ હોય એમ જણાય છે. એવી રીતે ખીજ રંગો પણ જુદા જુદા પદાર્થોમાંથી બનાવેલા માનવામાં આવે છે. બીજ ચિત્રકળા બીંતચિત્રોમાં રહેલી છે. ન્યારે રજપૂત ચિત્રકળા ધણુખરું સચિત્ર છખીઓમાં રહેલી છે. મુઘલ ચિત્રકળા દરિરી (રેશમી કાગળ કે જેમાં સમય જતાં તડ પડે) અને દોલતાખાદી (દોલતાખાદી બેનાવટ) પ્રકારની હતી. સામાન્ય કાગળ કે જે દિલ્લી

તરીકે ઝાળખાતો, તે પશુ ચિત્રકળા માટે વપરાતો. પંજાબમાં સિયાલકોટી અને દક્ષિણમાં મુઘલ કાગળ કહેવાતો. કાગળ વાંસ, શણ તથા રૂમથી બનાવાતો, તેને તુલટ કાગળ કહેવામાં આવતો. રજપૂત ચિત્રકળામાં પહેલાં રેખાઓ ત્રેશી બનાવાતી. કાનસની મેંશ ચિત્રકળાને પશુ કરવામાં વપરાતી. ચિત્રકાર ધણીવાર છાંડ તથા અનિર્ણયીય પોતાની ખાસ રીત પ્રમાણે રંગો બનાવતો. મુઘલ સમયમાં સોનેરી દેખાવ માટે સોનેરી રંગ છાંટવામાં આવતો. પીછીઓ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ (બેટ, બેટ, ખિસકાલી, નાળિયો)ના વાળની બનાવવામાં આવતી. પાણીથી બધા રંગો ઝોગાળવામાં આવતા. તેલ ચિત્રકળાને જહાંગીરના સમયમાં ઉદ્ભવ થયો, પણ બહુ ઝોઝો. આધુનિક યુગમાં બેંગ્લી જતના કાગળ પર પેન્સિલથી રેખા દોરી ચિત્રો પાડવામાં આવે છે. પછી રંગ કરવામાં આવે છે. પહેલાં જુરા રંગથી રેખાઓ દોરવામાં આવતી અને પછી ચિત્રને રંગવામાં આવતું.

ભારતીય કુન્નરકલા અને ધંધાકીય ચાનમાં સોનામાંદીનાં વાસણો, બીજાં ધાતુઓનાં વાસણો, ઘરેણાં, ઝવેરાત તથા હાથીદાંતની કલાને વિકાસ થયો છે. મુશોક્ષિત કાતની પ્રથા

૧૧. કુન્નરકલા ગુજરાતના રેશમી પટોળામાંથી આવેલ છે. તરેહતરેહના રંગ અને સાધનોથી મુશાદાબાદ, બનારસ, ગુજરાત, ઔરંગાબાદ, હૈદરાબાદ (દક્ષિણ), મદ્રાસ અને તાંબેરમાં સોનેરી તારો (કીનખાખ)નું કામ શરૂ થયું. કાશ્મીરી શાલ વણાટની ઉત્તમકૃતિ છે. રંગવાની ક્રિયા અને ખસોઠા શોધાયા છે. રંગકામ, ભરતકામ તેમજ કાતવાળા દર્ષણની કળા વિકસી છે. નૃત્ય, સંગીત તથા ધાર્મિક લોકનાટકોનાં પણ વિકાસ થયો છે.

૧૨. મૂર્તિવિધાન

મૂર્તિપૂજા ઘણી પ્રાચીન છે. નૂતન પાષાણયુગમાં માટી, પથ્થર કે અસ્થિની પ્રતિમાઓ બનાવાતી અને હંગામુ પતા માટે તેમની પૂજા થતી. ઘણા માને છે કે ગૌતમ

૧. ભારતમાં મૂર્તિપૂજાની પ્રાચીનતા

જુદને તેમના મૃત્યુ પછી પાંચેક સદીઓ બાદ દેવરૂપે પૂજવા તેમના ઉપાસકો પ્રતિમાઓ બનાવતા. તે સમયથી ભારતમાં મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ, પરંતુ તે પહેલાં પતંજલિના સમયમાં પણ મૂર્તિનું અસ્તિત્વ હતું એમ મનાય છે. વેદકાળમાં મૂર્તિનું અસ્તિત્વ હતું કે નહિ તે વિશે બિન્ન બિન્ન મતો પ્રચલિત છે. રામાયણમાં લંકાના મંદિરોનો ઉલ્લેખ છે. તે પરથી જણાય છે કે દક્ષિણભારતમાં મૂર્તિપૂજા ઘણી પ્રાચીન હશે. મૂર્તિઓનો શિલ્પકલાનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો ગુહીનસ્કમમાંથી મળી આવેલ લિંગનો છે. શિવની કોતરેલ મૂર્તિ ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીષ્ટ સૈકાની મળી આવી છે. મધ્યભારતના ઉદયગિરિની ગુફાના શિલાલેખોમાં શિવાલયનો ઉલ્લેખ છે. ખેઝનગરમાંથી મળી આવેલ ગુરુડત્તલ પરના શિલાલેખમાં વાસુદેવનો ઉલ્લેખ છે. આ પરથી જણાય છે કે શિવ અને વિષ્ણુ સંપ્રદાયોનો ઉગમ ઈ. સ. પૂર્વેનો છે.

દેવદેવીની પૂજા મૂર્તિઓ, સાલિગ્રામ, બાણલિંગ, ચંત્ર, કેટલાંક યશુપક્ષીઓ, કેટલીક પવિત્ર નદીઓ, વૃક્ષો તથા સંતોની શિલ્પાકૃતિઓ રૂપે થાય છે. દેવદેવીની પૂજા મંદિરો તથા

૨. મૂર્તિઓના પ્રકારો ખાનગી ઘરોમાં થાય છે. મૂર્તિઓના ત્રણ વિભાગ પડે છે:—(૧) ચલ-એને

કૌટુંબમૂર્તિ કહે છે. તે ઉત્સવોના વરધોગ્રમાં ફેરવી શકાય તેવી નાની મૂર્તિઓ હોય છે. (૨) અચલ—તે ધ્રુવ મૂર્તિ કહેવાય છે. તે મૂર્તિઓ મોટી, ખસેડી ન શકાય તેવી દિવાલને ચોટાડેલી હોય છે. તેના ત્રણ પેટાવિભાગ પાડવામા આવ્યા છે. (અ) ‘સ્થાનક’ એટલે કે ભૂમી, (આ) આસન એટલે બેઠેલી (ઇ) ચપન એટલે કે સૂતેલી. વૈષ્ણવ ધર્મની મૂર્તિઓમાં આ દરેક વિભાગના ચાર ખીજ પેટાવિભાગ પડે છે—યોગ, ભોગ, વીર અને અભિચારિક. મૂર્તિના ખીજ ત્રણ પેટાવિભાગ પણ પડે છે. (ક) ચિત્ર—ચારે બાજુથી ઢાંતરેલી, (ખ) ચિત્રાધી—અધી ઢાંતરેલી, (ગ) ચિત્રાભાસ—આછી ઢાંતરેલી. આ સિવાય પણ મૂર્તિના રોદ્ર અને સૌમ્ય તથા બ્યક્ત અને અબ્યક્ત નામના વિભાગો પાડવામાં આવે છે. (૩) ચલાચલ—જલદી ન ખસેડી શકાય તેવી મોટી મૂર્તિઓને ચલાચલ કહે છે.

દેવોનાં મંદિરો માટે શોભા રથજોતુ આગમોમાં વર્ણન કરાયું છે. મંદિરો તળાવની પાળે, નદીકિનારે, દરિયા કિનારે, નદીઓના સંગમસ્થાને, ટેકરીઓની ટોચે અથવા સંતપુરુષો ૩. દેવાસથો રહેતા હોય ત્યાં બાધી શકાય. કઈ દિશામાં કયા દેવમંદિરો બધાય તેની માહિતી પણ તેમાં અપાઈ છે. જુદા જુદા દેવદેવીઓ માટે જુદી જુદી દિશાઓનો નિર્દેશ થયો છે. જલદી દિશામાં મંદિર બધાય તો ખરામ પરિણામ આવે. દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ તરફતરેહના ખ્યાલોના પ્રતીકરૂપ છે. તેમના હાથમાં ધારણ કરેલ આયુધો પરથી તેમના ગુણોનું દર્શન થાય છે.

ભારતમાં સિંધુકલાનો વિકાસ પ્રાચીન યુગથી આધુનિક યુગ સુધીમાં થયો છે. દેવોની ઉપસેલી પ્રતિમાઓ બનાવવામાં સિંધુકલાનો

ઉપયોગ થયો છે. ભારતીય સિંધુકલાની ચાર શાખાઓ છે :—(૧) મથુરાની શાખા, (૨) બદમીના ચાલુક્યો તથા કચ્છીના પલ્લવોની શાખા, (૩) ચાલુક્ય હોયશાહીની શાખા, (૪) બંગાળ, બ્રાહ્મી તથા ઓરિસાની શાખા.

શિવ તથા વિષ્ણુના મંદિરોમાં વસાઈ અને નૃસિંહની મૂર્તિઓ પણ મુખ્ય દેવની સાથે મૂકવામાં આવે છે. દક્ષિણ ભારતમાં કાર્તિકેય કે જેને સુબ્રહ્મણ્યમ કહેવામાં આવે છે, તેની વધુ પૂજા થાય છે. વિષ્ણુના બધા અવતારોની મૂર્તિઓ જુદી જુદી રીતોએ પૂજાય છે. આગમોમાં સૂર્યદેવની મૂર્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાકર, પથર, રત્ન, ધાતુ, માટી અથવા આમાંની બે વસ્તુઓનું મિશ્રણ મૂર્તિઓ બનાવવામાં વપરાતું એવું આગમોમાં જણાવ્યું છે.^૩

ચૂરત હિંદુઓના દેવોનો વિકાસ પુરાણ તથા તંત્ર સાહિત્યમાંથી મળી શકે છે. પુરાણ તથા તંત્ર સાહિત્યનું ક્ષેત્ર વેદસાહિત્ય છે. 'ત્રિમૂર્તિ'

(બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની એક

૪. હિંદુ દેવોની પ્રતિમાઓ મૂર્તિ) ઘણા પ્રકારની મળી આવી છે. દશ દિશા, કુબેર,

વરુણ, અગ્નિ, ઈન્દ્ર વગેરેની મૂર્તિઓ કોતરકામ દ્વારા બનાવાઈ છે. કાલિ, તારા, ચામુંડા, વારાહી, ગૌરી, ચંડી, મહામર્દિની, કાલ્યાણી વગેરે મુખ્ય દેવીઓ છે. દેવદેવીઓની મૂર્તિઓના વર્ણનમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, ખડ્ગ (તલવાર) બાણ, પરશુ, અંકુશ, વજ્ર, શકિત, શુભ વગેરે હથિયારોનો ઉલ્લેખ આવે છે. અભયમુદ્રા, વ્યાખ્યાનમુદ્રા, યોગમુદ્રા વગેરે મુદ્રાઓ જુદી જુદી રીતે આંત્રણોને ઝોઢવીને પ્રકૃતિ બતાવનારી હરતમુદ્રાઓ છે. પદ્માસન, યોગાસન, વજ્રાસન, મકરાસન, આસિદાસન વગેરે દેહના જુદા જુદા પ્રકારના અંગવિન્યાસ (Posture-આસન) છે.

3: Gopinath Rao—Elements of Iconography. Page 48.

4. B. C. Bhattacharya—Brahmanical Images. Page 1.

(૧) ત્રિમૂર્તિ :—ભારતમાં અનુવૈદિક ધર્મોના તથા મહાન દેવોના સંયોજનમાંથી પ્રગટેલા આ દેવ છે. આ મૂર્તિને તથા માયાં હોય છે. એક બ્રહ્માનું, ખીજું વિષ્ણુનું અને ત્રીજું શિવનું. ૫. દેવો હોય છે. આ મૂર્તિ આપ જીવનની તથા અવરથાઓ— બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ અને સંન્યાસી-નું પ્રતીક છે. તે સર્જન, પાલન અને વિસર્જન તથા જાળવણી, યૌવન અને ઘડપણ સૂચવે છે.

(૨) અનંતરાયી નારાયણ :—અનંત નામના સાપ ઉપર સ્થપન કરનાર વિષ્ણુનું લક્ષ્મી ધ્યાન રાખે છે. નાભિમાંથી કમળ ઉગેલું હોય છે. તરવણીની દૃષ્ટિએ અનંત પ્રકૃતિ છે. અને વિષ્ણુ મહાતત્ત્વ છે. ચક્ર, ગદા, શંખ અને વજ્ર તેમની પાસે હોય છે. પુરાણોત્સાર નારાયણ સમુદ્રમાં અનંત નામના નાગ ઉપર સૂતા હતા. મૂળમાં સૂયના વ્યાપક સ્વરૂપ તરીકે આરાધાતા અને આગળ જતાં જગતના પાલનના અધિષ્ઠાતા તરીકે ઉપાસાતા. આ દેવ ભારતના એક વ્યાપક ધર્મના સંપ્રદાયના ઈષ્ટ દેવ છે.

(૩) વિષ્ણુ :—આ દેવની બે પ્રકારની મૂર્તિઓ હોય છે. ૧. પ્રકાર—ચાર મુખ (૧. સુંદર અને સૌમ્ય, ૨. વાનર જેવું ઘડવાળવાળું, ૩. જૂડ જેવું, ૪. તુસિંહ જેવું.) વાળી મૂર્તિ. ૨. બે પ્રકાર—એક મરતક અને બે ચાર હાથવાળી શાંત હાસ્યમૂર્તિ. વરાહમિહિરના કથાનાતુસાર આ મૂર્તિને ચાર હાથ છે. જમણા હાથમાં ગદા અનેડાખા હાથમાં શંખ તથા ચક્ર હોય છે. જાતી પર ઓવતસનું ચિન્હ અને મરતક પર કિરીટ હોય છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં વિષ્ણુની મૂર્તિને લોકપાલવિષ્ણુ કહેવામાં આવે છે.

(૪) વાસુદેવ :—તે નારાયણ વિષ્ણુનું અનંત અને પ્રાયમિક સ્વરૂપ હતું. તેમનું જ્ઞાનસ્વરૂપ વાસુદેવ કહેવાય છે. ઈશ (શિવ), બ્રહ્મા અને ખીજા તેમના પરિવાર દેવતાઓ હોય છે. વાસુદેવને ચાર હાથ હોય

છે. તેમના ઉપલા જમણા હાથમાં ચક્ર, નીચલા જમણા હાથમાં કમળો, ડાબા ઉપલા હાથમાં શંખ અને નીચેના ડાબા હાથમાં ગદા હોય છે. રક્તમણિ તથા સત્યભામા કે જે શ્રી અને પુષ્ટિ અથવા શ્રી અને સરસ્વતી કે કુંદીરા અને વસુમતી કહેવાય છે, તે એમની દેવીઓ તરીકે હોય છે. કિરીટ અને વનમાલા પહેરે છે. પૃથ્વી, ગરુડ અને બીજા ભક્તો તેમની હાજરીમાં રહે છે. રૂપક ગણીએ તો વસુદેવ સર્વોપાધી છે, ચક્ર અનંત કાળ છે અને ગદા દુશ્મનોનો નાશ છે. વિષ્ણુનું સ્વરૂપ ચતુર્વિધ છે, તેને ચતુર્બુદ્ધ કહે છે :—૧. વાસુદેવ, ૨. સંકર્ષણ, ૩. પ્રહુમ્ન, ૪. અનિરુદ્ધ. વિષ્ણુના મુખ્ય દસ અવતારો ભણીતા છે :—૧. મત્સ્ય, ૨. કૂર્મ, ૩. વરાહ, ૪. નૃસિંહ, ૫. વામન, ૬. પરશુરામ, ૭. રામ, ૮. બલરામ, ૯. શુક્ર, ૧૦. કલ્કી.

(૫) સૂર્ય :—સૂર્ય મૂર્તિ બે પ્રકારની હોય છે. પહેલા પ્રકારમાં સૂર્યદેવ કમળ પર બેઠેલા હોય છે. બે હાથમાં કમલ હોય છે અને સાત અશ્વોના રથમાં ફરતા દેખાય છે. બીજા પ્રકારમાં સૂર્યદેવના બે અથવા ચાર હાથમાં કમળ હોય છે અને સાત અશ્વોના રથમાં ફરતા દેખાય છે. રથનો સારથિ અરુણ લગ્નડો હોય છે. બે પુરુષ અનુચરો ક્ષેપન સામગ્રી ધારણ કરતા કુંદી અને શુભ પકડતો દંડ) અને બે સ્ત્રી અનુચારિકાઓ (બે પત્ની—છાયા અને પ્રભા) હોય છે. બપોતર અને સાંજના છુટ પહેરેલા હોય છે. આ ધરિાનની અસર સૂચવે છે.

(૬) બ્રહ્મા :—આ સજ્જનના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. બ્રહ્માની મૂર્તિને ચાર હાથ અને ચાર મસ્તક હોય છે. તે કમળ પર ત્રિરાજમાન દેખાય છે અને હંસ પર સ્વારી કરે છે. તેમના હાથોમાં કમંડલ, માળા, દંડ, સરવો, ઘીની વાડડી, ચાર વેદ પૈકી ચાર ગ્રીન્ને ધારણ કરે છે. ડાબી બાજુએ સાવિત્રી અને જમણી બાજુએ સરસ્વતી હોય છે. માથે બટા દોય છે. તથા પેટ મોઢું હોય છે.

(૭) હરિહર :—આ શિવનું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. આમાં જમણું અંગ હર (શિવ)નું હોય છે અને ડાણું અંગ હરિ (વિષ્ણુ)નું હોય છે. હરિ અને હરણું આ મિત્ર સ્વરૂપ એ બે મહાન દેવોના અલગ અલગ જામેલા વર્ચસ્વનું સમાધાન કરતો સુલભ પ્રપત્ન મુખ્ય છે. તે ઠાળ અને રચના એકત્વનું પ્રતીક છે. શિવ કાલ ગણાય છે અને વિષ્ણુ રચના ગણાય છે. તે દૈત્યોમાં જાણીતા છે. તે યોગી હોવાને કારણે તેમના ત્રીજા નેત્રને જ્ઞાનનેત્ર કહેવામાં આવે છે.

(૮) શિવ :—વેદાંજના રૂદ્ર તેમજ શિવરૂપે આરાધાતા અને ધૌરાણિક કાલથી ભારતના એક વ્યાપક ધર્મ સંપ્રદાયના ઈષ્ટદેવ ગણાતા. આ મહાદેવ ઈશ, ઈશ્વર કે પરમેશ્વર પણ કહેવાય છે. શિવના સૌમ્ય રૂપને શંકુ અને રૂદ્ર રૂપને ભૈરવ કહેવામાં આવે છે. મસ્તક ઉપર જટામુખમાં ખીજનો ચંદ્ર, હાથમાં ત્રિશુળ, બાણ તથા રણુશીંગુ, ભાલ પર ત્રીશુ નેત્ર, વાહનમાં નંદિ (પાંડિયા), અને સર્પના અલંકાર હોય છે. કાર્તિક કાર્તિક શિવશ્રુતિને ૪, ૮, ૧૦ કે ૧૬ માયા હોય છે.

(૯) ગણેશ :—આ શિવના પુત્ર છે. વિમહર હોવાથી દરેક અંગલ કાર્યના આરંભે આરાધાય છે. એમની શ્રુતિમાં હાથીની સુંદ વાણું મસ્તક તથા ભાણું ઉદર હોય છે. ચાર હાથમાં કમળ, હાથીદાંત, અંકુશ તથા પરશુ હોય છે. પુરાણાનુસાર ત્રણ આંખો, ઉંદરનું વાહન અને સર્પની જનોઈ હોય છે. તે મોહક પ્રિય છે.

(૧૦) મહાસેન અથવા રુદ્ર કે કાર્તિકેય :—આ શિવના પુત્ર છે અને દેવસેનાપતિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમને એક અથવા છ મસ્તક અને બેથી ચાર હાથ હોય છે. જમણા હાથોમાં શક્તિ અને ખજ તથા ડાબા હાથમાં ધનુષ્ય અને બાણ હોય છે. તારકાસુરને મારવા તેમનો જન્મ થયો હતો.

(૧૧) અગ્નિ :—અગ્નિદેવની શ્રુતિને બે કે ચાર હાથોમાં

માળા, કમંડલ, જાકરાતું વાહન, લાંબી દાઢી અને જવાળાનું પાત્ર હોય છે. સ્વાહા અગ્નિની પત્ની છે. આ દેવ પ્રાચીન દેવ છે.

(૧૨) વરુણ :—આ મૂર્તિનું મુખ્ય લક્ષણ પાશ છે. પૃથ્વિ-સંહિતાનુસાર આતું વાહન હંસ છે. અગ્નિપુરાણાનુસાર મગર અને મત્સ્યપુરાણાનુસાર મૃગ છે. વરુણ જળના દેવ છે.

(૧૩) કુબેર :—આ ધનના દેવ છે. એમની મૂર્તિમાં મોઢું પેટ, થોડું અથવા માનવ વાહન તરીકે ગદા, નાણાંની વાંસળી અથવા ચેલી, માથા પર મુગટ અને બેઠંગું શરીર હોય છે. મત્સ્યપુરાણ અનુસાર તે કિંમતી અલંકાર ધારણ કરે છે.

(૧૪) દિક્પાલો :—આઠ દિશામાં આઠ દિક્પાલદેવો છે. ઈશાનના ઈશ (શિવ), અગ્નિના અગ્નિ, પશ્ચિમના વરુણ અને ઉત્તરના કુબેરનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે. બાકીના દિક્પાલો—ઈન્દ્ર પૂર્વના, વાયુ વાયવ્યના, નૈઋતિ નૈઋત્યના અને યમ દક્ષિણના છે. ઈન્દ્રનું ચિહ્ન વજ્ર અને વાહન હાથી હોય છે. વાયુ મૃગ પર સ્વારી કરે છે અને ઈન્દ્ર વહન કરે છે. નૈઋતિનું વાહન ગધેડું છે અને ચિહ્ન તલવાર છે. યમનું ચિહ્ન દંડ હોય છે અને વાહન પાંડો હોય છે.

(૧૫) કામદેવ અથવા કામ :—કામદેવની મૂર્તિને બે અથવા આઠ હાથ હોય છે. બે હાથવાળી મૂર્તિના હાથોમાં બાણ અને કુસુમો હોય છે. આઠ હાથવાળી મૂર્તિના ચાર હાથોમાં શંખ, કમળ, ધનુષ્ય અને બાણ હોય છે. બાકીના હાથ પત્નીઓના શરીર પર હોય છે. કામની બે પત્નીઓ પ્રીતિ અને રતિ હોય છે.

(૧૬) નવગ્રહ :—નવગ્રહોના નવ અધિષ્ઠાતા દેવ ગણાય છે, એમની મૂર્તિઓનાં મુખ્ય લક્ષણ રૂપમંડન અનુસાર નીચે પ્રમાણે છે :

ક્રમ	રંગ	જમણા હાથમાં	ડાબા હાથમાં	આસન અને વાહન
૧. સૂર્ય	સફેદ	પદ્મ	પદ્મ	સાત અશ્વોવાળો રથ
૨. ચંદ્ર (સોમ)	સફેદ	કુમુદ	કુમુદ	દસ અશ્વોવાળો રથ
૩. મંગળ (ભૌમ)	લાલ	દંડ	કમંડલ	અળ (પકરો)
૪. બુધ	પીળો	યોગમુદ્રાવાળા	હાથ	સપ્તસન
૫. બૃહસ્પતિ (ગુરુ)	પીળો	અક્ષમાલા	કમંડલ	હંસ
૬. શુક્ર	સફેદ	"	"	દ્વૈર (દેડકો)
૭. શનિ	કાળો	દંડ	"	—
૮. રાહુ	ધુન્નવર્ણ (રંગ)	—	—	કુંડ રાહુના દેહને નીચેનો ભાગ સર્પો- ક્ષર હોવો જોઈએ.
૯. કેતુ	"	અંગુલિ અર્પવાની અવસ્થામાં		—

નવે ગ્રહો કિરીટ અને રતનકુંડલથી સજ્જગારાય છે.

(૧૭) દેવન્ત :—આ સૂર્યકુસના દેવ છે. આ મૂર્તિ અધારોહથ તથા શિકાર કરતી જણાય છે. આ મૂર્તિને ધણીવાર કલ્પાની મૂર્તિ તરીકે ઝાળખવાની બૂલ થાય છે.

(૧) ગોરી :—ગોરી શિવ પત્ની છે. શિવ સાથેની તેની મૂર્તિ દરગોરી અથવા ઉદ્યામહેશ્વરની મૂર્તિ તરીકે ઝાળખાય છે. ગોરીની મૂર્તિના હાથમાં ખરીસો તથા ત્રિશુલ રોય છે.
૬. દેવીઝા કમળ અને સિંહ પર સ્વારી કરે છે, ત્યારે અંજિકા કહેવાય છે. દેખાદીના કથનોનુસાર ગોરી કુમારી છે

અને તેના હાથમાં માળા, કમળ, કમંડલ અને રક્ષણનાં ચિહ્નો, હોય છે. ચમંદા, રશ્મીશ્રુ, ડમરુ વગેરે પણ હોય છે.

(૨) દુર્ગા અથવા ચંદી :—આ મૂર્તિને દસ અથવા વધારે હાથ હોય છે. તે જુદી જુદી જાતનાં હથિયારો ધારણ કરતી સિંહારૂઢ, મહિસાસુરને બાલો ભેંકી વધ કરતી દેખાય છે. યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત ન થયેલ સૌમ્ય મૂર્તિને મંગલા કહેવામાં આવે છે.

(૩) લક્ષ્મી :—આ મૂર્તિના બે પ્રકારો છે—૧. વૈષ્ણવી—આ મૂર્તિના હાથોમાં કમળદાંડી, શીફળ, કડુ અને શંખ હોય છે. ડાબી બાજુએ સિંહ વાહન હોય છે. ૨. શ્રી—તેને કમળનું ચિન્હ હોય છે. સૌંદર્ય અને શાંતિનું પ્રતીક છે. બે હાથી તેના પર પાછી ઊભા છે.

(૪) પૃથ્વી :—આ મૂર્તિને ચાર હાથોમાં છોડ તથા કમળનું કુડું હોય છે. ચાર હાથી પાસે ઊભા હોય છે. વિષ્ણુની વરાહ મૂર્તિમાં મહી અથવા પૃથ્વીની મૂર્તિનો સમાવેશ થાય છે. કમળ શરીર-સ્વાસ્થ્યનું, છોડનું કુડું પોષણનું અને રતનનું કુડું ધનનું પ્રતીક છે.

(૫) મનસા :—આ દેવીની મૂર્તિના બોળામાં બાળક હોય છે. તે નાગના સાત દેણુરૂપી છવને ધારણ કરે છે. આ જ નાગમાતા છે.

(૬) કાલિ :—જુદાં જુદાં રૂપે હોય છે—૧. બે હાથોમાં ખોપરી તથા તાડની ડાળી હોય છે. ૨. કાલરાત્રિ—આ મૂર્તિને ઐરોગ્ય, વીણા તથા ડાળા પગમાં ઝાંટાળાં ધરેલાં હોય છે અને તે ગધેડા પર સ્વારી કરતી હોય છે. તેનું શરીર તેલ ચોળેલું હોય છે. ૩. મહાકાલિ—ચાર હાથોમાં ચપ્પુ, વાસણ, ખોપરી તથા દાલ હોય છે. ખોપરીનો હાર પણ હોય છે. અંધાધુંધી તથા નાચ માટે તે છે. જંગલી વૃક્ષ પણ કરતી દેખાય છે.

(૭) ચામુંડા :—આ મૂર્તિ હાડપિંજર જેવી હોય છે. હેમાદ્રીના કથનાનુસાર તેને દસ હાથ હોય છે. સર્પ બલકારરૂપે હોય છે. તેનું બાયાનક રૂપ હોય છે. દુર્ગાએ ચંડ અને ચુંડ નામના રાક્ષસ માર્યા હતા, એટલે તે ચામુંડા કહેવાઈ.

(૮) અષ્ટમાત્રિકા :—આહી, ઐન્દ્રી, ચામુંડા, મહેશ્વરી, કુમારી, વૈશ્ણવી, વરાહી તથા ચંડિકાના જૂથને અષ્ટમાત્રિકા કહેવામાં આવે છે. સ્ત્રીનાં અમુક ચિન્હો સિવાય બીજાં ચિન્હો તથા પ્રતીકો પુરુષ જોવાં હોય છે. આ મૂર્તિજૂથ મનોભાવના, લોભ, મિથ્યાભિમાન, ઉદારીનતા, દ્વેષ, દુઃસ્મનાવટ તથા અજ્ઞાતશત્રુત્વનું પ્રતીક છે.

(૯) સરસ્વતી :—આ મૂર્તિ ચતુર્બુજ હોય છે. તેના હાથમાં પુસ્તક તથા માળા અથવા વીણા હોય છે. ડેટલીકવાર તેના હાથમાં કમંડલુ પણ હોય છે. શિષ્યમાં ભક્તિ સાથે પણ આની મૂર્તિ હોય છે. તેનું વાહન હંસ અથવા મેર હોય છે. આ વિદ્યાની દેવી છે.

(૧૦) ગંગા-ચમુના :—ગંગા કમળ તથા કલસ સાથે મગર પર સ્વારી કરતી દેખાય છે. ચમુના ચરતક પર કલસ ધારણ કરતી હોય છે અને તેનું વાહન કૂર્મ હોય છે. ઉત્તર ભારતની આવી મૂર્તિઓ શોભા તથા પૂજા માટે મનાવાઈ હતી.

(૧૧) યોગિનીઓ :—તેમની સંખ્યા ૬૮ મનાય છે. દુર્ગા અથવા કામિની અનુચારિણીઓ હોય છે. હૈરવ મંદિરમાં ૬૪ યોગિનીઓ હોય છે.

મહાન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાની શુદ્ધના નીતિપર રચાયેલા ધર્મને તેમના મૃત્યુ પછી ધણે દેલાવો થયો. બૌદ્ધ ધર્મના નજવા મતભેદને કારણે મહાયાન અને હીનયાન નામના બે વિકાસ થયા. બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પંચના હીનયાન પંથના અનુયાયીઓ શુદ્ધને દેવ ગણે છે. મહાયાન પંથના અનુયાયીઓ શુદ્ધને દિવ્યજ્ઞાની માને છે અને બોધિસત્વ નામનું સુદર ગિરદ આપે છે. આ ધર્મની સિદ્ધાન્તિઓમાં ધ્યાનને ઘણું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. બોધગયા, સાંચી ભારહત, અમરાવતી વગેરેના સ્તૂપો બૌદ્ધ ધર્મની માદ આપે છે. સર્વ દેવોની પંક્તિમાં પાંચ આની શુદ્ધ અથવા વજ્રધર

(વજ્રસત્ત્વ), મંજુશ્રી, અવલોકિતેશ્વર અને આયિષ્વર છે. વજ્રધર સૌથી મહાન દેવ છે. પાંચ ધ્યાની શુદ્ધ-અભિતામ, અક્ષોભ્ય, વૈરસેન, અમોઘસિદ્ધિ તથા રત્નસંભવ—તે વર્ણન નીચે આપ્યું છે:—

(૧) અભિતામ મૂર્તિને લાલ રંગ, સમાધિમુદ્રા, કમળની કલશી તથા મોરતુલ વાહન હોય છે. અભિતામ સ્વર્ગમાં સુખાવતીમાં વસનાર તથા કાળચક્ર પર નિયમન કરનાર છે. (૨) અક્ષોભ્ય મૂર્તિનો રંગ શુભ્રો હોય છે. સ્તૂપમાં તે મૂર્તિનો ડાબો હાથ ખોળામાં અને જમણો હાથ ઘૂંટણની આગળાએ હોય છે. તે હાથની હથેળીથી જમીન સ્પર્શે છે. (૩) વૈરસેનનો રંગ સફેદ હોય છે. ધર્મચક્રની મુદ્રા હોય છે. વાહન એરી સાપની ભેડી હોય છે. (૪) અમોઘસિદ્ધિનો રંગ પીળો હોય છે. વાહન ગરુડ હોય છે. જમણો હાથ અભયમુદ્રા ખતાવવો હોય છે. (૫) રત્નસંભવનો રંગ પીળો હોય છે. વરદમુદ્રા તથા સિંહની ભેડીતુલ વાહન હોય છે. (૬) છઠ્ઠા ધ્યાની શુદ્ધ—વજ્રસત્ત્વ નેપાલના વજ્રાચાર્યે જનાવેલા છે. વજ્ર અને ઘંટ તેમનાં ચિન્હો છે.

શુદ્ધશક્તિ મૂર્તિઓને ચિન્હો અથવા ચન્દ્રો હોય છે. વજ્ર ધાતિ-શ્વરી, લોચના માળડી, પાદડરા, આયતારા અને વજ્રસત્ત્વાત્મિકા શુદ્ધ શક્તિઓ છે. સામંતભવ, વજ્રપાણિ, રત્નપાણિ, પદ્મપાણિ, વિશ્વપાણિ અને ઘંટાપાણિ બોધિસત્ત્વો છે.

માનુષી અથવા નાસવાન શુદ્ધોની સંખ્યા ઘણી છે. તે મૂર્તિઓ પલાડી વાળેલી પીળા રંગની હોય છે.

ગૌતમશુદ્ધ-સાત માનુષીશુદ્ધો શિષ્ય તથા મિત્રકલ્યાણ ખતાવેલા હોય છે. સાતતુલ જૂથ બોધિષ્ઠની નીચે જીભેશુલ પથ હોય છે.

મંજુશ્રી—આ મૂર્તિનાં જુદાં જુદાં રૂપ હોય છે. વિષા માટે આ મૂર્તિ પ્રત્યય છે.

અવલોકિતેશ્વર—આ મૂર્તિ મહાપાન પંથમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ દેવની પંદર પ્રકારની મૂર્તિઓ છે.

આયિથુદ્ધ—અગ્નિના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. આના મંદિર પાસે મંજુશ્રી કે જે સરસ્વતીનું સ્થાન કહેવાય છે, તે હોય છે.

આ દેવોને ધણા અનુચરો હોય છે. આ સિવાય બીજાં દેવદેવી આ ધર્મમાં છે. ગણપતિ, વિદ્યાતક, વજ્રહંકાર, શૂતદાખર, વજ્રવાહાન-લાક, ત્રેલોક્યવિજય, પટામય, નાભાસગિની વગેરે દેવો છે. સરસ્વતી, અપરાજિતા, વજ્રમાધારી, વજ્રયોગિની, ગ્રહમાત્રકા, ગણપતિહૃદયા, વજ્રવિદારની વગેરે દેવીઓ છે. બૌદ્ધધર્મે છેવટના ભાગમાં હિંદુ દેવોને પણ નીચે કચડતી બૌદ્ધમૂર્તિઓ ઊભી કરી હતી. જેમકે—ગણપતિ, સિવપાર્વતી, વિષ્ણુ

જૈન ધર્મમાં સંત પૂજનું મહત્વ ધણું હતું. બૌદ્ધ ધર્મમાં નિર્વાણ અને જૈન ધર્મમાં મોક્ષની ધારણા હતી.^૧ આવક ધ્યાન ધરતા હતા

અને યતિ આરતી સાથે જલપૂજા,

૮. જૈન મૂર્તિઓ અદનપૂજા, અક્ષતપૂજા તથા નૈવેદ્યપૂજા કરતા. દિગંબર અનુયાયીઓ દિશાને

વચ્ચે ગણતા અર્થાત્ દિગંબર રહેતા પણ સ્વેતાંબર અનુયાયીઓ સરેદ વચ્ચે પહેરતા અને મૂર્તિઓને સજ્જારતા. જૈન ધર્મમાં જીવનની મુખ્ય પાંચ ઘટનાઓને પંચકલ્યાણક કહે છે. (૧) ગર્ભ, (૨) જન્મ, (૩) તપસ, (૪) જ્ઞાન, (૫) નિર્વાણ

જૈન ધર્મના રિવાજ મુજબ તીર્થંકરો જૈન દેવો છે. સ્વેતાંબરોના મત પ્રમાણે ગૃહસ્થ પુરુષ કે સ્ત્રી (૧) આવક કે આવિકા અને અથવા (૨) દીક્ષા લઈ સાધુ કે સાધ્વી અને છેવટમાં જીન કે જીની થઈ શકે.

જૈન ધર્મમાં ૨૪ યક્ષ, ૨૪ યક્ષિણીઓ શાસનદેવતા ગણાય છે. યક્ષ ધનરક્ષક મનાય છે. તેઓ તીર્થંકરોના ભક્તો હોય છે. યક્ષ યક્ષિણીઓ જુદા જુદા તીર્થંકરોની ઉપાસના કરે છે દ્રેકનું નામ તે તે તીર્થંકરની સાથે નીચેના ક્રમમાં આપવામાં આવ્યું છે. ૨૪ જૈન તીર્થંકરોનાં નામ, રંજ, વાહન અને અનુચર પણ ક્રમમાં જણાવે છે

ક્રમ & તીર્થ કરતું નામ	રંગ	લાંછન	યક્ષ	વાહન	યક્ષી	વાહન
૧. નરપદ્મદેવ	સોનેરી	વૃષભ	ગોમુખ	વૃષભ	ચક્રેશ્વરી	ગરુડ
૨. અજીતનાથ	"	હાથી	મહાયક્ષ	હાથી	અજીતબલા- અપરાજિતા (સાહિયી)	ધો
૩. સંભવનાથ	"	અશ્વ	ત્રિમુખ	ઘોર	દુસ્તારિ (પ્રસાપ્તિ)	ઘોર ? (હંસ, ખતક)
૪. અભિનંદનનાથ	"	વાનર	નાયક કૃશ્ન (યક્ષેશ્વર)	હાથી	કાલિકા (વજ્ર શૃંગલા)	કમળ (હંસ)
૫. સુમતિનાથ	લાલ	ગોંચ (ધર્મચક્ર)	પ્રાંગુ	મરુડ	મહામાલી (પુરુષદત્તા)	કમળ (હાથી, ભેંસ ?)
૬. પદ્મપ્રભનાથ	"	કમલ (કમળકળા)	કુસુમ	હરણ (વૃષભ)	શ્યામા (મનો- વેગા-ગુપ્તી)	નર. ઘોડો ? (ધોડો)

૭.	સુપાર્શ્વનાથ	સોનેરી	સ્વસ્થિક	ખાતમ	હાથી (સિહ)	સાતા (કાલી)	હાથી (વપભ, કમળ)
૮.	ચંદ્રપ્રભનાથ	સરે	ચંદ્ર	વિજય	હંસ	ભૂકુટી (જવાલા-જવાલા માલિની)	સિહ (વપભ, નિસારો)
૯.	પુલ્કનાથ દંતનાથ મુવિધિનાથ	"	મગર	અજિત	મચ્છો	સુતારમ (મહા-કાલી અજિતા)	વપભ (૧)
૧૦.	શીતલનાથ	સોનેરી	ગ્રીવસ્ત (ગ્રીવસ્ત, ધર્મચક્ર)	પ્રહ્લા પ્રહ્લેશ્વર	કમળ	અરોહા (ચાનવી)	કમળ (૧)
૧૧.	ઐપાંસનાથ	"	ત્રેડા (હસ્થ)	પદ્મ-લેટ (ધર્મચર)	વપભ	માનવી (ઓરી)	સિહ (વપભ, દો)
૧૨.	વાસુદેવ	લાલ	પાટા	કુમાર	હંસ (ઓરી)	ચંડા-પ્રચંડા (ગધાચરી)	અમ્બ (સપ્)
૧૩.	વિમલનાથ	સોનેરી	જૂડ	વરુણ	ઓર (મરઘો)	વિદિતા (વેરાની-લ્યા)	કમળ (સપ્)

ક્રમ કે તીર્થ કર્તૃ નામ	રંગ	લાંછન	યજ્ઞ	વાહન	યક્ષી	વાહન
૧૪. અનંતનાથ	સોનેરી	બાજ	પાતાલ	મગર	અંકુશા-શી (અનંતમતી)	કમળ (હંસ)
૧૫. ધર્મનાથ	"	વજ્ર	કિન્નર	કાસવ (માછલી)	કંદર્પી (માનસી)	અંધ (સિંહ, હંસ)
૧૬. શાંતિનાથ	"	હરથ	ગરુડ	કુહર (વૃક્ષ)	નિર્વાણી (મહામાનસી)	કમળ (ભાર, સિંહ)
૧૭. કૃષ્ણનાથ	"	બકરી	અધવ	હંસ	બક્ષા (બયા- વિજયા)	ભાર
૧૮. અરિનાથ	"	નંદાવત	યક્ષેન્દ્ર	શંખ (ભાર)	ધના, પારિણી (અનિતા)	કમળ (હંસ, ભારપીઠ)
૧૯. મલિકનાથ	છુરો	કુંભ	કુબેર	હાથી	ધરણીપ્રિયા (અપરાજિતા)	કમલ (હંસ)

૨૦.	મુનિસુવતનાથ	કાળો	કાચનો	વરુણ	વપભ (૧)	નરદસા (અફ-રેગિથી)	સિંહ (સર્પ)
૨૧.	નમિનાથ	સોનેરી	નીલકમ્ભ (બસોડસ)	હાંડી	પ્રિય ? (વપભ)	અધારી- સુખધારી (ચામુંડા-ડી)	હંસ ? (મમરી)
૨૨.	તેમિનાથ	કાળો	શંખ	ગોમેધ	નર, ઘોડા ? (દેવાલય)	અભિમ (કુમ્ભગિથી)	સિંહ
૨૩.	પાર્શ્વનાથ	છુરો	સર્પ, ૭ સ્વાતો નામ	પાશ્વૃયસ, પરશુદ્ર	મૂર્ત	પદાવતી (પદા- વતી, વેરાટી)	મુકુટ (હંસ)
૨૪.	મહાવીરસ્વામી	સોનેરી	સિંહ	માતંગ	હાથી	સિદ્ધાધિરા-ની	સિંહ (હંસ)

દિશારૂઢ નવ દિશાલો છે :—ઈન્દ્ર, અગ્નિ, વૃષભ, નૈઋત્ય, વસુ, વાયુ, કુબેર, ઇશાન, નાગલ્લહા.

સોળ વિદ્યાદેવીઓ છે :—રાહિણી, પ્રગતિ, વજ્રશંખલા વજ્રદશી, હાકેશ્વરી, નરદતા, કાલી, મહાકાલી, ગૌરિકા-ગૌરી, ગાંધારી. મહાન્વાળા માનવી, વૈરાળ્યા. અધ્યુપિતકા, માનસી, મહામાનસી.

નવમહો પદ છે :—સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, શુક્ર, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, રાહુ, કેતુ, ચનિ.

બીજા જૈન દેવો :—નેગમેષ, દેવપાલ, મહેશ, લક્ષ્મી અથવા શ્રી, શાંતિદેવી અને યોગિનીઓ વધારાના દેવદેવી છે.

૧૩. ભારતની વર્ણવ્યવસ્થા

પાપાણ મુગર્મા મનુષ્ય પત્થરનાં હથિયારોથી પ્રાણીઓનો શિકાર કરતો અને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ રખડતો રખડતો જતો.

તેની પત્ની તથા બાળકો નિશ્ચિત

૧. આદિ માનવની હેઠભાવના નહોતી. બાળકો માં સાથે રહેતા.

બાળકો માં સાથે એક જગ્યાએથી

બીજી જગ્યાએ જતાં. તે મુગર્મા ભિંચનીચ જેવું કંઈ નહોતું.

પુરુષ જોખમ ઓછું કરવા માટે શિકાર કરતી વેળા બીજાઓને સાથે

કંઈ જવા લાગ્યો. આ રીતે ધણા માણસોનો સમૂહ ટોળાં ઠહેવાવા

લાગ્યો. આવી ટોળાંઓ એકબીજા સાથે ઓછોની આપમે કરતી.

મતભેદ થતાં લડાઈ થતી.

વેદકાળમાં આયોના આગમનથી ભિંચનીચનો ભેદ ઘટી ગયો, તે

પહેલાં નિમીટ, આરિટ્ટક, કાવિક તથા હડપ્પા અને મોહેન્જોદારોમાં

રહેતા ભોકા ભારતના રહેવાસીઓ

૨. આદિજાતિઓ તથા વર્ણો હતા. તેમને આયોજિ હરાબ્યા અને

દાસ બનાવ્યા. આયોજિ વિજયી ગણાયા

અને અનાયો (આયોતર) પરાજયી ગણાયા. અનાયો હલકા મનાતા.

તેમના શરીરનો રંગ સ્વામ હતો, તે કારણે તેઓ હલકા ગણાતા.

આયોજિના વિજયથી ભિંચનીચનો ભેદ ઘટી ગયો. ભિંચનીચના ભેદને

કારણે તમા ધંધાને કારણે ચાર વર્ણો થઈ:—(૧) બ્રાહ્મણ, (૨) ક્ષત્રિય,

(૩) વૈશ્ય, (૪) ધર્મ. બ્રાહ્મણો ભિંચા ગણાતા. વિદ્યા આપનારો અધિકાર

તેમને જ હતો. ક્ષત્રિયનો ધર્મ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો હતો. વૈશ્યનો ધર્મ વેપાર તથા ખેતી કરવાનો હતો. શૂદ્રનો ધર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યની સેવા કરવાનો હતો. વેદકાલીન સમયમાં માનવજીવનના ચાર વિભાગો હતા. તે વિભાગો આશ્રમો કહેવાતા :—(૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ, (૪) સંન્યાસાશ્રમ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ દરમિયાન બ્રાહ્મણ ગુરુદ્વારા કેળવણી પ્રાપ્ત કરતો. ત્યારબાદના ગૃહસ્થાશ્રમમાં તે પ્રજ્ઞેત્પત્તિદ્વારા પિતૃકથા પુરું કરતો. ત્યારપછીના વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરી વનમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતો. છેલ્લા સંન્યાસાશ્રમમાં બ્રાહ્મણને પરમાત્માના ચિંતનમાં જીવન ગાળવાનું રહેતું.

તૈતરીયસંહિતા ચાર વર્ણોને સ્પષ્ટિસજ્ઞ બ્રહ્માના અંગો ગણાવે છે. બ્રાહ્મણવર્ણ મુખ્ય છે કારણકે તે વર્ણ બ્રહ્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. રાજન્ય (ક્ષત્રિય) વર્ણ બાહુમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. વૈશ્ય વર્ણ ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતો. વેદકાલીન વર્ણવ્યવસ્થા હતી અને શૂદ્ર વર્ણ પગમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. હિંદુધર્મ વર્ણાશ્રમ તરીકે જાણીતો હતો. બ્રાહ્મણ પૃથ્વી પરના દેવતા ગણાતા હતા. વેદકાળના બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય કન્યાઓને પરણતા. ક્ષત્રિયો વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર કન્યાઓને પરણતા. આવા લગ્ન અતુલોભ લગ્ન ગણાતાં કે જે સમાજમાન્ય હતાં. કોઈકવાર શૂદ્ર વૈશ્ય અથવા ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણકન્યાને પરણતો, તે પ્રતિલોભ લગ્ન કહેવાતું. આવું લગ્ન ધિક્કારપાત્ર ગણાતું. વેદકાલીન સમયમાં લુહારી, સુયારી, વેદકીય તથા રથ બાંધવાનું કામ લોકો કરતા એવું ઋગ્વેદમાંથી જાણવા મળે છે, પરંતુ તેમને પાછળ જતાવેલી ચાર વર્ણોથી અલગ કઈ વર્ણના ગણવા તે કહી શકાય તેમ નથી.

વેદકાલીન ચાર વર્ણો સમય જતા ધધાને કારણે આંતરવર્ણનાં કારણે કે, ટોળાંઓને કારણે વધતી ગઈ. વેદકાળ પછીના

સાહિત્યમાંથી જાણવા મળે છે કે ચાર વર્ણુ ઓછામાં સંસ્કૃત વર્ણુ (Mixed castes) વર્ણુ બહાર મુકાયેલાઓની વર્ણુ હતી. વેદકાલીન ચાર વર્ણુમાં પહેલી ત્રણ વર્ણુ કે જે દિગ્ (જે વાર જન્મતી વર્ણુ—ઉપનયનના સંસ્કારથી બીજો જન્મ મળતો મનાતો) ગણાતી અને ચોથી યદ્ (અનાય) ગણાતી.^૧ રાજ્ય પહેલી ત્રણ વર્ણુને રાજ્યના રક્ષણ માટે નોકરીમાં રાખતા. યદ્ને વેદ સાંભળવાની પધ્ધતિ મનાઈ હતી. વેદ સાંભળનાર યદ્ના કાન લાપ્ત થઈ જતા. તેજ તેની શિક્ષા હતી. વેદના મત્ર ઉચ્ચારનાર યદ્ની જીભ કાપી નાખવામાં આવતી. બ્રાહ્મણ યદ્ને ગાળો બાંડે તો તેને શિક્ષા નહોતી થતી. યદ્ને આપેલો ખોરાક તથા પાણી બ્રાહ્મણ બર્ષ સકતો નહોતો. યદ્ કન્યા પરણનાર બ્રાહ્મણ ખાર વર્ષ સુધી યદ્ ગણાતો. યદ્ વ્યાય કન્યા સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેની મિલકત લઈ લેવામાં આવતી અને તેની ઇન્દ્રિય કાપી નાખવામાં આવતી. ભગવદ્ગીતામાં તત્ત્વજ્ઞાન સાથે વર્ણુની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શુદ્ધ અને મહાવીરના ધર્મપ્રવચનોના સાહિત્યમાંથી જાણવા મળે છે કે ચાર વર્ણુમાં ક્ષત્રિયને જોયા મહુવામાં આવ્યા છે.^૨ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવનમાં વિજય મેળવવા માટે અથવા મરણ પછી બાકી મેળવવામાં વર્ણુ કંશોજ ભાગ લેજવતી નથી. સામાજિક વ્યવહાર, સમૂહભોજન, આંતરજાતિય લગ્ન વગેરેને કારણે વર્ણુના ઝગડા વધ્યા. ૨૫૨૨૫૨૨ને કારણે આઠડાઉટને પ્રજા ઉભો મયો. વર્ણુ બહાર કાઢેલ ચાંડાલોને આડકવાથી નહાવું પડતું. જુદાંદારિતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ચાંડાલને આડકવા પછી આડકવાથી ત્રણ માણસો અભગાય, ચોથો ન અભગાય. હેમચંદ્રે ‘ખીકખીરી અને ઝંઝરી’ શબ્દો વાપર્યા છે કે જેનો અર્થ ચાંડાલોની લાકડી ચાપ છે. આ

1. G. S. Ghurye—Caste and Class in India. Page 55.

2. Ibid—Page 69.

લાકડી ચેતવણી મારે વપરાતી. ગૌતમમુનિના કહેવા પ્રમાણે બ્રાહ્મણને આરનાર ગામ જહાર રખાતો. ધન લેવા જ ગામમાં પેસવા દેવાતો. ઐતિ-
હ્યના કથનાનુસાર મૌર્યકાળમાં સદ્ર પોતાને બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવે, તો
ઝેરથી તેની આંખોનો નાશ કરવામાં આવતો અને આઠસો 'પણ'
(તે સમયના સિક્કા)નો દંડ કરવામાં આવતો.

વેદકાલીન વર્ણો સમય જતાં અનુલોભ અને પ્રતિલોભ લગ્નને કારણે.

તથા જુદાજુદા ધંધાઓને કારણે વધવા લાગી.

૪. જ્ઞાતિબંધન આ વર્ણો જ્ઞાતિઓ તરીકે ઓળખાવા લાગી.
હિંદુ સમાજના બાલ દેખાવો નીચે જણાવ્યા
પ્રમાણે છે.

(૧) સમાજના ભાગલા:—હિંદુ સમાજમાં જન્મથી
જ્ઞાતિ નક્કી થઈ જાય છે. અર્વાચીન યુરોપની માફક
ભારતમાં ધનને કારણે વર્ગ પડતા નથી. માથુસ મમે તે ધંધો કરે,
પરંતુ જે જ્ઞાતિમાં જન્મે હોય તેજ જ્ઞાતિનો ગણાય. બ્રાહ્મણ, પ્રથ્થ,
મરાઠા, વાણી, સોનાર, સુધાર, લાંડારી કે મહાર સૈનિક અને તો પણ
તેની જ્ઞાતિ જન્મની જ્ઞાતિ હોય તેજ રહે. જ્ઞાતિનો વહીવટ
અલાવનાર સંસ્થા પંચાયત છે. અદાલતોમાં તેના ન્યાયને
કાયદેસર ગણવામાં આવતો. નીચે જણાવેલા યુનાઓનો તે
ફેસલો આપે છે—(અ) ખાણુ'ખીણુ'—મના કરેલ નીચલી
જ્ઞાતિ સાથે ખાવાપીવાનો વ્યવહાર રાખવો, (આ) ખીજી જ્ઞાતિની
રખાત રાખવી, (ઇ) જિનાણુ-પરણેલી સ્ત્રી સાથે છૂપો સંબંધ રાખવો,
(ઈ) વિવાહ તોડવો, (ઉ) પરણેલ સ્ત્રીને પતિને ઘેર ન મોકલવી (ઊ)
પત્નીનું શરણપોષણ ન કરવું, (ઝ) ઝણુ અદા ન કરવું, (ઞ) નાના
કુમલાઓ, (ખ) ધંધાની રૂઢિઓ તોડવી, (ગ) ભાવ ઊંચો નીચો કરવો.

(૬) ગૌરવતા કરવી, (૩) આદરણીય અપમાન કરવું, (૫) જમણવારના રિવાજ તોડવા.

પંચાયત ગ્રામીણને નીચે જણાવેલ શિક્ષા કરે છે :—(૧) યાત્રિ બહાર કાઢવો. (૨) દંડ લેવો. (૩) જમણવાર લેવો. (૪) શારીરિક શિક્ષા કરવી. (૫) ધાર્મિક પાપચિત કરાવવું.

ધણી યાત્રિઓને પોતાના દેવ હોય છે. લગ્ન અને મરણના રિવાજો દરેક યાત્રિઓમાં જુદા જુદા હોય છે. આ પરથી જણાય છે કે યાત્રિઓ સામાજિક વ્યવહારમાં વચરેલ ચલાવે છે.

(૨) દૈનિકમ અથવા બહારસક પ્રથા :—આદરણીય જિંદગી માનવામાં આવે છે. જુદા તથા મહાવીર ક્ષત્રિયને જિંદગી માન્યો હતો. ભારતમાં ધણી જગ્યાએ સામાજિક વ્યવહારમાં આદરણીય શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. દક્ષિણ ભારતમાં કારીગરોની યાત્રિઓએ આદરણીય શ્રેષ્ઠતાને વિશેષ કયો છે.

(૩) સામાજિક વ્યવહાર તથા ભોજનપદ્ધતિ :—ભારતમાં યાત્રિઓના મુખ્યત્વે પાંચ સમૂહ છે :—[૧] દિન [૨] બીજી યાત્રિઓ કે જેનું આદરણીય પાત્ર ભોજન લઈ શકે [૩] બીજી યાત્રિઓ કે જેનું આદરણીય ભોજન ન લઈ શકે, પરંતુ પાણી લઈ શકે. [૪] એવી યાત્રિઓ કે જેનું આદરણીય ભોજન તેમજ પાણી પણ ન મળે કરી શકે. [૫] અસ્પૃશ્યો—જેને કોઈ બહાર ન શકે તેમજ ભોજન પાણી પણ મળે ન કરી શકે.

(૪) યાત્રિઓના નાગરિક તથા ધાર્મિક હોદ્દો :—અસ્પૃશ્ય યાત્રિના ભોજને ગાય બહાર રાખવામાં આવે છે. તેમજ અને કાનડી ભાષાપ્રદેશમાં અસ્પૃશ્યોને ગાયની ભાગે રાખવામાં

આવે છે. પંજાબમાં અસ્પૃશ્યતાના નિયમો બહુ ઓછા છે, પરંતુ સંજીવે મોટા ગામોમાં ઝાડુ હાથમાં રાખીને જ ફરવા દેવામાં આવતા કે જેથી તેમને ઝડી ન જવાય. અસ્પૃશ્યો માટેની નિશાળો પણ જુદી રાખવામાં આવતી. ધાર્મિક ક્રિયાઓ આહરણે જ કરી શકતા અને તે માટે ખીજ ઢાંઈને પુરોહિત તરીકે લઈ શકાતો નહોતો. આહરણે ખીજ યાત્રિના માથુસો નમસ્કાર કરે, તેનો જવાબ આહરણે આર્સવાદથી દેતા. આહરણ પાસેથી જમીન મહેસુલનો દર ઓછો લેવાતો, બ્યારે ખીજઓ પાસેથી વધુ લેવાતો. આહરણે દેશનિકાલની સજા નહોતી યતી અને કેદખાનામાં તેમને ખીજ યાત્રિઓ કરતા વધુ છૂટ મળતી. ત્રાવણકોર (કેરલ રાજ્ય)ના આહરણેને જેમ અને તેમ ઓછી શિક્ષા કરવામાં આવતી.^૫

(૫) ધંધાની પસંદગીમાં મનાઈ:—યાત્રિના માથુસો બાપ દાદાનો ચાલ્યો આવતો ધંધો કરી શકતા. લોકો ખેતી, વેપાર, મજૂરી, લશ્કરી નોકરી, કારીગરી વગેરે યાત્રિ અનુસાર કરતા. પાછળથી લોકો પોતાની પસંદગી પ્રમાણે નોકરીધંધો કરતા ચલા.

(૬) લગ્નની મનાઈ:—લગ્ન યાત્રિમાં અને તેમાંય પેટા યાત્રિ હોય તો તેમાં જ યવું આ નિયમનો જામ કરનારને પંચાયત શિક્ષા કરતી. આંતરયાત્રિય લગ્નની મનાઈ હતી, છતાંય પૌરાણિક સાહિત્ય-માંથી જાણવા મળે કે ક્ષત્રિય રાજ્યો વૈશ્ય કે યદ્રોની કન્યાઓ પરણતા. લગ્નમાં આહરણ અને હજમ મોટો ભાગ લખવતા.

હિંદુ સમાજમાં જુદા જુદા નામવાળા કેટલાય સમૂહો છે.^૬ આમાંના ધણી સમૂહો યાત્રિઓ કહેવાય છે. યાત્રિઓ વધવાનાં નીચે જણાવેલાં કારણો છે.

(૧) વેપારધંધો:—વાણિજ્ય (વેપાર) કરનાર વાણીયા કહેવાય

5. G. S. Ghurye—Caste & class in India. Page 15.

6. Ibid. Page 30.

છે. સોની અથવા સોનાર સોનાની ચીજો જનાવનારને કહેતા. બરહર્ષ તરખન, તમ્બન અને સુથાર લોકોની કારીગરીનું કામ કરનાર જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. હુદાર, તમ્બત, કસર અને કોરે લોખંડ, તાંબુ, મિશ્ર ધાતુ તથા પિત્તલું કામ કરનારની યાતિ ધાતુ પરથી ચર્ચ છે. ચમાર અથવા ચમ્બાર ચામડાનું કામ કરવાને કારણે પશું છે.

(૨) ટાળીનાં નામ :—ટાળીનાં નામને કારણે યાતિનાં નામ પડે છે. મુજાર, લોહાણા, ભાટીઆ, નાયર, મરાઠા, ભીવ વગેરે ટાળાઓ હતી. પાછળથી તે યાતિઓ ચર્ચ.

(૩) ઉપનામ :—ઘર્ષ આસિયતને કારણે પેટાયાતિ અથવા યાતિ ચચેલી હોય છે. હુસાહર (હિંદર ખાનાર) સંયુક્ત પ્રાંતના લોહાની એક યાતિ છે. છુલીઆ વણકરની એક જાત છે. જૂલકણી જાતિને કારણે તેઓ છુલીઆ કહેવાયા.

(૪) આંતરજાતિય લગ્ન :—એક યાતિનેા પુરુષ બીજી યાતિની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે અને સંતાન પેદા થાય તેમની જુદી યાતિ જનતા. બીલાલ રજપૂત પુરુષો અને બીલ સ્ત્રીઓની ઓલાદ છે.

પેટા યાતિઓ થવાનાં કારણો નીચે જણાવ્યા મુજબ છે.

(૧) પ્રાચીન શહેર :—પ્રાચીન શહેરમાં રહેના લોકો છૂટા પડે ત્યારે તેઓ પોતાના મૂળ વતન પ્રમાણે પોતાની જાતિને ઓળખાવે. જિઝોટીઆ યાતિ જુદેલખંડના જઝોટી નામ પરથી ચર્ચ છે. મંગાપરી મંગા કિનારેથી આવનાર જાતિનું નામ છે. કનોજમાંથી આવનારનું કનોજિયા નામ પડ્યું છે.

(૨) આંતરજાતિય લગ્ન :—મધ્યપ્રાંતના ચમારની કારણમાર નામની પેટા યાતિ ચમાર અને કારી (વણકર)ના આંતરજાતિય લગ્નને
ભા. પ્રા. સં.—૨૭

કારણે થઈ છે. માછીમાર, દીમર, યાત્રિનું મૂળ ગોન્ડ જાતિ છે. તેલી-કલર તેલનો ધંધો કરનાર (ધાણી ચલાવનાર)ના તથા તેલીઓ એટલે તેલની દુકાન ચલાવનારના મિત્રશ્રેણે કારણે નવી યાત્રિ થઈ લાગે છે.

(૩) ધંધો :—ધંધાને કારણે પેટાયાતિઓ થાય છે. ફૂલમાળી કચમાળી, જીરમાળી અને હલ્દેમાળી નામની પેટા યાત્રિઓ ખાંસ અમુક ધંધાને કારણે થઈ છે. ફૂલમાળી ફૂલનો ધંધો કરે છે. કચમાળી સતરાઉ વેણી ખનાવે છે. જીરમાળી જીર ઉગાડે છે. હલ્દેમાળી હળધર ઉગાડે છે.

(૪) આર્થિક પ્રવૃત્તિ :—મરાઠા પ્રદેશના નાઈઓની બે પેટા યાત્રિઓ વાજત્રી અને મશાલજી થઈ છે, તેનું કારણ એક યાત્રિ વાજિત્ર વચાડવાનો ધંધો કરે છે અને બીજી યાત્રિ લગ્નના વરધોડાઓમાં મશાલો ધરવાનું કામ કરે છે.

(૫) ધર્મસંપ્રદાય :—જગવેદને અનુસરનાર જગવેદી કહેવાયા અને યજુર્વેદને અનુસરનાર યજુર્વેદી કહેવાયા. દ્રાવિડ વળકરની પંથ જાતિના કબીરપંથને અનુસરનાર કબીરહ કહેવાયા અને સંકત પંથને અનુસરનાર સંકતહ કહેવાયા.

(૬) સિવાજ :—મુન્શર્મના બેરડ જાતિના લોકોની ખીલે અને કારે નામની બે પેટાયાત્રિઓ થઈ છે. કારે ભેંસ, બળદ અને કુકરનું માંસ ખાતા અને ઓંચોને વેચાવૃત્તિની છૂટ આપતા એટલે કાળા અથવા કારે કહેવાયા. ખીલે આવું સહન ન કરતા એટલે તેઓ ઉજળા અથવા ખીલે કહેવાયા.

(૭) સાહસિકવૃત્તિ :—મખપ્રાંતના બેસોરની પુરાણીઆ અથવા જુઠિયા (ગેરકાયદેસરની પ્રવૃત્તિ) પેટાયાત્રિ છે કે જે અદિર, દાઈ અને રજપૂતોની જોલાદ છે. દીમરની પેટાયાત્રિ નંબ છે કે જે વહેરા અથવા ગ્રા ઉપર રહે છે.

દુનિયાના બીજા દેશોમાં પણ માતિની માફક વર્ગીકૃત અસ્તિત્વ હતું. ઈજિપ્તમાં સાત વર્ગો હતા:—(૧) પાદરી, (૨) સૈનિક, (૩) ગોવાળ, (૪) હસ ઉછેરનાર, (૫) વેપારી, (૬) દુભાષિયા, (૭) નાવિક. રામમાં રામનની બે જાતિઓ જાતિપ્રથા હતી. (૧) પેટ્રીસિયન, (૨) પ્લેબિયન, પેટ્રીસિયન (એરીરોકેટ) ઉમરાવ હતા અને પ્લેબિયન સામાન્ય માણસો હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં પણ ત્રણ વર્ગો હતા. (૧) ઉમરાવ, (૨) સામાન્ય સ્વતંત્ર માણસ, (૩) ગુલામ. ચીનમાં ચાર વર્ગો છે. (૧) સદૃશ્વર્ય, (૨) ખેડૂત, (૩) કલાકાર, (૪) વેપારી.

આધુનિક યુગમાં ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્ય જાતિઓને ઉદ્ધાર કર્યો છે તેમજ 'હરિજન' દ્વારા હરિજન ઉદ્ધાર અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે સુખેષ હિંદવી વેદકાળથી દ્વ. આધુનિક યુગમાં અસ્પૃશ્યોનું યત્નોને લક્ષ્ય ગણવામાં સમાજમાં સ્થાન આવતા તેમને આધુનિક સમાજમાં સમાન સ્થાન અપાવનાર ગાંધીજી છે અસ્પૃશ્યતાની ચળવળને લીધે સરકારે કાયદાઓ કરી મંદિરો, રેલવે, શાળાઓ તથા દવાખાનાઓમાં અસ્પૃશ્યોને પ્રવેશ કરવાનો હક અપાવ્યો. શાળાઓમાં મફત અભ્યાસ કરી શકે તેની વ્યવસ્થા થઈ. નિમ્ન જાતિઓને સરકારે શિષ્યવૃત્તિઓ આપવા માંડી છે અને યોજનાઓ તથા ઈતર પ્રવૃત્તિઓથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માંડ્યો છે.

૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭થી ભારતે આઝાદી પ્રાપ્ત કરી તેથી ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના રોજ નવું રાજ્ય નિર્ધારણ રચાયું વ્યક્તિઓની સમાનતા વર્ગીકૃત સમાજમાં જ હોઈ શકે એટલે નવું રાજ્યનિર્ધારણ

ભારતીય સમાજને વર્ગીકૃત જનાવવાની પ્રતિજ્ઞા છે. રાજ્ય નીચલા વર્ગ તરફ ઝેળવણી અને આર્થિક ઉન્નતિ માટે ધ્યાન આપશે અને સામાજિક અન્યાય ન થાય તે ભેશે. ચાતિનું દુરિત હટાવવા માટે ચાતિઅભિમાન કાઢી નાખવું જોઈએ. દરેક ઝેળવાએલ ઉન્નતિમાં માનતા. ભારતના નેતાએ ચાતિનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ. ચાતિની પવિત્રતા અને અસ્પૃશ્યતાને કારણે લોકોમાંથી ચાતિનું મૂળ કાઢવું અશક્ય છે. મોટા ગામો તથા શહેરોમાં માસિક બટકાવ તથા મરણના શુભકર્મો અસ્પૃશ્યતા નીકળી ગઈ છે, પરંતુ નાના ગામોમાં હજી તે છે. ચાતિમંડળોના સભ્યો ચાતિજનને મદદ કરવાની મુશ્કેલી રાખે છે. સિવીલ મેરેજના કાયદાથી ચાતિનું અસ્તિત્વ નહીં રહે એવી માન્યતા ચાલે છે. પરંતુ સિવીલ મેરેજ એક સમસ્યા થઈ છે કારણ કે તેમના સંતાનો કયા સમાજમાં રહે તે એક પ્રશ્ન છે.

આધુનિક યુગમાં ચાતિસંસ્થા ઘસાતી જાય છે. ચાતિના લોકો અનગમતો ધંધો કરી શકે છે. ધ. ત. સુધારનો ઊંકરો વેપાર અથવા નોકરી, જે કાવે તે કરી શકે. વંશપરંપરાગત છે. આધુનિક યુગમાં ધંધો કરવાની ફરજ બંધનકર્તા નથી, પરંતુ જ્ઞાતિસંસ્થા બેટી વ્યવહારમાં હજી બંધન છે. એક ચાતિની બાંધેલી બીજી ચાતિની બાંધેલી સાથે પરણે તો તે ચાતિસંસ્થા ચલાવી લેતી નહોતી. તેને ચાતિજનના મુક્તી અથવા દડ કરતી. હવે કાયદાના પ્રતિબંધને લઈને ચાતિ તરફથી આવ્યા પગલાં સત્તાવાર રીતે ભરી શકતાં નથી, પરંતુ સામાજિક દૃષ્ટિએ સગાઓ અને ચાતિજનો તરફથી એનો ભારે વિરોધ દર્શાવવામાં આવે છે. લગ્નઅવધાર પૂરતા જ ચાતિસંસ્થાના લીસોટા દેખા દે છે. પેટા ચાતિનાં વર્ણવેલ એટલાં સાક્ષાં બની ગયાં છે કે એને વળગી રહીને

ચોખ્ખતા લગ્નસંબંધોમાં મોટે ભાગે આર્થિક, શૈક્ષણિક તથા સાંસ્કારિક વિષમતા વેદવી પડે છે. પેટા યાત્રિમાં વર કે કન્યાની અછતને કારણે જે મળે તેની સાથે લગ્ન કરવું પડે છે. કેટલીકવાર બહુ નજીકની સગાઈમાં લગ્ન કરવું પડે છે. કેટલાકમાં પડયું પાતું નિભાવી લેવાની જરૂર રાખવી પડે છે કેટલાકમાં દ્વંદ્વ મારે અસંતોષ રહે છે, તો કેટલાકમાં તે કારણે લગ્નો નિષ્ફળ નિવડે છે. પસંદગીના પૂરતા અવકાશના અભાવે લગ્નરખની મર્યાદા પણ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. પરિણામે અવિવાહિત રહી ગયેલી પ્રૌઢાઓ પણ સમાજમાં નજરે પડે છે. છતાં યોતિસંસ્થાનું જડમૂળ જળ એ શક્ય નથી, કારણ કે સુશિક્ષિતો પણ સંસ્કારમાં મેળવેલ યાત્રિના વિચારો છોડી શકતા નથી. તેમના મનમાં યાત્રિનાં વર્ણો, મંડળો, કંડો, ઇત્યાદિ રચાયવાના અને તેમને મળખૂન બનાવવાના વિચારો સંકુચિત મનોજીવનને કારણે આવે છે. રાજકારણમાં પણ યાત્રિના બેદરશાવ લક્ષમાં લેવાય છે. દલિત વર્ગને માટે અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે. વર્ગહીન સમાજ એ માત્ર આદર્શ છે. વર્ગભેદ જુદા જુદા સ્વરૂપે વિશ્વમાં રહ્યા કર્યો છે અને રહેશે. છતાં માત્ર જનમધ્યે નક્કી થતા વર્ગભેદ કરતાં ખીજા વર્ગભેદ ઓછા અનિષ્ટ ગણાય.

‘દેવાયત્ત કુલે જન્ય, મદાયત્તં તુ પૌરુષમ્ ।’

પૌરાણિક સાહિત્યનાં ગ્રંથસૂત્રોમાં હિંદુ સંસ્કારનાં સામાજિક પાસાં ખતાવવામાં આવ્યાં છે. વેદને હિંદુ ધર્મનું ઉદ્ભવસ્થાન કહેવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં

૧. વેદસાહિત્યમાં સંસ્કારનો લોકત્રિય ધાર્મિક ક્રિયાઓ તથા નિર્દેશ સાંસારિક (લગ્ન, મરણ તથા ગર્ભધારણ ક્રિયા) ક્રિયાઓનાં

સ્તોત્રો છે. લગ્ન અને મરણક્રિયાની અથર્વવેદમાં વધુ માહિતી છે. શતપથ અને ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ‘અતેરાસી’ સખ્દ ગુરુ સાથે રહેનાર માટે વપરાયો છે. આરપયકો અને ઉપનિષદોમાં મુખ્યત્વે તત્વગાન છે. તૈત્તિરિય બ્રાહ્મણમાંથી જાણવા મળે છે કે મોટી ઉંમરનાં લગ્ન સામાન્ય હતાં. ગર્ભવતી કુમારિકાઓને પાપી ગણવામાં આવતી. ઉપનિષદોમાં ઉપનયન સંસ્કાર તથા ચાર આશ્રમોના ઉદ્દેશ્ય આવે છે. ધર્મસૂત્રો ધાર્મિક રિવાજો, કર્મો, સામાજિક નિયમો અને વર્ણ તથા આશ્રમને લગતાં છે. આશ્રમધર્મમાં ઉપનયન અને વિવાહના નિયમો ખતાવવામાં આવ્યા છે. ધર્મસૂત્રોનું ‘મોહન’ પદ્ધતિસરનું સ્વરૂપ સ્મૃતિઓ છે. મહાભારતમાં સંસ્કારોને લગતા વિવેચનો છે. વૃદ્ધ ગૌતમસ્મૃતિ, બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ અને યમસ્મૃતિ મૂળમાં મહાભારતનાં એક ભાગ છે. રામાયણ સંસ્કારોના કેટલાક મુદ્દાઓ ચર્ચે છે. પુરાણોમાં પણ સંસ્કારને લગતા વિષયો છે. બ્રાહ્મણો અને પુરાણોમાં કેટલાક જૂના રિવાજોની મનાઈ કરવામાં આવી છે. મધ્યકાલીન નિષાધીમાં સંસ્કારકાંડ નામનો વિભાગ પાડી સંસ્કારોની ચર્ચા કરાઈ છે. અવેસ્તા અને વેદમાં ધણું સામ્ય છે, એટલે હિંદુ સંસ્કાર અને પારસી સંસ્કારમાં ધણું સામ્ય છે.

સંસ્કાર ધાર્મિક ક્રિયા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેને શુદ્ધિ, પવિત્રતા, મત, માનતા વગેરે કહે છે, જુદાં જુદાં ગ્રંથસૂત્રોમાં

૨. સંસ્કાર સંસ્કારોની સંખ્યા જુદી જુદી આપવામાં આવી છે.

આદ્યસત્ર

ગૃહ્યસૂત્રો

૧. વિવાહ
૨. ગર્ભાધાન
૩. પુંસવન
૪. સીમન્તોન્નયન
૫. જાતકર્મ
૬. નામકરણ
૭. ચૂડાકર્મ
૮. અન્નપ્રાશન
૯. ઉપનયન
૧૦. સમાવર્તન
૧૧. અંતેષ્ટિ

પારાસ્કર

ગૃહ્યસૂત્રો

૧. વિવાહ
૨. ગર્ભાધાન
૩. પુંસવન
૪. સીમન્તોન્નયન
૫. જાતકર્મ
૬. નામકરણ
૭. ચૂડાકર્મ
૮. અન્નપ્રાશન
૯. ઉપનયન
૧૦. સમાવર્તન
૧૧. અંતેષ્ટિ

બોધાયન

ગૃહ્યસૂત્રો

૧. વિવાહ
૨. ગર્ભાધાન
૩. પુંસવન
૪. સીમન્ત
૫. જાતકર્મ
૬. નામકરણ
૭. ઉપનિષદમણ
૮. અન્નપ્રાશન
૯. ચૂડાકર્મ
૧૦. કૃષ્ણવેધ
૧૧. ઉપનયન
૧૨. સમાવર્તન
૧૩. પિત્રમેધ

વારાહ

ગૃહ્યસૂત્રો

૧. જાતકર્મ
૨. નામકરણ
૩. દંતોદગમન
૪. અન્નપ્રાશન
૫. ચૂડાકર્મ
૬. ઉપનયન
૭. વેદવતાનિ
૮. ગોદાન
૯. સમાવર્તન
૧૦. વિવાહ
૧૧. ગર્ભાધાન
૧૨. પુસવન
૧૩. સીમન્તોન્નયન

વૈષ્ણવસ

ગૃહ્યસૂત્રો

૧. ઋતુ સંગમન
૨. ગર્ભાધાન
૩. સીમન્ત
૪. વિષ્ણુમસિ
૫. જાતકર્મ
૬. હિયાન
૭. નામકરણ
૮. અન્નપ્રાશન
૯. પ્રવસાગમન
૧૦. પિંડવર્ધન
૧૧. ચૌદાક
૧૨. ઉપનયન
૧૩. પારાયણ
૧૪. પ્રતાપધન-વિસર્ગ
૧૫. ઉપાકર્મ
૧૬. હિસર્જન
૧૭. સમાવર્તન
૧૮. શાશ્વિયકરણ

ગૌતમધર્મસૂત્રમાં ૪૦ સંસ્કારો આઠ ગુણો સાથે ગણાવ્યા છે. ૧. ગર્ભધાન, ૨. પુંસવન, ૩. સીમ-તો-નયન, ૪. જાતકર્મ, ૫. નામકરણ, ૬. અન્નપ્રાશન, ૭. ચૌસ, ૮. ઉપનયન, ૯થી ૧૨. વ્રત વારિદેવવ્રતાંનિ, ૧૩. સ્નાન, ૧૪. સદ્ધર્મચારિણી, ૧૫-૧૯. પંચમહાયજ્ઞ ૨૦-૨૬ અષ્ટકા, મધન, શ્રાદ્ધ, શ્રાવણી, અગ્રહાયની, ચૈત્રી, અમ્બુજી ઇતિ સપ્તપાઠ યજ્ઞ સંસ્થાઃ, ૨૭-૩૩ અન્નાધેયમ્, અગ્નિહોત્રમ્, દક્ષ પૌર્ણમાસ્ય, ચાતુર્માસ્ય અગ્ર, યાનેષ્ટિ, નિરધપાસુખધ સીત્રામનિતિ ઇતિ સપ્ત હવિર્યજ્ઞ સંસ્થાઃ ૩૪-૪૯ અગ્નિહોત્રમ, અત્યરોત્રમ, ઉક્ક, વાજ્ઞવેય, અતિરાત્ર, આપ્તોર્ધમ ઇતિ સપ્તસોમયજ્ઞ સંસ્થાઃ.

હાલ સોળ સંસ્કાર પ્રચલિત છે. જુદાજુદા ગ્રંથોમાં ૧૬ની ગણતરીમાં તફાવત છે. અદ્યતન પદ્ધતિઓમાં ૧૬ સંસ્કાર ગણાયા છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના સંસ્કારનિધિ ગ્રંથમાં અને પંડિત જીમસેન શર્માના પોડક સંસ્કારનિધિ ગ્રંથમાં સોળ સંસ્કારો ગણાવ્યા છે. ગૌતમના ૪૦ સંસ્કારોમાં અંતેષ્ટિને સ્થાન મળ્યું નથી. શૃણુસૂત્રો ધર્મસૂત્રો તથા સ્મૃતિઓએ અંતેષ્ટિ સંસ્કારને બંધ્યો નથી.

સંસ્કારના હેતુ બે પ્રકારના છે. (૧) શોક પ્રચલિત અને મહેમેલ (જૂત, પેત, રક્ષસ વિગેરે પીઝા ન આવે તે માટે) વાળો અધંશ્રદ્ધાજી હેતુ—દુશ્મનાવટવાળી અસરોને દૂર કરવા ૩. સંસ્કારનો હેતુ તથા અનુકૂળ બાળકો, ધન, અનાજ, વગેરે મેળવવા અને જ્ઞાનંદ તથા શોકપ્રદશિત કરવાના હેતુનો આમાં સમાવેશ થાય છે. (૨) પુરોહિતોનો સાંસ્કારિક (સમાજના વિકાસ માટે) હેતુ—વિદ્યા, વ્રતો, જલિદાન, યજ્ઞ, પ્રજ્ઞેત્વરિ અને પાંચ મહાયજ્ઞોથી આત્મોન્નતિનો આમાં સમાવેશ થાય છે સમાજના સંસ્કારોથી મેળવાતા ઉપનયન સંસ્કાર પછી માણસ વેદ-

સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાને અધિકારી ગણાવેા. શરીરને ઉપનયન સંસ્કારનો અધિકાર નહોતો અને તેથી તેઓ વેદને વ્યડી પશ્ય શક્તા નહોતા. મોક્ષ તથા સ્વર્ગ મેળવવાનો હેતુ પ્રથમ સંસ્કાર વડે પાર પડાવેા. સંસ્કાર દરમિયાન બનાવવાથી માનવજાતિ ચારિત્ર તથા જીવનના આદર્શોમાં એકરૂપ થઈ શકે. સંસ્કાર આધ્યાત્મિકતાની મેળવણી છે.

સંસ્કાર રક્ષણ, ઈશ્વરાર્પણ તથા સુધારા માટે છે. આ માટે ઈશ્વરીય મદદ મેળવવાનો માનવમનમાં વિચાર આવ્યો. અને કુદરતી તેમ જ અલૌકિક જગતના જ્ઞાનથી તેઓએ દેવોની મદદ મેળવી. સંસ્કારનું મુખ્ય તત્ત્વ અગ્નિ છે. તે દરેક સંસ્કારમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે. અગ્નિ ઠંડા પ્રદેશોમાં બહુ ઉપયોગી નીવડતો. અગ્નિ દેવ ગણાય છે. તે માંદગી, રાક્ષસ અને બૂતોને નાશ કરનાર છે. તે ક્રૂરત ગૃહદેવ નથી, પરંતુ માનવ અને દેવોનો સંદેશવાહક છે. સંસ્કારનાં બીજાં તત્ત્વો રત્નતિઓ, અપીલ અને આર્થવાદ પશ્ય છે. તે ઉપરાંતનાં તત્ત્વો યજ્ઞ (દેવોની કૃપા મેળવવા માટે), સ્નાન, પાણીનું આયમન, તેજસ્વિતા, પાણીનો છંટકાવ વગેરે છે. પૂર્વ દિશાનું મહત્ત્વ ગરમી, જીવન, સુખ અને તેજને કારણે છે. પ્રતીકાત્મકતાએ સંસ્કારોમાં ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રતીક માનસિક અને આધ્યાત્મિક મર્મને દર્શાવવાનું સાધન છે. પથ્થર અડગતા દર્શાવવાનું પ્રતીક છે. સંસ્કારોમાં ઘણી મનાઈઓ પ્રવર્તે છે. કષ્ટે ન આવે તે માટે સંસ્કાર સાવચેતીનાં પગલાંરૂપ છે. મહાધાન, જન્મ, બાળપણ, યૌવન, લગ્ન, મરણ અને રાજ્ય વિશે જુદા જુદા નિષેધો છે. સંસ્કારમાં બાળનાં તત્ત્વો પશ્ય છે. સહીસલામતી તથા સહેલાઈથી દુષ્ટ તત્ત્વોમાંથી મુક્તિ મળે તે માટે સંસ્કારો બાળરૂપ છે. અલૌકિક સત્તાની કૃપા મેળવવા માટેનું વિજ્ઞાન ઈશ્વરી જ્ઞાન છે. ધાર્મિક માન્યતાઓ ઉપરાંત સામાજિક રિવાજો, રીતિઓ,

નીતિશાસ્ત્ર, શરીર સંરક્ષણશાસ્ત્ર, ઔષધ વગેરે સંસ્કારોમાં છે. સામાન્ય સમજણનાં તરવો પણ સંસ્કારમાં છે. વિવાહની ક્રિયા સમયે વરવધૂને પોતાની સામાજિક સ્થિતિ અનુસાર કપડાં તથા ઘરેણાંથી શયનગારવામાં આવે છે. આનંદ દર્શાવવા તથા મહેમાનોની મહેમાનગીરી માટે સંજીત યોજવામાં આવે છે. સંસ્કારોમાં આધ્યાત્મિક વાતાવરણ છે, તેને ધાર્મિક રૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

(૧) ગર્ભાધાન :—પુરુષ સ્ત્રી સાથેના સંબોગથી પ્રત્યેત્પત્તિ બીજ મૂકે તે સમયની ધાર્મિક ક્રિયાને ગર્ભાધાન ક્રિયા, કહેવામાં આવે છે. આ ક્રિયા સરમ આવવાને કારણે ૪. સોળ સંસ્કારો પાછળથી છાંડી દેવામાં આવી છે. પ્રત્યેત્પત્તિ માટે દેવની કૃપા મળે તે માટેની આ ક્રિયા હોવી જોઈએ. ગર્ભાધાન માટે સ્ત્રી પાસે કેવી રીતે જવું તેને લગતાં રૂપકો તથા ઉલ્લેખો કેટલાંક વેદસૂક્તોમાં છે. સૂત્રોમાં જુદા જુદા પ્રકારના પુત્રો પ્રાપ્ત કરવા માટે જુદાં જુદાં વ્રતો કરવા પડે તેની માહિતી આપી છે. ધર્મસૂત્રો તથા સ્મૃતિઓમાં ગર્ભાધાનના નિયમો, અનેકપત્નીત્વના નિયમો તથા જ્યોતિષગણતરી બતાવી છે. પ્રયોગો અને પદ્ધતિઓમાં પૌરાણિક દેવોની પૂજનને મહત્તા અપાઈ છે. ગૃહ્યસૂત્રો તથા સ્મૃતિઓ ઋતુકાળ પછીની ચોથી રાત્રિને ગર્ભાધાનની ક્રિયા માટે પવિત્ર ગણે છે. ગર્ભાધાન માટે દિવસના સમયની મનાઈ છે. અનેક પત્નીવાળાએ પત્નીની વહુની ચોખ્ખતા પ્રમાણે અને સંતાનહીને લગ્નની પ્રાથમિકતા પ્રમાણેની પત્ની પાસે જવું. આ સંસ્કાર પતિ અને પતિની ખીનહયાલીમાં નિયોગને ચોખ્ખ પુરુષ કરી શકે છે. સ્ત્રીની પવિત્રતાને આતર પાછળથી નિયોગનો રિવાજ કાઢી નાખવામાં આવ્યો. મનુ તથા યાગ્નવલ્કયને મત એવો હતો કે આ સંસ્કાર ગર્ભસંસ્કાર કહેવાય. ખીજા કેટલાક આને ક્ષેત્ર સંસ્કાર (માતાનો સંસ્કાર) કહે છે, કારણ કે પહેલીવાર જ પતિ પત્નીની ચોખ્ખો રૂપ કરી વિષ્ણુચોખ્ખ

ચી શરૂ થતો મંત્ર બોલે છે. એક બાળક ઉત્પન્ન થયા પછી યોગિ પવિત્ર જ મનાય છે. મનુ પતિની પત્ની પાસે જવાની ફરજને ફરજિયાત તથા પવિત્ર માને છે. જૂઠું, વંધ્ય અથવા બદચાલ પત્નીની પાસે ન જવામાં પાપ નથી. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે જે સ્ત્રીએ સ્નાન ન કર્યું હોય, પીડાવાળી હોય, માસિક અટકાવમાં હોય, અપ્રસંગીય હોય, ક્રોધી હોય, બિમાર હોય, ઉદાર ન હોય, ખીજા પુરુષનો વિચાર કરતી હોય, વાસનાહીન હોય, ભૂખી હોય અથવા ખાઉધરી હોય તેવી સ્ત્રીની પાસે જવું ભેદ છે નહિ. મનુ કહે છે કે એક પુત્રથી પિતૃમણ્ય અદા થઈ જાય છે. પ્રાથમિક અવરથાના ચાનવ મારફત આધુનિક યુગનો ચાનવ પ્રભેત્પત્તિથી આશય પામતો નથી અથવા દેવોની મદદ માગતો નથી. આ સંસ્કારથી જાણી શકાઈ શકે છે પૌરાણિક યુગનો પ્રુરુષ સ્ત્રી પાસે પ્રભેત્પત્તિના હેતુ માટે અધિક પદ્ધતિથી ઉત્તમ બાળકો પેદા કરવા માટે જતો હતો.

(૨) પુસવન (પુત્રોત્પત્તિની ગતિવૃદ્ધિ) :—ગર્ભાધાન પછી પુસવન સંસ્કાર કરવામાં આવતો. પુસવન એટલે પ્રમાણ (નર) બાળક જન્મે તે અંગેનો પવિત્ર સંસ્કાર. આ પ્રસંગે વેદસૂક્તો પુત્રના જન્મ માટે ઉચ્ચારાતા. અથર્વવેદ અને સામવેદના મંત્રોમાં પુત્રપ્રાપ્તિ માટેની પ્રાર્થનાઓ છે. ગૃહ્યસૂત્રોના સમયમાં પુસવન સંસ્કારવિધિ ગર્ભાધાન પછી ત્રીજા કે ચોથા માસમાં ચંદ્ર પુરુષ નક્ષત્રના શુકલ પક્ષમાં હોય ત્યારે કરવામાં આવતી. ગર્ભવતી સ્ત્રીને તે દિવસે ઉપવાસ કરવો પડતો. સ્નાન પછી નવા વસ્ત્રો પહેરી રાત્રે વડવાઈનો રસ કાઢી એ રસ નાકના જમણા ભાગમાં દિરણ્યાગર્ભનાં સ્તોત્રો બોલતા બોલતાં જરવામાં આવતો. વિદ્યાનેશ્વર પ્રુસવન અને સીમંતના સંસ્કાર કૃત્વ એક જ વાર કરવાનું કહે છે. ગર્ભવતી પાણીની ચમચી બોળામાં મૂકતી. આ બાળકને બરાબર સાચવવાનું સૂચન કરે છે.

(૩) સીમંતોચ્ચયન :—આ સંસ્કારને દેહમાં 'સીમંત'

ક્રિયા થાય. મનુ તથા યજ્ઞવાલ્ક્યની સ્મૃતિઓમાં પણ આપું જ છે. જેવાં બાળક ઘડવાં હોય, તેવાં ખોરાક પહેલી વાર આપવો ભેઈએ. દા. ત. બાળકને વાચાળ બનાવવું હોય, તો સારદળ પક્ષીનું માંસ ખવડાવવું ભેઈએ. દાહ લોકપ્રિય સ્નાન, છાત બને દૂધ આપવાનો છે. તે દિવસે દેવોનાં સ્તોત્રો ઉચ્ચારીને ભોજન બનાવવાનું હોય છે. વાફેવીને નસિદાન અપાય છે. આ ક્રિયાના સમયથી ધાવણ છોડાવી મા તથા બાળકની તંદુરસ્તી સચવાય છે.

(૮) યુગાકર્મ (મુંડન) :—સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતાં મનુષ્યની સમજમાં આબુ કે તંદુરસ્તી બને સૌંદર્ય માટે વાળ ટૂંકા રાખવા જરૂરી છે. મુંડકથી બચવા શિરોમુંડન યોગ્ય લાગ્યું હોય. એમ જણાય છે. ધારવાળો અઓ બાળકને વાગે નહિ તે માટે પ્રાચીન યવા લાગી, એટલે આ ક્રિયાએ ધાર્મિક સ્વરૂપ લીધું. દાહમાં દેવ, મંદિરોમાં આ ક્રિયા થાય છે. તે સમયે ઉચ્ચારાતાં ગૃહ્યસૂત્રો વેદકાલીન સાહિત્યમાં મળે છે. આઠમું બાળકનું યુગાકર્મ ૧લા અથવા ૩જી વર્ષમાં શુભ દિવસે થાય કારણ કે રાત્રે વાળ કાપવા અયજનક છે. એક ચોટલી રાખવી જરૂરી છે. માની સમજાવરથા દરમિયાન આ ક્રિયા ન થઈ શકે.

(૯) કષ્ટવિધ :—જંગલી જાતિઓ ધરેણું પહેરવા માટે શરીરના જુદા જુદા અવયવો વીંધતી, માનવવિકાસ યતાં પણ કાન વીંધવાની ક્રિયા તંદુરસ્તી માટે જરૂરી લાગી. આ સંસ્કારક્રિયા પાછળથી હિમેરાઈ લાગે છે. જૃહરપતિના મત પ્રમાણે જન્મ પછી ૧૨મા અથવા ૧૬મા દિવસે આ ક્રિયા થાય છે. કાત્યાયનના સૂત્ર પ્રમાણે પિતાએ આ ક્રિયા કરવી પડે. સામાન્ય રીતે સોની કાન વીંધવાને માટે ગણાતો. રાજકુમારના કાન વીંધવા માટે સોનાની સોય, વૈશ્યના કાન વીંધવા ચાંદીની સોય તથા શૂદ્ર માટે લોખંડીની વાપરવી. કાન વીંધ્યા પછી ૩ વડે તેલ લગાવું ભેઈએ. તે,

ક્રિયા પછી સોની અને ન્યોતિષીઓને ઘન અપાવું. તે પ્રસંગે આજણો, મિત્રો તથા સગાવહાલાંની મહેમાનગીરી થતી.

(૧૦) વિદ્યારંભ :—બાળકનું મન કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થાય ત્યારે વિદ્યારંભ સંસ્કાર અપાય છે. આ સંસ્કાર પાછળથી ઉમેરાયો છે. પહેલાં ઉપનયન પ્રાથમિક કેળવણીનો સંસ્કાર હતો. વિદ્યારંભ સંસ્કારની ક્રિયા બાળકના પાંચમા વર્ષે થતી. અષાઠથી કારતક માસ સુધીનો સમય આ ક્રિયા માટે યોગ્ય નહોતો. માગસરથી જેઠ સુધીના સમયમાં કાર્ત્ત મંગળ દિવસે આ ક્રિયા થતી. તે દિવસે બાળકને નહવડાવી શણગારમાં આવતો. વિનાયક, સરસ્વતી, કુળદેવી તથા વૃહરપતિની પૂજા થતી.

(૧૧) ઉપનયન :—ધોવન પ્રાપ્ત થતાં આ ક્રિયા થતી. ઉપનયનની ક્રિયાથી આજણ હિંજ ગણાતો. આ ક્રિયા સુવાનોને પૂજ્ય નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રેરે છે. ઋગ્વેદમાં ‘અભ્યાસી’ શબ્દ વિદ્યાર્થી માટે અને ‘આચાર્ય’ શબ્દ ગુરુ માટે વપરાતો. ગુરુની મહત્તા અભિવિદ્યા માટે પૂજ્ય હતી. ઉપનિષદોમાંથી જાણવા મળે છે કે વિદ્યાર્થી ન્યારે ન્યારે નવા ગુરુ પાસે જતો ત્યારે તેને નવેસરથી ઉપનયનની ક્રિયા કરવી પડતી. અથર્વવેદમાં ઉપનયન શબ્દ ‘વિદ્યાર્થી’ અવરધામાં પ્રવેશ કરવા માટે વપરાયો છે. મનુ કહે છે ‘અભ્યસ્ય મંત્રુ ધાસના મેખલા (પ્રતીક)થી માનવામાં આવે છે, ત્યારપછી સાવિત્રી માતા અને ગુરુ પિતા બને છે. ઉપનયન વિદ્યતા મેળવવા માટેની ધાર્મિક ક્રિયા છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં આ ક્રિયા આજણ પુત્રની આઠમા વર્ષે, ક્ષત્રિય પુત્રની ૧૧મા વર્ષે અને વૈશ્ય પુત્રની ૧૨મા વર્ષે થવી જોઈએ એવો ઉલ્લેખ છે. આ ક્રિયા માટે આજણ માટે વધુમાં વધુ ૧૬ વર્ષની, ક્ષત્રિય માટે ૨૨ વર્ષની અને વૈશ્ય માટે ૨૪ વર્ષની ઉંમર હતી. આ ક્રિયા ન કરનાર માતૃ એટલે કે પતિત અથવા અનાથ થતો. ઉપનિષદોના અંત સમયે આ સંસ્કાર રરજિયાત બન્યો. પિતામહના મત પ્રમાણે પિતા, પિતામહ, કાકા અથવા

મોટાભાઈ વિદ્યાર્થીને ગુરુ પાસે લઈ જતા. દરેક જાતિને માટે જુદીજુદી ઋતુઓ હતી. આ ક્રિયા કરતા પહેલાં એક છત્ર બનાવવું પડતું. તેની નીચે ક્રિયા થતી અને ગણેશ, લક્ષ્મી, મેધા, શ્રદ્ધા, સરસ્વતી વગેરેની પૂજા થતી. ખીજે દિવસે માખાપ સાથે બોજન તથા સ્નાન કરી કોપિન પહેરીને વિદ્યાર્થી આચાર્ય પાસે જતો. આચાર્ય મંત્રો ઉચ્ચારી તેની કમરે કંદોરો બાંધતા. બ્રાહ્મણ માટે મુંજનો, ક્ષત્રિય માટે ધનુષ્યદોરીનો અને વૈશ્ય માટે જિનની દોરીનો મેખલા (કંદોરો) બનાવવામાં આવતો. ત્યારપછી પવિત્ર જનોઈ વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવતી. બ્રાહ્મણ સુતરાઉ, ક્ષત્રિય જિનની તથા વૈશ્ય શણની જનોઈ પહેરી શકતો. તે પછી વિદ્યાર્થીને મૃગયમ્ અને દંડ આપી આચાર્ય વિદ્યાર્થીના હૃદયનો સ્પર્શ કરતા. વિદ્યાર્થીને અચલતા માટે પથ્થર પર ચઢાવતા. ત્યારબાદ તેને જમણે હાથ પકડી તેનું નામ પૂછતા અને અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરતા તથા બલિદાન આપતા. તે સમયે સાવિત્રી મંત્ર શીખવાડાતો. ગાયત્રી મંત્ર શીખરાડ્યા પછી પવિત્ર અગ્નિ સળગાવવાની ક્રિયા થતી અને ભિક્ષા માટે વિદ્યાર્થીને મોકલવામાં આવતો. ત્રિશત્રપતમાં વિદ્યાર્થી મીઠા વગરનો ખોરાક ખાઈ શકતો.

(૧૨) વેદારંભ—ગૌતમે સંસ્કારની ગણતરીમાં વેદારંભ અને ગ્રાહનની ગણતરી કરી નથી. તેને બદલે ચાર વ્રતો (મહાનાગ્નિ, મહાવ્રત, ઉપનિષદ, ગ્રાહન) ગણ્યા છે. આ વ્રતો દિવસે માટે હતાં. વેદનો અભ્યાસ ઓછો થતાં આ વ્રતો ગયાં અને વેદારંભ સંસ્કાર આવ્યો. પહેલાં ઉપનયન અને વેદારંભ સંસ્કાર સાથે થતા. સંસ્કૃત બોલચાલની બાબા બંધ થઈ એટલે ઉપનયન સંસ્કાર જુદો પડ્યો. વેદારંભ સંસ્કારનો પહેલો ઉદ્દેશ વ્યાસ સ્મૃતિમાં મળે છે. આ સંસ્કાર ઉપનયનના સંસ્કાર પછી કોઈ મંગળ દિવસે થતો. આ સંસ્કાર લેનારને ગુરુ લૌકિક અગ્નિ પાસે બેસાડતા. ગુરુ ક્રિયા કરનાર બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી વેદનો અભ્યાસ શરૂ કરાવતા.

(૧૩) કેશાન્ત અથવા ગોદાન—ગૃહ્યસૂત્રે મુકાદમ સાથે આતુ વધુન કરે છે. આ સંસ્કારની ક્રિયા પહેલીવારની ઘડી મુકાવવા માટે છે. યુગ્મે આ સમયે દાનમાં ગાય અપાતી અને હન્યમને ભેટ અપાતી. આ ક્રિયા સોળમા વર્ષે થતી. જ્યારે નાની ઉંમરમાં લગ્ન થવા લાગ્યાં, ત્યારે કેશાન્ત બ્રહ્મચર્યના અંતનો સમય ગણવા લાગ્યો. સમાવર્તન વિદ્યાર્થીજીવનનો છેલ્લો સંસ્કાર હતો.

(૧૪) સમાવર્તન અથવા સ્નાન—બ્રહ્મચર્યના અંત સમયે આ સંસ્કારક્રિયા થતી. આ સંસ્કારનો અર્થ ‘યુગ્મે ઘેરથી પોતાને ઘેર ખાજા ફરવું.’ સ્નાન આ સંસ્કારનો મુખ્ય ભાગ હતો. બ્રહ્મચર્ય મોટું બલિદાન ગણાતું. વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્નાતક કહેવાતો એટલે કે તે વિદ્યાર્થી સ્નાન કરાવેલો ગણાતો. જે વિદ્યાર્થીએ યુગ્મે ઘેર પ્રતો કર્યા હોય તથા પૂજા બ્રહ્મચાર ન કર્યો હોય તે પ્રતરનાતક કહેવાતો. અને (વિદ્યા અને પ્રતો) પૂજા કરનાર ઉભયરનાતક કહેવાતો. આ સંસ્કાર લગ્નની મોગ્યતા પ્રમાણે આપતો. યુગ્મે-દક્ષિણમાં ગાયતુ દાન અપાતું. બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીની પાસે ધણા વિદ્યાર્થી આવે એવું આશીષ વચન અપાતું.

(૧૫) વિવાહ :—હિંદુ સંસ્કારોમાં વિવાહ અગત્યનો છે. ધાર્મિક ભગ્વતિ વધતાં વિવાહ સામાજિક ફરજ નહિ, પરંતુ તેને ધાર્મિક ફરજ તરીકે માનવામાં આવતો. વિવાહ એક બલિદાન ગણાતો. તૈતરીય બ્રાહ્મણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેને પત્ની નથી, તે બલિદાન વગરનો છે. તે અધુરું જ અંગ છે, કારણ કે તેને પત્ની નથી. રમૂતિએ આગમ પદ્ધતિને માને છે. વિદ્યાર્થી જીવન પછી માણસે વિવાહ કરવો જોઈએ એવું પણ તેમાં જણાવ્યું છે. પત્ની વગરનાને ધાર્મિક ક્રિયા માટે યોગ્ય ગણવામાં આવતો નથી.

વિવાહનાં કારણો :—બેતીની સરખાતમાં પત્ની (આધિક દષ્ટિએ, ઉપયોગી) ગણાતી. વિવાહ કૌટુંબિક જરૂરિયાત હતી. વિવાહ વંશ વધારવા માટે જરૂરી હતો. દેવો અને પૂર્વજોની પૂજા પ્રભેત્પત્તિ, ઉપર આધાર રાખતી. લગ્નનો અર્થ સ્ત્રીપુરુષનું એક રૂપ, પ્રેમ, ચેષ્ટા અને આકર્ષણ, એકરૂપ થવામાં મદદરૂપ થાય છે.

લગ્નની પદ્ધતિઓ :—રમૂતિઓએ લગ્નની પદ્ધતિઓ ગણાવી છે. બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજ્ઞપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, અને પૈશાચ. રમૂતિઓ પ્રમાણે પહેલી ચાર પદ્ધતિઓ પ્રસસ્ત છે અને બાકીની ચાર અપ્રસસ્ત છે.

૧. બ્રાહ્મ :—લગ્નની પવિત્ર અને વિકાસ પામેલ આ પદ્ધતિ છે. તે અનુસાર પિતા વિદ્વાન અને સંચારિત્રવાળા પુરુષને ધરણી સહિત કન્યા આપતો. કોઈ પણ જાતનો બદલો લેવાતો નહિ.

૨. દૈવ :—આ પ્રકારના લગ્નમાં સજ્જગારાએલી કન્યા યજ્ઞ કરનાર પુરોહિતને દક્ષિણા તરીકે આપી દેવામાં આવતી. પુરોહિતો આવી સ્ત્રીઓ મેળવતા. તેમને વધુ કહેવામાં આવતી.

૩. આર્ષ :—કન્યાના પિતા વર પાસેથી ગાયોની જોડી અથવા કોઈ બે સ્ત્રી કામદાનુસાર માગી લે અને લગ્ન કરાવી આપે તે આર્ષ લગ્ન કહેવાય. આ કન્યાની કિંમત નહોતી ગણાતી. પણ એક જાતની બક્ષીસ ગણાતી કે જે કન્યાને પાછી આપી દેવામાં આવતી. પુરોહિતોમાં આવી લગ્નો થતા.

૪. પ્રાજ્ઞપત્ય :—આશ્વલાયનના મતાનુસાર પિતા મનથી પસંદ કરેલ વર સાથે કન્યાને 'સાથે રહી ફરજો પૂરી કરજો.' એમ કહે અને લગ્ન કરાવી આપે તે પ્રાજ્ઞપત્ય લગ્ન કહેવાય. આમાં પ્રજ્ઞપતિનું ઋણ-જેટલે કે વસ્ત્રધૂ પાસેથી-પ્રભેત્પત્તિ અને પાલનનું ઋણ અદા કરવાની આશ્રી મામલામાં આવે છે.

(૫) આસુર :—કન્યાનાં સગને 'પૈસા આપી કરેલું' લગ્ન આસુર ગણાવું. આ એક જાતનો સોદો જ હતો. આવા લગ્નના રિવાજને કારણે લગ્ન પુખ્ત ઉંમર પહેલાં થઈ જતાં.

(૬) ગાંધર્વ :—પુરુષ અને સ્ત્રી પોતાની સંમતિથી કાંઈ ન જાણે તેમ છુપું લગ્ન કરે, તે ગાંધર્વ લગ્ન ગણાવું. શકુંતલા તથા દુષ્યંતનું લગ્ન આ પ્રકારનું હતું.

(૭) રાક્ષસ :—મનુના કથનાનુસાર વિલાપ કરતી, રડતી, ખૂંચે પાડતી, સગાંથી વિખૂટી પડેલી કન્યાનું હરણ કરી લગ્ન કરવું તે રાક્ષસ લગ્ન ગણાવું.

(૮) પૈશાચ :—આશવાયન યજુસૂત્ર પ્રમાણે જાંઘતી, ઘેનવાળી કે બેભાન સ્ત્રીને ઉપાડી લગ્ન કરે, તે પૈશાચ ગણાવું.

લગ્નોની છૂટ :—લગ્ન કરવાના નિયમો સામાજિક વિકાસને કારણે થયા. સમાજમાં સ્ત્રીપુરુષને એકથી વધુ સ્ત્રીપુરુષ સાથે લગ્ન કરવાની છૂટનાં હિસાબરહિત પ્રાચીન સાહિત્યમાથી મળે છે.

(૧) ગોત્રાન્તર વિવાહ અથવા બહિર્વર્ણીય લગ્ન (Exogamy) :—આ પ્રથા કાંઈ ને કાંઈ સ્વરૂપે ભારત તેમ જ ખીજા દેશોમાં તથા જંગલી, અર્ધસંસ્કારી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પ્રચલિત છે. આના કારણોમાં અદરબંદરતા જાતીય સખધી અટકાવવા, સ્ત્રીની કમ સંખ્યા, વર્ણસંસ્કરની ઉત્પત્તિ ન થાય, સાથે ઉછરેલા સંતાનોમાં જાતીય આકર્ષણનો અભાવ, કુટુંબની સ્ત્રીઓને કુટુંબનો વડો પોતા માટે રાખી લેતો હોવાથી તથા પોતાની જાતની વ્યક્તિઓની ગણતી ખવિત્રતા છે. સિંકારમાં નવી રોળાઓનો પરિચય થતો અને તેથી નવી રોળાઓનાં સ્ત્રીપુરુષો સાથે લગ્ન કરવામાં આવતાં. આ પ્રથાનું કારણ ઈર્ષ્યા અને ઠગઠ ન વધે તે હોવું એક એક યજુસૂત્રોમાં સંગોત્ર લગ્નની

મનાઈ નથી. ધર્મશાસ્ત્રના ઉત્તરકાલીન લેખકો સંગ્રામ અને સર્પિઝ લગ્નની મના કરે છે.

૨. અંતર્વિવાહ અથવા અંતર્લગ્ન પ્રથા (Endogamy):— આ પ્રથા અનુસાર એક વ્યક્તિ પોતાની યાત્રિમાં જ લગ્ન કરી શકે.

૩. વેદકાલીન અનુલોમ વિવાહ :—આર્ષ શુદ્ર કે દાસ કન્યાને પરણે અથવા વિપ્રાદિ વર્ણનો પુરુષ પોતાનાથી ઉતરતા ક્ષત્રિયાદિ વર્ણની કન્યાને પરણે તે પ્રકારના અનુલોમ વિવાહનાં અનેક દૃષ્ટાંત વેદકાળના સાહિત્યમાં છે.

૪. વેદકાલીન પ્રતિલોમ વિવાહ :—શુદ્ર પુરુષ આર્ષ કન્યાને પરણે તો પ્રતિલોમ વિવાહ કહેવાય. એવા પ્રતિલોમ વિવાહના દાખલા પણ થોડાક પ્રમાણમાં વેદસાહિત્યમાં મળે છે.

૫. ઉત્તરકાલીન અનુલોમ પ્રતિલોમ વિવાહ :—વેદકાળ પછીના કાળમાં વર્ણાંતર લગ્નને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નહોતું, પરંતુ નભાવી લેવામાં આવતું. એમાં સામાન્યતઃ અનુલોમ વિવાહની જેવી છૂટ ગણાતી તેવી પ્રતિલોમ વિવાહની જાગ્યે જ ગણાતી.

૬. વર્ણાંતર વિવાહનો નિષેધ—હેવટે આગળ જતાં પ્રતિલોમની જેમ અનુલોમનો પણ નિષેધ થયો.

ઋગ્વેદ તથા અથર્વવેદ અનુસાર પુખ્ત ઉંમરનાં ઓપુરુષો લગ્નની પસંદગી કરવાને લાયક થાય ત્યારે તેમનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ. વૈદિક ક્રિયાઓમાં પ્રણયલગ્ન અને સંતાનોત્પત્તિ માટે પુખ્ત વયનાં હોય તેનાં વરવધૂનો ઉલ્લેખ આવે છે. ઓઝો પોતાની મેળે વર ખોળી લેતી. ગૃહ્યસૂત્રો પ્રમાણે માન્યાય પુત્રોને પુખ્ત ઉંમરે પહોંચતાં પરણાવી દેતાં. પરાચર ગૃહ્યસૂત્ર પ્રમાણે લગ્ન કરેલ જોડું પ્રેમની તથા દુઃખ સહન કરવાની કસોટી માટે ત્રણ દિવસ સુધી મીઠાવાળા ખોરાક નહોતું ખાઈ શકતું. વરવધૂ જમીન પર જ સૂઈ રહી શકતાં

અને ત્રણ રાત, છ રાત અથવા એક વરસ સુધી સાથે ન રહી શકતાં. લગ્નની ઉંચર સમય જતાં જોણી ચતી ગઈ. આત્મ કારણ પરદેશી કુમલાખોરો - (ગ્રીક, એક્ટ્રોઅન, પાર્થિયન, સિથિયન, મુસલમાન) છે. આને કારણે બાળલગ્નની પ્રથા શરૂ થઈ. ઉત્તરકાલીન રમૂતિઓએ લગ્ન કરતી કુમારિકાઓના પાંચ વિભાગ પાડ્યા છે :—(૧) નગ્નિકા, (૨) ગૌરી-૮ વર્ષની, (૩) શાહિણી-૯ વર્ષની, (૪) કન્યા-૧૦ વર્ષની, (૫) રજસ્વલા-૧૦ વર્ષ ઉપરની.

કન્યાની યોગ્યતા :—મુદર જોના શુભો વિષે મતભેદ છે. ભારદ્વાજ ગૃહ્યસૂત્ર પ્રમાણે ધન, સૌંદર્ય, શુદ્ધિ અને કુળનો લગ્ન સમયે વિચાર કરવામાં આવે છે. બાણ શુભ ચિહ્નો (હંસગામિની અથવા ગજગામિની, કામળ અંગો, દાડમતી કળી જેવા દાંત, પાતળી કામળ કમર)વાળી સ્ત્રી લગ્ન માટે ઉત્તમ છે. સ્ત્રી માંદલી હોય, 'વાળ વગરની હોય, લાલ આખોવાળી હોય તે લગ્ન માટે વળ્ય' છે. વિધવા લગ્નની મનાઈ હતી. કન્યા વર કરતાં નાની હોવી જોઈએ. તેનામાં જીતવ પથ્ય હોવું જોઈએ.

વરની યોગ્યતા :—બધી રમૂતિઓ પ્રમાણે જેનું 'અલ્પયય' પૂર્ણ થયું હોય તે જ લગ્નને માટે યોગ્ય છે. વરાહ ગૃહ્યસૂત્ર પ્રમાણે વરે ક્રોધ જીલ્લો હોવો જોઈએ અને આનંદી વિચારોવાળો હોવો જોઈએ. પુરુષત્વની ખાસ જરૂર છે એટલે કે વર વીર્યવાન હોવો જોઈએ. લોકાધી ત્યજ્યેલ, જીવમાંથી મુક્ત થયેલ, બીજી યાત્રિનો, રોગથી ખાડિત, લકવાવાળો, વીર્યહીન, સજાત્ર, અધ તથા બહેરો પુરુષ વર થવાને લાયક નથી.

લગ્ન ક્રિયાઓ :—ગ્રામીન યુગમાં લગ્ન સાદું હતું. પુરુષને સ્ત્રી અમુક નિયમોનુસાર આપવામાં આવતી હતી કે નથી તેઓ પતિપત્ની થાય. પાછળથી દરેક જાતિએ ક્રિયાઓ, રિવાજો અને

હિંમોને જન્મ આપ્યો હતો. લગ્ન જ્ઞાનદનો પ્રસંગ હોવાને કારણે મિજબાની, સંગીત, વૃત્ત, ઘર તથા કન્યાનો શયમાર વગેરેએ પ્રવેશ કર્યો. અથવેવેદમાં વરને ઘેર જતી કન્યાનું ચિત્ર આપ્યું છે.

લગ્નના દિવસે કન્યાને સ્નાન કરાવનાર્થે આવતું. પછી રતોત્રે ઉચ્ચારાતાં ઉચ્ચારાતાં વચ્ચે પહેરાવતાં. મા આંસુ સારતી. લગ્નક્રિયા શરૂ થતી, તે સમયે જે ક્રિયાઓ થતી તે મૃદ્યસૂત્રોમાં નીચે પ્રમાણે બતાવી છે.

પારક્ષર ગૃહ્યસૂત્ર

બૌધાયન ગૃહ્યસૂત્ર

૧. અધ્યં અને મધુપકં

૨. વસ્ત્ર પરિધાનમ્

૩. સમગ્ધાન

૪. વધ્વાસહ નિષ્ક્રમણ

૫. સમીક્ષણમ્

૬. અગ્નિ પ્રદક્ષિણમ્

૭. વૈવાહિક હોમ

૮. લાળ હોમ

૯. પાણિમદણમ્

૧૦. અસ્મારોદણમ્

૧૧. ગાથાગ્ધાનમ્

૧૨. અગ્નિ પરિક્રમણ

૧૩. શેષ લાળ હોમ

૧૪. સપ્તપદી

૧૫. મૂર્ધાન્નિષેક

૧૬. સર્વદશનમ્

૧૭. હૃદયરપથ

૧૮. અભિમંત્રણ

૧. વરપ્રેક્ષણમ્

૨. પાદાણુ ભોજન

૩. નાંદીમુખ વિવાહ હોમ

૪. કન્યાની પાસે વરગમન

૫. સમીક્ષણમ્

૬. દરતમદણમ્

૭. સપ્તપદી

૮. અધ્યં અને મધુપકં

૯. અધ્ધંકારણમ્

૧૦. અદિતિ હોમ

૧૧. હૃદયરપથ

૧૨. કર્ણેન્નય

૧૩. પાણિમદણમ્

૧૪. અગ્નિ પ્રદક્ષિણમ્

૧૫. અસ્મારોદણમ્

૧૬. લાળહોમ

૧૭. બીજી અગ્નિ પ્રદક્ષિણા

૧૮. પ્રજાપત્ય નલિધાન

૧૯. વૃષભચર્માશિલણ
૨૦. ગ્રામવચન
૨૧. આચાર્યદાન
૨૨. ધ્રુવ દર્શન
૨૩. ત્રિરાત્રવ્રત
૨૪. આવસર્ય કોમ
૨૫. ઉવાહનમ્
૨૬. ચતુર્થી કમ્
૨૭. મૂર્ધાભિર્સિચનમ્
૨૮. રથભિપાકપાચન
૨૯. લગ્ન વફાદારીનો પહેલો પાઠ
૩૦. ગર્ભદાનમ્

૧૯. ઉદાહ અથવા વિયોગ
૨૦. ગૃહપ્રવેશ
૨૧. વૃષભચર્માશિલણ
૨૨. ધ્રુવ, અરુણી અને સપ્તર્ષિ દર્શનમ્
૨૩. ત્રિરાત્રવ્રત
૨૪. ચતુર્થી કમ્
૨૫. ઉપપ્રવેશનમ્

મંડલિક તથા ગદાધરે લગ્નની ક્રિયાઓ આપી છે, તેમાં તફાવત છે. આધુનિક સમાજમાં કેટલેક જાણે નીચેની લગ્નક્રિયાઓ જણાય છે.

૧. વાગ્દાન (વિવિશાળ):—લગ્નની પ્રથમ ક્રિયા વિવાહ છે. એ વરકન્યાના માળાપ લગ્નનું વચન આપે, તે વાગ્દાન (વિવિશાળ) કહેવાય છે. જ્યોતિષ પ્રમાણે મંગલ દિવસે બેચાર કે આઠ જથ્થે વરને ઘેર જઈ લગ્નની આજ્ઞા નક્કી કરવાની હોય છે. વરનો બાપ કન્યાને ચોખા, કપડાં અને ફૂલોથી વધાવતો.

૨. લગ્ન ક્રિયા :—લગ્નક્રિયા મહિનાના શુક્ર પક્ષમાં મંગલ દિવસે થતી.

૩. મૃદાહરણ :—લગ્ન પહેલાંના ત્રીજા, પંચમી, સાતમી અથવા નવમી દિવસે ઉત્તર દિશામાં માટી લેવા જવાની ક્રિયા આપ છે.

૪. ગણેશ પૂજા :—લગ્ન પહેલાં ગણેશની પૂજા થતી.

૫. ઘટિકા :—લગ્નના દિવસે ઘટી (પાણી ચક્ર)ની સ્થાપના થાય છે આ ક્રિયા પ્રચલિત નથી.

૬. વિવાહસ્નાન :—વર કન્યા, પોતાને ઘેર સ્નાન કરી વસ્ત્રો સજીને પોતાને સજીયારે છે.

૭. જાનુ :—કન્યાને ઘેર આવતાં વર ગૃહદારે ઉભો રહે છે ત્યાં સ્ત્રીઓ પાણી તથા ભોજનથી તેનો સત્કાર કરે છે.

૮. મધુપર્ક :—વરને સસરા તરફથી આદરસત્કાર સાથે મધ અપાય છે.

૯. વરપૂજા :—સસરા વરને અત્તર, માળા તથા પવિત્ર દોરા અને ઘરેણાંથી સત્કાર કરતા. લોકિક અગ્નિ પ્રગટાવાતો. ગૌરીપૂજા થઈ કન્યાને મામા લાવતા.

૧૦. વસ્ત્રપરિધાપન :—વર કન્યાને વસ્ત્રો આપે છે.

૧૧. સમંજન :—કન્યાનો બાપ વરવધૂને અંજન કરે છે, કારણ કે અંજન રનેહતુ પ્રતીક છે.

૧૨. ગોત્રોચ્ચાર :—કન્યાદાન પહેલાં ગોત્રો તથા પૂર્વજોનાં નામ ઉચ્ચારાય.

૧૩. કન્યાદાન :—કન્યાદાનની ક્રિયા ગૃહસૂત્રો પ્રમાણે પિતા વડે થાય. પિતા કન્યાનું દાન કરે છે.

૧૪. શરતો :—કન્યાની પવિત્રતા, ધન અને ઇચ્છામાં દખલ ન કરવી. જા સમયે બાહ્યોને દક્ષિણા અપાતી.

૧૫. સચન :—કન્યા કહે આપી તેનો જવાબ—‘કામે આપી.’ વરકન્યાને કહે છે ‘વીરોને જન્મ આપ’.

૧૬. કંકણ અર્પન :—સ્થાનધન અથવા મંગલસૂત્ર પણ આને કહેવામાં આવે છે. આ ક્રિયા મહત્વની છે.

૧૭. વધૂના આદરણીય વિકાસ :—કન્યાને પુખ્ત ઉંમરની જાણીને વર કહે છે. ‘પહેલાં સોમની વધૂ થા, પછી ગાંધર્વની થા.’

ત્યારપછી અગ્નિની યા અને ચોથી મારી-માનવની યા. હિંદુ માન્યતા છે કે જુદા જુદા દેવો કન્યાના વિકાસ માટે તેની પાસે આવે છે.

૧૮. રાત્રીભૂત :—રાત્રીભૂત, જય, અણધારતાં અને લાજ ધર્યાદિ હોમ છે. લાજ હોમ શાંતિ માટે છે.

૧૯. પાણીપ્રહણ :—વર વધૂનો જમણો હાથ પ્રહણ કરે છે.

૨૦. અરમોદાહણ :—પત્નીને પતિભક્તિમાં અચળ બનાવવા પતિ કહે છે 'પત્યર પર ચઢ અને પત્યર જેવી સ્થિર થા.'

૨૧. નારી પ્રશંસા :—વર નારી પ્રશંસાનું ગીત ગાય છે.

૨૨. અગ્નિ પ્રદક્ષિણા :—ભેડું અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરે છે. લાજહોમની ક્રિયાઓ ફરી યાય છે.

૨૩. સતપદી (સાત પગલાંની ક્રિયા) :—વર કન્યાને કહે છે, 'પહેલું' પગલું રસ માટે, ખીજું ફળના રસ માટે, ત્રીજું ધન વૃદ્ધિ માટે, ચોથું સુખ માટે, પાંચમું પશુઓ માટે, છઠ્ઠું ઋણીઓ માટે અને સાતમું પગલું, ભરી મારી સાથે એકરૂપ થઈ જા' સતપદીનાં સાત પગલાં પ્રેમ, તેજસ્વિતા, તક, શાંતિ, આશીર્વાદ, પ્રેમ અને પવિત્રતાનાં સૂચન માટે હતાં.

૨૪. અભિસિચન :—આમાં મંત્ર બાણીને કન્યાના મરતક પર જળનું સિચન કરવામાં આવે છે.

૨૫. હૃદય સ્પર્શ :—વર કન્યાના હૃદયનો સ્પર્શ કરે છે અને કહે છે 'મળપતિ તને મારી સાથે એકરૂપ બનાવે.'

૨૬. સિદ્ધરક્ષાન :—વર કન્યાની સેંથીમાં સિદ્ધર પૂરે છે.

૨૭. વૃષભચમદાહણ :—વર કન્યાને વૃષભચમ પર બેસાડે છે.

૨૮. રથાનિક રિવાજો :—ગામવચન એટલે કે રથાનિક રિવાજોનુસાર વર કન્યાની ગર્ભ પ્રચલિત પ્રધાને અનુસરે. દા. ત. એક રિવાજ અનુસાર વર-કન્યા વડનો સ્પર્શ કરે છે.

૨૯. દક્ષિણ :—પુરોહિતને લગ્નક્રિયા પૂરી થતાં બેઠા બાપવામાં આવે છે.

૩૦. ધ્રુવતારા દર્શન :—કન્યાને સપ્તર્ષિ અથવા ધ્રુવતારા બતાવવામાં આવે છે.

૩૧. ત્રિરાત્રવ્રત :—ત્રણ રાત્રિ સુધી મીઠા વગરનો ખોરાક તથા વિશેષ આ વ્રતમાં છે.

૩૨. કન્યાગમન :—૨૫ કે માફમાં કન્યાને બેસાડી વરને ઘેર લઈ જવામાં આવે છે.

૩૩. શુદ્ધઅગ્નિ સ્થાપન-અતુર્થકર્મ :—લગ્ન પછી ચોથા દિવસે ઘરમાં અગ્નિ પ્રગટાવી ખોરાક તૈયાર કરવામાં આવે છે. વર વાણ, સૂઈ, ચંદ્ર અને ગાંધર્વની રક્ષણ માટે પૂજા કરે છે.

૩૪. સહભોજન :—અતુર્થકર્મને અંતે પતિ પત્નીને ખવડાવે છે. આ એકશ્પતાનું પ્રતીક છે.

૩૫. લગ્નચોરી કાઢવાનો સમય :—લગ્ન પછીના ત્રીજા દિવસે ચોરી કાઢવામાં આવે છે.

લગ્ન સ્થાયી અને અનિવાર્ય એકતા ગણાય છે. તે કામચલાઉ કરાર નથી. સારીરિક સંબંધનાં પ્રતીકો પણ લગ્નક્રિયામાં હોય છે. લગ્ન સુખી નીવડે તે માટે દેવ પ્રાર્થનાઓ લગ્નક્રિયામાં હોય છે.

(૧૬) અંત્યેષ્ઠિ :—આ હિંદુ જીવનનો છેલ્લો સંસ્કાર છે. મરણ પછી મરનારના વારસો મરણક્રિયા કરે છે. બોધાવન પિતૃમેધ સૂત્રો કહે છે. 'સંસ્કારોથી મનુષ્ય આ લોક જીવે છે.' મરણ પછીના 'સંસ્કારોથી તેને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ધાર્મિક ક્રિયા કરનારાઓ દહનક્રિયાની વધુ ચિંતા કરે છે.

મરણક્રિયાનાં કારણો :—મૃત્યુલય, પુનર્જન્મમાં સુખપ્રાપ્તિ, મૃત્યુ બાદ આત્માની હયાતી, લય અને પ્રેમની લાગણીઓ, મૃતદેહને

દહન કરવાની વૈજ્ઞાનિક અરિયાત, જૂનને કાઢવાના કારણે મરણક્રિયા (દહન અથવા દહનક્રિયા) થાવ છે. તે ક્રિયા સમયે મંત્રોચ્ચાર કરવાનું કારણ મૃત આત્માને યમ સ્વર્ગમાં લઈ જાય તે છે.

મરણક્રિયાના ચાર ભાગ પડે છે. (૧) અભિસિંચન, (૨) સ્મશાન યિતિ (મડદાનું સ્નાન અને ચિતા), (૩) ઉદકકર્મ (અંજલિ), (૪) શાતિકર્મ.

ગૃહ્યસૂત્રો અનુસાર વાંસની ઠાંઠી બનાવી, દક્ષિણ તરફ મડદાનું માથું રાખવાનું હોય છે. સ્નાન કરાવી જૂના વસ્ત્રો કાઢી નવાં પહેરાવવામાં આવે છે. સ્મશાનયાત્રામાં મુખ્ય વિલાપ કરનારને આગળ રાખવામાં આવે છે. મડદું ચિતામાં મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તેના કપડાના બધા બંધનો તોડવામાં આવે છે. દોશઓ પણ તોડવામાં આવે છે. મરણ પામેલાને—બાહ્ય હોય તો સોનાનો કકડો, ઘનિય હોય તો બાણ અને વૈશ્ય હોય તો ઝવેરાત આપવામાં આવે છે. પતિ સાથે જીને બાળવાનો એટલે કે સતીનો રિવાજ લુપ્ત થયો છે. દાહ દેવી વખતે કહેવામાં આવે છે, 'અગ્નિ, આ સરીરને દુઃખ આપ્યા વગર ખાસ કરીને'. મરણશોક બૂલવા પુરાણો વંચાય છે. ઉદકકર્મ એટલે મરણના સાતમા કે દસમા દિવસે નદી કે તળાવમાં સગાંઓ નાહીને પ્રજ્વલિતને અંજલિ આપે છે. સ્નાન પછી કાંઈ પવિત્ર ધાતુવાળી જગ્યાએ બધા બેસે છે ઇતિહાસપુરાણની વાતોથી શોકાશ્રતોને દિલાસો આપવામાં આવે છે. બધા ઘેર આવે છે ત્યારે પાણી છાંટી ખીજે સ્પર્શ કરે છે. અપવિત્રતા એટલે કે સૂતકના સમય માટે મતભેદ છે સૂતકનો સમય બાહ્યસુશ્રિય માટે દસ, વૈશ્ય માટે પદર અને યદુ માટે એક માસ કહેવામાં આવ્યો છે, મડદાના અસ્થિ વીણી દાટવાની અથવા નદીમાં પધરાવવાની ક્રિયા પણ હોય ॥ શાતિકર્મમાં દસમા દિવસે સવારમાં રોવા કૂટવાનું હોય છે. પિતૃગેય અથવા સ્મશાનની ક્રિયા એટલે કે મૃતદેહના અવશેષોની કળર

આંધવાનો રિવાજ મુસલમાનો તથા ખ્રિસ્તીઓમાં છે. મૃતદેહને બલિદાન આપવાની ક્રિયા બ્રહ્મીય સમયમાં હોય છે. પિંડ અથવા ચોખાના લાકડા પહેલા દિવસે મૃતને અર્પવા જોઈએ. તે દિવસે પાણી અને દૂધ ખુલ્લામાં ગૂંઠવામાં આવે છે. બાર દિવસ સુધીની અમુક બલિદાનની ક્રિયા થાય છે. ક્રિયાનો અંત બ્રહ્મભોજનથી થાય છે. બોરાક એક વર્ષ સુધી અપાય છે, કારણ કે આત્માને યમદાર સુધી પહોંચતાં એક વર્ષ લાગે છે એવું માનવામાં આવે છે. સપિંડીકરણમાં ૧૬ શ્રાદ્ધ કરવામાં કરવામાં આવે છે. બૌદ્ધના મૃતદેહને સમાધિમાં બેસાડવામાં આવે છે. ગર્ભવતી બીને બીધાયનના મત પ્રમાણે બાળકને બચાવી બાળવામાં આવે છે. પરિવાજકો, સાધુઓ અને ધર્મપ્રચારકોના મૃતદેહને આઈમાં નાખી શિક્ષાનો વાડકો આપી મંત્રોચ્ચારથી તે આઈ પૂરી દેવામાં આવે છે.

જીવન ભેદમય છે. સંસારચક્રની માફક જન્મોત્તરી ઘટમાળ છે એમ માનવામાં આવે છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ માર્ગ (કર્મમાર્ગ, ઉપાસનામાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ) માનવામાં આવ્યા છે. સંસ્કાર ૫. સંસ્કારનું મહત્ત્વ માનવ લાગણીઓ તથા માન્યતાઓને કારણે ઉત્પન્ન થયા છે. સંસ્કારથી સમાજમાં નીતિનું ધારણ જળવાઈ રહે છે, એવું માનવામાં આવે છે.

૧૫. ભારતની પ્રાચીન શૈક્ષણિક

વેદકાલીન શિક્ષણ તે સમયના વિચારો અને જીવનને લગતું હતું. વેદના વિષયનાં બે પાસાં-ધર્મ અને ધર્મ હતાં. ધર્મ અમુક ક્રિયાકાંડોથી 'મળતું' ન દેખાય તેવું

૧. વેદકાલીન શિક્ષણ ધર્મ હતું. ધર્મ જે સજ્જનન કરતું છે, તે શાસ્ત્રોથી જાણી શકાય છે. ક્રિયાકાંડોના ત્રણ વિભાગ પડે છે :—(૧) કર્મકાંડ, (૨) ઉપાસના-કાંડ, (૩) જ્ઞાનકાંડ

મંત્રો (મનન શબ્દ પરથી)નો ઉપયોગ ઋષિઓ ઈશ્વરની પ્રશંસા અને કામનાઓ પૂરી કરવા માટે કરતા. મંત્રના ત્રણ અર્થ—અધ્યાત્મ-જ્ઞાન, નૈતિકતા (સુષ્ટિનો) અને ધાર્મિક-હોય છે. આદ્ય પ્રાચીન મંત્ર છે. તેમાં એક અક્ષરનો 'ઓમ' (ૐ) અથવા પ્રભુવ (અક્ષર કહેવાતો તે) મંત્ર છે કે જે મૂળ વેદમંત્ર ગણાય છે. નિવિદ ખીજી પ્રાચીન મંત્ર છે. તેમ મૂળ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે. પ્રભુપતિએ સજ્જનની ઈચ્છા થતાં એક વર્ષ સુધી તપ કર્યું ત્યારપછી જાર વખત પહેલો શબ્દ બોલ્યા કે જેમાંથી વિશ્વ ઉદ્ભવ્યું. જાર એકસ્વરી અક્ષરનો શબ્દ નિવિદ તરીકે જાણીતો છે. મંત્રોના સંગ્રહો સંહિતા કહેવાય છે. વેદ મંત્રોની સંહિતાઓ (ઋક, સોમ, વણુ અને અથર્વ) ઈન્દ્રવેપાયન વેદવ્યાસે ગાહવી અને પહેલીવાર તેમના સિષ્યોને-પૈલ, વેદવ્યાસન,

કૈમિનિ અને સુમન્તુને સિખવી. વેદમંત્રમાં વિગતો પાંચ પ્રકારની છે :
 ૧. કયા કાષિતો રચેલો છે તે, ૨. હંદ, ૩. કયા દેવને સંબોધાયેલો
 છે તે, ૪. હેતુ, ૫ અર્થ. વેદના આઠાણ વિભાગમાં પ્રહર વિશે માહિતી
 હોય છે. આઠાણપુસ્તકો વિધિ અને આશીર્વાદની દૃષ્ટિએ, જોઈ શકાય.
 આઠાણ-સાહિત્યનો અમુક ભાગ આરંભક કહેવાય છે. પ્રહરારીઓ જે
 હવે કયાં સિવાય પોતાનો અભ્યાસ માત્ર સખવાંતી ઈચ્છા રાખતા
 હતા, તે આરણ્યમન કહેવાતા. તેઓ કાષિઆશ્રમોમાં રહેતા. જ્યાં તેઓ
 રહેતા તેને અરણ્ય કહેવામાં આવતું. પ્રહર, સજ્જન, આત્મા, અમરત્વ
 વગેરે વિશેના આધ્યાત્મિક ચિંતનના અર્થો આરણ્યક કહેવાતા. આરણ્યકો
 વામપ્રથે માટે, ઉપનિષદો સન્મ્યાસીઓ માટે અને પ્રહરો ગૃહસ્થો
 માટે હતાં. યજુર્દ્વાર પ્રહરની પૂજા થતી. બલિદાનો વેદોના અગ્નિને
 અર્પાતાં. મનુષ્યો અગ્નિદ્વાર પ્રહરને પહોંચતા. વિરાટ પુરુષ સજ્જનની
 ઈચ્છા કરતાં સૃષ્ટિને સજ્જે છે. યજુ માટે આદાન, અગ્નિ
 અને આકૃતિ જરૂરી છે. પુરુષ પ્રજાપતિ છે. યજ્ઞોમાં જુદા જુદા
 દેવોની પ્રાથના કરવામાં આવે છે, પરંતુ સર્વોત્તમ પ્રહર જ પ્રાથમ
 છે. યજુનું બલિદાન તે આત્મબલિદાન છે. પ્રાણીઓના બલિદાનને
 બદલે પાછળથી ચોખ્ખા કે જવની રાટલીનું બલિદાન અપાતું. યજ્ઞોના
 ચાર પ્રકાર હતા—(૧) દ્રવ્યયજ, (૨) તપોયજ, (૩) યોગયજ,
 (૪) સ્વાધ્યાય યજ-જ્ઞાનયજ. યજ્ઞોના સિદ્ધાંત બલિદાનનો હતો કે
 જોનાથી મનુષ્ય તેના સજ્જક માફક પદ્ધતિને રાખી શકે અને જગતમાં
 જાવી શકે. મનુષ્ય યજ્ઞોથી આત્મવિકાસ સાધી શકે. પાંચ મહાયજ્ઞો
 હતા:—(૧) દેવયજ, (૨) પિતૃયજ, (૩) પ્રહરયજ, (૪) જૂતયજ, (૫) તૃપ્ત-
 યજ્ઞવેદમાં યજ્ઞો અમુક દેવોના આદર માટે છે. અગ્નિ દરેક ઘરનો દેવ
 છે કારણ કે અગ્નિ જીવનનું મૂળ છે. તે યજ્ઞથી સવારસાંજ પૂજાય
 જે-તેને શ્રેષ્ઠ વસ્તુનું બલિદાન આપે, તે અગ્નિદોષ કહેવાય છે.
 અમરતાનું પીણું એટલે કે અમૃત હતું. સત્ર વેદકાલીન સમયમાં
 રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ હતા. તે નીતિ, આધ્યાત્મિક વિકાસ તથા સાહિત્ય

અને શિક્ષણ માટે ઉત્તમ હતો. ક્રિયા કરનાર યજ્ઞમાન વિદ્વાનેને 'આપ્ત' વર્ષ જમાડતો. યાગના પાંચ ભાગ હતા:—(૧) દીક્ષણીય ઇષ્ટિ, (૨) પ્રાચનિય (આતિથ્ય) ઇષ્ટિ, (૩) પ્રાવણ્ય ક્રિયા, (૪) પશુમાગ, (૫) સોમયાગ. વેદના બે વિભાગ છે. કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ. ઋગ્વેદમાં સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર છે.

ઋગ્વેદમાં સાદા જીવન માટે ઉચ્ચ વિચારોનાં રતોત્રો છે, ઋગ્વેદસંહિતામાં કર્મપાથ અને પદ્મપાથ છે. કર્મપાથ જે વિકૃત કહેવાય છે, તેના આઠ પ્રકાર છે—

૨. ઋગ્વેદમાં અવ્યાસને [૧] જરા, [૨] માલા, [૩] શિખા, લગતા ઉચ્ચારણો [૪] રેખા, [૫] પ્વજ, [૬] ઈંડ, [૭] રથ, [૮] ધન. ઋગ્વેદનાં મંડલો

(વિભાગો) જુદા જુદા ઋષિઓના નામે છે. ઋગ્વેદની રચનાનો સમય સર્જનનો સમય હતો. પછી ટીકાનો સમય આવ્યો. ઋગ્વેદ બે પ્રકારનાં શિક્ષણમર્યાદાને સૂચવે છે તેમાં ઋષિઓ તપમાં લગ્ન થએલા વિશેના અને તપના બંધે નીચલી કોટિનાને ઊંચી કોટીના બનાવવા વિશેના ઉદ્દેશો છે. તપના પ્રકારો જુદા જુદા છે :—[૧] કૃચ્છંચાદ્રાવણ્ય, [૨] સ્વર્ગપ્રાપ્તિત્વ તપ, [૩] મહત્. ઋષિઓ ઇન્દ્રિયોત્તર માટે જન્મસોમા રહેતા. ઋષિ-શ્રુતિઓ વધુ જ્ઞાન મેળવતા, ત્યારે તેમના પુત્રને જ્ઞાન આપતા. ઋષિવૃંદ દરેક કુટુંબ વેદકાલીન જ્ઞાણા હવુ. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ આવતા અને તેમને કેળવણી અપાતી. 'સખ્યા' શબ્દ 'સાથે શિક્ષણ પ્રાપ્તનાર' માટે વપરાતો. વેદની ગાવાની મહત્તા વધુ હતી. સાત હોદો જાણીતા છે. (૧) ગાયત્રી, (૨) પંકિત, (૩) અનુષ્ટુપ, (૪) જુહતિ, (૫) વિરાજ, (૬) તૃશ્વપ, (૭) જગતિ. પરોક્ષમાં દરેક વિદ્યાર્થીને વેદના મંત્રો ઉચ્ચારવા પડતા હતા. એવું મનાય છે કે શ્રુતિ અથવા વેદ જ્ઞાનને ગાયના કરે. અક્ષરો અને લખાણ શિક્ષણને મદદરૂપ થયું.

ઋગ્વેદશિક્ષણમાં સાચા ઉચ્ચારણ મહત્ત્વ હતું. પાછળથી

તેની સમજૂતી વધુ અગત્યની ગણવા લાગી. ઋગ્વેદ પરથી જણાય છે કે યુરુશિષ્યને પોતાને ઘેર રાખતા અને અંમુક આચારો પ્રતાપારિતરીકે પગાવવામાં આવતા. મોટા જૂથને આઠણ સંઘદારા શિક્ષણ મળતું. તે સંઘ જ્ઞાનના વધારા માટે તથા ચર્ચા માટે હતો. બ્રહ્મ સર્વોપરી છે, જેમાં સર્જન અને દેવો સમાયેલા છે. જે તેને જાણે છે, તે તેમાં સમાર્પ જાય છે. એક રતોત્રમાં વિષ્ણુને (સર્વોપરી આત્મા) બ્રહ્મ કહ્યા છે કે જે વિશ્વમાં ફેલાયેલા છે. તે સમયે જ્ઞાતિપ્રથા હોય તેમ લાગતું નથી. બધા બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી શકતા. અંબરિષ રાજા રાજર્ષિ (રાજા ઋષિ હોય તે) કહેવાતા. પુરુમિદ્ધ અને અજમિદ્ધ રાજર્ષિઓ હતા. પત્ની યેનકિયામાં બાગ લેતી. સ્ત્રીઓ પણ ઋષિકાઓ (સોપામુદા, કદ, જુદાં, યમી, ઉવશી વગેરે) હતી. બ્રહ્મવાદિની શિક્ષણ નિયમનને કારણે હતી. શિક્ષણને સ્ત્રીઓને પણ અધિકાર હતો. અનાયને વેદ બાંધવા દેવામાં આવતો નહોતો.

ઋગ્વેદનું શિક્ષણ ધાર્મિક હતું અને તે યોગ્ય વ્યક્તિઓ માટે હતું. જેને બ્રહ્મ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેમને માટે તે હતું. બીજાઓ પોતાને યોગ્ય શિક્ષણ લેતા. ઋગ્વેદના મંત્રોમાં સુધાર, વેદ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવનારના ઉલ્લેખ છે. વેદનાં ૭ અંગો—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિર્કૃત, હંદ અને જ્યોતિષ)ને સુરત વિદ્યાને જરૂરી માને છે. આદ્ય જીવન અને શિક્ષણ જે વેદકાલીન ઋષિઓનું હતું, તે દેવનું આદર્શ બન્યું.

સામ, યજુ અને અથર્વવેદ સંહિતાઓ આઠણમંથેના સમયમાં લખાઈ હતી. આ સંહિતાઓ

૩. બાકીના વેદોમાં અભ્યાસને લગતા ઉચ્ચારણો

કર્મકાંડની ક્રિયાઓની પદ્ધતિઓ છે. ૧૬ પુરોહિતો નીચે પ્રમાણે ગણાવવામાં આવે છે.

૧. દોહા અને તેના સહાયકો (મિત્રાવરુણ, અગ્નિવાક, આવસ્તુત)
૨. ઉદગાત્ર અને તેના સહાયકો (પ્રસ્તોત્ર, પ્રતિહત્ર, સપ્તશ્વય)
૩. અધવધુ અને તેના સહાયકો (પ્રતિષ્ઠાત્ર, નેષ્ટ, ઉન્નેત્ર)

૪. બ્રહ્મ (બ્રહ્મા) અને તેના સહાયકો (બ્રાહ્મણાન્નસિન્
અગ્નિધ, પોત્ર)

આ સોળે તત્ત્વજ્ઞ કહેવાતા. નીચલા દરજ્જાના પુરોહિતો અધવધુના સહાયકો (શમિત્રિ, વૈકત્ર, ચમસાધવધુ) હતા. કૌશિનક્રિનાએ ૧૭મો તત્ત્વજ્ઞ ઉમેર્યો, જેને સદશ્ય કહેવામાં આવતો કે જે યજ્ઞક્રિયાનું ધ્યાન આપતો. ઉચ્ચ શિક્ષણ પુરોહિતની જરૂરિયાતોને લગતું તથા કર્મ-કાંડી ધર્મને લગતું હતું. પૂજનાં જાણ, ધૌતિક અને કારીગરીનાં દષ્ટિબિંદુઓ. યજ્ઞ અભ્યાસના મુખ્ય વિષયો થયા. ચાર પ્રકારના અભ્યાસીઓ હતા. તેઓ પૂજા અથવા યજ્ઞના ચાર વિભાગોમાં પ્રભુત્વ મેળવતા:—(૧) રતોત્રોના ઉચ્ચારણમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરનાર દોત્રિ, (૨) રતોત્રો ગાવામાં પ્રભુત્વ મેળવનાર ઉદગાત્રિ, (૩) યજ્ઞક્રિયાની ક્રિયાઓ અને પદાર્થોમાં પ્રભુત્વ મેળવનાર અધવધુ, (૪) પૂજા તથા યજ્ઞ પર ધ્યાન રાખનાર અને શંકાવાળા મુદ્દા તથા ઝગમગ પતાવનાર બ્રાહ્મણ પુરોહિત. સામવેદ સૂરોના માધુર્યનો મંય છે. સંગીતના અભ્યાસીઓ વેદસ્વરોમાં હિદાત, અનુદાત અને સ્વરિતને સાત સ્વરો (સારીગમપધનિ)નાં મૂળ તરીકે જુએ છે. યજુર્વેદ અધવધુ પુરોહિતોના મંય છે. યજુર્વેદનો એક ભાગ મંત્ર, પ્રાર્થનાઓ અને યજ્ઞક્રિયાઓ વિશે છે. બીજા ભાગમાં યજ્ઞક્રિયાઓ ચર્ચા સાથે છે. અથર્વવેદમાં રીગોના ઉપાયો માટેની વનસ્પતિનું વર્ણન, ખેતીજાત અને ગૃહ-ક્રિયાઓ છે. તેમાં આર્ષિક, રાજકીય તથા તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો છે.

2. R. K. Mookerji—Ancient Indian Education Page 61.

પ્રાચીન ભારતમાં ડેળવણીની પદ્ધતિ નિશ્ચિત હતી. તેના આદર્શો અને આચરણને 'બ્રહ્મચર્ય' કહેવામાં આવતું. અથર્વવેદમાં જ આ પદ્ધતિનું મૂળ છે. પ્રાચીન ભારતમાં વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં જીવન કેવી રીતે જીવવું તે શીખવવામાં આવતું. અથર્વવેદમાં આચાર્ય દ્વારા ઉપનયન ક્રિયા કેવી રીતે થતી તેની વિગતો જણાય છે. બ્રહ્મચારીનાં શારીરિક

૪. પ્રાચીન ડેળવણી પદ્ધતિ

કર્મો:—(૧) કુશ, કંદોરા અને મૃગયમ પહેરવાં, (૨) વાળ ઉગવા દેવા, (૩) બળતણ માંજવું અને અગ્નિ પ્રગટાવવો, (૪) ભિક્ષા. આધ્યાત્મિક કર્મો:—(૧) અગ્નિને રાજ બે વાર બળતણ આપવું, (૨) ઇન્દ્રિયસંયમ (૩) તપ, (૪) આત્માપણું જીવન, (૫) આચાર્યને યોગ્ય ભેટો દારૂ સંતોષવા. કુમારીઓ માટે પણ બ્રહ્મચર્ય હતું, કારણકે 'કુમારીઓ પણ બ્રહ્મચર્યથી યુવકોને મેળવે' એવો ઉલ્લેખ સ્તોત્રમાં છે.

વેદકાલીન શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વાદળિયા તથા કંડીના દિવસોમાં રજાઓ પળાતી. વૃક્ષો નીચે તથા જવના લીલાછમ પાક સાથે કે ધનુઓને અવાજ થતો હોય ત્યાં અભ્યાસ કરવાની મનાઈ હતી. યજુર્વેદમાં વિદ્યાર્થીઓનાં ત્રણ ઋણો ગણાવ્યાં છે:—(૧) બ્રહ્મચર્ય દ્વારા ઋષિઓ પાસેથી યાન મેળવવું અને ફેલાવવું, (૨) યજુ વેદે આધ્યાત્મિક દેવોનું સાનિધ્ય સાધવું, (૩) વંશ ચલાવવાનું પૂર્વજોનું દેવું સુકવવું.

બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો ઉત્તરકાલીન વેદસાહિત્ય છે. ભારતીય શિક્ષણ જગી કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું. ઉપનિષદોમાં જીવન સમસ્યાઓ અને આધ્યાત્મિક ભેદોને ઉકેલવાના જેવા પ્રયાસો થયા છે, તેવા વિશ્વસાહિત્યમાં કોઈ સ્થળે યથા નથી. બ્રાહ્મણોમાં બ્રહ્મ એટલે

૫. બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો તથા ઉપનિષદોનું જ્ઞાન

કે ભક્તિ અને પ્રાર્થનાને લગતા વિષયો (વિધિ અને અર્થવાદ) છે. આરણ્યકોમાં આધ્યાત્મિક અને બેદી સત્યોનાં કથન છે. ઉપનિષદોમાં અજ્ઞાન અને આત્માના ગહન સિદ્ધાંતો છે. ઋગ્વેદને લગતાં ઐતરેય અને સાંખ્યાયન બ્રાહ્મણો, ઐતરેય અને કૌશિતકી આરણ્યકો અને ઐતરેય અને કૌશિતકી ઉપનિષદો છે. સામવેદને લગતાં તાંડ્ય, ધર્શનિક, અદ્વૈત, હોદોગ્ય, તલ્લવકાર બ્રાહ્મણો તથા હોદોગ્ય અને કેન ઉપનિષદો છે, આરણ્યકો નથી. યજુર્વેદને લગતાં બ્રાહ્મણો તૈત્તિરિય, તથા શતપથ છે. તૈત્તિરિય આરણ્યક પણ છે અને તૈત્તિરિય માહાનારાયણ, મૈત્રાયણ, કઠક અને ચેતાશ્વતર બૃહદારણ્યક અને ઈષ ઉપનિષદો છે. અથર્વવેદને લગતું ગોપથ બ્રાહ્મણ છે. મુંડક, પ્રશન, માન્ડૂક્ય ઉપનિષદો છે.

આ પ્રથો મૌલિક હતી. ઋષિમુનિઓના વંશજો વારસામાં આ જ્ઞાન આપતા. મૌખિક જ્ઞાન જુદી જુદી સંસ્થાઓ (શાખાઓ, ઘરણાઓ, પરિષદો, કુલો, ગોત્રો વગેરે) દ્વારા વિકાસ પામતું. કોઈ જુદા પ્રથો ધણી શીખે અને મનન કરે તે શાખા કહેવાતી. ઘરણી એક જાતની સંસ્થા હતી. તેમાં વેદસ્તોત્રોના મતભેદો અને બ્રાહ્મણોની શૃણોની ચર્ચા હતી. એ પરિષદ આજના વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સંસ્થા હતી, જેમાં જુદાં જુદાં ઘરણા (વિદ્યાલયો)નો સમાવેશ થતો. શાખા, ઘરણી અને પરિષદ જેવી જ ગોત્ર અને કુલ નામની સંસ્થાઓ હતી. વેદશાસ્ત્રના અભ્યાસ-સંસ્થાઓ શપથ અને વિદ્વતા માટે જાણીતી હતી. અભ્યાસમાં ફક્ત ધર્મિય વિદ્યા જ નહોતી, પરંતુ આત્મસંસ્કાર અને જીવવાની પદ્ધતિઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થતો હતો. સ્વાધ્યાયનો ઉદ્દેશ્ય શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં અમરલોકને પ્રાપ્ત કરવાના યજુને સ્વાધ્યાય કહે છે, વેદના અભ્યાસથી મન શાંત થાય છે. જ્ઞાન માટે શુદ્ધ અનિવાર્ય હતા. ઠેઠલીકવાર પિતા તથા શુદ્ધ બંને પાસેથી જ્ઞાન મેળવતું. ચેતકેતુએ બંને પાસેથી જ્ઞાન મેળવતું હતું. બ્રાહ્મણ તેના પુત્રને વેદઅભ્યાસ તથા ક્રિયાકાંડ કરાવતો. વિદ્યાર્થીજીવન ૧૨

વર્ષે પુરું થતું. ઉપકોસલ કામધાયન સત્યકામ જાપાલિના ગૃહમાં
 બાર વર્ષ રહ્યો હતો. સ્વેદગુ ગુરુને ઘેર ૧૨ વર્ષ રહી પાછો ફર્યો
 હતો. વેદસાહિત્યના વિદ્યાર્થીને પહેલાં હિચ્ચારણ શીખવા પડતાં.
 બ્રહ્મનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જાણ ન પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું જ્ઞાન
 હતું. ગુરુઓ, વડીલો તથા ગૃહસ્થોની કામચલાઉ સલાહ કેટલાક સિદ્ધાંતો
 તથા સત્યોની ચર્ચા કરતી. ગૃહદાર્શનિકમાં યાગવલ્ક્ય મૈત્રેયી, જનક
 ગાર્ગી અને આત્મભાગને સૂચના આપે છે. ગુરુકુલમાં સૌનક ગૃહસ્થ
 અંગિરસ પાસે ભાગદશન માટે જાય છે. અભ્યાસને અંતે વિદ્યાર્થી-
 ઝોને ઘેર જતી વખતે આશીર્વાદ આપવામાં આવતા. શિક્ષણને કેટલું
 પવિત્ર જ્ઞાનનો ફેલાવો કરી ચારિત્રને હિજ્જવળ બનાવવાનો હતો.
 યોગ્ય શિષ્ય ગુરુ પાસે આવતો ત્યારે ગુરુની ફરજ શિષ્યને પોતાનું
 સર્વ જ્ઞાન આપવાની હતી. બ્યારે ગુરુ જાણે કે પોતે વિદ્યાર્થીને
 યોગ્ય નથી ત્યારે તે ખીજ પાસે તેને મોકલતા. દરેક ગુરુ પોતાની
 શાખા ચાલે તે માટે તે યોગ્ય વિદ્યાર્થી પસંદ કરતા. ગૃહસ્થો પરથી
 જણાય છે કે બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વેદસાહિત્યના અભ્યાસ માટે
 યોગ્ય ગણાતા. શૂદ્રોને વેદના અભ્યાસનો હક નહોતો. જનક રાજ
 વિદ્વાન ક્ષત્રિય હતા. ત્રણ બ્રાહ્મણો જનકના પ્રશ્નોને કારણે તેમની
 સાથે આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરવા તૈયાર થયા હતા એટલે કે ક્ષત્રિય
 જ્ઞાનને કારણે ગુરુ યર્ષ થકતા ઉપનિષદો પરથી જણાય છે કે બ્રીહો
 ગુરુ (આચાર્ય) જની શક્તી અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાઓમાં ભાગ લઈ
 શકતી. વેદ સિવાય ખીજ વિષયો-અનુશાસન (વેદાંગ), વિદ્યા (તત્ત્વ-
 જ્ઞાનની ૭ શાખાઓ) વાકેવાક્યમ્ (વિવાદો), ઇતિહાસ પુરાણ, આખ્યાન,
 અ-વાખ્યાન (શતપથનો અંતિમ ભાગ) અનુઆખ્યાન, વ્યાખ્યાન, ગાથા,
 નારાશંતિ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રવિદ્યા, રાસિ, નક્ષત્રવિદ્યા, જૂતવિદ્યા (જનનનું વિધાન)
 સર્પવિદ્યા, અયર્વોગીરસ, દૈવ, નિધિ, પિતૃ, સૂત્ર, ઉપનિષદ, સ્લોક,
 વેદનો વેદ (જૂની સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ) એકાદ્યન, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મ-

વિદ્યા, વિદ્યાનવિદ્યા વગેરે હતા. આ જ્ઞાન અપરા હતું. બ્રહ્મજ્ઞાન પરાવિદ્યા હતી. સંન્યાસ અને યોગ ઉચ્ચજ્ઞાન માટે જરૂરી હતાં. ચારક એટલે કે કરતા ગુરુઓ—પાસેથી પશુ જ્ઞાન મેળવાતું. તેઓ ગુરુઓ માટે બહુ યોગ્ય ન હોવાને કારણે કરતા કરતા પોતાના જ્ઞાનનો લાભ લોકોને આપતા. અમતશત્રુ (કાશીનો રાજા), અનીચીન મૌન, અતિધન્યન સૌનક, અભિપ્રતાહીન ઠાથીસેની, અશ્વપતિ કૈકય, અશ્વલ, મહિન ધામ્નિય આદિદાસ, આરુણ્ય ચેતકેતુ, આસુરી, ઈન્દ્રોત દેવાય સૈનિક, ઉદૈક, શૌરભાન, ઉદાસક, અરુણી. ગર્ગી, જનક, ત્રિશંકુ, નારદ, મૈત્રેયી, યૌનક, યાતવલક, જામલ, સુકેચિન, ભારદ્વાજ વગેરે પોતાના સમયના પ્રસિદ્ધ ગુરુઓ હતા.

શિક્ષણ સંસ્થાઓના ત્રણ પ્રકાર હતા :—(૧) શિક્ષકોનાં ગૃહો, (૨) વિવાદો તથા પરિષદો, (૩) સભાઓ. યજુ ક્રિયાઓના સમયે પશુ વિવાદો થતા. તે એક પ્રકારનું શિક્ષણ હતું. શિક્ષણ સંસ્થાઓ હતું. રાજાના દરબારે શિક્ષણ માટે પ્રસિદ્ધ હતા. તેનું ઉદાહરણ જનકનો દરબાર છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઉલ્લેખ છે કે બ્રાહ્મણ સામાજિક વિષયોનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપતો, જેમાં વ્યાજબ્ય (વૈશ્ય), માછીમાર, મદારી, પારધિ (શદ્ર) અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન કરનારનો સમાવેશ થતો.

સૂત્રકાળમાં વધી ગયેલા પ્રથમે દ્વંદ્વમાં આલેખવા સૂત્ર-સાહિત્યની રચના થઈ. બૌદ્ધધર્મમાં માનવજીવનનાં દુઃખોને નિવારવા માટે નીતિના આચરણને મહત્ત્વ આપાયું છે. તેમાં ક્રિયાકાંડને નકાર્યું છે. સૂત્રકાળ માન્યું છે. સૂત્રોમાં વિષયો ગુદા ગુદા હતા. શ્રોત-સૂત્રોમાં ક્રિયાકાંડો અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન છે. ગૃહસૂત્રોમાં સામાજિક જીવનની વિધિઓની વિગતો છે. શુલ્કસૂત્રો ધાર્મિક ક્રિયા સંબંધી છે. ધર્મસૂત્રોમાં ધર્મનું સ્વરૂપ જતાવ્યું છે. વેદસાહિત્ય સૂત્રોમાં આપાયું છે. તેનાં ૭ અંગો (વેદાંગ) છે :—૧. શિક્ષા ૨. હંદ

૩. વ્યાકરણ ૪. નિરૂપત (બ્યુત્પત્તિ) ૫. કલ્પ (ક્રિયાકાંડ) ૬. ન્યોતિય. શ્લોક અને શ્લોકોને નૃત્ય, સંગીત અને અર્થશાસ્ત્રની બીજી કળાઓ એટલે કે ઉપયોગી કળાઓ તથા વેપાર શીખવવાની છૂટ હતી. મનુએ પણ યજ્ઞને વેદસાહિત્યના અભ્યાસની મના કરી છે. અર્થશાસ્ત્ર અથર્વવેદનો ઉપવેદ મનાય છે. સૂત્રશાખાઓ અમુક ગુરુઓને કારણે છે. ઋગ્વેદના ગૃહ્યસૂત્રો બ્રાહ્મણાચાર્ય અને સાંખ્યાચાર્યનાં છે. તે પરથી આપણે ગાર્ગ્યાચાર્યની, વલ્લભ પ્રતિષ્ઠા અને સુવ્રજા મૈત્રેયી (પ્રસિદ્ધ ઋષિશ્રીઓ) નામની સ્ત્રીઓને જાણીએ છીએ. દેશના નામ સાથે પણ સૂત્રોનો સંબંધ હોય છે. લાટયાચાર્ય શ્રૌતસૂત્ર લાટ સાથે સંબંધ ધરાવતું લાગે છે.

સૂત્રકાલમાં પ્રાર્થનાઓ નહોતી, પરંતુ ધર્મ અને સામાજિક જીવનની ગુદી ગુદી પદ્ધતિઓ હતી. સિધ્ધની વિચારલંબની ક્રિયા પાંચમા વર્ષે થતી. ઉપનયનની ક્રિયા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની થતી. આ ક્રિયા ન કરાવનાર માત્રો કહેવાતા. વાગ્વલ્ક્યે તેમના માટે માતૃસ્તોત્રની ક્રિયા જણાવી છે. બીજી શિક્ષાઓ પણ બતાવવામાં આવી છે. કેળવણી દ્વારા બીજા જન્મ થાય છે એમ મનાતું ઉપનયન પછી અમુક ખોરાક જ ખવાતો. મનુના કથનાનુસાર બ્રહ્મચારી મધ, માંસ અને સ્નાયુ ખોરાક ખાઈ શકતો નહોતો. બ્રહ્મચારીની ફરજ બિહાસ માગવાની તથા ધરકામમાં મદદ કરવાની હતી. ગુરુના શૈક્ષિક શિક્ષણ પછી સિધ્ધ બ્રાહ્મણ સમયે શંકારપદ વિધ્યોનો વિચાર કરતો. વેદો, ઇતિહાસ, વેદાંગ તથા સાંસારિક જ્ઞાન શીખવાડવામાં આવતું. જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું હતું—સાંસારિક જ્ઞાન, પવિત્ર જ્ઞાન, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન. પ્રત્યેક વિષય માટે હતાં. જોદાન પ્રત્યેક અગ્નિ, ઈન્દ્ર વગેરે દેવોનાં સ્તોત્રોના અભ્યાસ માટે હતું. ઉપનયન પ્રત્યેક સાવિત્રીના અભ્યાસ માટે હતું. વિદ્યાર્થીજીવન જોખમાં જોખ ૧૨ વર્ષનું હતું. એમાં પૂર્ણિમા, ધરતીકંપ કે ગ્રહચુના દવસે રજા પળાતી. સ્મરણ, ગામની જાગૃણ, મોટા રસ્તા

તથા આગલોના વસવાટમાં અભ્યાસ ન થઈ શકે. અભ્યાસવિરોધક જ અંતરાયો હતા. (૧) ઘૂન, (૨) પુસ્તક શુભ્રુષા, (મૌખિક શિક્ષણ), (૩) નાટકાસક્તિ, (૪) ઓઝો, (૫) પ્રમાદ, (૬) નિંદા.

વેદ, કલ્પ તથા રહસ્ય સાથે શીખવાડનાર તથા શિષ્યને ઉપનયન સંસ્કાર આપનાર બ્રાહ્મણ કહેવાતા. વેદનો અમુક જ ભાગ અથવા વેદાંગ શીખવાડનાર ઉપાધ્યાય કહેવાતા. મત્તુ અને વિષ્ણુ હી લઈ શીખવાડનારને ઉપાધ્યાય ગણે છે. જૂનો કરનાર વિદ્યાર્થીને મત્તુ દોરકાથી અથવા વાંસની સોટીથી મારવાની શિક્ષા કરવાતું જણાવે છે. ગૌતમ હેલ્દો ઉપાધ્ય મારવાનો જણાવે છે. તેની પહેલાં ૩૨ અતાવવો, ઉપવાસ કરાવવો, ઠંડા પાણીએ નવરાવવો વગેરે શિક્ષાઓ કરવાતું તે જણાવે છે.

શિષ્ય વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી યેનર, ગાય, અશ્વ, અનાજ વગેરે શક્તિ પ્રમાણે ભેટ આપના. જૌદ સાહિત્યમાંથી જણવા મળે છે કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત શિક્ષણ અપાતું. બ્યક્તિતત્વના વિકાસ માટે શિક્ષણ આપવામાં આવતું. વેદાધીન પ્રથા સૂત્રકાળમાં ચાલુ હતી. ખુદત દેવતા ઋષિણીઓને ધ્વજવાદિની કહે છે. સમાવર્તન વિદ્યાર્થી-જીવનની અંતિમ ક્રિયા હતી.

સૂત્રશાખાઓમાં વેદોનો શાખાઓનો સમાવેશ થાય છે. કલ્પ, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ વગેરેની પણ શાખાઓ હતી. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણની શાખા હતી. યજ્ઞવલ્ક્ય નિરૂકત નિરૂકતની શાખા હતી.

પાણિનિના સમયમાં સૂત્રસાહિત્યનો પ્રચાર હતો. તેના બે રીકાકરો (ગત્યાયન અને પતંજલિ)ના પ્ર-યોગ પાણિનિની મદદતાનો.

નિર્દેશ છે. પાણિનના વ્યાકરણનાં સૂત્રો ઘણાં પ્રસિદ્ધ હતાં. પતંજલિ શિષ્યને જાત્ર કહે છે. ગુરુ જત્ર છે કે જે શિષ્યને આશ્રય આપે છે. શિષ્ય દંડ, કમંડળ ધારણ કરે તે પરથી તેનું મૂલ્ય કરી શકાયું. પતંજલિના કથનાનુસાર ગુરુ પવિત્ર ઘાસ લઈ પૂર્વોલિખુખ કરી કાળજીપૂર્વક શીખવવાની શરૂઆત કરે છે. તીર્થંકર, કુમારી, દક્ષા, ભીક્ષામાનવ, જીવન પાણીનિયા, કમ્બચાર્યોનીય વગેરે શબ્દો ન શીખનાર વિદ્યાર્થીઓને માટે વપરાતા શબ્દો હતા. ઉપાધ્યાયી, ઉપાધ્યાયા, આચાર્યા, વગેરે શબ્દો સ્ત્રીગુરુઓ માટે વપરાતા. કેટલીક સ્ત્રીઓ આપું જીવન બ્રહ્મચારિણી તરીકે ગણતી, પરણતી નહિ.

કોટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સૂત્રકાળ સમયની શિક્ષણ સંબંધી વિગતો અપાઈ છે. કોટિલ્ય સૂચવે છે કે જ્ઞાન ચાર પ્રકારનું હતું :—(૧) આન્વીક્ષકી, (૨) ત્રયી, (૩) વાતી, (૪) દંડનીતિ. આ વિભાગોમાં ઘણા વિષયો અથવા વિજ્ઞાન હતાં. આન્વીક્ષકીમાં આધ્યાત્મિક ચિંતન (સાંખ્ય, યોગ અને લોકાયત) ના વિષયોનો સમાવેશ થતો હતો ત્રયીમાં ત્રણ વેદ (ઋગ્વેદ, સામવેદ અને અજુર્વેદ)ના વિભાગ છે, છતાં અથર્વવેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ અને વેદાંત પણ તેમાં ગણાવેલ છે. વિદ્યાર્થીજીવનના વિષયોનો પણ ઉલ્લેખ છે. પ્રથમ ત્રણ વર્ષોને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર હતો. ચાર આશ્રમ (બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ, સંન્યાસાશ્રમ) માં પહેલો આશ્રમ (બ્રહ્મચર્યાશ્રમ) શરૂઆત હતો.

વિદ્યાર્થીની ફરજો :—(૧) પવિત્ર શાસ્ત્રોનું પુનરાવર્તન, (૨) અગ્નિપૂજા, (૩) રનાન, (૪) ભિક્ષાવ્રત, (૫) ગુરુની સેવા (ગુરુની ખીન-દયાતીમાં ગુરુના પુત્ર કે પદ શિષ્યની સેવા). દ્વિતીય વર્ષની શિક્ષણ કોટિલ્યે આપી છે. રાજકુંવર ૧૬ વર્ષની વય સુધી અભ્યાસ

કરતો અને પછી ખરજતો. તે દરમિયાન ત્રણ (આન્વીક્ષકી) અને આન્વીક્ષકીનો અભ્યાસ કરતો પછી વાર્તા અને દંડનીતિનો અભ્યાસ કરતો. સૂત્રકાળમાં ઔદિત્યના કથનાનુસાર નચેની અર્થશાખાઓ (અર્થશાસ્ત્રને લગતી) હતી—માનવઃ, બાહ્યરપત્યઃ, ઔશનસઃ, પારાશરઃ, આત્મીયાઃ. ભારદ્વાજ, વિશાલાક્ષ, પરાશર, પિશુન, કૌશ્યપદંત, બાહ્લકંતિપુત્ર વગેરે અર્થનિષ્ણાતો હતા.

સ્મૃતિઓમાં (હિંદુ શાસ્ત્રીય સાહિત્ય)માં શિક્ષણ સંબંધી વિગતો છે. ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેના સંબંધો માટે કાયદેસરનાં ચૂકાતો ક્યારે લેવાયાં આ સંબંધી નારદે કહ્યું છે, 'જ્યારે વિદ્યાર્થી વચનઆધ્યા પ્રમાણે આચાર્યકૃત ન રહે ત્યારે વચન દ્વારા આપેલ આચાર્યકૃતિપણાને ભંગ થયો ગણાય,'^૧ નિયમના ભંગ માટે ગુરુ શિષ્યને શિક્ષા કરે તે કાયદેસર છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે ગુરુ શિષ્યના ઝગડામાં બનેલો દાવો કાયદેસર નથી. શિક્ષા કરવાનો હક ગુરુનો છે. ગુરુ શિષ્યને ગોઠા દંડથી મારે તો તે રાજાને ફરિયાદ કરી શકે. વિદ્યતાને કારણે મળેલ ધનમાં કોઈનો ભાગ હોતો નથી. નારદ આને વિદ્યાધન કહે છે. તેના કથનાનુસાર બાર્હની અભ્યાસ સમયે તેના કુટુંબજનું જે બાર્હ પોષણ કરે તેને તેના બાર્હની વિદ્યાને કારણે જે ધન મળે તેમાં તે ભાગ લઈ શકે. ગુરુના વારસદારો વિદ્યા આપી શકવાને યોગ્ય ન હોય તો ગુરુ પૃથ્વીશિષ્યને વારસદાર બતાવે. આને પાશ્વિનિ વિદ્યાયોનિસંબંધ કહે છે. વાનપ્રસ્થ ધર્મચારી કે મતિનો વારસો લેનાર 'ગુરુ સશિષ્ય' અને માનેલો બાર્હ કાયદેસર ગણાતા.

સૂત્રકાળમાં વેદને માન્ય રાખનાર તત્ત્વજ્ઞાનની ૭ શાખાઓ (કપિલની સંખ્ય, પતંજલિની યોગ, ગૌતમની ન્યાય, કણ્વની વૈશેષિક,

જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસા, વાત્સ્યાયનની વેદાંત)નો વિકાસ થયો. સ્ત્રી-પુરુષો, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને શૂદ્રોએ પણ લૌકિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લીધો છે. સત્કામ જાગાલે (અભણ્યા કુળનો—તેના માળાપની માહિતી નથી) અને શૂદ્ર રૈકવેએ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી મંથો રચ્યા. વેદમાં માનનાર છ શાખાઓ ઉપરાંત બૌદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાકની શાખાઓ પણ પ્રચલિત હતી. કેટલાંક સૂત્રો ખ્રીસ્ત સૂત્રોના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે કે ધર્મી તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાઓ હશે. આ શાખાઓ નિયમન અને શિક્ષણની શાખાઓ કહી શકાય. ધર્મજિજ્ઞાસાને કારણે નહિ, પરંતુ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને કારણે પૂર્વમીમાંસાની શાખા ઉદ્ભવી એવો શંકરાચાર્યનો મત છે. આત્મજ્ઞાનનાં ત્રણ પ્રધાન શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન છે. એવી આગાહકર્તા નથી કે પૂર્વમીમાંસા વેદને જાણવા માટેનું સાધન છે. મીમાંસા નિયમ તરીકે જાણીતી છે, વિધિ તરીકે નહિ. જૈમિનિના મતાનુસાર સ્ત્રીઓનો હક લગ્ને મિલ્લત પર ન હોય, પરંતુ તેઓ ખરીદ વેચાણની યોગ્ય નથી. તેમને સ્મૃતિ અનુસાર પહેરામણી આપવામાં આવે છે, નહિ કે વ્યાપારી લેવડદેવડ પ્રમાણે ઝોછી વધારે. યજ્ઞમાળ પત્ની સાથે કરી શકાય. તેમના મતાનુસાર સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવા શૂદ્ર પણ યજ્ઞ કરી શકે છે એટલે કે સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો ધાર્મિક જાનતોમાં રસ લઈ શકતા. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક અને ઉત્તરમીમાંસા શાખાઓની ચર્ચા ‘ભારતના દાર્શનિક મતો’ નામના પ્રકરણમાં પાછળ થઈ ગઈ છે.

મહાકાવ્યો (રામાયણ અને મહાભારત)માં નીતિ, અધ્યાત્મ અને સંસાર સંબંધી ઘણી વિગતો છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમની ફરજો, વિદ્યાથી-જીવન, ઋષિ આશ્રમો, વિદ્યાનાં કેન્દ્રો

૮. મહાકાવ્યોમાં જ્ઞાનચર્યા વગેરેની માહિતી મહાકાવ્યોમાં છે. મહાભારતમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની ફરજો ગણાવી છે. બ્રાહ્મણો યુરુને ઘેર રહી ચારિત્રની શુદ્ધિ.

વેદક્રિયાઓ, સંવ્યસો, વ્રતો અને માનવતાથી રૂઢ કરતા. ‘મનસા, વાચા અને કર્મણા’ શુરુની સેવા કરવાનો નિયમ હતો. આરણ્ય, ઉટાક, ઉપમન્યુ, ક્ય વગેરે આદર્શ શિષ્યો હતા. યવકૃત અને યાપંતિસેનનાં નામ ઠોઠ વિદ્યાનીઓ તરીકે જાણીતાં છે. મહાભારતમાં ઋષિઆત્રમેનાં વર્ણન છે. તેમાં નીચે જણાવેલા વિભાગો હતા :—(૧) અગ્નિસ્થાન (૨) જ્વલસ્થાન (૩) વિષ્ણુસ્થાન (૪) મહેન્દ્રસ્થાન (૫) વિવશ્વતસ્થાન (૬) સોમસ્થાન (૭) ગરુડસ્થાન (૮) કાર્તિકેયસ્થાન. નૈમિષ, કપ્પ, વ્યાસ, વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્રના આશ્રમો મહાભારતકાળમાં પ્રસિદ્ધ હતા. યદુ સમયે વિદ્વાનો એકત્ર થતા અને ત્યાં વાદવિવાદો આસતા. મહાભારત જન્મેજય યદુ સમયે ઉચ્ચારાયું હતું. જનકના યદુ સમયે આધ્યાત્મિક વિવાદો થયા હતા. ક્ષત્રિયોની અભ્યાસ, યદુ અને દાન કરવાની ત્રણ શ્રેણી હતી. તે ઉપરાંત લોકોનું રક્ષણ કરવાની પણ શ્રેણી હતી. બીજે કુરુ અને પાંડુને ઉછેર્યા હતા. તેઓને ધનુર્વિદ્યા, વેદ તથા દ્વંદ્વયુદ્ધની શિક્ષા પણ અપાઈ હતી. દ્રોણ પાંડવો તથા કૌરવોના શુરુ હતા. રાજકુલોમાં અજુન શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી હતો. અજુને તેના પુત્ર અભિમન્યુને ધનુર્વિદ્યા તથા વેદસાહિત્ય શીખવ્યાનું હતું. રામાયણમાં બીજો બિશ્વશીઓ બનતી તેના ઉદ્દેશો છે. શબરી, જટિલા, સિદ્ધા, તાપસી વગેરે બિશ્વશીઓ હતી. અયોધ્યા શિક્ષણનું કેન્દ્ર હતું. સત્ત અને મગધની વિદ્યાપીઠોમાં ભારે આવતા અને વિવાદો અલાવતા. અયોધ્યામાં વધુસધો એટલે કે બીજોની નિવૃત્તિસંસ્થાઓ હતી. નાટ્યસંધો, હાસ્યો અને સમાજોનું આયોજન થતું. ભારદ્વજ ઋષિના આશ્રમમાં લખકાદાર અતિથિયૃદ્ધ હતું. ત્યાં રાજ-મહેમાનોને કુમારીઓના સંગીત અને નૃત્યથી સત્કારવામાં આવતા.

આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરનારને સુશુનસંહિતાના કથનાનુસાર એક જુદી જ ઉપનયનની ક્રિયા કરવી પડતી. ભણે તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય હોય પણ તે ક્રિયા તેા કરજિયાત નિયમોનુસાર કરવી પડતી. તે-

ક્રિયા શારીરિક અવયવો અને નીતિમય
 ૯. ઈતર અર્થ્યાસ જીવન પર વધુ ભાર દે છે. આ ક્રિયા
 ૧૮ ઈંચની ચોરસ વેદી પર દેવ, બ્રાહ્મણ
 અને વૈદોની પૂજની થતી. શરૂ પથ્રુ ગુણુવાન તથા કુલીન હોય તો
 તેને પથ્રુ આયુર્વેદ શીખવાનો હક મળતો. મહિનામાં આઠમ, ચૌદશ
 તથા શુક્લપક્ષના ૧લા અને ૧૫મા દિવસે રજાઓ પળાતી.

યુદ્ધવિદ્યા (ધનુર્વેદ) શીખવા માટે ઉપનયનની અલગ વિધિ કરવામાં
 આવતી. યુદ્ધની વિદ્યા શીખનાર બ્રાહ્મણને ધનુષ્ય, ક્ષત્રિયને તલવાર,
 વૈશ્યને ભાલો અને શૂદ્રને ઢાલ આપવામાં આવતી. ધનુર્વેદના શિક્ષકને
 બ્રાહ્મ, તલવાર, ભાલા અને હથિયારોની વિદ્યામાં પારંગત થવું પડતું.

ઉદ્યોગ ધંધાના શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓ શુરુ પાસે જતા. નારદે
 તેની સ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે શિક્ષકે શિષ્યને ચોતાને ઘેર રાખી
 ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરવી. વિદ્યાર્થીને કાઈ બીજું કામ ન સોંપવું અને
 મુત્ર તરીકે રાખવો. સ્મૃતિઓએ સ્વીકાયું છે કે જરૂરિયાતના સમયે
 કાયદાને બાજુએ રાખવો. સંકટના સમયે કાઈપથ્રુ નીતિવાળો ધર્મી
 કરી કમાવામાં સરમ નથી. સ્મૃતિઓમાં ખેડૂતો, ભરવાડો, વેપારીઓ,
 નાણાં ધીરનાર, કારીગરો, ચિત્રકાર અને નટોનાં મહાજનોની યાદી
 આપી છે. સંસ્કૃત, ખીદ અને જૈન સાહિત્યમાં ૬૪ કળાઓનો ઉલ્લેખ
 છે. કોટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ધનુર્વિદ્યાને કાખૂમાં રાખવા
 માટે દ્યુતાખ્યક્ષની નિમણૂક થતી. વહાણવટાની કલા માટે નાવાખ્યક્ષની
 નિમણૂક થતી.

પ્રાચીન ભારતમાં મઠો, તીર્થો અને મંદિરોમાં ધાર્મિક ગાન
 અપાતું. સમૂહ પ્રાર્થના પણ મંદિરોમાં થતી. ઉત્સવોના દિવસોમાં

મંદિરોમાં રોજરોજનાં જામતાં. પુરીના જગન્નાથ મંદિરમાં ચૈત્ર્યે એક પૂજામાં દેવતું સાનિધ્ય મેળવ્યું હતું. બૌદ્ધ અને જૈનોના મઠો અને વિહારોમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપતું.

દક્ષિણ ભારતના આર્યોટ જીવાના અન્નાચિરમ્માં વેદની વિદ્યાપીઠ રચાવવામાં આવી હતી એવું રાજેન્દ્ર ચોલ વંશના શિક્ષાલેખ પરથી જાણવા મળે છે. ત્યાં ૩૪૦ વિદ્યાર્થીઓને મફત ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. શિક્ષકને અમુક ડાંગર તથા રોજતું ૧૬ માણસના ખોરાક જેટલું ભથ્થું મળતું. માળવાના ભોજરાજાએ ધારાના વાઝેવી મંદિરમાં વિદ્યાપીઠ રચાવી હતી.

બૌદ્ધ શિક્ષણ હિંદુ વ્યવસાય બ્રાહ્મણ ધર્મનું એક પ્રધાન છે. બૌદ્ધધર્મ હિંદુ ધર્મમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો છે. હિંદુ ધર્મનો વિકાસજ બૌદ્ધ ધર્મ છે. આત્મા, દુઃખ, મોક્ષ, ઈન્દ્રિય ૧૦. બૌદ્ધ શિક્ષણ ધર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતો ભારતીય વિચારોનીજ પ્રગતિ છે. ચરકિયાના ધર્મને અદ્વૈત માનવદુઃખો અને તેના ઉપાયોનું ચિંતન તથા માનવકલ્યાણ બૌદ્ધ ધર્મમાં છે. ઉપનિષદોએ શ્રવણી વેદી પર આત્મઅભિજ્ઞાન આપવાનો ભારતમાં પ્રચાર કર્યો હતો. બૌદ્ધ સંન્યાસીઓ એટલે કે અમરો મઠો તથા વિહારમાં રહેતા. તત્ત્વજ્ઞાનની શુદ્ધના સમયે ૬૩ શાખાઓ હતી. અમરોમાં યાત્રિભેદ નહોતો. બધા જ સંસારને ત્યાગ કરનાર સંન્યાસી ધર્મ શક્તા. પરિષદોમાં બ્રાહ્મણ-અમરોના ઝગડામાં શુદ્ધ સિદ્ધ માર્ગ ગૂંચી ઉઠતા. શુદ્ધ શુદ્ધ વિચારોવાળા શૂદ્રને આવકારતા એટલે કે હિંદુ વિચારોવાળા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જ તેમને ગમતા. બૌદ્ધધર્મમાં સાધુઓ મારે જલ્પવચન નિયમો છે. શિક્ષા લેનાર શિક્ષુ ઠહેવાતો. પરિશ્રાવકને વર્ષોમાં જવાની મનાઈ હતી, પરંતુ વિહારમાં રહેવું પડતું. બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રો-ત્રિપિટકમાં અમરોના નિયમોની વિગતો આપાઈ છે. બૌદ્ધ ડેળવણીના કેન્દ્ર બૌદ્ધ મઠો હતા. સાધુઓના હાથમાં બધી

કેળવણી હતી. બૌદ્ધ ધર્મની કેળવણી ગુરુ પાસેથી મળતી. શિષ્ય ગુરુ પાસે જઈ કહેતો, 'હું બ્રહ્મચર્ય માટે આગ્યો છું'. મારે બ્રહ્મચારી થવું છે'. ગુરુ શિષ્યને મેખલા (કદોરો) બાંધી દેડ આપતા અને બ્રહ્મચર્યના નિયમો સમજાવતા. બૌદ્ધધર્મમાં આરંભની ક્રિયા પવળ્યા હતી. મહાવગ્ગ અનુસાર ઉપાધ્યાય ઉચ્ચપદના શિક્ષક હતા કે જે જુવાન લિશ્તુઓને શાસ્ત્ર શીખવડાવતા, ન્યારે આચાર્ય શિષ્યના ચારિત્ર માટે જવાબદાર હતા. શિષ્ય અને ગુરુની ફરજે બ્રાહ્મણ ધર્મ જેવી છે. વિહારોજ કેળવણી સંસ્થાઓ તરીકે હતા. અમલોને શુદ્ધ ચારિત્ર રાખવું. ૫૩૬૦ તેમને માંદા માખાપ, ભાઈ કે બહેનની મુલાકાત લેવા દેવામાં આવતી, પરંતુ તે કોઈપણ જાતની મિલકતની માલિકી રાખી શકતા નહિ. ગુનેગાર-લિશ્તુ લીધેલી ચીજો પાછી આપે તો તેને બૌદ્ધસંઘ બચાવે. સંઘ બામ અથવા આરામગૃહ, વિહાર, ખુરસી, પલંગ કે ગાદી, વાસણો અને જીવનઉપયોગી સાધનો, વાંસ, મુજ, માટી અને ઘાસ તથા લાકડાની ચીજોની માલિકી ધરાવી શકેતો. શુદ્ધના યજમાને મહાન ઋષિઓ તથા રાજદારી પુરુષો હતા. માંદાઓની સેવા કરવી તે અમલોની ફરજ હતી. તેમને છુટ અથવા અંપલ પહેરવાની છૂટ ફક્ત અરબચડા રસ્તા પર જતી વખતે મળતી. ઝૂંપડી એકાંત માટે બનાવવામાં આવતી. આને માટે લિશ્તુઓ જરૂરિયાતની ચીજો માગી લાવતા. ત્યારપછી ગુફાની પદ્ધતિ આવી. ખડકને કોતરીને અથવા ઈંટો કે લાકડાનાં બાંધકામ પણ થતાં. બૌદ્ધ આરામ માટે વાંસના ખાટલા બનાવી વાપરતા. રાજગૃહ, ગ્રાવરતી, વૈશાલી, કપિલવસ્તુ, કૌસાંબી વગેરે જગ્યાઓએ ઘણા બૌદ્ધ વિહારો હતા. ગૃહઉદ્યોગો અને કળાનાં કેન્દ્રો તરીકે આ વિહારો હતા. લિશ્તુઓને શાળ તથા બીજાં સાધનો વાપરવાની છૂટ હતી. તેમના ગળા તેઓ બનાવી લેતા.

ધાર્મિક શિક્ષણ તથા આધ્યાત્મિક સંસ્કાર માટે અમલોને સાથે

રાખવામાં આવતા. સુસ્વચ્છ પરથી જણાય છે કે શ્રમણના નિયમોના અંગ કરનાર શિક્ષાને પાત્ર થતો. સાધુઓને ધર્મ શીખવાડવામાં આવતો. હિંમ્ય વર્ગના બિહુઓને તપનો અભ્યાસ કરવા દેવામાં આવતો. સંસ્કૃત, લોકામત પદ્ધતિ, મંત્રો, શુકન, જ્યોતિષ દેવોનાં બલિદાન વગેરે મનાઈના વિષયો હતા.

ચર્ચા શિક્ષણની એક પદ્ધતિ હતી. ચર્ચા માટેના મોટા આશ્રમોને સંધારામ કહેવામાં આવતા. પૂરવાટક ફળના સિદ્ધાંતને આઠ પ્રકારની સાબિતીઓ હતી (૧) સિદ્ધાંત, (૨) હેતુ, (૩) ઉદાહરણ, (૪) સાધર્મ્ય, (૫) વૈધર્મ્ય, (૬) પ્રત્યક્ષ, (૭) અનુમાન, (૮) આગમ-જીજ્ઞાસાના શ્રમણો મહીનામાં બે વાર (માસના પ્રથમ દિવસે અને પૂર્ણિમાના દિવસે) ભેગા થઈ જાયોનાં એકરાર કરતા. બિહુઓ શિક્ષા સાથે ઓછોને મદદ કરી શકતા નહોતા. શુદ્ધને તેના પદ્ધતિથી આનંદે ધણુ સમજાવ્યા ત્યારે સસાર તજનાર સ્ત્રીઓને બિહુધીઓ ખનાવવા માંડી. ઘેરીમાયાઓમાં આદર્શ બિહુધીઓ (બિહુધીઓ) 'બિહુધીઓ'ના ઉદાહરણો છે. ઉપાસક અને ઉપાસિકાઓ ધણી જગ્યાએ શુદ્ધ અને સદ્ધ સાથે આશ્રય લેતા. ત્યાં ધર્મ અને ત્યાગના લાભ વિષે ચર્ચા થતી.

વિનયપિટકમાં સસારીઓના ધર્મા (લેખન, ગણના, રૂપન વગેરે) ગણાવ્યા છે. વૈદ્યકીય શિક્ષણ માટે જીવકનુ ઉદાહરણ વિનયમાં આપ્યું છે. મિલિન્દપાન્થમાં વૈદ્યકીય વિજ્ઞાનની વિગતો આપી છે. જાતક-કથાઓમાં દેવા અને વાઙ્કાપના ઉલ્લેખો છે તક્ષશિલા શિક્ષણનું કેન્દ્ર હતું ખનારસ, રાજગૃહ, હિન્દુની, મિથિલા વગેરે સ્થળોએથી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેવા તક્ષશિલા આવતા. શિક્ષણની ફી આપ્યા પછી શિષ્યોને દાખલ કરવામાં આવતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ફી માટે ધર્માદા રક્ષા શાંતિઓ તરફથી અપાતી વિદ્યાર્થીઓને ગામ તરફથી મદત બોળન પણ ટેલીક વાર અપાતું. ગૃહસ્થો પણ વિદ્યાર્થીઓ ચર્ચા શકતા એક શિક્ષક વધારેમાં વધારે ૫૦૦ શિષ્યો રાખી શકતો, રાત અને દિવસ બે વખત જુદા જુદા શિષ્યોને શિક્ષણ અપાતું. જાતકોમાં

નાલંદા વિદ્યાપીઠની દરોજમાં મૂકે છે, નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં મહાપાનને વિશિષ્ટ અભ્યાસ થતો, ત્યારે વલ્લ્હી વિદ્યાપીઠમાં દ્વિતીયપાનને થતો.

ઉત્તર મગધમાં ગંગાકિનારે વિક્રમશીલા વિહાર ધર્મપાલ રાજાએ રચાવ્યો હતો. આ વિહાર સમય જતાં વિદ્યાપીઠ રૂપે વિકાસ પામ્યો. તેને ૭ મહાવિદ્યાલયો અને વિશાળ સભાગૃહ હતું. આ વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ આપવા માટે પ્રવેશદ્વારે દ્વારપાલિતો રહેતા.

ગંગાકિનારે રામપાલે બંધાવેલી રામાવતી નગરીમાં જગદલને વિહાર બંધાવ્યો હતો. અહીં એક વિદ્યાપીઠ બની હતી, પરંતુ મુસ્લિમ આક્રમણને લઈને એ રૂઝત સોએક વર્ષ ચાલી.

વિદેહ દેશની પાટનગરી મિથિલા રાજાને જનકના સમયથી વિદ્યાધામ તરીકે વિખ્યાત હતી. દસમી સદી પછીના સમયમાં એ ન્યાયવિદ્યાનું ખાસ કરીને ન્યાય-વાયનું કેન્દ્ર બની. એમાં સ્નાતક થવા માટે સલાહકારી પરીક્ષા નામે એક ખાસ પરીક્ષા પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.

નદિયા (નવદ્વીપ) બાગીચીને તટે આવેલી લક્ષ્મણસેનની પાટનગરી હતી. મુસ્લિમ સુલતાનોના અમલ દરમિયાન નાલંદા અને વિક્રમશીલામાં વિહારો નાશ પામ્યા ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર સુધી આ વિદ્યાપીઠમાં આર્થ વિધિઓનો અભ્યાસ થતો. ત્યાં ન્યાય, સંમૃતિ, તંત્ર અને જ્યોતિષનું ખાસ શિક્ષણ આપાતું. ત્યાંના અધ્યાપકો વાદવિવાદમાં વિચારદ હતા.

૧૬. ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન

વેદકાળમાં સ્ત્રી પુરુષસમોવડી હતી. તે ઉપનયન સરકર તથા અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય હતી.^૧ દેવાને અભિદાન આપવાને

તેને હક હતો. ઋગ્વેદ ધાર્મિક વિચારોને

૧. વેદકાલીન સ્ત્રી અથ છે. તેના સ્ત્રોતો જુદાજુદા ઋષિઓ તથા અભ્યાસિનીઓ (લોપામુદ્રા, યમી,

ઈન્દ્રાણી, સાવિત્રી, દેવયાની વગેરે)ના રચેલા હોવાનું મનાય છે. ઋગ્વેદમાં એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે કુમારીઓ તેમનું અભ્યુત્તર પુરુષ કર્યા પછી પરણતી અને નદી સમુદ્રમાં લળી જાય છે તેમ તેઓ યાત્રી પતિ સાથે જોતપોત થઈ જતી યજુર્વેદમાં પણ ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધિ કુમારી તેના જેવા લગ્નવા સાથે પરણતી અથર્વવેદમાં પણ અભ્યાસ પાળતી કુમારીઓના ઉલ્લેખ છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અભ્યાસ શિસ્ત માટે જરૂરી હતું ઉપનિષદોમાંથી જાણવા મળે છે કે જનક રાજની તત્ત્વજ્ઞાનીઓની સભામાં વિદ્યુષો ગાત્રીએ તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. જે સ્ત્રી સિદ્ધિ થતી, તેને આચાર્ય કહેવામાં આવતી. જુહવાચસ્પત્ય ઉપનિષદમાં એક એવી ધાર્મિક ક્રિયાનો ઉલ્લેખ આવે છે કે જેમાં માણસ પવિત્ર પુત્રોના જન્મની પામના કરે છે. તે કાળમાં પણ નૃત્ય અને સંગીતની મુદર કળાઓ સ્ત્રીઓને શીખવાડાતી. શૃણુમુખમાં જતી પતિ સાથે મંત્રોચ્ચાર કરી રીતે કરતી તે વર્ણવ્યું છે. નારીને ધણુ માન અપાતું. તે ઋગ્વેદમાં

1. Dr. A. S. Altekar—The Position of Women in Hindu Civilization Page 5.

વજ્રવેલી દેવીઓ પરંથી જાણાય, છે. અદિતિ, પૃથ્વી, સીતા, હિમા, રાત્રિ, સૂર્યો, ઈન્દ્રાણી, વાહુ, ઈલા. સરસ્વતી, ભારતી, અનુભતિ, યમુના, ગંગા, સર્યુ, ગોમતી (નદી) અને દિવ્યાંગનાઓ (અપ્સરાઓ) ને ઋગ્વેદમાં દેવીઓ ગણવામાં આવી છે.

કુમારી સ્વતંત્ર હોવાને કારણે પોતાની ધુજા પ્રમાણે એકલી ફરી શકતી. રથ તથા ઘોડાઓની ધરતમાં બાગ લેતી અને તેના પ્રેમીને ગમે તે જગ્યાએ મળી શકતી. તે શક્તિવાન તથા હિંમતવાન પણ હતી. સ્વતંત્રતાને કારણે ઉત્સવ

૨. વેદકાળમાં લગ્નપ્રથા તથા મેળામાં એકલી જઈ શકતી અને તેથી ઘણા યુવકોના પરિચયમાં

આવી શકતી.^૨ પરિચિત યુવકોમાંથી કોઈને તે પસંદ કરી તેની સાથે લગ્ન કરતી. માઆપની સલાહ પણ લેતી. પતિની શોધમાં પિતા અથવા ભાઈ કેટલીકવાર તેને મદદ કરતા. આંતરભતિય લગ્નો પણ જરૂરિયાત તથા પસંદગીને કારણે થતાં. લગ્નની આઠ પદ્ધતિઓ સ્મૃતિ-માન્ય હતી :—(૧) બ્રાહ્મ, (૨) દૈવ, (૩) આર્ષ,^૩ (૪) પ્રાજ્ઞપત્ય, (૫) આસુર, (૬) ગાંધર્વ, (૭) શક્ષસ, (૮) પૈશાચ.^૪ પહેલા ચાર પ્રકાર પ્રચરત હતા અને અંતિમ ચાર અપ્રચરત હતા. અયવંવેદમાં પુનઃ લગ્નની વિધવાના ઉલ્લેખ આવે છે. સતી થવાનો રિવાજ ન હતો. સામાન્ય રીતે એકપત્નીત્વ નજરે પડતું. અપરાદરે રાજાઓ, યોદ્ધાઓ તથા ઋષિઓ વધુ સ્ત્રીઓ પરણતા. અનેકપતિત્વ કોઈક વાર નજરે પડે છે. તે સમયનો પત્નીપ્રેમ, વધાદારી તથા આગ્રાધીનતા અંદિતીય છે. પુત્ર વિનાની પત્નીને નિયોગથી પ્રજાની ઉત્પત્તિની છૂટ હતી. આમકાનાં, બિનનાં તથા સુતરાઈ કપડાં સ્ત્રીઓ પહેરતી. જંગલીઓ, કડાં, ગજાના

2. Dr. A. S. Altekar—The Position of Women in Hindu Civilization. Page 297.

3. Ibid. Page 42.

હાર તથા સાંકળાં વગેરે સ્ત્રીઓના અલંકારો હતા. પાષાણયુગ પછીના ખેતી તથા પશુધનના (Mixed farming) યુગમાં સ્ત્રીઓને ગુલામ ગણવામાં આવતી, કારણ કે ખેતીના કામમાં તેમને હિપયોગ થતો. તેમને વેચવામાં પણ આવતી સ્ત્રી પુરુષની મિલકત ગણાતી મહા-કાવ્યોના સમયમાં અનેકપત્નીત્વ તથા જલ્પપતિત્વની લગ્નપ્રથાઓ પ્રચલિત હતી. મહાભારતમાંથી જાણવા મળે છે કે પાંડવો દુનમાં દ્રૌપદીને હારી ગયા હતા. તે પરથી જણાય છે કે સ્ત્રી તે સમયે પણ કેટલેક અંશે પતિની ગુલામ હતો. વેરવાઓની હવાતી પણ આ સમયે હતી. યુવકયુવતીઓના સ્વતંત્ર મિલનને કારણે કેટલીકવાર પ્રેમ થતા ઠાઈ ઠાઈ યુગલો માળાપની અસ્થંમતિ હોવાને લીધે નાસી જતા ‘સમન’ નામની રમતો યોગદોડ તથા દિવસની રમતો હતી. ‘સમન’ એક સામાજિક મેળો પણ હતો કે જ્યાં યુવકયુવતીઓ મળતાં અને પ્રેમ કરી છૂટા પડતા. ‘સમન’ સામાજિક સ્થા પણ હતી કે જેના આધારે શય્યાગારાગેથી યુવતીઓ મણાસના અજવાળામાં પ્રેમીઓ સાથે આખી રાત ગુજરતી. પરંપરા પછી પત્ની પતિની મિલકત ઉપર હકદાર ગણાતી. બાઈ વિનાની દીકરીને પિતાનો વારસો મળતો માતાના મૃત્યુ બાદ મિલકતના ભાગ પડતા. સ્ત્રીઓને વારસો મળતો નહોતો, પરંતુ કન્યાદાન તરીકે લગ્ન સમયે કંઈક અપાઈ.

મૌર્યકાળ પહેલાં ગણચળ્યો હતા તેમાં કપિલવસ્તુના શાક્યરાગ શુદ્ધોધનને ધેર શુદ્ધને જન્મ થયો હતો. બૌદ્ધધર્મમાં સ્ત્રીઓને નિમુખીયો તરીકે દીકરા ઠ. મૌર્યકાળમાં સ્ત્રીનું સમાજમાં સ્થાન દેવામાં આવતી અને તેમને સહ મહિમા સ્વી શકતો. જેન ધર્મમાં પણ નિમુખીઓ

4. B. S. Upadhyaya—Women in Rgveda. Page 39.

5. Ibid. Page 186.

6. Ibid. Page 201.

હતી. મૌર્યકાળમાં આંતરજાતિય લગ્ન થતાં. કૌટિલ્યના મત મુજબ સ્ત્રીનો પતિ ખરાબ ચાલતો હોય, ધણી વર્ષોથી પરદેશ ગયો હોય અથવા રાજદ્રોહી હોય તો પત્ની તેને તજી શકતી. અશ્વત્થામને કારણે બન્નેની સંમતિથી છૂટાછેડા લઈ શકાતા. વેશ્યાના ધંધા માટેના નિયમો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં આપેલા છે. વેશ્યાને રાજગૃહમાં નોકરી મળતી, દાસીઓને ગીત, નૃત્ય તથા વાજાનું વગાડવાની કળા શીખવાડવામાં આવતી. મંદિરોમાં નૃત્ય માટે છોકરીઓ રાખવામાં આવતી. બહુપત્નીત્વ મૌર્યકાળમાં પણ હતું. ગુપ્તકાળમાં પણ આંતર-જાતિય લગ્નો તથા રાજકુટુંબોમાં અનેકપત્નીત્વ હતું. વાકાટક રુદ્રસેન (બ્રાહ્મણ) ગુપ્તવંશની રાજકુવરી પ્રભાવતી ગુપ્તાને પરણ્યો હતો. કુટુંબની મિલકત દિકરીઓને સરખા ભાગે આપવામાં આવતી. સૌથી મોટાને થોડો ભાગ વધારે અપાતો. વિધવાને પતિના ભાગનો જીવતા સુધી હક રહેતો. લગ્નની ઉંમર ઈ. સ. પૂર્વે ૪થી સદીથી ઘટવા લાગી જોઈએ કે મૌર્ય સમયમાં ૧૪ કે ૧૫ વર્ષની ઉંમરથીયે ઓછી ઉંમરે છોકરીને પરણાવવામાં આવતી. મેગસ્ટ્રિનસે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે મદુરાના પાંડ્યોમાં છોકરીને ૬ વર્ષની ઉંમરે પરણાવવામાં આવતી.^૭

વેદકાળમાં સ્ત્રીઓને જે ઉપનયનની વિધિ કરવામાં આવતી, તે આજરે ઈ. સ. ૨૦૦થી કાચી ઉંમરે લગ્ન થવાને કારણે બંધ થઈ. યાગવલ્ક્ય, જેમણે આ સમયે લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું હતું, તેઓ છોકરીઓને પુખ્ત ઉંમર પહેલાં પરણાવવાનો આગ્રહ રાખતા. આ કાળનાં શિષ્ય પરથી જાણવા મળે છે કે સોનાના તથા મોતીના જુદી જુદી જાતના હારો તથા કંદોરાના અલંકારો સ્ત્રીઓ પહેરતી. મેળા

7. Dr. A. S. Altekar—The Position of Women in Hindu Civilization. Page 63.

8. Ibid. Page 65.

તથા નાટકો પણ તે જમાનામાં હતાં. વેદકાળમાં સ્ત્રીપુરુષો એક જાતનું વસ્ત્ર (વાસઃવંતરમ્) પહેરતાં. મૌર્યકાળમાં વૃત્તિકાઓનો પોશાક આકર્ષક હતો કે જે સામાન્ય સ્ત્રીઓથી જુદો તરી આવતો. અમ્તાનાં શિલ્પો પરથી જણાય છે કે નૃત્ય, સંગીત તથા ઉત્સવોમાં વૃત્તિકાઓનું સ્થાન મોખરે હતું. સ્ત્રીઓ તથા બાળકો દોડા (કન્ડુક) રમતાં. ગ્રામકાળ પછીના હયના સમયમાં જાણવા મળે છે કે માળવાના રાજાએ કનોજના મોખરી રાજા ગૃહવર્મનને મારી નાખ્યો અને તેની પત્ની રાજ્યધીને કેદમાં રાખી હથેલ કેદમાંથી નાસી છૂટેલ પોતાની જાહેર રાજ્યશ્રીને ખોળી કાઢી તેની સાથે રાજવહીવટ ચલાવ્યો.

મહંમદ ઘોરીની ચડાઈઓ તથા મુસલમાન રાજ્ય ફરમિયાન સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ બગડી. પરદાનો રિવાજ શિવગના રક્ષણને કારણે શરૂ થયો. ગામડાઓમાં તે રિવાજ ઝ. મુસ્લિમ કાળમાં બહુ જ ઓછો હતો. ખોદ મડોની કેળવણી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને બિમુશીઓનો અંત આવ્યો. સતી થવાનો રિવાજ રજપૂતોમાં હતો. કાલિદાસ, શાસ તથા બાણની કૃતિઓ પરથી જણાય છે કે આ રિવાજ ઈ. સ. ૧૦૦૦ના અરસામાં બાબલુ ચાતિમાં પણ શરૂ થયો. રજપૂતાણીઓ પતિની હાર અને શત્રુને લીધે કેસરીયાં કરી મરતી. આ સમયમાં વીર સ્ત્રીઓ પણ હતી. ૧૩મા સૈકામાં રઝિયા બેગમે રાજ્ય કબ્જું હતું. આદમીખી પુરુષ વેશમાં અકબરના લશ્કર સામે અહમદનગરના કિલ્લામાં રહીને લડી હતી. ઔરંગઝેબની કતલને સામનો કરનાર તારામાઈ મહારાષ્ટ્રની વીરાંગના હતી. અહલ્યામાઈ હોદકરે ઈ. સ. ૧૭૬૬-૧૭૬૫માં મુસોલીઓનો સામનો કરી રાજ્યકારભાર કુશળતાથી ચલાવ્યો. ઔરંગઝેબના સમયમાં રાજનગારા તથા ઝેમુન્નિયાએ

અધ્યયુગમાં ઈ. સ. ૮૩૮ની આસપાસ સતીનો રિવાજ સતીના એક પાળિયા પરથી શરૂ થયો હોય તેમ લાગે છે.

મુસલમાનોને આ રિવાજ પસંદ નહોતો. હુમાયુએ આને બંધ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેણે એના અમલમાં કંઈ કંઈ નહિ. અકબરે છૂપી પોલીસ રાખી સતી થતા માટે બળાત્કાર ન થાય તે માટે વ્યવસ્થા કરી. કેટલીકવાર સ્ત્રીઓ પોતાની મરજીથી સતી થતી. ઈ. સ. ૧૭૬૨માં રાણી જહાંશ્યાબાઈની દીકરી મુક્તાબાઈ માના રાવા છતાં સતી થઈ. ૧૬મી સદીની શરૂઆતમાં ઘણી સ્ત્રીઓ સતી થતી. ઈ. સ. ૧૮૨૬માં સતીનો રિવાજ બંધ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ રજપૂતાનામાં ત્રીસેક વધુ વધુ આવ્યો. ૧૮૩૮માં ઉદયપુરના મહારાજા જીવજીસિંહના મૃત્યુ સમયે તેમજ ૧૮૪૩માં જોધપુરના મહારાજા માનસીંગના મરણ સમયે કેટલીક સ્ત્રીઓ ચિતામાં ચઢી હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૧થી કંઈ સતીનો કિસ્સો થયો નથી.

વેદકાલીન સાહિત્યમાં વિધવા પુનર્લગ્નનો ઉલ્લેખ પાછળ જણાવ્યા મુજબ મળે છે. ઈ. સ. ૨૦૦ની આસપાસ વિધવા પુનર્લગ્નની મનાઈ થઈ. મનુ કહે છે કે વિધવાએ ધણીના મરણ પછી પુનર્લગ્નનો વિચારજ ન કરવો,^{૧૦} પરંતુ ચંદ્રગુપ્તે (વિક્રમાદિત્ય) ૭. વિધવા પુનર્લગ્ન (ઈ. સ. ૩૭૫-૪૧૪) તેની વિધવા ભાભી સાથે પુનર્લગ્ન કયું હતું એવું જણાવવા મળે છે. અને અર્થ એ થઈ શકે છે કે બાળિકા સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓમાં પુનર્લગ્નની છૂટ હશે. આદિત્યપુરાણ જણાવે છે કે વિધવા પુનર્લગ્ન કલિયુગમાં ન થવું જોઈએ. ઈ. સ. ૧૦૦૦ના અરસામાં વિધવા પુનર્લગ્નની બાળવિધવા માટે પણ છૂટ નહોતી. બાળકોવાળી સ્ત્રીઓ ધણેમાટે પુનર્લગ્નનો વિચાર કરતી નથી, પરંતુ બાળવિધવા

કે જેણે જાતીય સુખ ભોગવ્યું જ નથી તેને જીવનભર વિધવા રાખવાથી તેનું જીવન મેર જાને તે સ્વાભાવિક છે. રખાતો જનવાતું દાર તેમને માટે ખુલ્લું રહેતું. વીસમી સદીમાં પશ્ચિમની કેળવણીનો પ્રચાર વધતાં જ ઈ. સ. ૧૮૫૧ના વિધવા પુનર્લગ્નની છૂટના કાયદાનો અમલ થવા લાગ્યો.

મુંડનનો રિવાજ સતીનો રિવાજ બંધ થતાં જ ચાલુ થયો. લાગે છે. પહેલાં સાધ્વીઓ માયાતું મુંડન કરાવતી. મુંડનક્રિયા વિધવાની આસપાસ પવિત્ર વાતાવરણ પેદા

૮. મુંડનનો રિવાજ કરે અને વિધવા પવિત્ર જીવન ગાળી શકે તે માટે હતી. નિયોજની છૂટ ઈ. સ.

૫૦૦સુધી હતી એટલે ત્યાર પછી આ રિવાજ સર થયો હતો. હમી સદીમાં પણ તે પ્રથા પ્રચલિત નહોતી. ફક્ત વેદવ્યાસની સ્મૃતિમાં વિધવાના શિરમુંડનનો ઉલ્લેખ છે. કદાચ ઈ. સ. ૧૨૦૦થી આ પ્રથા શરૂ થઈ હતી.

વેદકાળમાં સ્ત્રીને ફરવાની છૂટ હતી અને નિરુક્ત (ઈ. સ. ૫૦૦)માયી જાણવા મળે છે કે વારસાના હક્ક માટે સ્ત્રીઓ કાયદા કચેરીઓમાં જતી. મહાભારત અને

૬. પરદાનો રિવાજ રામાયણની અવીચીન આવૃત્તિઓમાં પરદાના રિવાજના ઉલ્લેખો પહેલવહેલા મળે છે.

રામાયણમાં વનમાં જતી સીતા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે જેણે હજીસુધી દિવસનું તેજ પણ જોયું નથી તેને જંગલમાં જવું પડે છે. સગ્ન રવિવર, ચંદ્ર તથા જાહેર કાર્યક્રમો વખતે સ્ત્રીઓ જાહેરમાં આવે તો કંઈ વાંધો નથી. કૌસલ્યા, કેકયી અને સુમિત્રા ચિત્રકૂટ પર રામને સમજાવવા જતાં, ત્યારે તેઓ પરદા વગર જતાં એટલે કે ઉપરનાં વસ્ત્રોના પાછળથી ઉમેરાયેલાં લાગે છે. દ્વીપદીપ્તિ ઘન સભામાં આવવું તે અતાવી આપે છે કે તે સમયે પરદાનો રિવાજ નહોતો.

પ્રિયતી સનની ચર્યાતથી આ - રિવાજ શરૂ થયો લાગે છે, કારણ કે ભાસ (આશરે ઈ. સ. ૨૦૦)નાં નાટકમાં આ રિવાજ દેખાય છે. તેના પ્રતિમા નાટકમાં સીતા પરદા સાથે નાટકની રંગભૂમિ પર આવે છે અને રામ રક્તી પ્રજાને દર્શન કરાવવા 'પરદો હઠાવવાનું' કહે છે. ઈ. સ. ૩૦૦ની આસપાસથી રાજદ્વારી કુટુંબોમાં પરદાનો રિવાજ શરૂ થયો હતો તેનું અનુકરણ ઉચ્ચ ખાનદાન કુટુંબોએ કયું લાગે છે. મૃચ્છકટિકમાં વસંતસેનાને પરદામાં ફરતો ભેઠ શકીએ છીએ. લલિતવિરતારમાંથી જાણવા મળે છે કે ગોપા નામની કન્યાને પરદાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ચોક્કસ ના પાડી. અજંતાનાં ચિત્રો પરથી જણાય છે કે પત્ની અને છઠ્ઠી સદીમાં પરદાનો રિવાજ હતો.^{૧૭} રાજતરંગિણીમાં કાશ્મીરના દરબારનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે સમય (ઈ. સ. ૭૦૦ થી ઈ. સ. ૧૧૫૦)નો પરદાનો ઉલ્લેખ ક્યાંય મળતો નથી. અશ્વઘોષ નામના ૧૦મી સદીના અરબી મુસાફરે નોંધ કરી છે કે દરબારમાં રાણીઓ પરદા વગર આવી શકતી.^{૧૮} એટલે કે ૧૦મી સદી સદી સુધીમાં પરદાનો રિવાજ બહુ જ થોડો હોવા ભેઠ છે. હવે તેની વિધવા બહેન રાજ્યથી સાથે પરદા વગર દરબારમાં આવતો.

મુસલમાનોના રાજ્ય દરમિયાન પરદાનો રિવાજ વધવા લાગ્યો. આ રિવાજ વિજયીઓના અનુકરણરૂપે તથા સ્ત્રીઓના રક્ષણને કારણે આવ્યો. ઈ. સ. ૧૨૦૦ની આસપાસ હિંદુ જીવન માટે માન સાચવવાના સંજોગે મુસલમાનોના રાજ્યને લીધે પ્રતિકૂળ હતા એટલે સૌન્દર્યવાન સ્ત્રીઓને વધુ રક્ષણ મળે તે માટે આ રિવાજ વધુ પ્રચલિત થયો. તેનું બીજું કારણ એ પણ ગણાય છે કે તે સમયે સ્ત્રીઓ ખીલકુલ

17. Dr. A. S. Altekar—The Position of Women in Hindu Civilization. Page 122.

18. Ibid. Page 203.

અશિક્ષિત રહેતી એટલે તેમને પુરુષોનું ક્ષુદ્ર માનવું પડતું. ૧૫મી અને ૧૬મી સદીમાં જાણ તથા ઉત્તરપ્રદેશમાં આ રિવાજ સામાન્ય હતો, તેના વિદ્યોપતિ અને યૈનન્ય ઉદ્દેશ્ય કરે છે. પુરીના રાજા રૂદ્રપ્રતાપસિંગ યૈનન્ય પાસે આવ્યા ત્યારે તેમની પત્નીઓએ પરદામાં બેસીને મુસાફરી કરી હતી.^{૧૭} બ્રિટિશ અમલમાં કેળવણીને કારણે સ્ત્રીપુરુષો સમજવા લાગ્યા કે પરદાનો રિવાજ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા ચૂંટવી લે છે. સમાજસુધારકો આનો નિર્દોષ ઘણીવાર કરતા. અસહકારની લડતે પરદાના રિવાજને સમાજમાંથી કાઢવા માટે ઘણીવાર સહાય કરી છે.

બ્રિટિશોના સમય દરમિયાન હિંદુ સમાજની સ્ત્રીઓમાં પસંદ આવ્યો. બ્રિટિશોએ શરૂઆતમાં ગૃહકલોગ તોડી નાખ્યો, તેથી ઘણી સ્ત્રીઓની આજીવિકા ગર્ભ અને

૧૦. બ્રિટિશ અમલમાં વિનિમયનો વ્યવહાર બંધ થયો. સ્ત્રીના પસંદ ગૃહકલોગ તોડવાનો હિંદુ આર્થિક પ્રસંગોએ બિલી કરવાનો હતો. અંગ્રેજ

કેળવણીના ફેલાવાને કારણે ઈ. સ. ૧૮૭૮માં હિંદુ કુમારીઓને વિધવિદ્યાલયમાં કેળવણી લેતી જોઈએ. ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં પહેલવહેલી હિંદુ કુમારી ઔષધના અભ્યાસ માટે પરદેશ ગઈ અને બીજી ૧૮૯૨ માં કાવશના અભ્યાસ માટે ઓક્સફર્ડ ગઈ. સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે મહાત્માની સ્થાપના થઈ ‘અખિલ હિંદ મહિલા મંડળ’ સ્ત્રીઓના હોટોની પ્રાપ્તિ માટે સ્થપાયું. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીકેળવણી અને રાજકીય બાજુમાં ભાગ લેવા માટે સરોજિની નાયડુના નેતૃત્વ હેઠળ લડત શરૂ થઈ. બ્રિટિશોએ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય માટે ના પાડી હતી. સરોજિની નાયડુ તથા બીજી સ્ત્રીઓએ લંડનમાં સુધારાની કમિટીને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય માટે કહ્યું હતું. તેને કારણે ઈ. સ. ૧૯૨૬ની ચૂંટણીમાં

શ્રીઓને મતાધિકાર મળ્યો. ગાંધીજીએ દેશના અધિકૃત સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં શ્રીઓને ભાગ લેવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. ૧૯૪૨માં આમાં ભાગ લીધો હતો. સરોજિની નાયડુએ કાબોની રચના કરી હતી. તેમણે ઈ. સ. ૧૯૩૦માં ધારાસભાના મીઠાના સત્યાગ્રહમાં નેતૃત્વ લીધું હતું. મદ્રાસમાં રૂઝિભણી લક્ષ્મીપતિ (દક્ષિણમાં મીઠાના સત્યાગ્રહમાં નેતૃત્વ લેનાર સી)ને અટકાયતમાં લેવામાં આવી હતી. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં સ્ત્રીઓ અદ્યક્ષ થઈ હતી. વિલાયતી કાપડના બહિષ્કારમાં હંસાબેન મહેતા, લીલાવતી મુનશી, મણિબેન વગેરેએ વિલાયતી કાપડના વેપારીઓને તેમના ધંધા છોડવા સમજાવ્યા હતાં અને પછી તેમની દુકાનો આગળ લીલા રહી માલ લેનાર માહોને સમજાવ્યા હતાં. દાદગંધી માટે ૧૪ શ્રીઓએ કાળો આપ્યો હતો. ૧૯૫૧ સદીમાં બંગાળના રાજ્ય રામમોહન રોયે, મુબઈમાં રાનડેએ અને પંજાબમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ સામાજિક સુધારણાની લડત શરૂ કરી. અનેકપત્નીત્વ, બ્રાહ્મચર્ય, સતી તથા વિધવાના કુરિવાજો સમાજમાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન થયો.

એની બેસન્ટે ઈ. સ. ૧૯૧૪માં રાજકીય બાબતોમાં ભાગ લેવા શરૂ કર્યો અને ઈ. સ. ૧૯૧૭માં તે 'ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ'નાં પહેલાં શ્રીપ્રમુખ બૂટાયાં. પ્રાંતિય રાજ્યના બંધારણમાં શ્રીઓએ ભાગ લીધો છે. વિનમાલક્ષ્મી પંડિત સંયુક્ત પ્રાંતમાં પહેલાં શ્રીપ્રધાન બન્યાં હતાં.^{૧૦} અને તેઓ 'યુનાઈટેડ નેશનની ૮મી સામાન્ય સભાનાં પ્રમુખ થયાં હતાં. રાજકુમારી અમૃતકુન્દર આંતરરાષ્ટ્રીય રોકેસનાં ઓરિદ્યામાં પ્રમુખ થયાં હતાં. રયાબાઈ રાનડેએ પુનામાં 'આઈ' મહિલા સમાજની સ્થાપના કરી. સેવાસદનો, વનિતાવિશ્વામો અને વિધવાશુકની સ્થાપના ૧૪ આ સમયે થઈ. રૂઝવણીના વધુ પ્રચારને કારણે શ્રીઓએ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય તથા રૂઝવણીક્ષેત્રોમાં કામ કરવા માંડ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૫૬ના વિધવા પુનર્લગ્નના કાયદાએ વિધવાઓનાં

લગ્ન કાયદેસર દરાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં બાળલગ્ન વિરોધક કાયદાએ બાળલગ્નો અટકાવ્યાં.

આઝાદ ભારતે પ્રાપ્ત વયનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષોને સરખો મતાધિકાર આપ્યો. ઈ. સ. ૧૯૫૫ના હિંદુ લગ્નધારાએ અનેક પત્નીત્વને ગેરકાયદે-

સર ગણ્યું, તે ધારા

૧૧. આધુનિક યુગમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન અનુસાર ભારતમાં એક પત્નીની હયાતીમાં બીજી

પત્ની ન થઈ શકે. સ્ત્રીપુરુષને લગ્નવિચ્છેદનો સમાન હક અપાયો. 'હિંદુ ડોડ બીલ' અનુસાર બાપની મિલકતમાં દીકરા દીકરીને સમાન હક પ્રાપ્ત થયો. સ્ત્રીઓની તંદુરસ્તી માટે કુટુંબનિયોજનનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે. વ્યવસ્થિત સાધનોવાળાં પ્રસુતિગૃહોએ સ્ત્રીઓની સુવાવડની વેદના ઝોછી કરી છે. કારખાનામાં કામ કરતી તથા બીજે કામ કરતી સ્ત્રીઓને સુવાવડના સમયે રજા મળે તે માટે કાયદા થયા. ઈ. સ. ૧૯૪૬ના આજીવિકાના ધારા અનુસાર પુરુષે હિંદુ સ્ત્રીને તેનાં કાયદેસરનાં અને ગેરકાયદેસરનાં બાળકોને, ઘરડાં માળાપોને, કુંવારી તથા વિધવા પુત્રીઓને પોતે જીવે ત્યાંસુધી પોષવાં પડે. તે કાયદાનુસાર જો પત્ની સામ્પત્તિ કરે કે તેનો પતિ કૂર છે, મોટા રોગવાળો છે અથવા બીજી પત્ની કે રખાત રાખે છે તો તે પતિથી જુદી રહીને પતિ પાસેથી આજીવિકા માગી શકે. જો સ્ત્રી દુરગ્યારી થાય અથવા બીજે ધર્મ અદ્યક્ષ કરે તો તેનો પતિ આજીવિકા આપવા બંધાએલો નથી. કળામાં પણ સ્ત્રીઓએ વિકાસ કર્યો છે. ધાર્મિક ઉત્સવોમાં સ્ત્રીઓ મોટો ભાગ ભજવે છે. દીપોત્સવીના દિવસોમાં રંગોળી તથા દીપોની શોભા સ્ત્રીઓને આકારી છે. સ્ત્રીઓના રાસ, ગરબા તથા સમીત નવરાત્રિના દિવસોને આનંદમય બનાવે છે. સ્ત્રીનો કામળ કંઠ જલદેસવાને નાટકો અથવા જલસાઓ દ્વારા મનોરંજન કરાવે છે.

સ્ત્રીજીવણીને લીધે લગ્નની ઉંમર લંબાતી જાય જાય છે. સિક્ષિત સ્ત્રી યોગ્ય વરની ચોંધ તથા પસંદગી બાંધે સુખને ધ્યાનમાં

રાખીને કરે છે. મોટાં શહેરોમાં આધુનિક ડેળવણી પામેલ નારી પોતાના વિચારોને અત્યુદ્ગ્રહ પતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. હજારો વર્ષની સમર્પણભાવના તથા પતિભક્તિ પરથી જાણીય છે કે સ્ત્રી દ્વારેલી હોવાને કારણે તથા તેને આર્થિક સ્વતંત્રતા ન હોવાને કારણે પુરુષની મરજી પ્રમાણે તેને પતિને આધીન રહેવું પડતું.

આજના સ્વાતંત્ર્ય યુગમાં સ્ત્રીઓ આમસેવિકાઓ થઈ છે. તેઓ ગ્રામોદ્ધારમાં મદદરૂપ થાય છે. ગ્રામપંચાયતોમાં સભ્ય બની સ્થાનિક વહીવટમાં સ્ત્રીઓ ભાગ લે છે તથા રાજકીય ક્ષેત્રોમાં મંત્રી, રાજપાલ તથા પ્રમુખ થઈ દેશોદ્ધાર માટે પોતાની સક્રિયતા ઉપયોગ કરે છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં પણ સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. કાપડની માસો તથા કારખાનાઓમાં કેટલીય સ્ત્રીઓ નોકરી કરે છે. ગૃહકલ્પોગ જેમો ભરત-ગૃંથણમાં સ્ત્રીઓ કાર્યકુશળતા બતાવે છે. સીનેમાક્ષેત્રમાં નૃત્ય અને સંભીતદારા સ્ત્રીઓ આનંદ અર્પે છે. ડેળવણી ક્ષેત્રમાં કેટલીય સ્ત્રીઓને અંવાપિકાઓ તરીકે સેવા બજાવતી જોવા મળે છે. પુરુષસર્મેવહી થવા માટે સ્ત્રીઓ આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવે છે. આર્થિક સ્વતંત્રતા મળતાં કેટલીકવાર સ્ત્રીઓ સ્વચ્છંદી થઈ જાય છે અને ગમે ત્યાં એકાતમાં ગમે ત્યારે કરે છે, તે કારણે કેટલીકવાર શુંડાઓનો ભોગ બને છે. શારીરિક બળનો વિચાર કરી સ્ત્રીઓ ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે ફરતી હોય તો આણું ન બને. આધુનિક સ્ત્રી ધરેણી વધુ પહેરતી નથી પણ રાખવાનો શોખ રાખે છે. આ શોખ દેવું કરી પૂરા કરવા એ અનિષ્ટ છે. આધુનિક સ્ત્રીઓ જુદીજુદી દેશોને અપનાવે છે અને પતિ કે પિતાની કમાણીથી આનો નિભાવ થશે કે કેમ તે વિચારતી નથી. આ અર્થ ન મળતાં સ્ત્રી અધોગતિને માર્ગે વળે છે.

ભારતની નારી નીડર, મજબૂત આંધાવાળી, હિંમતવાન તથા શુદ્ધિશાળી બને તો જ સમાજનો ઉત્કર્ષ સક્ય બને.

૧૭. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર એ બે શબ્દો અનન્યાય છે. પ્રાચીનોએ 'સંસ્કૃતિ' શબ્દનો ખૂબ વ્યવહાર નથી કર્યો. સંસ્કારના જુદાજુદા અર્થ થયા છે. યોગસાધ્યમાં સંસ્કાર એ

૧. સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર જાતના ગણ્યા છે. (૧) વાસના રૂપ (૨) ધર્મોધર્મ રૂપ. વાસના અર્થ લોકઅવહારમાં પ્રચલિત છે. શુભ કે ભીંયા સંસ્કાર ભીંયે લઈ જાય છે. અશુભ અથવા હાનિ સંસ્કારો નીચે દોરી જાય છે. સંસ્કાર એટલે ઝોપ. સંસ્કાર ગુણધાન વડે અને દોષાપનવનથી ઘાય છે. સંસ્કારથી મનુષ્યના મન, શુદ્ધિ, લાગણી, અહંકાર વગેરેનો ઝોપ-ફેળવણી-ખીલવણી ઉદ્દિષ્ટ છે. મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે ધનુ અથવા પામર છે અને સંસ્કારથી મનુષ્યત્વવાળો માણસ-સંસ્કારી મનુષ્ય થાય છે ફેળવણીથી માણસમાં સમાજદિનલક્ષી અને આજ્ઞાતિમિક ગુણો વધે એવું નામ સંસ્કાર. ભારતીય સંસ્કારો એ શબ્દોમાં ભારતદેશના મહાભારતના સમયમાં રૂપક વિકાસ પામેલા અને જાણુ, બૌદ્ધ અને જૈન-ગ્રંથો ધર્મના શ્રેષ્ઠ જનોના જીવનને હિતજનનારા સંસ્કારોનો અર્થ રહેલો છે વિવિધ ભારતીય સંસ્કારોનો સમન્વય સર્જીને ભારતમાં બિહો થયેલો સંસ્કારી જીવનનો આદર્શ, ભારતીય સંસ્કારોનો વિદ્યાકલામાં આવિર્ભાવ, ગુજરાતમાં તેનું અવતરણ અને સમાજને શુભ સંસ્કારોના સાથે ન બોગવવા દેનાર કુસંસ્કારોનું આક્રમણ આપણે ઇતિહાસમાં નેહ શકીએ છીએ. ઇતિહાસની આધુનિક ભાવનામાં રાજ્યોની વંશાવળીઓ,

ભા. પ્રા સં.—૩૧

રાજ્યોની એકબીજા સાથેની લડાઈઓ અને સંધિઓ, રાજવંશોની કે રાજ્યતંત્રોની ઉથલપાથલો અને એમાં જોછો વધુ ભાગ લેનારાં માણસો વગેરેના સાથ ગોઠવુ જનીને પ્રબળવનતું સ્વરૂપ અને તેમાં વિવિધ કારણોથી થયેલાં પરિવર્તનોને મહત્વનું સ્થાન મળ્યું છે.^૧

ગુજરાત શબ્દ ક્યાંથી આવ્યો તે વિશે અનેક મતો છે. પ્રાચીન સમયમાં ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગોનાં જુદાજુદાં નામો હતાં. ગુજરાતના ઉત્તર ભાગનું નામ આનત^૧ હતું. દક્ષિણનું લાટ ૨. 'ગુજરાત' શબ્દ (અપરાન્ત) અને દ્વીપ ગુજરાતનું નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું. આનત^૧ અને લાટ વચ્ચેના પ્રદેશને 'સ્વણ' (સાબરમતીની આસપાસનો પ્રદેશ) કહેવામાં આવતો. આજુની આસપાસનો પ્રદેશ મરુ કહેવાતો. લાટના ઉલ્લેખો મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં તથા વાતસાયનના કામંસૂત્રમાં આવે છે. ઉત્તરીય^૨ ભેખોમાં ગૂજર દેશ ગૂજજના અગર સંસ્કૃતમાં ગૂજરતા ભૂમિ તો બિન્નમાલની આસપાસની અને ઉત્તર ગુજરાતના થોડા ભાગની ભૂમિ છે. ગૂજરોનું રાજ્ય નર્મદા સુધીનું હતું. ઉત્તર ગુજરાત એ કાઠિયાવાડમાં પણ હતું. પરદેશીઓએ ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં અંદરને ગૂજર સત્તાને લીધે ગુજરાત નામ આપ્યું એમ માનવાને વાંધો નથી.^૨ ગુજરાતની ઉત્તરે મારવાડ, આજુ અને અરવલ્લીના કુંગરાઓ આવેલ છે. પૂર્વમાં વિંધ્ય પર્વત છે. દક્ષિણમાં સાતપુડા પર્વત છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો દક્ષિણ ભાગ તાપી સુધીનો છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ વલસાડ અને ખારડી સુધીનો છે. કચ્છનું રજ્જુ પશ્ચિમનો છેડો છે.

વેદના સમયને પ્રાગૈતિહાસિક સમય કહીએ તો છેક એ સમયથી જોટલે કે ગુજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં ધણી સદીઓથી ગુજરાતની

૧. દ. કે. શાસ્ત્રી—ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ. પૃ. ૩.

૨. ર. બી. જોટ—ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ. પૃ. ૧૭.

૩. ગુજરાતમાં સંસ્કૃતિ

ભૂમિનો કિનારાનો ભાગ બધીતો હતો. દારકા, પ્રભાસ, ભરૂચ, વલ્લભી અને તે પછી સોપારા અને ખંભાતની

'જમ્યાએ સ્થંભતીય' કે જે નામનું જંદર હતું તે, એ બધાંમ પ્રાચીન સમયનાં જંદરો હતાં અને તે સમયના હિંદુસ્તાનનો સમુદ્રનો વ્યવહાર માટે ભાગે આ જંદરોદ્વારા થતો હતો. ગુજરાતના સંસ્કૃતિક વ્યક્તિત્વમાં જે વિશેષતા છે, એનો પાયો પ્રાચીન સમયમાં નખાયો હતો. ગુજરાતનાં ભૌગોલિક સ્થળોએ ગુજરાતી સંસ્કારિતામાં ખાસ કરીને સામાજિક બાબતમાં એક અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. તે બાબત ગુજરાતની યાતિઓને લગતી છે. લોકોને લીધે સ્થળોનાં નામ કે સ્થળોને લીધે લોકોનાં નામ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ મળે છે, પણ ગુજરાતમાં એની વિશેષતા જરા વિચિત્ર હોઈ સુધી ગયેલી છે. ઘણી યાતિઓ ખાસ કરીને જમ્ય જમ્યની યાતિઓ અને તેની ઉપયાતિઓનાં નામો ભૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. નાગર, ગેદ, શ્રીમાળી વગેરે બ્રાહ્મણવાણિયાની અનેક નાતોનાં નામો પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે.

ગુજરાતમાં સંસારસુધારાનો ઇતિહાસ એટલે ગુજરાતી હિંદુઓના સંસારસુધારાનો ઇતિહાસ. નર્મદાશંકર કહે છે, 'તન મન અને ધનમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક જે વધારો કરવો તે સુધારો.'^૫ દુર્ગારામ મહેતાજીના શુરૂ કૃષ્ણલાલ જવેરીના પિતાવદ્ધ ગુણોદ્દલસને કવિ નર્મદાશંકરે 'ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિને પહેલો પુરુષ' કહે છે. નર્મદે 'ગડિયો' નામના પાક્ષિક પત્રથી લોકોને સમાજસુધારાઓ માટે લગાડ્યા. દલપતરામ, મહીપતરામ, રમણભાઈ, બોળાનાથ સાગલાઈ, રામી દયાનંદ સરસ્વતી,

૩. ૨. બી નોટ—ગુજરાતનો સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પૃ. ૬.

૪. એન. પૃ. ૧૮.

૫. નવલસમ વિવેકી—સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન. પૃ. ૫.

મણિલાલ, ગોવર્ધનરાય, નંદશંકર વગેરેએ સમાજના કુરિવાજોને કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. સંસાર સુધારો આ પર નિર્ભર છે. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે સ્ત્રીશિક્ષણ, વિધવાવિવાહ, તથા અનેક પત્નીઓ કરવાનો રિવાજ નાબૂદ કરવો તથા વૃદ્ધ પુરુષોનાં બાળકોઓ સાથે અને નાના બાળકોનો મોટી કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરવાથી યંત્રાં કબ્જેમાં અટકાવવાં વગેરે માટે સુધારોનો પ્રયત્ન હતો અને હજીયે છે.^૬

ગુજરાતમાં પ્રાગૈતિહાસિક અને આજ ઐતિહાસિક અવશેષો સાબરમતી નદીના કિનારાનાં ભેરથળો (વિજયપુર તાલુકાનું કોટ સડોલિયા અને પેદામખલી) માંથી ઈ. સ. ૪. ગુજરાતનો પ્રાગૈતિહાસિક ૧૮૯૩માં શુસ્તરવિદ્યાસાસ્ત્રી કુશ-કુટને મળી આવ્યા. કોટસડોલિયા-માંથી મળેલી અંગ્રેજી પૂ. (U)

બ્રાહ્મણની હાથકુહાડી છ X ૪ ઈંચની ખરબચડી સફેદ ક્વાર્ટઝાઈટ પાથરની છે. આ હથિયાર પ્રાગૈતિહાસિકકાળનાં ચીરીવાળાં હથિયારોમાં છે. સાબરમતીના ધોવાણને લીધે નીચલા ભાગમાંથી આ હથિયારો મળ્યાં છે. બ્રહ્મીનો એટલે કે ગુજરાતનો પ્રથમ મનુષ્ય શિકાર કરી નદીની યુક્તમાં રહેતો હશે. દક્ષિણ ભારતમાં મદ્રાસમાંથી કુહાડી મળી છે, તે સડોલિયાની કુહાડી જેવી છે, એટલે ગુજરાતના માણસને દક્ષિણ ભારત સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ.^૭ ટોડો ડો. જી. એચ. કલપેસીની સહાયથી બોરીવલી, કંદીવલી અને બીજાં મુખર્જીનાં પરાંઓમાંથી પ્રાચીન પાષાણ યુગનાં હથિયારો શોધી કાઢ્યાં છે. અમરેલી, વડ અને જેતપુરમાંથી નાનાં હથિયારો, માટીનાં વાસણોના અવશેષો, મણકા, ચીપ અને પિત્તળની જંગડીઓના કકડા મળ્યા

૬. નવલકાશ ત્રિવેદી—સમાજસુધારક રેખાદર્શન. ૫. ૧૯૩.

7. K. M. Munshi—The Glory that was Gurjardesh

આવ્યા છે. કુટ આમને પાષણ યુગનાં હથિયાર માને છે. સાખરમતી, મહી, જોરસંગ અને અમરેલી નાજુની નદીઓમાંથી કેટલાક અવશેષો મળ્યા હતા, એટલે કે લાંબજીળ, વાસદ તથા જોરસંગ કિનારે ગુજરાતનો આદિમાનવ એક લાખ વર્ષ પૂર્વે રહેતો હતો. ઉપનન દ્વારા મોટું પરિવર્તન થયું છે. પ્રાગૈતિહાસિક યાન તેને લીધે મળે છે.

ખંભાતના ખંખાતની પાસે લોથલ ધોળકાથી ૨૫ માઈલ દૂર સરગવાલા વિસ્તારમાં આવેલું હડપ્પા સંસ્કૃતિનું સ્થાન છે. લોથલ નામના ટીબા પરથી પુરાતત્ત્વ ખાતાએ ચાર પાંચ હજાર વર્ષ જૂની એક નગરી શોધી કાઢી છે. નૂતન પાષણયુગના અંતભાગમાં એટલે કે પાંચેક હજાર વર્ષ પૂર્વે આગેમાંથી નગરોનો વિકાસ થતો લાગે છે. જરૂરિયાત કરતાં હિત-નનો વધારો, વધારાની ઉપજોનો વિનિમય, નાણાંદ્વારા વાણિજ્ય વગેરેને કારણે નગરની સ્થાપના થઈ હશે. હડપ્પા સિંધુ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર મનાય છે. આ સંસ્કૃતિના અવશેષો ગુજરાત (સૌરાષ્ટ્ર-નર્મદા-તાપીના પ્રદેશો)માંથી પણ મળી આવ્યા છે. તેમાં લોથલ નામનું એક સ્થાન સિંધુ સંસ્કૃતિ જેવી સંસ્કૃતિનું છે. આ પ્રાચીન કાળનું મોટા પાયા પર વેપાર કરતું બંદર લાગે છે. પૂરનો સામનો કરવા માટે કાચી ઊંટાની બેંચી દિવાલ બનાવી તેના ઉપર મકાનો બાંધ્યાં છે. રાજમાર્ગ કે ગલીઓનું અવરિચ્છત આયોજન નજરે પડે છે. નદી પાસે હોવાથી વધારાની ઉપજો બીજે મોક્ષવામાં આવતી હશે. અહીં એક કૂવો પણ મળી આવ્યો છે. મકાનોમાં નાહવાની ઝોરડી તથા રસોડાની સગવડ કરવામાં આવતી અને તેનું પાણી મેરી તથા ખાળકૂદી મારફતે નીચે જમીનમાં દાટવ મોટા માટલાઓમાં જતું. ત્યાંથી મળેલ રંગીન તથા ચીતરેલા રંગબેરંગી

વાસણોના અવશેષો હડપ્પાનાં વાસણો જેવા છે. ખાગોને સુવાનાં કે દેવસેવા (ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય માટે)નાં નાનાં વાસણો મળી આવ્યાં છે. ધરણિપયોગનાં વાસણોમાં હાથાવાળા વાડકા, લાંબાંવાળાં નાનાં મોટાં વાસણો, પ્યાલાઓ, થાળા, સુરાહી, ઘોડી કે પાયાવાળા ઘાળાઓ વગેરે મળી આવે છે. વાસણો સરસ રીતે પકવેલાં જણાય છે. માટીનાં ચિત્રિત વાસણો પર આડપાંદડાં, પશુપક્ષીઓ તથા નાગની આકૃતિઓ મળી આવે છે. બલકંકરોનાં જલ્દયાત્રધ નંગ મળ્યાં છે. જે સોનાનાં ગોળ પતરાં પણ મળ્યાં છે. મથુકા કાંમતી પથ્થરો, માટી કે સેલખડીના છે. ત્રાંખાની તેમજ માટીની વોટીઓ પણ મળી છે. હાડકાંની તથા હાથીદાંતની સોયો પણ મળી આવી છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે વસ્ત્ર કે આમણતું વસ્ત્ર સીવવા માટે સોયનો ઉપયોગ થતો હશે. હથિપારો અને જોખરોમાં ઘણી વિવિધતા છે. જોખરો ઘણાંખરાં ત્રાંખાનાં છે. તેમાં મુખ્યત્વે કુહાડીઓ, ભાલા, તીર અને માછલી પકડવાના અઠોડા છે. માટીના ગોળ દડા તથા પથ્થરનાં વજનિર્ધારક હડપ્પા સંસ્કૃતિનું સામ્ય દર્શાવે છે. માટીની ઘડેલી વૃષભના આકારની આકૃતિઓ ઘણી મળી આવી છે. અહીંથી મળેલ મુદ્રાઓ અને મુદ્રકો, સેલખડી, હાથીદાંત, બગીક તથા ત્રાંખાની છે. તેના પરનું લખાણ [હડપ્પા જેવું] હજી ઉઠેલાયું નથી. મુદ્રા પર પણ આકૃતિઓ છે. તેમાં એકશૃંગ પ્રાણીથી અંકિત મુદ્રામાં પણ પાસે એક પાત્ર મૂક્યું છે. ખીજી કેટલીક મુદ્રાઓ પર આંધ વગરનો વૃષભ અને લાંબા શિંગડાવાળો વૃષભ ગાયું મારતો હોય તેમ લાગે છે. હાથીદાંતની અનેક ચીજો મળે છે. લોચલમાં એક દફનસ્થાન મળ્યું છે. તેમાં સાથે મૃત્યુ પામેલ સ્ત્રી પુરુષો જણાય છે એટલે કે સતી થવાના રિવાજને લીધે કે આકસ્મિક ઘટનાથી પ્રેમીયુગલ સાથે મર્યાં હોય. એક જાડા જેવી ઈમારત લોચલમાંથી મળી છે. તેના પર સમયોરસ વેદિકા જેવા બાર ભાગ છે. વચમાં જવાનો રસ્તો છે. કદાચ આ યજ્ઞની વેદિકા હોય. હડપ્પાના નાશને કારણે કદાચ ત્યાંથી લોકો અહીં આવ્યા હોય.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ લીમડી પાસેના રંગપુરના ખોદકામ પરથી જણાયું છે કે સિંધુ સંસ્કૃતિનો ફેલાવો અહીં પણ થયો હતો. અહીંથી સિંધુ સંસ્કૃતિ જેવી મુદ્રાઓ, માટીનાં વાસણોના ટુકડા તથા ખીજ ઘણી ત્યાંના જેવી ચીજો મળી આવી છે. અહીંથી એક ઘણાં કાણવાળું વાસણ મળી આવ્યું છે, તેવું અખંડિત વાસણ લોચલમાંથી પણ મળી આવ્યું છે, તે કદાચ પૂર્ણ કે ગરબા માટે વપરાતું હોય.

ગુજરાતમાં નર્મદાતટના કારવણ ગામ પાસેના હોંડા ખોદકામમાંથી ફૂલવાટકો, કુંભારોના અંગૂઠા, અગળીઓની રેખાઓવાળાં માટીનાં વાસણો, કુંડાં, ઘાળીઓ, ત્રેણ તથા ચોરસ તેમજ શંકુ આકારવાળાં માટીનાં વાસણો તથા લાલ મણકોઓ, માટીનાં, પથ્થરનાં, લોહનાં તથા માથે કાણવાળાં શિવલિંગો, પશુપદીનાં રમકડાં, ત્રાંખાની વોટીઓ, ફૂલની દિનારવાળી સોનાની ચીજો, સોનાનો ચાંદ, જંગડીઓ વગેરે મળ્યાં છે, જે કાશ્મીર, કોચબી, રાજગૃહ, વૈશાલી વગેરે સ્થળોની સંસ્કૃતિના અવશેષો સાથે મળી આવે છે. અહીંથી મળી આવેલ એક પરદેશી સ્ત્રીનો મરતક વિભાગ વડોદરા વિભાગીના ઉત્ખનન વિભાગના સંમહાસયમાં છે. આ રોમ જાજૂની સ્ત્રીનું જીવન અર્ધશરીરી શિષ્ય છે. આની સાથે રોમની કાળો, લાલ ચક્રચક્રિત અખરખ છટ્ટી માટીની કાચખી સામગ્રી મળે છે. હિતર ગુજરાતના ખોદકામોમાં વડનગર અને વાલમ મુખ્ય છે. અહીંથી રોમની લાલ તથા કાળી માટીનાં પોલિશવાળાં અવશિષ્ટ વાસણો મળી આવ્યાં છે. સીસાના અને તાંબાના સૂયની મૂર્તિવાળા સિક્કાઓ મળ્યા છે. વડનગરમાં પાછી ઇટલું એક ઘર મળ્યું છે. અહીં તેલ મૂકવાના કૂપાઓ, લાંબી ડોકના ઝારાઓ, સાદી, નકશીવાળી, કાણવાળી અનેક ઘાટની જમડીઓ, ચુડીઓ, માટીની મુદ્રાઓ, માનવ આકૃતિનાં તથા જળદ અને પશુપદીની આકૃતિનાં રમકડાં, રેખાવાળો તથા કોસના ચિ-હોવાળો ઇટની જના-વેલી ચોરસ પાટલીઓ, ગણેશ, જાળકને તેડતી માતૃકા, રામસૈથીની

હિલ્સેબો અને જૈનોએ આપેલી વિગતો તપાસીએ. યાદવ વંશના રાજાઓ પછી મૌર્ય સામ્રાજ્ય સુધીના, ૬. મૌર્ય કાળ ઇતિહાસની કેઈ માહિતી મળતી નથી. કદાચ ચોધેવ, આહીર અને આવી બીજી જાતિઓ સર્વોપરી સત્તા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતી હશે. ફક્ત રાજકુવર વિજયના લાટના કિનારાથી નીકળી દીપની [જે પાછગથી સિદ્ધલદીપ તરીકે ઓળખાયો] જતની અને આર્થ રાજ્ય સ્થાપવાની કથા ઐતિહાસિક લાગે છે. મોતમજુદના મૃત્યુ સુધી જોડેલે કે ઈ. સ.ની પાંચમી સદી સુધીમાં આ માહિતી છે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક રમરણસ્થાનોમાં સૌથી પ્રાચીન ગિરનાર પર્વતનો ખડકશિલાલેખ છે. ગુજરાતમાં ભારતીય સંસ્કારત્વ પ્રથમ દર્શન આપણને અશોકના લેખોમાં થાય છે. મગધના મૌર્યવંશના રાજાઓ ગિરિનગર (જૂનાગઢ)ને પાટનગર બનાવી સુમાદ્વારા રાજ્ય અલાવતા હતા. ચંદ્રગુપ્તના સુગા પુષ્યગુપ્તે સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યું હતું. અશોકના સમયમાં તેના સુગા તુથાઈ સુદર્શનના પાણીનો નહેરો દ્વારા ખેતી માટે ઉપયોગ કર્યો. ગિરનાર પર્વતના ખડક પર ત્રણ (અશોકનો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૪-૨૩૭, રુદ્રામાનો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦નો તથા રકંદ-ગુપ્તનો ઈ. સ. ૪૫નો) શિલાલેખો છે, જેની વિગતો આગલા પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે. ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી જાણવા મળે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રિયોનાં અને બીજી વર્ણોનાં મહાજનો હતાં. ખેતી, પશુપાલન તથા વાણિજ્ય કરનારનાં અને હથિયારો વાપરનારાઓનાં મહાજનો હતાં. અપરાંતના હાથી મધ્યમ કદના હતા અને સૌરાષ્ટ્રના નાના કદના હતા. અપરાંતમાં વરસાદ પુષ્કળ પડતો હતો. ભર્યનું ૩ જાડું જ પ્રસિદ્ધ હતું.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પછી મહાન અશોકના સમયમાં પણ ગુજરાત મૌર્ય રાજાઓનો એક પ્રાંત હતો. વહીવટ કરવા માટે સૂબો નીમવામાં આવતો. ગયા પાસેની બરજનર પર્વતની ગુફાના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે

સાંપ્રતિને અશોકના વારસદાર માનનારી જ્ઞાપ્તિ, ખૌદ અને જૈન દંતકથાઓ છે. સાંપ્રતિના રાજ્યનો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૭માં અંત આવ્યો હતો.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ થી ૧૦૦ સુધીમાં બેક્ટ્રિયન ઝીક હતા. આનું અમાણ્ય ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાંના ઝીક સિદ્ધા છે. આમાં મીનેન્ડર સૌથી વધુ નેધિવાન છે. ઝીક લખાણ સાથે તેનું મુખ્ય ૭ ઝીક સમય ટોપવાળું છે. ઉલટી ગાણે અધેનપ્રીમેકાસની આકૃતિ છે. તેમાં બેક્ટ્રો પાલી લખાણ 'મહારાજમી ત્રદનસ મેનન્દસ' છે. મિલિન્દ અને નાગસેનના સંવાદથી મિલિન્દ ખૌદધર્મી ચાપ છે. ઉલ્ટો બેક્ટ્રિયન ઝીક રાજ્ય એપોલોડોટસ છે, જેના સિદ્ધાઓમાં લખાણ છે—'મહારાજસ ત્રદતસ અપલક્ટસ'. તેના પછી ઈ. સ.ની ૧લી સદી સુધીનો ઇતિહાસ અચાત છે.

સિલાસેખો તથા સિદ્ધાઓને કારણે ક્ષત્રપ સમયને આપણે જાણી શકીએ છીએ. ઈ. સ. ૭૮માં કનિષ્કનું રાજ્ય હતું. તે સમયે જે સંવત વપરાતો તે શક રાજકુવરો વધુ વાપરતા હતા. ક્ષત્રપ સમય હતા તેથી શક સંવત તરીકે ઓળખાતો હતો. ક્ષત્રપોના બે વંશો હતા. ૧. ક્ષદરાતોનો ૨. અધનનો. ક્ષત્રપ માટે છત્રપ, છત્રવ અને ખત્રપ શબ્દો વપરાય છે. ક્ષદરાતનું છદરાત રૂપ સિદ્ધાઓ ઉપર છે કે જે પ્રાકૃતમાં સમાયેલું છે. જેકસને કહ્યું છે કે છત્રપ ઇશાની ઇલ્કાજ હતો. તે ગાદીએ આવનારાઓએ ચાલુ રાખ્યો હતો.

નહપાન ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનો પહેલો છત્રપ રાજ્યકર્તા હતો. તે ક્ષદરાત ક્ષત્રપ હતો. સિદ્ધાઓ તથા સિલાસેખો પરથી જાણાય છે કે તેણે દક્ષિણમાં નાસીક અને દખ્ખણ સુધીનો પ્રદેશ જીત્યો હતો. દખ્ખણના અધિરાજ્યો તેને તાબે હતા. તેના સિદ્ધાઓ પર 'રાયો ક્ષદરાતઃ

નહપાન' છે. આની ઉલટી બાજુએ નહપાનની શુભાકૃતિ છે. ઉપાવદાતના નાસીક અને કાશીના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે તેનો જમાઈ ઉપાવદાત તેની ઘણી માહિતી આપે છે. તે શિલાલેખમાં ક્ષરરાત ક્ષત્રપ નહપાનનો ઉલ્લેખ છે. મુંબઈના ગેઝેટીયર પ્રમાણે નહપાને ગુજરાત અને પશ્ચિમ દખ્ખણ છત્તાં ચક્ર સંવત સ્થાપ્યો કે જે ઈ. સ. ૭૮માં શરૂ થયો. ક્ષત્રપોના સિક્કાઓ તથા શિલાલેખોમાં આ સંવત છે. નહપાનને પુત્ર નહોતો. એટલે તેની ગાદીએ તેનો જમાઈ ઉપાવદાત આવ્યો. થોડાક સમયમાં ક્ષરરાત ક્ષત્રપોનો આદિરાજા ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણીએ નાશ કર્યો. તેના નાસીકના આશરે ઈ. સ. ૧૨૬ના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્ર અને અપરાન્ત તેના રાજ્યના વિભાગો હતા. તે દરમિયાન બીજા અષ્ટન નામનો ક્ષત્રપ ગુજરાતનો રાજ્યકર્તા થયો હોય તેમ જણાય છે. આનું કુળ નહપાનના ક્ષરરાત કુળથી જુદું હતું. અષ્ટનના ઠેલાક સિક્કાઓ પર 'રાયો ક્ષત્રપસ યશમેતિક-પુત્રસ અષ્ટન' લખેલું છે. બીજાઓ પર 'રાયો યશમેતિક પુત્રસ અષ્ટનસ' લખેલું છે એટલે કે યશમેતિક ઝમેતિકનો પુત્ર હતો. પહેલાં તે ક્ષત્રપ અને પછી માળવા અને ઉત્તર ગુજરાત છતી મહાક્ષત્રપ થયો હશે. તે પચીસેક રાજ્યોવાળા વંશનો સ્થાપક હતો. તેનું નામ તેના વારસદારોના સિક્કાઓમાં છે. તેના સિક્કાઓ પર તેનું મુંઠાવાળું, સાદી ટોપી અને ગળા સુધીના લાંબા વાળવાળું મુખ દેખાય છે. એક સિક્કા પર તેના વાળ ગુંચલા વાળેલા છે. તેના સિક્કા પર સૂર્ય અને બીજાના ચંદ્ર છે. અષ્ટનનો વારસદાર જ્યદામા હતો. અષ્ટનના વારસદારોના નામ ભારતીય નામો છે. જ્યદામાના વારસદાર રુદદામાના સિક્કાઓ પર 'રાયો ક્ષત્રપ જ્યદામપુત્રસ રાયો મહાક્ષત્રપસ રુદદામાસ' લખેલું છે. તેના ગિરનારના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે તે મહાક્ષત્રપ હતો અને તે અવન્તી, આનત, સૌરાષ્ટ્ર, સ્વપ્ન, મરુ, કચ્છ, સિંધ, સૌનીર, કુકુર, અપરાન્ત, નિષદ, વગેરે પ્રદેશોનો હતો. તેણે યોધિયના ગર્વનું તેણે ખંડન કર્યું હતું. તેણે દક્ષિણ-

પચના રાજ સત્તકર્ણુને બે વાર હરાવ્યો હતો, પણ સગપણને લીધે જવા દીધો હતો. તેણે ભાષા, અર્થશાસ્ત્ર, સંગીત, વૃત્ય અને ન્યાય (તર્કશાસ્ત્ર)માં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તે યુદ્ધમાં પણ નિપુણ હતો. તે પ્રખ્યાત ચૂંટાયો હતો અને બળરો, શહેરો તથા ગામોનું ચોરાયી રક્ષણ કરતો. ગિરનારના શિલાલેખમાં સુવર્ણસિક્તા અને પલાશીની નદીઓના પરથી સુદર્શન સરોવરનો બંધ તૂટ્યાનો ઉલ્લેખ છે અને તેના સમારકામનો પણ નિર્દેશ છે. ઈ. સ. ૧૩૦ના અંતના શિલાલેખો પરથી જણાય છે કે બૌદ્ધધર્મનો ફેલાવો આ પ્રદેશમાં થયો હતો.

રુદ્રદામા પછી ખાવીસેક રાજ્યો થયા, તેમાંના ઠેટલાક મહાક્ષત્રપો હતા અને ખાકીના ક્ષત્રપો હતા. રુદ્રદામા પછી તેના પુત્ર દામાજડથી અને તેના પછી તેનો પુત્ર જીવદામા ગાદીએ આવ્યો. જીવદામાએ તેના કાકા રુદ્રસિંહ ૧લાને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો. હાલાર જીવદામાનું ગામના ઈ. સ. ૧૮૧ના શિલાલેખમાં બહેર કુવાના બાંધકામોના ઉલ્લેખ છે. રુદ્રસિંહ પછી ફરી તેના ભત્રીજાએ જીવદામા તેના ઈ. સ. ૧૯૬ના સિક્કા પરથી આવ્યો લાગે છે. તેના પછી રુદ્રસિંહનો પુત્ર રુદ્રસેન ગાદીએ આવ્યો. તેના મુસિરસર અને જસડનના શિલાલેખો છે. એણે ઠેકવામ છે કે રુદ્રદામાએ (જે સન્ડનીસ નામથી ઓળખાયો છે) ત્રીજા વહાણોને કંથ્યાણમાં રોક્યા હતા. મુબઈ ગેઝેટિયરમાં જણાવ્યું છે કે માળવાના ઉજ્જનમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં એક રાજ્યકર્તા હતો, જે ભરથ આવતાં પરદેશી વહાણોને પ્રાત્સાહન આપતો કૃષ્ણા નદી પાસે કરદ ગામમાંથી ગળા આવેલ સિક્કાઓ પરથી જણાય છે કે દિવ્યસેન (ઈ. સ. ૨૩૮-૨૪૯) થી વિશ્વસેન (ઈ. સ. ૨૯૬-૩૦૦) સુધીના રાજ્યોની સત્તા દમણ સુધી હતી. ઈ. સ.ની બીજી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મ પાળનાર હતા એણે એક શિલાલેખ પરથી જાણવા મળે છે. ક્ષત્રપોની સત્તા એસ વંશના રાજા ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ ખૂંટવી લીધી છે. સત્યસિંહના પુત્ર રુદ્રસિંહ રાજા પર હુમલો થયો હતો અને તેને ઈ. સ. ૩૯૫માં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.

આ સમયે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈલોક્ય રાજ્ય કરતા હતા. ત્રૈલોક્યના મળેલાં ત્રણ દાનપત્રો (જેક સંવત ૨૦૭૫ દ્રવિસેનનું પારડીમાંથી મળેલ, બીજું સંવત ૨૪૧૫નું વ્યાધિસેનનું છે ત્રૈલોક્ય સમય સુરતમાંથી મળેલ અને ત્રીજું સંવત ૨૪૫૫નું નનામું ત્રૈલોક્યના ઉલ્લેખવાળું કનેરીમાંથી મળેલ) પરથી ત્રૈલોક્ય વંશની માહિતી મળે છે. દ્રવિસેનના અને તેના પુત્ર વ્યાધિસેનના સિક્કાઓ પણ મળ્યા છે. દ્રવિસેનના સિક્કાની એક બાજુએ રામનું મુખ છે અને બીજી બાજુએ ચૈત્ય અને તારાઓ છે તથા 'મહા રાજેન્દ્રદત્તપુત્ર પરમ વૈષ્ણવ શ્રી મહારાજ દ્રવિસેન' લખેલું છે. વ્યાધિસેનના ચાંદીના સિક્કાઓ ઉપર ખાલીમાં લખાયું છે 'મહારાજ દ્રવિસેન પુત્ર પરમ વૈષ્ણવ શ્રી મહારાજ વ્યાધિસેન'. સિક્કાઓ પર સંવત ચોદી બધવા કલ્યૂરી છે. તેની શરૂઆત ઈ. સ. ૨૪૮-૪૯ થી થઈ છે એટલે કે ત્રણ તામ્રદાનપત્રો ઈ. સ. ૪૫૫, ૪૮૯ અને ૪૯૩નાં છે. ત્રૈલોક્ય રાજાઓ દક્ષિણ ગુજરાત તથા ઉત્તર કોંકણ અને થોડો સમય સૌરાષ્ટ્રમાં પણ રાજ્ય કરતા હશે. મુળર્ષ ગેઝેટિયરના કથાનાનુસાર ક્ષત્રિય રાજ્યના મધ્ય સમયમાં આ વંશ થયો હતો. સિક્કાઓ તથા દાનપત્રો પરથી લાગે છે કે દ્રવિસેન તથા વ્યાધિસેન વૈષ્ણવો હતા. તેમને જોડયો સાથે સંબંધ હતો.^{૧૧}

ઈ. સ. ૩૯૫થી ૪૭૦ સુધી ગુજરાત પ્રદેશ ગુપ્ત મહારાજના રાજ્યનેક આગ હતો. જે માટે સિક્કાઓ અને સ્કંદગુપ્તના ગિરનારને લેખ-એ સિવાય બીજા ખાસ મોટા આધાર મળતા નથી.^{૧૨} ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ ગુજરાતના વિજય પછી ચાંદીના સિક્કાઓ ક્ષત્રિય શૈલીમાં પાડ્યા. અહીં કુમારગુપ્ત ૧લાના સંખ્યાબંધ ચાંદીના સિક્કા મળે છે. ઈ. સ.

11. R. C. Parikh—Introduction to કાવ્યાનુશાસન P. 45.

૧૨. ૨. શી. જોટે—ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ. પૃ. ૪૭.

૪૫૫માં કુમારગુપ્ત પછી રકદ્યુપ્ત બાવ્યો, ત્યારે તેને દ્વિજોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. ગિરનારના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે તેણે સુદર્શનને સમરાખ્યું હતું. તે શિલાલેખમાં રાજધિરાજ તરીકેની યશગાથા ગાવામાં આવી છે. શિલાલેખના બીજા ભાગમાં ચક્રપાલિત દ્વારા સુદર્શન સરોવર પાસે વિષ્ણુમંદિર બાંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે ઈ. સ. ૪૩૦ માં મૃત્યુ પામ્યો, ત્યાર પછી ગુપ્તોની સત્તાનો પશ્ચિમ ભારતમાં અંત આવ્યો. ઉજ્જૈનીમાં તોરમાણ્ય અને ગુજરાતમાં વનભી રાજાઓ થયા. મોયો અને ગુપ્તોના સમયમાં રાજધાનીનું શહેર પાટલિપુત્ર હતું અને ક્ષત્રપોના સમયમાં ઉજ્જૈની હતું. આનંદપુર તથા કુશસ્થલી (દ્વારકા) પૌરાણિક સમયના રાજધાનીના શહેરો હતા. અદ્યુપ્ત મૌર્ય (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૧) ના સમયથી રકદ્યુપ્ત (ઈ. સ. ૪૮૦) ના સમય સુધી એટલે કે લગભગ ૮૦૦ વર્ષ સુધી ગિરિનગર (જૂનાગઢ) પાટનગર રહ્યું.

ગુપ્તકાલના અંતે ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપનાર વલ્લીના રાજાઓની માહિતી તેમના તાત્રાદાનપત્રો પરથી મળે છે તેમના સિક્કાઓએ બહુ જ ઓછા મળે છે. સ્વનર્મમાંના તથા અન્ય ૧૧. મૈત્રક કાળ સાહિત્યમાંથી તેમની માહિતી મળે છે. જટાકના બાવદાઓ અથવાના રાજ્યકર્તાઓ હતા, જેમને ગુપ્તોએ છૂટી લીધા હતા. જટાકે રકદ્યુપ્તને સેનાપતિ હતો. ગિરનારના શિલાલેખ જણાવે છે કે પશ્ચિમ અપરાન્તનો મુખ્ય હતો અને તેનો પુત્ર ચક્રપાલિત ગિરનારનો બાધકામ આવ્યાનો ઉપરી હતો. આરોના કથનાનુસાર જટાકે ચક્રપાલિતને ખસેડી મૂક્યો અને રકદ્યુપ્ત પછી વલ્લીનો રાજા થયો. તે જટાકે મૈત્રક નામના કુલનો હતો. જયસ્વાલે અર્ધમ જુષીકલ્પ અને પૈકુલી સસ્ત્રોનીયનના અસુરિસ્તાનના શિલાલેખ પરથી અનુમાન બાંધ્યું છે કે મૈત્રકો પાદવોની એક શાખા હતી. ગુજરાતના ઐતિહાસિક મુદ્રાલેખો ભાગ ૧લા (કર્તા આચાર્ય)માં

ત્રૈલોક્યાનાં ૧૦૧ તામ્રપત્રો પ્રકાશિત કર્યા છે. એમાંનાં પાંચ સમય દર્શાવતાં નથી. દ્રોણસિંહના તામ્રપત્રમાં વલ્લભી સંવત ૪૪૭ (ઈ. સ. ૭૬૬-૭) છે એટલે કે ૨૬૫ વર્ષોનો ઇતિહાસ તામ્રપત્રોમાં છે. પહેલા દ્રોણસિંહના તામ્રપત્રોમાં તેના મોટા ભાઈ દ્રહસન કે પિતા ભદ્રાકેનો ઉલ્લેખ નથી ‘પરમભદ્રાકે પાદાનુષ્ઠાતો’ પરથી ભદ્રાકેનું અનુમાન થાય. દુવસેન ૧લાના તામ્રપત્ર (ઈ. સ. ૫૨૫-૬)માં સ્થાપક ભદ્રાકે અને તેના મોટા પુત્રનો ઉલ્લેખ છે. તામ્રપત્રોમાંનાં ત્રિરુદો તથા રચણોના ઉલ્લેખો પરદેશી મૈત્રક રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવે છે. દુવસેનના તામ્રપત્રમાં મહારાજ દ્રોણસિંહની માહિતી છે. દ્રોણસિંહે સિદ્ધશ્વ તથા વ્યવરથા પદ્ધતિનો આરંભ કર્યો હતો. તેણે પાંડુરાજદેવીના મંદિર માટે દાન આપ્યું હતું. દુવસેન ૧લાનાં ૧૬ દાનપત્રો મળ્યાં છે. કેટલાંકમાં તે ‘પરમભદ્રાકે પાદાનુષ્ઠાન’, કેટલાંકમાં ‘મહાસામંત’ અને બીજાંમાં ‘મહારાજ’નું ત્રિરુદ રાખે છે. વળા (પ્રાચીન વલ્લભી)માંથી મળેલ તામ્રપત્રમાં તે ‘મહાપ્રતિહાર’, ‘મહાદંડક’ ‘મહાકાતાકૃત્રિક’ વગેરે છે. ધરસેન અને દ્રોણસિંહ પરમ મહેશ્વરો હોવાના તથા તેની બહેન દ્વાજે બૌદ્ધ વિહાર બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો પણ તામ્રપત્રોમાં આવે છે. વડનગરના બાજણોને દાન આપ્યાનાં તામ્રપત્રો પણ છે.

ધરપદ દુવસેન ૧લા પછી ગાદીએ આવ્યો હતો. તેણે ઈ. સ. ૫૦૯ થી ૫૪૯ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેનાં કેટલાંક પ્રમાણ મળ્યાં નથી. ધરપદના પુત્ર ગુહસેનનાં તામ્રપત્રોમાં બૌદ્ધ મઠોના દાનની વિગતો છે. તેના પછી તેનો પુત્ર ધરસેન બીજો ગાદીએ આવ્યો. તેનાં તામ્રપત્રોમાં વેદમાં નિપુણતા મેળવેલ બાજણકુટુંબોને દાન આપ્યાના ઉલ્લેખો છે. ત્રિશ્વમિત્ર કે જે આનંદપુરનો વતની હતો, પરંતુ ખેટક (ખેડા)માં રહેતો હતો, તેને દાન આપવામાં આવ્યું હતું. સુરસેન ધનુર્વિદ્યામાં એકો હતો. તેનામાં શ્રી અને સરસ્વતી જાનેનો વાસ હતો. શીલાદિત્ય (ધર્માદિત્ય) ગુહસેન પછી ગાદીએ આવ્યો. તેનાં દાનપત્રોમાં વિહાર અને મહાદેવને દાન આપ્યાના ઉલ્લેખો છે. મવત્યાજ તે

સમયની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. તેના કથનાનુસાર આ ભૂમિ ક્ષેત્રદ્રુપ હતી. કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, હોડ વગેરે અસંખ્ય હતાં. સંધારાઓ ઘણા હતા. શીલાદિત્ય રાજાના સમયમાં લોકો તથા પ્રાણીઓ સુખી હતા. તેના મહેલ પાસે તેણે વિહાર બધાઓ હતા. દરેક વર્ષે તે મહાપરિષદ ભરતો અને બધા પુરોહિતોને બોલાવતો.

શીલાદિત્ય પછી તેનો ભાઈ અરમહ ગાદીએ આવ્યો. તેના દાનપત્ર મળ્યા નથી. તે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતો. તેના પછી તેનો ભાઈ દ્રુવસેન બીજા ગાદીએ આવ્યો. તેને મનુ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. તેનાં દાનપત્રો પરથી જણાય છે કે બીજી તેમજ બ્રાહ્મણોને તે દાન આપતો. તેના સમકાલીન રાજા દદ્ બીજાના તાત્રપત્રો પરથી જાણવા મળે છે કે હવે દ્રુવસેન બીજાને હરાવ્યો હતો. પાછળથી હવે દ્રુવસેન બીજા સાથે તેની પુત્રીનું લગ્ન કર્યું હતું.

દ્રુવસેન બીજા પછી તેનો પુત્ર ધરસેન ઝૂથો ગાદીએ આવ્યો. તે પરમભદ્રારક મહારાજાધિરાજા કહેવાતો. તેણે ચક્રવર્તીનું નિરુદ્ધ ધારણ કર્યું હતું. વલ્લભી રાજાઓ પાસે દરિયાર્ધ લશ્કર (વહાણોનો કાફલો) હતું. તેનાં દાનપત્રોમાંના એકમાં જ્ઞાનતપુરના બ્રાહ્મણોને કરેલા દાનનો ઉલ્લેખ છે. બીજું દાનપત્ર કરુકમ્ભ (કાર્ય) નવા વિજય જાવણી હતી ત્યાંથી કરેલું છે.

ધરસેન ઝૂથો પછી શીલાદિત્ય બીજાનો વારસદાર દ્રુવસેન ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો. તેનું એક દાનપત્ર દુદાવિહાર માટે છે તે વિદ્યા વિસ્તારદહતો. તેનો વારસદાર અરમહ બીજો હતો. તેના પછીના છ રાજાઓ શીલાદિત્ય નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠા. શીલાદિત્ય ત્રીજો વિજયપતિ કહેવાતો. શીલાદિત્ય બીજાથી સાતમા સુધીના રાજાઓ ગુજરાત અને પશ્ચિમ માળવાના રાજાઓ હશે.

વલ્લી બૌદ્ધ ધર્મનું કેન્દ્ર હતું. તેમાં વેદને માનનાર બ્રાહ્મણ તથા જૈનો રહેતા હતા. પાટલિપુત્રનો દેવસેન વલ્લીમાં વેપાર ધંધા માટે આવ્યો હતો. ક્ષત્રપ અને મૈત્રક રાજ્ય દરમિયાન શૈવ ધર્મ રાજધર્મ હતો. આ શૈવ ધર્મ નકુલીય કે લકુલીયની પાશુપત શાખાનો હતો. જ્યોત્સ્ના ધર્મ પ્રચારને કારણે લોકોમાં બૌદ્ધ ધર્મ યાત્રુ રહ્યો. ગુહસેનના એક તામ્રપત્રમાં પોતાને 'પરમોપાસક' કહે છે. આને માટે કંઈ દુદા કે જે બૌદ્ધ સાધ્વી હતી તે જવાબદાર છે. જૈન ધર્મનો પ્રચાર જૈન શિલાલેખ પરથી માલુમ પડે છે. જયસ્વાલના ચંતાનુસાર નલપાન જૈન હતો. વૈશ્યવ સંપ્રદાય ગુરુતોના સમયમાં વધુ પ્રચલિત હોય તેમ લાગે છે. ત્રૈલોક્ય રાજાએ 'પરમ ભાગવત' લખાવ્યો. મૈત્રક રાજાએ શૈવધર્મ લખાવ્યો, જતાં બૌદ્ધ તેમજ બીજા ધર્મોને ઘાન આપતા.

વલ્લીના મૈત્રકવંશનો કેવી રીતે અંત આવ્યો તેને માટે કંઈ નિશ્ચિત યર્ષ શક્ય નથી. ગ્રુનર્થ ગ્રેગેટિયરમાં અલ્ખેરનીના કથનાનુસાર વલ્લીનો અંત ઈ. સ. ૬૭૦ માં આવ્યો. એવું કહેવામાં આવ્યું છે. દંતકથા અનુસાર રંક નામના ચારવાડીએ સિંધના આરબો મારફતે વલ્લીનો અંત આવડ્યો. વલ્લીનો અંત વિ. સં. ૮૪૫ (ઈ. સ. ૭૮૮) માં આવ્યો.

ભિન્નમાલ અથવા શ્રીમાલ ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર હતું. ચવનચાંગે ઈ. સ. ૬૪૧ માં એની મુલાકાત લીધી હતી. આ શહેર વલ્લીથી ૩૦૦ માઈલ દૂર હતું.

૧૨. ભિન્નમાલ તે આજુબી પશ્ચિમે ૧૫ માઈલ દૂર આવેલું છે. આની જમિ તથા લોકોના રીતરિવાજ

સૌરાષ્ટ્રના લોકો જેવા હતા. વસ્તી ગીચ હતી. બૌદ્ધોનો સંધારામ પથ હતો. સર્વાસ્તિવાદ નામના સંપ્રદાયના લોકો ત્યાં વધુ હતા. રાજા ક્ષત્રિય હતા. જાવાની દંતકથાનુસાર શુવિજય સ્વેલચલ જે

ઈ. સ. ૬૦૩ માં જવાથી આવ્યો હતો, તે કસમમિત્ર અથવા જલ્પસર (ગુજરાતનો રાજા હોય)નો પુત્ર હતો. ગુજરાતનું કુજરાત યજ્ઞ હશે. ૭મી સદીમાં ગુજ્જર રાજ્ય થયું. દક્ષિણ ગુજરાતમાં પશુ નાદોદની આસપાસ (ઈ. સ. ૫૮૦ થી ૮૦૮) ગુજ્જરનું એક નાતું રાજ્ય હતું. વિ. સં. ૯૯૦ (ઈ. સ. ૮૪૪)ના જોજ ૧લા-પ્રતિહાર રાજાએ ગુજ્જરાત જમિયાં આવેલ શિવગામ દાનમાં આપેલું હતું. કલિન્જરમાંથી મળેલ ૬મી સદીના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે ગુજ્જરાતમાં ૩૭મી મંગલાનક નામનું ગામ (જેઘપુર પાસે) આવેલ છે. ધટીઆલ નામના જેઘપુર પાસેના ગામમાંથી મળેલ લેખો (ઈ. સ. ૮૬૨) માં ગુજ્જરાત અને ગુજ્જરરાજાના ઉલ્લેખો છે. ગુજ્જરાત કદાચ દક્ષિણમાં નર્મદા સુધી અને ઉત્તરમાં જેઘપુર સુધી પહોંચ્યા હોય. ગુજ્જરાત પંજાબમાંથી આવ્યા હોય તેવું પણ અનુમાન થાય છે. ગુજ્જરાત પરદેશી હોવાનું કારણ એ મનાય છે કે મહાભારતમાં આવેલી જાતિઓમાં ગુજ્જરાતનું નામ નથી અથવા હર્ષચરિત પહેલાના ટોર્ક સંસ્કૃતમંથમાં આ નામ નથી.

પવાનચાંગ શિન્નમાલમાં ખડી આવ્યો, તે સમયે બ્રહ્મગુપ્ત (કલિન્દમાલિકામાં-ઈ. સ. ૫૫૦)નો 'બ્રહ્મ રકુટ સિદ્ધાંત' નામનો ગ્રંથ પુરા થયો નહોતો. તે સમયે શિન્નમાલમાં વ્યાઘ્રમુખ નામનો વ્યાપ પંચનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પંડિત જોગા રવીકારે જ કે ગુજ્જરાતનું રાજ્ય શરૂ થયું અને પુરું થયું તેની માહિતી મળતી નથી. કદાચ વ્યાપ, પ્રતિહાર વગેરે ગુજ્જર જાતિના હશે. મુબર્ક જેઝેટપરના જાગ ૧લામાં શિન્નમાલના નાચની વિગતો આપી છે. શિન્નમાલ એક ભવ્ય શહેર હોવું જોઈએ. મુબર્ક જેઝેટપર અનુસાર તે શહેરની એક ટેકરી પર ચામુંડા (શ્રી અથવા શિન્નમાલનું ભાગ્ય)નું મંદિર હતું. પ્રાચીન શિન્નમાલના ચિન્હો હાલના શિન્નમાલ પરથી દેખાય છે. શ્રીમાલ મહાભારતમાં થીમાલની વિગતો આપી છે. આ પુરાણમાં

ગૌતમાશ્રમની દંતકથા છે. શિવે ગૌતમને ત્રૈવચ્ચક્ર સરોવર તરફ જવાનું કહ્યું. આ સરોવર પાસે ગૌતમે આશ્રમ સ્થાપ્યો અને તેની પત્ની અહલ્યા અને શિષ્યો સાથે ત્યાં રહ્યો. આ જગ્યા શ્રીમાલ કહેવાય છે. શ્રી અને લક્ષ્મીનું કથાનક પણ છે. શ્રીમાલ પુરાણ અનુસાર શ્રીમાલમાં ૧૦૦૦ ગણપતિ, ૪૦૦૦ ક્ષેત્રપાલ, ૮૪ ચંડિકા દેવીઓ, ૧૦૦૦ સરોવર, ૧૧૦૦૦ શિવલિંગ તથા ૯૯૯ મુખ્ય મંદિરો અને ૧૮૦૦૦ દુર્ગાનાં મંદિરો હતાં. ૪૦૦૦ બ્રહ્મચારીઓ તથા ૮૦૦૦ દુકાનો અને ૧૦૦૦ સભેલનો પણ હતાં તથા શહેરને ૮૫ દરવાજા હતા. 'પ્રભાવકચરિત્ર' (ઈ. સ. ૧૨૭૮) પ્રમાણે ગુજ્જર દેશમાં શ્રીમાલ શહેરમાં બખ્ષ મહેલો હતા. તેના મુખ્ય રસ્તાઓ હાથીઓની શોભાથી સુશોભિત બનતા. જૈનમંદિરો તથા મહાન ઋષિઓ તે શહેરમાં રહેતા. દંતકથાઓ પ્રમાણે વિ. સં. ૨૬૫ (ઈ. સ. ૨૦૯)માં શહેરનો નાશ થયો હતો. વિ. સં. ૪૯૪ (ઈ. સ. ૪૮૮)માં તે શહેર ફરીથી રાક્ષસથી નાશ પામ્યું અને વિ. સં. ૭૦૦ (ઈ. સ. ૬૪૩)માં ફરી બાંધાયું. વિ. સં. ૯૦૦ (ઈ. સ. ૮૪૪)માં ત્રીજી વખત નાશ પામ્યું. વિ. સં. ૯૫૫ (ઈ. સ. ૮૯૬)માં શહેર ફરી બાંધાયું. તેની ૧૪મી સદી સુધી આબાદી રહી.

ભિન્નમાલનો ક્ષેત્રેષ વર્મલાટ (પ્રભાવકચરિતાનુસાર ભિન્નમાલનો રાજા)ના શિલાલેખ (ઈ. સ. ૬૨૬)માં છે. કવિ માધના દાદા સપ્રબલદેવ, વર્મલાટના મંત્રી હતા. શ્રીમાલ વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું. માધ ત્યાંનો જ હતો. ખગોળશાસ્ત્રી ભીલ્લમલ્લાચાર્ય પણ ત્યાંનો હતો. જૈન વિદ્યાનું આ ધામ હતું. સિદ્ધર્ષિની ઉપમિતિભવ પંચાકથા (ઈ. સ. ૯૦૬) અહીં જ પુરી થઈ હતી. હરિભદ્રસુરીએ ત્યાં કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા હતા. ભિન્નમાલ, ભિન્ન, શ્રીમાલ, પુષ્પમાલ અને રત્નમાલના નામે જાળખાય છે. શહેર આજાદ ચતાં તેનું નામ 'શ્રીમાલ' લોકોએ બદલ્યું હશે. અહીં યૈવ તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો હતા. ચવનચાંચ દ્વારા જળણીએ

છીએ કે બૌદ્ધ ધર્મનું આ કેન્દ્ર હતું. વર્મણાટ (ઈ. સ. ૬૨૬) પછી વ્યાઘ્રમુખ ઈ. સ. ૬૨૮માં રાજ્ય કરતો હશે. એ આપ વંશનો હતો. આપ, પ્રતિહાર અને સોલંકીઓ ગુજ્જર જાતિ અથવા ગુજ્જરેશ સાથે ગાદ સંબંધ ધરાવતા. યવનચાંગ આવ્યો ત્યારે ત્યાં ૮૦ વર્ષની વયનો રાજા હતો. તે વ્યાઘ્રમુખનો પુત્ર હોવો જોઈએ. આહુકય સામંત મુલકેશીના તામ્રપત્રમાં આપોલકટ હિપરની મુસલમાનોની ચકાઈનો ઉલ્લેખ છે. આ જો લિન્નમાલનો આપ હોય તો કહી શકાય કે લિન્નમાલ પર ઈ. સ. ૭૨૨ થી ૭૪૦ની વચ્ચે હુમલો થયો હશે.

૨

આપોલકટ પછી લિન્નમાલમાં પ્રતિહારે રાજ્ય કરતા હતા. પ્રતિહારેએ આપોને ક્યારે કાઢ્યા તે જાણી શકાયું નથી. પહેલો પ્રતિહાર રાજા નાગભટ્ટ કે નાગાવલોક હતો. જો તેને ચૌહાણ રાજા ભટ્ટવૃદ્ધ ખીજના તામ્રપત્ર (ભરથ જીવ્યાના હાંસોટમાંથી મળેલ)માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેને નાગભટ્ટ (નાગાવલોક પછુ કહ્યો છે.) સામંત માનીએ, તો આ નાગભટ્ટનું રાજ્ય હિતરમાં મારવાડથી દક્ષિણમાં ભરથ મુધીનું કહી શકાય. ખીજા બે રાજાઓ કવુધં અને દેવરાજ આવે છે. તે પછી વલ્લરાજ આવે છે કે જેણે જંગાળના બૌદ્ધ રાજાઓને જીત્યા હતા. માળવાના રાજા સાથે લડાઈમાં તે હતો. તે સમયે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા મુવરજે હુમલો કરી તેને હરાવ્યો. તેનો વારસ નાગભટ્ટ ખીજે હતો. તેને નામાવલોક કહે છે. કનોજના રાજા ચક્રાધુષને હરાવીને તે મહારાજા થયો. ગ્વાલિયરના સિલાલેખ પરથી જણાય છે કે તેણે આદિ, સંધવ, વિદમ્, કલિંગ દેશના રાજાઓને જીત્યા અને આનન્, માળવા, કિરાટ, દ્રવિડ, વલ્લ અને મતરવાના પહાડી દુર્ગો જીત્યા. તેના સમયમાં લિન્નમાલ ગુજ્જરોની રાજધાનીનું સદેર મટી ગયું અને ફક્ત પ્રાંતીય સદેર થયું. ગુજ્જર સામ્રાજ્યની રાજધાનીનું સદેર કાન્ધુબજ થયું. નાગભટ્ટ ખીજા અને તેના પુત્ર રામચંદ્ર પછી બોજદેવ પ્રતિહાર વંશનો મદાન સત્તાધારી રાજા થયો.

પાંચેક શિલાલેખો તથા ચાંદી અને તાંબાના સિક્કાઓ પરથી તેની માહિતી મળે છે. સિક્કાઓ પરની એક બાજુએ ધનુષ્ય છે અને બીજી બાજુએ 'શ્રી મહાદીવરાદ' લખ્યું છે. તે ભગવતીનો ભક્ત હતો. તેની રાણીનું નામ ચંડલદારિકા દેવી હતું. એનો ફક્ત શિલાલેખ સોરાષ્ટ્રમાંથી મળ્યો છે, જેના પરથી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર સમજી શકાય છે. તેણે અર્ધી સદી (ઈ. સ. ૮૪૦ થી ૮૯૦) સુધી રાજ્ય બોગવ્યું હતું. તેના વારસદાર મહેન્દ્રપાલ હતો. તેને નિર્ભયરાજ અથવા નિર્ભય નરેન્દ્ર કહેવામાં આવતો. તેના બે શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રો (ઈ. સ. ૮૯૪-૯૧૧) મળ્યા છે. તેનો અધ્યાપક પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખર હતો. તેને વારસદાર મહિપાલ (સિતિપાલ) હતો. રાષ્ટ્રકૂટોની માહિતી અનુસાર તેણે ઈન્દ્રરાજ ત્રીજાને હરાવ્યો હતો. તેના પછી તેના ત્રણ વારસદારો બોજ બીજો, વિનયપાલ અને મહેન્દ્રપાલ બીજો ગાદીએ આબ્યા. તેના સમયમાં અણહિલવાડનો મૂળરાજ સોલંકી ગુજરાતનો સ્વતંત્ર રાજા થયો. ઈ. સ. ૯૫૩ સુધી બિન્નમાલ ગુજરાતનું અગત્યનું શહેર હતું. આ કદાચ બિન્નમાલમાંથી અણહિલવાડ પાટનગર થયું તે કારણે હોય, શ્રીમાલ પુરાણ પ્રમાણે શ્રીએ ઈ. સ. ૧૧૪૭માં શહેર છોડ્યું.

અણહિલવાડના આવડાનો પુરાવો વડનગરનો વિ. સ. ૧૨૦૮ (ઈ. સ. ૧૧૫૨)નો શિલાલેખ (કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાનનો) છે. આવડા વંશના પહેલા રાજા વનરાજનો ઉલ્લેખ ૧૩. આવડા સમય દરિભદ્રસુરિના અપભ્રંશ લાપાના નેમિનાથ ચરિત્રમાં છે. યશપાલનું 'મેહરાજ પરાજય' નાટક અજયપાલ (ઈ. સ. ૧૧૭૩-૭૬)ના સમયમાં લખવાયું હતું, તેમાં વનરાજનો ઉલ્લેખ છે. પ્રભાચંદ્રસુરિના પ્રભાવકચરિતમાં વનરાજે ચૈલવાસી સાધુઓને આપેલા હકોનો ઉલ્લેખ છે. અરિસિંહના સુકૃતસંકીર્તન (ઈ. સ. ૧૧૨૨-૧૨૬૧)માં આવડા વંશના વારસોની વિગતો આપી છે. હેમચંદ્રના દ્વાયત્વ પરની અભયતિલકમણિની

ટીકામાં અણુહિલ લખવાડ અને વનરાજની કથા છે. મેરુતુંગના પ્રબંધચિંતામણિ (ઈ. સ. ૧૩૦૫)માં અણુહિલવાડ રાજ્યની વિગતો છે. મુક્તિજિનવિજયના 'પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ'માં અણુહિલવાડના ઇતિહાસની ઘણી વિગતો છે. આ પ્રાચીના અભ્યાસથી શુજરાતની ઘણી વિગતો જાણી શકાય છે. હિંદી ભાષાના કૃષ્ણકવિના 'રત્નમાલ'માં પણ શુજરાતનો ઇતિહાસ છે. દ્વાપર અને પ્રબંધચિંતામણિમાંથી પણ મધ્યકાલીન શુજરાતમાં પ્રચલિત વહેમો સંબંધી ઠીક માહિતી મળે છે.^{૧૩}

આપ અથવા આવડાઓનાં ત્રણ રાજ્યો હતાં. સિન્નમાલના રાજા બ્રાધસેન, વહવાણના ધરણીવરાહ (જે કનોજનો પ્રતિદાર વંશનો રાજાનો ખંડિયો હતો. ઈ. સ. ૬૧૪) અને પંચાસરના જયશિખરીએ આપ (આવડા) કુલના હતા. આપનો સંબંધ નિશ્ચિત નથી. કૃષ્ણકવિના 'રત્નમાલ'માં જયશિખરીની વિગતો છે. પંચાસરના આવડા રાજા જયશિખરી પર કદમાણ કટકનો રાજા ભુવડ (વિ. સં. ૭૫૨ (ઈ. સ. ૬૬૬) ચઢી આવ્યો અને પંચાસરને ઘેરા લાંબો. ૪૨ દિવસ ઘેરા રહ્યો. જયશિખરીને લાગ્યું કે ભુવડ સામે ટકી શકાય તેમ નથી જોઈલે તેણે તેની ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને તેના સાળા મુરપાલ સાથે જંગલમાં મોકલી આપી. રૂપસુંદરી વનમાં વનરાજને જન્મ આપ્યો. પુરાતન-પ્રબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પંચાસર ગામમાં ચંડ આમુંડ નામના આષોઠક જાતિના બાઈએ રહેતા હતા. એક ન્યોતિપીએ કહ્યું કે આમુંડની ગર્ભવતી પાનીનું બાળક ચંડને મારી નાખશે જોઈલે આમુંડની પાનીને કાઢી મુકવામાં આવી. તે પંચાસર ગર્ભ અને લાકડાં વીણી શુજરાન ચલાવવા લાગી. તેણે જન્મ આપેલ બાળકનાં ઘુબ લપ્પેલા બહાર ગએલા ત્રીસોલગુણસરિએ ઝાડ તરફ નગીને બેઠાં. માને મંદિરમાં લઈ

૧૩. ડ. કે. સાસ્ત્રી—ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું શુજરાતીમાં અવતરણ.

જવામાં આવી. આમાં વનરાજના માળાપની વિગતો અપાઈ નથી. બાળક વીરમતીગણિનિ (ગુજર વાઘવી)ને સોંપ્યો, જેનું નામ વનરાજ પાડ્યું બાળકનાં ચહેરા ઉપરથી શીલગુણસૂરિએ ભવિષ્ય બાપ્પું કે વનરાજ રાજ થશે. વનરાજના મામા બહારવટિયું કરતા હતા. તેમની સાથે તે રહેવા લાગ્યો. આ પરથી લાગે છે કે વનરાજનો સંબંધ પંચાસર સાથે હતો. પ્રગંધ-ચિંતામણિ પ્રભાણે જૂમરાજ કાન્યકુબ્જનો રાજા (રાજધાનીકલ્યાણ કટક) હતો કે જેનાં છ ભાઈ ગામો હતાં. કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાત તથા કાન્યકુબ્જનો પ્રદેશ તેનો હતો. આ પરસ્પર વિરોધી હકીકતો છે. પ્રતિહારો ૮મી સદીમાં સિન્નમાલમાં રાજ્ય કરતા હતા. કદાચ એમ હોય કે ઉત્તર ગુજરાત સિન્નમાલના પ્રતિહારોનું હોય. આ પ્રતિહારો પાછળથી કાન્યકુબ્જના સમ્રાટ થયા હોય એટલે ગુજરાતને કાન્યકુબ્જનો ભાગ માન્યો હોય. આયોને સિન્નમાલના પ્રતિહારોએ કાઢી મૂક્યા હોય. આપ વંશનો વ્યાઘ્રસેન ઈ. સ. ૩૨૮માં રાજ્ય કરતો હતો, યવનચાંગના સમયે જીવાન ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. યુધિષ્ઠીના અવનિજનામયના તામ્રપત્રમાં આર્યો અને આવોલકટના સંધર્ષનો ઉલ્લેખ છે. પંડિત ગૌરીશંકર ઝોઝાના મતાનુસાર આવોલકટ પર સિન્નમાલ પાસે કુમલો થયો હતો. મુબઈ ગેઝેટિયર પ્રભાણે આ પંચાસરના આવડાઓ હતા. પંચાસર કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સરહદ પર આવેલ છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે ઉત્તર ગુજરાતના રાજા આવડા (ઈ. સ. ૭૩૬) હતા. તેમણે સિન્નમાલથી પંચાસર રાજધાની કેમ બદલી તે બાબતી શંકાસ્પદ નથી. તેમની સત્તા પાછળથી પ્રતિહારોએ તેના રાજાને મારી છીનવી લીધી હશે એટલે આવડાઓ બહારવટીઆ થયા હશે. આવડાઓ લૂંટથી વેર વાળતા હશે. પૂરતાં સાધનો પ્રાપ્ત કર્યા પછી અણ્ણહિલવાડને રાજધાની : હશે. પ્રગંધચિંતામણિ અનુસાર તે વિ. સ. ૭૬૬ (ઈ. સ. ૭)માં જન્મ્યો હોય તો મૃત્યુ સમયે વિ. સ. ૮૬૨ (ઈ. સ. ૮૦૬)માં ૬૬ વર્ષનો હોય. તે બહારવટીઆ તરીકે રહ્યો હશે અને પછી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી શક્યો હશે. પ્રગંધચિંતામણિ અનુસાર

વનરાજે કાન્ધકુબ્જ રાજ્યના ઠર ઉધરાવનારને લૂંટી ચાર લાખ પાંચઠ-
પ્રામન (મીક સિલ્કાઓ) લીધા. વનરાજે અણહિલવાડ નામે નવુ
નગર વસાવ્યું. અણહિલ નામના લરવાડે વનરાજને શહેર સ્થાપવાની
જગ્યા અપાવી તે પરથી 'સહેરનું' નામ અણહિલવાડ પડ્યું. આની
સ્થાપનાનો સમય વિચારજાણીમા સં. ૮૨૧ માન્યો છે. ૨૧, રામલાલ
ઝોદી તથા દુર્ગોશ કર સાત્રી અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના સંવત ૮૦૨
(ઈ. સ ૭૪૬)મા માને છે. વનરાજે અણહિલવાડમા ધનલગ્ન નામનો મહેલ
બાંધી વૃક્ષ નીચે બધાઓ. તે વિ સં. ૮૦૨ના વૈશાખ માસમા ગાદીએ
આવ્યો. તિલકવિધિ શ્રીદેવી (કાકર ગામના વાણિયાની બહેન) નામની તેની
માનેલી બહેને કરી. જાગ્ય નામના વેપારીને વનરાજે મહામાત્ય બનાવ્યો.
તેની દંતકથાઓ છે. તેના લશ્કર અને ધનલગ્નકારને દેવી તેમજ
ધનિકોની મદદ મળી હતી. વનરાજે કંઠેશ્વરી અથવા કંઠેશ્વરી દેવીના
સ્મરણથી કંઠેશ્વરીપ્રાસાદ નામનું મંદિર બધાવ્યું હતું. સુકૃતસંકીર્તન,
પ્રજાધર્મિતામણિ અને વિચારત્રેણી અનુસાર વનરાજનો વારસદાર યોગરાજ
તેની ગાદીએ આવ્યો. તેના સમયમા પરદેશી રાજના વહાણો જે તોફા
નથી સોમનાથ આવ્યા, તે લૂટાયા. યોગરાજના પુત્ર શેમરાજે આનો કમળે
સેવા રાજને કહ્યું તેમા અશ્વો, હાથીઓ અને ખીજ કરોડો ચીજો
હતી. યોગરાજે ના પાડી પણ શેમરાજે બધું લૂંટી લીધું. યોગરાજે આ
જળ્યુ તથા એલચીઓના પત્રોથી એવું પણ જળ્યુ કે ગુજાર દેશમાં
ચોરોનું રાજ્ય છે એમ ખીજ રાજ્યમાં કહે છે, ત્યારે યોગરાજે
આમરણાત હિયવાસ આદર્શ. તેણે કદારિકા શ્રી યોગેશ્વરીનું મંદિર
બધાવ્યું હતું, જેને 'ભદ્રારિકા શ્રી યોગેશ્વરીપ્રાસાદ' કહેવામા આવે છે.
પ્રજાધર્મિતામણિ અનુસાર ૧૬૦ વર્ષનું ચાવડારાજ્ય હતું અને
વિચારત્રેણી અનુસાર ૧૬૬ વર્ષનું તે રાજ્ય હતું. આ વચના સાતમા
રાજા આગડે કે આઠડે સુકૃતસંકીર્તન અનુસાર 'આગડેશ્વર પ્રાસાદ
બધાવ્યો અને કંઠેશ્વરી દેવીને અર્પણ કર્યો. આઠમા રાજા જુમગડે (બી

બ્રહ્મ) 'બ્રહ્મગૌતમ પ્રાસાદ' બંધાવ્યો અને કટશરી દેવીને અર્પણ કર્યો, તેણે અશ્વદિલવાડ પાટણની ચોતરફ દિવાલ બંધાવી કે જેથી તેને શ્રીપતન કહેવામાં આવે છે. મુકુતસંકીર્તન અનુસાર તેના પછી તેના સાહેબ મૂળરાજ સોલંકી ગાદીએ આવ્યો.

સોલંકી વંશનાં દાનપત્રો તથા શિલાલેખોને કારણે સોલંકી વંશનો ઇતિહાસ જાણી શકાય છે. સાહિત્યિક સામગ્રી પણ ઘણી છે. ચાવડાવંશ માટે પાછળ જણાવેલ પુસ્તકો પણ

૧૪. સોલંકી સમય (ઈ. સ. ઉપયોગી યર્ષ પડે છે. ચાવડાએ પાસેથી ૯૩૨ થી ૧૩૦૦) સોલંકી રાજ્યો પાસે રાજ્ય કેવી રીતે આવ્યું તે હજી એક સમસ્યા છે. વડનગરનો લેખ કહે છે કે ચાપોલકટની રાજ્યકમલા (રાજસુતા) તેની મરણથી સોલંકીઓની દાસી બની. તેના પરથી કંઈ સમજાઈ નથી. 'મોહરાજ પરાજય'માં કહેવામાં આવે છે કે ચાવડાએ તથા વનરાજના કુટુંબીઓ દારની લતને લીધે નાશ પામ્યા. 'ત્ર્યોધર્મિતામણિ'માં કહેવામાં આવે છે કે રાજ, બીજ, અને દંડક થી જીવરાજ (કાન્નકુબ્જના રાજ)ના કુટુંબીઓ-મુળવંશના પુત્રો સોમનાથની જગ્યાએથી પાછા ફરતાં અશ્વદિલવાડ આવ્યા. રાજ સામંતાસહની બહેન લીલાદેવીને પરણ્યો. તે ગર્ભવતી અવસ્થામાં મરણ પામી. વાદકાષ કરી મર્જીમાંથી બાળક કાઢવામાં આવ્યું. તે બાળકનો મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મ થયો દોવાથી તેનું નામ મૂળરાજ પાડવામાં આવ્યું. ૧૪ છોકરો મોટા થયો ત્યારે સામંત-સિદ્ધ દારની અવસ્થામાં મૂળરાજને રાજ બનાવતો. એક વખત મૂળરાજે મામાને મરાવી નાખ્યો અને તે ગાદીએ બેઠો.

મૂળરાજના વિ. સં ૧૦૪૪ (ઈ. સ. ૯૮૭)ના વામદાનપત્ર (કડીમાંથી મળેલ)માં મૂળરાજને 'ચૌલકીકાત્વગો મહારાજાધિરાજ શ્રી

મૂલરાજ મહારાજાધિરાજ ઓ રાજીસુત : ૧' કહ્યો છે. આનેા અર્થ એ થાય છે કે મૂળરાજ આશુક્ય વંશનો હતો. અને તેનો પિતા મહારાજાધિરાજ રાજ્ય હતો. પ્રત્યેકધર્મિતામણિ અનુસાર મૂળરાજે વિ. સં. ૯૯૮ થી વિ. સં. ૧૦૫૩ (ઈ. સ. ૯૪૨-૯૯૭) સુધી રાજ્ય કર્યું. મૂલરાજ આઠમાન રાજ્ય ભોજની પુત્રી માધવીને પરણ્યો હતો અને તેનો આશુ'ડરાજ પુત્ર હતો. પ્રત્યેકધર્મિતામણિ અનુસાર મૂળરાજના 'આપતું' નામ મુન્નલ હતું. કુમારપાલપ્રત્યેક અને રત્નમાલ પરથી જણાય છે કે તેના પૂર્વજો—શૂર્ય, કૃષ્ણદિત્ય, ચંદ્રાદિત્ય, સોમાદિત્ય, ચનાદિત્ય અને રાજ હતો. આશુ'ડરાજના તામ્રપત્ર પ્રમાણે શ્રીભાસ્ક મૂળરાજનો પૂર્વજ હતો. ગુજરાતના ઓશુક્યો ઉત્તરમાંથી કે દક્ષિણમાંથી આવ્યા તે નિશ્ચિત નથી. હેમચંદ્રે મૂળરાજનાં પ્રહરિપુ અને દ્વારપ (લાટનો રાજ) સાથેનાં યુદ્ધોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. ઓશુક્યોનો કુળદેવ શ્રી સોમનાથ હતો. મૂળરાજનું રાજ્ય પૂર્વમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુધી, ઉત્તરમાં ભેધપુર સુધી, દક્ષિણમાં નર્મદા સુધી અને પશ્ચિમમાં ધણેભાગે ગોધરા સુધી હતું. વિ. સં. ૧૦૪૩ના તામ્રપત્ર પરથી જણાય છે કે રુદ્રમહાલય સરસ્વતીને કિનારે ઓરચલ પર બંધાયો હતો એટલે શિવમંદિર શ્રી મૂળનાથદેવ મંડલીમાં બંધવામાં આવ્યું અને તેના માટે દાન આપવામાં આવ્યું. પ્રત્યેકધર્મિતામણિ અનુસાર મૂલરાજે શ્રીપત્તન (અલ્પદિલપુર)માં બે શિવમંદિર બાંધ્યાં. એકનું નામ શ્રી મુલરાજવસદિકા અને બીજાનું (શ્રી મુન્નલદેવના સ્મરણાર્થે) નામ મુન્નલદેવપ્રાસાદ હતું. મૂલરાજે અલ્પદિલવાડમાં ત્રિપુટુપ્રાસાદ બંધાવ્યો કદાચ રાજ, બીજા અને દંડક (આદિ પુરુષો)ના સ્મરણાર્થે બંધાવ્યો હતો અથવા શિવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની ત્રિમૂર્તિ માટે બંધાવ્યો હોય. મૂલરાજે માલવપતિમુન્ન, સાકંશરીપતિ વિમલરાજ અને દક્ષિણના આશુક્ય રાજ્ય તેલપ નેવા ત્રણ દિશાના ત્રણ ત્રણ બળવાન પ્રતિપક્ષીઓ સામે ટકી રહીને બાવી સામાન્યનો પાયો

નાખ્યો, એમાં એની દીર્ઘદષ્ટિ અને ખરી રાજકૃષ્ણતા છે. ૧૫ મૂલરાજે તેના પુત્ર ચામુંડને ગાદીએ બેસાડી શ્રીરથલ (સિદ્ધપુર)માં આવી સરસ્વતી કિનારે અગ્નિને તેના જીવનનું બલિદાન આપ્યું. નેમિનાથચરિત્રમાંથી જાણવા મળે છે કે મૂલરાજ, ચામુંડ, વલ્લભ અને દુર્લભના રાજ્યમાં વીર નામનો મંત્રી હતો. તેના હાથમાં ટંકચાળ હતી. તેણે લક્ષ્મીની આકૃતિવાળા સિક્કાઓ પાડ્યા હતા. પ્રબોધચિંતામણિ અનુસાર ચામુંડરાજે ૧૩ વર્ષ (વિ. સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૬૬) સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્ય દરમિયાન તાત્રપત્ર તથા લાટવિજયના બે બનાવો મુખ્ય હતા. વડનગરપ્રસ્થિતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ચામુંડરાજે સિંધુરાજને હરાવ્યો હતો, તે કદાચ લાટ દેશનો રાજા હોય. તેને વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ તથા નાગરાજ નામના ત્રણ પુત્રો હતા. હેમચંદ્ર તેમના શિક્ષણ વિશે કહે છે કે તેઓ હાથી તથા ઘોડાઓમાં પ્રવીણ હતા. આ પુત્રોના જન્મની વિચિત્ર દંતકથા છે. વીર નામના મંત્રીએ ચામુંડની રાણીઓ (કસુવાવડેથી પીડાતી) ને અમુક મંત્રેલી જૂઠી આપી જેથી આમનો જન્મ થયો. દયાશ્રયના કથનાનુસાર ચામુંડરાજ માળવા સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. રસ્તામાં અસાધ્ય રોગથી પીડાઈ મરી ગયો. રાજાને ખૂબ આઘાત થયો. એટલે તેના બીજા પુત્ર દુર્લભરાજને રાજ્ય સોંપી તે નર્મદાકિનારે શુકલતીથ ગયો. ચામુંડરાજની છિનાળી વૃત્તિને કારણે તેની બહેન વાચિનીદેવીએ તેને કાઢી મૂક્યો અને વલ્લભરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. એણે પણ કહેવાય છે. વલ્લભરાજનાં બે બિરુદ 'રાજમદન ચંકર' અને 'જગજંપન' (પૃથ્વીને હંકારનાર) હતાં. અભયતિલકગણિનિની ટીકા અનુસાર દુર્લભે જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં. પ્રબોધચિંતામણિ અનુસાર તેણે દુર્લભસર, સાત માળનું ધવલગૃહ, ટિકાગૃહ તેમજ હાથીખાનું બંધાવ્યું. તેણે 'શ્રી મદનશંકર પ્રાસાદ'

તેના બાઈ વલ્લભરાજના આધ્યાત્મિક લાભ માટે જ'ધાન્યો હતો. દયાશ્રય અનુસાર દુર્લભને પુત્ર નહોતો એટલે લીમને દત્તક લીધો. પ્રબોધચિંતામણિ તેણે રાજ્ય ૪૨ થી ૪૩ વર્ષનું (વિ. સ. ૧૦૭૭-૭૮ થી ૧૧૨૦) માને છે. તેનાં પણ તાત્પર્યો મળ્યાં છે. દયાશ્રયમાં તેની એ મુખ્ય ઘટનાઓ-હસ્તુક (સિંધનો રાજા)ની હાર અને ચેદી રાજા કૃષ્ણની મિત્રતા મહારવની છે. ત્રીજી એક મહારવની ઘટના દયાશ્રયમાં કહેલી નથી તે મહમૂદની ચડાઈ અને સોમનાથની લૂંટ. લીમના સમયમાં બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ વધુ ચાલી હતી. કવિઓ અને જુદા જુદા સંપ્રદાયોના પ્રમારોડો ગુજર દેશના પાટનગરની મુલાકાત લેતા. શબ્દ-શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન એટલે કે દર્શન અને અમાધુશાસ્ત્રમાં મહત્તા મેળવનાર જૈન સંપ્રદાય હતો. સાહિત્યનો પણ ઘણો વિકાસ થયો હતો. તે સમયે ધારા અને અશ્વહિલપુરની હરિદ્વાર્ ચાલતી હતી. પ્રભાવક-ચરિતમાં નૃત્ય અને લાવણ્યમય દર્યોનાં વર્ણન અજગ છે. જીનેશ્વર અને હુદ્દિસાગર નામના બે મુનિઓ (સ્મૃતિઓમાં અને ઇતિહાસમાં પારંખત) જૈન ધર્મ આપ્યા હતા. બૃહસ્પતિ (ભર્ય)ના ધર્મ નામના કવિ બે મેઠલ કન્યા (નર્મદા)ને કિનારે રહેતા હતા, તેમની વિગતો અશ્વહિલવાડના સન્યાસી તકંશાઓ સાથે પ્રભાવકચરિતમાં આપવામાં આવી છે. શાંતિસૂરિ મુજરદેશ અને માળવાના સાહિત્ય-પ્રદેશમાં મહાન લાગે છે. વીરના બે પુત્રો નેદ (લીમનો મંત્રી) અને વિમલ (લીમનો સેનાપતિ) હતા. વિમલે વિમલવસતિ નામનું બાણ પર સુંદર લિપિ અને કોતરકામવાળું આરસપહાણનું મંદિર જ'ધાન્યું.

પ્રજ'ધચિંતામણિ પરથી જણાય છે કે લીમને મૂળરાજ નામનો પુત્ર હતો કે ન નાનપણમાં મૃત્યુ પામ્યો. આ મૂળરાજને પિનાને કહી દુકાળ વખતે ખેડૂતોનું મહેસુલ માફ કરાવ્યું હતું. મૂળરાજના રમરણાચે' જીએ ત્રિપુરુષપ્રાસાદ નામનું સિવમંદિર જ'ધાન્યું હતું તેણે 'શ્રી બદારિકા ભિક્ષુઆની પ્રસાદ' નામનું મંદિર જ'ધાન્યું હતું. તેની રાણી

ઉદયમતીએ પાટણ નજીક વાવ બંધાવી હતી. બીએ શ્વેમરાજને ગાદી આપી, પરંતુ ધાર્મિક મનોવૃત્તિને કારણે તેણે ના પાડી. બંનેએ કથુંને ગાદી સોંપી. પ્રબોધચિંતામણિ અનુસાર કર્ણે. વિ. સં. ૧૧૨૦થી ૧૧૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેનાં બે તામ્રપત્રો મળ્યાં છે. એક તામ્રપત્રમાં 'ત્રિલોક્ય-મર્ણ'નું ખિરુદ છે. સુકૃતસંકીર્તનમાં કર્ણની માળવા પરની ચક્રાર્થ તથા જીતની વિગતો આપી છે. કર્ણની સ્ત્રીઓને આકર્ષવા વિશેની દંતકથાઓ ઘણી છે. કર્ણવિતી ચહેર કર્ણે બંધાવ્યું હોવાનું મનાય છે, પરંતુ તે ખરું લાગતું નથી. દ્વાપરયુગ કાવ્યમાં કર્ણ અને મીનલ (મયનલા)ની પ્રેમકથા આકર્ષક છે. કર્ણાટકનો વિક્રમાદિત્ય ફો મીનલની બહેનને પરણ્યો હતો અને કર્ણ સંધિ અનુસાર જ્ય-કેશીની દીકરી મયનલાને પરણ્યો હતો. કદંબ વંશના જ્યકેશીની હયાતીમાં આ લગ્ન થયું હતું. મીનલદેવીનો પુત્ર જ્યસિંહ કર્ણનું મૃત્યુ થતાં ૮ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો. એટલે કે તેના જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૨ (ઈ. સ. ૧૦૮૬)માં થયો હશે. દ્વાપરયુગ અનુસાર કર્ણે જ્યસિંહની પુખ્ત ઉંમર થતાં તેને ગાદીએ બેસાડી હરિ અથવા વિષ્ણુના સ્વરૂપ ધર્મ સંસાર ત્યાગ્યો. તામ્રપત્રોમાં તેની શિવપૂજનો ઉલ્લેખ છે. પ્રબોધચિંતામણિ અનુસાર બૈરવદેવી તરફથી કર્ણેક સારાં મિત્રો મળ્યાં, એટલે કેમરખ (અમદાવાદનું પરુ) દેવીના માનમાં મંદિર બંધાવ્યું અને જ્યતિદેવીનું મંદિર બીલ સેનાપતિને હરાવ્યો હતો ત્યાં બંધાવ્યું. કર્ણવિતીમાં કર્ણેશ્વર દેવતાયન નામનું મંદિર બંધાવ્યું અને કર્ણસાગર નામનું તળાવ (કાંકરિયા પશુ દોય) પણ બંધાવ્યું. શ્રીપત્તનમાં શ્રીકર્ણમેરૂઆસાદ બંધાવ્યો અને ગોઢરામાં કર્ણ મંદિર બંધાવ્યું. તેનાં તામ્રપત્રો પરથી જણાય છે કે તેના મદાસંધિવચ્છેદો શ્રી ઋદિત્ય અને શ્રી ચટિલ છે. નિલકણની કર્ણસુંદરી નાટિકા પ્રસિદ્ધ છે. દ્વાપરયુગમાં દુશાસ સાથેની લડાઈમાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું તે તદ્દન ખોટું છે, કારણ કે હેમચંદ્રે (સમકાલીન ગણાતા) કર્ણનું નથી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ ગુજરાતના રાજાઓમાં ચિરમરણીય છે. તેના નામની દંતકથાઓ તથા સાહિત્યિક ગ્રંથો (નવલકથા, નાટકો વગેરે) વિક્રમ અને ભોજ રાજાની માફક અનેક છે. દયાશય કાવ્યમાં તેની વિગતો વધારીને પ્રશંસાની દૃષ્ટિથી આપવામાં આવી છે તેમાં તેને સિદ્ધિઓનો ઊપરી કહ્યો છે. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ, દેશી નામમાલા, જૈનોશાસન અને બીજા હેમચંદ્રના ગ્રંથોમાં તથા વાગ્ભટાલંકારમાં જયસિંહની વિગતો આપી છે. જલ-ધર્મીરીસી (ગુઝલ-ઉલ-મુસ્તાક)ના લેખક અને પ્રહમદ હકી (જમે-હલ-હિકયતનો લેખક) જયસિંહની કેટલીક વિગતો આપે છે. જયસિંહના નવ મુદ્રાલેખો મુનિશ્રી જિન-વિજયજીએ નોંધ્યા છે. જયસિંહને ત્રણ વર્ષની વયે માદીએ બેસાડવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે તેને મંત્રી સમ્પટકર રાજાની ફરજે બચવો હતો. જયસિંહ સોમનાથની જાત્રાએ તેની મા સાથે ગયો હતો. ત્યારે નરવર્મા નામનો રાજા ચઢી આવ્યો હતો. તે સમયે ધાર્મિકતાને કારણે સંધિ કરી. જાત્રાએ જતા તેની મા મીનલદેવીએ બાહુ'મોદ (લીય'સ્થાન)માં જાત્રા-વેશ લેવાતો જોયો અને ગરીબ યાત્રાળુઓને પાછા ફરતા જોયા. મીનલદેવી આ જોઈ પાછી ફરી. જયસિંહે માને સંતોષવા જાત્રાવેશ છાદી નાંખ્યો. એક કીર્તિસ્તંભ પરથી જણાય છે કે શાંત્રુ જયસિંહનો પ્રધાનમંત્રી હતો અને તે જ વર્ષમાં આશુક મુખ્યમંત્રી હતો એટલે તે જ વર્ષે શાંત્રુ છરો થયો હશે. તેને 'સમસ્ત રાજાવલિ વિરાજિત મહારાજ-ધિરાજ શ્રી જયસિંહ' કહેવામાં આવે છે. જયસિંહનો પહેલો બનાવ દયાશય કાવ્ય અનુસાર બર્જરકની સાથેનું યુદ્ધ છે. સિદ્ધ ચક્રવર્તી'નું જિરુદ તેના ઘણા કીર્તિસ્તંભોમાં છે. વિ. સં. ૧૧૯૨ના કીર્તિસ્તંભમાં તેનું 'વધારાનું' જિરુદ અવન્તીનાય છે એટલે કે માળવા તેણે જીતી લીધું હશે. પ્રજ્ઞપ્રિતામજી અનુસાર જયસિંહ ધારાનો કિલ્લો જીતી ચક્રવે નહોતો. તેણે મુંબલ પ્રધાનની સલાહ લીધી અને ધારાના દક્ષિણ દરવાજે હાથીને મોકલ્યો દરવાજો તૂટ્યો અને અણપતિની મૂર્તિ

નીકળી. ત્યાં રમરણસ્તંભ રચાયો. માળવાની જીત માટેના છોતિસ્તંભો પરથી જાણવા મળે છે કે વિ. સં. ૧૧૯૨ના કાગળમાં તેને વિજય મળ્યો હતો. દિગ્ગજનના વિ. સં. ૧૧૯૫ના લેખમાં યશોવર્માની હારના ઉલ્લેખો છે. કચ્છના શ્વેતધરના લેખ પરથી જણાય છે કે ધારા-વિદાગ્રમકે અને ત્રેતોક્ષમલ્લ નામનાં બે ગિરુદો વખ્યાં હતાં. અણહિલ-પાટણના મુખ્ય મંત્રીએ સૌરાષ્ટ્ર અને માળવાના રાજ્યોને કેદ કર્યા હતા. કેશવને દક્ષિણે જીલ્લા (દોહદ)માં સૈન્યને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રના રાજા ખેંગાર (જૂનાગઢનો રાજા) સાથે રાણકદેવીના પ્રેમને કારણે લડાઈ થઈ હતી. સૌરાષ્ટ્રના ખેંગારને જયસિંહે હરાવ્યો હતો. પ્રજાધર્મિતામણિ ખેંગારને જદલે નવધણ નામ આપે છે અને રાણકદેવીને જદલે સુનલદેવી નામ વાપરે છે. સ્તજજન સૌરાષ્ટ્રનો મુખો થયો હતો એવું ગિરિનારના ઈ. સ. ૧૧૨૦ના શિલાલેખ પરથી માલૂમ પડે છે. જુદેલખડના મદનવર્મા પર ચડાઈ કરી. કલિંજરના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે મદનવર્માએ ગુજરાતના રાજાને હરાવ્યો. તલવડના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે જયસિંહે પરમર્દી (કલ્યાણનો રાજા વિક્રમાદિત્ય ૬૬૦)ને હરાવ્યો. જયસિંહે દક્ષિણમાં કલ્યાણ સુધી, ઉત્તરમાં અજમેર સુધી, પશ્ચિમમાં કચ્છ સુધી અને પૂર્વમાં માળવા સુધી રાજ્ય વધાવ્યું.

પ્રજાધર્મિતામણિ અનુસાર જયસિંહે ચાર કાર્યો કર્યા—૧. મહાલય (રુદ્રમહાલય) ૨. મહાયાત્રા (સોમેશ્વરની યાત્રા), ૩. મહાસરસ્વ સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાવ્યું અને ૪. મહારથાન (કદાચ સહસ્રલિંગ પાસેની ઘનસાળા). હેમચંદ્રના કથનાનુસાર સિદ્ધપુરની સરસ્વતી નદીને કિનારે જયસિંહે રુદ્રમહાલય બંધાવ્યો. મૂળરાજે બંધાવેલો રુદ્રમહાલય કદાચ જયસિંહે સમરાવ્યો હશે. દયાશય અનુસાર સિદ્ધપુરમાં મહાવીરનું મંદિર જયસિંહે બંધાવ્યું હતું. મીનલદેવીએ સોમનાથનો જાત્રાળુવેશ રદ કરાવ્યો હતો અને બે તળાવો—વીરમથામ

અને ધોળકામાં તેના નામથી બંધાવ્યાં. વિ. સં. ૧૧૯૩ના શિલાલેખ પરથી અંબાપ્રસાદનો મહામાત્ય અને વૈયાકરણ તરીકેનો ઉલ્લેખ છે. સુસહમાન વેપારીઓ સાથે જળસિંહ કેપી રીતે વર્તતો તેની માહિતી 'અલધરીસી'એ આપી છે. યશવતઃ ધારાનો દરવાજો તોડનાર હાથી હતો. વિ. સં. ૧૧૯૬ના લેખ પરથી જણાય છે કે અશ્વઠિલપુરમાં કુમારપાલ રાજ્ય કરતો હતો.

કુમારપાલના ૨૩ કરતાં વધારે મુદ્રાલેખો છે તેમાંના બે તામ્રપત્રો પર અને બાકીના શિલા પર છે. સમગ્રાલીન લખાણોમાં હેમચંદ્રનું પ્રાકૃતમાં દ્વાઅય જ્યવા કુમારપાલચરિત, ચોહરાજપરાજય નાટક, અને સોમપ્રભાચાર્યનું કુમારપાળપ્રતિબોધ છે. જન્દોતુશાસનના વીસેક શ્લોકોમાં, દેશી નામમાલાના આશરે ૧૦૧ શ્લોકોમાં, ત્રિવષ્ટિશલાકા-પુરુષચરિતમાં અને પરિશિષ્ટપર્વના થોડા શ્લોકોમાં, કુમારપાળનું વર્ણન છે. હેમચંદ્ર આ બધા ગ્રંથોના કર્તા છે. કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક પ્રધાનુસાર નહોતો થયો. કુમારપાલ બાની વિરુદ્ધ કેમ હતો તે જાણી શકાયું નથી. ભીમ ૧લાને શેમરાજ નામનો પુત્ર હતો, જે કથ્થી મોટો હતો. શેમરાજ સરસ્વતીને કિનારે દધિરથલીમાં ધાર્મિક શ્રવન ગાજતો હતો. તેને દેવપ્રસાદ નામનો પુત્ર હતો. દેવપ્રસાદે તેના પુત્ર ત્રિભુવનપાલને ઉછેર્યો અને પોષ્યો. ત્રિભુવનપાલને કુમારપાલ નામનો પુત્ર હતો. આ વંશાવલી ચિત્રોદયદના શિલાલેખમાં છે, કુમારપાલ જીંદગી જમાવવા સ્તંભતીય (ખંભાત)માં ફરતો હતો. ત્યાં કુમારપાલના રાજ્યારોહણનો સમય (સંવત ૧૧૯૬ના ઠાતિક વદ ૭ને સોમવાર) કુમારપાલ અને ઉદયન (સ્તંભતીય)નો સુયો ને આપવામાં આવ્યો હતો. હેમચંદ્રે કુમારપાલને જીંદગી જમાવવા મદદ કરી હતી. કુમારપાલને તેના બનેલી ઠાન્દહેવે (પ્રત્યોપચિન્તામણિ અનુસાર) રાજ્ય આપવામાં મદદ કરી હતી. કુમારપાલના સમગ્રાલીન સોમપ્રભામુરિ

હતા. પ્રબોધચિંતામણિ અનુસાર કુમારપાલ ૧૦ વર્ષની વયે ગાદીએ આવ્યો. કુમારપાલ કાયદેસરનો ગાદીનો હકદાર હતો એટલે જ્યસિંહ પ્રધાન થયો હશે. પ્રબોધચિંતામણિ અનુસાર તેણે વિ. સં. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. શરૂઆતના વર્ષો દરમિયાન તેને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી. રાજગાદી મેળવી રાજ્ય વધારવામાં તેના ઠેટલાંક વર્ષો પીત્યાં. તેના રાજ્ય દરમિયાન ગુજ્જર દેશ કીર્તિને સિખરે પહોંચ્યો. મુશ્કેલીઓ ઊભી કરનારાઓમાં તેનો સાથો પહેલો હતો. તેને કુસ્તીખાને દ્વારા માર મરાવી પાઠ શીખવાડ્યો. તેના રાજ્ય સમયનો પહેલો શિલાલેખ માંગરોળના મોટાલિવાદનો છે. તે ગોહિલ વંશના મુધુક નામના રાજા (કુમારપાલનો ખંડિયો) એ કાતરાવ્યો હતો. આના પરથી જણાય છે કે જ્યસિંહના મૃત્યુ પછી તરત જ કુમારપાલે રાજગાદી મેળવી. તેમાં સિંહ સંવત ૩૨ એમ લખેલું છે એટલે કે રાખેંગાર પરની જીતની યાદગીરી માટે આ નવો સંવત શરૂ કર્યો હશે. ચિતોડગઢના વિ. સં. ૧૨૦૭ (ઈ. સ. ૧૧૫૧) ના મુદાલેખ પરથી જણાય છે કે સમિદેશ્વર નામના શિવના મંદિરની પૂજા માટે એક ગામ દાન આપવામાં આવ્યું હતું. સપાડલક્ષના રાજા અણોરાજને કુમારપાલે હરાવ્યો હતો, તેનો ઉલ્લેખ આમાં છે. દ્વાપદ્ય કાવ્યના ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ માં સર્ગોમાં કુમારપાલના રાજ્યારોહણની, અણોરાજ (અન્ન) ના વિરોધની તથા અચલેશ્વર મંદિરની વિગતો આપી છે. તેજપાલના મંદિરની પ્રશસ્તિ (વિ. સં. ૧૨૮૭) પરથી જણાય છે કે યશોધવલે (લાટ રાજા) માળવાના રાજા જલ્લવ (કુમારપાલનો વિરોધી) ને મારી નાખ્યો. વડનગરની પ્રશસ્તિમાં ચૌલુક્યની વંશાવળી આપી છે. નાગર તથા વડનગરનું વર્ણન અને શહેરના ઠોટનું વર્ણન તેમાં છે. અશોકની માફક કુમારપાલ અહિંસક (પ્રાણીઓ તરફ) થયો લાગે છે. અણોરાજ અને જલ્લવ સાથેના યુદ્ધ પછી તેના લગ્ન જલહથ સાથે થયાં અને તેણે અહિંસક યર્ષ પ્રાણીઓની કિંસા ન કરવાનો પ્રચાર કર્યો. હલજુદેવના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે

શ્રીમદ્દાદેવ વિ. સં. ૧૨૦૯ (ઈ. સ. ૧૧૫૩) માં પ્રધાનમંત્રી હતો. નિઃસંતાનની સિલકત રાજ્યને મળતી. કુમારપાલે આ રિવાજ બંધ કરવા માટે એક વિધવાને આશાસન આપ્યું અને રિવાજ નાબૂદ કર્યો. કુમારપાલ મંદિરોને ન સમરાવવા માટે પ્રધાનોને કપડો આપે છે તથા કેદાર અને સોમેશ્વરનાં મંદિરો સમરાવે છે.

કુમારપાલે પાર્શ્વનાથનું મંદિર અણહિલવાડમાં બંધાવ્યું હતું. પ્રભાસ-પાટણના સિતાલેખમા (વલ્લી સ્તંભ ૮૫૦, વિ. સં. ૧૨૨૫) સોમનાથના સમારકામનો ઉલ્લેખ છે, છતાં રાજકીય બનાવ કોંકણના માલિકાજીનની સાથેની લડાઈનો છે. અણહિલપુરના ચૌકુચૌની છત દક્ષિણમાં કાંચી સુધી ગઈ. આ પ્રમાણે આયુર્રાજનું મહેલું તામ્રપત્ર સાચું હોય તેમ લાગે છે. ઉત્તરમાં દિલ્હીનો વિસલદેવ વિગ્રહરાજ ચીઢાણ તેનો ખંડિયો હતો. પૂર્વમાં ગોડ સુધી તથા પશ્ચિમમાં સિંધ સુધી તેનું રાજ્ય હતું. તેના રાજ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તે લગભગ આખા ભારતનો રાજા હતો. વિ. સં. ૧૨૦૯ (ઈ. સં. ૧૧૫૩) ના લેખ પરથી જણાય છે કે 'શ્રીમદ્દાદેવ' અણહિલપુરમાં પ્રધાનમંત્રી હતો. તે માળવાનો સુબો હતો. વિ. સં. ૧૧૨૦ (ઈ. સ. ૧૧૬૪)નાં લેખમાં મશાધવલનો મુખ્ય મંત્રી તરીકેનો ઉલ્લેખ છે. દ્વાયાચ કાવ્ય પરથી જણાય છે કે કુમારપાલના સેનાપતિઓ ગુજરાત, ધણ અને સેનાની હતા. કુમારપાલને અજયપાલે હેમચંદ્રના મૃત્યુ પછીના બંત્રીસમા દિવસે એ ખવડાવી મારી નાખ્યો. આ બનાવ વિ. સં. ૧૨૩૦માં બન્યો હતો. કુમારપાલના છેલ્લા દિવસોમાં વિષતું બીજ રોપાયું લાગે છે. પીરધવલ વાણેલાના વખતનાં ગુજરાતની કીર્તિ વધી અને કંઈ બીજાના સમયમાં ન્યોતિ શુભાઈ ગઈ.

કુમારપાલની હીકરીનો હીકરો પ્રતાપમદ્દ માદીએ આવે તે જૈન ધર્મનું જોર કાવ્ય રહે તે માટે જોને ગાદી આપવાની તરફેણમાં કેટલાક હતા. આજડો મત એવો હતો કે ગમે તેવો તે પણ પોતાના

વંશનો શિક્ષક કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના ભાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાલ પાટણની ગાદીનો હકદાર વારસદાર હતો. અજયપાલને જૈનધર્મ વિરોધી ગણ્યો છે, પરંતુ પ્રજાધર્મિતામણિ, સુકૃતસંકીર્તન વગેરે ગ્રન્થોમાં અજયપાલની નિંદા નથી. તેના રાજ્યકાળમાં ઘણા જૈન વિદ્વાનો હતા, એટલે પ્રજાધર્મિતા નિંદામાં ધાર્મિક રાગદ્વેષ લાગે છે. અજયપાલના ત્રણ લેખ મળ્યા છે. પહેલો વિ. સં. ૧૨૨૯ (ઈ. સ. ૧૧૧૩)નો ઉદયપુરના શિવમંદિરમાંથી મળ્યો છે. તેમાં અજયપાલને 'સમસ્તરાજ્યવિવિરાજિત' અને 'મહારાજાધિરાજ' વિશેષણ લગાડ્યાં છે. તે લેખ ગામના દાનનો છે. બીજા વિ. સં. ૧૨૩૧ના લેખથી જણાય છે કે બાલવીડ ગામ મંદોહના સત્રાગાર માટે આપવામાં આવ્યું છે. ત્રીજો લેખ વિ. સં. ૧૨૩૧નો નજા ગામમાંથી મળ્યો છે. અજયપાલ વિશે સોમેશ્વર કવિ કહે છે કે અજયપાલે દાને આપી પૃથ્વી ભિખારીહીન કરી. તેણે મંગલ (અજમેર)ના રાજા પાસેથી હાથી સાથે ખેતી મંડપિકા લીધી. તે હંમેશાં રાજાઓને દંડતો, દાને આપતો અને સ્ત્રીઓને પરણતો. આ કથનમાં નજરાણાં લીધાના સોમેશ્વરના કથનને સુકૃતસંકીર્તનનો ટેકો છે. અને બીમદેવના વિ. સં. ૧૨૫૬ના ઉત્કીણ લેખનો પણ ટેકો છે. બાંકીની વાતોમાં સત્ય ન પણ હોય. અજયપાલના સમયમાં સિદ્ધરાજનો દોહિત્ર ચૌહાણ સોમેશ્વર અજમેરની ગાદી પર હતો. અજયપાલે મેવાડના રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું હોય એમ વિ. સં. ૧૨૮૭ની બાણુની લલિત-વસદિની સોમેશ્વરે લખેલી પ્રશસ્તિ પરથી લાગે છે. અજયપાલને સં. ૧૨૫૬ના બીમદેવ બીજાના ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમાં 'પરમમાહેશ્વર' કહ્યો છે. આ અજયપાલને વર્ષજલદેવ નામના પ્રતિદારે ધરીથી મારી નાખ્યો, એવો પ્રજાધર્મિતામણિમાં ઉલ્લેખ છે. ગમે તેમ પણ વિ. સં. ૧૨૩૨માં અજયપાલ ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો.

અજયપાલનો પુત્ર મૂળરાજ બીજો વિ. સં. ૧૨૩૨માં ગાદીએ આવ્યો. તેનું વિ. સં. ૧૨૩૨નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે. આ દાનપત્રથી

અજયપાલની પત્ની કપૂરદેવીના સચ્ચા આહંકારને આજણું ધૂહડમ્મત પ્રસાદરને આજણુંવાડાં ગામની કેટલીક જમીન આપવામાં આવી છે. અસલમાનો સાથેની વિજયી લડાઈની નોંધ પ્રગટ કરે છે. સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલે લાંબા રાજ્યકાલ દરમિયાન સારું રાજ્યતંત્ર ગોઠવ્યું હતું એટલે મૂલરાજ વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યો. કુમાર નામના નાગર પુરોહિતે મૂલરાજના સમયમાં પડેલા દુકાળને કારણે લોકોને કષ્ટ માફ કરાવ્યો. મૂલરાજ ખીજ પછી એનો નાનો ભાઈ બીમદેવ ખીજે વિ. સ. ૧૨૩૪ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે ૬૩ વર્ષનું લાંબુ રાજ્ય બેગમ્યું. વિ. સ. ૧૨૩૭ ના વરમાર માહલિકેશ્વરના લેખ પરથી નક્કી થાય છે કે આણના રાજ્યએ સોલંકી રાજ્યનું આધિપત્ય ફેંકી દીધું નહોતું. આણના ધારાવર્ષદેવે બીમદેવના સ્થાપત તરીકે મુરિશ્વરો સામે ભારે ટક્કર લીધી હતી એવો તાજુલખાસીરમાં જ્વલેખ છે. ઇ. સ. ૧૨૦૬નું બીમદેવ ખીજનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે તેણે રાણી લીલાદેવીના નામથી લીલાપુરના બીમેશ્વર તથા સોમેશ્વર મહાદેવને વરમ અને સત્રાગાર માટે ઇટિલા ગામ આપ્યું. આણના ધારાવર્ષને વિ. સ. ૧૨૭૫ નો લેખ મળ્યો છે, તેમાં પોતાને મહામહાલેશ્વર કહેલ છે. બીમદેવ ખીજના ભટ્ટીજી લેખો પરથી લાગે છે કે તેણે ૩૦ વર્ષ સુધી તે તેને મળેલો વિશાળ વારસો અખડ જળવી રાખ્યો. પાછળથી ધીમેધીમે રાજ્ય ક્ષીણ થવા લાગ્યું. માળવાના રાજ અજુનવર્માએ ગુજરાત પર ચડાઈ કરી. બીમદેવ તરફથી જયંતસિંહ સામે થયો હતો તે બાબત મળે છે. અજુનવર્માના તામ્રપત્રમાં છે. બીમદેવના રાજ્યકાળની શ્રીધરમણસિંહ પરથી લાગે છે કે ગુજરાત બૂમિ રિયર થઈ તે પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે કે વિ. સ. ૧૨૭૩માં વીર હમ્મીર સેનાને ધૂળ બેગી કરી. હમ્મીર કુતુબુદ્દીન ઐબક જ હોવો જોઈએ. તેણે પાટણ હવર વિજય મેળવ્યા પછી પણ એની પાટણ પરની સત્તા ઇચ્છી હતી. એણે બીમદેવનાં દાનપત્રો પરથી નક્કી થાય છે. શ્રીધર કહે છે કે બીમદેવ ખીજએ સોમનાથપાટણમાં માતાના નામથી રોહિણી-

સ્વામી નામનું વિષ્ણુમંદિર અને પિતાના નામથી વલ્લેશ્વર નામનું મંદિર બંધાવ્યું. સોલંકી સમયમાં જોદ્ધ ધર્મનેા લોપ થયો અને જૈન ધર્મનેા બહોળો પ્રચાર થયો. પુષ્કળ દાનોથી તથા મુસલમાની હુમલાઓથી ભીમદેવની તિબ્બેરીનું તળિયું દેખાડું હતું. તે સમયે ભીમદેવના રાજ્યને બળવાન માંડલિકોએ તથા મંત્રીઓએ દબાવવા માંડ્યું અને છેવટે જયંતસિંહે પાટણની ગાદી જ પચાવી પાડી. વિ. સં. ૧૨૮૩ના મંડલી નામના મૂલેશ્વરદેવના મૃતના સ્થાનાધિપતિને નતાલિલ ગામનું દાન આપ્યું છે. વિ. સં. ૧૨૮૬ના લેખમાં પણ મંડલીના મહાપતિને દેવાઉ ગામ આપેલું છે એટલે વિ. સં. ૧૨૭૪ થી ૧૨૮૦ વચ્ચે જયંતસિંહે પાટણની ગાદી લીધી હોય. ભીમદેવનો વિ. સં. ૧૨૬૮ (ઈ. સ. ૧૨૨૭) માં દેહ પડી ગયો એવું વિચારએણીમાં લખ્યું છે. ઈ. સ. ૧૨૪૩ (વિ. સં. ૧૨૬૯) નું એના અનુયાયી ત્રિભુવનપાલનું દાનપત્ર મળ્યું છે. ભીમદેવના મંત્રીમંડળમાં મહામાત્ય તરીકે રાણક ચાચિકદેવ, રાનપાલ, કાબૂ જેવાં તેમજ અક્ષપટલિક અને સંધિવિગ્રહક તરીકે સોમસિંહ અને રાજ્યદેવ જેવાં નામ ઉલ્લીખું લેખોમાં મળે છે. સામંતો ભીમદેવને ધણા વખત સુધી નિમકહલાલ રહ્યા હતા. તેમાંના એક સામંત આણુનો પરમાર રાજા ધારાવર્ષ હતો કે જેણે સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયાન કર્યો ન હતો.

ભીમદેવના સામંતોમાં વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદનો વૃતાંત અપાયો છે. ધવલનો પુત્ર અર્જુનરાજ હિં આનક કુમારપાલની માસીનો દીકરો થાય. તેને કુમારપાલે એની સેવાથી ૧૫. સોલંકી વંશની ખુશ થઈ સામંતપદ અને ભીમપલ્લી વાઘેલા શાખા કે વ્યાઘપલ્લી નામનું ગામ આપ્યું હતું. પ્રજોપચિતામણિમાં વ્યાઘપલ્લી ઉપરથી એ વંશનું વાઘેલા નામ પડ્યું એમ લખ્યું છે. એ જોતાં આનક કે જે

ગામનો ધણી હતો, તે ગામનું નામ વ્યાઘ્રપદ્મી હોવું જોઈએ. આનક કુમારપાલની સેવામાં રહેતો. તેણે ભીમને ગાદી અપાવી દુહાનેા નાથ કર્યો એમ પ્રખ્યાતમાં કહ્યું છે. આનકને લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર થયો. એ પણ ધણેા પરાક્રમી હતો. તેણે પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું મંડળ વધાર્યું અને પોતાના પિતામહ ધવલના નામ ઉપરથી ધવલજી (ધોળકા) વસાવી રાજધાની રચાવી. આ લવણપ્રસાદને મદનરાણીથી વીરધવલ નામનો પુત્ર થયો.^{૧૬} લવણપ્રસાદ ઈ. સ. ૧૧૭૮ (વિ. સ. ૧૨૬૪)માં વ્યાઘ્રપદ્મી જેવા એકાદ ગામનો ધણી હતો. તેના પુત્ર ઈ. સ. ૧૨૨૦ (વિ. સ. ૧૨૭૬)માં ધોળકાથી ખંભાત સુધીની વિજ્ઞાન જમીનનો ધણી થઈ ગયો, પરંતુ ભીમદેવની પાટણની ગાદી પચાવી પાડવાનો તેણે વિચાર કર્યો નથી. ગિરનારના લેખોમાં સર્વેશ્વર પદ સાથે ઉલ્લેખ છે કે લવણપ્રસાદ તથા વીરધવલને મરાઠી ઇતિહાસના પેશ્વા જેવી સત્તા મળી હશે. આજુના લેખોમાં લવણપ્રસાદને ‘મહામંડલેશ્વર’ કહેલો છે. ઈ. સ. ૧૨૩૪થી ૧૨૩૭ વચ્ચે ભીમદેવે પાટણની ગાદી કદાચ લવણપ્રસાદની મદદથી મેળવી અને તેના બદલામાં તેને સોરાષ્ટ્રનો ચોડો મુલક મળવાથી તેને ‘સર્વેશ્વર’ પદ મળ્યું હશે. તે બ્રાહ્મણધર્મનો પક્ષપાતી હતો. લવણપ્રસાદને ખંભાત આગળ મુસલમાનો સાથે અને વડવાણ નજીક કોઈ બળવાન શત્રુ સાથે લડાઈ થઈ હતી એવો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૧૨૫૦ની ડોમોઈની પ્રશસ્તિમાંથી નીકળે છે. ખંભાતને વીરધવલે જીત્યું હતું અને વરતુપાલને સજા તરીકે નીચો હતો.

લવણપ્રસાદ પર ચાર મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા હતા. તેઓ કોણ હતા તે અનિશ્ચિત છે. તેમની સાથે લવણપ્રસાદે સંધિ કરી હતી. વરતુપાલ લાટ દેશના રાજા રાગ સાથેની લડાઈમાં જીત્યો હતો. ગોધરાના યુદ્ધમાં વીરધવલે મંત્રી તેજપાલને મોકલ્યો હતો.

ગુજરાત પર દેવગિરિના રાજા સિંધલે બીમદેવના રાજ્યકાળમાં ધણી ચડાઈઓ કરી હતી. લવણપ્રસાદે સિંધલ સાથે સંધિ કરી. વીરધવલના મરણ પછી સિંધલે ચોથી ચડાઈ કરી હતી. ગુજરાત પર મુસલમાની હુમલાઓ થયાં હતાં. મુસલમાનોએ મેવાડની બારે દુર્દશા કરી હતી. તે સમયે વીરધવલ મેવાડ જવા લાગ્યો. તેની બીકથી મુસલમાનો ભાગી ગયા. વસ્તુપાલ તેજપાલ વીરધવલના મંત્રીઓ હતા. તેઓ મેારવાડના વાણિયા હતા. તેમના પૂર્વે સોલંકી રાજાની સેવામાં હતા. તેઓને બીમદેવે જ વીરધવલને સોંપ્યા અને વીરધવલે વિ. સં. ૧૨૭૬માં પોતાના મંત્રી બનાવ્યા. તેમણે (અણહિલવાડ, ખંભાત, પાલીતાણા, ઘોણકા, રોત્રુંજ, ગિરનાર, તારંગા)માં અહ્મલુત કારીગરીવાળાં મંદિર બંધાવ્યાં. તેમની શક્તિની તથા બુદ્ધિની કુશળતાએ વાઘેલાનું રાજ્ય વધાર્યું. વસ્તુપાલની તીર્થયાત્રા નોંધપાત્ર છે. વસ્તુપાલે જૈન સાધુઓનાં ઉપાશ્રયો, તળાવો, વાવો, પરબો, બ્રહ્મપુરીઓ (બ્રાહ્મણોને રહેવા માટે પરં), ધર્મશાળાઓ, સત્રાગાળો વગેરે લોડોપયોગી રચાનો બંધાવ્યાં અને બાણુ ઉપર દેલવાડા ગામમાં વિમલવસહિ પાસે પોતાના પુત્ર લક્ષ્મિસિંહ અને પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પ્રણયે બીમદેવ બીજાના મહામંડલેશ્વર બાણુના પરમાર રાજા સોમસિંહની અનુમતિથી ઉત્તમ કારીગરીવાળું મંદિર વિ. સં. ૧૨૮૭-૮૬, સ. ૧૨૩૦)માં બંધાવ્યું. વીરધવલનો દેહ ઈ. સ. ૧૨૩૮માં પડી ગયો એમ પ્રબંધિતામણિમાં લખ્યું છે. વીરધવલને વીરમદેવ તથા વીસલદેવ નામના બે પુત્રો હતા તથા વીસલદેવને મારી નખાવવાની દંતકથા ખોટી લાગે છે કારણ કે વીરધવલને વીરમદેવ નામનો પુત્ર હતો જ નહિ એમ કેટલાક પુરાવા પરથી જણાય છે.

વસ્તુપાલ વીરધવલના મરણ પછી બહુ જીવ્યો નહિ હોવામાં વર્ષોમાં વીસલદેવે વસ્તુપાલને, મહામાત્યપદેથી ઉતારી નાગડ નામના બ્રાહ્મણને મહામાત્યપદ આપ્યું હતું તે કથન સાચું લાગતું નથી કારણ કે વીરમદેવ વિ. સં. ૧૨૦૫માં ગાદીએ બેઠો અને વિ. સં.

૧૨૯૬ના માધ માસમાં વસ્તુપાલે વસંતવિલાસ અનુસાર દેહત્યાગ કર્યેટ
જેટલે કે તે બંને કથનોનો મેળ મળતો નથી. વસ્તુપાલ તેજપાલે
ઘણા વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો હતો.

શ્રીમદેવ બીજા પછી અણહિલપુર પાટણની ગાદી પર વિ. સં.
૧૨૯૮માં તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ ગાદીએ આવ્યો. તેના ઈ. સ. ૧૨૪૩ના
તાંત્રપત્ર પરથી જણાય ■ કે તે મહારાજાધિરાજ હતો. મેવાડના રાજા
જૈત્રસિંહ સાથે ત્રિભુવનપાલને યુદ્ધ થયું હોવાનું ચીરવાના લેખ પરથી
અનુમાન થાય છે

વીસલદેવ મંડલેશ્વર તરીકે ઈ. સ. ૧૨૩૮ થી ૧૨૪૪ સુધી અને
પાટણના મહારાજાધિરાજ તરીકે ઈ. સ. ૧૨૪૪ થી ૧૨૬૪ સુધી હતો.
ત્રિભુવનપાલનું મરણ થતાં વારસ ન હોવાના કારણથી કે મારીને
ગમે તેમ પણ વીસલદેવ મહારાજાધિરાજ પદ ધારણ કરીને પાટણની
ગાદીએ બેસે ■ ૧૭ વીસલદેવે પાટણ ઈ. સ. ૧૨૪૪માં લીધું છતાં
ઈ. સ. ૧૨૪૭ સુધી તેજપાલ મહામાત્ય હતો. ઈ. સ. ૧૨૪૮માં તેનો
દેહ પડી ગયો. તેના મૃત્યુ પછી નાગર શાસિનો નાગર મહામાત્ય
તરીકે નીમાયો. કેટલાક લેખો લેખો પરથી વીસલદેવના માળવાના
તથા મેવાડના વિજયની વિગતો જાણી શકાય છે. વીસલદેવના સૈન્યે
સિંધજીના પૌત્ર કૃષ્ણ અથવા કન્હને હાથે હાર ખાધેલી એમ પ્રત-
ષ્ઠાની પ્રસ્તાવનાની પ્રશસ્તિમાં વર્ણવ્યું છે. વીસલદેવના ધાર્મિક
કાર્યોની માહિતી ડોહાઈના વેળનાથ મહાદેવના મંદિરની પ્રશસ્તિ
પરથી મળે છે. તેણે અનેક શિવમંદિરો બાંધાવ્યા હતા. કૈલાસ જેવા
મંદિરો જ્યોત્સ્ના કરાવ્યો હતો. આજણોને દાન આપ્યા હતા.
વીસલદેવના વખતના વિદ્વાનો સોમેશ્વર કવિ, અરિસિંહ, અમરચંદ્રસૂરિ
વગેરે હતા. વીસલદેવના સમયમાં વિ. સં. ૧૩૧૨ થી ૧૩૧૫
સુધીનો ત્રણ વર્ષનો એક દુઃખળ પડ્યો હતો. એમાં કચ્છના જગદ્દેશએ

અદદ કરી હતી. વીસલદેવે વીસનગર અને કબોઈના કિલ્લા બંધાવ્યા કે સમરાવ્યા એમ ભાટ લોકો કહે છે.

વીસલદેવે પોતાના ભાઈ પ્રતાપમલ્લના પુત્ર અશ્વૃનદેવનો રાજ્યાન્વિષેક કરી દેહ છોડ્યો એમ ઈ. સ. ૧૨૮૭ની 'ત્રિપુરાન્તક' પ્રસસ્તિમાં સ્પષ્ટ છે. પ્રબંધોમાંથી તેના વિશે કંઈ જાણવા મળતું નથી. તેના સમયના ત્રણ ઉંડીણું લેખો મળ્યા છે. તે પરથી મુસલમાની વેપારીઓ અને વહાણવટીઓ સાથે ગુજરાતના રાજાઓ તથા લોકોએ કેવા મીઠો સંબંધ બાંધ્યો હતો, તેનો ખ્યાલ આવે છે. કચ્છના એક લેખમાં અશ્વૃનદેવના રાજ્યમાં માલદેવ મહામાત્ય હતો, ત્યારે રાજમાં એક વાવ બંધાવ્યાની નોંધ એ લેખમાં હોવાનું મુનઈ ગેઝેટિયરમાં સ્પષ્ટ છે. તેના સમયમાં કવિ નાનક, 'કુવલયાશ્વરિત'ના કર્તા રત્ન, એનો પુત્ર કૃષ્ણ અને ધારાધ્વંસના લેખક ગણપતિ વ્યાસ વગેરે વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા એમ વિ. સં. ૧૩૨૮ની નાનકપ્રસસ્તિથી જણાય છે.

અશ્વૃનદેવનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૧૨૭૫ (વિ. સં. ૧૩૩૧)માં પૂરો થયો. તેના પુત્ર રામદેવે પિતા જીવતાં થોડા વખત સુધી નાનાભાઈ સાથે રાજનો ભાર ઉપાડ્યો હશે પણ અશ્વૃનદેવ પછી તે એનો નાનો પુત્ર સારંગદેવજી ગાદીએ બેઠો. વિ. સં. ૧૩૫૨ના ખંભાતના લેખમાં રામ અને સારંગદેવ હોવાનું ૨૫૪ કથન છે. મોટો ભાઈ પિતા જીવતાં પરલોકવાસી પણ થયો હોય. માળવાના ગાંગને સારંગદેવે વિ. સં. ૧૨૭૧-૭૨માં હરાવ્યો હોવાનું જાણીતું છે. તેણે સોમનાથના મંદિરનો વિસ્તાર જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. સારંગદેવના શ્રી કાન્દ, મધુસૂદન, શ્રી વાધૂર તથા માધવ એટલા મહામાત્યો જાણવામાં આવ્યા છે.

કર્ણદેવ ગાદીએ બેઠાનું વર્ષ વિચારણેથી પ્રમાણે વિ. સં. ૧૩૧૩ (ઈ. સ. ૧૨૪૬) છે. તેના સમયના બે લેખ મળ્યા છે. એક માંગરોળનો

છે. તેમાં કશુંના નામ સિવાય 'ખીજુ' કંઈ નથી. ખીજે ઈંદર નજીક
 રિલોડા તાલુકામાં આવેલા મુસ્લીમર લગવાનના જૂના મંદિરના
 મંડપની ભીંતે કાળા પથ્થર પર કોતરેલો છે. તેમાં કશુંદેવ વિશે લખ્યું
 છે કે તે વેદ્યાશ્રયી અવિરુદ્ધ વર્તીને પ્રભુનું પાલન કરતો. કશુંદેવ
 ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો. વિચારશ્રેણી અનુસાર તેના
 મહામાત્ય નાગર ખાહણ માધવ હતો. મુસલમાનોને ગુજરાત પર
 હુમલો કરવા તે તેડી લાગ્યો હતો. તેના પુરાવા વિચારશ્રેણી, કાન્હડે
 પ્રમંથ અને શેઠ લાહણેનું જ્ઞાતિપુરાણ ધર્મારણ્યથી છે. સમકાલીન
 મુસ્લિમ ઇતિહાસલેખકોએ આ પ્રસંગમાં માધવનું નામ લખ્યું જ
 નથી, પણ મેરુતુંગ અને જિનપ્રભાસરિના પુરાવા અસંદિગ્ધ
 હોવાથી ગુજરાત ઉપર થયેલા મુસલમાનોના આક્રમણમાં કશુંથી
 રિસાલેલા પ્રધાન માધવને કોઈ હાથ કહેવામાં શકા રાખવાનું કારણ
 નથી. પદ્મનાભ કવિએ અગ્રાઈનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. તેમાં કહે
 છે કે માધવની માગણીથી સુલતાને લશ્કરની તૈયારી કરી અને તે
 ચડી આવ્યો. ભૂટા ચલાવી લોકોને રજાકમા. છેલ્લે સોમનાથના મંદિર
 આગળ જીવસરોસટ ધુલ્લ થયું, તેમાં છેવટ સોમનાથનું મંદિર પડ્યું
 અને ભૂંટાયું. કશું નાસી ગયો પણ એની રાણી પકડાઈ. તેને
 મુસલમાનો દિંદી લઈ ગયા એમ ગિલાદિદીન બની કહે છે. કશું
 દેવગઢ રામદેવ રાજા પાસે ગયો. ઈ. સ. ૧૩૩૭માં રચાયેલ 'નાલિ-
 નંદનોદ્ધાર' પ્રબંધમાં લખ્યું છે કે અલાઉદ્દીનના પ્રતાપથી કણ્ડરાજ
 હારીને પરદેસ ગયો. ત્યાં રખડી રજાની રાંઠ માણસ પેટે મરણ પામ્યો.
 કશુંની રાણી કીલાદેવીને અલાઉદ્દીને બેગમ બનાવી. અને તેની પુત્રી
 દેવજદેવીને દેવગઢથી પકડી મંગાવી અને શાહજહાં ખિજરખાન સાથે
 પરજાવી એવી વાત પાળળના ફિરતાબદાઈની વએરે મુસ્લિમ ઇતિહાસ
 લેખકોએ ખુદરના 'દલસરાની ખિજરખાન' નામના ફારસી કાવ્ય પરથી
 લખી છે. તે સમયના ઇતિહાસ લેખક અલાઉદ્દીન બનીએ કીલા-
 દેવીને બેગમ બનાવ્યાની કે દેવજદેવીને શાહજહાં સાથે પરજાવ્યાની કોઈ

વાત લખી નથી. વળી 'નાલિન'દનોદાર' પ્રબંધ કે 'કાન્હડેપ્રબંધ'માં પણ આવી કંઈ સૂચન નથી. એ જોતાં મુસ્લિમ કવિની આ કલ્પના છે એમ સ્વ. રામલાલ યુનીલાલ મોદીતું માનવું છે. કથુંને ખીજ બે રાણીઓ હતી. તેના પુત્રો સારંગદેવ અને વરસંગદેવ હતા. તેમણે બાદશાહ પાસેથી પાંચસો ગામ લીધાં તેવી બાટોની દંતકથા પાછળથી વાઘેલા ગરાસિયાને કથુંના વંશના ઠરાવવા માટે ઉપજાવેલી છે. સુલતાન અલાઉદ્દીનના સરદાર હિલુધખાનને હાથે કથું વાઘેલાની હાર થઈ અને ગુજરાતના રજપૂત સામ્રાજ્યનો ઈ. સ. ૧૩૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૦) માં નાશ થયો. મૂળરાજ, કથુંદેવ ૧લો, સિદ્ધરાજ એ કુમારપાળ જેવા પરાક્રમી રાજાઓના રાજ્યકાળમાં સામ્રાજ્યનો ધણો વિકાસ થયો હતો અને ગુજરાતનાં શહેરોની સમૃદ્ધિ સિંધરે પહોંચી હતી.

ગુજરાતનો મોટો ભાગ અણહિલપુર પાટણ સ્થપાયા પહેલાં જ વસેલો હતો. સુરત, ભરૂચ અને સૌરાષ્ટ્રમાં વસતા લોકો પૈસે ટકે સુખી હતા. ઈ. સ. ૧૩૩૭ (વિ. સં. ૧૩૯૩)માં કલ્કમુરિએ તેના

'નાલિન'દનોદારપ્રબંધ'માં લખ્યું છે

૧૬. સોલંકી સમયમાં કે ગુજરાતની ભૂમિ સર્વપ્રકારનાં ધાન્ય
સમાજવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે. પૃથ્વીમાં

જેટલાં ફળદ્રુપનાં ખાડ ધાય છે,

તે બધાં ગુજરાતમાં ધાય છે. ગુજરાતના વતનીઓ ધણાં ખંદેરામાં વેપાર ખેડે છે અને અડળકે ધન મેળવે છે. મુસાફરોને ખરબો, કુવા, સરોવરો અને અન્નસત્રોને કારણે બાથુપાણી સખર્વ પડતાં નથી. શત્રુંગ્ય, ગિરનાર, સોમનાથ, અંબાસ્થાન, સુધંતું સ્થાન (મોઢેરા) વગેરે તીર્થો છે. રંગીન જાંઘી જાતનાં વણાટવાળાં કપડાં લોકો પહેરે છે. વિવેકજૂહરપતિ કહે છે કે લોકોના ઉપકાર, મીઠા બોલ અને સદાચારથી પડિતો ખુશ થતા. અણહિલપુર, અંબાત વગેરે અસંખ્ય શહેરો સ્વર્ગનાં શહેરો જેવાં છે. ગામડાના લોકો અળગાડીઓની હોડ કરતા અને કાનિયો ઘોડેસવારીની શરત મારતા.

છુત, દાર અને વેશ્યાઓની કુવિલાસમયતાનાં ઘણાં ચિન્હ પ્રખ્યાતમાં મળે છે. નવરાત્રિ જેવા ગુજરાતના મોટા તહેવારોનો ઉલ્લેખ દ્વાઅયમાં મળે છે.

સોલંકી સમયમાં આમપંચાયત તથા મહાજનવ્યવસ્થા બાદ કરતાં પ્રજામતનું રાજ્યવ્યવસ્થામાં કંઈ પણ રચાન હોય એમ લાગતું નથી. રાજાજ સર્વસત્તાધીશ અને એના અધિકારીઓ મારફત બધી રાજ્યવ્યવસ્થા જતે કરે એ રિયતિ હતી.^{૧૮} મહેસૂલી વ્યવસ્થાઓ, મંડળ, વિષય, આદાર વગેરે વિભાગો જૂના સમય પ્રમાણેના હતે. રાજદરબારમાં પુરોહિત, મંત્રી, વિદ્વાન કે કવિ તરીકે બ્રાહ્મણોનું સન્માન થતું.

ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા ચાલુ હતી, છતાં નવી યાતિવ્યવસ્થા જોરમાં હતી. બ્રાહ્મણો ઈતરે વર્ણની કન્યા પરણી શકતા એટલે અંદરબંદર હડી બ્યવહારની દિવાલો ઊભી થઈ હતી. બ્રાહ્મણ વાણિયાની અનેક યાતિઓમાં નામ તે સમયના ઉછીણી લેખોમાં તથા પ્રખ્યાતમાં મળે મળે છે. શિક્ષક અને સ્વાપત્યને ગુજરાતના રાજાઓ, મંત્રીઓ અને શ્રીમંત વેપારીઓએ ઘણું હિતજન આપ્યું હતું. વારસાહકના, સેવક-રેવકના કે મારામારીના ઝગમગોના સુમદા ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થ-શાસ્ત્રના અંથે પ્રમાણે ધર્માધિકરણ (ન્યાયમંદિર)ના પંડિતો કરતા હશે, અને નાના ગામમાં આમપંચો પતાવતા હશે. સુવર્ણને તથા રૂપાને નાણાં તરીકે ઉપયોગ થતો એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

પાટણ સહેર ભગ્વ સહેર હોવાના પુરાવા પ્રખ્યાતમાંથી મળે છે. જૂના પાટણના માત્ર બે બ્યવશેષો. રાણીની વાવનો ખાડો અને સદસલિંગ સ્ત્રોતરની બગીચા એ બે દેખાય છે. કનૈયા દોડે વેસ્ટન ઇન્ડિયામાં માર્ક પ્રખ્યાતમાંથી પાટણનું વર્ણન ઉમેર્યું છે—“અશ્વહિલપુર

ના ઘેરાવો બાર ગાઉનો છે. એમાં ૮૪ ચોક અને ૮૪ બજાર છે. સોના તથા રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટંકચાલો છે. દરેક જાતિનો જુદો મહોલ્લો છે. એક શરાફોનું ચૌદું છે, એક સુવાસિત તેલો અને ડોળાનું ચૌદું છે. એક વૈષ્ણોનું, એક કારીગરોનું, એક સોનીઓનું, એક રૂપાના ઘાટ ધડનારનું બજાર છે. ઉત્તર દિશાના સહસ્રલિંગ સરોવર પર દશાવતાર અને બીજા દેવદેવીઓનાં મંદિર તીર્થો તરીકે ઝોળખાતાં એવું સરસ્વતીપુરાણમાં લખ્યું છે. દક્ષિણનો જીવો કીર્તિસ્તંભ અને સહેરને ફરતો કાકરાવાલો જીવો કોટ તથા રાણીની વાવ પ્રસિદ્ધ હતાં. રાજમહેલનો મુખ્ય ભાગ ઘણું ફરી સાત માળનો આરસનો બનેલો હતો. દિવાલો ઉપર ચિત્રો અને ચાંબલા ઉપર પૂતળીઓ વગેરેની શોભા તો હોવી જ નોઈએ. મોહરાજપરાજયમાં કહ્યું છે કે ઉત્સવ પ્રસંગે રસ્તાઓ પર પાણી છંટાવું. દુકાનો મોલીનાં તોરણો, ધન્યો, પતાકાઓ વગેરેથી શણગારતી. ઠેકાણેઠેકાણે સુવર્ણ કળશો મૂકવામાં આવતા. અમુક ખાસ રથોએ માંચડાઓ ઉપર વેસ્થાઓ નાચ કરતી. રાજમાર્ગ પર હાથી પર બેઠેલા રાજાની સવારી પણ નીકળતી.

ભારતમાં શિલ્પ અને સ્થાપત્યની કારીગીરી જગપ્રસિદ્ધ છે. મુમ્બારતોમાં ત્રણ પ્રથમ સ્થાને ગણી શકાય. (૧) ગુજરાતમાં આવેલાં જૈન મંદિરો, (૨) મૈસૂરમાં આવેલાં બેથુર અને હોલીવુડનાં હિંદુ મંદિરો, (૩) આખાનો તાજમહાલ. મૂર્તિઓનાં શિલ્પમાં મૈસૂરનાં મંદિરો ચડે છે, પરંતુ એ કાળા પથ્થરનાં છે. મૂર્તિઓ અને ફલ-વેલની વ્યાકૃતિઓમાં ગુજરાતનાં મંદિરો ચડે. સફેદ આરસમાં હોવાને લીધે એની મનોહરતામાં વધારો થયો છે.^{૧૯} સુંદરતા સફેદ આરસને લીધે છે. તેનો ધ્રુમટ જુદો તરી આવે છે. આણના મંદિરોનો કોઈ બલંકાર અરથાને નથી. શિલ્પ સ્થાપત્ય એ માણસની સંસ્કૃતિઓનું

પથરમાં કાતરેલું' પ્રસ્તુત છે. સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગોમાંનું આ એક મહત્ત્વનું અંગ છે.

ગુજરાતમાં ઈ. સ. ૧૨૯૮માં રજપૂત રાજ્યનો મુસલમાનોની જીતથી અંત આવ્યો. દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીએ ઈ. સ. ૧૨૯૮ માં જિલ્લપખાને કથૂની સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. કાફુર ખિલજી સસ્તનતનો સુબો ઈ. સ. ૧૩૦૦માં થયો. દિલ્હી સુલતાન

અલાઉદ્દીને નીચેલો સુબો અલપખાન (મલેક ખજર) ગુજરાતનો પહેલો નાજિમ (સુબો) હતો. તેની પાટણમાં બંધાવેલી ખદીના મસ્જિદ આલિશાન ઈમારત છે. પેટલાદની મસ્જિદમાં ઈ. સ. ૧૩૧૩નો એક લેખ છે. ઈ. સ. ૧૩૦૯માં અલપખાને ગોડીલવાડ તથા પાયતખત સેજકપુર અને રાણપુર જીતી લીધાં. અલપખાને ગુજરાતમાં ઈ. સ. ૧૩૧૬ સુધી એટલે કે ૧૬ વરસ હકૂમત કરી. તેને દગાબાજીથી મલેક-કાફુર દિલ્હી બોલાવી મારી નાખ્યો. તેના મરણ પછી કુતબુદ્દીન સુબારકશાહે (અલાઉદ્દીનની ગાદીએ બેસનાર) કાફુર મોકલેલ કમાલુદ્દીન યુગ નામના નાજિમથી ગુજરાતનાં તોફાનો ન સમતાં તેના તેના સસરા મલેકદીનારને અફરખાનનો ખિતાબ આપી ઈ. સ. ૧૩૧૮માં ગુજરાતના નાજિમ તરીકે નીમ્યો. ૨૦ પશુ ખુસરૌખાને દિલ્હીમાં કાવતરું કરી તેની હતલ કરાવી. તે પછી ખુસરૌખાને પોતાના સાવકા ભાઈ મલેક ફરસામુદ્દીનને ઈ. સ. ૧૩૧૯માં ગુજરાતમાં નાજિમ બનાવી મોકલ્યો. મલેક ફરસામુદ્દીન બળવો કરવા તૈયાર થયો હતો. એટલે મુસલમાન ફોજ અમલદારોએ ગિરફતાર કરી દિલ્હી રવાના કર્યો. તેના પછી મલેક વહીદુદ્દીન અત્કલ મુક્ત ઈ. સ. ૧૩૨૦માં

૨૦. પ્રો. મૌલ્લાના નહીં—અનુવાદક ડૉ. ડા. હુસૈન નાથ—ગુજરાતનો ઇતિહાસ. ભાગ ૨એ પૃ. ૫૮.

ગુજરાતનો નાઝિમ થયો. ઈ. સ. ૧૩૧૪માં ખુસરૌખાને ગુજરાતનું નાઝિમપદ પોતાના નામે કરાવ્યું. ખુસરૌખાન પાટણનો હિંદુ ન્યાતે બટવાર (ભરવાડ) હતો. માળવાની લડાઈમાંથી ઠેઠી તરીકે તેને લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તેણે ઘણાં કામો કર્યાં હતાં એટલે તેને ખુસરૌખાનનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. સુલતાનનું અવસાન અને ખુસરૌખાનનો રાજ્યાભિષેક જાણે કે એક જ દિવસે થયો અને એજ રીતે ખુસરૌખાનનું અવસાન અને મોહમ્મદ તગલકની તખ્ત-નશીનીની પણ જાણે એજ તારીખ હતી. ગિયાસુદીન તગલક, રજબ અને અબૂબક એ ત્રણ ભાઈ ખૂરાસાનથી દિલ્હી આવ્યા. એ સમય અલાઉદ્દીન ખલજીનો હતો. ગિયાસુદીન ઈ. સ. ૧૩૨૦માં દિલ્હીની ગાદી ઉપર ગિરાજમાન થયો. ગિયાસુદીને ખુસરૌખાન પછી મલેક તાજુદ્દીન વુક્રને ઈ.સ. ૧૩૨૦માં ગુજરાતમાં નાઝિમ તરીકે મોકલ્યો હતો. તેને કાયમ રાખ્યો. મોહમ્મદશાહ તગલક ઈ.સ. ૧૩૨૪માં પિતાના અવસાન બાદ તખ્ત ઉપર ગિરાજમાન થયો. વિદ્વાતામાં તે ઊંચો દરજ્જે ધરાવતો હતો. ફિલસૂફી અને તર્કશાસ્ત્રનો તેને અતિશોખ હતો. પાપતખ્ત દિલ્હીથી દોલતાબાદ બદલવાથી શાહી ખજાના ઉપર ખર્ચનો ખોળે વિશેષ પડ્યો. ૨૧ ઈ.સ. ૧૩૨૪માં મલેક મોહમ્મદ ચરકુલમુલક અલપખાનને ગુજરાતનો નાઝિમ બનાવવામાં આવ્યો. તેના સમયમાં પાલનપુરમાં આવેલ પાલણ્ય ગામમાં સફેદ પથ્થરની એક જામે મસ્જિદ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તે ખે મજલાની માંગરોળની જામે મસ્જિદ જેવી હતી. તેની જ સાથે માંગરોળનો કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરનો શિલાલેખ અરાબર ઉઠેલાતો નથી. ઈ. સ. ૧૩૪૪માં શેખ મુઈઝુદ્દીનની ગુજરાતના નાઝિમ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. દિલ્હીથી દોલતાબાદ પાપતખ્ત બદલતી વેળાએ ગુજરાતમાં અંધેર ફેલાયું.

બળવાખોરોએ મહમતાયી લડાઈ કરી પણ હવે તેમને નાસી જવું પડ્યું. ઈ. સ. ૧૩૪૫માં નિઝામુલમુલ્કને નાઝિમ તરીકે નીમવામાં આવ્યો, તેની વ્યવસ્થા કરવાની કાબેલિયતને કારણે તે લાંબા સમય સુધી (ઈ. સ. ૧૩૬૨ સુધી) રહ્યો. ઈ. સ. ૧૩૫૧માં મોહમ્મદ તગલકનો વ્યવસાનના ત્રીજે દિવસે શાહજાદા ફિરોજ સલ્તનતના તખ્ત ઉપર બેઠો. તેણે લશ્કરી ખોરાક ન મોકલવાને કારણે નિઝામુલમુલ્કને ખરતરફ ક્યો. તેણે કુરાનની રીત પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૩૬૨માં અફરખાનને ગુજરાતનો નાઝિમ બનાવ્યો. ઈ. સ. ૧૩૬૯માં અફરખાનના વ્યવસાનને કારણે તેના પુત્ર દરિયાખાન (અફરખાન બીજો)ને ઈ. સ. ૧૩૬૯માં નાઝિમ બનાવ્યો. ઈ. સ. ૧૩૭૬માં સમુદીન દાખાની નાઝિમ થયો અને ૧૩૮૦માં મલેક મુરદ સુલતાન નાઝિમ થયો. ઈ. સ. ૧૩૮૯માં મલેક ચાકુખ સિફંદરખાન નાઝિમ થયો. ઈ. સ. ૧૩૮૮માં ગિમાસુદીન મિત ફતેહખાન બીજા દિશ્મિયા દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૩૮૮માં જ સુલતાન બખૂ ઈકબલ અફરખાન તગલકખાન ફિરોજશાહે તેને મારી નાખ્યો અને તે ગાદીએ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૩૮૯માં મોહમ્મદશાહ બીજા ફિરોજશાહે તગલક ગાદીએ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૩૯૦માં અફરખાન ગુજરાતનો નાઝિમ થયો. ઈ. સ. ૧૩૯૩માં સિફંદરશાહે તગલક તખ્તનશીન થયો. સુલતાન નાસિરુદીન પણ ઈ. સ. ૧૩૯૩માં તખ્તનશીન થયો. દુસનશાહે થોડા માસ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો લાગે છે, તેનો એક સિક્કો મળ્યો છે. બમ્બર તૈમુર ગુઝ્યાની ઈ. સ. ૧૩૯૭માં સિધુ ઝોળાંબી સુલતાન થઈ દિલ્હી આવ્યો. તે સમયનો દિલ્હીનો ખાદ્યાદ મુદમદ તગલક મદદ માટે મુજરાતમાં અફરખાન પાસે આવ્યો. તેણે મુદમદની મદદમાન-ગીરી કરી, પરંતુ બમ્બર તૈમુરની વિરુદ્ધ મદદ કરવાની ના પાડી. મુદમદ નિરાશ થઈ દિલ્હી ગયો. ધણા સુનાઓ રવતંત્ર થયા. તે સમયે અફરખાનના હાથમાં ગુજરાતની ખુદમુખત્યાર હકૂમત આવી. તેના પુત્ર

તાંતારખાનને મહમદશાહ 'નામથી' સ્વતંત્ર સુલતાન બનાવ્યો. તેને કાઈ એ એ આપી મારી નાખ્યો.

અરખાન મુજરશાહ નામ ધારણ કરી આઠાવલ રાજધાની બનાવી ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. તેના પૌત્ર અહમદે તેને પોતાના

પિતાના મૃત્યુનું વેર લેવા કદ કર્ચો.

૧૮. ગુજરાતના સ્વતંત્ર અને એ આપી ઈ. સ. ૧૪૧૦માં સુલતાનો મારી નાખ્યો. તેણે સાબરમતીને

કિનારે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૪૧૪માં તેણે ભદ્ર પાસે અહમદશાહ મસ્જિદ બંધાવી. ફિરિસ્તા કહે છે કે શહેરની દિવાલોનું બાંધકામ ઈ. સ. ૧૪૮૭માં પુરું

થયું હતું. ભદ્ર, શાહપુર, દિલ્હી, દરિયાપુર, ખાનપુર અને રાયપુર મુખ્ય દરવાજા હતા. તેના સિક્કાઓ અહમદનગર (હિમતનગર)માં

પડાયા હતા. અહમદશાહની આખી જિંદગી લડાઈઓ લડવામાં પૂરી થઈ. પડોશી મોટાં રાજ્યો સાથેના ઝગડા અને બધાએ ભેગા મળીને

અહમદશાહને ઉપલાવી નાખવાના કરેલા પ્રયત્નો છતાં પણ ગુજરાત ઉપર બહારની એક પણ અડાઈ આવી શકી નથી. જૂનું પાટનગર અને

નવું પાટનગર અમદાવાદ એ બંનેના દરવાજા સુધી એક પણ શત્રુ આવી શક્યો નથી. અહમદશાહનો વિજય તેની લશ્કરી બંવસ્થાને

આભારી છે.^{૨૨} અહમદશાહના અમલમાં અમદાવાદમાં ગુજરાતની પહેલી ટંકચાળ એ એક મહત્વની ઐતિહાસિક બીના ગણી શકાય. અહમદના

સિક્કા ઉપર આગલી બાજુ 'અહમદશાહ અસ્સુલતાન' એવા શબ્દો છે. અને પાછળની બાજુ એવા શબ્દો છે જેનો અર્થ 'દુનિયા તથા દીનનો

પાલક, ફતેહનો પિતા તે સુલતાન અહમદશાહ' એવો થાય છે.

અહમદ પહેલા પછી તેનો પુત્ર મુહમદશાહ બીજો ઈ. સ.

૧૪૪૨માં ગાદીએ આવ્યો. સરખેજમાં પીરાણાના ઈમામશાહી સંપ્રદાયને કારણે તેણે મસ્જિદ બંધાવી. પીરાણામાં દેવમંદિર છે. બાકિયા, સાતીયા અને પંચીઆ એવા ત્રણેય વખત જતાં પડી ગયા. મુહમ્મદશાહનું અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૪૫૧માં ૨૮ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ થયું. તેના પછી તેનો પુત્ર કુતુબશાહ ગાદીએ આવ્યો. તેણે કંઠરિયા તળાવ બંધાવ્યું. તે ચિતોડના રાણા કુંભા ઉપર ચડાઈ કરવા ગયો હતો, તે સમયે મીરાંબાઈ (કુંભાની રાણી) ટી કવિ (ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ કવયિત્રી) હયાત હતી. ઉરમાનપુરામાં તેણે જે મસ્જિદ બંધાવી હતી, તે ઈ. સ. ૧૪૪૯ની કુતુબુદ્દીનશાહની મસ્જિદ હતી. તેના મરણ પછી ઈ. સ. ૧૪૫૮માં મહમ્મદ બેગડો ગાદીએ આવ્યો.

મહમ્મદ બેગડાએ ઈ. સ. ૧૪૬૭માં જૂનાગઢ પર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના રાજા રા'માંડલિંગને હરાવ્યો અને ત્યાં તેના પુત્રને જામીરદાર બનાવ્યો. મુરતકા શહેર પણ ત્યાં વસાવ્યું. ઈ. સ. ૧૪૮૨માં ચાંપાનેરના પતાર્થ રાવલને હરાવી ખાવાગઢનો પ્રખ્યાત ગઢ હત્યો એટલે તે બેગડો (જે ગઢ છતનાર) કહેવાય છે. કાલિકા માતાનું મંદિર જાંચી ટોચે આવેલું છે. નવસખા કોઠાર અને બીજા અવશેષો હજી જોવા મળે છે. જોહરથી રજપૂતો મરી ગયા હતા અને ડેટલાકને મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યા હતા. ના પાડનારને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. મહમ્મદ બેગડાની ચાંપાનેરની જામી મસ્જિદ પ્રસિદ્ધ છે. વાતકને કાંઈ તેણે મહેમ્મદાવાદ શહેર વસાવ્યું હતું તેણે રાજવહીવટ માટે ગુજરાતના પાંચ વિભાગો પાડ્યા હતા. (૧) સોરઠ (૨) એધરા, (૩) દારકા, (૪) અમદાવાદ, (૫) જૂનાગઢ. તેના સમયમાં લૂંટારાઓનો બપ નહોતો. પેષાર સારો ચાલતો હતો અને મહેસૂલ ઠરાવેલું લેવામાં આવતું. તેના સમયમાં સરખેજના તળાવ પર મહેલ બાંધવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં એક રાજ્યે બંધાવ્યો હતો. તેમાં તેની બેગમ રાજતાર્કને તથા દીકરા ગુજાર જીજને ઘટવામાં આવ્યો હતો. રાણી રૂપમંજરીને

અમદાવાદના માણેકચોકમાં દાદવામાં આવી હતી, - જેના ઉપર - કચર અને રોળે બંધાવ્યાં, તે રાણીના હજારા તરીકે ઝોળખાય છે. રૂપમતીની મરણ મિરળપુરમાં છે. અસારવાની દાદાદરિની વાવ, દરિયાખાનનો ધૂમટ વગેરે તેના સમયનાં છે. પોર્ટુગીઝો તેના સમયમાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૫૧૧માં મહમદ બેગડાનેા પુત્ર મુજફ્ફરશાહ ગાદીએ આવ્યો. તે મુજ્જરાતના સુલતાનોમાં સર્વથી વધારે વિદ્વા સંપાદન કરનાર હતો. ઊંચા સંસ્કારના એક લક્ષણ તરીકે એનામાં વધારે પડતી દયા હતી. એથી રાજ્યને તુકસાન એ યથુ કે અમીરો સતાશીલ થઈ ગયા અને અવ્યવસ્થા વધી. મુજ્જરાતમાં એ અગ્નિતશત્રુ જેવો હતો. તે ધાર્મિક હતો. તેને કુમારપાલ સાથે સરખાવી શકાય. તેને બાદ પુત્ર અને એ પુત્રીઓ હતી. ઈ. સ. ૧૫૨૬માં સુલતાન સિકંદર અને મહમૂદ ખીલ્જે ગાદીએ આવ્યા. સિકંદરે એ માસ ૧૬ દિવસ રાજ્ય કર્યું. તેણે ખૂન કરવામાં આવ્યું એટલે તેના પછી મુજ્જરના પાંચ વર્ષના પુત્રને 'મહમૂદ ખીલ્જે' નામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. તેને કાઢી મૂકી ઈ. સ. ૧૫૨૬માં બહાદુરશાહ ગાદીએ આવ્યો. તે દક્ષિણમાં ઈ. સ. ૧૫૨૮માં અહમદનગર સાથેના યુદ્ધમાં ગયો. અરચનો કિલ્લો તેણે બંધાવ્યો હતો. પોર્ટુગીઝો સૌરાષ્ટ્રમાં પગપેસારો કરી દીવ લેવા તજવીજ કરતા હતા, એટલે બહાદુરશાહ ખંભાત, દીવ અને ઘોધામાં રહેતો. પોર્ટુગીઝ રાજની ધમ્મણ પ્રમાણે સુલતાન મુજ્જરશાહના દરગાહમાં તેના એકથીએ આવીને દીવમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી માગી હતી, પરંતુ કંઈ વળ્યું નહોતું. આ કારણે પોર્ટુગીઝોનો ભય ઊભો થયો હતો. ચિતોડની ચડાઈને લીધે આ સમયમાં દિલ્હીના નાદશાહ હુમાયુએ ઈ. સ. ૧૫૩૫માં મુજ્જરાતનો કબજો લીધો, પરંતુ શેરશાહના બળવાને કારણે તે જતો રહ્યો. પોર્ટુગીઝોએ નાદશાહનું ઈ. સ. ૧૫૪૭માં ખૂન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. આ સમયે પોર્ટુગીઝોએ દીવ લઈ લીધું હતું.

મહમૂદ ત્રીજે ઈ. સ. ૧૫૩૮માં સુલતાન થયો. તેણે રજપૂતોની જમીનો જપ્ત કરવા માઠી હતી એટલે રજપૂતો બહારવટે નીકળી ફીટકાર કરતા. આ સુલતાનના સમયમાં હિંદુઓના ઉત્સવો ખંધ થયા અને ખીલ જુલમો પણ તેમના પર ગુજારવામાં આવતા હતા. તેના સમયમાં પોર્ટુગીઝો સાથેનો સંઘર્ષ ચાલુ હતો, તેમાં ગુજરાત હાથે અને પોર્ટુગીઝોના ઇતિહાસમાં આ મહત્વની છત્રી એમની આખર યુદ્ધમાં વધી.^{૨૩} તે કારણે ગોવામાં ઉત્સવ ઉજવાયો હતો. મહમૂદ ત્રીજાને ઈ. સ. ૧૫૧૪ માં જુરહાન નામના નેકરે ખંજર મારી મારી નાખ્યો. તેના મરણ પછી ગુજરાતનું ચોરસ તૂટ્યું. તે વારસ મૂકી ગયો નહોતો એટલે તેના સગા કિશોર અહમદખાનને અમીરોએ ઈ. સ. ૧૫૫૪ માં ગાદીએ બેસાડ્યો. તે બાદશાહ હતો તેને અહમદશાહ નામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. તેના સિક્કાએ મળે છે. હિજરી સન ૯૬૧-૨ માં તેનું ખૂન થયું. તેને માણેઝોઈમાં અહમદશાહના રાજમાં દફન કરવામાં આવ્યો. અહમદશાહનું ખૂન કરાવનાર ઇતિમાદખાને નયુ નામના કુવાનને ગુજરાતમાં ત્રીજો નામ ધારણ કરાવી અહમદ ત્રીજાને પુત્ર છે એમ કહી ગાદીએ બેસાડ્યો. ખીલ અમીરો અદેખાઈથી જુદા જુદા ભાગો કબજે કરી સ્વતંત્ર થયા. તમકતે અકબરીને લેખક ખાન નિઝામુદ્દીન અહમદ ગુજરાતનો બકી હોવાથી અને અકબરના સમયની ગુર્જર સાથેની લડાઈઓમાં પોતે ભાગ લીધેલો હોવાથી સ્પષ્ટ અને ગૂંચવણ વિનાનું લખાણ કરે છે તે નોંધપાત્ર છે.^{૨૪} ઇતિમાદખાનની અકબરે ગુજરાતના સગા તરીકે નિમણૂક કરી. લાચરના યત્રીક્રમને ઇતિમાદખાનને નસાડી ગુજરાતની સત્તા લીધી. તેનું ખૂન જુઝારખાન હખસીએ કયું. ગુજરાતની સ્થિતિ જગડતા ઇતિમાદખાનના આમ તથ્યથી

૨૩. ૨. લી. નોટ—ગુજરાતનો સારકૃતિક ઇતિહાસ ૫, ૮૫૮.

૨૪. એજન. ૫. ૯૧૩.

અકબર ગુજરાત પર ચઢી આવ્યો. ગુજરાતના સુલતાનોનો આ વખતે અંત આવ્યો. મુઝફ્ફરશાહ ગુજરાત પાછું મેળવવા તેના સાથીઓની મદદથી પ્રયત્ન કરતો હતો, તેને કચ્છમાં મુઘલ લશ્કરે પકડ્યો. તે લશ્કર પાછું ફરતું હતું, તે વખતે ઘોળ મુકામે હાજત જવાનું બહાનું કાઢી ઝાડ પાછળ જઈ લેંધામાં છુપાવેલો અઓ કાઢી મુઝફ્ફરશાહે ગળું કાપી આપઘાત કર્યો ૨૫ દિલ્હીના બાદશાહની સત્તા નીચે ગુજરાત ફરી આવી ગયું.

ગુજરાતની જૂમિ ઉપર પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી અનેક મિત્રલો અને અનેક ફેરફાર સાથે બંધાઈને સંજ્ઞાયેલા સમાજ ઉપર મુસલમાનોનો અમલ આવ્યો.

૧૯. મુસ્લિમ શાસનકાલનો સમાજ ત્યાં સુધીના સામાજિક અને તે સમયનું સ્થાપત્ય બધારણ પર દષ્ટિપાત કરવો જરૂરી છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય એટલે કે વૈદિક સાહિત્યમાં જે ક્ષતિઓનું વર્ણન કરાયું છે અને આપણા પુરાણોએ જેને ટેકો આપ્યો છે તેનું આજના સમયમાં થયેલું અદ્વિત મિત્રલ મોહેનજોદોની શોધ પછી વૈદિક સમયના વિદ્વાનો પહેલા માનતા હતા તેના કરતાં વધારે પ્રાચીન હશે. ૨૬ મહાભારત યુદ્ધ પછી મિત્રલ એવું અદ્વિત વર્ણન આપે શબ્દ વિજયને કારણે હિતમ ગુણોનો વાચક બન્યો અને અસુર તથા અનાય અધમ ગુણોના વાચક યદ્ધ ગાળરૂપે વપરાવા લાગ્યા. અસુર અને દ્રાવિડોના રીતરિવાજ આર્યોમાં એવા પેસી ગયા કે જે ઓળખવા પણ મુશ્કેલ યદ્ધ પડે તેમ છે. દ્રાવિડોની મૂર્તિપૂજાને આર્યોએ પાછળથી ગ્રહણ કરી છે કારણ કે પહેલાં તો આર્યો વચ્ચે

૨૫. ૨. બી. નોટ—ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ. પૃ. ૧૦૨૯.

૨૬. એજન. પૃ. ૧૯૮-૮૯.

પૂજા કરતા. અસુરોની સાથે રહી નાજોએ મુખ્ય ભાગ 'લજ્જવેલો' અને છેવટે આગેનો વિજય થયો હતો. આ પ્રથમ જાતિઓના મિશ્રણની સફળતા હતી.

પૌરાણિક સમયમાં આર્ય, અસુર અને નાગજાતિ મિશ્ર થઈ અને પાંડવોની ચાતુર્વર્ણ્યમાં સમાઈ ગઈ. નવી જાતિઓ ભરતખંડમાં આવતી હતી. ધવનો, ચગે, કુષાણો, હૂણો, ગુજરાત વગેરે પરદેશીઓ આ દેશમાં આવ્યા. વૈદિક ધર્મની સામે લગવાન શુદ્ધ અને લગવાન મહાવીર પોતાના દ્વાધર્મને પ્રચાર કરી દીધો હતો, તેથી બધી જાતિઓ આર્યોમાં ભળી ગઈ. બૌદ્ધ ધર્મના ધણી સિદ્ધાંતો પાંડવધર્મને પ્રદર્શ કર્યા. હાલની જાતિઓમાં તે જાતિઓ ન જોવાપાત્ર એવી થઈ ગઈ છે. પ્રાચીન જાતિઓનાં નામનિશાન મળતાં નથી. નવાં નામ અને નવી જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ પુષ્કળ થઈ. સહિષ્ણુતા એ આપણો મોટામાં મોટો સહગુણ છે. વધુ પેટાજાતિઓને કારણે સહકાર બધ થતો ગયો. આપણા સમાજના બંધારણનો વિચાર કરવા જેવો છે. છેલ્લા મિશ્રણ પછી આપણે પરદેશીઓને સામનો ન કરી શક્યા અને અંદરોઅંદરના અસહકારની મનોદશાથી થયેલી ઉદાસીનતા અને કુસંપ પશુ વધુ જાતિઓનું કારણ હોય. પરદેશી જાતિઓ આવ્યા પછી અનુભોમ તથા પ્રતિભોમ લગ્ન થવા લાગ્યા. તે કારણે જાતિઓના નવા નામો થવા લાગ્યા.

નાગરો પોતાને ગુજરાતના સર્વથી જિંદા અને મુખરેલા પાંડવો કહે છે. નગર-વડનગર ઉપરથી નાગરોની જાતિ થઈ જેમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. નાગરોની ઉત્પત્તિ માટે સ્કંદપુરાણમાં એક મોટો નાગરખંડ દાખલ કરાયેલો છે. રજપૂત જાતિ શંકે અથવા તાક નામે જોવાપાતી. રાજસૂતાવાળા જાતિઓને સપૂત નામ અપાયું છે. નલ્લ અથવા તાક નામની જાતિ નાગ જાતિમાંથી થયેલી છે અને

એમનું વતન પંજબ અને દક્ષિણ કાશ્મીરમાં હતું તેથી એ ભાગને નક્ક દેશ કહેતાં હતા. ૨૭

ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમાં ભૌતિક નામ ન હોય એવા મુખ્ય બૌદ્ધિઓને। ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ભોજક અને ગુગની બ્રાહ્મણોના ઇતિહાસ પણ રસપ્રદ છે. કાવરથો પ્રાચીન યુગમાં લલિયાનો ધંધો કરતા હતા. ક્ષત્રિયોની એ મુખ્ય યાત્રિ પોતાને બ્રહ્મક્ષત્રિય કહે છે. લડાયક જાતિ તરીકે ક્ષત્રિયો આજે ગુજરાતમાં દેખાતા નથી. કેટલાક બ્રહ્મક્ષત્રિયો જે સામાન્ય રીતે ખત્રી કહેવાય છે, તેમની 'હસ્તી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં મોટી છે. ગુજરાતના રજપૂતોને રાજસ્થાનના રજપૂતોની સાથે ગણવા જોઈએ. રજપૂતો સૂર્ય અગર ચન્દ્રવંશ સાથે અને તેથી રામ અને કૃષ્ણ સાથે પોતાને સંબંધ જોડે છે. ૨૮ બાદી અને રાઠોડ રજપૂતોમાંથી થયા હોય છે. બાદીર, મેર તથા કાઠી વગેરેનાં મૂળ વિષે સિન્ન સિન્ન મતો છે. કાઠિયાવાડના બાખરિયાવાડને મૂલસ્થાન ગણનાર બાખરિયા જાતિનું મુખ્ય ગેઝેટિયરમાં વર્ણન થયું છે. રખારીઓને બાખરિયા, કાઠી, બાદીર સાથે સંબંધ છે. ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે જે કણ્ઠી તરીકે ઓળખાય છે, તેમને ખરી રીતે લેવા, કડવા અને બાજીણ પાટીદાર કહેવામાં આવે છે. એવા પાટીદાર બાખરિયાર અને ખેતીવાડીમાં ખાસ રસ લેનારા છે. એમની ગુજરાતમાં મોટી વસ્તી છે. એમનામાં ભૌતિક નામો નથી એ ખાસ નોંધ કરવાની વસ્તુ છે. ગેઝેટિયરનો લેખક એમને હજુ ગુજરાતમાંથી થયેલા માને છે. ભાટ, ચારણ અને તરમાળા પણ ગુજરાતની વિલક્ષણ અને વિશિષ્ટ યાત્રિઓ છે. સામાન્ય રીતે ૧૮ વર્ષ (ચાર મુખ્ય, નવ નાર, પાંચ કાર) ગણાય છે. નાર, કાર એટલે કામ કરનાર લોકો. કંદોઈ, કાઠિયા,

૨૭. ૨. લી. જોડે—ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ. પૃ. ૨૨૭

૨૮. એન. પૃ. ૨૩૧.

કુંભાર, રજારી, સુઘાર, ભારવાડ, તળેલી, મહાંતિઆ અને સોની એ નવ નાર; ઘોખી, છીપા, લુહાર, મોચી, ચમાર એટલા પાંચ કાર કહેવાય છે. નાર કારને વસવૈયા પણ કહે છે. ૨૯ કોળી ગુજરાતના હલકા પડેલા રજપૂતો છે. બાજસુધી તેમની ફરતો હતી. અમદાવાદના પૂર્વાવતાર આચાપદલીને નામ આપનાર આશો લીલ મોટો કોળી હતો. લીલ, દૂળળા વગેરે મૂળ વતનીઓની જાતો છે. શિવ, સૂર્ય, રામ, ગણેશ, હનુમાન અને ઘણાની પ્રજા ગુજરાતમાં થાય છે. દ્રાવિડ દેશમાં પીપળા નીચે નાગની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાને રિવાજ આજે પણ છે અને કોઈ કોઈ સ્થળે તેનાં મંદિરો છે. ગુજરાતમાં નાગમંદિરો પણ ખીજાં સ્થાનો કરતાં બહુ જ ઓછાં છે. તેમાં શેષ અને વાસુકિની પૂજા થાય છે. માંગને નામે પણ નાગની પ્રજા થાય છે. નાગપૂજા મધ્યયુગથી શરૂ થઈ હોય એમ લાગે છે. ખૌદ અને જૈન ધર્મ પણ પ્રચલિત છે.

મુસલમાન વિજેતાઓ અને જીતાએલા દેશીઓનાં સામાજિક અને ધાર્મિક મંતવ્યોમાં પહેલાંના આવનારો કરતાં જુદા અને મૌલિક ફેર હતો. એ કદાચ મોટું કારણ હોઈ શકે. ૩૦ ઈ. સ. ૧૦૩૦ નેટલા જૂના સમયમાં અલ્ખજની જેવો આપણા સંસ્કૃત પ્રાચીન ગ્રંથોના સહાય અગ્રયાસી પણ લખે છે કે હિંદુ અને મુસલમાન રિવાજો દરેક રીતે ભિન્ન છે. અને જ્યાં મળતા આવે છે, ત્યાં અર્થ હલકા છે. ૩૧ પરદેશીઓના કુમલા સામે બધા સંપ્રદાયોવાળા હિંદુઓએ સંપ ન કર્યો એટલે મુસલમાનોની જીત થઈ. કમવાદ અને રામમાં ઈશ્વરનો અંશ હોવાની માન્યતા, સંકુચિત મનોદશા, કુસંપ વગેરે સામાજિક અવનતિનાં કારણો છે. રજપૂતોના અંદરોઅંદરના ઝગડાઓને કારણે અમદાવાદના

૨૯. ૨. બી. એટે—ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ. ૫. ૨૩૬.

૩૦. એજન. ૫. ૨૬૯.

૩૧. એજન. ૫. ૨૭૦.

સુલતાનો અને મોગલોના સમયમાં તેમની સત્તા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. સુલતાનોએ ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે સોલંકીઓ (વાઘેલા)નું ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સર્વભૌમત્વ હતું. સૌરાષ્ટ્રમાં ગોહિલ, વાળા, જેઠવા, બીલા વગેરે રજપૂતોની સત્તા ખાસ હતી. કાઠીઓની જાતિ મધ્યકાલીન સુગમાં સિંધ તરફથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી.

[સોમનાથના મંદિરનો નાશ કરીને ગુજરાતના સૂબા અહરખાને સુલતાન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને કાજીની નિમણૂક કરી. ૩૨ ઈ. સ. ૧૪૦૧માં અહરખાને ઈરમાં હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો. ત્યાંના કિસ્વામાં 'ચાણુ' મૂક્યું અને મુલક ખાલસા કર્યો. ઈર મૂળસ્વામીને હાથ થોડા સમય પછી ગયું. દીવમાં મંદિરોનો નાશ કરી મસ્જિદ બાંધી એ પાછો પાટણ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૦૩માં અહરખાને તેના પુત્ર તાતારખાનને સ્વતંત્ર ગુજરાતનો પહેલો સુલતાન બનાવ્યો. અહરખાન ખીજે સુલતાન થયો. પછી તેનો પુત્ર મહમદ ગાદીએ આવ્યો. આ બધા એકબીજાને મારીને ગાદીએ આવ્યા હતા. ગુજરાતના સુલતાનોમાં મુઅઝ્ઝરશાહનું આરિત્ર શુદ્ધ હતું. તેણે તેના પૌત્ર અહમદશાહને દારૂ ન પીવાનો, પ્રજાને ન રંજાવવાનો તથા ગરીબોનું ખ્યાન રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.

[મુસ્લિમ સમયમાં બાંધકામ કરનારા બધા કારીગરો હિંદુઓ હતા. એટલે મુસ્લિમોની ધાર્મિક માન્યતાને પોષનારા ખાસ જરૂરી ફેરફારો એ સમયમાં કરવામાં આવ્યા હતા. એ બાંધકામોની ખરી ખૂબી ગુજરાત સંસ્કૃતિના સમયમાં વધી ૩૩ પેટલાદમાં બેઠી જાણી બાંધણીનું દિલ્હીની ગિયાસુદ્દીન તઘલખની દરગાહની બાંધણીને મળતું જાણા અનુનશાહ ચૌરીની દરગાહનું મકાન પહેલું ગણાવી શકાય. તેમાં અરબી ભાષામાં

સુંદર રીતે ઢાતરેલો લેખ છે. ખંભાતની જુમા મસ્જિદ ઈ.સ. ૧૩૨૫માં સુલતાન મુહમ્મદ તખલખના સમયમાં બંધાઈ હતી. પ્રાચીના ખંડની આગળ વિસ્તાળ ચોક અને તેની ત્રણ બાજુ યાંત્રણા અને ધૂમટવાળી પડાળીઓ છે. ચોકમાં છત્રીવાળો પાણીનો ફોળ છે. મસ્જિદ લાલ પથ્થરની બનેલી છે. મસ્જિદની પાછળ ૨૦૪ ફૂટ લાંબી અને ૪૯ ફૂટ પહોળા જગ્યામાં એક મોટા રોળે છે, તેનો ધૂમટ પડી ગયો છે. રોળે બે માળની લગ્ન બાંધણી-વાળો છે. તેમાં સુંદર ઢાતરણીવાળો કબરો છે. ત્યાં ચહેરથી બે માર્શલ દર એક ઈંદગાહ છે. તેના ઉપર ઈ. સ. ૧૩૮૧ નો શીરોજશાહ સમયનો લેખ છે. ભરૂચની જુમા મસ્જિદ ખંભાત કરતાં નાની છે. ત્યાંની સુંદર નકશી ચૂલા સજગાવવાથી કાળો ચર્મ ગઈ છે. યાંત્રણા હિંદુ મંદિરના ઘાટના છે. સામાન્ય માન્યતા હિંદુ મંદિરને ફેરવીને મસ્જિદ બાંધવાની છે. કદાચ બીજા મંદિરોની સામગ્રી પણ વપરાઈ હોય. પ્રવેશદ્વારની છત્રી હિંદુ મંદિરની છે ધૂમટમાં અસાધારણ ઢાતરણી છે. ભરૂચની બહાર પશ્ચિમે એક ઈંદગાહમાં ઈ. સ. ૧૩૨૬નો શરસીમાં લેખ છે.

ધોળકામાં ઈ. સ. ૧૩૩૩ માં હિલાલખાન કાજીની મસ્જિદ બંધાઈ હતી. તે ૧૨૨ x ૧૪૭ ફૂટની છે તેના ઉપર માત્ર નાના દેખાવના મિનારા છે. ચાલલા તથા ધૂમટની અંદરની છતોમાં સુંદર ઢાતરણી છે આ મસ્જિદમાં અમદાવાદની મસ્જિદોની પેઠે મુલુકખાનુ-સ્ત્રીઓને મારેલી જગ્યા પણ કરેલી છે. ત્યાં તે જૂની જુમા મસ્જિદના નામે ઝોળખાતી. મસ્જિદ ઈ. સ. ૧૩૬૧ માં શીરોજશાહ તખલખના વખતમાં બંધાઈ હતી, તેમાં પણ લેખ છે. માંગરોળની જુમા મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. માંગરોળમાં મસ્જિદે રહેમતની મસ્જિદ અને રાવળી મસ્જિદ નામની બે મસ્જિદો છે. દરજારમદ બહાર રાવળી વાવ ઉપર આવેલી બીજી

મરિજદને રાવળી મરિજદ કહે છે. રાવળના મંદિરને ફેરવી મરિજદ બનાવી હશે. માંગરોળનો કિલ્લો ઈ. સ. ૧૩૬૫ નો છે. તે ગુજરાતના સુખા મુઝફ્ફર ઝફરખાનના સમયનો છે.

અહમદશાહના સમયનાં શરૂઆતનાં નાનાં બાંધકામોમાં જે સામ્ય દેખાય છે તે શરૂઆતથી જ હોય. એમ માનવાને પણ વધી નથી. સુધારાવધારા થઈ જતી કક્ષાએ આ સ્થાપત્ય પદોન્નયુ તે અહમદશાહની સત્તા પછી.^{૪૪}

મિનારા એ ગુજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની એક વિશેષતા છે. ગુજરાતમાં મિનારા ઠાઈ મરિજદમાં વચલી કમાનની બંને બાજુએ બંને ઠાઈ લિવાનને છેડે ચોળયા છે. અમદાવાદની જુમા મરિજદ, મુહામ્મિઅખાનની મરિજદ, રૂપમતીની મરિજદ વગેરે ઘણી મરિજદોમાં આ જાતના મિનારા વચલી કમાનની આસપાસ કર્યા છે. રાણી સિમીની, શાહઆલમની, સૈયદ ઉસ્માનની, હસન મુહમ્મદ ચિસ્તીની બંને સીદી સૈયદ વગેરેની મરિજદોમાં મિનારાને લિવાનની છેડે રાખવામાં આવ્યા છે. મિનારાને મળતો એક મોટો કીર્તિસ્તંભ ચિતોડમાં ઉભો છે. હિંદુ અને જૈન મકાનોમાંથી મુસ્લિમ સ્થાપત્યને ઘણી પ્રેરણા મળેલી છે એ તો જણીતી વાત છે.^{૪૫} મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મંદિરની પેઠે મૂર્તિઓની વિપુલતા નષ્ટ થવાથી જોળ અને જળીઓની કારીગરીની પેઠે બીજા અલંકારો પણ હિંદુ સ્થાપત્યમાંથી લેવા પડ્યા. મહેલોમાં ઝરખા એક સુંદર અંગ ગણાવું હતું. ગુજરાતની મરિજદમાં બે જાતના મનોહર ઝરખા કર્યા છે એવા હિંદની બીજા મરિજદોમાં દેખાતા નથી. મરિજદોની પેઠે દરગાહ અથવા રોજા ધાર્મિક મુસલમાન સ્થાપત્યનું અંગ ગણી શકાય. આ રોજાઓના યાંત્રણ અને પાટણ હિંદુ બાંધણીથી જ

૪૪. ૨. બી. નોટ—ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ. પૃ. ૩૨૪.

૪૫. એજન. પૃ. ૩૮૮.

ધણે ભાગે બાંધવામાં આવ્યા છે. મહમદશાહનો રાજો એ રીતે બાંધી ઉપર ધૂમટ કરી કરતી સુંદર જળાશો કરેલી છે. એની સામે રાણીઓનો રાજો ધૂમટ વગરનો પણ જોવી બેસણી ઉપર સુંદર કારીગરીથી ભરેલો કરેલો છે. સરખેજનો રાજો બાંધણીમાં મોટામાં મોટો કહી શકાય. દરિયાખાનના ધૂમટનું સ્થાપત્ય જોઈને ગરબની ભવાનકતાની કલ્પના સહજ આવે છે. અમદાવાદના સુંદર રાજાઓમાં આ એક જોડો અને જુલૈદ રાજો મોર અને હંસના ટોળામાં ધૂલક હોય એવો વિચિત્ર દેખાય છે. રેલવે રેલવેને જોલેલા બે જીંઘા મિનારા ઘેટાના બનાવેલા છે. તે મસ્જિદના મિનારા હશે. તે મસ્જિદ મહમુદ બેગડાના સમયના સરખાતના ભાગમાં બાંધાઈ હશે એમ લાગે છે. એને વહોરાની મસ્જિદ પણ કહે છે. દાદાહરિની વાવ સુલતાન મહમુદ બેગડાના બાંતરપુરની મોઈ હરિર નામની વાવે બાંધાવી છે. ૪૬ અકાલજની વાવ બાંધણી અને અમદારોમાં એનાથી અડિઆલી છે.

સુલતાન મુઝફરના સમયમાં ગુજરાતનું સ્થાપત્ય કૃત્ય કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું. અમદાવાદમાં આરોડિઆ ચક્રામાં સુલતાન મુઝફરના સમયમાં એની સાવડી મા રાણી સખરાઈની સુંદર મસ્જિદ બાંધાઈ છે. તે સિપ્રી નામે લોકોમાં જાણીતી છે. આમાં મોતરણી સારી છે. મસ્જિદમાં લેખ છે :—“મહમુદશાહના પુત્ર મુઝફરશાહના રાજ્યસમયમાં મહમુદશાહના પુત્ર અલુગરખાનની માતા રાણી સખરાઈએ રાખના ચોથા વર્ષમાં ઈ. સ. ૧૫૧૪માં બાંધી.” આ મસ્જિદ સુંદરતા અને નાજુકતા માટે સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ કલાવિવેચકોમાં ખૂબ જ પંકાએલી છે. આ મસ્જિદની સાથે જ રાણીનો રાજો છે. તે ઉત્તમ કારીગરીવાળો છે. સુલતાન મુઝફર અને એના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં બાંધકામ અમદાવાદમાં ખાસ વધ્યાં હોય એમ લાગતું નથી. આંખોનેર ઝડપથી વધતું જતું હતું. તે રાજધાનીનું નગર બન્યું

હવું એટલે ત્યાં આ સમયનાં મકાનો ખૂબ ઘર્ષા હશે, પરંતુ એ આજે જંગલથી ઘેરાયેલું પડ્યું છે. ત્યાં સંરોધન યાવ તો ઘણું મળી આવે એવો સંભવ છે. ત્યાં એક સુંદર રોજો છે. તેના થાંભલાની ઠાતરણી ઘણા જ ઊંચા પ્રકારની છે. તે રોજો આ એ સુલતાનોના સમયનો હશે એમ લાગે છે.

મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં અમદાવાદમાં કારંજ વિસ્તારમાં ફરહત ઉલ્મુંદની મરિજદ છે. તેની બાંધણીનું વર્ષ ઈ. સ. ૧૫૩૮ છે એવું તે મરિજદના લેખમાં લખેલું છે. તે બહાદુરશાહના અમલના અંત સમયમાં બંધાવવી શરૂ થઈ હશે એમ લાગે છે. તેને જામી મરિજદ કહી છે. તે ઉપરથી ફરહત ઉલ્મુંદ કાર્ષ મોટી પાલી ધરાવતો અમીર હશે. તે ખાસ બજારમાં શાહ ખૂલ સેવદ ચિસ્તીની મરિજદને નામે ઝોળખાય છે કારણ કે પાસે જ એ પીરની કબર છે. મહમૂદ ત્રીજાએ મહમૂદ બેગડાએ વસાવેલ મહેમદાવાદ પાસે ઉપવન બનાવ્યું. તેમાં તરેહતરેહનાં વૃક્ષો વવડાવ્યાં અને આરે ખૂણે મહેલો તથા મકાનો કરાવ્યાં. અંદર કુંડ, ફૂવા, તળાવો તથા સુંદર વાટિકાઓ કરાવી. ઈ. સ. ૧૫૪૬માં આ બધું તૈયાર થયું ત્યારે તેણે અમદાવાદથી નિવાસસ્થાન મહેમદાવાદમાં રાખ્યું. આજે તેમાં ખાસ નિશાન રહ્યું નથી. ત્યાં લીંતો ખડેર દશમાં ઊભેલી જણાય છે. મહેમદાવાદ પાસે આવેલો સુપ્રસિદ્ધ લગ્નમરિજો ફૂવા મહમૂદ ત્રીજાના ઉપવનમાં આવેલો એક નમૂનેદાર ફૂવા હતો. તેની બાજુમાંથી જોળ ફરતી નીસરણી કરી પાણીની સપાટી સુધી અંદર કુંડમાં બેસી શકાય એવા ખંડ બનાવેલા છે. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં ઈ. સ. ૧૫૪૦માં પોટુત્રીએને ભવ પમાડવા માટે સુરતના યુધ્ધ સુગ્રા ખુદાવંદખાન ના સફર સુરતનેા કિસ્લો બંધાવ્યો હતો.

મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયમાં બંધાયેલી અમદાવાદની લાલ દરવાજો આવેલી સીંદી સદ્દની મરિજદ રવાપત્તલામાં રસ લેતી. દુનિયાભરની

આલમમાં પ્રસિદ્ધ છે. સુલતાન અઝઝરના અમલમાં સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાંક રાજ્યોના ચલણમાં 'કારીનું' ચલણ ચાલતું હતું અને એમાં તે રાજ્યો ઉપરાંત ગુજરાતના સુલતાનને સર્વોપરી ગણી એનું નામ આપવામાં આવતું. એવા સિક્કાઓને 'કારી' કહેતા. છેક આ જમાના સુધી 'કારીનું' ચલણ સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં અને ખાસ કરીને અમરમાં ચાલુ હતું. ૩૭

ગુજરાતના સુલતાનોના સમય પછીના અઝઝરના સમયમાં રાજનીતિ ઉદાર હતી. અઝઝરના ફરમાનમાં પુરાતન ઇમારતોની મરામત કરવાની આજ્ઞા હતી. લશ્કરી માણસો પ્રજાના ઘરમાં વગર રજાએ નહોતા જઈ શકતા. દારૂ ગાળવાના નિયમો અને તેની શિક્ષા ફરમાનમાં હતી. ધનિકો માલ હાથ કરી થોડું થોડું વેચી વધુ નફો ન કરે તે માટે આવનિયમનની પણ આજ્ઞા વેર્ષા હતી. નદીઓ ઉપર લીપુપને નાહવાના ઘાટ જુદા રાખી પાણી વહેવાના ઘાટ તેનાથી પણ જુદા રાખવાની આજ્ઞા હતી. તેણે ખાધાપોરાકીની અને બીજી લોભાપયોગી જરૂરી ચીજો ઉપરની જગત ઈ. સ. ૧૫૬૦-૬૧માં મારે કરી હતી. ઈ. સ. ૧૬૦૧-૨માં અઝઝરે અંજાત ખંદરના મહેસૂલમાંથી દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા ચાહજવા સલીમને ઇનામ તરીકે આપવાનો ફુકમ ગુજરાતના સુબા ઉપર મોકલ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૦૫થી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યા પછી ગુજરાતમાં સુલ્લ સત્તા રચિત થઈ. ગુજરાત સસ્તનતનું એ પછી નામનિશાન ન રહ્યું.

૧૮. ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

ગુજરાત એક વિશાળ કળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ગુજરાતની ઉત્તરે આરવાંડ છે. પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે કચ્છનું રણ છે. ગુજરાતની દક્ષિણે દખ્ખણની ઊંચી સપાટ ધરતી છે. પૂર્વમાં નર્મદા અને તાપીની ખીણો તથા સાતપુડા પર્વત છે.

પ્રાચીનયુગમાં ગુજરાતના ત્રણ વિભાગ હતા—(૧) આનત, (૨) લાટ, (૩) સૌરાષ્ટ્ર. આનત ઉત્તર ગુજરાતને કહેવામાં આવતો. તેનું પાટનગર આનતપુર (હાલનું વડનગર) હતું. લાટ મહીનદીથી તાપી નદીના દક્ષિણ પ્રદેશને કહેવામાં આવતો. સૌરાષ્ટ્રને હવે સૌરાષ્ટ્ર જ કહે છે. લાટ અને સૌરાષ્ટ્રનાં નામો મધ્ય યુગ સુધી વપરાતાં. ઉત્તર ભારતમાં ગુજરાં રેલાયા, ત્યારપછી દસમી સદીમાં ચૌલુક્યના રાજ્ય દરમિયાન ઉત્તર ગુજરાત ગુજરાંમંડલ, ગૂજરાંપ્રદેશ અને ગૂજરાંત્ર કહેવાતો. મુસલમાનોના સમયમાં એટલે કે મધ્યયુગમાં ઈ. સ. ૧૨૯૫થી ૧૪૭૩માં અર્વાચીન ગુજરાત પ્રદેશ 'ગુજરાત'ના નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

(અ) પ્રાચીન યુગ

ગુજરાતમાં પ્રાચીન યુગનું સ્થાપત્ય તે સમયની કલાનું દર્શન કરાવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર ખડક પર અશોકનાં ધર્મશાસનો

ઠાતરાયેલાં છે. ચંદ્રગુપ્તે ત્યાં મુદ્દત્તન તળાવ બંધાવ્યું

૧. સ્થાપત્ય હતું અને અશોકે નહેરો કરાવી હતી, તેના અવશેષો રહ્યા નથી. ક્ષત્રપ સમયમાં કચ્છના ખાવડા પ્રદેશમાં અન્ધાવમાંથી છ પ્રાચીન ચિલાલેખો મળ્યા છે. ચિલાલેખોમાં કીર્તિ-

સ્તંભોને 'યદિ' કહેવામાં આવ્યા છે. આ ચંદ્રન સુદક્ષિણમાં સમયના છે. જૂનાગઢ પાસે ઇંદવાનો અને ચામળાજી પાસેનો ઇંદરી સ્તંભ ક્ષત્રપ કાલનો છે. બાવાખારાના મઠ [દાલમાં મંદિર તરીકે] પાસે ગુફાઓનો સમૂહ ■ ગુફાઓ ત્રણ પક્ષિઓમાં છે સપાટ જતવાળી ચિત્તગુફા દરેકની બાજુમાં છે. ઉત્તર અને પૂર્વ ખૂણામાં સારા સિંધુ વગરના બોધર્પ છે ત્યાંના ચૈત્ય બાળ, કાલા તથા બેડસાની ગુફાઓની જેમ સ્વતંત્ર રીતે ઇમો હોવો જોઈએ. ચિત્તખારી બેએક જગ્યાએ નજર પડે છે. તે સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જોવાલાયક છે. એક ચિત્તખારીનો સામેનો ભાગ આઠા સળીયાથી સહેજ ઊંચે બનાવેલ અર્ધગોળાકાર તોરણવાળો છે ખીજી ચિત્તખારીનો અંદરનો ભાગ ગોળાકાર છે, બધારે બહારનો ભાગ તોરણો જેવો આઠા સળીયાથી તરી આવે છે અંદર બાંકો સળીયો છે, પરંતુ બહારના ગોળાએ સુખ થયા ■ ગુફાના એક સ્તંભના ઉપરના ભાગના ત્રણ વિભાગ પડે છે અને નીચે કાઠી જેવો આકાર છે નાસીકના નકપાન વિહારના સ્તંભોનો આવો આકાર છે. ખીજી સ્તંભોના સિખર પર મેઢા જેવા પ્રાણીઓના આકારના સિંધો છે જે રામેશ્વર, ઇલોરા અને ભારદ્વાજની ગુફાઓના સિંધોને મળતા છે, સ્તંભોના તદ્દન નીચલો ભાગ પિત્તળ કે તાંબાના દેગડા જેવો છે આ ગુફાઓમાં જૈન સાધુઓ રહેતા હતા તેવું ત્યાંથી મળેલ એક શિલાલેખ પરથી માલુમ પડે છે. આ ગુફાઓ પહેલા (ઈ. સ. ૨૦૦) ખોદીની હશે પણ ઉત્તરકાલીન ક્ષત્રપો (ઈ સ. ૨૦૦ થી ૩૦૦)ના સમયમાં જોનોની બની હશે

જૂનાગઢની પાસે ઉપરકોટની ગુફાઓના બે માળ છે. પહેલા માળમાં એક ૧૨ ફૂટનો ચોરસ કુંડ છે કે જેની ત્રણ બાજુએ વરડા છે તેને અહીંને એક મોટો જતવાળો જ સ્તંભોનો ખડ છે. ગુફાના

નીચલા માળમાં ખડો, પરસાળ, સ્તંભો, પથ્થરના બાંકડા (વિશ્રામસ્થાનો) અને ચૈત્યખારીઓ છે. ચૈત્યખારીઓને દેખાવ બાવા ખ્યારાની ચૈત્યખારીઓ કરતાં વધુ સારો છે. અંદરનો ભાગ ગોળ છે, નીચેના ભાગમાં વેદિકા છે. ઉપર સ્ત્રીની બે આકૃતિઓ છે. બહારની બાજુઓમાં તાજ જેવી મસ્તકની આકૃતિ છે. પહોળો પટો અંદર તથા બહારની બાજુઓને નાની કમલાકૃતિઓથી ઓપાવે છે. ગોપમંદિરની ચૈત્યખારી કરતાં આ પ્રાચીન જણાય છે. આના સ્તંભો ચાર પ્રકારના છે—(૧) ગોળાકાર પેચાકારવાળા, ત્રણ ટેકાઓવાળા અને ષડ્ઘોષુ પાયાવાળા, પાન તથા ભૂંગળાની આકૃતિવાળા તથા પ્રાણીઓની આકૃતિવાળા. અષ્ટપ્રાણી પાયાવાળા સ્તંભ ધોરો અને અજંતામાં નથી. પેચાકારવાળા ગોળાકાર સ્તંભો બૌદ્ધ ગુફાઓમાં છે. (૨) ચોરસ સ્તંભો મધ્યમાં અષ્ટપ્રાણીયા થાય છે. જૂનાગઢના સ્તંભની માફક શિખર ફલક અને ગોળાકાર ધાળા જેવું અનેક છે. [૩ અને ૪] આ પ્રકારના સ્તંભોનાં શિખર અને શેષામાં થોડો જ તફાવત છે. ૬૩ [મધ્યભાગ] ગોળાકાર અને વાસળી આકારના વધુ પાસાંવાળા લાગે છે. ફલકનો ઉપરનો ભાગ ચોરસ હોય છે. તેના પર ખૂણામાં સિંહની આકૃતિઓ છે અને વામન (હિંગણી) આકૃતિ દરેકની બાજુમાં હોય છે. શિખર પર સ્ત્રીઓની જુદાજુદા આકારની ઉપસેલી આકૃતિઓ હોય છે. કમર ઉપરનો ભાગ નગ્ન હોય છે. ધોરોની વિશ્વકર્મા ગુફામાં જેવી માળાઓ છે તેવી અહીં છે. ફલક પરનાં પ્રાણીઓની આકૃતિઓ કનેરી, કાલો અથવા મેડસા કરતાં જુદી જ છે. અહીં ગળાકૃતિઓ નથી. આ ગુફાઓ ફરી કે ૭મી સદી પહેલાંની નહિ હોય.

તલાળની ૩૦ ગુફાઓમાં બે જાણવા જેવી છે. એક 'ધર્મલ મંડપ'ના નામે ઓળખાય છે. તે મંડપ ૭૫ ફૂટ લાંબો, ૬૭ ફૂટ પહોળો અને

૧૭૩ ફૂટ ઊંચો છે. આમાં ભોંયરા નથી. જતના ૨૬૧ માટે ચાર અષ્ટકોણી સ્તંભો છે. આગળના ભાગમાં ચૈત્યખારીઓ છે, જેને પહોળો વેદિકા જેવો પડે છે. ચૈત્યખારી અંદરથી અર્ધગોળાકાર કમાનવાળી છે. તેની નીચે લંબચોરસ ભાગ છે અને બાજુઓમાં અર્ધચક્રો છે. સાનામાં આસરે ૬૨ ગુફાઓ છે. ટેકરી પર 'ભીમચોરી' નામની ગુફા છે તેની આગળના ભાગમાં વરંડા છે. સ્તંભો ઠાકી આકારના અને ફલક ચોરસ તકતીના આકારના છે. બાજુમાં ચૈત્ય ગુફા છે. તે ૧૮ ફૂટ પહોળી, ૩૧ ફૂટ ઊંડી અને ૧૭૩ ફૂટ ઊંચી છે. અંદર તથા પાછળનો ભાગ અર્ધગોળાકાર છે. જત સપાટ છે પ્રદક્ષિણામાર્ગ નથી. ચૈત્ય ૭ ફૂટ ૧૦ ઇંચનો સાદો છે. તેનું શિખર ગુમ્ફાવેલ છે. આ ઈ. સ. પૂર્વેની જૈન ગુફાઓ હશે.

ટેંકની ગુફાઓ જૈનોની હશે. સ્થાપત્યના નમૂનાઓ દિવાલની ઉપર છે.

ગુપ્તના કીર્તિસ્તંભો, ગુફાઓ, મંદિરો વગેરે મધ્ય ભારતમાંથી મળ્યાં છે, પરંતુ ગુજરાતમાંથી કંઈ મળ્યું નથી. સ્કંદગુપ્તનો જૂનાગઢનો શિલાલેખ ગિરિનગર (જૂનાગઢ)ના વિષ્ણુમંદિરનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેના અવશેષો હાલોદર મંદિરમાં કદાચ હશે.

સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન મંદિરો વલ્લભી સામ્રાજ્ય યુગમાં હુમલીના જેઠવા નામના રાજકુળાઓના સમયમાં બંધાયાં હશે. પૂર્વ ચાલુક્ય સમયનાં મંદિરો ૧૦મી તથા ૧૧મી સદીના સ્થાપત્યનો વિકાસ બતાવે છે. આ વિકાસ ગોપ, વિશાવાડા, ખિલેશ્વર, સુત્રાપાડા, યાન અને કદવારનાં મંદિરો પરથી માલુમ પડે છે.

ગોપનું મંદિર પૂર્વ ચાલુક્યોનાં મંદિરોમા પ્રાચીન છે. તે ચોરસ, ગર્ભાગાર, બે વાડા (Corymba)વાળું અને જુદી જાતના શિખરનું બનેલું છે. તેને ૧૦ ફૂટ ૮ ઇંચનું સમચોરસ ૨૩ ફૂટ ઊંચું ગર્ભગૃહ છે. દિવાલો ૧૭ ફૂટ સીધી અને ત્યારબાદ શિખર બનવા

માટે દળે છે. મંદિરની દિવાલો સાદી છે. તેમાં ગોખલા કે શોભા નથી. તે વાડામાંનો અંદરનો વાડો તૂટેલો હોવાથી તેના પ્રદક્ષિણા માર્ગ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. નીચેના ભાગમાં, મધ્યમાં તથા ખૂણામાં એકએક ગોખલો છે. તેમાં દેવોની મૂર્તિઓ છે. પશ્ચિમવાળા પિરામિડની નેમ શિખર દારોવાળાં છે જેના ત્રણ ભાગ પડ્યા છે. ચૈત્ય ખારીઓમાં દેવોની મૂર્તિઓ છે. કાસ્મીરના મંદિરને (ખૂણાવાળી છતને વિહાર) ગાંધારશૈલીનું માનવામાં આવે છે. તેની ગોપના મંદિરમાં અસર છે.

ખીજાં પૂર્વચાલુક્યોનાં મંદિર વિસાવાડા, ત્રિલેશ્વર, સુત્રાપાડા, થાન, કદવાર, કિન્દરખેડ, સોન, કંસારી અને પારથરમાં છે. તેના બે સમૂહો પડે છે. ૧. વિસાવાડા-થાન, ૨. કદવાર-પારથર. પહેલાં અને ખીજા સમૂહનાં મંદિરોની યોજનાઓમાં સમચોરસ અને લંબચોરસ ગર્ભગૃહ બે વાડાઓ વચ્ચે હોય છે. ખીજા સમૂહનાં મંદિરો ચાલુક્યોનાં ગૂઢમંડપ જેવાં થતાં જાય છે, જેને ધણા સ્તંભો હોય છે. અંદરનો વાડો પ્રદક્ષિણામાર્ગ અને છે.

વિસાવાડાના વાડાની દિવાલો હાલ નથી. ત્રિલેશ્વર અને સુત્રાપાડામાં સાદી દિવાલો છે. પાયાના ચતુરસ્રને પહોળાં પાનની આકૃતિઓથી શણગાર્યું છે. થાનમાં દિવાલો હતી કે નહિ તેની શંકા છે. દેવમંદિરની દિવાલો સાદી ગોખલા વગરની (થાન સિવાય) હતી. તેના ત્રણ ભાગ પડતા. નીચેનો ભાગ ચાલુક્ય મંદિરોનો જાદુજ અથવા પદ્મ જેવો હતો. ખીજો ભાગ સીધો હતો (જેમાં ખૂણાઓમાં ખેડો હતો). થોડાક જોળાકાર થતા કે જે કલશ કહેવાતો. આની ઉપર ચૈત્યખારીઓથી શણગારાયેલ ભાગ રહેતો. મંદિરની ત્રણ દિવાલોમાં એકએક ગોખલો રહેતો. તેમાં દક્ષિણે ગણેશ, ઉત્તરમાં મકર પર જિનેશ ગંજા અને પશ્ચિમમાં વરાહની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવતી. ગોખલાઓ ચૈત્ય ખારીની શોભાથી શણગારાતા. દિવાલોનો કાનીસ

(શિખર સેર ચતુ' હોય તે ભાગ) સુ'દર તોરણ તથા ધંટાકારેથી શયગારાયેલો હોય છે. સુત્રાપાડા અને કિન્દરખેડ સિવાય ખીજના વાડાના સ્તંભો (છતના આધારરૂપ) જળવાયા નથી. કદવારના સ્તંભોની વિગત આગળ આપવામાં આવી છે. કિન્દરખેડના સ્તંભો ભારે દાડા (Shaft)વાળા ચોરસ છે. તેના શિખરના ટેકાનો ચોડા ભાગ લંબચોરસ ચોસલાઓનો અને ખીજે ભાગ સાદો ગોળ છે.

વિશ્વાવાડાનું આર પ્રધાનનું શિખર ચૈત્યળારીઓથી શયગારાયું છે. ઉપરનો ભાગ આમલક એટલે કે કલશ જેવો છે. ખિલેધરના શિખરને ઘણાં પ્રધાનો છે. તેમની ચૈત્યળારીઓ આમલક અને કલશથી શયગારાયેલી છે. આમલક અને કલશ વડે ઢાંચના ભાગને શયગારવામાં આવ્યો છે. સુત્રાપાડાનું શિખર પૂર્વ ચાલુક્ય શૈલીનું છે અને પિરામિડ પદ્ધતિનો મંડપ ચાલુક્ય શૈલીનો છે.

કદવારના મંદિરને ચોરસને બદલે લંબગોળ ગલનૃક છે. તેની ત્રણ ખાજુએ દિવાલ છે અને એક ખાજુ ખુલ્લી છે કે જેથી મંડપ બને છે. ૭ સ્તંભો મંડપની છતના ટેકારૂં છે અને દૂકા વામનરૂપના સ્તંભો ખૂણામાં છે. તે પ્રવેશદ્વારોનો આધાર છે. આનું શિખર નથી. આ વશાતનું મંદિર છે. તે દશાવતારનું પણ હોય, કારણ કે ખીજ દેવોની મૂર્તિઓ પ્રભાવલિ તથા પ્રવેશદ્વારોની દિવાલો પર છે. દેવમંદિરનું પ્રવેશદ્વાર રેસમી હીતની ગુલાબ આકૃતિ-ઓથી શયગારાયેલ છે. વિષ્ણુ અને ગણેશની મૂર્તિઓનાં શિલ્પ પ્રવેશદ્વારની ઉપર છે. પ્રવેશદ્વારના પાટકા પર સૂર્ય, પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ, શિવ અને ચંદ્રની શિલ્પાકૃતિઓ છે. તે મંદિરનું શિખર ચૈત્ય ળારીથી શયગારાયેલ છે.

કિન્દરખેડ, સોન, કંસારી અને પારથરમાં આવી યોજનાવાળાં મંદિરો સ્થાપત્યના ચોડા તત્ત્વવત્થી બનાવેલ છે. ચોરખંદર તરફ કિન્દરખેડ અને બડા ટેકરીની ખાજુમાં સોન, કંસારી અને પારથર છે.

કિન્દરખેડતું મંદિર જોવા રાજ્યકર્તાઓના વહીવટ દરમિયાન ઈ. સ. ૧૦મી સદીમાં જન્માયું હતું. સોન કંસારીમાં ગર્ભજૂદની ટાયનો ભાગ નાનો થતો જાય છે અને એકાદ ફૂટનું જાડું રહેતાં તે પર એક પથરનો લારો મૂકવામાં આવ્યો છે.

(આ) મધ્યયુગ

મધ્યયુગના સ્થાપત્યના બે વિભાગ પડે છે. (૧) સાંસારિક, (૨) ધાર્મિક. સાંસારિકમાં પાટણનું લાકડાનું સ્થાપત્ય તથા સહેરની દિવાલો અને તેના દરવાજાઓનો સમાવેશ થાય છે. ધાર્મિક સ્થાપત્યમાં સરોવર, કૂવા, કુંડ અને મંદિર વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ મુદ્રાલેખ કે ઇતિહાસમાં રાજાના મહેલનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. લાકડાનાં નિવાસસ્થાનો હશે કે જે જલદી નાશ થતાં હોવાને કારણે નજરે પડતાં નથી. અણહિલવાડપાટણ તથા સિદ્ધપુરમાં લાકડાનાં સ્થાપત્યના નમૂનાઓ હજી છે. ચૌહુક્યોના પ્રકારોના ચોતરફની દિવાલોના ચિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે. વડનગરનો કોટ નાશ પામ્યો છે. ડભોઈના કિલ્લાની ભીંતો અને દરવાજા વાઘેલા વંશનો વીસલદેવ (ઈ. સ. ૧૨૪૪-૬૧) ના મનાય છે. કદાચ સિદ્ધરાજના પછી હોય ડભોઈના દરેક દરવાજાને જુદું નામ છે. પૂર્વમાં હીરા દરવાજા, પશ્ચિમમાં વડોદરા દરવાજા, ઉત્તરમાં ચાંપાનેર અથવા મોતી દરવાજા અને દક્ષિણમાં નાંદોદ અથવા માંદોદ દરવાજા છે. વડોદરા દરવાજા નાશ પામ્યો નથી. વડોદરા દરવાજાને છ અર્ધગોળાકાર પટ્ટાવાળા સ્તંભોથી સજ્જારવામાં આવ્યો છે. તેનાં શિખરો ફૂલપાંદડાની આકૃતિઓથી સજ્જારાયેલ છે. તેમના ટકાઓ શિલ્પાકૃતિઓ અને ખાત (Design) થી સજ્જારાયા છે. બીજા પથ્થરની રીતે સજ્જારાવવામાં આવતા ગુજરાતમાં બધે જ દરવાજાનું સ્થાપત્ય આ પ્રકારનું છે. તેમાં તોરણનો ઉમેરો પાછળથી થયો. બરજેસના કથનાનુસાર ઝીંજુનાડમાં ચૌહુક્યોએ આવો કિલ્લો

અનાબ્યો હતો. અહીં ઘોડેસ્વાર, શાદૈલ તથા નૃત્ય કરવી નર્તિકાઓની શિલ્પકૃતિઓ છે. ધુમશીનો દરવાજો રાજકોટના અજયપથધરમાં છે. અનાગદના હિપરકોટમાં એક સુશોભિત દરવાજો છે.

ધાર્મિક સ્થાપત્ય ચૌલુક્ય સમયના શિલાલેખો (સર, વાપિ, કૂપ, તડાગના ઉદ્દેશ્યો) તથા ઇતિહાસ પરથી જાણવા મળે છે. બીમ પલાની રાણીએ અણહિલવાડમાં રાણીવાવ, કર્ણે કર્ણસાગર, અને સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાવ્યું હતું. વિરમગામનું માનસર સરોવર શ્રીનળદેવીએ બંધાવ્યું હતું. સહસ્રલિંગ તળાવના ધાટ પર ૫૨૦ ગર્ભગારો (નાનાં મંદિરો, દેહરીઓ) હતાં. હાલમાં બાકી ૩૫૭ છે. આ વૈષ્ણવનાં દેવમંદિર હતાં. પૂર્વમાં ચેત્રમંદિરો હતાં, પરંતુ નાશ પામ્યાં છે. ગર્ભાગારનાં શિખર, ચૈત્યગારીના શણગારને કારણે સુતક અને સંદેશનાં મંદિરો જેવાં લાગે છે. દરેક ગર્ભાગારને ત્રણ ગોખલા હતા. તેમાં મહાકાલ, ભૈરવ અને મહેલની મૂર્તિઓ હતી. મોદેશના તળાવને રામકુંડ કહે છે. બાજુમાં સૂર્યમંદિર હોવાને કારણે તેને સૂર્યકુંડ પણ કહે છે. કુંડના ધાટની અંદર નીચે હિતરતાં અમુક અમુક અંતરે નાનાં ગર્ભાગારો આવેલાં છે. આ કુંડ સહસ્રલિંગ-તળાવનું અનુકરણ હશે. અણહિલવાડ, લોકેશ્વર, વાયડ, વડવાણુ અને દાંડલપુરમાં વાવના અવશેષો છે. અણહિલવાડની રાણીવાવનો થોડો ભાગ જીવંત છે. વાયડની વાવ ૧૨૦ ફૂટ લાંબી અને ૧૨ ફૂટ ૮ ઈંચ પહોળી છે. આ ચાર માળની ઈમારત છે. વડવાણુની માધવવાવ, મંગાવાવ, દાંડલપુરની એક વાવ તથા અણહિલવાડની બારોટવાવ વાયડની વાવ જેવી છે. સ્થાપત્યમાં થોડો તફાવત છે. વાયડમાં સ્તંભો ચોરસ પાયાવાળા છે તે અષ્ટકોણી અને અંતમાં ગોળ છે. હિપરનાં ધાળો જેવાં શિખરોના ટેકા વચ્ચે રચના છે. ટેકાઓને કળિતિયુઓ છે. માધવવાવમાં નાના ચોરસ સ્તંભો છે. બારોટ વાવના સ્તંભો પાયામાં ચોરસ, અધમાં ઠેતરણીવાળા અને અંતમાં કલશની ગોળ શાતવાળા છે. વાવો

ધાર્મિક શિલ્પો, કલામય ચણગારો અને અનેરી કાતરણીથી ધાર્મિકતાનું દર્શન કરાવી ગુજરાતની શોભા પ્રદર્શિત કરે છે.

ચૌલુક્યોનાં મંદિરોનાં બે વિભાગ પડે છે :—(૧) પૂર્વકાલીન શૈલીનાં, (૨) ઉત્તરકાલીન શૈલીનાં. (૧) (અ) નાનાં મંદિરો : સૂનક, સંદેર, રહાવી, દિલપાલ, કસર, ધીનોજ, માનોદ (ઉત્તર ગુજરાતનાં સ્થળો) પરગડી, ચૌમારી અને બીજાં સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરો. (બ) મોટાં મંદિરો :—મોદેરા, રુદ્રમાળ (ઉત્તર ગુજરાતનાં) હિરણ્ય, ભીમનાથ (સોમનાથ પાસે). (૨) સોમનાથનું શિવમંદિર, સેજકપુર અને ધુમલીનું મંદિર.

સૂનક પાસેના કણ્ઠના ક્ષિલાલેષ પરથી સૂનકનું નીલકંઠ મહાદેવ ૧૧મી સદીનું લાગે છે. તેને ગર્ભગૃહ, મંડપ અને સામે પ્રવેશદ્વાર છે. પ્રવેશદ્વારની છત ચાર ખૂણાના ચાર સ્તંભોને આધારિત છે. મંડપને સોળ સ્તંભો છે. તેમાંના આઠ ધુમ્મટને ટેકા આપે છે. ધુમ્મટમાં બકો છે. સ્તંભો સુંદર કાતરણીથી બનાવવામાં આવ્યા છે. મધ્યમાં લટકતી કળીની આકૃતિ છે. બાજુમાં બાર દેવીઓ (કદાચ તૃત્ય કરતી ખાલિકાઓ) હતી એમ મનાય છે. મંડપ પર નાના પિરામિડોના આકાર છે. તેનાં શિખરોને નાનાં આમલક અને કળશ છે. મંડપના સ્તંભોને ગોળાકાર લાતો છે. નીચેના ભાગને સર્પાકાર પટા છે. તેની ઉપર કીર્તિમુખો છે. જ્યાં અથવા દેવમંદિરની દિવાલ દેવદેવીઓની આકૃતિઓથી ચણગારાએલ છે. ગર્ભાગારમાં લિંગ છે, જે પ્રાચીન કહી શકાય નહિ. ગર્ભાગારની દિવાલોમાં ફેરફાર છે :—(૧) બાજુમાં અને ખૂણામાં બેઠેલા, (૨) આકૃતિનું સ્થાપત્ય, (૩) પાયા અને દિવાલની વક્રતા.

મોદેરાનું મંદિર ચણતરવાળા બોયતળિયા પર બંધાયેલ નથી.

3. H. D. Sankalia—The Archeology of Gujarat.

પાયો બેવડી પ્લીન્થ (Plinth) નો બનેલો છે. જનદંબ પહોળા પાનવાળી નાની આકૃતિઓનો બનેલ છે. એની ઉપર કણીઓ, તેની ઉપર કીર્તિમુખો અને સૌથી ઉપર ગજરથ અને નરરથ (માણસોની હારમાળ) છે. આ પીઠિકા છે. પીઠિકાની નીચેનો ભાગ કુંભ કહેવાય છે કે જે દેવદેવીઓ તથા આનંદ કરતાં યુગલોની શિલ્પાકૃતિઓથી સુશોભિત છે. ગર્ભગૃહ ઉપર કળશ અને ચૈત્યબારી તથા પગથિયાવાળું શિખર હશે. ચાલુક્ય શૈલીનું ૧૧મી સદીના નમૂનાનું આ એક મંદિર છે. ધીનોજ, માનોદ, રહાવી વગેરેનાં મંદિરો આવા છે.

ખીજ સમૂહના વીરમગામના એકાંત જગ્યાએ બંધાયેલ બે ગર્ભાગાર (શિવ, વિષ્ણુ)વાળાં મંદિરો છે. ત્રીજા સમૂહમાં કસરતુ ત્રિમૂર્તિ (શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા) મંદિર છે. કણોદનો મંડપ અને પરબડીના મંદિરનો આ સમૂહમાં સામાવેશ યાવ છે. ચોથા સમૂહમાં સણુદેર અને વઢવાણનાં નાના મંદિરોનો સમાવેશ યાવ છે.

સૂતકના મંદિરમાં ગર્ભાગાર, મંડપ અને પ્રવેશદ્વાર છે. સણુદેર તથા માનોદનાં મંદિર આવાં છે. માનોદના મંદિરની છત પર અનંત-શાખી વિષ્ણુની શિલ્પાકૃતિઓ છે રહાવી મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર તથા મંડપ નાશ પામ્યા છે. ગોરાડ મંદિરનો મંડપ નાશ પામ્યો છે, તેને મુસ્લિમ ધુમ્મટ લગાડવામાં આવ્યો છે. દિલમાલના મંદિરનું ગર્ભાગાર અને મંડપ છે. ધીનોજનું મંદિર ફરી બંધાયું છે. ધીનોજમાં પિરામિડની પદ્ધતિ છે, પણ આમલક નથી. દિલમાલના મંદિરમાં કીર્તિમુખોની હાર છે. સણુદેરના મંદિરનો ગજરથ એટલે કે હાથીઓની હાર થોડી ઘણી દેખાય છે. સૂતકના મંદિરની કુબી ઘણા સરસ શિલ્પોથી ચણુગારાઈ છે. રહાવીના મંદિરમાં ઉત્તરના ગોખલાઓમાં બ્રહ્મા, સરસ્વતી અને દક્ષિણના ગોખલાઓમાં લક્ષ્મી-નારાયણ પશ્ચિમના ગોખલાઓમાં શિવપાર્વતી છે. પરબડીમાં ઠગી-સના અનુમાન પ્રમાણે શિવ, વિષ્ણુ અને સૂર્ય કે બ્રહ્માનું ત્રિમૂર્તિમંદિર હશે.

ગૃહમંડપમાં અષ્ટકોણી આકૃતિનો હતા. ઘણી શિલ્પકૃતિઓ નાશ પામી છે. એક ખૂણામાં શિવના ત્રીકવૃત્તનાં અને શિવપાર્વતીની શિલ્પકૃતિઓ છે.

ધુમલીનું નવલખા મંદિર કદાચ ૧૦ મી સદીમાં જોવાએ એ ધુમલી જીતતાં બંધાવ્યું હશે.^૪ સ્તંભ, છત તથા ટેકાઓની શૈલી પૂર્વાંશલુક્યકાળ કરતાં જુદી જ છે. મંદિરનું પ્લેટફોર્મ ૧૫૩ ફી x ૧૦૨ ફીટનું છે. તે મંદિર પ્રદક્ષિણા માર્ગ, મંડપ તથા પ્રવેશદ્વારનું બનેલું છે. તે મંદિર ચોરસ છે અને તેના ધુમ્મટની છત સાદી છે. પાટકા ઉપર ધાર્મિક પક્ષીઓની આકૃતિઓ છે. લિંગ પોરબંદરના કદારનાથ મંદિરમાં ખસેડાયું હતું. પ્રદક્ષિણામાર્ગને ત્રણ બારીઓ હતી. પાચો પક્ષાકૃતિઓ, કીર્તિમુખો વગેરેથી શણગારાયો છે. અહીં અશ્વરથ નથી, પરંતુ ગજરથની સામે તથા ગર્ભાગારની સામે બે મોટા હાથીઓ અને દૂદતો સિંહ છે. બારી નીચે પ્રદક્ષિણામાર્ગ છે. દક્ષિણે બ્રહ્માસરસ્વતી, પશ્ચિમે હિમામહેશ્વર અને ઉત્તરે ધણે ભાગે લક્ષ્મીવિષ્ણુ છે. જંધા ઉપર દેવદેવીઓની આકૃતિઓ છે. મંડપ બે માળનો છે. ત્રણ બાજુ પ્રવેશદ્વાર છે. મંડપનો અંદરનો ભાગ ધુમ્મટ ઘાટની છતથી ઢંકાયેલો છે, જેના પર બીજા માળના સ્તંભો છે. દરેક ટેકા જુદા જુદા શિલ્પથી શણગારાયેલ છે, બરેએ એ ૧૭ જાતનાં શિલ્પો ગણાવ્યાં છે. તેમાં કીર્તિમુખો, હાથી, મત્સ્ય, હંસ, વૃષભ વગેરે છે.^૫

સેજકપુરના નવલખા મંદિરના સ્તંભની શૈલી ધુમલીના મંદિર કરતાં આઠવૈં છે. સ્તંભના મંદિર જેવું આ મંદિર છે. ગર્ભાગાર ચોરસ છે. તેમાં લિંગ છે. તે મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે. મંડપને ૧૨ ટેકાની આકૃતિઓ છે. ધુમ્મટ આકારની છત છે.

4. H. D. Sankalia—The Archaeology of Gujarat Page 102.

5. Ibid. Page 105.

તારંગા, ગિરનાર શત્રુંજય, તથા આણમાં જૈન મંદિરો છે. આમાંના ઘણાં મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર ચવાને કારણે મૂળ કારીગરી બરાબર સ્વમગતી નથી.

આણ પર વિમલનાથનું (જીમ ૧લાના દંડનાયકે ઈ. સ. ૧૪૩૨માં બંધાવેલ) મંદિર છે. દેલવાડામાં જૈન મંદિર છે. તેમાં મૂળગભરો, શુદ્ધામંડપ, સુભામંડપ, પ્રદક્ષિણામાર્ગ (ભમતિ કે જગતિ), દેવકુલિકાઓ વગેરે છે. ખીજા ભાગમાં હસ્તિયાળા છે, જ્યાં વિમલ કુટુંબનાં શિલ્પો હતાં. સુભામંડપમાંથી ઉંચે ગભોગારમાં આદિનાથ-પહેલા તીર્થંકરની મૂર્તિ છે. સુભામંડપમાં બસંખ્ય સ્તંભો છે.

'ભુષુસિંહ વસહિહા'—નેમિનાથ (૨૨મા તીર્થંકર)નું મંદિર તેજપાલે ઈ. સ. ૧૨૩૦માં બંધાવ્યું હતું. તેમાં નૃત્ય કરતી આકૃતિઓ દેખા દે છે. મંડપ શિલ્પો અને કોતરણીથી સુશોભિત છે. પરસાળ બહુકોણી કાપા, કીર્તિમુખ તથા સાદા ટેકાથી શોભાયમાન ઘર્ષ છે. હસ્તિયાળામાં તેજપાલ અને વસ્તુપાલ તથા તેમની પત્નીઓની શિલ્પાકૃતિઓ છે.

શત્રુંજય તથા પાલીતાણાનાં મંદિરો વસ્તુપાલ અને તેજપાલે બંધાવ્યાં છે. આમાં શિલ્પીકામ નાથ પામ્યું છે. ગિરનારનાં જૈન મંદિર કદાચ કુમારપાલે બંધાવ્યાં હશે. આમાં શિલ્પી કામ રહ્યું નથી. ગિરનારના નેમિનાથના મંદિરમાં પણ રંગરોજાનને કારણે શિલ્પીકામ રહ્યું નથી. વસ્તુપાલનું (ઈ. સ. ૧૨૩૧-૩૨) ત્રિમૂર્તિ મંદિર કસરના મંદિરની યાદ આપે છે. ગિરનાર પર મંડપ બહુ લાંબો છે. સરોવારનું મંદિર ભાવનંદનજી કહેવાય છે.

તારંગાનું કુમારપાલે બંધાવેલ મંદિર ૧૨મી સદીનું છે, પરંતુ ૧૬મી સદીમાં તેનો પુનરુદ્ધાર ચયો હતો. તેમાં પ્રદક્ષિણા માર્ગ અને મંડપ છે. પરસાળ અને દેવકુલિકાઓ પણ છે. આ બહુતનાથ (જૈનતીર્થંકર)નું મંદિર છે.

સરનભના ગલતેમર મંદિરમાં ગર્ભગૃહ અને મંડપ છે. ગર્ભાગાર સમયોરસ છે. મંડપને અસંખ્ય આગળ પડતા ખુણાઓ છે. સ્તંભો કીર્તિમુખોથી શયુગારાએલા છે. મૂળ શિખરના આકાર ત્રિશે કર્ષ કરી શકાતું નથી.

ભારતીય શિલ્પ એકદુરં જાગ્યે જ મળે. તે સ્થાપત્ય સાથે જ તેની શોભા રૂપે હોય છે. પ્રાચીન સમયની થોડી જોળ મૂર્તિઓ મળી આવી છે. આ શિલ્પના ત્રણ વિભાગ કરવામાં.

૨. શિલ્પ આવ્યા છે—(૧) દેવદેવીઓ અને અન્યનાં માનવરૂપો, (અ) દેવદેવીઓનાં રૂપો, (આ) માનવ-રૂપો, (૨) પ્રાણીઓના રૂપો, (૩) જાતો (Designs)નું શિલ્પ.

દેવદેવીઓનાં રૂપ મૂર્તિવિજ્ઞાનના શિર્ષક હેઠળ અર્ચવામાં આવશે. પ્રાણીઓનાં રૂપોમાં પ્રાણીઓ તથા કલ્પિત પ્રાણીઓની આકૃતિઓ આવી જાય છે:—દા. ત. કીર્તિમુખ, મકર વગેરે. જાતોના ત્રણ પ્રકાર છે (અ) સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ (આ) ભૂમિતિની આકૃતિઓથી (ઇ) ફૂલ-પાંદાની આકૃતિઓથી. શિલ્પમાં સૌથી પ્રચલિત રૂપ સામાન્ય રીતે ઉપાસકોનું હોય છે. ઉપાસકો સામાન્ય રીતે અમરધારી હોય છે અથવા નર્તકોરૂપે પણ હોય છે. રાજાઓ તથા નાગરિકોનાં શિલ્પ વિરલ હોય છે.

જૂનાગઢ પાસે ઉપરોક્તમાં સ્તંભનાં શિખરો પર સ્તંભોની આકૃતિઓ છે. જે સ્તંભોનાં શિલ્પો ચૈત્યભારીઓમાં દિવાલોની શોભા માટે છે. શિખરોની આકૃતિઓનો પોષાક બહુ જાણી છે. સાંચી, મથુરા અને અમરાવતીની શુક્રાઓની આકૃતિઓમાં પણ આવે જાણી પોષાક છે. દરેક સ્તંભ શુદ્ધ શુદ્ધ પહેરવેશથી સજ્જ થયેલી જણાય છે. આવી આકૃતિઓ દ્વારા કર્ષ કર્યા કહેવાને ઉદ્દેશ હશે તે સમજાતું નથી. સંચીના સ્તંભના દરવાજાઓના ટેકાઓ (architaves) પરની શિલ્પાકૃતિઓ જેવી ઉપરોક્તની શિલ્પાકૃતિઓ છે. આ આકૃતિઓ એકાદોની લાગે છે.

ચૌહુકચ સમયનાં શિલ્પો અને દસ્તો જૈન તીર્થંકરોનાં છે કે ને આશુ પર છે. વસ્ત્રપાલ, તેજપાલ, તેમનાં કુટુંબીજનો તથા ઘોડેસ્વારની માનવાકૃતિઓ વિમલમંદિરમાં છે. ધનેશ્વરીઓનાં શિલ્પો બૌદ્ધ મુક્ત રથાપત્ય નાશ પામતાં નાશ પામ્યાં હશે. આશુની માનવાકૃતિઓ પરથી લાગે છે કે માણસો મૂંઝો તથા દાઢી રાખતા અને ધોતી, કલ્લા, ઢાં તથા પહોંચીઓ પહેરતા. તેઓ ખભા પર હિપરજ્ઞ રાખતા અને કપાલ પર ચંદ્રો કરતા. ઘોડેસ્વારી સમયે તાજ જેવો શિરપોષાક, લાંબો સખત બંધબેસતો ઠાટ અને મખમલની મોજડી પહેરાતી. ઝીંઝો ચોળા તથા ઝોદણી પહેરતી. તે સમયે ચણીઓ નહોતો, પરંતુ પાતણું કાપક કમરની આસપાસ વોટવામાં આવતું. ઝીંઝો કુંડલ, ઢાં, કલ્લા, હાર તથા ખંઘડીઓ પહેરતી. કપાળે ચંદ્રો પણ કરતી. તેજપાલ વસ્ત્રપાલની પત્નીઓમાંની એકે વાંસળા (પૈસાની ચેલી) પકડી છે. નેમીનાથનાં લગ્ન અને ગૃહસ્થાવનાં દસ્તો આશુના એક જૈન મંદિરમાં છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં દાંકમાં ઉપાસકોની આકૃતિઓ પહેલી નજરે પડે છે. તે મુક્ત અથવા જૈન ઉપાસકોની હશે. પૂર્વ ચૌહુકચોનાં મંદિરોમાં આવી માનવાકૃતિઓ નથી. ઉત્તરકાલીન ચૌહુકચોના મંદિરોમાં પૂજા કરનારની આકૃતિઓ હોય છે. નારદ એક જગ્યાએ વીણા વગાડતા જણાય છે. સૂનકના નીલકંઠ મંદિરમાં શિવની અધકાસરવધ મૂર્તિ સાથે દોલીઓની આકૃતિઓ છે. પૂર્વ ચૌહુકચ મંદિરોમાં નર રથ હોતા નથી. રહાવી, સચ્છેદર વગેરે નાં ચૌહુકચ મંદિરોમાં નર રથ છે. અહીં નરરથનો માનવઆકૃતિઓ નાનો છે. ચૌહુકચ મંદિરોનાં મોજમજાહ માણતાં યુગલો ચાહુકચ મંદિરોમાં છે, પરંતુ તે ખજુરાહોના ચંદ્રવાનાં મંદિરોના યુગલો જેવા નથી. કામચાત્ર અને નાટ્યચાત્ર પ્રમાણે નૃત્ય કરતી આકૃતિઓનું પ્રતિનિધિત્વ હોય. મોટાખર્ચા આનંદ કરતાં યુગલો અને મોદેરામાં નૃત્ય કરતી આકૃતિઓ નજરે પડે છે.

જૂનાગઢની બાવા ખારાની ગુફાઓમાં તથા ઉપરકાંઠની ગુફાઓમાં સિંહ તથા બચ્ચોની આકૃતિઓ છે. કાઠા, બેડસા, નાસીક અને પીટલખોરામાં બાવી આકૃતિઓ સ્તંભના શિખરોની શોભા માટે છે. અહીં પણ તેવો જ હેતુ છે. પૂર્વ ચૌલુક્યના મંદિરોમાં પ્રાણીઓની આકૃતિઓ નથી. એકલા કદવારનાં વરાહ મંદિરમાં મંગાની આકૃતિને કારણે મકરની આકૃતિ છે. ચૌલુક્ય મંદિરોમાં અધરથો તથા ગજરથોની આકૃતિઓ પાયામાં છે. સૂતક, રઢાવી, મોટાબ, મોઢેરા અને સોમનાથનાં મંદિરોમાં બાવી પ્રાણીઓની આકૃતિઓ છે, ધુમલીમાં નથી. નવલખા મંદિરમાં સિંહ, વૃષભ તથા વાનરની આકૃતિઓ છે.

કદપનાની આકૃતિઓ (કીર્તિમુખો તથા મકર) ગુજરાતમાં છે. પૂર્વ-ચૌલુક્ય સમયનાં ઘાન અને સૂતપામનાં મંદિરોમાં બાવી આકૃતિઓ નથી. ઉત્તરકાલીન ચૌલુક્યના સમયનાં મંદિરોમાં કીર્તિ-મુખની આકૃતિઓ છે. પાયા તથા સ્તંભોની ટોચો કીર્તિમુખોથી શણગારાય છે. મોઢેરાના સ્તંભોનાં શિખરો પર અને દિલમલના મંડપની દિવાલની ટોચે કીર્તિમુખો છે. કસરના ત્રિમૂર્તિ મંદિરમાં ઉમરાની દરેક બાજુને કીર્તિમુખો છે. ચૌલુક્ય કીર્તિમંદિરોમાં મકરને શણગારની આકૃતિ તરીકે ઉપયોગ થયો છે. મકરોતરણ સાથે સ્તંભોના ટેકા મોઢેરા, સોમનાથ, બાણ, સિદ્ધપુર, વડનગર, કપડવંજ અને પીલુકામાં છે. ધુમલીના નવલખા મંદિરમાં મત્સ્યની આકૃતિઓ સ્તંભોના ટેકાઓ પર છે. તેમાં હંસની આકૃતિ પણ છે. ગુજરાતમાં વામનની મૂર્તિઓ પણ છે. આ નગ્ન મોટા પેટવાળી વામન આકૃતિઓ સ્તંભના ટેકાઓ બની સૂતક, કસર, દિલમલ અને ધુમલીના મંદિરોની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

તલાબ અને જૂનાગઢની ગુફાઓમાં તથા જોપમંદિરોમાં ચૈત્ય-બારીઓ છે. શિશ્વની દૃષ્ટિએ ચૈત્યબારીનો આકાર અર્ધગોળ અનાવવામાં આવ્યો હોય છે. બાવા ખારાની ગુફાઓનો સામેનો ભાગ

ઉપરોક્તની ગુફાઓ (દિવાલો પર ચિત્રપત્રી લાત) જેવા છે. ઉપરોક્તમાં આરીના ચોક્કા પર ફૂલની આકૃતિઓની ભાત (designs) છે. આકૃતિઓને બનેલો પિરામિડ તથા ચૈત્યઆરીની ભાતો ચોક્કસ મંદિરોની વિશેષતા છે. ચૈત્યઆરીઓ અલંકૃત અને થોડા વાંકવાળી બનાવવામાં આવી છે.

વેદિકાની ભાત ચિત્રપત્રી બનાવેલ છે. તે તલાજની ગુફામાં છે. ઉપરોક્તની ચૈત્યઆરી નીચે છે. ભૂમિતિની આકૃતિઓ હતમાં હોય છે. પૂર્વ ચોક્કસનાં મંદિરો તથા ગુફાઓમાં આવી આકૃતિઓ છે. ચોક્કસ મંદિરોમાં સભામંડપની હત ભૂમિતિની આકૃતિઓવાળી હોય છે. સૂનક, સચ્છદેર તથા ધીનોજમાં આવી આકૃતિઓ છે. અર્વાચીન મંદિરોની આવી આકૃતિઓને 'ગૃમર' કહેવામાં આવે છે.

ફૂલપાંદડાંની આકૃતિઓ જૂનાગઢની ઉપરોક્તની ગુફાઓમાં છે. નગ્ન આકૃતિઓ-દાર લેનાર (અમોરિની) ગાંધાર સિદ્ધ છે. તેઓના હાથમાં કમળની છાંધી આકૃતિ હોય છે. વાસણ અને ફૂલપાંદડાંની આકૃતિઓ ચોક્કસના મંદિરોમાં છે. સૂનક, સચ્છદેર, કસર અને મોદેરાના સભામંડપના ટૂંકા સ્તંભો પર આવી આકૃતિઓ હોય છે. ગુપ્તનાં દેવગઢ અને જૂમેરનાં મંદિરોમાં આવી આકૃતિઓ છે.

દાર (Garland)ની ભાત ફૂલપાંદડાંની હોય છે. બાવા પ્યારાની ગુફાઓમાં આવી આકૃતિઓ છે. તેવી જ આકૃતિઓ ચોક્કસના મંદિરોમાં મંદિરના દ્વાર પર છે. દ્વારના ચોક્કાની શોભા ગુફાઓનાં મંદિરોમાં પ્રચલિત નહોતી. ગુપ્તનાં મંદિરોમાં આવી શોભા નજરે પડે છે. પાયામાં કમળનાં પાન ફૂલ સાથે હીરાની ભાત સોરાષ્ટ્રનાં ડેલ્લાંક મંદિરોમાં જણાય છે.

ગુજરાતનાં દેવાલયોના બે વિભાગ પડે છે. ચોક્કસનાં મંદિરોના પેટા વિભાગો-શૈવ, વૈષ્ણવ, જ્ઞાન, સૂર્ય વગેરે (ધર્મસંપ્રદાયો)

૩. મંદિરોનું સાંપ્રદાયિક
વર્ગીકરણ

છે. જે ધર્મસંપ્રદાયની મૂર્તિ મંદિરમાં
સ્થાપવામાં આવી હોય તે ધર્મસંપ્રદાયનું
મંદિર કહેવાય. આનું પૃથક્કરણ નીચે
પ્રમાણે થાય છે. (૧) ધર્મ સંપ્રદાયની

મૂર્તિ, (૨) દારના પાટડાની મૂર્તિ, (૩) દારના ચોકડા ઉપર મૂર્તિઓની
પંક્તિ (૪) દેવમંદિરનું ભારતીય રૂપ, (૫) પ્રદક્ષિણામાર્ગ (૬) નંદી-
શિવનો વૃક્ષ (દેવકુલિકાની સામે).^૬

શૈવમંદિરોમાં શૈવનાં જુદાં જુદાં રૂપો હોય છે. સૂનક, રહાવી અને
વીતંમાં શિવને નીલકંઠ કહે છે. ગોરાડમાં સોમેશ્વર, સોમનાથમાં
સોમનાથ, કમ્બોઈ-સોલંકીમાં સંદેશ્વર, આનંદપુરમાં અનંતેશ્વર,
ખિલેશ્વરમાં ખિલેશ્વર, સેજકપુરમાં નવલખા, આનંદપુરમાં અનંતેશ્વર તથા
સરનાભમાં ગરુડેશ્વર કહે છે. સજુદેર તથા ધ્રુમલીમાં દેવમૂર્તિ નથી
કારણકે લિંગ ખસેડવામાં આવ્યાં છે. બધે જ લિંગ પૂજવામાં આવે છે.
દારના પાટડા પર ઘણી જગ્યાએ ગણેશની મૂર્તિ ભેવામાં આવે છે.
સજુદેર અને રહાવીમાં અક્ષા, વિષ્ણુ તથા શિવની પંક્તિ પારણાના
ચોકડા પર છે. વઢવાણમાં ગણેશ, અક્ષા, શિવ અને વિષ્ણુની મૂર્તિઓ
છે. બીજી દેખાતી નથી. ખિલેશ્વરમાં ગોખલા નથી. સૂનકના ગોખલા-
ઓમાં નરેશ, કાલિ અને ત્રિપૂર્ણાતકની મૂર્તિઓ છે. સજુદેરના
ગોખલાઓમાં શિવ, વિષ્ણુ અને અક્ષાની મૂર્તિઓ છે. રહાવીના
ગોખલાઓમાં ઉમામહેશ્વર, અક્ષાસરસ્વતી અને લક્ષ્મીનારાયણની
મૂર્તિઓ છે.

ગોરાડ તથા વીતંના ગોખલાઓમાં મહાકાલ, નરેશ અને ભૈરવની
મૂર્તિઓ છે. કમ્બોઈ-સોલંકીમાં ગોખલા નથી. તેમજ વઢવાણના મંદિરમાં
ગોખલા પણ નથી. સેજકપુરની દિવાલો પર ભૈરવ, મહાકાલિ, શિવપાર્વતી,

લક્ષ્મીનારાયણ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, બ્રહ્મા અને શીતળામાતાની મૂર્તિઓ છે. આનંદપુરના ગોખલાઓમાં કાલભૈરવ અને ચામુંડા છે. સોમનાથના ગોખલાની મૂર્તિઓ નાચ પામી છે. ધુમલીના ગોખલાઓમાં શિવપાર્વતી, લક્ષ્મીનારાયણ અને બ્રહ્માસરસ્વતીની મૂર્તિઓ છે.

ખિલેશ્વર, સૂનક, સજ્જદેર, રૂઢાવી, સેજકપુર, આનંદપુર, સોમનાથ અને ધુમલીનાં ગર્ભાગારો પૂર્વાભિમુખી છે, બ્યારે વીત અને કમ્બોધ-સોલંકીનાં ગર્ભાગારો પશ્ચિમમાં છે.

ખિલેશ્વર, સેજકપુર, સોમનાથ અને ધુમલીને પ્રદક્ષિણામાર્ગો હતા.

ખિલેશ્વર, સૂનક અને સેજકપૂરમાં નંદી છે.

વૈષ્ણવ મંદિરો કદવાર, ચાન અને માનોદમાં મળે છે. કદવારમાં વરાહમૂર્તિ છે. સ્તંભના નીચલા ભાગમાં નરસિંહ, ગરુડ પર બિરાજેલ વિષ્ણુ અને શિવપાર્વતીની મૂર્તિઓ છે. આની ઉપર સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ અને સોમ કે ચંદ્ર (મૂર્તિઓ)ની પંક્તિ છે. નીચેના ભાગમાં ગંગાપત્નિ દેવીઓ છે. ચાનમાં સંપ્રદાયની મૂર્તિ નથી પણ આસન છે. ગોખલાઓમાં ગણપતિ, ચક્ર પર ગંગા તથા વરાહની મૂર્તિઓ છે પૂર્વાભિમુખી ગર્ભાગાર છે. બરજેસ માનોદના મંદિરને નારાયણનું મંદિર કહે છે. ખીજી માહિતી મળતી નથી.

શુજરાતમાં બહાનું મંદિર ખેડબહામાં છે. શુજરાત બહાર વસંતગઢમાં બહાનું મંદિર છે. ખજુરાહો અને સેવડી (જેઠપુર પાસે)માં બહાનાં મંદિરો છે ખેડબહાનું મંદિર ૧૨મી સદીનું લાગે છે. તે મુકલ યજુર્વેદને અનુસરનાર ઔદિચ્ય ખેડવાળા બ્રાહ્મણોથી પૂજ્ય છે. બહાની મુખ્ય મૂર્તિ તેમાં છે દારના પાટડા પર ગણેશ છે. ગોખલામાં બ્રહ્મા છે અને પૂર્વાભિમુખી ગર્ભગૃહ છે. દિવાલ પર નારીની આકૃતિઓ અનેક છે. કસરમાં ચૈત્ર, વૈષ્ણવ અને બહાનાં ગર્ભગૃહો છે. શિવગર્ભગૃહમાં લિંગ, ગણેશ તથા ચૈત્ર દેવદેવીઓ છે.

અહ્યાના ગર્ભાગારમાં અહ્યાની મૂર્તિ છે. દિવાલ પર અહ્યા અને સરસ્વતીની શિલ્પાકૃતિઓ છે.

ગોપ અને વિસાવાડામાં સૂર્ય સંપ્રદાયની મૂર્તિ નથી, પણ પહેલાં હતી. કિન્દરખેડ, પારથર, સુત્રાપાડા, ધાન તથા ત્રિવેણીમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ પણ મંદિર બેઠેલી જૂની ન હોય. ધાન અને બજાવદરમાં સૂર્યમૂર્તિઓ અર્વાચીન છે. મોઢેરાની સૂર્યમૂર્તિ અદ્વૈત ધર્મ ગર્ભ છે; પણ આસન છે, જેના પર સૂર્યના સાત અશ્વો કોતરાએલા છે.

પારથર, સુત્રાપાડા, ધાન અને બજાવદરમાં દારના ચોક્કા પર ગણેશમૂર્તિ છે. ભીમનાથ અને ત્રિવેણી (સોમનાથ નજીક)ની ગણેશ-મૂર્તિની માહિતી નથી. ધાન, ત્રિવેણી અને બજાવદરમાં નવગ્રહો છે. મોઢેરામાં સૂર્યની બેઠેલી મૂર્તિઓ છે. ધાન અને મોઢેરામાં સૂર્યની ઊભી મૂર્તિઓ છે. ત્રિવેણીના મંદિરના ઉત્તર ગોખલામાં લક્ષ્મીનારાયણ, દક્ષિણ ગોખલામાં અહ્યા તથા સરસ્વતી અને પશ્ચિમ ગોખલામાં ઉમામહેશ્વરની મૂર્તિઓ છે. ગોપ, સુત્રાપાડા, ધાન, ભીમનાથ અને ત્રિવેણીનાં ગર્ભાગારો પૂર્વાભિમુખી છે. ઘણાં મંદિરોને પ્રદક્ષિણામાર્ગ છે. કિન્દરખેડ, ધાન અને બજાવદરમાં પ્રદક્ષિણા માર્ગ નથી.

દેવી મંદિરો—(૧) દસ માળતું લીમ્બોજી માતાતું મંદિર—લીંછના ઝાડ નીચેથી મૂર્તિ મળી હતી એટલે લીમ્બોજી માતા કહેવાય છે. આ પૃથ્વી વિષ્ણુનું ઘર ગણાય છે અને ચિતળા માટે પૂજાય છે. લીમ્બોજી માતાના સંપ્રદાયની મૂર્તિ છે. દારના પાટડા પર ગણેશ છે. દાર પર દેવીઓની મૂર્તિઓ હોય છે. ઉત્તર તરફ ગર્ભાગારનું મુખ છે. (૨) ધોણાજની વાઘેશ્વરી માતાની માહિતી મળતી નથી. તે ફરી જન્ધાણું છે. મંદિર પૂર્વાભિમુખી છે. (૩)

પિયુરૂની સિતળા માતાના મંદિરમાં સિતળાની મૂર્તિ છે. ચાર હાથવાળી દેવી દ્વારના પાટડા પર છે. ગુપ્ત પૂર્વ તરફ છે. મંદિરની દિવાલો પર દેવદેવીઓની વ્યાકૃતિઓ છે. દેવમંદિરની દિવાલ પર ઉમા સહિત શિવ શિખર પર જીબેલા દેખાય છે.

ગુજરાતની મૂર્તિઓના વિભાગો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય :

(૧) શિવ અથવા શૈવ મૂર્તિઓ—શિવના સ્વરૂપો, ગણ અને દેવીઓ,
(૨) વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ—વિષ્ણુના ચોવીસ સ્વરૂપો,
૪. મૂર્તિવિજ્ઞાન અવતાર તથા દેવીઓ, (૩) બ્રાહ્મ અથવા
બ્રહ્મા, સરસ્વતી અને બીજી મૂર્તિઓ, (૪)
સૂર્યની મૂર્તિઓ, તેના સાથીઓ, ઉપાસકો અને નવગ્રહ મૂર્તિઓ
(૫) પરચુરુષ - (હિંદુ) નદીમાતાની મૂર્તિઓ, વાસુ તથા ઋષિઓની
મૂર્તિઓ, (૬) જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ, મહાવક્ત્રીઓ અને
બીજી મૂર્તિઓ.

શૈવ મૂર્તિઓમાં ગોપમંદિરના શિખર પરની પશ્ચિમની ચૈત્ય-
ખારીઓ પર ગણપતિની મૂર્તિ સોથી પ્રચીન છે તે અર્ધપર્વક
અવસ્થામાં છે. ચાનના જૂના મંદિરના ગોખણમાં ગણપતિની જીબી
મૂર્તિ છે. કદવારમાં ગણપતિની મૂર્તિ ઘૂટણ પર બેઠેલી છે. સોમનાથ
પાસે હિરણ્યાના સૂર્યમંદિર પાસે જ્યેષ્ઠ કુટુંબી જીબેલી ગણપતિની મૂર્તિ
છે. કપડવંજના તોરણ પર વિભાગાવસ્થામાં છે. ચાર હાથ છે અને હાથમાં
વાસતી લાકડી અને અકુચ છે. સુદ ડાબી બાજુએ વળેલી છે.

શિવની મૂર્તિ કદવારના મંદિરના દ્વારના ચોકઠા પર છે તે કમળ
પર અર્ધપર્વક અવસ્થામાં છે. જમણે ઘૂટણ વળેલો છે. ડાબે જીબે
છે. ચાર હાથમાં ત્રિશુલ, અક્ષમાલા, સર્પ અને કમડળ છે. તે
સુખાસન મૂર્તિ છે ત્યાં જ ઉમામહેશ્વરની મૂર્તિ છે. શિવ લલિતાસન
અવસ્થામાં નહીં પર બેઠેલા છે. ડાબા જોણમાં હિમા છે.

ધુમલી અને કપડવંજમાં આવી મૂર્તિઓ છે. કપડવંજ (હાલમાં વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં)ની શિવ મૂર્તિનેા જમણા હાથ વરદમુદ્રા અવસ્થામાં છે. છે. ડાબા હાથ ઉમાને ભેટે છે, આ ૧૩મી સદીની મૂર્તિઓ હશે.

સૂનકના નીલકંઠ મહાદેવમાં દક્ષિણતરફના ગોખલામાં 'અંધકાસુર-વધ' મૂર્તિ છે. જરજેસ તેને ભૈરવ માને છે. શિવ આલિદ અવસ્થામાં છે. આઠ હાથ છે. તેમાંના ચાર તૂટી ગયેલા છે. બાકીમાંના એકમાં રાક્ષસ છે. બીજા ડાબી બાજુના હાથમાં કાલી કે ચોગેશ્વરી હશે.

વાયડવાવની મૂર્તિને જરજેસ ભૈરવ કહે છે. રાક્ષસ ત્રિશૂળથી ચીરાય છે. શિવની નૃત્ય કરતી મૂર્તિઓ ગોખલાની પાછળના ભાગમાં હોય છે, પરંતુ ઘણીખરી નાશ પામી છે. સૂનકના નીલકંઠ મહાદેવમાં નૃત્ય કરતી મૂર્તિ શિવ મૂર્તિ હોય છે, કારણ કે બાજુની આકૃતિઓ નૃત્ય કરતી દેખા દે છે. આ શિવનું તાંડવનૃત્ય છે. ભૈરવની સિદ્ધ મૂર્તિ ડમોઈના વડોદરા દરવાજા પર દેખાય છે. કઝીન્સ સોમનાથના ભૈરવ અને આનંદપુરના આનંદેશ્વર મહાદેવના મધ્ય ગોખલાના ભૈરવના ઉત્સેષો કરે છે. સોમનાથની મૂર્તિ ઊભી છે. એક હાથમાં તલવાર છે અને બીજા હાથમાં વજ્ર છે. આનંદપૂરની મૂર્તિ ખંજર લઈ માનવને પગથી કચડી નાખતી દેખાય છે.

ગોદેરામાં દિવાલ પર ઉપસેલી મૂર્તિ કાલભૈરવ તરીકે ઓળખાતી. આ અગ્નિની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિને ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગ છે. ઉપલા જમણા હાથમાં વાંકું ખંજર છે. આ આકૃતિ કંદિપુર (ત્રાવણકોરમાં)ની અગ્નિમૂર્તિને મળતી આવે છે. ગોદેરાના નંદી સાથે ઊભેલા વૃષભને 'વૃષવહનમૂર્તિ' કહી શકાય. શિવ લકુલીષ્ઠ તરીકે કારવાનમાંથી મળી આવેલ છે. આકૃતિમાં લિંગનો ભાગ, શિર તથા શરીરનો સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે લકુલીષ્ઠ પદ્માસન પર બેઠેલા દેખાય છે. ઘણીવાર કપડાનો કકડો (ચોગપટ્ટ) ઘૂંટણ સુધી હોય છે. તે તપનું પ્રતીક છે. લકુલીષ્ઠની ગુજરાતમાં

કોઈ મૂર્તિ દેખાતી નથી. ગુજરાત બહાર લકુલીસની મૂર્તિ અચલેશ્વર-
માંથી મળી આવી છે.

શૈવ દેવીઓની મૂર્તિઓ બહુ જ ઓછી મળી છે. પાર્વતીની
લલિતાસન અવસ્થાની મૂર્તિ ડોમોઈતા વડોદરા દરવાજા પર છે.
ડોમોઈના કાલિકા માતાના મંદિરમાં સભાંગ ચાર હાથવાળી પાર્વતીની
મૂર્તિ છે. સુનકમાં 'મહિસાસુરમર્દિની'નાં ચિત્રો આઠ છે. હાથોમાં
અડમ્બ, ત્રિશુલ અને ખેટક છે.

શિતળા-રથાનિક દેવીઓ મોઢેરા, સેજકપુર અને દેલમાલમાંથી
મળી આવે છે. મોઢેરામાં ત્રાણી (ગધેડા કે પાડો) પર જનઆકૃતિ
સ્વારી કરે છે, તેને દસ હાથ લાગે છે. નીચેના બે હાથોમાં અક્ષમાલા
અને કમંડળ છે. બીજા બે માથા આગળ (સુપડાથી ઝાટકવાની
રિવાજ લેવા) છે. હિંદુશાસ્ત્ર દંતકથાઓમાં તે ગધેડા પર સ્વારી
કરતી કહેવામાં આવે છે અને હાથ સુપડાથી ઝાટકવાની રિવાજમાં
હોય તેવી રિવાજમાં માનવામાં આવે છે. સેજકપુરમાં ગધેડા પરની
શિતળાની મૂર્તિ છે. શિતળા સંપ્રદાય ઈ. સ. ની ૧૨ માં સદીથી
માનવામાં આવે છે. કાલરાત્રિ (એક અંબોડાવાળી, નગ્ન, ગધેડા
પર સ્વારી કરતી, તેલ ઓળેલી, કુંડળ અને કથંપુર ફૂલો પહેરેલી)
માંથી આ મૂર્તિ ઉદભવી છે. પંચતળ અને બંગાળમાં પણ આવા
મંદિરો છે. દેલમાલની લંબોણ માતાને દુર્ગા માનવામાં આવે છે તે
અનસા દેવી હોય; કારણ કે સાપના ફેણની નિશાની છે.

વિષ્ણુની વરાહઅવતારની આકૃતિઓ કદવારના વરાહમંદિરમાં
છે. કારના ચોક્કા ઉપર મધ્યભાગમાં પદ્મપીઠ પર વિષ્ણુનું ત્રિવિક્રમ
૩૫-ગદા, વરદ, ચક્ર, શંખ ધારણ કરેલ દેખાય છે. ધ્રુમલીમાં ત્રિવિક્રમનું
૩૫ છે. બીજાં રૂપો ખેડા જીલ્લાના તૈલપુરમાંથી મળી આવેલ
(ત્રણ આકૃતિઓ) છે. તે રૂપોમાંની (હાથમાં વેદસ મ્યુઝિયમ, મુંબઈમાં)
એક આકૃતિના હાથમાં પદ્મ, ચક્ર, શંખ અને ગદા છે, તે પુરુષોત્તમ

છે. ખીજના હાથોમાં ગદા, પદ્મ, શંખ અને ચક્રનો તુરેલો ભાગ દેખાય છે. તે અધિક્ષજ છે. ત્રીજાના હાથોમાં ચક્ર, પદ્મ, ગદા અને શંખ છે; તેને વામુદેવ કહી શકાય. કદવારની દિવાલ પરની જિભા મૂર્તિ લક્ષ્મીનારાયણ છે. વિંધુના હાથમાં ગદા અને વરદમુદ્રા છે. હિપરના હાથમાં ચક્ર છે. નીચેના હાથ લક્ષ્મીને બેઠેલો છે. લક્ષ્મીના ડાબા હાથમાં કમળદંડ છે. તે જમણા હાથથી વિંધુને બેઠે છે. બેઠેલી આવી મૂર્તિઓ તૈલપુરમાંથી મળી આવી છે. વિંધુ લલિતાસનમાં છે. તેમને જમણો પગ ખૂલે છે અને ડાબા પર લક્ષ્મી છે. જમણા હાથમાં ચક્ર છે. નીચેના હાથ વરદવરધામાં છે. લક્ષ્મીના ડાબા હાથમાં કમળ છે. ડાબા પગ નીચે ગરુડ માનવરૂપમાં છે. માયાના પોષાક પરથી આ મૂર્તિ ૧૩મી સદીની લાગે છે. કસરના વિંધુ મંદિરમાં લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ છે. સથુદેરમાં વિંધુવાહન (ગરુડ) પર બેઠેલા વીસ હાથવાળા વિંધુ છે. બે હાથ યોગમુદ્રા અવસ્થામાં છે. બાકીના ૧૮માંથી ૯માં પ્રતીકો છે. અથવા તે મુદ્રા અવસ્થામાં છે. આ આકૃતિ 'ત્રૈલોક્યમોહન' અથવા વિંધુત્વ વિશ્વરૂપ છે. રાજકોટના અજાયબધરની સફેદ મારબલની આકૃતિ મૂર્તિકલાના સામાન્ય લક્ષણોવાળી મુકુટ અને વિંધુના ચહેરાવાળી છે. બે વિંધુમૂર્તિઓ ખેડા જિલ્લાના તૈલપુર ગામમાંથી મળી આવી છે.

કદવારમાં વરાહ અવતારની વિંધુમૂર્તિ છે. મૂર્તિ લલિતાસનમાં છે. જમણો પગ શેષના પગ પર છે. તેને બે હાથ છે. તે મૂર્તિનું માથું વરાહનું છે. જુદેવીની મૂર્તિ જંગી છે જે વરાહના ડાબા ખજા પર લલિતાસનમાં છે. કસરમાં વિંધુમંદિરમાં વરાહની મૂર્તિ છે. યાનના જૂના મંદિરમાં ગોખલામાં ચાર હાથવાળા વરાહની મૂર્તિ છે. કદવારની નરસિંહની મૂર્તિ જુદી જ જાતની છે. મૂર્તિ જિભા છે બેડી માલૂમ પડતી નથી. જમણો પગ વજેલો છે અને માણસ (શેષ પર ગરુડ)ની પીઠ પર મૂકેલ છે. ચાર હાથ છે. હિરણ્યકશ્પ છે જે નરસિંહના ખોળામાં છે, તેના પર આગળના હાથ છે. નરસિંહનું માથું સિંહનું છે અને જમ પદાર:

નીકબેલી દેખાય છે. ડોહાઈના વડોદરા દરવાજા પર નરસિંહની મૂર્તિ છે. તેને ત્રણ માનવમુખો છે. હિરણ્યાકશ્યપ ઘૂંટણીઓ પર છે. ઉપલા બે હાથમાં ગદા જેવાં શસ્ત્રો છે.

મોઢેરામાં વિષ્ણુની ત્રિવિક્રમ રૂપની મૂર્તિ છે. ડાબો પગ પાછળ છે અને જમણી છાતી સુધી પહોંચેલો છે. ડામાની નીચે વામન બલિ પાસેથી બેઠા દેખાય છે. જમણી બાજુની મૂર્તિ નમૂચી રાક્ષસની છે.

વિષ્ણુ અનંતશાયીના રૂપમાં મોઢેરાના કુડની એક બાજુના ગોખલામાં દેખાય છે. આકૃતિ ત્રણ ભાગમાં વહેચાયેલી છે. સાત કૃષ્ણવાળા શેષ પર સૂતેલ છે. જમણો પગ બૂદેવીના ખોળામાં છે. વિષ્ણુ ઉપર ગજ, વૃષભ અને મનુષ્ય છે. મોઢેરામાં સમગ્ર અવસ્થામાં ચાર હાથવાળી ચક્ર ધારણ કરતી મૂર્તિ છે. તે મૂર્તિ પર કિરિટમુકુલ, કુંડલ અને લાંબું ઉપવીત પહેરેલાયેલું છે. માનોદમાં જનના સિદ્ધમાં વિષ્ણુ શેષ પર બેઠેલા જણાય છે. શેષની પાલી અનંતશિષી સોમનાથના મંદિરમાં છે. બાજુના વિભલ મંદિરમાં કાલિયમદનનું દર્ય દેખાય છે.

સોમનાથમાં શેષ અને સાત નાગજો દેખાય છે. કૃષ્ણને બે હાથ છે જમણા હાથમાં ચક્ર છે. ડામામાં અકુશ છે. જે કાલિયનાગના નાકમાં બોકે છે. મગિરોળમાં બાણું દર્ય છે. બાજુના વિભલ મંદિરમાં કૃષ્ણ મલ્લ સાથે લડતા દેખાય છે. વેરાવળની હપદ માતાના મંદિરમાં કૃષ્ણ બ્યાગળી પર ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડતા દેખાય છે. ચક્ર, ગદા તથા પદ્મ પણ દેખાય છે. મોઢેરામાં પદ્માસન અવસ્થામાં બે સિંદો પર બેઠેલી ચાર હાથવાળી આકૃતિ છે. હાથમાં કમળ, દંડ, મિલવરૂળ, અમૃતગઢ અને શંખ છે, એટલે આ આકૃતિ લક્ષ્મી સાથે સરખાવાય તેવી છે.

ઠંદવારના મંદિરના દ્વારના ચોક્કા પર બલ્લાની મૂર્તિ છે. મૂર્તિ અર્ધપર્ણક અવસ્થામાં કમળ પર બેઠેલી છે. ડાણું ઘૂંટણ વાળેલું છે. જમણું ઊંચું કરેલું છે. તેને ચાર હાથ છે. ઉપલા જમણા હાથમાં ચુક અને ન ચેના હાથમાં બક્ષમાળા છે. ઉપલા ડામા હાથમાં કુશ ધાસ છે.

અને નીચલા હાથમાં કલસ છે. ત્રણ મુખ છે, પણ દાઢી નથી. મોઢું પેટ છે અને ઉપવિત પણ છે. ગળાની આસપાસ આંબૂષણ છે. બ્રહ્માની બેઠેલી અવસ્થા નોંધપાત્ર છે. મોઢિરાના સૂર્યમંદિરની ગર્ભાગારની દિવાલ પર બ્રહ્માની સુંદર આકૃતિ છે. તે ત્રિલંગ અવસ્થામાં બેઠેલી છે. એક મુખ દેખાય છે અને દાઢી પણ દેખાય છે. ચારમાંથી બે હાથ નાચ પામેલા છે. ઉપલા હાથમાં અક્ષમાલા હશે. નીચેના હાથમાં કમંડલ હોય એમ લાગે છે. જટામુકુટ પણ હશે. બ્રહ્માની જમણી બાજુએ એક પ્રાણી છે. દેવમાલની બ્રહ્માની આકૃતિ સમભંગ અવસ્થામાં છે. તેને ત્રણમુખ છે. એકને દાઢી છે. ઉપલા જમણા હાથમાં શુક છે. નીચેના હાથમાં કમંડલ છે. જટામુકુટ, કુડલ, હાર, કૈયુર, કંકણ કટિસૂત્ર વગેરે ધરેલાં છે. કાળી બાજુએ હંસ છે. આવી બ્રહ્માની આરસપહાણ (Marble)ની મૂર્તિ રાજકોટ અજયવળધરમાં છે. તેના હાથ વૂટેલા છે. વૂટેલા એક હાથમાં શુક લાગે છે. સાવિત્રી અને સરસ્વતી બાજુમાં છે. મંદિરના ગોખલાઓમાં બ્રહ્માની મૂર્તિઓ હોય છે.

કદવારના દારના ચોક્કા ઉપર સૂર્યની મૂર્તિ છે. તે કમળ પર ઉત્કટિક (raised hips) અવસ્થામાં છે. પગમાં કદાચ બૂટ હોય. મોઢિરાના સૂર્યમંદિરમાં ગોખલાઓની અંદર તથા દિવાલો પર ઘણી સૂર્યમૂર્તિઓ છે. રાજકોટ અજયવળધરની સૂર્ય મૂર્તિ રાજરથાનની સૂર્ય મૂર્તિઓ જેવી છે. તેને સપાટ ટોચ અને ગોળાકારનેા મુકુટ છે. તેને ગોળાકાર પ્રભા પણ છે. નીચે પિંગલા, દંડુ અને દેવીઓ છે. જૂનાગઢના અજયવળધરમાં પથરના ચોક્કામાં સૂર્યની બે પ્રકારની મૂર્તિઓ છે. ગોખલામાં બેસણી પર ઉત્કટિકાસન અવસ્થામાં સાત અશ્વોના રથવાળી મૂર્તિ ગોખલામાં છે. હાથમાં મોટા સોટા છે. બદાર ઉપા અને પ્રત્યુષા છે. બીજા ગોખલામાં સૂર્યની મૂર્તિ બેઠેલી દેરક બાજુના ગોખલામાં ઉપાસક છે અને બીજામાં હારવાદક છે. એક તોરણ છે. આવું આદિત્યોથી સુરોભિત ચતુર તોરણ ટેકમાં છે. રાજકોટ અજયવળધરમાં અને ટેકમાં સૂર્યના સાથીઓની મૂર્તિઓ

છે. રાજકોટ અગ્નિવંશધરમાં સૂર્યના ચાર સાથી-રઘી, સવર્ણા, હાયા અને સુવર્ચસા છે. ડાબી બાજુમાં નિલકંઠ અને રાહી છે.

નવમહો સૂર્યની સાથે હોમ છે. તે દ્વારના ચોકઠા પર ચોટ ભાગે હોય છે. સૂર્યના તોરણ પર પણ હોય છે. સોમનાથના સૂર્યમંદિરની શિલ્પપ્રકૃતિ પર નવ આકૃતિઓ છે, તે સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગલ, શુક્ર, શુક્ર, શુક્ર અને શનિની માનવામાં આવે છે. આઠમી શિર પર કુંડ વઢન કરે છે. નવમીનો ઉપસો ભાગ માણસનો છે. હાથે અંજલિ આપે છે. આ રાહુ અને કેતુ હોય. ચાનના સૂર્યમંદિરના ચોકઠા ઉપર સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગલ, શુક્ર, શુક્ર, શુક્ર અને શનિ તથા કેતુની આકૃતિઓ છે. આ મૂર્તિઓ ઈ. સ. ૧૩૦૦ની હશે પૂર્વ ચોલુક્યોના મંદિરમાં નવમહોની આકૃતિઓ નહોતી. સૂર્યની મૂર્તિઓના ત્રણ વર્ગો પડે છે:—(૧) ચોલુક્યોનો-મોઢેરાની આકૃતિઓ (૨) રાજધાનના પ્રકાર-રાજકોટ, ઢેક અને જૂનાગઢની આકૃતિઓ, (૩) મિશ્રિત-કદવાર, ધાન પ્રભાસની આકૃતિઓ.

દિલમાલમાં લીંગોજી માતાના એક ગોખવામાં એક ત્રિમૂર્તિ ગરુડ પર પગની પહાડી વાળાને બેઠેલી છે. હંસ અને સિંહ કે વાધનો નાની આકૃતિઓ તેની નીચે છે. આ આકૃતિને ત્રણ માથા છે. મધ્યની મૂર્તિને સિંહપુર અને ટેકની સૂર્ય મૂર્તિઓ જેવા તાજ છે. બાજુનાં મસ્તકો પર જુદા મુગટો છે; વરદમુદ્રા છે; કમવડલ તથા ત્રિશુલ છે. મૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ કે સૂર્યની હાથે મુનિપ્રાવાના મંદિરની ત્રિમૂર્તિની મધ્યમૂર્તિ બ્રહ્માની છે સામેના હાથેમાં અક્ષમાલા અને કમંડલુ દેખાય છે. કદવારના મંદિરમાં બાણ અને ધનુષ્યવાળી મૂર્તિ રામની હાથે છે ડમોઈના કાલિકા માતાના મંદિરમાં બે પુરાણોનાં દર્શનો છે. સમુદ્રમંથન દરમિયાન પશ્ચિમ ભાગમાં છે. મહાભારતના પરીક્ષિત રાજ્યનું દરન પૂર્વ બાજુએ છે. આ ૧૩મી સદીના શિલ્પો હાથે છે

કદવારના મંદિરમાં ગંજાદેવીની ડાબી આકૃતિ બારણાના ચોકઠા પર છે. તે સજાગ અવસ્થામાં છે યાનના સૂર્યમંદિરમાં સમગ્ર અવસ્થામાં સ્થર પર બેઠેલ ચાર હાથવાળી ગંગાની મૂર્તિ છે અને બાજુએ આકૃતિ ત્રિશંગ અવસ્થામાં છે.

વાયડમાં વાયુની મૂર્તિ હોવાનું કહેવાય છે. વાયડ વાયુપુરાણનું વાયુવત કહેવાય છે, જ્યાં વાયુનું મેળો કરાય છે. અહીં વાયુ સંપ્રદાય હોવાનું પણ કહેવાય છે.

વડનગરના તળાવ પરના શિલ્પોમાં સપ્તઋષિ અને કામધેનુની આકૃતિઓ છે. ઋષિઓના જમણા હાથ અભયમુદ્રા અવસ્થામાં છે. તેમની પાસે કૌપિન, દાદી અને કમંડળ છે. જટામુકુટ પણ દેખાય છે.

દાંકની ગુફાઓમાં પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ નજરે પડે છે. તે ઋષભદેવ, શાંતિનાથ, પાશ્વનાથ, મહાવીર અને અંબિકાદેવીની છે. તેમની પાસે એક સ્ત્રી બાળક સાથે ઘૂંટણે પડી છે એક હાથની આંગળાથી ઉપર ચીંધે છે. એરીંગ અને પાંચી આગળ આશુપણ પહેરેલ આ સ્ત્રી અંબિકા અથવા અંબા હશે. તે યક્ષિણી પણ હોય. બીજા સેવકો અથવા યક્ષો હશે તે સાફ દેખાઈ આવતું નથી. તીર્થંકરો નિર્વાણ લાગે છે એટલે કદાચ દિગંબર સંપ્રદાયના હોય. ઈ. સ. ૩૦૦ની આ શિલ્પસૈદ્ધી કદાચ હોય.

મુદ્રાલેખને નીચે પ્રમાણેના દષ્ટિનિદુઓથી જોઈ શકાય—(૧) પદાથ, (૨) કદ, (૩) લિપિ, (૪) સંવત, (૫) શૈલી અને વસ્તુ, (૬) ચિન્હ, મુદ્રા વગેરે.^૧

૫. મુદ્રાલેખશાસ્ત્ર ગુજરાતમાં મોખ અને ગુપ્ત શિલાલેખો માટે પત્થરનો ઉપયોગ થયો. ત્રૈલોક્યે તામ્ર-પત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમને અનુસરનાર કલચૂરી, વ્યાક્રમ્યો અને રાષ્ટ્રકૂટો હતા. તામ્રપત્રની વપરાશનું કારણ પત્થરનો અછત અથવા ધાતુ વાપરવાની ટેવ હોઈ શકે. ત્રૈલોક્યે સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ પત્થર હોવા છતાં તામ્રપત્રોનો ઉપયોગ કેમ કર્યો છે તેનું કારણ સમજાતું નથી. ગુહસેનનો ભગ્નધાટ પરનો વલ્લભીમાંથી મળેલ એક લેખ અને બીજો ચોનાડોડીમાંથી મળેલ પત્થર પરનો લેખ અપવાદરૂપ છે. અણહિલવાડના કુચે તામ્રપત્રો તથા પત્થર જનેનો સરખો ઉપયોગ કરતા હતા.

ત્રૈકૂટકોનાં પત્રો લગભગ ૯૬" x ૩"નાં છે. કલચૂરી પત્રો પદોળાક્રમાં જરા વધારે છે. ગુજૅરપત્રો ૯૬" x ૪૬" અને ૧૧૬" x ૯"નાં છે. ચાલુક્ય પત્રોમાં ફેર પડે છે, પરંતુ તે બે સમૂહોમાં વહેંચાઈ જાય છે:—(૧) ૮" x ૫" (૨) ૧૨" x ૮". રાષ્ટ્રકૂટ પત્રો ૧૦" x ૮" અને ૧૩" x ૯"નાં છે. વલ્લીના તામ્રપત્રોનું કદ સરખું હોતું નથી. અણહિલવાડના ચીસુકથોનાં તામ્રપત્રો જોતાં છે અને કદમાં ૧૦" x ૭", ૫" x ૪", ૯" x ૧૧" અને ૧૪" x ૧૫"નાં છે.

અશોકના ગિરનારવાળાં શાસનોની લિપિ અશોકની દક્ષિણી બ્રાહ્મી લિપિના જેવી છે. બ્રાહ્મીના બે ૨૫ ક્ષત્રપના કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના મુદ્રાલેખો પરથી માલુમ પડે છે. અન્ધકેના મુદ્રાલેખની લિપિ ઉત્તરની બ્રાહ્મીના જેવી છે, દુરદ્ધમાની ગિરનાર પરની લિપિ દક્ષિણના મૂળાક્ષરોને મળતી છે. વલ્લીના તામ્રપત્રોમાં દક્ષિણની બ્રાહ્મી વપરાઈ છે. ત્રૈકૂટકોના વારસદારો દક્ષિણની બ્રાહ્મીમાં લેખ લખે છે, છતાં ગુજૅરપત્રોમાં ઘન આખનારની સહી ઉત્તરની બ્રાહ્મીમાં છે. ગુજરાતની શ્વંત લિપિ ઉત્તરની બ્રાહ્મી લિપિ હતી, જેમાંથી દેવનાગરી ઊદ્ભવી છે. દસમી સદીથી નાગરી (દેવનાગરી) ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત હતી.

ગુજરાતના કોતરેલાં લેખોમાં અનેક સંવતો આવે છે. અશોકનાં શરમાનોમાં સમયનો ઉલ્લેખ નથી. ક્ષત્રપના સિક્કાએ અને મુદ્રાલેખોમાં શક સંવત પહેલવહેલો જણાવવામાં આવ્યો. શુભોએ ૧૩મી સદીમાં શુભ સંવત શરૂ કર્યો. વલ્લીના મૈત્રકાએ ચોડો ફેરફાર કરી વલ્લી સંવત શરૂ કર્યો, પણ તેમના તામ્રપત્રોમાં વલ્લી કે શુભ જણાવતા નથી. નવમી સદીના એક તામ્રપત્રમાં પહેલવહેલો વલ્લી સંવત જણાવ્યો છે. ત્રૈકૂટકો તેમનો સંવત જણાવે છે કે જેને ચેદિ કે કલચૂરી કહેવામાં આવે છે. ગુજૅર પ્રતિહારો વિક્રમ સંવત લાવ્યા. ચાલુક્યોએ દક્ષિણ ભાટમાં પણ આ સંવત ચાલુ કર્યો. વેરાવળના શિલાલેખમાં સિંહ, વલ્લી, વિક્રમ અને હીજરી સંવતોનો ઉલ્લેખ છે.

શિલાલેખો અથવા મુદ્રાલેખોની પદ્ધતિ અને વસ્તુમાં ભાષા, કલ્યાણકારી વચનો વગેરે આવી રહે. ગિરનારનાં અશોકનાં કરમાનો નીતિ અને ઉપદેશ માટે પ્રાકૃતની પશ્ચિમી બોલીમાં લખાયેલ છે. જૂનાગઢથી એક માર્મલ દૂર ખડક પર જુદા જુદા લેખ છે. એક અશોકનો ચોદ શાસનોનો શિલાલેખ છે, બીજો મહાક્ષત્રપ રુદ્રામાનો છે અને ત્રીજો ગુપ્ત સમ્રાટ રકેન્દ્રગુપ્તનો છે. અશોકના શિલાલેખના પહેલા શાસનમાં માંસાહાર માટે પશુને ન મારવા વિશે છે. બીજામાં પશુ અને મનુષ્યો માટે દવા, વૃક્ષારોપણ તથા રસ્તા અને કૃષ્ણાઓથી જન-કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશો છે. ત્રીજામાં રાજ્યવ્યવહાર, યુક્ત, રાજ્યકર્તા પ્રાદેશિકની કર્મો જણાવી છે. ચોથામાં નીતિના ઉપદેશો છે. પાંચમાં પ્રુષ્પકર્મોના ઉદ્દેશ છે. છઠ્ઠામાં જનકલ્યાણ માટે પોતે છે એવું જણાવ્યું છે. સાતમાં બધા સંપ્રદાયના લોકો બધે રહે અને આત્મ-સંયમ તથા મનશુદ્ધિ કરે એવું સૂચન છે. આઠમાં આનંદ માટેના વિહારો બંધ રાખવા, શિકાર ન કરવો અને નીતિના વિહારો કરવા માટેનો ઉપદેશ છે. નવમાં સ્ત્રીપુરુષો દૈનિકીય ક્રિયાઓ કરે છે, તેઓ તે વખતે બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, વડીલો, નોકરો, પ્રાણીઓ વગેરે તરફ માન અને દયાની દૃષ્ટિએ જુએ એવો ઉપદેશ છે. દસમાં અશોક તેની કીર્તિની ઇચ્છા બતાવે છે. અગિયારમાં અશોક નીતિની બક્ષિસ વિશેના ઉદ્દેશો કરે છે બારમાં પોતાના ધર્મને ન વખાણવાનું સૂચન કરે છે તેમજ બીજાના ધર્મને ન નિંદવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેરમાં કલિંગ તથા મવનોના ઉદ્દેશો છે. ચૌદમાં રાજ્યના ધણી ભાગોમાં આત્રા શિલાલેખો ઠાતરાવવામાં આવ્યા છે એવું જણાવાયું છે.

રુદ્રામાના સમયમાં ગિરિનગર (જૂનાગઢ) પાસેનું સુદર્શન જે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે જણાવ્યું હતું અને અશોક સુધરાવ્યું હતું તે નદીના પૂરથી વટયું. રુદ્રામાએ પ્રાચીન વહીવટકર્તા સુવિરાખદારા સુધરાવી પાઠર બનાવ્યું. લેખ વટાવની હકીકત જણાવે છે તથા રુદ્રામાની

વંશાવળી આપે છે અને જીતોના ઉલ્લેખો આપે છે. વટોળ ધણે
લોગે શક સંવત ૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૦)ના માગસર માસના કૃષ્ણપક્ષમાં
ચર થયો. રુદ્રદામાએ સાતકથાને બે વાર હરાવ્યો હતા પણ નજીકના
સમપણને કારણે મારી નાખ્યો નહોતો.

ત્રીજી રકદગુપ્તના શિલાલેખમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ચંદ્રગુપ્તે નીમેલ
પર્ણવૃક્ષ અને તેના પુત્ર ચક્રપાલિતના ચારિત્રના ઉલ્લેખ છે. સુદર્શન
ગુપ્ત વર્ષ ૧૩૬ (ઈ. સ. ૪૫૫-૫૬)માં રાષ્ટ્રકુટુંબ, પણ ચક્રપાલિતે
સુધરાવ્યું. ચક્રપાલિતે ગુપ્ત વર્ષ ૧૩૮ (ઈ. સ. ૪૫૭-૫૮)માં વિષ્ણુનું
મંદિર બંધાવ્યું હતું અને તેને ચક્રલૂત નામ આપ્યું હતું.

સત્રપ સમયના ગુજરાતના હિઝીયું લેખોના ચાર વિભાગ પડે છે.

(૧) પ્રશસ્તિ લેખો :—જૂનાગઢનો રુદ્રદામાનો લેખ પ્રશસ્તિલેખ

છે રકદગુપ્તનો શિષ્ટ શૈલીમાં લખાયેલ પ્રશસ્તિ લેખ છે. (૨) સ્મરણ

લેખો :—રુદ્રદામા પહેલાંના લેખો છે. તે સાદા પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે.

(૩) દાનલેખો :—ત્રૈલોક્યના તામ્રપત્રો દાનલેખો છે. વ્યાઘ્રસેનના

સરતના તામ્રપત્રમાં વ્યાઘ્રસેનની પ્રશસ્તિ છે (૪) મિશ્રિત :—પ્રશસ્તિ

તથા દાન માટે રાષ્ટ્રકુટુંબના તામ્રપત્રો છે

ચોક્કસકથોના લેખો બે પ્રકારના છે. (૧) દાનલેખો (૨) પ્રશસ્તિ

લેખો. આ લેખોની ભાષામાં પ્રાકૃતોની અસર છે. મૂલરાજ અને બીમ

૧લાના લેખોમાં મામેના નામ છે કુમારપાલના મુદ્રાલેખમાં પ્રાકૃત

અપ્પોની હારમાળા છે. આજુના જૈન મુદ્રાલેખમાં વિશેષ નામો પ્રાકૃતમાં છે.

કવિપત્ર કથાએ રુદ્રદામા અને અશોકના શિલાલેખોમાં છે રાજ્યના

પરાક્રમેની વૃદ્ધિના દેવોનાં પરાક્રમે સાચે ધર્મ છે રાષ્ટ્રકુટુંબના લેખો શિવના

જુદાંજુદાં રૂપ તથા વિષ્ણુના અવતારોની વ્યંજ કરાવે છે અને મહાભારત

તથા રામાયણના વીરોની સાથેના સંબંધો બતાવે છે વલ્મીકીના

મુદ્રાલેખોમાં પણ પુરુષોત્તમ, જોવર્ધનધર અને નરસિંહના ઉલ્લેખો છે.

ચોક્કસકથોના મુદ્રાલેખોમાં પણ તેવું જ છે. મૂલરાજ પોતાની વૃદ્ધિના

અક્ષા, શિવ, વિષ્ણુ તથા બીજા દેવો સાથે કરે છે વડનગર પ્રશસ્તિમાં

કુમારપાલની વસાહ સાચે વૃદ્ધિના ધર્મ છે

ક્ષત્રપના મુદ્રાલેખોમાં અંતના અમુક શબ્દોની પ્રથા નહોતી, પણ 'સિદ્ધ' શબ્દ વારંવાર આવતો. ત્રૈકૂટક, કલચૂરી, ગુજ્જર અને ચાલુક્યો 'ઓમ સ્વસ્તિ'થી લેખની શરૂઆત કરતા. ક્યુના મુદ્રાલેખમાં 'ઓમ નમઃ ભગવતે' આવે છે અને માંગરોલના લેખમાં 'ઓમ નમઃ શિવાય' આવે છે. કુમારપાલની વડનગર પ્રસ્થિતમાં 'ઓમ સ્વસ્તિ જયશ્રૌતુઃકપુદ્યશ્ચ' આવે છે. જૈન મુદ્રાલેખોમાં 'ઓમ વદે સરસ્વતી' આવે છે. ક્ષત્રપ, ત્રૈકૂટક અને કલચૂરીમાં અંતિમ અમુક શબ્દો આવતા નથી. મૈત્રકમાં અંતિમ શબ્દો 'સ્વહસ્તો મમ' આવે છે. રાષ્ટ્રકૂટોમાં 'મતમ્ મમ' અથવા 'રાજ સ્વમુખાદેશન' આવે છે. લખનારના નામની પ્રથા 'આ રાજના હુકમથી છે'થી અશોકશાસનોમાં દેખાય છે. મુદ્રાલેખની શરૂઆતમાં દેવવચનો એટલે કૃપા વચનોની પ્રથા રકંદ્યુપ્તના મુદ્રાલેખોમાં દેખાય છે. રકંદ્યુપ્તના મુદ્રાલેખમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે શિવ અથવા કોઈક વાર શુદ્ધની કૃપા માયવંમાં આવે છે. દેવી કે ગણેશની કૃપાપાત્રના કુમારપાલના સમયના સોમનાથના લેખમાં મળી આવે છે. ત્રૈકૂટકથી ચૌહુક્ય સમય સુધીના રાજાઓ દાનપત્રોમાં આર્શીવાદનાં વચનો અને ભાવિ રાજાઓને ચેતવણી આપતા ઉક્તિઓ મળે છે.

મીય, ક્ષત્રપ, ત્રૈકૂટક અને કલચૂરી મુદ્રાલેખોમાંથી કોઈ ચિન્હ મળતું નથી. ગુજ્જર તામ્રપત્રો ઉપર ઉપસેલી ગોગાકાર મુદ્રા મળે છે. તેની નીચે 'સામંતદ્ધઃ' લખેલું હોય છે. નાસીક જિલ્લાના એક પત્રમાં શ્રી જયશ્રય છે. નીચે અધુન કમળ અને તેની ઉપર ખીજનો અંદ છે. રાષ્ટ્રકૂટોના પત્ર પર મુદ્રા છે. શુક્રામાં ગરુડ હોય છે. ગોવિંદ ત્રીજની મુદ્રા પર બેઠેલા શિવ છે. ઇન્દ્ર ત્રીજની મુદ્રા પર લિંગ, અંકુશ અને જ્યોત છે. ગોવિંદ ચોથાની મુદ્રા પર ખંજર, ધનુષ્ય અને બાણ છે. મૈત્રકની મુદ્રાઓની એક બાજુ લંબગોળ તથા સપાટ હોય છે અને બીજી બાજુ ગોળ હોય છે. ઉપરના ભાગમાં નંદી અને 'શ્રી ભદ્રાક' લખેલું હોય છે. અણુદિલવાડના ચૌહુક્યોની મુદ્રાઓ જળવાઈ રહી નથી. તામ્રપત્રો પરથી તેમની મુદ્રાઓની દયાલી લાગે છે. મૂલરાજના કડીના પત્ર પર બેઠેલા જુવન છે.

સિક્કાઓ પાડવાની યુક્તિનો વિકાસ ગુજરાતમાં થયો હતો. તે નીચેના મુદ્દાઓ જોતાં માલુમ થશે. (૧) રૂપ અને ધાતુ-
 ૬. સિક્કાઓના જનાવટ (Fabric), (૨) પ્રતીકો, (૩) સિક્કાનું લખાણ, (૪) સમય, (૫) રાજ્યનું બાવલું (છાપ ચિત્ર).
 ગ્રીકોએ સિક્કાઓની ગુજરાતમાં શરૂઆત કરી છે. ગ્રીકો પહેલાં ગુજરાતમાં ધણા જોણ ચાંદીના નાના સિક્કાઓ પાંચેક ઝેનના હતા અને તેમનાં પ્રતીક સ્વસ્તિક, ત્રિશુળ અને ચક્ર હતાં. ઉલટી બાજુએ હાથી અને ચક્ર જેવું કંઈક હતું. કામરેજમાંથી, નવસારી જિલ્લામાંથી, દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી તથા અમરેલી (સૌરાષ્ટ્ર)માંથી સિક્કાઓની માહિતી મળી છે.

કામરેજમાંથી આદત કર્ણપણ (અવન્તી અને ઉજ્જનના) મળી આવ્યા છે. અવન્તીના ચાંદીના તથા ત્રાંબાના સિક્કાઓ છે. કેટલાક ચોરસ અને કેટલાક ગોળાકાર છે. સિક્કાઓના વિભાગ વંશો પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય :

૧. બેક્ટ્રિઅન
૨. (અ) આંધ્ર વંશના (ઈ. સ. ૧થી ૫૬)
 (બા) આંધ્રના જાગીરદારો (ઈ. સ. ૫૭થી ૬૦)
૩. (અ) ક્ષત્રિય વંશજો (ઈ. સ. ૬૩થી ૭૦)
 (બા) ચળનના વંશજો (ઈ. સ. ૭૧થી ૧૬૮)
 (ઈ) રુદ્રસિંહ બીજાનો વંશ (ઈ. સ. ૧૬૬થી ૧૯૪)
૪. શૈલેષ વંશ (ઈ. સ. ૧૯૭થી ૨૦૩)
૫. બેક્ટ્રિઅન (ઈ. સ. ૨૦૭થી ૨૧૧)

બેક્ટ્રિઅન ગ્રીકોએ ગુજરાતમાં ધણા સિક્કાઓ પાડ્યા. તેમનું રૂપ-ગોળ અથવા ચોરસ, ધાતુ-ચાંદી કે ત્રાંબું, વજન-દ્રામ (આશરે ૬૦ ઝેન) અને ઝોળોલ, જોકે બાજુ બીકે લખાણ અને ઉપરના ભાગમાં રાજ્યનું બાવલું છે. પાછળ ખરેખરીમાં લખાણ-મેનોગ્રામ અક્ષરો છે. બાવલું
 ભા. પ્રા. સં.—૩૭

રાખવાળું બધવા ખુલ્લું હોય છે. સિક્કાની ઉલટી બાજુએ દેવ કે દેવીની ઊભેલી આકૃતિ હોય છે. સમય લખાયેલ નથી.

આંધ્રના ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણીએ ગુજરાત, માળવા, મધ્ય ભારત વગેરે પ્રદેશો છૂટી લીધા હતા. અગ્નિ, કુશાંશુ વગેરેની અસર પ્રતીકો અને લખાણની દૃષ્ટિએ વધુ લાગે છે. સિક્કાઓ પર બૌદ્ધ ધર્મની પથ્થ અસર છે. સાતકર્ણીના પુત્ર વાસિષ્ઠપુત્ર શ્રીપુલમાવીને દુર્દામા સાથે સસરાજમાઈનેા સંબંધ હતો. સિવશ્રી, સાતકર્ણી અને ચન્દ્રસતિ એ પુલ્લમાવીના આઈઓ હશે. અગ્નિ રાજાઓના સિક્કાઓની બનાવટ એક હતી. એક બાજુ થોડો ઉપસેલો ભાગ, લખાણના અક્ષરો, ચૈત્ય, હિજ્જન વગેરે પ્રતીક હતાં. પાંચ રાજાઓ (૧) વસિષ્ઠપુત્ર, શ્રીપુલમાવી, (૨) સિવશ્રી સાતકર્ણી, (૩) ચીચન્દ્રસતિ, (૪) ગૌતમીપુત્ર શ્રીધર સાતકર્ણી, (૫) શ્રી (રુદ્ર) સાતકર્ણી. આ પાંચમાં પહેલા ત્રણના સિક્કાઓની એક બાજુએ કમાનવાળો ચૈત્ય અને બીજનેા ચંદ્ર છે. ચોથા રાજાના ફેટલાક સિક્કાની એક બાજુએ તેવો જ ચૈત્ય અને ફેટલાકની બાજુએ ચૈત્ય, અનેક કમાનેા અને ઉપર બીજનેા ચંદ્ર છે. પાંચમેા રાજા ચોથાને અનુસરેા. તેણે બીજનેા ચંદ્રને રાખ્યો, પરંતુ કમાનેા ત્રણ રાખી. બીજી બનાવટમાં સિંહ અને ચૈત્ય, નાગ, અશ્વ, ગજ વગેરે પ્રતીકો શ્રીચંદ સાતકર્ણી, રુદ્ર સાતકર્ણી વગેરેનાં હતાં.

ક્ષત્રપોના સિક્કાઓ ચાંદી, સીસા કે ત્રાંબાના છે. તે ગોળ અને ચોરસ પણ છે. એક બાજુએ રાજાનું ચુખ અને મીઠું લેખ છે. ઉલટી બાજુએ બ્રાહ્મી અને ખરોઢી લખાણ છે. પ્રતીકો, તારા, બીજનેા ચંદ્ર, ચેચ અને વાંકીચુકી લીટી છે. સમય શક સંવત છે અને બ્રાહ્મી લિપિ છે. સિક્કા પર લખાણની પ્રથા તથા બાવલાની પ્રથા મીઠું છે. ચૈત્ય પ્રતીક આંધ્રની અસર છે. જૂમકના સિક્કાઓ પર બાણ, ચક્ર, ઈન્દ્રધનુષ્ય અને ધર્મચક્ર છે. એક બાજુએ ખરોઢીમાં લેખ છે. ઉલટી બાજુએ બ્રાહ્મી છે.

નહાપાનના સિક્કા ચાંદી અને ત્રાંખાના છે. ચાંદીના સિક્કાઓ હેમીદ્રામ વજનવાળા હતા. લેખમાં રાજ્ય, ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ નથી. સિક્કાની ઉલટી બાજુએ રેલીંગ સાથે વધારે પાનવાળું વૃક્ષ છે.

ચંદનના ચાંદીના સિક્કાઓ ક્ષત્રપ તથા મહાક્ષત્રપ તરીકે છે. જ્ઞાના પર ગ્રીક ભાષામાં લેખીએ. ઉલટી બાજુએ ધાત્રી તથા ખરોળીમાં લેખ છે. સિક્કાઓના એક પ્રકારમાં તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેનાં પ્રતીક છે. ચંદનના સિક્કાઓમાં ચૈત્ય પાછળથી ઉમેરાયો. ઉલટી બાજુએ ખરોળીમાં લેખ છે. બીજા પ્રકારમાં ચૈત્ય બીજના ચંદ્ર તથા તારા સાથે છે. ત્રાંખાના ચોરસ સિક્કામાં એક બાજુ વૃક્ષ અને મીડાં છે. ઉલટી બાજુએ ચૈત્ય વગેરે છે. કિનારીઓ પર ટપકાં છે. જ્યહામાના સિક્કાઓ પર રાજ્ય અને ક્ષત્રપ બ્યાગળ રવામી સખદ વધાયો છે. ત્રાંખાના સિક્કાઓમાં હાથી અને ઉજ્જન પ્રતીક છે. ધાત્રીમાં લેખ છે. રુદ્રદામાના સિક્કાઓના લેખમાં મહાક્ષત્રપ છે. દામદસદના ચાંદીના સિક્કાઓ ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ બંને તરીકે છે. જ્યહામાના ચાંદીના સિક્કાઓની એક બાજુ રાજ્યનું મુખ અને વર્ષ છે. ઉલટી બાજુએ ચૈત્ય અને લેખ (રાયો મહાક્ષત્રપ) છે. તેના પોટીનના સિક્કાઓની એક બાજુએ વૃક્ષ છે અને સમય સાથે ગ્રીકમાં લેખ છે. ઉલટી બાજુએ ચૈત્ય વગેરે છે. રુદ્રસેન ૧લાના ચાંદીના સિક્કાઓની એક બાજુ પર રાજ્યનું મુખ અને વર્ષ છે. બીજી બાજુ ચૈત્ય વગેરે છે. પોટીનના સિક્કાઓમાં એક બાજુ હાથી અને તેની ઉપર તારા અને ચંદ્ર છે. ઉલટી બાજુએ વર્ષ અને ટપકાં છે. પૃથ્વીસેનના માળરામાંથી મળેલ પોટીનના સિક્કાઓની એક બાજુએ મુખ છે અને ઉલટી બાજુએ ચૈત્ય છે. સધદામા, વીરદામા, ઈશ્વરદાત, યશોદામા ૧લો, વિજયસેન, દામજડગ્રી ત્રીજો, રુદ્રસેન બીજો, બાર્દદામા, વિજયસેન, યશોવર્મા વગેરેના સિક્કાઓમાં રાજ્યનું મુખ તથા ચૈત્ય છે. કાલિકામાં ચોડો ફરફાર દેખ છે.

ત્રૈલોક્યના સિક્કાઓ ગોળ દેખ છે અને ચાંદીના બનેલા છે. તેમની એક બાજુએ રાજ્યનું મુખ છે, પણ વર્ષ દેખાતું નથી. ઉલટી

ગુપ્તોના સમયમાં પ્રાદેશિક વિભાગોનાં નામ ગ્રામ, રથસિ, પથક, મંડલ, આદ્ય અને વિષય હશે. ગોપ રાજ્યવહીવટકર્તાનું નામ હશે. અમાત્ય ગોપનો સહાયક હશે. ગુપ્ત સિલાલેખોમાં દંડ પાશાધિકર્ષિક, મહાદંડનાયક, રાજ્યભાંડાગારાધિકર્ષિક, મહાસન્ધિ વિમરિકા, સેનાપતિ વગેરે પોલીસ અને ન્યાયાધિકારીઓનાં નામ હતાં. મહેસુલ અને નાણાકીય અગલદારોનાં નામ આયુક્ત, વિનિયુક્ત, પ્રાયુક્ત વગેરે હશે. ગ્રામ અને શહેરની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે નગરમેષ્ટિન, સાર્થવાહ, પ્રથમકુલિક, પુસ્તપાલ વગેરે હશે.

પાંચમી સદીમાં દક્ષિણ ગુજરાત ગેક્ટોના હાથમાં હતું. તેઓ સ્વતંત્ર હતા અને તેમનો રાજા મહારાજા કહેવાતો. દેશ, વિષય, આદ્ય, પુર, ખસ્તિકા અને ગ્રામ તે સમયના પ્રાદેશિક વિભાગોનાં નામ હતા. કલચૂરીના સમયમાં ભોગ નામનો વિભાગ હતો અને તેને વહીવટકર્તા ભોગિક કહેવાતો. વિષય અને શહેરનાં નામો ભરકચ (ભરચ), આનતનર્મદા, આનંદપુર વગેરે હતાં. ગુજરાતે પહેલાં ભરચ, જીલ્લાનું મુખ્ય મથક હતું. આનંદપુર અગત્યનું ગામ હતું. આનંતર્મદા વિષય નર્મદા અને તાપી વચ્ચેનો પ્રદેશ હતો. ચાટ અને ભટ સૈનિકોનાં નામ લાગે છે. ગુજરાતે આદ્ય, પથક, પક્ષી અને ગ્રામ નામના વિભાગો પાડ્યા હતા. રાજસામંત, ભોગિક, વિષયપતિ, ગ્રામાયુક્તક, નિયુક્તક, અધિકારિક, મહત્તર, શાન્તિવિમરિક બલાધિકૃત અને દુનક નામો ગુજરાત રાજ્યના વહીવટકર્તાઓનાં છે.

ચૌહુકોના સમયમાં ગોપરાષ્ટ્ર નાસ્તીક દેશ માટે વપરાયો લાગે છે. તે સમયે વિષયપતિ, ગ્રામભોજિક, વાસાવક, વિનિયુક્તક, સંધિવિમરિક વગેરે રાજ્ય વહીવટકર્તાઓનાં નામ હતાં. રાષ્ટ્રકૂટના સમયમાં પ્રાંતના વહીવટકર્તાને મહાસામંત અથવા સામંતાધિપતિ કહેતા. આદ્ય, શુકિત દેશ, મંડલ, પથક, વિષય વગેરે ગ્રામોના સમૂહોનાં નામો હતાં. મૈત્રકો આદ્ય, બેદ, શુકિત, જૂમિ, દ્રંગ, મંડલ પદક.

પ્રથમ, પેઠ, સ્થિતિ, વિષય વગેરે પ્રાદેશિક વિભાગો હતા. બેદ, જામિ, મંડલિ, ગ્રામ, પ્રાવેશ્ય વગેરે નાના વિભાગો કહેવાતા.

ઐશ્વર્ય સમયમાં મંડલ શબ્દ અમુક ભાગ માટે વપરાતો. દા. ત. કચ્છમંડલ, લાટમંડલ, દધિભદ્રમંડલ વગેરે. રાજ્ય સાથેના કારભારીને મહામાત્ર અથવા મંત્રી કહેવામાં આવતો. મંડલનો વહીવટકર્તા મહામંડલેશ્વર કહેવાતો. તે સમયમાં નીચે જણાવેલ નામો અમલદારોનાં હતાં.

(૧) અમાત્ય (૨) સચિવ (૩) મંત્રી (૪) મહાપ્રધાન (૫) મહામંડલેશ્વર (૬) દંડાધિપતિ (૭) દંડનાયક (૮) દેશરક્ષક (૯) અધિષ્ઠાનક (૧૦) કણ્ઠપુરુષ (૧૧) સંઘાપાલ (૧૨) ભટ્ટપુત્ર (૧૩) વૈષયિક (૧૪) પટ્ટસિલ (૧૫) સંધિવિમલક (૧૬) દુત (૧૭) મહાસપત્તસિક (૧૮) વાણિક (૧૯) ઠક્કુર.

ઐશ્વર્યોના લેખ લાકડાના હશે એટલે આ નામોનો પુરાવો નથી.

શિક્ષાલેખો પરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ ધર્મશાસ્ત્રોને કારણે પહેલેથી વધારે હતું. તે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારથી એાણું ઘટું ગયું, પણ છતાં નાશ ન પામ્યું. અશોક ગિરનારના ૮. સમાજ શિક્ષાલેખોમાં બ્રાહ્મણ અને અમલને સરખા ગણે છે.

ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોને દાન પણ આપતા. ત્રૈલોક્ય તાત્રપત્રોમાં બ્રાહ્મણો વિશે ઘણું (ગોત્રો, કેળવણી, નિવાસસ્થાન, દાન વગેરે) કહેવામાં આવ્યું છે. મધ્યયુગના ગુજરાતમાં પણ તેમનું સ્થાન ઉચ્ચ હતું. વલ્મી તાત્રપત્રોમાં ચતુર્વેદી, સામવેદી, ઋગ્વેદી અને અથર્વવેદી બ્રાહ્મણોના હિસેબ છે. અન્વેષ, ભારદ્વાજ, ગાઘ્વ, કૌશિક, પરાશર, સંકિર્ણ વગેરે ગોત્રોના હિસેબો પણ છે. મહાકાલ, પાશુપત, આમર્કુક અને ચાપલ સંપ્રદાયના લોકો ગુજરાત અને આજુનાં મંદિરોમાં પુરાદિતો તરીકે છે. કનીજ, વડનગરા, સિદ્ધારીઆ વગેરે પેટા યાત્રિઓ

પાછળથી યર્ષ લાગે છે. વડનગર દિવ્ય મહાસ્થાન કહેવાતું. મોટા આહરણો રાજકારભારમાં મહાક્ષપટલિક તરીકે કામ કરતા.

આહરણોનું રક્ષણ અને ધાન પુષ્પ મેળવવા માટે હવું. સિદ્ધરાજે સહસ્ત્રલિંગ તળાવને કિનારે ચરકિયા માટે, પુરાણોના વાંચન માટે તથા જ્યોતિષ, કલ્પસૂત્ર અને આચીન આહરણ વિદ્યા જાણવા માટે મઠો બંધાવ્યા. આહરણો મંત્રી તરીકે નોકરી કરતા, તે વડનગરની પ્રશસ્તિથી ખાલુમ ધાય છે. આહરણો દત્તક તથા મહાક્ષપટલિક તરીકે કામ કરતા. વૈશ્યોએ જૈન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. વસ્તુપાલ તેજપાસે દેસવાડાના દહેરા બંધાવ્યા અને રાજના મંત્રીઓ જન્યા. કાયસ્થ વૈશ્યની પેઢા-ચાતિ હતી. તેઓ લઢીયાનું કામ કરતા.

પૂર્વ મૌર્ય કાળમાં કયો ધર્મ હતો, તેના શિલાલેખવાળા પુરાવો નથી, પણ આહરણ ધર્મ હોવો જોઈએ. સૂર્યની મૂર્તિપૂજા પશી સદીમાં મગ લોકો દ્વારા ધરણસના સામ્રાજ્યથી આવી

૯. ધર્મ

હોય. મૌર્ય સમયના શિલાલેખ કે ગ્રંથ (કોટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર) પરથી સૂર્યપૂજા જણાતી નથી. ગુજરાત રાજા દ્વ ૧લો સૂર્યલક્ષ્મી કહેવાતો. ઈ.સ. ૧૨૬૫માં વીસલદેવે મૂલરથાન (કદાચ ડભોઈનું)-સૂર્ય મંદિર સુધરાવ્યા, જ્યારે ઈ. સ ૧૨૯૬માં ખંભાતમાં સૂર્યમંદિરનો ઉદય થયો અને તેમાં વિક્રમે (જૈન ગમદેવના સમયમાં) મંડપ ઉમેર્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં ધરપટ્ટને સૂર્યમાં શ્રદ્ધા હતી. વલભી પત્રોમાં એક સૂર્ય મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. ૬મી સદીમાં ચાલુક્ય જલવર્મા અને અવનિવર્મા બીજાના સૂર્ય મંદિરનાં ધાનોના ઉલ્લેખો મુદાલેખોમાં છે. મોઢેરા, યાન અને પ્રભાસના સૂર્યમંદિરના અવશેષો પરથી જણાય છે કે આ ધર્મસંપ્રદાય ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતો.

કોટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં શિવ, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્સવોના ઉલ્લેખો છે. શિલાલેખોના પુરાવા પરથી વાસુદેવ સંઘર્ષણની પૂજા જણાય છે. ક્ષત્રપો રૂઢ શબ્દ પસંદ કરતા એટલે તે સમયે શિવ સંપ્રદાય પ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. કલચૂરી પશુપતિ (શિવ)ના અનુચરો.

હતા. વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મો આક્રમ્યો અને સમૃદ્ધિદાયક વિકસાવ્યા. વલ્લભી રાજ્યકર્તાઓમાં બે (ક્રિષ્ણસેન ૧૯૦ બાગવત અને ધરપટ સ્થળ ઉપાસક) સિવાયના બધા શૈવ હતા. શૈવ ધર્મ ગુજરાતમાં વધુ હતો. સોમનાથ ૧૦મી સદીમાં સિવના મંદિરને કારણે પ્રસિદ્ધ હતું. સિદ્ધપુરનો રુદ્રમહાલય તથા સદર્શાલય તળાવ સિવધર્મને કારણે જ છે. કુમારપાલે અણ્ણદિલપુરમાં કુમારપાલેશ્વર નામનું સિવનું મંદિર બંધાવ્યું. વસ્તુપાલ તેજપાલે જૈન મંદિરો બંધાવ્યા હતાં. બીજા શિવ મંદિરોની ચર્ચા પાછળ ચર્ચ ગર્ભ છે. પાદ્યુપત સંપ્રદાય ગુજરાતમાં પણ પ્રચલિત હતો. સોમનાથમાં લિંગની મૂર્તિ જ હતી. રજપૂતાનામાં લક્ષ્મીશનાં શિષ્યો ધર્મા છે. અમરદક્ષ સિવસંપ્રદાયની શાખા છે. અમરદક્ષ ભૈરવનું નામ હતું. કાપાલસંપ્રદાય શિવસંપ્રદાયની શાખા છે. ભીમ ખીજાએ આશુના શિલાલેખમાં કાપાલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉજ્જવનના પાદ્યુપત સંપ્રદાયની શાખા હોય.

ગણેશનાં મંદિરો બહુ ઓછાં છે. એક સિલાલેખ પરથી જણાય છે કે ધ્રુમલીમાં વસ્તુપાલે ગણેશમંદિરનો મંડપ બાંધ્યો. વૈષ્ણવ મંદિરોની વિગતો પાછળ અપાર્થ ગર્ભ છે. ત્રૈકૂટકો પોતાને પરમ-બાગવત કહે છે. ચૌકુઓમાં વરાહ, નરસિંહ અવતાર, કૃષ્ણ અને પુરાણની કથાઓ પ્રચલિત હતી એવું તેમના લેખો તથા કીર્તિસ્તંભો પરથી જણાય છે.

ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ હતો, તે અસૌકનાં ગિરનારનાં શાસનો પરથી જણાય છે. તલાબ અને અનાની ગુફાઓ તથા મઠો પરથી પણ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારની ગંધ આવે છે. વલ્લભી સમયમાં આવેલ હુએનસંગ અને ઇત્સીંગ હીનયાન અને મહાયાનની માહિતી આપે છે. ઇત્સીંગ વલ્લભીને નાલંદા સાથે સરખાવે છે.

ગુજરાતમાં જૈન ધર્મના પ્રચાર માટે જૈન સાહિત્ય છે. ૨૧મા તીર્થંકર નેમિનાયના મૃદત્યાગનું દર્શન તથા જ્યોત્સ્નાના

પૌત્રના જૂનામઢની શુક્રાના સિદ્ધાલેખના ઢેવગો યાન સખ્દ પરથી જણાય છે કે જૈન ધર્મ તેના સમયમાં મુજરાતમાં હશે. ખાવા ખ્યારાની શુક્રમાં પ્રતીકો ક્રોતરાયાં છે તે જૈન લાગે છે. હેમચંદ્રના કથનાનુસાર જયસિંહ નેમિનાથની પૂજા કરતો. તેણે સોમનાથથી પાછા ફરતાં સિદ્ધપુરમાં ચૈત્ય બાંધ્યો. વસ્તુપાલ તેજપાલે જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં. તે બતાવી આપે છે કે તે સમયમાં જૈન ધર્મ પ્રચલિત હતો.

તે સમયે ગંધ, ધૂપ, પુષ્પ, દીપ, તેલ, માલા (રનાન) વગેરે ધર્મક્રિયા માટે જરૂરી હતાં. મૂર્તિને રનાન કરાવવું પડતું. પોષાક પહેરાવવો પડતો, ચંદન અને અત્તર લગાવવું પડતું. ત્યારબાદ ધૂપ, ચોખા અને કુમકુમથી પૂજા થતી. આ હિંદુ ધર્મની પૂજા હતી. નૈવેદ્ય અક્ષત (લાલ રંગના ચોખા) કુમકુમ, ફળ, ફૂલ, ચંદન વગેરેનું મનવું અને આરતી ઉતારવામાં આવતી. કપૂર અને અમરબત્તી પવિત્રતા માટે સજગાવવામાં આવતી. એક સિદ્ધાલેખ પરથી જણાય છે કે કુમારશ્યપ્તના રાજ્યમાં સિવની મૂર્તિ વરધોડામાં લઈ જવાતી.

મંદિરોનો કારભાર રાજાઓના ગ્રામ અથવા દ્રવ્યદાનથી ચાલતો. જૈન મંદિરોમાં ધનિકો તરફથી દાનની રકમ મળતી અને કર પશુ લેવાતો. વલમી દાનપત્રો પરથી જણાય છે કે પૂર્ણિમા, અહિય, સંક્રાંતિ અને અમાવાસ્યાના દિવસે દાન અપાતું. આવી જ પ્રથા ત્રૈલોક્ય, કલ્પચૂરી, શુજર અને ચાલુક્યોમાં હતી. ઉપર જણાવેલ દિવસો મહાપર્વ, પર્વ કે મહોત્સવના નામે ઓળખાતા.

દીપોત્સવી (દિવાળી) આસોના અંતે ઉજવવામાં આવતી. દીપોત્સવીના પાંચ ઉત્સવો હતા કે જે આસો વદ ૧૩થી કારતક સુદ બીજ સુધી ચાલતા. (૧) ધનપૂજા, (૨) વિષ્ણુનો નરક રાક્ષસ પર વિજય, (૩) લક્ષ્મીપૂજા, (૪) વિષ્ણુનો બલિ પર વિજય અને તેનો ઉત્સવ, (૫) ભાર્ગવહેનના પ્રેમનો ઉત્સવ. સિવરાત્રિ સિવનો જન્મ દિવસ છે. તે મહા વદી ૧૪ના દિવસે હોય છે. દોળાનો ઉત્સવ ફાગણ સુદ ૧૫ના

દિવસે હોય છે. કૃષ્ણનો રાસ આ સમયે રમાય છે. ગોવર્ધન મહોત્સવ વલ્લભ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવો ઉજવે છે. નૂતન વર્ષોભિનંદન કારતક સુદી ૧ને દિવસે હોય છે. તે જાણી મહોત્સવ કહેવાય છે. મહિનાનો ૮મો, ૧૧મો અને ૧૪મો (દરેક પંચમીયાનો) દિવસ હિંદુ પવિત્ર દિવસ ગણાય છે.

સાહિત્યમાં થયેા વિકાસ થયો હતો.

૧૦. સાહિત્ય રુદ્રામાનો જૂનાગઢનો શિલાલેખ સંસ્કૃત ગદ્યમાં જાણીતા છે. ગુજરાતમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્ય લખાયું છે.

વલ્લભી ગોહું વિદ્યા કેન્દ્ર હતું એમ યુવાનચાંગના લઘુવપરક સમ-કાલીન ઈતિહાસના કથન ઉપરથી જાણાય છે. બ્રહ્મજી અને જૈન વિદ્યાઓનો વિકાસ વલ્લભીમાં થયો હતો. કાસ્ત્રીરી સોમદેવના આસરે ૧૧મા સૈકાના 'કથાસરિતસાગર'ના ૩૨મા તરંગમાં વિષ્ણુદત્ત વિદ્યા લખવા માટે અંતવેદીમાંથી વલ્લભી જતો વર્ણવેલો છે આ વર્ણન ઈસ્વીસનના આરંભમાં થઈ ગયેલા ગુણાદય કવિની દ્વારા 'બૃહતકથા'નો સંક્ષેપ છે એ જાણીતી હકીકત છે. આખાં રાજ્યમાં વેદાધ્યયનને રાજ્યાશ્રય મળતો હતો. ભદ્રિયું પ્રસિદ્ધ 'ભદ્રિકાવ્ય' અથવા 'રાવણવધ' (ઈ. સ. ૫૦૦ અને ૬૫૦ની વચ્ચે) જે ઇતિહાસમાં પહેલું જ વ્યાકરણ કાવ્ય છે તે વલ્લભીમાં રચાયેલું છે. એ કાવ્યમાં પાણિનિના વ્યાકરણસૂત્રોનો વિનિયોગ લાપામાં કરી રીતે થાય છે એના ઉદાહરણ આપેલાં છે. મુવસેન રાજા (ઈ. સ. ૩૨૬)ને દાનપત્રોમાં 'સાલાતુરીય' અર્થાત્ પાણિનિય વ્યાકરણમાં તેમજ રાજનીતિમાં નિષ્ણાત કથો છે. ૧૦ શ્રીમાલ અથવા ભિલ્લમાલ આજુની પશ્ચિમે આસરે ૫૦ માર્ચિલ આવેલ છે. આઠમા સૈકામાં તેા ગુજ્જર રાજ્યનું પાટનગર હતું. તે જૈનવિદ્વાનું પશુ કેદ હતું. મહાન જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસિચ્છે 'વદ્ધસ'ન સમુચ્ચય નામનો

૧૦. ડૉ. બોમીલાલ સાહેસરા—મહામાત્ય પરશુપાલનું સાહિત્ય-સંગ્રહ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો પૃ. ૫૬.

સંદર્ભસૂચિ

૧. પ્રો. એ. મેકડોનલ્ડ સંસ્કૃતનો ઇતિહાસ.
૨. આપણો ધર્મ—આનંદચંદ્ર ધ્રુવ.
૩. Ancient Indian Education—R. K. Mookerji.
૪. Archeology of Gujarat—H. D. Sankalia.
૫. Asokan Rock at Girnar—Hiranand Sastri.
૬. Brahmanical Images—B. C. Bhattacharya.
૭. Buddhist Iconography—
૮. ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ—દુ. કે. શાસ્ત્રી.
૯. Culture-Encyclopedia of Social Sciences—Malinowski.
૧૦. Caesar and Christ—Will Durant.
૧૧. Caste and Class in India—G. S. Ghurye.
૧૨. Early Indus Civilization—Mackey.
૧૩. Elements of Iconography—Gopinath Rao.
૧૪. The Glory that was Gurjardesh—K. M. Munshi.
૧૫. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ—ર. ભી. જોડે.
૧૬. ‘ગુજરાતમાં પૌરાણિક સંસ્કારિત્વ’ નામનો અખંડાનંદમાં આવેલ લેખ—પ્રો. કેશવલાલ કામદાર.
૧૭. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ—દુ. કે. શાસ્ત્રી.
૧૮. પ્રો. મોહના કૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨નો
—છાત્રુભાર્ગ નાયક.

19. Hindu Sanskaras—R. B. Pandey.
20. Hindu Civilization—R. K. Mookerji.
21. History of India. Part I—K. A. Nilkantha Sastri.
22. Hindu Administrative Institutions—V.R.R. Dikshitar.
23. History of Indian and Indonesian Art—
A. K. Coomaraswamy.
૨૪. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ—નર્મદાસંકર મહેતા.
૨૫. હડપ્પા ને મોહેન્જોદો—ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી.
26. Indo Aryans and Hindi—Sunilkumar Chatterji.
27. Indian Philosophy Vol. I and II—S. Radhakrishna.
28. Indian Literature Vol. I and II—Winternitz.
29. Indian Architecture—Percy Brown.
30. Indian Painting—
31. Introduction to કાવ્યાનુશાસન—R. C. Parikh.
૩૨. જગતના ધર્મોની રૂપરેખા—હીરાલાલ ર. કક્કર.
૩૩. કીર્તિકૃત સંસ્કૃત નાટક ૭૫. ૨—નર્મદાસંકર પુરોહિત.
૩૪. 'સોપલ' નામનો 'સાબરમતી પદ્મ'ના અંકમાનો લેખ
—ડૉ. ત્રિવિખાળા શાહ.
35. Life of Greece—Will Durant.
૩૬. મૈત્રકક્ષાલીન યુજ્જયત—ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી
૩૭. સિતિ મોહનસેન કૃત મધ્યયુગની સાધનાધારા—જયંતીલાલ બાપાયા.
૩૮. સ્મૃતિવિજ્ઞાન—ગણેશ હરિ સરે.
૩૯. મહાભારત પરબ્રહ્મણ્યું સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
તેનો ફાળો—ડૉ. જોગીલાલ સાહેસરા.

40. Prehistoric India—Stuart Piggott
41. The Position of Women in Hindu Civilization—
Dr. A. S. Altekar.
42. The Story of civilization—Will Durant.
43. Summerians—C. Leonard Wolley.
44. Splendour that was Egypt—Margaret A. Murrey.
45. States in Ancient India—Beni Prasad.
૪૬. સૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—દુ. કે. શાસ્ત્રી.
47. Vaisnavism—Salvism and Minor religion systems
—R. G. Bhandarkar.
48. Women in Rgveda—B. S. Upadhy.
49. What happened in History—Gorden Childe.
૫૦. વીસેન્ટ સમીપ કૃત પ્રાચીન ઇતિહાસ—પૂર્વાર્ધ—છા. બા. પુરાણી.
૫૧. વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—દુ. કે. શાસ્ત્રી.

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૫	કેટલીકવાર	કેટલીકવાર
૨	૬	ધાન્યસંચયની	ધાન્યસંચયની
૩	૧૩	પ્રસાર	પ્રસારિત
૪	૨	Artifacts	Artefacts
૮	૨૪	મદદગારની	મદદની
૧૧	૧	એકપતિત્વ	એકપતિત્વ
૧૪	૪	ચારિરીક	ચારીરિક
૨૦	૪	Goddess	Goddess
૩૪	૧	હંમુરખીએ	હંમુરખીએ
૩૪	૨૦	મીનાકાળીથી	મીનાકારીથી
૩૭	૧૬	હંડકવાળું	હંડકવાળું
૪૧	૨	તેના	તેના
૪૧	૬	પુનરુદ્ધાર	પુનરુદ્ધાર
૪૨	૪	આત્મહત્યા	આત્મહત્યા
૪૪	૨૩	ઈજિપ્તિયનોની	ઈજિપ્તિયનોની
૪૫	મથાળું	ભારતીય	વિકસિત
૪૬	૨	નિકાસ	નિકાસ
૪૭	૧૪	પેરિક્લીસના	પેરિક્લીસના
૪૭	૨૩	પ્લેટો તથા સોક્રેટિસ	સોક્રેટિસ તથા પ્લેટો
૪૭	૨૩	સંશયવાદ	સંશયવાદ
૪૯	૧૪	ખાંચમાનો	ખાંચમાનો
૫૧	મથાળું	ભારતીય	વિકસિત
૫૩	૪	માનવકલ્પવાનરના	માનવકલ્પ વાનરના
૫૪	૧	‘વાગવરણ’	‘વાગવરણ’
૫૪	૨૫	ગેકસમૂલરે	ગેકસ મૂલરે

૫૫	સીટી	અથુદ્ધ	થુદ્ધ
૫૬	૨૭	મીટાની	મિટાની
૫૮	૯	અનુસિકીરણ	અનુનાસિકીરણ
૫૯	૨૪	બંગાળ	બંગાળી
૬૦	૧૩	ચંદ્ર	ચાંદ્ર
૬૨	૧	સુકતોર્મા	સુકતો
૬૨	૨	સુકતો	સુકતોની
૬૩	૧	ઉદિચ્ય, મધ્યદેશીય અને પ્રાચ્ય ભાષાની બોલીઓ	અન્દસ અને ઉદીચ્યની વચ્ચેની અવરથાવાળી ભાષા
૬૩	૩	સધર્મ	સંધર્મ
૬૩	૧૯	અરમન, શ્વાન	અરમન, શ્વાન,
૬૪	૧૪	સોવર્ણો	સોવર્ણો
૬૪	૧૭	નારીકોળ	નારિકેલ
૬૫	૪	ઢ-માં	ઢ માં
૬૫	૧૧	મ મા. બા.	મ. મા. બા.
૬૭	૧૧	મહાકાવ્યો વેચાવા	મહાકાવ્યો ઉપદેશાવા
૭૮	૧૩	આયાયા' ।	આયા થા' ।
૮૦	૯	દેવનાગરી	દિન્દી
૮૧	૫	વગેરેમાંથી	વગેરેમાંની
૮૧	૭	અલગરૂની	અલબેરૂની
૮૧	૮	મકાન	મકાનો
૮૧	૧૦	ધરાવતા સાહિત્ય (રાજતરંગિણી)નો	ધરાવતું સાહિત્ય છે જેમાં રાજતરંગિણીનો
૮૧	૧૬	પાગ્	પ્રાગ્
૮૧ નોટ નં ૨		Hindi	Hindu
૮૪	૧૫	સિંધ	સિંધનાં
૮૪	૧૮	સંસ્કૃતિઓ, ગૂઝર સંસ્કૃતિ, હડપ્પા સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિ.	સંસ્કૃતિઓ) ગૂઝર સંસ્કૃતિ, હડપ્પા સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિ

૫૪	લીટી	અણુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૭	૩	કાલ્લ	કુલ્લી
૯૦	૨૧	આઘ ઐતિહાસિક	આઘ ઐતિહાસિક કઠી
૯૨	૯	ન કઠી સકાય	સકાય
૯૪	૯	૮૭૫૮૫	૮૭૫ x ૮૫
૧૦૪	૨૧	લોખંડની	સેલખંડીની
		ઈ. સ. પૂર્વે	ઈ. સ. પૂ.
		૧૩૦૦ થી ૧૦૦૦	૨૩૦૦ થી ૧૫૦૦
૧૦૬	૬	ભારતના	ભારતના
૧૦૬	૯	ધુવુ, ઘરવસુ	કુદ્ધ, ઘરવસુ
૧૦૬	૧૩	સુદાસપતિ	સુદાસપતિ
		પુરુઓને	પહીને પુરુઓમાં
૧૦૬	૧૪	ત્રસદસુ	ત્રસદસુ
૧૦૬	૧૭	નિહાઓ	નિહાઓ
૧૦૭	૧૧	ભારતભાગ	ભારતભાગ
૧૦૭	૧૪	છ મનુઓ	એમની પહેલાં છ મનુઓ
૧૦૭	૧૪	સ્વાયંભુવ	સ્વાયંભુવ
૧૦૭	૧૭	મનુસ્વાયંભુવ	મનુસ્વાયંભુવ
૧૦૭	૧૯	આશુષ	આશુષ
૧૦૭	૨૨	મનુવિવસ્વત	મનુવિવસ્વત
૧૦૭	૨૩	વંશ જ મહિવાકુ	પુત્ર મહિવાકુ
૧૦૮	૩	કેકુત્સ	કેકુત્સ
૧૦૮	૪	અમરિષ	અંબરીષ
૧૦૮	૫	ખટરાગ (દીક્ષિપ)	ખટવાંગ (દીક્ષિપ)
૧૦૮	૧૦	કુલ્યુ	કુલ્લુ
૧૦૮	૧૨	દિવોદાસ	દિવોદાસ
૧૦૮	૨૨	At Present	Present
૧૦૮	૨૪	નિયમુએ	નિયમુએ,
૧૦૯	૧૧	અને	અને તે
૧૧૦	૨, ૩	વળ્લ, મલ્લા	વળ્લિળ, મલ્લા
૧૧૦	૪	સરસેના	સરસેન

ક્રમ	કોટી	અંગ્રેજી	શુદ્ધ
૧૧૦	૭	પરિસ્સતિ	માહિરસતિ
૧૧૦	૯	બૌદ્ધના	બુદ્ધના
૧૧૧	૨	અંદપબ્જેત	અંકપબ્જેત
૧૧૧	૨૩	કયુ	કરી
૧૧૨	૮	‘બ્રહ્મચારી’નું	‘બ્રહ્મચર્ય’નું
૧૧૨	૧૧	ચેતના	ચેત્ત્વણા
૧૧૨	૧૫	આજીવિકા	આજીવિક
૧૧૨	૧૬	જન	જિન
૧૧૩	૧૬	કાકવણુ	કાકવણુ
૧૧૪	૧	ઉદસિન	ઉદાસિન
૧૧૪	૧૨	મહાનંદિન	મહાનંદીન
૧૧૬	૫	દેવાનામ્	દેવાનાં
૧૧૬	૧૦	શાહબાઝગદીમાં	શાહબાઝગદીમાં
૧૧૬	૧૦	માનસેરામાં	માનસેરામાં
૧૧૬	૧૬	લુગ્મીના	લુગ્મિની
૧૧૬	૨૪	તિસ્મરકશીના	તિસ્મરકશીનાં
૧૧૭	૧૭	જલોકે	જલોકે
૧૨૦	૭	ધરધોષકેઝે	ધરધોષે
૧૨૦	૧૧	ચેતનિક, ટટિક	ચેતનિક, રટિક
૧૨૦	૧૮	કરનાસ્તો	કરનારનો
૧૨૦	૨૪	રટીકા	રટિક
૧૨૧	૧૨	આચર્યથી	બ્રમચર્ય
૧૨૨	૨૪	ઓદિર	સોવિર
૧૨૫	૧૭	હાથી	હાથી
૧૨૬	૫	વઝેશ	વઝેશ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૬	૮	કુવિષ્ક	કુવિષ્ક
૧૨૮	૧૧	સૌંદર્યાનંદ	સૌંદર્યાનંદ
૧૩૧	૧૦	યશગાથા	યશોગાથા
		હરિસેન નામના	હરિસેણ
૧૩૧	૨૩	દક્ષિણપથ	દક્ષિણપથ
૧૩૧	૨૪	કોરામનો મંગરાજ	કોરામનો મંગરાજ
૧૩૨	૧૨	સંક્ષિપ્તમાં	સંક્ષેપમાં
૧૩૩	૩	લેખોનો સ્તંભલેખ	લોહસ્તંભ પર લેખ
૧૩૩	૧૭	પૃથ્વીસેન ઓઠ	પૃથ્વીસેણ અવધ
૧૩૫	૪	યશોવર્મા	યશોધર્માને
૧૩૫	૬	બે શિલાસ્તંભો	બે શિલાઓ
૧૩૬	૧૭	આબીર	આબીર
૧૩૮	૨૦	કુંતાલ	કુંતલ
૧૩૯	૧૪	પાણીશિકા	પાણીશિકામાં મંદિર
૧૩૯	૧૭	પુલકેશીન	પુલકેશી
૧૪૧	૨૪	આયંભટ્ટિર	આયંભટ્ટીય
૧૪૧	૨૫	શખરસવામીનું	શખરસવામીનું
૧૪૨	૫	આદિભક્ત	આદિત્ય ભક્ત
૧૪૨	૧૧	ભારત અને	ભારતમાં અને
૧૪૨	૨૩	શવંદર્મન	શવંવર્મા
૧૪૩	૧	સ્થાનવિશ્વર	સ્થાવરીશ્વર
૧૪૩	૧૪	મહવર્મા	મહવર્મા
૧૪૫	૧	‘વાક્યપ્રદીપ’	વાક્યપદીય
૧૪૫	૫	પુન્ડવધન	પુન્ડવધન
૧૪૫	૯	અશોકલિપિ	અશોકલિપિમાં લેખ
૧૪૫	૨૦	ગોપાલ	ગોપાલ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪૬	૫	મેન્દસર	મેઘીર
૧૪૭	૧૫	ઈ. સ. ૧૮૨૫	ઈ. સ. ૧૨૨૮
૧૪૮	૨૫	ધંગ	ધંગ
૧૪૯	૨૫	વલણીના	વલણીના
૧૫૦	૧૦	ચૂડાસમાઓએ	ચૂડાસમાઓએ
૧૫૦	૧૧	મુરિલમ	મુરિલમોના
૧૫૧	૧	કાકશુકિત	જેગશુકિત
૧૫૧	૩	કાલંજર	કાલંજર
૧૫૧	૨૦	દહાલ	ડહાલ
૧૫૨	૨૬	કદલણ આ સમયે	કદલણે આ સમયને ચિતાર આપ્યો છે.
૧૫૪	૨૩	વિષ્ણુકુંડીનોના	વિષ્ણુકુંડીઓના
૧૫૬	૧૯	ગંડરાદિત્ય	ગંડરાદિત્ય
૧૫૯	૨૩, ૨૪, ૨૫	ગોંગી, ખારસિંહ	ગોંગી, ખારસિંહ
૧૬૦	૧૨	ગંગવાહીનો	ગંગવાહીનો
૧૬૩	૨૪	ટોડિનાદ	તોણેનાડ
૧૬૬	૨	કેનરા	કનક
૧૬૭	૧	માલતીવિલાસ	મતવિલાસ
૧૬૭	૧	ભગવન્નજી	ભગવદનજી
૧૬૭	૨	હિંદવસુંદરી કથાસોડલ	હિંદવસુંદરીકથાસોડલ
૧૬૭	૪	હેમસંદેશ	હંસસંદેશ
૧૬૭	૭	અહમ્મનોનાં	અહમ્મનોનાં
૧૬૭	૯	‘નામમાળામંથ’	‘નામમાલામંથ’
૧૭૪	૧૦	ગંધારી	ગંધાર
૧૭૪	૨૫	વિરોચનને	વીરોચનને
૧૭૬	૧૪	સંત્રહિણી	સંત્રહીતા

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૬	૨૭	રાજસૂય (રાજનનો)	રાજસૂય રાજનનો અને
		વાજપેય (સમ્રાટનો)	વાજપેય સમ્રાટનો હતો
૧૭૭	૨	પુનર્ભિષેક	પુનર્ભિષેક
૧૭૭	૧૧	કૃષ્ણલ કે નિક્ષા	કૃષ્ણલ કે નિક્ષ
૧૭૮	૧૫	નિઃશાઙ્ગીઓને	નિઃશઙ્ગોને
૧૭૯	■	સૌનકનો	સૌનકનો
૧૭૯	૧૬	(રાજ્ય)	રાજ્ય
૧૭૯	૧૮	સંકટ	સંકટ
૧૮૧	૨૦	આપપ્રુદી	આપપ્રુદ
૧૮૧	૨૧	દશરાજધર્મ	દશરાજધર્મ
૧૮૨	૧૬	વાજજ	વર્જિ
૧૮૧	૨૧	અરસકા	અરસક
૧૮૩	૧	અદ્વૈત્યાર્થ	અદ્વૈત્યાર્થ
૧૮૪	૮	સંહત	સંહર્તા
૧૮૪	૮	સંનિધન	સનિધાતા
૧૮૫	નોટ નં. ૫	Institution	Institutions
૧૮૭	૨૨	મહારાજરાજધિરાજનાં	મહારાજધિરાજનાં
૧૯૦	૧	પરમદૈવત,	પરમદૈવત
૧૯૦	૨૪	‘દેશપરાધ’	‘દેશપરાધ’
૧૯૪	૧૧	માધના	વિશાખદત્તના
૧૯૭	૨૧	શ્રુતિ	શ્રુતિ
૧૯૮	૧૯	અંગીરસના	અંગિરસના
૨૦૧	૧	કૌયુમીની	કૌયુમીની
૨૦૨	૬	મધ્વન્દીન	માધ્વન્દન
૨૦૩	૧૧	સદ્વિશ્યાલચુના	વર્ધિશ્યાલચુના
૨૦૬	૧૯	શ્રોતસૂત્રો	શ્રોતસૂત્રો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૯	૮	ભારતોને	ભરતોને
૨૦૯	૨૨	વિચિત્રવધની	વિચિત્રવીધની
૨૧૨	૨૧	‘પઠિમચરિત’માં	‘પઠિમચરિય’માં
૨૧૩	૫	મન્વંતરાણી દિવોના	મન્વંતર દિવોના
૨૧૩	૨૦	મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય
૨૧૩	૨૪	રૂઝમાંગમની	રૂઝમાંગની
૨૧૩	૨૬	કોશ્પુકીને	કોસ્પુકીને
૨૧૫	૧૪	ગુરુયામુએ	ગુરુયામુને
૨૧૭	૨૩	દન્ડિનઃ	‘દન્ડિનઃ
૨૧૭	૨૩	બ્રયોગુણઃ	બ્રયો ગુણઃ
૨૧૭	નોંટ	મૈત્રાક્ષાલીન	મૈત્રક્ષાલીન
૨૨૩	૧૮	‘યસ્તિલક’ ચમ્પુ	‘યસસ્તિલક’ ચમ્પુ
૨૨૪	૧૬	અભિધાનરત્નમાળા	અભિધાનરત્નમાલા
૨૨૬	૧	ગોકપાદ	ગોકપાદ
૨૨૮	૪	‘હોયશાભ’	‘હોરાશાભ’
૨૨૮	૪	‘ઓલધુળતક’	‘લધુળતક’
૨૨૮	૧૭	લપચિકિત્સા	લપચિકિત્સા
૨૨૮	૨૦	સંધ્યાસગણિના	સંધ્યાસગણિના
૨૩૧	૫	પાટીમોક્ષ	પાટીમોખ
૨૩૮	૮	પુષ્પપિકા	પુષ્પિકા
૨૩૮	૧૮	મહતકલ્પ	બૃહતકલ્પ
૨૩૮	૨૦	નાંદીસૂત્ર	નંદીસૂત્ર
૨૩૯	૨	આવસ્થક	આવસ્થક
૨૪૧	૧૮	ઋષભપંચાસિકા	ઋષભપંચાસિકા
૦૨	૧૮	ત્વષ્ટ્ર	ત્વષ્ટ્ર
૦૩	૧૫	ચતુષ્થનો	ચતુષ્થનો

પૃષ્ઠ	લીટી	અનુદ	શુદ્ધ
૨૮૦	૧૫	તેજને સ્થામ	તેજને લીધે સ્થામ
૨૮૬	૨	કુન્દમામના	કુન્દમામના
૨૮૬	૨	શાત્રિક	શાત્રિક
૨૯૧	૩	પ્રાણાનિપાત	પ્રાણાનિપાત વિરમણ
૨૯૧	૪	અદત્તાધન	અદત્તાધન વિરમણ
૨૯૧	૪	શ્રુવાવાદ	શ્રુવાવાદ વિરમણ
૨૯૨	૧	વજ્રપાણી	વજ્રપાણી
૩૩૪	નોટ ૧૫	હિંદુ	હિંદુ
૩૪૦	૧૦	પરબ્રહ્મનુ'	પરબ્રહ્મનુ'
૩૪૪	૭	નિરોધાન	તિરોધાન
૩૪૮	૮	મગધાન	મગધન
૩૬૨	૨૧	કામદો તથા વ્યવસ્થા	કામ' તથા સંધ
૩૬૫	૫	શાંકરસેન	સંકર્ષ
૩૬૫	૮	હેલીઓડોસે	હેલીઓડોસે
૩૬૭	૪	એધમયાના	એધમયાના
૩૭૭	૬	કેદારીશ્વર	કેદારેશ્વર
૩૭૭	૮, ૧૩	સુત્રગણેશ્વર	સુત્રધનેશ્વર
૩૭૯	૨૭	ટના	કૂટના
૪૦૨	૫	મહિસાસુરને	મહિપાસુરને
૪૦૨	૧૪	કુંડ	કુંડ
૪૦૩	૧, ૨	અષ્ટમાત્રિકા	અષ્ટમાત્રિકા
૪૦૩	૧	મહેશ્વરી, કુમારી	માહેશ્વરી, કૌમારી
૪૦૪	૪, ૫	અભિતાલ	અભિતાલ
૪૧૦	૨	વસથુ	વસુથુ
૪૨૧	૧૮	દેવાયત	દેવાયત
૪૩૫	૧૫	Exogamy	Exogamy

પૃષ્ઠ	શીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩૮	૯	અધ્યૈ	અધ્યૈ
૪૪૧	૫	પાણ્ડુમહથ્થુ	પાણ્ડુમહથ્થુ
૪૪૮	૮	અંબરીષ	અંબરીષ
૪૪૯	૬	ત્રતિવજ	ત્રતિવજ
૪૪૯	૧૯	(સારીગમપધનિ)	(સારિગમપધનિ)
૪૫૮	૧	વાતસાયનની	વાદરાયણની
૪૫૯	૭	વિવસ્વતસ્થાન	વિવસ્વતસ્થાન
૪૬૫	૩	અગત્યતન્ત્રમાં	અગદતન્ત્રમાં
૪૬૫	૫	(૯)	(૮)
૪૬૬	૩	વિક્રમશીલા	વિક્રમશીલ
૪૭૬	૮	લલિતવિસ્તારમાંથી	લલિતવિસ્તરમાંથી
૪૭૮	૧૯	નેશન'ની	નેશ-સ'ની
૪૮૨	૧૩	ગૂજર્ત્રા	ગૂજર્ત્રા
૪૮૨	૧૩	ગૂજર્'રત્તા	ગૂજર્'રત્રા
૪૮૪	૯	પેદાઅલી	પેદાઅલી
૪૮૮	૮	ઋત્	ઋત
૪૮૮	૧૮	સોરાષ્ટ્રનામ્	સુરાષ્ટ્રનામ્
૪૮૯	૧	સ્વભાનુ	સ્વભાનુ
૪૮૯	૧૯-૨૦	વાસુદેવ	વસુદેવ
૪૮૯	૨૨	અરિષ્ટનેમિ	અરિષ્ટનેમિ
૪૯૨	૨૫	સૌરાષ્ટ્ર	સુરાષ્ટ્ર
૪૯૨	૨૫	અવન્તી	આહરઅવન્તિ
૪૯૩	૧૬	મુલિરસર	મુલવાસર
૪૯૩	૧૬	જસડન	જસદન
૪૯૩	૨૧	દિવ્યસેન	વિજયસેન
	૨૦	અપરાન્તનો	સુરાષ્ટ્રનો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૬૬	૪	ધરસેન	ધરસેન
૪૬૬	૨૪	સુરસેન	ધરસેન બીજે
૪૬૬	૨૬	સુહસેન	ધરસેન બીજે
૪૬૭	૧૯	વારસદાર	કનિષ્ઠ મુત્ર
૪૬૭	૨૨	ત્રીજે વિશ્વપતિ	બીજે પૃથ્વીપતિ
૪૬૮	૭	સાધ્વી	હિમાસિકા
૪૬૮	૧૪	૬૭૦માં	૭૭૦માં
૪૬૮	૨૫	શુવિજય રવેલચલ	શુવિજય સવેલાચલ
૪૬૯	૧	જાવાથી	કુચરાતથી જાવા
૫૦૦	૧	ત્રયમ્બક	ત્રયમ્બક
૫૦૦	૮	પ્રભાવકચરિત્ર	પ્રભાવકચરિત
૫૦૦	૨૨	પંચાકથા	પ્રપંચાકથા
૫૦૨	૩	મહાદેવરાઠ	મહાદેવરાઠ
૫૦૩	૩	મુક્તિ	મુનિ
૫૦૩	૧૮	રૂપસુંદરી	રૂપસુંદરીએ
૫૦૩	૧૯	અંબાસર	અંબાસર
૫૦૪	૨	(મુખરસાધ્વી)	(મુખ્ય સાધ્વી)
૫૦૬	૨૩	વિ. સં. ૧૦૪૪	વિ. સં. ૧૦૪૩
૫૦૬	૨૪	ચૌલકીકાન્વયો	ચૌલકીકાન્વયો
૫૦૭	૧	મૂલરાજ	મૂલરાજ
૫૦૭	૧	રાજીમુતઃ	રાજીમુતઃ
૫૦૭	૧૧	દારપ	દારપ
૫૦૯	૨	દત્તક લીધો	વારસદાર બનાવ્યો
૫૦૯	૧૭	ચન્દ્રાચાર્ય	ચાન્દ્રાચાર્ય
૫૦૯	૨૬	વિરુઆનીપ્રસાદ	વિરુઆનીપ્રસાદ
૫૧૦	૬	કથુની	કથુના

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૧૦	૨૪	શ્રીઋદિત્ય અને શ્રી ચટિલ	શ્રીઋદિત્ય અને શ્રી ચાહિલ
૫૧૧	૧૦	ત્રણ	આઠ
૫૧૧	૧૪	બાહુમોહ	બાહુલોહ
૫૧૧	૧૬	મહારાજ	મહારાજ
૫૧૨	૫	વિદ્યામ્બક	વિદ્યામ્બક
૫૧૩	૪	અલકદ્રીસી	અલકદ્રીસી
૫૧૩	૪	યશપતઃ	યશપટહ
૫૧૩	૨૨	સુખોને	સુખો)ને
૫૧૩	૨૪	કાન્હડેવે	કાન્હડેવે
૫૧૩	૨૫	સોમપ્રભાસુરિ	સોમપ્રભસુરિ
૫૧૪	૧	૧૦	૫૦
૫૧૪	૯	મોટાલિવાદના	સોઠડી વાવમાંથી
૫૧૪	૧૬	સપાડલક્ષના	સપાદલક્ષના
૫૧૪	૨૬	જલહણુ	જલહણુ
૫૧૪	૨૭	હલણુદેવના	અલહણુદેવના
૫૧૬	૫	રાગદ્વેષ	રાગદ્વેષ
૫૧૬	૧૦	મદોહ	ખદોહ
૫૧૬	૧૩	મંગલ	ભંગલ
૫૧૭	૧	શર્યા આહકનાગર	શર્યાઆહક નાગર
૫૧૭	૧૨	તાજુલયયાસીરમાં	તાજુલમ-આસીરમાં
૫૧૮	૧૪	સંધિવિમ્બક	સાંધિવિમ્બક
૫૧૯	નોં. ૧૬	મધ્યકાલીન	મધ્યકાલીન રાજપૂત
૫૨૧	૨૫	જગદ્ગણે	જગદ્ગણે
૫૨૨	૯	રાણમાં	રાવમાં
૫૨૩	૧૦	જિનપ્રભાસુરિના	જિનપ્રભસુરિના

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૨૩	૧૮	ગિયાહિદીન	ઝિયાહિદીન
૫૪૬	૨૩	‘મિલલમ’૩૫	‘એમલમ’૩૫
૫૪૭	૧૨	ઢેકની	ઢાંકની
૫૫૧	૧૮	દાન્ધલપુરમા	ધાન્ધલપુરમા
૫૫૪	૮	રાણીકદેવી	રાણીકદેવી
૫૫૬	૧૧	અચરય	અચર
૫૫૬	૧૨	ગજરયની	ગજરની
૫૬૯	૨૧	અમૃતગઢ	અમૃતધટ
૫૬૯	૨૬	શુક	સુક
૫૭૧	૧૩, ૧૮	ઢેક, ઢેક	ઢાંક
૫૭૩	૧૦	અન્ધાણી	અન્ધાણી
૫૭૩	૨૦	૧૩મી	૪થી
૫૭૫	૧૦	દાનપ સમયના	પ્રાચીન
૫૭૬	૩, ૪, ૬	એમ	એમ
૫૭૬	૨૦	જયમય	જયાજય
૫૭૬	૨૬	શ્રીમદ્દાહ	શ્રીલટક
૫૭૭	૧૧	કર્પાપણ	કાર્પાપણ
૫૭૮	૭, ૧૧	અ દસતિ—સાતિ	અંદસાતી
૫૭૮	૧૦	વાસિષ્ઠપુત્ર	વાસિષ્ઠીપુત્ર
૫૭૯	૧૩	દામદસદના	દામદસદના
૫૮૧	૩	ગૃપશ	ત્રિશુળ
૫૮૨	૪	પાશાધિકરણિક	પાશાધિકરણિક
૫૮૨	૫	વિમદિક	વિમદિક
૫૮૨	૧૯	શાન્તિવિમદિક	શાન્ધિવિમદિક
૫૮૩	૨૦	ચતુર્વેદી	ચતુર્વેદી
૫૮૩	૨૧	અત્રેય	આત્રેય

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૮૩	૨૧	પરશર	પારાશર
૫૮૫	૧૦	અમરદંક	આમદંક
૫૮૭	૨૨	પાણિનિય	પાણિનીય
૫૮૯	૧	ઉલ્લાસરાધન	ઉલ્લાધરાધન
૫૯૦	૧	મેકડોનકૃત	મેકડોનલકૃત
૫૯૦	૧૪	Gurjardesh	Gurjaradesh
૫૯૨	૫	Summerians	Sumerians
૫૯૨	૫	Wolley	Woolley
૫૯૨	૧૩	વીસેન્ટ રમીય કૃત પ્રાચીન	વી-સેન્ટ રમીય કૃત હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન

આ પુસ્તકમાં પ્રકાશનની ખામીને કારણે નીચે આપેલા શબ્દોની બેઝણી વધુ વખત અશુદ્ધ થઈ છે તો સુધારી લેવા વિનંતી છે.

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
મહત્વ	મહત્ત્વ	વેદી	વેદિ
તરવો	તરવો	સુખા	સુખા
મુદ્રાલેખો	ઉત્ક્રીષ્ટ લેખો	વરાળ	વરાક (વિલક)
ઈ સ.	ઈ. સ.	ભટ્ટાક	ભટ્ટાક
અજિયન	અજિયન	રજપૂતાના	રજપૂતાના
ઈરાન	ઈરાન	મહિપાલ	મહીપાલ
ઈજીપ્ત	ઈજીપ્ત	પરમેશ્વરન	પરમેશ્વરમા
અધમાગધી	અધમાગધી	મારવધન	મારવમા
કુલ	કુલ	કાકતીય	કાકતીય
ઉદિચ	ઉદીચ	આલ્વાર	આળવાર
ચુદ	ચુદ	માધનાચાધ	મધ્નાચાધ
ઈલા	ઈલા	કનેરી	કણ્ઠેરી
પુરુ	પુરુ	દડિન	દડી
અધિસીમકૃત	અધિસીમકૃષ્ણ	તૈતરિય	તૈતરીય
શુદ્ધોદન	શુદ્ધોદન	સતપથ	સતપથ
ચેદી	ચેદિ	ભારદ્વાજ	ભરદ્વાજ
નિમંથ	નિમંથ	અધવધુ	અધવધુ
સામ્રિતિ	સ પ્રતિ	ગૈત્રયાની	ગૈત્રાયણીય
પુરાણોનુસાર	પુરાણાનુસાર	કૌશિતકી	કૌષીતકિ
નાસિક	નાસિક	પ્રાતિસાખ્ય	પ્રાતિસાખ્ય
બિરુદો	બિરુદો	અટકથા	અટકથા
લિચ્છવી	લિચ્છવિ	સમરાઈક-કદા	સમરાઈચ-કદા

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
આદિતિ	અદિતિ
પુષા	પૂષા
બેઝનગર	બેસનગર
ચારસદ	ચારસડા
કંદરિય-પ	કંદરીય
વસિષ્ઠ	વાસિષ્ઠ
અંતેષ્ટિ	અંત્યેષ્ટિ
સુડાકમં	મૂડાકમં
હિદમાત્રિ	હિદમાતૃ
કષુદ	કષ્યાદ
પત્સિંગ	પત્સિંગ
કાવિવીમં	કાવિવિમં
સ્વમ	મમ
દહસેન	દહસેન
વમંલાટ	વમંલાત
મુંછ	મૂછ
ધૂમ	ધૂમ
ધંદવાકુ	ધંદવાકુ
દુર્વંશુ	દુર્વંશુ
પુરાતત્વ	પુરાતત્વ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
હયાત્રય	હયાત્રય
પ્રબોધ-	પ્રબંધ-
ચિતામણી	ચિતામણી
મહમદ	મહમૂદ
દિલમાલ	દેલમાલ
પિપુડા	પિપુડા
ચિતળા	શીતળા
આલિદ	આલીદ
ખરોણી	ખરોણી
આનતંનમંદા	આનતંનમંદા
મહેશ્વર	માહેશ્વર
દસમોતિક	દસામોતિક
ખલ્લવ	ખલ્લાલ
ધત્યાદિ	ધત્યાદિ
દસકુમારચરિત	દસકુમારચરિત
કુખે	કૂખે
રજપુત	રજપૂત
દંતિદુર્ગ	દંતિદુર્ગ
ધુત	ધૂત
જલ્લા	જિલ્લા